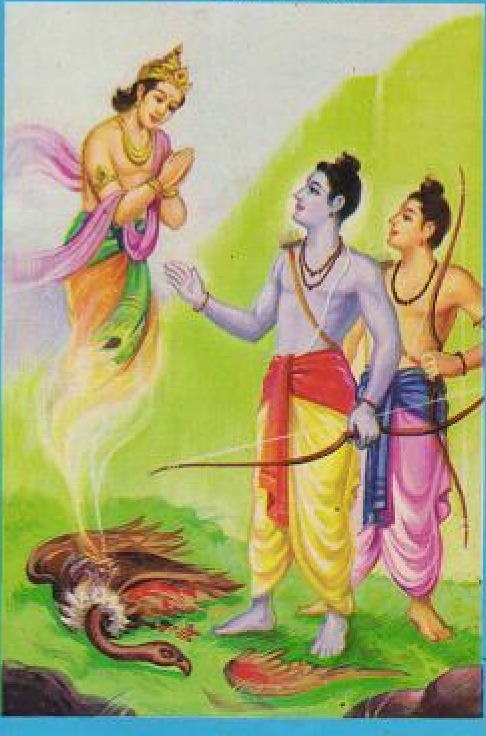
मानस गूढार्थ चंद्रिका

अरण्यकांड (मराठी)

लेखक : श्री. प. पू. प्रज्ञानानंद सरस्वती

मानस गूढार्थ चंद्रिका

अरण्यकांड (मराठी)

'श्रीरामचरितमानस' यावरील मराठी बृहत् टीकेचा अंश

लेखक : श्री. प. पू. प्रज्ञानानंद सरस्वती

प्रकाशक :

श्रीरामचरीतमानस प्रेमी मंडळ,

डोंबिवली.

प्रथम आवृत्ती : १९९७

प्रकाशक :

श्रीरामचरितमानस प्रेमी मंडळ,
४, श्री गणेश अनंतराज सोसायटी, नेहरू रोड,
जलाराम मंदिर जवळ, डोंबिवली (पू.) ४२१ २०१

अक्षर रचना :

ओमेगा ऑफसेट
२ व ३, एमरॉल्ड कॉर्नर,
मराठा कॉलनी, टिळकवाडी,
बेळगाव - ५९० ००६.
फोन : ४२४१२१

मुद्रक :

ओमेगा ऑफसेट
२ व ३, एमरॉल्ड कॉर्नर,
मराठा कॉलनी, टिळकवाडी,
बेळगाव - ५९० ००६.
फोन : ४२४१२४

मूल्य : रु. १००/- फक्त

॥ श्री सद्गुरु प्रसन्न ॥
॥ राम ॥

प्रकाशकाचे निवेदन

श्रीरामचरित मानस प्रेमी मंडळाच्या वतीने श्रीरामचरित मानस गूढार्थ चंद्रिका, या पूज्य स्वामी प्रज्ञानानंद सरस्वती यांनी लिहिलेल्या बृहत् टीकेपैंकी 'अरण्यकांड' वरील ही मराठी टीका प्रकाशित करण्याचा योग श्रीकृपेने येत आहे, याबद्दल आम्हांस अत्यंत आनंद वाटतो. पू. स्वामीनी हिंदी आणि मराठी या दोन्ही भाषांत ही टीका लिहून त्या दोन्हींची मुद्रणप्रत ही करून ठेवली आहे. प्रत्येक भाषेतील टीका जवळ जवळ ६५०० पृष्ठांची आहे. या पैकी आतापर्यंत आम्ही 'किष्किंधा 'सुंदर' व 'अरण्य' अशी तीन कांडावरील हिंदी व मराठी टीका प्रकाशित करू शकलो. ही तिन्ही कांडे त्या मानाने फार लहान आहेत. किष्किंधाकांड ३० दोहे, सुंदरकांड ६० दोहे, व अरण्यकांड ४६ दोहे मिळून १३६ दोहांची टीका फक्त प्रकाशित झाली आहे. अद्याप बा.कांड ३६१ दोहे, अयोध्याकांड ३२६ दोहे, लंकाकांड १२१ दोहे, उत्तरकांड १३० दोहे, अशी एकूण ९३८ दोह्यावरील टीका अद्याप अप्रकाशित आहे. सर्व मिळून १०७४ दोहे होतात. म्हणजे आतापर्यंत फक्त एक दशांश काम झाले आहे. अद्याप कमीत कमी ५ खंड बालकांडाचे, ५ खंड अयोध्याकांडाचे, २ खंड लंकाकांडाचे व २ उत्तरकांडाचे प्रकाशित व्हावयाचे आहेत.

वाढती महागाई व वाढत्या किंमती लक्षांत घेऊन आम्ही आजीव सदस्य वर्गणी १ हजार रुपयांएवजी १॥ हजार रुपये केली आहे पण तेवढ्यानेंही भागेल असे नाही. अजून कमीत कमी ७/८ वर्षे तरी हे काम पूर्ण होण्यासाठी लागतील. ज्यांना गोस्वामींच्या श्रीरामचरितमानसाबद्दल प्रेम आहे, त्यांच्या दृष्टीने ही टीका म्हणजे अमूल्य ठेवा आहे. हे फार मोठे कार्य आम्ही हाती घेतले आहे, पण श्री सद्गुरु कृपेनेच ते पूर्णत्वास जाईल अशी आमची दृढ निष्ठा आहे.

कीर्तनकार, प्रवचनकार यांनी जर या टीकेचा अभ्यास केला तर यांतून त्यांना उदंड सामुग्री, साहित्य मिळेल व त्यांच्या जीवनाचे सार्थक होऊन उदंड लोकप्रियताही लाभेल.

महाराष्ट्रांत 'मानसा'चा व्हावा तसा प्रचार अद्याप झालेला नाही आणि उत्तर भारतांतील जनतेपर्यंत ही साहित्य संपदा पोहोचविण्यांत अनेक अडथळे आहेत.

या सगळया अडचणींवर मात करून सातत्याने कार्य चालू ठेवणे सोपे नाही. श्री. पू. आचार्य किशोरजी व्यास, पूज्य मुरारी बापू, पूज्य स्वामी तेजोमयानंदजी

(चिन्मय मिशन) या संतांचे आशीर्वाद आमच्या पाठीशी असल्यानेंच आम्ही इतके तरी कार्य करूं शकलो. 'मानसा' च्या जाणकार व्यक्ती 'मानस गूढार्थ चंद्रिके'चे बरोबर मूल्य मापन करूं शकतात व त्यांच्या प्रोत्साहनानेच आम्हांस कार्य करण्यास उत्साह वाटतो.

आतां येथून पुढे मात्र 'बालकांडा' पासून क्रमाने राहिलेली टीका प्रकाशित केली जाईल. शाळा, कॉलेजे व ग्रंथालये तसेच विद्यापीठे यांनी या ग्रंथास संदर्भ ग्रंथ म्हणून स्थान दिले तर ग्रंथ विक्रीचा प्रश्न तात्काळ सुटेल.

श्रीकृपेने सर्व अडचणींतून मार्ग निघून हे महान कार्य तडीस जाईल असा पूर्ण भरवंसा आहे. वाचकांनी, विशेषत: 'मानस' प्रेमींनी आमची सेवा गोड मानून घ्यावी. हीच नम्र विनंती आहे.

"जनता सहकारी बँक" पुणे यांनी या ग्रंथासाठी दिलेल्या अर्थसहाय्याबद्दल मंडळ त्यांचे अत्यंत ऋणी आहे.

प्रकाशक

श्रीरामचरित मानस प्रेमी मंडळ

श्री प्रज्ञानानंद सरस्वती स्वामी महाराज

जन्म	: सन १८९३ मे १५ तारीख, वैशाख वद्य ३० सोमवार,
नांव	: श्री. दत्तात्रेय नारायण कर्वे
शिक्षण	: बी. ए. संस्कृत ऑनर्स, बडोद्याहून पदवी घेतली.
विवाह	: १९१५ मध्ये श्री. श्रीधर रामचंद्र जोशी (चौक) यांची कन्या द्वारका हिच्याशी.
नोकरी	: १९१८ ते १९३६ कोकणांत शिक्षकाची नोकरी. विशेषत: चिंचणी तारापूर येथे.
गुरुकृपा	: श्री. रावजीबुवा यांच्याकडून त्रयोदशाक्षरी राममंत्र घेतला. (इ. सन १९३० मध्ये) स्वत:स 'ईश्वरदास रामदासी' म्हणून घेत.
बाबा गंगादासांची कृपा	: इ.सन १९३१ मध्यें तारापूर-चिंचणी येथे गाठ पडली. ७/८ वर्षे सान्निध्य लाभले. श्रीरामचरितमानसाची गोडी लागली. महाशिवरात्री दिवशी विशेष कृपा
चतुर्थाश्रम	: ५० व्या वर्षी खेड येथे संन्यास दीक्षा घेतली.
दंडग्रहण	: पू. श्री. वासुदेवानंद सरस्वती (पोटे स्वामी) मु. आळे यांच्याकडून.
साहित्य सेवा	: संगीत समश्लोकी गीता, गीता कीर्तन तरंगिणी, नर्कुटक रामायण, वेदांतसार रामायण, ब्रह्मस्तुति आणि वेदस्तुति प्रभाकर (श्रीमद् भगवतांतील स्तुतीवरील भाष्य) श्री परमामृत प्रकाश आणि गुरु गीता प्रबोधिनी, श्रीरामचरितमानसाचा मरठी समवृत्त-समच्छंद अनुवाद, 'मानस गूढार्थ चंद्रिका ही त्यावरील मराठी आणि हिंदी बृहत् टीका, 'संध्योपासना' व किती तरी स्फुट काव्य.
समाधि	: प्रायोपवेशन पूर्वक परंडा येथे मार्च २३ १९६८ रोजी (फाल्गुन वद्य दशमीस)

अनुक्रमणिका

श्रीगुरुभ्योनमः श्रीजानकीवल्लभो विजयते

श्रीरामचरितमानस - (मराठी)

तृतीय सोपान अरण्यकाण्ड

अध्याय पहिला

मंगलाचरण (अनुवादककृत)

शा.वि - *वामे यस्य शरासनं सुरुचिरं बाणः करे दक्षिणे ।*
पृष्ठे यस्य विभाति भूमितनया तत्पृष्ठतो लक्ष्मणः ॥
वृक्षत्वक्कृतनिर्मलाम्बरधरो यो वै जटाजूटधृग् ।
भक्तानामभयप्रदो रघुवरो नः पातु कान्तारगः ॥१॥

पृथ्वी - *गुरोश्चरणमानसं सुविमलं सुमुक्त-प्रदं ।*
पदं परमहंसगं परमपावनं पूरितम् ॥
निजात्मसुखवारिणा भवभयाग्नि-निःसारिणा ।
त्रितापदववारिणा जनिनिवारिणा पातु माम् ॥२॥

अन्वय - यस्य वामे करे सुरुचिरं शरासनम् (अस्ति), दक्षिणे करे बाण, अस्ति, यस्य पृष्ठे भूमितनया विभाति तत्पृष्ठतः लक्ष्मणः विभाति, यः वृक्ष-त्वक्-कृत-निर्मल-अम्बर-धरः, जटाजूट-धृग्, भक्तानाम् अभय-प्रद, (अस्ति) सः कान्तारगः रघुवरः नः पातु॥१॥ गुरोः चरण-मानसम्, सुविमलम्, सु-मुक्त-प्रदम्, परमहंसग, परम- पावन पदम् (अस्ति), (यत्) भव-भय-अग्नि-निःसारिणा, त्रि-ताप-दव-वारिणा, जनि-निवारिणा, निज, आत्म-सुख-वारिणा पूरितं (अस्ति) तत् मां पातु ॥२॥

अर्थ - ज्यांच्या डाव्या हातांत अति तेजस्वी धनुष्य आहे व उजव्या हातांत बाण आहे, ज्यांच्या पाठीमागे भूमिकन्या (सीता) शोभत आहे व तिच्या पाठीमागे लक्ष्मण शोभत आहेत ज्यांनीं वृक्षांच्या सालींची केलेली निर्मल वस्त्रे (वल्कले) धारण केली आहेत, ज्यांनीं जटामुकुटधारण केला आहे व जे भक्तांना अभय देणारे आहेत ते

अरण्यांत जात असलेले रघुवर (राम) आमचे रक्षण करोत ।।१।। सद्‌गुरूचरणरूपी मानससरोवर अति निर्मल असून उत्तम मुंक्त (मोत्ये व मुक्त) पुरविणारे, जेथे परमहंस-जातात. (राहतात) असे परम पवित्र स्थान (पदं) आहे जे भवभयरूपी आगीला विझविणाऱ्या, त्रिविधतापरूपी दावानल, (वणवा) निवारण करणाऱ्या व जन्मनिवारण करणाऱ्या नित्य आत्मसुखरूपी जलाने परिपूर्ण आहे तें माझे रक्षण करो.।।२।।

टीका. श्लो. १ (१) या श्लोकाचे पुढील मूळ-मंगलाचरणांतील दुसऱ्या श्लोकाशीं बरेच साम्य आहे. येथे विशेष अर्थ सांगितला तो इतकाच : राम पुढे, त्यांच्या मागे सीता व सीतेच्या मागे लक्ष्मण चालत आहेत. या चालण्याच्या पद्धतीचे सविस्तर वर्णन पूर्वी २/१२३/५-८ या चौपायांत केलेलें मुद्दाम पहावें. डाव्या हातांत धनुष्य व उजव्या हातांत बाण आहे. **(क)** या तिसऱ्या कांडांत अनेक भक्तांना निर्भय केले जातील हा पुढला विषय 'भक्तानाम् अभयप्रदः' याने सुचविला आहे. शरभंगादि सर्व मुनींना, पंचवटीतील व जनस्थानातील मुनीनां अभय दिले आहे. शत्रु असून भक्त असणाऱ्या मारीचाला व खरादी १४ हजार निशाचरांना मुक्ति देऊन अभय पद दिले आहे. निशाचर वधाची प्रतिज्ञा करून देवानां अभय दिले आहे. या प्रमाणे यांत **वस्तुनिर्देशमंगल** आहे. व 'नः पातु' = श्रीत्या वक्त्यांचे रक्षण करोत याने **स्तुतिरूपमंगल** केले आहे.

श्लोक २ रा - (१) या श्लोकांत सद्‌गुरुचरणांचे मानस सरोवराशीं रूपक करून, मानस सरोवरापेक्षां हे अधिक श्रेष्ठ आहे हे दाखवून सद्‌गुरूमहिमा वर्णिला आहे. या श्लोकांतही वस्तुनिर्देशमंगल आहे. कारण या कांडांत अनेकानी गुरुप्रमाणे उपदेश केले आहेत. ते पुढे कोष्टकांत स्पष्ट दाखविले आहेत. **(क) चरणमानस** - चरणरूपी मानस सरोवर. मानस सरोवर निर्मल आँहे तर हे **सु - अति - बिमल** आहे. त्यांत मुक्तां = मोत्ये आहेत तर यांत उत्तम मुक्त (सु. मुक्त) रूपी उत्तम मोत्ये तयार होतात. **उत्तम मुक्त** = ज्यांच्या मुक्तीला भय नाही असे जीवन्मुक्त भगवद्‌भक्त. त्यांत हंस राहतात तर यांत **परमहंस** - संन्यासी राहतात. ते पावन आहे तर **हे परम पावन** आहे. ते निर्मल जलाने **पूरितम्** -परिपूर्ण आहे तर हे निज = नित्य शाश्वत अशा आत्मसुखरूपी वारिणा = जलाने = **प्रेमभक्तिजलाने परिपूर्ण** आहे. **'प्रेमभक्तिजल विण रघुवर तो । अभ्यंतरमल कधी न जातो'** (७/४९/६) हे जल असे आहे :-

(२) भवभयाग्नि निःसारिणा - त्यामानसाचे जल उन्हाळ्याचा ताप दाहरूपी अग्नि व अग्नि यांचे भय दूर करते. सद्‌गुरुचरण मानसांतील प्रेमभक्तिजलांत बुडी मारली की जन्ममरण परंपरा रूपी भवाच्या अग्नीचे भय रहात नाही. ते पाणी सूर्याच्या तापापासून रक्षण करते तर हे वारि आध्यात्मिक, आधिभौतिक व आधि दैविक अशा **त्रिविध तापांचा** विनाश करतें. त्या जलांत बुडून मरण्याचा संभव आहे तर या मानसांतील

जल जनि = जन्मच चुकविते, जन्मालाच बुडवून टाकते असे हे मानससरोवर माझे रक्षण करो.

(३) पहिल्या श्लोकांत 'नः' हे बहुवचन व या श्लोकात **माम् हे एकवचन सहेतुक आहे.** प्रभूची प्रार्थना अनेकांनी एकत्र जमून करणे योग्य आहे. पण गुरुचरणी शरण जाण्यास कोणी जोडीदार, मध्यस्ती करणारा नसावा. ते एकट्याने स्वतःच्या इच्छेने व निश्चयाने ज्याचे त्यानेच करावे. (क) मूळ मंगलाचरणाच्या पहिल्या श्लोकांत गुरुमहिमा वर्णिला आहे पण गूढार्थाने आहे म्हणून येथे स्पष्ट वर्णन केले. या श्लोकांतसुद्धा वस्तुनिर्देशमंगल व स्तुतिरूपमंगल आहे.

गोस्वामीकृत मंगलाचरण

शा.वि. - ***मूलं धर्मतरोर्विवेकजलधेः पूर्णेन्दुमानन्ददं ।***
वैराग्याम्बुजभास्करं ह्यघघन-ध्वान्तापहं तापहम् ॥
मोहाम्भोधर-पूग-पाटन-विधौ स्वःसंभवं शंकरं ॥
वन्दे ब्रह्मकुलं कलंकशमनं श्रीराम-भूप-प्रियम् ॥१॥

अन्वय - धर्म-तरोः मूलं विवेक-जलधेः आनन्द-दं पूर्णेन्दुम् : आनन्ददं वैराग्य - अंबुज - भास्करम् हि अघ-घन-ध्वान्त-अपहम्, तापहं मोह- अंभोधर पूग-पाटन-विधौ स्वः-संभवं ब्रह्म-कुलं, कलंकशमनं, श्रीराम- भूप-प्रियम्, शंकरं वंदे ।। **शब्दार्थ** - पूर्णेन्दु - पूर्णचंद्र, अंबुज - कमल, अघ - पाप, ध्वान्त - अंधार, अपह - अपहार करणारा. अंभोधर - मेघ, पूग - समुदाय, पाटन - विनाश, विधौ-विधींत, करण्यांत, स्वः- आकाश, स्वःसंभव-आकाशापासून उत्पन्न झालेला = वायु, वात; ब्रह्मकुल = ब्रह्मदेवाचे गोत्रज रामभूप - ज्यांना प्रिय आहे व रामभूपाला जे प्रिय आहेत ते.

अर्थ - धर्मरूपी तरूचे मूळ, विवेकरूपी सागराला भरती आणणारा (आनंद देणारा) पूर्णचंद्र, पाप आणि घनदाट अंधार यांचा अपहार करणारा तापहरण करणारा, व वैराग्य रूपी कमलानां सूर्याप्रमाणे आनंद देणारा, मोहरूपी मेघांच्या समुदायाचा विनाश करण्याच्या विधीत वायु (सारखा), ब्रह्मदेवाचे गोत्रज, कलंकांचा विनाश करणारे श्रीरामभूपति ज्यांना प्रिय आहेत, व जे श्रीरामभूपतीला प्रिय आहेत. त्या शंकरांस मी वन्दन करतो. ।।श्लो१।।

टीका - शंका - हे रामचरित्र असून आधी वंदन शंकरानां कां? **समाधान** - हे तिसरें काण्ड आहे. बा. कां. मंगलाचरणाचा तिसरा श्लोक 'वन्दे बोधमयं नित्यं गुरुं शंकररूपिणं। यमाश्रितोऽहि वक्रोऽपि चंद्रः सर्वत्र वंद्यते' हा आहे. हा श्लोक या तिसऱ्या काण्डाचा प्रतिनिधि आहे हे तेथे टीकेत दाखविले आहे. यांत गुरुवंदन आहे, व शंकर गुरु आहेत. वक्र असणाऱ्या शरणागताला (आश्रिताला) सुद्धां गुरु सर्ववंद्य कसा करतात व कोणत्या गुणांमुळे व कोणत्या क्रमाने वंद्य करतात - करूं शकतात

हे या श्लोकांत दाखविले आहे. **'मनि गुरु अधिक तुम्हहुनि जाणति'** (२/१२९/८) या वचनाची यथार्थता येथे दाखवावयाची आहे म्हणून श्रीरामाच्या आधी शंकररूपी गुरूला वंदन केले आहे. (क) या कांण्डाचे वैशिष्ट्य प्रथम कळल्याने हा श्लोक प्रथम कां आला व गुरुवंदन सर्वारंभी याच काण्डांत कां याचा सहज चांगला उलगडा होईल व या श्लोकांतील गूढार्थ कळण्यास मदत होईल म्हणून आधी या काण्डाचे वैशिष्ट्य सांगून मग या श्लोकाची टीका लिहिली जाईल.

अरण्यकांडाचे वैशिष्ट्य

१. अरण्यकाण्ड मायापुरी, सप्तमोक्षपुरीपैकी तिसरी आहे. बालकाण्ड अयोध्यापुरी व अयोध्याकाण्ड मथुरापुरी आहे हे पूर्वी त्या काण्डांच्या वैशिष्ट्यांत दाखविले आहे. तिसरे कांड तिसरी पुरी = मायापुरी आहे. मायापुरीत मायेचेच साम्राज्य अथपासून इति पर्यंत पसरलेले असावयाचे. सर्व दृश्यजग ही मोठी मायापुरीच आहे. मायापुरीत परस्पर विरोधीच सर्व प्रकार असावयाचे. संत-खल, चांगले वाईट, अमृत विष, मनुष्य-राक्षस, पतिव्रता. व्यभिचारिणी, पुण्यराशी. महापातकराशी, साव-चोर, परोपकारी-परापकारी, सत्यवादी- असत्यवादी, सरळ - कपटी, मुक्त बद्ध इ. सर्वभेद या अरण्यकाण्ड - मायापुरीत जितके प्रामुख्याने व उठावदार दिसतात तितके इतर काण्डात दिसत नाहीत. मायेची चालती बोलती प्रत्यक्ष मूर्ति जी नारी तिच्याशीच या काण्डात आरंभापासून अंतापर्यंत संबंध आहे हे पुढे दिलेल्या यादीवरून कळेलच. वर दाखविलेल्या विरोधी प्रकारांचे वर्णन न करतां नुसता नामनिर्देश खाली केला आहे. (क) सर्वत्र माया कशी दिसते पहा -

(१) मोहाम्भोधरपूग = माया, पहिल्या मंगलाचरणाच्या श्लोकांतच (२) मायाकाक - जयन्त, (३) मायास्त्री - शूर्पणखा, सुंदर स्त्री बनून आली. (४) मायावी खरदूषणादि राक्षस (५) त्यानी केलेले मायायुद्ध (२०/छं.४ पहा) (६) मायानाथाचे कौतुक - (२०/छं.) (७) मायासीता, (८) मायामृग, (९) मायासंन्यासी, दशानन संन्याशी बनून आला. (१०) **माया-विरहशोक 'रघुपति अनुजा येतां पाहती । चिंता बाह्य विशेषें दाविति'** (३०/९) (११) सतीने सीता बनून रामपरीक्षा घेतली ती याच कांडांत, ते वर्णन बाल.कां. ४९/७-७२ पहा. (१२) माया कबंध गंधर्व असून मुनिशापाने कबंध बनला होता म्हणून त्यास माया कबंध म्हणतां येईल. (१३) 'मायारूपी नारि' (दो. ४३) (१४) दीपशिखेसम युवतितनु होई न मना पतंग' (दो.४६) असे उपसंहारांत म्हटले या प्रमाणे मंगलाचरणापासून उपसंहाराच्या दोह्या पर्यंत ४६ दोह्यांच्या छोट्याशा कांडात १४ वेळा मायेचा संबंध उघड दाखविला आहे. शिवाय मायेचे लक्षण विचारले ते याच कांडांत, व मायेचे मुख्य निरूपण केले आहे याच कांडांत. मायारूपिणी

विश्वमोहिनीच्या विवाहाविषयी नारदांचा प्रश्न याच कांडांत, नारी षड्ऋतु रूपक याच कांडात.

२. **विविध विरोध** कसे आहेत पहा (१) ऋजुतावीर, अत्यंत सरळ स्वभावाच्या रघुवीराशीं सुरपतिसुत कपट करतो. (२) दुर्जन जयन्ताला कृपालु संत नारद उपदेश करतात. (३) मुनि संत ज्ञानी त्यांच्यावर राक्षसांचे अत्याचार (४) पतिव्रता सीता व व्यभिचारिणी शूर्पणखा. (५) एकपत्नीव्रती, मुनिव्रती रामाला कुलटा शूर्पणखा, विधवा म्हणते माझ्याशी विवाह करा. (६) जितकाम लक्ष्मण - कुलटा शूर्पणखा (७) दुष्ट मारीच रामभक्त बनतो. कुलटा शूर्पणखा रावणाला नीतीचा उपदेश करते. दुष्ट रामसीतासेवक जटायु दुष्ट रामवैरी रावण. (८) रावण संन्यासी सीता सती पतिव्रता शिरोमणी, तिला पातिव्रत्य भंग करण्याचा उपदेश करतो. (९) त्रिगुणातीत राम सीताविरहाने व्याकुळ होऊन विलाप करतात. (१०) शबरी भिल्लीण सर्वज्ञ रामास मार्ग सांगते व योगाग्नीने देहत्याग करते. (११) नारदासारखा महाभक्त विचारतो की मला लग्न का करू दिले नाही. (१२) मंगलाचरणांतच तापहारक भास्कर. (१३) मारीच रामभक्त असून सीताहरण घडण्यास रामवैरी रावणाला पूर्णमदत करतो. (१४) अन्तर्बाह्य शुद्ध, परम पवित्र लक्ष्मणावर सीता अनुचित आरोप करते. (१५) लक्ष्मण सेवक सीतापति रामचंद्रांची समजूत घालतो. असे परस्पर विरोधी प्रसंग आणखी कितीतरी आहेत.

३. अरण्य म्हणजे मुनींचे (ज्ञानी लोकांचे) निवास स्थान तेथे सर्वच मायेचा बाजार भरला आहे. मायापाशांतून सुटल्याशिवाय कोणीही ज्ञानी होऊ शकत नाही. मायामोहांतून सोडविणारे केवळ एक गुरूराजच. 'गुरुविणभवनिधि कोणि न तरती' 'गुरु विण नोहे ज्ञान' गुरु कोणीही असोत ते शंकरांचेच रूप आहेत. गुरुवाचून ज्ञान नाही. ज्ञानावाचून मायापाश मुक्त होता येत नाही. **'ज्ञान बिमल जलि करी स्नान जैं। रामभगति उरि करी स्थान तैं'** (७/१२२/११) म्हणजे ज्ञानावाचून रामभक्ति नाही हे मानसाधारे ठरले.' मायानिरास झाल्यानेच ज्ञान होते. म्हणूनच या मायापुरीच्या मंगलाचरणांत प्रथमच शंकरवंदनाच्या निमित्ताने सद्गुरूलक्षणे वर्णन केली आहेत. गुरुमहिमा बालकांडाच्या पहिल्या दोह्यांत वगैरे सांगितला आहे पण मानसांत गुरुलक्षणे स्वतंत्रपणे कुठेच सांगितली नाहीत. गुरु कसा असावा हे शिष्याने सांगणे तुलसी दासांसारख्या शिष्यास मर्यादाविरूद्ध वाटले म्हणून शंकरांचा महिमा वर्णन करण्याच्या निमित्ताने गुरुलक्षणे गूढार्थाने येथे मंगलाचरणांत सांगितली व उपसंहारांत संतलक्षणांत गुरुलक्षणें मिसळून दिली. गुरु संत असतातच पण प्रत्येक संत-सद्गुरु होण्यास लायक असतोच असे नाही. पहिल्या श्लोकांतील गुरुलक्षणे याचकारणानंतर टीकेत दाखविली जातील व उपसंहारांतील संतलक्षणे व गुरुलक्षणे संतलक्षणांच्या टीकेत मिश्र करून दाखविली आहेतच.

४. या अवघ्या ४६ दोह्यांच्या, सुमारे ७३७ ओळींच्या काव्यांत १६ वेळां उपदेश आहेत. इतक्या प्रमाणांत उपदेशांची संख्या इतर कोणत्याच कांडांत नाही.

५. या सोळा उपदेशांत प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्षपणे मायारूपी नारीचाच संबंध आहे.

६. त्यांत सीतारूपी आदिमायेचा संबंधच बारा ठिकाणी आहे त्यांतही पतिव्रतागीता म्हणजे पतिव्रतेने पतिव्रतेस केलेला नारीधर्माचा उपदेश फक्त याच कांडात आहे. या उपदेशांविषयी विवरण कोष्टकरूपाने या प्रकरणाच्या शेवटी केले आहे.

७. श्रवणादि नवविधाभक्ति, संतसंगरूपी नवधा भक्ति व प्रेमभक्ति यांचे शास्त्रोक्त विवरण प्रभुरामचंद्रानीच केलेले याकांडांत आहे. भक्ति नारीवर्ग आहे.

८. तीन प्रेमभक्तांना तीन प्रकारचा मोक्ष या कांडांतच. त्यांतही शरभंग ऋषि महातपस्वी, **'गृध्रअधम खग आमिष (मांस) भोगी'** जटायु व **'जातिहीन अघजन्ममहि'** अशी भिल्लीण शबरी. ४६ दोह्यांत तिघानां तीन प्रकारचा मोक्ष इतर कोणत्याच कांडांत नाही. शिवाय विराधालाही मोक्ष दिला. चौथा मारीच कैवल्य! १४ हजारांना कैवल्य।

९. ज्ञान विराग माया भक्ति व जीवशिवभेद याविषयी प्रश्न व उपदेशरूपाने निरूपण फक्त याच कांण्डात आहे. त्यांतही प्रश्न वरील क्रमाने विचारले असतां उत्तरे माया, ज्ञान, विराग, जीवशिवभेद व भक्ति या क्रमाने दिली कारण ही मायापुरी आहे व मायेचा निरास झाल्यानेच ज्ञान, परमविराग व भक्ति यांची प्राप्ति होते.

१०. भक्तिची व्याख्या फक्त याच कांडांत दिली आहे. तशीच मायेचीही.

११. ४६ दोह्यांच्या काव्यांत पांच स्तुती आहेत व त्यांतील अत्रिकृत स्तुति मानसांतील २८ प्रमुख स्तुतीत परमरूचिर, अत्यंत व्यापक असून समुद्रमंथनादि सर्व ब्रह्मांड साठविले आहे.

१२. मही निशाचरहीन करण्याची प्रतिज्ञा याच कांडांत केली आहे. दो. ९

१३. रावणाने सीताहरण कां केले याचे मर्म याच कांडांत सांगितले आहे. २३/९-४/,२८/१६ प.

१४. रामविरोध न करण्याविषयी उपदेश करण्यास प्रारंभ याच कांडांत झाला.

१५. **'सुरहित दनुजविमोहनशीला'** रामलीला याच कांडात दृष्टीस पडू लागली.

१६. अभागी कोण धन्य कोण इत्यादि अनेक सिद्धान्तभूत वचने यांत भरपूर आहेत.

१७. विविध नीतीचा संकलित संक्षिप्त उपदेश यातच आहे.

१८. कथेचा संक्षेप करण्यास प्रारंभ याच कांडांत झाला वा. रा. अरण्यकाण्ड फार मोठे आहे.

१९. छंदोभंगादि काव्यदोष चौपायांत सुद्धां मुद्दाम निर्माण करून भाव ध्वनित करण्याचा अद्‌भूत नाट्यकलेचा विकास चौपायांत याच कांडांत शूर्पणखागमनापासून

करण्यास प्रारंभ झाला (१७/१९) व हे साधन पुढे सर्व कांडांत हाताळले आहे.

२०. या काण्डात असे दिसून येईल की दोह्याच्या अंगभूत चौपायांची संख्या अगदी अनियमित. मुळीच चौपाई नाही अशा पासून तो २६ चौपाया सुद्धां दोह्यांच्या अंगभूत सापडतील (२९) रामजन्मकथेपासून अयोध्याकाण्डसमाप्तीपर्यंत दोह्याच्या अंगभूत चौपाया ८ हा नियम व न्यूनाधिक होणे सहेतुक अपवाद आहेत. अरण्यकांडात तसे काही हेतु नसताच संख्या अनियमित आहे. कारण, चौपाया म्हणजे कमलांचे वेल व दोहे सोरठे छंद म्हणजे कमले. अरण्यांतील तलावांत वेलजास्त माजलेले व त्या मानाने कमळे फुले कमी दिसतील हे साहजिक आहे. माजलेले वेल काढून टाकण्याचे कार्य अरण्यांत कोण करणार? **वेल - फार माजले म्हणजे फुले (फळे) कमी येतात हा अनुभव सर्वत्रच आहे.** किष्किंधाकांडांत ही स्थिती थोडी सुधारलेली दिसेल पण वानरराजाची राजधानी आणि सम्राटाची राजधानी यांत फरक असणारच. सुंदरकांडांत तसेच दिसेल. लंकाकांडात बरीच सुधारणा झालेली दिसली तरी दक्षिण गोलार्धातील देश व राक्षस राज्यच! त्यामुळे अव्यवस्था आहेच. उत्तरकाण्डांत रामराज्याभिषेकापासून रामचरित्र रामावतार समाप्तिपर्यंत (दो. ५१) अगदी रेखीव रचना आहे. कारण ते वर्णन व चरित्र अयोध्येतलेच आहे. पुढे काक गरूड संवाद नीलपर्वतावर वनांत अति शीत देशांत झाला असल्याने तेथवर चौपायांची संख्या ३७ पर्यंत वाढली आहे. ही अशी नैसर्गिक परिस्थिती या युक्तीने दाखविली आहे.

२१. या कांडांत रामपंचवटीत येऊन राहिले तरी या संपूर्ण कांडांत 'मंगल' शब्द नाही. पंचवटीवन चित्रकूटवनासारखे रामनिवासामुळे मंगलदायक झाले नाही. कारणमीमांसा **'मानसि' मंगल विपुलहि दुर्मिळ' प्रस्तावना पृ १९० पहा.**

२२. बालकसुतसम दास अमानी । प्रौढतनयसम मजला ज्ञानी। (४३/८) हा सिद्धान्त प्रभूंनीं याच कांडांत सांगितला व बालकसुतसम अमानी दासांची चरित्रें प्रथम याच कांडांत पाहण्यास सापडतात. सुतीक्ष्ण, शबरी व नारद ही तीन यांत आहेत. भरद्वाज, वाल्मीकी, अत्रि, अगस्ति इ. प्रौढतनयसम ज्ञानी भक्त आहेत. 'तथास्तु' किंवा 'एवमस्तु' म्हणून वर देण्यास प्रारंभ याच कांडात प्रभूनी केला आहे. (१२/१ पासून)

२३. सहा ऋतूंचे रूपकाने वर्णन बालकांडांत आहे. तसेच या कांडात आहे पण मायारूपी नारीच्या वर्णनासाठी हे नारी षड्ऋतुरूपक आहे. वसंत ऋतूचे विस्तृत वर्णन रूपकानेच पण त्याचा संबंध व उपसंहार सुद्धा मायारूपी नारीशी व तिच्या वर्णनाने.

२४. मानसांतील अठ्ठावीस विमलस्तुती ही अठ्ठावीस नक्षत्रे आहेत या महान अद्भूत रचना रहस्याचा ध्वनी याच कांडांत (दो.४२) आहे.

२५. सद्गुरूची आवश्यक लक्षणे, जी नसली तरी संतपणा असू शकतो, संत लक्षणांत मिसळून उपसंहारांत श्रीराममुखाने सांगितली आहेत.

२६. या कांडांत केवळ ४६ दोहेच आहेत. याचे समाधानकारक कारण पुढील तीन कांडांतील कारणांसारखे अद्याप सापडले नाही.

२७. वैराग्यप्राप्त झाल्यावर गुरुकृपेने मायानिरास व ज्ञानप्राप्ति ही या कांडाची सोपानपरंपरेने फलश्रुती आहे.

या शिवाय आणखी पुष्कळ वैशिष्ट्य आहे. पण अति विस्तार होतो म्हणून येथे इतके पुरे.

सोळा उपदेशांचे कोष्टक

अ.न.	उपदेश कोणास	कोणी केला	उपदेशाचे निमित्त व सार
१.	जयन्तास	नारदानी	सीतेच्या पायाला चोच मारली व रक्त काढले. रघुवीरास शरण जाण्यास सांगितले.
२.	सीतेला	अनसूयेने	सीतेचे निमित्त करून नारीधर्म, (पतिव्रता गीता) सांगितला.
३.	रामचंद्रास	अगस्त्यानी	कोठे रहावे? उपदेशाप्रमाणे वागल्यामुळे सीताच निशाचर वधाचे कारण बनली आहे.
४.	लक्ष्मणांस	प्रभु रामचंद्रानी	लक्ष्मणाचे प्रश्न, प्रथम मायेचे निरूपण केले आहे. त्यातील विद्यामाया सीताच आहे. शेवटी भक्ति, स्त्रीच.
५.	रावणास	शूर्पणखेने	नाककान कापले गेले व खर दूषणांचा संहार झाला हे निमित्त. सीतेचे सौंदर्य वर्णन केले ते सीताहरणास प्रेरक.
६.	मारीचास	रावणाने	सीतेला चोरून आणण्यात साह्य कर हे सार.
७.	रावणास	मारीचाने	सीतेच्या चोरीचा विचार सोडून द्या हे सार.
८.	सीतेला	रामचंद्रानी	सीतेशिवाय कोणी नसता 'पावकांत रहा' सांगितले.
९.	रावणास	जटायूने	सीतेला सोडून देऊन कुशल घरी जा.
१०.	जटायूस	रामचंद्रानी	सीताहरण दशरथांस सांगू नका.
११.	कबंधास	रामचंद्रानी	विप्रापमान करू नको हे सार.
१२.	शबरीला	रामचंद्रानी	नवधा भक्तिचा उपदेश. शबरी स्त्री भक्ति स्त्रीच.

१३.	रामास	शबरीने	सीतेचा शोध लागण्याचा मार्ग सांगितला.
१४.	लक्ष्मणास	रामचंद्रानी	कामदेवाच्या प्रतापाचे वर्णन, कामाचे बळ नारी.
१५.	नारदांस	रामचंद्रानी	विश्वमोहिनीशी (ही हरिमायाच होती) विवाह का करू दिला नाही हा प्रश्न. त्याचे उत्तर नारीषड्ऋतुवर्णनाने 'मायारूपीनारि' हा उपक्रम.
१६.	मनाला	मानसकविंनी	'दीपशिखासम युवतितनु होइ न मना पतंग काममदां त्यज राम भज कर संतत सत्संग'

थोडेसे सिंहावलोकन - प्रत्येक काण्डरूपी सोपानांत संपूर्ण रामचरित्र व सर्व मुख्य विषय असलेतरि संपूर्णमानस हा एकच सोपान या दृष्टीने बालकाण्डात प्रभूच्या त्रिविध (ब्रह्म, ईश्वर, व रघुनंदन) रूपाचे वर्णन आहे. रामभक्तिप्राप्ति हे ध्येय. भक्तिरस नसेल तर ज्ञानफल नीरस म्हणून त्याज्य **हा बालकाण्डाचा मुख्य विषय झाला. (क)** या ध्येयाच्या प्राप्तीसाठी विश्वासाश्रित श्रद्धेच्या आधारावर शमदमयमनियमादिकांच्या विधिपूर्वक आचरणाने वैराग्यप्राप्ति **हा अयोध्या काण्डाचा विषय झाला.** विवेकादि साधनांनी वैराग्य प्राप्त झाले तरी त्यांत विषण्णता -खेदादि असतात. अयोध्येतील सर्वांचे वैराग्य विषादयुक्तच आहे. (ख) या काण्डात विषादयुक्त वैराग्याला प्रसन्न करण्याचे कार्य करावयाचे साधावयाचे आहे. मंगलाचरणाच्या शंकरवंदनाच्या, पहिल्या श्लोकांत हेच कार्य मुख्यतः कसे दाखविले आहे हे अन्ति 'मूलं धर्मतरोः या श्लोकाच्या टीकेत दाखविणे आहे या प्रकरणाच्या पूर्वी श्लोक, अन्वय, शब्दार्थ व अर्थ दिला आहे तो पुन्हा एकदां पहावा.

टीका श्लोक १ ला

(१) **मूलं धर्मतरोः** - शंकर सद्गुरू हे धर्मतरूचे मूळ आहे. **'श्रद्धेवीण धर्म कधि न घडे'** (७/२०/४) म्हणून श्रद्धा हे धर्मतरूचे मूळ आहे पण विश्वासाशिवाय श्रद्धा नाही **'भवानीशंकरौ वन्दे श्रद्धाविश्वास रूपिणौ'** (१मं. श्लो. २) यावरील टीका पहावी. श्रद्धा = सात्विक श्रद्धा **'श्रद्धा सात्विक धेनु शोभना'** (७/११७/९) या सर्व श्लोकाची तुलना ज्ञानदीप प्रकरणाशी करून पहावी. याचाच विस्तार ते प्रकरण आहे. येथे श्रद्धा म्हणजे दृढ निश्चय की रामभक्तीनेच भवभयनाश होऊन सदा प्रसन्नता, व दुःखशोकहीन निर्भय स्वान्त सुखाची प्राप्ती होईल. या मूळावर वाढलेला जो धर्मतरु तो सद्गुरु. असे असेल तरच त्या सद्गुरुसमीप राहून श्रवण केल्याने शिष्याच्या ठिकाणी विश्वासश्रद्धायुक्त धर्माचरण करण्याची प्रवृत्ति उत्पन्न होईल. पण

विवेकाशिवाय नुसत्या श्रद्धायुक्त धर्माचरणाने वैराग्य उत्पन्न होणारे नाही म्हणून दुसरे लक्षण -

(२) **विवेक जलधेः आनन्ददं पूर्णेन्दुम्** - विवेक रूपी सागराला आनंद देणारा भरती आणणारा पूर्णचंद्र = शंकर = सद्गुरु. पूर्णचंद्र उगवला की सागराला मोठी भरती येते. लाटा वर उसळतात दूरवर किनाऱ्यावर व त्याच्या आश्रित असणाऱ्या नद्यांच्या मुखांतून ते जल लांबवर पसरते. त्याप्रमाणे गुरुच्या कृपेने अधिकारी शिष्याच्या ठिकाणी सदसत् विवेक, नित्यानित्य विवेक व सारासार विवेक जागृत होऊन त्याला जोराची भरती आली की सर्व असत्, अनित्य व असार वस्तूंचे प्रेम, विषयसुखेच्छा बुडून जातील. सार हे की विवेकाला जागृत करून शिष्याच्या ठिकाणी त्याची वृद्धी करण्याचे सामर्थ्य गुरूच्या ठिकाणी पाहिजे. **'बिन सत्संग विवेक न होतो'** (१/३/७) म्हणूनच **'प्रथमभक्ति संतांची संगति'** (३/३५/८) असे प्रभूनी शबरीला सांगितले आहे. सद्गुरु संत असतातच. विवेकाने वैराग्यप्राप्ति होते (अयो.कांड)

(३) **आनन्ददं वैराग्याम्बुज** - भास्करम् - वैराग्यरूपी कमळानां प्रफुल्ल करणारा - आनंद देणारा भास्कर - सूर्य. पूर्णचंद्र उगवलेला असला तरी कमले उमलून प्रसन्न विकसित. विस्तृत होत नाहीत. म्हणून येथे गुरुला भास्कर = प्रकाश करणारा असे म्हटले. कमळ अस्तित्वांत असेल तरच सूर्य उगवला म्हणजे ते फुलणार यावरून वैराग्याचे अस्तित्व यापूर्वीच होते हे सूचित केले. व विवेक जलधि पण होता हे मागील विशेषणाने सुचविले आहे. म्हणजेच अयोध्याकांडाचे ध्येय प्राप्त झाल्याचे गृहीत धरून हे विवेचन केले आहे. येथपर्यंत विवेक वैराग्यांची भरपूर वृद्धि दाखविली. **(क) भास्कर** - भा. = प्रकाश, कर = करणारा. ज्ञानरूपी प्रकाशाने वैराग्य कमल फुलते. प्रसन्न, विकसित व विस्तृत होते त्यापूर्वी ते ग्लान, खिन्न, कोमेजलेले असते, जसा अयोध्येतील लोकांचा विवेक विराग. येथे सुचविले की **विश्वासश्रद्धाविवेकवैराग्य संपन्न धर्मशील शिष्याला ज्ञानरूपी प्रकाश देण्याची शक्ति गुरुच्या ठिकाणी पाहिजे.** ज्ञानरूपी भास्कर वैराग्य कमलांना फुलवितो हे खरे, पण आधी अज्ञानाचा-रात्रीचा-अंधाराचा नाश करावा लागतो **'पद्मानार्के' भवनिशि नासे । वचनकिरणि मुनि कमल विकासे'** (२/२७७/१) यांत हाच क्रम आहे. येथे वैराग्य म्हणजे परमवैराग्य. पूर्वी अपरवैराग्य होते. **'म्हणति तात तो परमविरागी। तृण सम सिद्धी त्रिगुण त्यागी'** (३/१५/८) हे प्रभूनीच सांगितले आहे. हे वैराग्य म्हणजे गुणातीत अवस्था म्हणजेच व्यतिरेकज्ञान. यानेच अज्ञान तमाचा रात्रीचा नाश होतो तेच सांगतात.

(४) **हि अघघनध्वान्तापहम्** - हि = कारण, वैराग्य कमळे फुलण्याचे कारण सांगतात. हा सूर्य प्रथम अघ-पाप व घनदाट अंधार = अज्ञान यांचा नाश करतो. **'ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः ॥ तेषामादित्यवत् ज्ञानं प्रकाशयति तत्परम्'** (भ.गी) ज्ञानाने अज्ञानाचा नाश केला म्हणजे अज्ञानाच्या पलीकडे असलेले जे स्वतःसिद्ध ज्ञान आहे.

ते प्रगट केले जाते. 'घनदाट अंधाराचा नाश करून नंतरच सूर्यकिरण कमलानां स्पर्श करूं शकतात. त्या प्रमाणे सद्गुरु ज्ञानभास्कराच्या वचनरूपी किंवा कृपारूपी किरणांनीं अज्ञान रूपी घनदाट अंधार नष्ट केला जातो व अपरवैराग्यरूपी कमळे फुलतात म्हणजेच व्यतिरेक ज्ञान प्राप्त होऊन अपरवैराग्याचे रूपांतर परवैराग्यांत होते. जे कमळ मिटलेले असते तेच फुललेले कमळ होते. या प्रमाणे दाखविले की गुणातीत झाल्याशिवाय वैराग्य प्रसन्न - प्रफुल्ल होत नाही. **अज्ञाननाश करून अधिकारी शिष्याला ज्ञानदान करण्याची शक्ति गुरूच्या ठिकाणी पाहिजे.** कमळानां आपल्या प्रयत्नानी अंधाराचा नाश व सूर्यकिरणांची प्राप्ति करतां येत नाही. **(क) अघ -अपहम्** = सर्व पापांचा विनाश करणारा गुरुभास्कर आहे. **'येषांत्वन्तगतं पापं जनानां पुण्यकर्मणाम्॥ ते द्वंद्वमोहनिर्मुक्ता भजन्ते मां दृढव्रताः'** (भ.गी. ७/२८) द्वंद्वमोहनिर्मुक्त होणे म्हणजेच ज्ञान प्राप्त होणे. ज्ञानप्राप्त होऊन सुद्धां ते दृढ झाले नाही तर प्रारब्धप्रतिबंधाने काही पापें राहू शकतात व मी ज्ञानी हा अहंकाररूपी मोठा पापपर्वत वाढतो म्हणून सांगितले की गुरुभास्कर सर्व पापांचा संहार करतो पण निसर्गातील उगवणारा व मावळणारा भास्कर व गुरुभास्कर यांत फार मोठा भेद आहे.

(५) तापहम् - प्राकृतसूर्य **'देशी ताप परी जसा बरिवरी येशी नभी भास्करा'** असा तापदायक आहे. सूर्याचे बारादोष १/२०/६ च्या टीकेत पहावे. गुरु भास्कर त्रिविध तापांचा संहार, अपहार करतो. असा हा अलौकीक आहे. तो सूर्य कमळांना मिटूनही टाकतो. तसा हा नाही. 'मावळवीत विश्वाभासु । नवल उदैला चंडांशु' (ज्ञानेश्वरी) 'कमले फुलली की त्यांत मकरंद, रस पाहिजेच. तो नसेल तर संत भृंग त्या कमलाजवळ येत नाहीत. म्हणून रामभक्तिमकरंद उत्पन्न होण्यांत अडथळा करणाऱ्या विघ्नांचा विनाश आता सांगतात.

(६) मोहांभोधर पूग - मोहरूपी मेघांचा समुदाय - **शंका** - पापनाश व ज्ञानप्राप्ति झाल्यावर मोह कुठला व कसा येणार? भास्कर आकाशमध्यांत असूनही मेघ असल्यावर आकाशांत मेघपटल, मेघसमुदाय असू शकत नाही असे कोणी सांगू शकेल काय? अगदी मध्यान्ही सुध्दां इतके मेघ जमतात की टीका लिहिण्यास चांगले दिसत नाही व दिवा लावावा लागतो. हा मोह म्हणजे अज्ञान किंवा आत्मस्वरूपाविषयी विपरीत ज्ञान नव्हे हे मान्य. पण राम म्हणजे मनुष्य, दशरथपुत्र, ज्ञान प्राप्त झाल्यावर भक्ति करता येत नाही, तिची आवश्यकता नाही. मी मुक्त आहे स्वरूपज्ञान झाल्यावर यथेष्टाचरण करण्यास हरकत नाही इ. अनेक मेघांचे समुदाय हृदयाकाशांत जमतात. या अरण्यकांडातील 'दनुजविमोहनशीला' रामलीला पाहून अपार मोह झाल्याची उदाहरणे सती व भरद्वाज ही बालकांडात आधीच दाखविली आहेत. व **'पावति मोह विमूढ जे हरिविमुख न धर्मरति'** असे आतां सोरठ्यांत मंगलाचरणांतच सांगणार आहेत. असला मोह ब्रह्मदेवादिकानां सुद्धां होतो मग इतरांचा पाड काय? ज्ञानभास्कर

मेघसमुदायाचा विनाश करू शकत नाही व पूर्णचंद्रही करू शकत नाही म्हणून निराळे उपमान घेतात (क) पूग पाटनविधौ स्व:संभवम् = पाटन = विनाश, पळवून लावणे त्याचा विधि - विधान - क्रिया, तिच्यांत वायूसारखे 'मोहमहाघन घटा प्रभंजन' (६/११५/२) स्व: = आकाश, त्याच्या पासून संभव - उत्पत्ति आहे ज्याची तो स्व:संभव 'आकाशात् वायु;२१० (श्रुति) वारा जसा मेघानां पळवून लावणारा आहे त्या कार्यात कुशल आहे तसे सगुण साकार भगवंता विषयींच्या मोहभ्रमसंशयांस पळवून लावण्यांत प्रवीण सद्गुरु = शंकर आहेत. भरद्वाजांचा मोह याज्ञवल्क्य प्रभंजनाने, पार्वतीचा मोह शंभुसमीराने, गरूडाचा मोह भुशुंडी = समीरणाने, व भुशुंडीचा मोह दोन दोन दशन आलेल्या शिशु दशरथ कौसल्यानंदन पवनाने नष्ट केला आहे.

(७) **शंकरम्** - शं = कल्याण करणारे ते शंकर = गुरुं शंकररूपिणम्' हा मोह नष्ट केला की त्या प्रसन्नवैराग्यरूपी प्रफुल्ल कमलांत रामप्रेममकरंद निर्माण होतो. 'सरस अनुरागा. अशारीतीने गुरुकृपा झाली तरच विवेकापासून रामभक्तिप्राप्तीपर्यंतचे सर्व टप्पे क्रमश: गाठतां येतील. या काण्डात सद्गुरु कृपेने मायानिरासाने ज्ञानप्राप्तीपर्यंतचा टप्पा गाठावयाचा आहे. प्रत्येक काण्ड स्वतंत्र सोपान असल्याने पुढल्या सर्व टप्प्यांचा उल्लेख जसा प्रत्येक कांडात आहे तसाच येथे केला आहे. ज्ञानाला मोठे भय मायारूपी नारीचे म्हणून ते वर्णन पदोपदी या कांडांत दिसते. **'मुनि ते ज्ञान निधान मृगनयनी विधुमुख बघुनि ॥ विवश होति हरियान! नारि विष्णुमाया प्रगट'** (७/११५म). पुढील कांडांत नामरति, त्याच्या पुढील दोन कांडांत भक्ति प्राप्ति व उत्तरकांडांत राम हृदयसिंहासनावर विराजतील.

(८) **ब्रह्मकुलम्** - ब्रह्म = ब्रह्म, ब्रह्मदेव, वेद व ब्राह्मण असे अर्थ आहेत. येथे पहिले तीन अर्थ घेता येतात. **कुलं जनपदे गोत्रे सजातीये** गणेऽपिच' (मेदिनी) यांतील गोत्र व सजातीय हे अर्थ येथे ग्राह्य आहेत. ब्रह्मकुल = ब्राह्मण हा अर्थ याच काण्डात आहे **'मोहि न सोहाइ ब्रह्मकुल द्रोही'** (३३/८) पण तो येथे जमत नाही. 'विभुं व्यापकं ब्रह्म वेदस्वरूपम्' (७/१०८/१) असे शंकरां विषयीच म्हटले आहे. विश्वव्यापक ब्रह्म = निर्गुण ब्रह्म त्याचे सजातीय (कुल) म्हणजे ब्रह्मच. ब्राह्मणाचा सजातीय ब्राम्हणच. सद्गुरू = ब्रह्मच । ब्रह्मदेवाचे कुल = गोत्र = रूद्र, त्यांचे कार्य संहार करण्याचे आहे. कशाचा संहार हे पुढील शब्दाने सांगितले आहे. **'तीर्थानि दक्षिणे पादे वेदास्तन्मुखमाश्रिता:**; २१० (गु.गी) असे सद्गुरूचे वर्णन महेशानीच केले आहे. 'गुरु: साक्षात् परब्रह्म) आणि 'गुरुर्देवोमहेश्वर;२१० व वेदस्वरूप हा अर्थ सिद्ध झाला.

(९) **कलंकशमनम्** - **'कामी कवि अकलंकित असतो'** (७/११२/२) **'कुणा न मत्सर कलंक लावी'** (७/७१/३) काम हा कलंक आहे व मत्सर हा कलंक आहे म्हणजेच कामक्रोधलोभमोहमदमत्सर यांचा संहार करतात. रूद्र जसे जगाचा संहार करतात

तसे सद्‌गुरु कामक्रोधादिसमस्तविकारांचा संहार करतात. याने सुचविले की सद्‌गुरु स्वतः या विकारांतून मुक्त झालेले पाहिजेत व शिष्याच्या ठिकाणचे हे विकार घालविणारे पाहिजेत. हे मानसरोग आहेत तो पर्यंत सुख मिळणे शक्य नाही. **'एकरोगवश नर मरति बहु असाध्य या व्याधि॥ संततजीवा पीडिती लाभेकशी समाधि'** (७/१२१ रा) असे कलंकशमन करणारे सद्‌गुरु शं = सुख कर = शंकर होतात केव्हा ते सांगतात -

(१०) **श्रीरामभूपप्रियम्** - रामभूप शब्दाने सगुण साकार राम दशरथनंदन सुचविले. श्री = सीता. हे सीतापति रघुपति ज्यानां प्रिय आहेत व जे श्रीरामभूपाला प्रिय आहेत. म्हणजेच श्रीरघुनाथभक्त आहेत असे सद्‌गुरु असले पाहिजेत. शंकर रामप्रिय व राम शंकरांस प्रिय आहेतच. **(क) निष्कर्ष** = विश्वास, सात्विकश्रध्दा, शमदमादि धर्माचरण, विवेक, वैराग्य, ज्ञान, कामक्रोधादि विकार हीनता व श्रीरामप्रिय झालेली रामभक्ति आणि प्रबोध शक्ति ही लक्षणे सद्‌गुरुच्या ठिकाणी पाहिजेत. ही सर्व ४५-४६ व्या दोह्यांत उपसंहाररूपाने विस्तारपूर्वक सांगितली आहेत.

(११) मूलंधर्मतरो याने **उत्पत्ति सांगितली** मुळा पासूनच उत्पत्ति होते म्हणून गुरुब्रह्मदेव आहेत हे सांगितले. विवेक वैराग्यवृद्धि करतात याने **पालन पोषण सुचविले** म्हणजेच गुरु विष्णु आहेत हे सुचविले. अज्ञान, ताप, मोह व कलंक यांचा संहार करतात. म्हणून महेश्वर आहेत हे दाखविले व 'ब्रह्मकुल' शब्दाने **परंब्रह्म साक्षात** हे सांगितले एकूण 'गुरुर्ब्रह्मा गुरुर्विष्णुः गुरुर्देवो महेश्वरः ॥ गुरुःसाक्षात्परं ब्रह्म तस्मै श्री गुरवे नमः' (गु. गी.) या श्लोकाचा अर्थ सविस्तर, दृष्टान्तासह सांगितला. चंद्रसूर्यवायुरूप आहेत हे सांगितले. **'शिव एव गुरुः साक्षात् गुरुदेव शिवःस्वयम्॥ उभयोरन्तरं किंचित् न द्रष्टव्यं मुमुक्षुभिः'** (स.वे.सि.सा.सं.) या श्लोकावरील टीका अपेक्षेपेक्षा बरीच वाढली तरी प्रत्येक ठिकाणी अवतरणे दिली नाहीत! **'प्रज्ञान वाचेला नाही बोलवत** । रामकृपावंत बोलविता'.

मंगलाचरण श्लोक २रा

शा.वि. - *सान्द्रानन्द-पयोद-सौभगतनुं पीताम्बरं सुंदरं ।*
पाणौ बाण-शरासनं कटिलसत्तूणीरभारं वरम् ॥
राजीवायतलोचनं धृतजटाजूटेन संशोभितं ।
सीतालक्ष्मणसंयुतं. पथिगतं रामाभिरामं भजे ॥२॥

शब्दार्थ - सांद्र + आनंद = घनदाट आनंद, आनंदघन, पयोद = जलद, नीलमेघ. सौभग = सुंदर, पयोदसौभग तनु = नीलमेघा प्रमाणे सुंदर तनु असलेले. कटि = लसत् = तूणीर भारं = कटि - कंबर, लसत् शोभायमान, तूणीर - भाता, भार - भार, वजन, जटाजूट = जटामंडल, पथिगतं = मार्गाने जात असलेले राम + अभिराम

किंवा रामा = सुंदर स्त्री, अभिराम = आनंद -

अर्थ = जे (सदा) आनंदघन आहेत व ज्यांचा देह मेघाप्रमाणे सुंदर आहे, पिवळे वस्त्र (पिवळी वल्कलें) धारण केलेले व सुंदर आहेत, ज्यांच्या हातांत धनुष्यबाण आहेत ज्यांच्या कमरेला भात्याचा भार शोभत आहे) उत्तम (वरम्) कमलासारखे विशाल (दीर्घ) नेत्र ज्यांचे आहेत व जे धारण केलेल्या जटामंडलाने सुशोभित दिसत आहेत. सीतालक्ष्मणांसह मार्गाने जात आहेत व जे (आपल्या) सुंदर स्त्रीला (सीतेला) आनंददेणारे आहेत अशा रामचंद्रास मी भजतो (शरण जातो).।।२।।

टीका. (१) सांद्रानंदपयोदसौभगतनुं - याचा दुसरा अर्थ सांद्र = निरंतर (अमरे), आनंदपयोद = आनंदरूपी पय = जल देणारा. घनदाट आनंदपयोदासारखी सुंदर आहे तनु ज्यांची ते. आकाशांत पाण्याने भरलेला काळा कुट्ट मेघ पाहिला म्हणजे ग्रीष्माने तप्त झालेल्या वनांस व शेतकऱ्यांस जसा आनंद होतो तसाच आनंद संसारांतील त्रिविध तापानी संतप्त झालेल्यास या आनंदपयोदाला जवळ आलेला पाहताच होतो. दुष्काळ पडलेल्या देशांत पाण्याने भरलेले मेघ आले म्हणजे त्यांना पाहण्यास लोक धावतात तसे आतां अरण्यांतील मुनि धावूं लागतील व त्यांना या आनंदजलदाच्या दर्शनाने परमानंद होईल. **(क) पीतांबरं** -पीत -पिवळे आहे अंबर वस्त्र ज्यांचे -पिवळ्या रंगाची वल्कले नेसलेले. रेशमी पीतांबर असा अर्थ केल्यास अनर्थ होईल, रघुनाथाने प्रतिज्ञा मोडली असे ठरेल. **(ख) पाणौ** = हातांत उजव्या हातांत बाण व डाव्या हातांत शरासन = धनुष्य आहे. शरासन शब्दाने सुचविले की या कांडात बाण त्यांच्या आसनावर बसणार व फेकले जाणार **(ग) धृतजटाजूटेन** = धारण केलेल्या जटा ज्यांनी बांधल्या आहेत. हे युद्धाच्या तयारीचे चिन्ह आहे. १८ छंद व ६/८६/८ पहा. जटा बांधून जूट बुचडा तयार करतात. खरदूषण युद्धाच्या पूर्वी जटांचा जूट बांधला आहे. **(घ) सीतालक्ष्मणसंयुतं पथिगतं** = याने सुचविले की आतां राम चित्रकूटाहून प्रयाण करणार. **(ङ) रामाभिरामं** - रामा = सुंदर स्त्री तिला आनंद, सुख देणारे. याने शूर्पणखा प्रसंग सुचविला व सीतेला सुखी करण्यासाठी मायामृगाच्या पाठीशी धावणे सुचविले. शिवाय जनकनन्दिनी सीतेला आनंद दिल्याचे वर्णन पहिल्या दोह्याच्या चौपायांतच आहे. याप्रमाणे या श्लोकांत या काण्डाचा विषय सुचविला म्हणजेच वस्तुनिर्देशमंगल व स्तुतिरूपमंगल ही यांत आहेच.

मंगलाचरण सोरठा

हिं.सो । उमा राम गुन गूढ पंडित मुनि पावहि बिरति ।।
।। पावहिं मोह बिमूढ जे हरि बिमुख न धर्म रति ।।मं।।

म.सो. । उमे! रामगुण गूढ पंडित मुनि पावति विरति।
।। पावति मोह विमूढ जे हरिविमुख, न धर्मरति ।।मं।।

अर्थ - उमे ! रामगुण गूढ आहेत. पंडितमुनि (त्यांच्यामुळे) वैराग्य पावतात. (पण) विमूढानां व जे हरिविमुख आहेत व धर्मरति नाही अशानां मोह होतो. ।।मं.सो०।।

टीका. (१) उमे ! याने सुचविले की आतां कथावक्ते महेश आहेत. या संबोधनाने महेश पार्वतीला सावध करीत आहेत की येथून पुढले चरित्र मागल्या सारखे प्रगट, केवळ माधुर्यभावाचे नाही. दिसण्यांस प्राकृत विषयी माणसासारखे पण प्रभाव अतिमानुष! उमेस अगदी मूळारंभीच सावध करण्यांत हेतु इतकाच की याच कांडांतील श्रीरामचरित्र पाहून पार्वतीला सतीदेहांत महामोह झाला व त्याची छाया पार्वती देहांत सुद्धां शिल्लक राहून पार्वतीने प्रश्न विचारले. त्यांतील साहव्या प्रश्नाच्या पूर्वार्धाचे उत्तर या काण्डापासून द्यावयाचे आहे. **'बसुनि बनी कृत** चरित्र पार न' याचे उत्तर अरण्यकिष्किंधा व सुंदर या तीन कांडात आहे व **'वदा नाथ हत केवी रावण'** (१/११०/७) या उत्तरार्धाचे उत्तर लंकाकांडाने दिले आहे. हे चरित्र भरतचरित्रासारखे सर्वांना वैराग्य देणारे नाही.

(२) **रामगुणगूढ** - सुचविले की येथून पुढील लीला गूढ आहेत त्यांतील हेतु व रहस्य सहजासहजी सगळ्यांना कळण्यासारखे नाही. **(क) पंडित मुनि पावति विरति - ल.टे.** या सोरठ्याचा अर्थ पूर्वी **'राम!चरिततत्व ऐकुनि । सुखबुधांस जडजाति मोहुनि'** (२/१२७/७) च्या टीकेत सविस्तर स्पष्ट केला आहे तो प्रथम पाहणे. येथे पंडित अणि मुनि असे दोन वर्ग घेता येत नाहीत कारण की नुसत्या मुनींनां मोह, भ्रम होतो **'निर्गुणरूप सुलभ अति सगुण न जाणे कोणी।। सुगम अगम चरितां श्रवुनि जाती मुनिहि भुलोनि'** (७/७३) सुगम अगम = गूढ चरित्र पाहून मुनीनां सुद्धां भ्रम होतो. मुनि = निर्गुणरूपाची प्राप्ति झालेले = ज्ञानि हा अर्थ वरील अवतरणाने ठरला. पंडित हा स्वतंत्र वर्ग घेतां येतो का पाहू - **'हे जाणुनि पंडित मज भजती । ज्ञान लाभिहि न भक्ती त्यजती'** (४३/१०) असे प्रभूनी याच कांडांत नारदमुनीस सांगितले आहे. म्हणून ज्ञानप्राप्त झाल्यावर सुद्धां जो भक्तिचा त्याग करीत नाही तो पंडित. तो सर्वज्ञ तज्ञ तो पंडित।...पदसरोज रत जो असतो ही। (७/४९/७.८) भगवंताच्या पदकमलांच्या ठिकाणी भक्ति असेल तो पंडित हा अर्थ दोन्ही अवतरणांच्या समन्वयाने सिद्ध झाला म्हणून रामभक्तिरत असून जो मुनि म्हणजे ज्ञानी असेल तो पंडित मुनि व गूढचरित्र पाहून त्याला मोह न होता वैराग्य प्राप्त होते इतका अर्थ ठरला असे वाटते. पण **'बघ बघुनी तुमच्या आचरणा । होइ मोह मम हृदयी पार ना'** (७/४८/४) असे वसिष्ठ स्वतः म्हणाले आहेत. ते रामभक्तिरत व ज्ञानी - महाज्ञानी होते मग त्यांस गूढ चरित्र पाहून मोह कां झाला? व पहिल्या चरणाचा अर्थ काय? अर्थ हा की रामचरित्र श्रवण करतानां किंवा पाहतानां जे पंडितही असतात व मुनि पण असतात त्यानां मोह होत नाही म्हणजेच रामचरित्र श्रवण करतानां किंवा पाहतानां

भक्ति व ज्ञान यांची जागृति समान राहते. राम भगवान आहेत हे न विसरतां ते नरलीला करीत आहेत हे जे विसरत नाहीत त्यांना मोह न होता वैराग्य प्राप्त होते. **रघुनाथ परमात्मा असल्याने 'सकलविकाररहित गतभेद' आहेत व भक्तहितासाठी' नरलीला करीत आहेत या दोन्ही भावना ज्यांच्या जागृत असतात ते पंडित मुनि.** या अर्थानेच सती, भरद्वाज, गरुड व काकभुशुंडी यांच्या मोहाधा कारणांचा समन्वय होऊ शकतो. अन्यथा या चक्रव्यूहातून सुटता येत नाही. (३) **पावति मोह विमूढ** -मूढ न म्हणतां विमूढ म्हटले. जे मूढ, पूर्ण अज्ञानी असतात त्यांना गूढ रामकथा श्रवण करून किंवा पाहून मोहही होत नाही व वैराग्यही प्राप्त होत नाही. त्यांचे हृदय रामाच्या शोक विलापानी द्रवेल, नागपाशांत बद्ध झाल्याचे ऐकले की आतां सीतेची सुटका कशी होईल इ. चिंता करूं लागतील. पण जे रामरत धर्मशील असून भक्तिहीन झालेले असतात ते भगवच्चरिताचा शास्त्रसिद्धान्ताशी मेळ घालू लागतात -व बाह्य आचरणाचीच बाजू दिसत असल्याने त्या विमूढांना -पढतमूर्खांनां मोह होतो. **मोह होणारांचा हा एक वर्ग** मानणे जरूर आहे कारण की सती, भरद्वाज, गरूड (हरियान) यानां मोह झालेला आहे ही मंडळी हरिविमुख = रामविरोधी नव्हती. ज्ञानी रामभक्त असून त्यावेळी ज्ञानाकडेच विशेष दृष्टी जाऊन भक्तिभावना कमी पडली म्हणून विमूढ बनले व मोह झाला. या तिन्ही व्यक्ती धर्मरत ही होत्याच. **(क) दुसरा एक वर्ग आहे तो हरिविमुख** = राम -विरोधी व **धर्मरति** नसलेल्यांचा सर्वराक्षस याच वर्गांत पडतात. **'गिरिजे श्रुणु रामाची लीला । सुरहित दनुज विमोहनशीला'** (१/११३/८) अशा गूढ लीला केल्या जातात त्या राक्षस विशेष मोहित करण्यासाठीच असतात. राम मनुष्य आहे असे समजतात व लहानसा दिवा आहे, आपण सहज झडप घालून विझवून टाकूं असे त्या शलभांस वाटते, व झडप घालतात पण महापावक असल्याने जळून खाक होतात. पण राक्षसांस विमोहित केलेल्या लीला पाहून ऐकून मोठमोठे ज्ञानी भक्त सुद्धां मोहित होतात. पण या मोहाने त्यांचा विनाश होत नाही वगैरे रहस्य भुशुंडीने गरूडास पुढे सांगितले आहे. (७/७९/२-३ पहा.) सती, गरूड, वसिष्ठादिकांना जो विमोह उत्पन्न झाला तो भगवंताच्या विद्यामायेने. इतर ज्ञान्यांना, शास्त्रज्ञांना जो मोह होतो तो मात्र अविद्येने. असा अविद्याजनित मोह होऊ नये म्हणून जागोजागी कवीनी सावधगिरीच्या सूचना देऊन ठेवल्या आहेत.

'उमे! रामगुणगूढ' हे जितके खरे तितकाच हा सोरठा हि गूढच आहे त्यामुळे गुरुकृपेच्याबळावरच त्यातून हळूहळू वाट काढीत पार जावे लागेल. आता अरण्यकांडचरित्र सुरुहोईल.

ल.ठे. - वा. रा. अत्रिभेटीची कथा अयोध्या कांडांतच आहे पण मानसात जयन्त कथा व ती कथा अरण्यकांडांत आहे. अयोध्येचा संबंध पूर्णपणे सुटला व मानसांत अयोध्याकाण्डाची समाप्ति झाली व त्यामुळे अयोध्याकांड हे नाव पूर्ण यथार्थ झाले

आहे. जयंत कथा चित्रकूटलाच घडत असली तरि अयोध्येचा संबंध पूर्णपणे सुटल्यानंतर घडत असल्याने ती अरण्यकाण्डात आहे हेच अधिक योग्य आहे.

हिं. । पुर नर भरत प्रीति मैं गाई । मति अनुरूप अनूप सुहाई ॥१॥
। अब प्रभु चरित सुनहु अति पावन । करत जे बन सुर नर मुनि भावन ॥२॥
। एक बार चुनि कुसुम सुहाए । निज कर भूषन राम बनाए ॥३॥
। सीतहि पहिराए प्रभु सादर । बैठे फटिक सिला पर सुंदर ॥४॥

म. । पुर-नर-भरत-प्रीति वर्णित । अनुपम, मति अनुरूप सुशोभित ॥१॥
। आतां प्रभुचरिता अति पावन । श्रुणु, कृत वनि सुरनर मुनि भावन ॥२॥
। रुचिर एकदां सुमन जमविलीं । स्वकरिं भूषणे रामें रचिली ॥३॥
। प्रभु घालुनी सीतेला सादर । बसले स्फटिकशिलेवरि सुंदर ॥४॥

अर्थ - (अन्वय चौ. १ - अनुपम सुशोभित पुरनरभरत प्रीती. मति अनुरूप वर्णित) पुरवासी लोक व भरत यांच्या अनुपम व सुंदर प्रीतीचे मी यथामति (माझ्या बुद्धी प्रमाणे) वर्णन केले ।१॥ सुरनर व मुनि याना आवडणारे वनांत केलेले अतिपावन चरित्र आतां (सांगतो ते) ऐक (उमे!) ॥२॥ एकदां रामचंद्रानी सुंदर फुले गोळा केली व आपल्या हातानी त्यांची सुंदर भूषणे बनविली' (१३) ती प्रभूंनी आदराने सीतेच्या अंगावर घातली व प्रभु सुंदर स्फटिक-शिळेवर बसले।।४॥

टीका. चौ. १(१) मागील कांडांतील कथेचा संदर्भ या चौपाईने सांगितला. अयोध्याकांड पूर्वार्धात पुरवासी लोकांची प्रीति वर्णिली आहे व उत्तरार्धात भरतप्रीती वर्णिली आहे म्हणून त्याच क्रमाने येथे उल्लेख केला. **(क) अनुपम व सुशोभित** हे शब्द वर्णन करण्याकडे लावता येतील पण त्यामुळे कवींच्या माथी आत्म श्लाघेचा नसलेला दोष चिकटवला जाईल म्हणून तसे करणे योग्य नाही. (ख) मति अनुरूप = यथामति. त्या प्रीतीचे यथार्थ पूर्ण वर्णन करणे कोणालाहि अशक्यच. कोणीही आपल्या बुद्धिशक्ती प्रमाणेंच करणार तसेच कवि म्हणतात मी यथामति केले.

चौ. २(१) आतां - अयोध्येचा संबंध सुटल्यानंतरचे प्रभुचरित्र आतां या कांडांत - सांगतो ते ऐक असे महेश उमेला सांगत आहेत. **(क) प्रभुचरिता** - सुचविले की येथून पुढे ऐश्वर्यप्रधान माधुर्ययुक्त नरलीला केलेली दिसेल. **(ख) अति पावन** - अति पावन करणारे चरित्र. भरताचरणाला परम पुनीत म्हटले आहे. हे प्रभुचरित्र जरि गूढ ऐश्वर्यप्रधान असले, तरि ते वैराग्य ज्ञानभक्ति वाढविणारे असल्याने अतिपावन आहे. अधर्म, अनीती यांचा स्पर्शसुद्धां झालेला नाही. **(ग) सुरनरमुनिभावन** - खरदूषणादिकांचा वध केला हे सुरनरमुनि या सर्वांनाच आवडले आहे. **'जें रिपु रणी रघुनाथे जितले । सकल अमर नर मुनि भय सरले'** (२१/१) हे या कांडाच्या पूर्वार्धातले मुख्य चरित्र आहे. सीताहरण फक्त देवानांच आवडले. निशाचरवधांची प्रतिज्ञा या सर्वांनांच

आवडली. सगळ्या मुनींच्या आश्रमांत जाऊन त्यांना दर्शन व सुख दिले हे मुनीना आवडले. या प्रमाणे वर्गीकरण करावे.

चौ. ३-४ (१) रुचिर एकदां सुमन जमविली. या दोन चौपाया म्हणजे पुढील जयन्त = कथेची प्रस्तावना आहे. श्रृंगारलीला वर्णन करणे हा हेतु नाही. सुरपति सुताने रघुवीराशीं छलकपटचेष्टा केव्हा केली हे सांगणे हा हेतु आहे. **(क) एकदां** (एकवेळा, एकबार) हा - शब्द नवीन प्रकरणाचा प्रारंभसूचक म्हणून अनेक ठिकाणी वापरला आहे. उदा. १/२०१/१) २/२/१ ३/१४/५ ४/५/३ इत्यादि पुष्कळ आहेत. **(ख) स्वकरि भूषणें रामे रचिली** मागल्या चरणांत प्रभु म्हटले येथे राम म्हटले. भाव हा की भगवान असून सीतेला सुखी करण्यासाठी ही क्रीडा केली (रमु क्रीडायाम्) या अशा लीलाच पुष्कळांस मोहित करण्यास कारण होतात. **'जशिं सीतालक्ष्मण सुख लभती । तेच करिति रघुनाथ बोलती'** (२/१४१ टीप) (ग) प्रभु घालुनी सीतेला सादर - दुर्लभ सुखोपभोगांचा स्वेच्छेने त्याग करून केवळ परमपुनीत पतिप्रेमामुळे वनात आली आहे या भावनेने आदर. अशा धर्मपत्नीला सुखी ठेवण्याचा प्रयत्न करणे हे पतीचे कर्तव्यच आहे. प्रभु शब्दाने सुचविले की ते भगवान आहेत हे विसरूं नका आणि कुतर्क करून मोहित होऊं नका. **(घ) बसले स्फटिक शिलेवर सुंदर** - स्फटिकाच्या शिलेवर सीतेजवळ बसले. चंपक गौर सीता बसलेली व फुलांचे केलेले विविध अलंकार, सांद्रानंद पयोदसौभगतनु, पीतांबरधारी सुंदर प्रभुनी घातले त्यावेळी त्या शिळेत उमटणाऱ्या प्रतिबिंबांची चित्रे त्या भावना सहित मनांत आणावी. धनुष्य बाण जवळ नाहीत व लक्ष्मणही जवळ नाहीत. (ङ) देवांचे हित करण्यासाठी वनांत आलेल्या प्रभूनी नुकतेच देवानां आश्वासन देऊन, निर्भय केले (२/३२/८) व तेच प्रभु अशा श्रृंगारलीलांत मग्न झाले आहेत हे पाहून देवाना संशय आला की हे प्रभु आहेत की केवळ राजपुत्र आहेत? हे येथे अशाच लीला करीत राहणार की काय व हे रावणाचा वध कसे करणार? यांचा प्रभाव तरि एकदा अजमावला पाहिजे नाहीतर देतील कोरडी अभिवचने व १४ वर्षे येथेच राहतील अशी धास्ती पडली त्याचाच परिणाम -

●●●

सुरपति-सुत करणी - प्रकरण (१/५-२)

हिं । सुरपति-सुत धरि बायस बेषा । सठ चाहत रघुपति बल देखा ॥५॥
। जिमि पिपीलिका सागर थाहा । महा मंदमति पावन चाहा ॥६॥
। सीता चरन चोंच हति भागा । मूढ मंदमति कारन कागा ॥७॥
। चला रुधिर रघुनायक जाना । सींक धनुष सायक संधाना ॥८॥

म. । काकरूप सुरपतिसुत धरतो । शठ रघुपति बल पाहूं बघतो ॥५॥
। पिपीलिका जशि सागरठावा । महा-मंदमति म्हणते घ्यावा ॥६॥
। पळे चरणिं चोंचुनि सीतेप्रति । कारण-काक हि मूढ मंदमति ॥७॥
। स्रवे रुधिर रघुनायक जाणति । कुशधनुवरि सायक संधानिति ॥८॥

अर्थ - देवराज इंद्राच्या सुताने कावळ्याचे रूप घेतले व तो शठ रघुपतीचे बळ जाणू पहात आहे!।।५।। मुंगीने (पिपीलिका) सागराचा ठाव घेण्याची जशी इच्छा करावी तसेच त्या महा मंदमतीला वाटले ।।६।। तो मूढ, मंद मति कारणकाक सीतेच्या पायावर चोंच मारून पळाला ।।७।। रक्त वाहूं लागले तेव्हां रघुनायकाने जाणले व दर्भाच्या धनुष्यावर दर्भाचा बाण लावला ।।८।।

टीका - चौ. ५(१) सुरपतिसुत - रामविरोधकाच्या नांवाचा उच्चार करणे पाप आहे म्हणून जयन्त म्हटले नाही हा एक हेतु आहेच, पण सुरपतिसुत म्हणण्याने त्याचे कुळ, निवासस्थान, त्याच्या बापाचे शील इत्यादींचा बोध सहज होतो व बापसे बेटा सवाई' आणि **'उच्च निवास नीच कर्तूती'** या वचनांची जशी आठवण होते तशी 'जयन्त' म्हटल्याने झाली नसती. **देवराजपुत्र कावळा बनला! (क)** शठ -नीच, दुष्ट एवढ्याच मुळे की रघुपतीचे बळ पाहण्यासाठी अतिनीच अशा पक्षिचांडालाचे रूप घेतले व अत्यंत निंद्य कर्म करण्याचा विचार आहे. **'काकसमान पाकरिपुरिती। छली मलीन, न कुठे प्रतीती'** हे वचन लक्षांत घेतले आणि पाकरिपूचा पुत्रच काक बनला हे पाहिले म्हणजे कोणाच्या सांगण्यावरून हे करीत आहे. याचा अंदाज सहज करतां येतो. **(ख) रघुपतिबल पाहूं बघतो** -रघुपति शब्दाने परीक्षा घेण्याची इच्छा होण्याचे कारण सुचविले. प्रभु, परमात्मा आहेत असे वाटेना. चौ. ३-४(ङ) पहा.

चौ. ६(१) जशि पिपीलिका सागर-ठावा घ्यावा म्हणते - सागराच्या किनाऱ्यावरची लहानशी सरपटत जाणारी लाट लक्षावधी मुंग्यांना सहज जलसमाधि देते, असे असतां एखाद्या मुंगीने सागरांत बुडी मारून ठाव जाणण्याची इच्छा करणे हा महा मूर्खपणा, आत्मघातकी विचार आहे. याने रघुपतीचे सामर्थ्य व पुढे होणारा परीक्षेचा परिणाम या गोष्टी सुचविल्या.

चौ. ७(१) पळे चरणि चोंचुनि सीते प्रति - सीतेच्या पायाला चोंच मारून पळाला. ही सुरपतिसुत (जयन्त) कथा **अग्निपुराण अध्याय** ६ मध्ये अशीच आहे. **'नखैर्विदारयन्तं तां काकं तच्चक्षुराक्षिपत्) ऐषिकास्त्रेण (३६-३७) प.पु. उ. खं. रामचरित्रांत 'सदृष्ट्वाजानकी तत्र कंदर्पशरपीडितः॥ निददार नखैस्तीक्ष्णै पीनोन्नत पयोधरम्॥ ११६॥ 'तं दृष्ट्वा वायसं रामःकुशं जग्राह पाणिना। ब्रह्मणोऽस्त्रेण संयोज्य चिक्षेप धरणीधरः** ।।११७।। वा. रा. २/९५ मंदाकिनी वर्णनानंतर एका सर्गात ही कथा आहे. शिवाय सुं.कां. सर्ग ३८ मध्ये सीतेने चित्रकूटास घडलेली जयन्तकथा हनुमंतास सांगितली आहे.

तिचे सार पद्मपुराणांतील उल्लेखासारखेच आहे. मानसांतील काक व अग्निपुराणांतील काक कामविव्हळ झालेले नाहीत. केवळ परीक्षापाहणे हेच ध्येय आहे. **(क) कारण काक** - कांही कारणास्तव, हेतुपूर्वक कावळा झालेला - जन्माने कावळा नव्हे. असा महामूर्खपणा जातीचा कावळा असतो त्याने सुद्धां केला नसता. कावळे टोचतात पण क्षत पडले असेल त्याच्यावरच. शिवाय चित्रकूटचे पशुपक्षी आपसांत सुद्धां निर्वैर झालेले असल्याने साध्या कावळ्याकडून हे घडणे शक्य नव्हते. **राम स्वतःच 'कारणमनुज दनुजकुल घातक'** (५/५०/४) आहेत. असेच काही महापुरुष कारणपुरुष म्हणूनच जन्माला येत असतात. व उद्दिष्ट कार्ये हाईपर्यंतच त्यांची ती शक्ति किंवा ते राहतात. राम कारणमनुज असल्याने त्यांची परीक्षा पाहण्यास कारणकाक पाहिजेच.

चौ. ८(१) स्रवे रुधिर रघुनायक जाणति - सीतेच्या पायांतून रक्त वाहू लागले तेव्हा कळले तोपर्यंत कळले नाही. राम स्फटिक शिळेवर बसले असा येथे स्पष्ट उल्लेख असल्यामुळे रघुनायक झोपले होते वगैरे कल्पना इतर रामायणांतून उसन्या घेणे अगदी अनुचित ठरेल. रघुनाथ डोळे मिटून स्वस्थ बसले असतील किंवा लक्ष दुसरीकडे असेल व त्यामुळे कावळा सीतेजवळ येऊ शकला. सहज लक्ष गेले तो पायांतून रक्त वहात असलेले दिसले तेव्हां विचार केला व सर्व समजले **(क) रघुनायक** शब्दाने सुचविले की रघुवंशांतील परमश्रेष्ठ पतिव्रतेच्या, रघुकुलवधूच्या पायाला साध्या कावळ्याने चोंच मारली असती तर त्याला सुद्धां शिक्षा करणे रघुकुल नायकाचे कर्तव्य होते मग जाणून बुजून सुरेंद्रसुताने केलेली आगळीक सहन करणे म्हणजे रघुकुल नामर्द, पौरूषहीन आहे असे' ठरविण्यासारखे झाले असते म्हणून **(ख) कुशधनुवरि सायक संधानिति** - यावरून ठरले की धनुष्यबाण बरोबर नव्हते. श्रृंगार लीला करतानां धनुबाण ही वीररसाची विभूषणे काय उपयोगी! धनुष्य बाण नाहीत, लक्ष्मण जवळ नाहीत अशावेळीच खऱ्या ऐश्वर्यप्रभावाची परीक्षा होणार, हे जाणूनच कारणकाकाने योग्य संधि साधली. रावणाने लक्ष्मणाला पळविला, त्यांने धनुष्यबाण भाता पळविले तर हे रावणाचा वध कसा करतील? रघुनायकाने घेतली एक दर्भाची कांडी, केले तिचे धनुष्य व लावला त्यावर बाण. एका सहा वर्षे वयाच्या हुशार पण द्वाड मुलाला विचारले की 'दर्भाच्या धनुष्याने कसला बाण मारला असेल रे! रमेश?' तो लगेच म्हणाला की ''दर्भाचा, नाहीतर गवताच्या काडीचा' हेच खरे. दर्भाच्या धनुष्यावर दर्भाचाच बाण पाहिजे. अग्नि पु. व पद्म उल्लेख वर दिलेच आहेत. वा.रा. दर्भ मंत्रून सोडल्याचा उल्लेख आहे. (५/३८ मध्ये) सीक. ईषिका = दर्भाची काडी. भावार्थ रामायणांत **'दर्भशिखादेख मोकलिली॥२६॥ ते रामाची दर्भशिखा इषीकामंत्रे मंत्रोनि देखा। सोडितां पाठी लागली काका। धगधगीत अग्नी समप्राय॥** (भा.रा. ३/१४/२६-२७) आतां वक्ते महेश सांगतात-

हिं.दो. । अति कृपाल रघुनायक सदा दीन पर नेह ॥
॥ ता सन आई कीन्ह छलु मूरख अवगुन गेह ॥१॥
म. दो. । अति कृपालु रघुनायक संतत दीनी स्नेह ॥
॥ त्यांसी छलकरि येउनी मूर्ख हि अवगुण गेह ॥१॥

अर्थ - रघुनायक अति कृपालु व नेहमी दीनांवर स्नेह करणारे असून त्याने येऊन त्यांच्याशी कपट (छल) केले. कारण तो मूर्ख व अवगुणांचे माहेरघरच॥१॥

टीका. (१) रघुनायक अतिकृपालु व दीनांवर स्नेह करणारे आहेत हे जाणून सुद्धां त्यांचा कपटाने छळ केला. याचे कारण तो दुर्गुणांची खाण व मूर्ख आहे असे महेश उमेला म्हणाले. मूर्ख सद्गुणी नसला तरि काही बिघडत नाही पण तो जितका जास्त दुर्गुणी व जास्त मोठ्यांच्या, सत्ताधीशांच्या कुळातला असेल तितका तो जगाला अधिक तापद होतो. **सुरपतीचा मुलगा मूर्ख व दुर्गुणांचे कोठार!** बहुधा जगांत असेच दिसते (क) तो कुशबाण अझून सोडला नाही तोच अतिकृपालु वगैरे म्हणून सुचविले की, अझूनही रघुनायक कृपा करतील पण तो दीन बनून शरण आला तरच अझून क्षमा केली जाईल पण बाण एकदां कां हातचा सुटला की शिक्षा होणारच. कारण अमोघ रघुपतिबाण' (५/१/८) हे बाण न सोडण्यांतील मर्म अवगुणी मूर्खाला कसे कळणार? त्याला उलट वाटले असेल की॥ गवताच्या काडीस घाबरे । असा काक हा नसे समज रे ॥ असे त्या कारणकाकाने मनांत आणले मात्र तोच -

हिं. । प्रेरित मंत्र ब्रह्मसर धावा । चला भाजि वायस भय पावा ॥१॥
। धरि निज रूप गयउ पितु पाही । राम बिमुख राखा तेहि नाही ॥२॥
। भा निरास उपजी मन त्रासा । जथा चक्र भय रिषि दुर्बासा ॥३॥
म. । सुटे ब्रह्मशर मंत्रे प्रेरित । वायस सभय सुटे पळ काढित ॥१॥
। जाई धरुनि निजरूप पित्यासी । राखि न रामविमुख तनयासी ॥२॥
। अति सभीत मनि होई निराशा । यथा चक्रभयि ऋषि दुर्वासा ॥३॥

अर्थ - मंत्राने प्रेरित तो ब्रह्मशर सुटला-चालला. तेव्हां वायस (कावळा) भयभीत होऊन पळत सुटला ॥१॥ आपले नेहमीचे रूप घेऊन तो (जयन्त) पित्याकडे गेला पण रामविरोधी पुत्राला त्याने (सुद्धां । राखला नाही -आश्रय दिला नाही ॥२॥ चक्राच्या भयाने दुर्वास ऋषि जसे घाबरले तसाच तो अति घाबरला व निराश झाला ॥३॥

टीका. चौ. १-२(१) **सुटे ब्रह्मशर मंत्रे प्रेरित - ब्रह्मशर** = ब्रह्मास्त्र मंत्राने अभिमंत्रित केलेली दर्भाची काडी! सुंदर कांडात इंद्रजित शेवटी हनुमन्ताला ब्रह्मबाणच मारणार आहे. (५/१८ प.) ब्रह्मास्त्रच दर्भाच्या निमित्ताने सोडले. याची गति सर्वत्र कुठेही असते. याच्यापेक्षां प्रभावी दुसरे अस्त्र नाही. गवताची काडी खरी पण धगधगीत

सूर्यासारखी लागली पाठीस. तेव्हां घाबरून जीव घेऊन पळत सुटला तो वायस. वायस शब्द गति वाचक आहे 'वय गतौ' कावळ्यासारखा लोचट पण भ्याड, दुष्ट व कुटिल पक्षी नाही. माणसांत ऊ, पक्ष्यांत काऊ व पशूंत माऊ ! **(क) राखि न रामबिमुख तनयासी' 'रामबिमुख थळ नर्कि न पावति'** (२/२५२/७) **'माता पिता स्वार्थरत तेही'** (७/४७/४). प्रथम बापाकडे सुरपतीकडे गेला. त्याने जरि परीक्षा पाहण्यास सांगितले असले किंवा परवानगी दिली असली तरि रामविरोध कर असे सांगितले नसेल! याला थारा दिल्यास स्वतःचा विनाश होईल असे बापाला वाटले असेल. म्हणून प्रत्यक्ष बापानेच थारा दिला नाही!

चौ. ३(१) तेव्हा मात्र निराशा झाली. निराशा हेच मोठे भय आहे. बृहस्पतीनीं इंद्राला उपदेश केला तेव्हा त्यांनी दुर्वास - अंबरीष दृष्टान्त दिला होता. ती गोष्ट आतां इंद्राच्या चिरंजीवानां आठवली आणि वाटले की आतां मरण येणार! पण बुडत्यास काडीचा आधार म्हणून आणखी प्रयत्न करून पाहील आतां. दुर्वास कथा २/२१८/७) पहा.

हिं. । ब्रह्मधाम सिवपुर सब लोका । फिरा श्रमित ब्याकुल भय सोका ॥४॥
। काहू बैठन कहा न ओही । राखि को सकई राम कर द्रोही ॥५॥

म. । ब्रह्मधामिं शिवपुरि सब लोकी । श्रमित फिरे व्याकुळ भय शोकी ॥४॥
। कोणि तया बस असे वदेना । रामद्रोह्या कोणि रक्षि ना ॥५॥

अर्थ - श्रांत, भयाने व शोकाने व्याकुळ झालेला तो ब्रह्मलोक, शिवलोक इ. सर्व लोकांत फिरला ॥४॥ पण कोणी त्याला 'बस' असे सुद्धां म्हणाले नाहीत. रामाचा द्रोह (रामविरोध) करणाऱ्याचे कोणीही रक्षण करू शकत नाहीत. कोण करणार!॥५॥

टीका. चौ. ४-४ (१) **ब्रह्मधामि शिवपुरि सब लोकी फिरे - 'रामद्रोहि खला! जर बनशिल। ब्रह्मरुद्र तुज रक्षुं न शकतिल'** (६/२७/२) **'रामविरोधि न जगसि विधि हरि हर शरण हि जात'** (५/५६) ब्रह्मास्त्र आहे हे जाणून ब्रह्मलोकांत ब्रह्मदेवाला शरण गेला शिवलोकांत शिवाला शरण गेला, वाटत होते की ते तरि शिव = कल्याण करतील. या प्रमाणे सर्व लोकांत भटकला. कोणी आश्रय तर नाहीच दिला पण फार श्रान्त झाला आहे हे पाहून 'क्षणभर बस' थोडी विश्रांति घे' इतके सुध्दां कोणी म्हणाले नाहीत. कोणी नुसती कोरडी विचारपूस सुद्धां केली नाही. सुरपति सुताची जर ही दुर्दशा तर इतरांचे काय होत असेल याचा विचार करावा. 'कठिण समय येता कोण कामास येतो ?'

हिं. । मातु मृत्यु पितु समन समाना । सुधा होई बिष सुनु हरिजाना ॥६॥
। मित्र करइ सत रिपु कै करनी । ता कहँ बिबुध नदी बैतरनी ॥७॥
। सब जगु ताहि अनलहु ते ताता । जो रघुबीर बिमुख सुनु भ्राता ॥८॥

म. *। पितु यम माता मृत्यु समाना । सुधा विष बने श्रुणु हरियाना ॥६॥*
। करी मित्र शतशत्रु करणी । त्याला बिबुधनदी वैतरणी ॥७॥
*अनलाहुनि जग तम तयाला । जो रघुवीर विमुख कुणि झाला ॥८॥***

अर्थ - हे ! हरियाना गरूडा!ऐक, रामद्रोह्याला बाप यमासारखा आई मृत्यूसारखी व अमृत विषासारखे होते ॥६॥ मित्र शेकडों शत्रूंची करणी करतो. आणि त्याला देवनदी गंगा वैतरणी नदी सारखी होते. ॥७॥ जो कोणी रामविमुख झाला - होतो त्याला सर्व जगच अग्नी पेक्षा अधिक तापदायक होते॥८॥

टीका. १ **ल.ठे. रामद्रोही = रामविमुख** हे येथे दाखविले आहे. सुंदर कांण्डात व लंकाकांडात रामविरोधी, रामवैरी हे शब्द याच अर्थाने वापरले आहेत. येथे हे दाखवितात की रामविरोध करणाऱ्यावर आईबापांपासून सर्व जगच उलटते. पिता यमासारखा यातनादायक होतो व माता मृत्यु बनते, ठार मारते तेथे इतर नातेवाईकांचा विचार करण्याचीच आवश्यकता नाही. **(क) सुधा विष बने श्रुणु हरियाना - हरियाना!** या संबोधनाने सुचविले की शिवजी काक गरूड संवादांतील कथा येथे सांगत आहेत. दुसरा भाव हा की - अमृत विष कसे बनते हे तुम्हांला तुमच्या भाऊबंधकींत माहीतच आहे. तुमचे सावत्र भाऊ देव कोटीतले असून त्याना किंचिन्मात्र अमृत चाटण्यास सापडले तर त्यांच्या जिभा दुभंग झाल्या व जन्मभर वंशपरंपरेने विषधर बनले. अमृतामुळेच तुम्ही हरियान - विष्णूचे, नारायणाचे वाहन बनलात आणि तुमचे व भावांचे इतके वैर झाले की तुम्ही उरगारी झालांत. (ख) जयंताचे पितामाता इंद्र व इंद्रादी यांनी त्यास आश्रय दिला नाही. ब्रह्मास्त्र पावकाने हा जळणार हे स्पष्ट दिसत असता ही स्थिती! म्हणजे मातापिता मृत्यु व यमराज ठरलेच. सुधापान करणारा सुरपतीचा मुलगा असून, ज्या विद्येच्या जोरावर रघुपतीची परीक्षा पाहण्यास गेला, ती त्याची विद्या त्याचा प्राण घेणारी ठरली. रघुपतीच्या कृपेने रामप्रेमभक्तिसुद्धा मिळावयाची ती तर राहिलीच पण विषापेक्षा घोर, मारक ब्रह्मास्त्र पाठीस लागले. ज्या मंदाकिनी गंगेच्या दर्शनाने पापपुंज पळून जातात तिच्या तीरावरच याला वैतरणी सारखे क्लेश होऊं लागले. पित्याच्या बरोबरीचे सर्व लोकपाल म्हणजेच जयंताचे सुहृद, मित्र त्यांनीही पाठ दाखविली. ज्या पृथ्वीतलावरील यज्ञ यागांतील अग्नीने याला आहार पुरवावयाचा, त्या पृथ्वीतलावरच हा त्रैलोक्य भयंकर अग्नि त्याच्या पाठीशी लागला आहे व सर्व स्वर्गात त्याचा पिच्छा पुरविला आहे. या सर्वांचे स्वभाव विपरीत होण्याचे एकच कारण की हा रघुवीर विरोधी बनला (ग) रघुवीर शब्दाने येथे पांच प्रकारची वीरता सुचविलीं आहे. काक जयन्त आहे हे जाणले = विद्यावीर. शरण येण्यास सवड दिली थोडी = ऋजुतावीर, युद्धवीरता उघड उघड आहे. त्याच्यावर दया करणार आहेत = दयावीरता व रघुकुलवधूचा अपमान करणारास शिक्षा केली = धर्मवीरता. रामविरोध करणाराला सर्व जग कसे प्रतिकूल होते हे येथे दाखविले

आहे. याच्या उलट रामकृपा झाली म्हणजे सर्व प्रतिकूल गोष्टी अनुकूल कशा होतात हे पण सांगितले आहे. सु.कां. ५/२-३

श्रीरामविमुख ३/२/६-८		श्रीरामकृपांकित ५/५/२-३
जो रघुवीर विमुख झाला	१	रामकृपायुत बघति जयासी
माता मृत्यु समाना	२	त्यांस सदा मी रक्षी ताता । जशी माता (३/४३/५)
सुधा विष बने	३	गरल सुधा होई
करी मित्र शतशत्रूकरणी	४	अरि करिति मित्रता
विबुधनदी वैतरणी	५	सिंधु गोपद होतो.
अनलाहुनि जग तप्त तयाला	६	अनलि शीतलता

(२) **वैतरणी** - विरातः तरणिः यत्र तत्र भवा. जिथे सूर्यप्रकाश मुळीच नाही अशा ठिकाणी असलेली. गडद अंधारांत असलेली. II. विगता तरणिः नौका यंत्र-जिच्यांत नौका नाही अशी. III. वितरणनेन दानेन लंघयितुं क्षमाः. दानाच्या (वैतरणी गोदानाच्या) साह्याने तरतां येते अशी. या तिन्ही गोष्टी जिला लागू आहेत अशी एक नदी. ही यमलोकाच्या द्वाराशी आहे. हिचा प्रवाह इतका जोराचा आहे की कोणचीच नाव तिच्यांत चालू शकत नाही. पू,रक्त,केस, फेस यांचा प्रवाह तिच्यांत आहे. परंतु ज्याने किंवा ज्याच्यासाठी वैतरणी गोदान केले असेल त्याला ही सुखाने तरतां येते. बाकीच्या पापी जीवानां प्रथम हिच्यांतच फार यातना भोगाव्या लागतात. जयंताला पश्चात्ताप झाला असल्याने रामकृपेने एका एकी काय होते पहा -

हिं. । नारद देखा बिकल जयंता । लागि दया कोमल चित संता ॥९॥
। पठवा तुरत राम पहि ताही । कहेसि पुकारि प्रनत हित पाही ॥१०॥
म. । नारद देखति विकल जयंता । येई दया कोमलमन संता ॥९॥
। तत्क्षण रामापाशिं पाठवित । ''त्राहि! प्रणतहित'' म्हण किं पुकारित ॥१०॥

अर्थ - व्याकुळ झालेला जयंत नारदांच्या दृष्टीस पडला तेव्हां कोमल मनाच्या संताना दया आली ॥९॥ त्यानी त्याला तत्क्षणी रामापाशी पाठविला (व सांगितले) की 'त्राहि प्रणतहित' असे पुकारीत म्हण. ॥१०॥

टीका. चौ. ९-१० (१) नारद देखति विकल जयंता - जयंत हे नांव कवीनी येथे उच्चारले. कपटी रामवैऱ्याचे नाव घेणे पाप आहे पण आतां संत दर्शनाने निष्पाप झाला. म्हणून नांव उच्चारले **'संतदर्शन अघ वारी'** (४/१७/६) **विण सत्संग विवेक न होतो' पण 'रामकृपेविण सुलभ न हो! तो'** (१/३/७) रामकृपेशिवाय सत्संगति नाही. म्हणून ठरले की रामकृपेनेच नारदांची भेट झाली. जयंत सुरपतिसुत आहे व मूर्खपणाने

अपराध केला आहे म्हणून त्याला ठार मारावयाचा नव्हताच पण रघुकुळांतील वीररमणीची खोडी काढली की घोर शिक्षा झाल्याशिवाय रहात नाही याची आठवण सर्वांना राहिली पाहिजे म्हणून ब्रह्मास्त्र सोडले होते. ही शिकवण योग्य, की स्त्रियांवर अत्याचार करणारे आपले देशबांधवच आहेत म्हणून क्षमा करण्यास सांगणे योग्य हे वाचकांनी ठरवावे. **(क) येई दया कोमलमन संता** हे सुभाषितरूपाने संतलक्षण सांगितले आहे. 'कोमल चित्त दया दीनांवर' (७/३८/३) **(ख) 'त्राहि प्रणतहित' पुकारित म्हण** असे त्यास सांगितले. त्राहि = रक्ष, रक्षण करा आपण प्रणतांचे हित करणारे आहांत, असे दुरून मोठ्याने पुकारून म्हण, असा उपदेश करून रामाकडे जाण्यास सांगितले. ब्रह्मास्त्र पाठीशी लागलेले असल्याने अगदी चार शब्दांतच उपदेश केला. शंकर ब्रह्मदेवादिकांनीं उपदेश न करण्याचे कारण सुरपतिसुताचा अहंकार जिरला नव्हता व पक्का पश्चात्ताप होऊन उपदेशाप्रमाणे करण्याइतका दीन झालेला त्यांस दिसला नाही. (७/६२/७-८ पहा). पद्म.पु. उत्तर खंडांत रामकथेत ब्रह्मदेवांनीं जयन्ताला बराच लांबलचक उपदेश केला आहे. पण ब्रह्मास्त्र पाठीशी लागलेल्या व्यक्तीला अनेक श्लोकांत लांबलचक उपदेश करणे थोडे अस्वाभाविक दिसते. सांगितल्या प्रमाणे 'त्राहि प्रणतहित' असे लांबून पुकारीत म्हणाला व नंतर -

हिं. । आतुर सभय गहेसि पद जाई । त्राहि त्राहि दयाल रघुराई ॥११॥
। अतुलित बल अतुलित प्रभुताई । मैं मतिमंद जानि नहिं पाई ॥१२॥
। निज कृत कर्म जनित फल पायउँ । अब प्रभु पाहि सरन तकि आयउँ ॥१३॥
। सुनि कृपाल अति आरत बानी । एकनयन करि तजा भवानी ॥१४॥

म. । आतुर सभय जाई धरि पाय हिं । पाहि पाहि दयाल रघुराजहि ॥११॥
। प्रभुता अतुलित बल अतुलित ही । अति मतिमंदा विदित मज नही ॥१२॥
। निजकृत कर्मज फळ मी ल्यालो । पाहि अतां प्रभु शरण रिघालो ॥१३॥
।श्रवुनि कृपाल आर्त अति वाणी । त्यजिती करूनि एकाक्ष भवानी! ॥१४॥

अर्थ - व्याकुळ व भयभीत झालेला तो जवळ गेला व पाय धरून म्हणाला की दयाळा पाहि (रक्षण करा) रघुराज! पाहि ॥११॥ आपली प्रभुता अतुलित आहे व आपले बळ सुद्धां अतुलित आहे पण मला मतिमंदाला कळले नव्हते ॥१२॥ प्रभो! मी आपल्या कर्माचे (दुष्कृत्याचे) फळ पावलो. तथापि मी आतां आपल्याला शरण आलो आहे मला वाचवा (पाहि, या अस्त्रापासून) ॥१३॥ भवानी! त्याची ती अति आर्त वाणी प्रभूनीं ऐकती आणि त्याला एकाक्ष करून सोडून दिला (ठार मारला नाही. ॥१४॥

टीका. चौ. ११(१) **आतुर सभय ... रघुराजहि. आतुर** = व्याधि, रोग, झालेला असा शब्दार्थ (अमरे) आहे. क्षुधातुर, कामातुर यांत आतुर = विव्हळ, व्याकुळ झालेला असा अर्थ आहे. तोच येथे आहे. भयाने व्याकुळ झाला आहे. आतां जवळ जाऊन

पाय धरून म्हणाला पण 'प्रणत हित' असे म्हणण्याची तयारी अझून झाली नाही म्हणून पाय धरल्यावर सुद्धां रघुराज! (रघुराई) दयाल, म्हणाला, पण शरण आलो आहे असे म्हणण्यास अद्याप लाज वाटत आहे. सुरपतिसुताने रघुराजास शरण कसे जावे! हा अहंकार अझून चित्तांत डोकावतो आहे हे प्रभूनीं जाणले व काहीच बोलले किंवा केले नाहीं. 'शरण आलो आहे' असे म्हणेल तेव्हां सोडतील. तो पर्यंत ते ब्रह्मास्त्र वाट बघत स्वस्थ आहे.

चौ. १२(१) अतुलित बल - हे की एक नुसती दर्भाची काडी फेकली ती १४ भुवनांत माझा पाठलाग करीत धगधगीत प्रलयाग्नीसारखी भयंकर होऊन माझ्या पाठीस लागली आहे! प्रभुता तर इतकी की विश्वाचा संहार करणारे रूद्र व शरणागताचे कल्याण करणारे शिव, आणि ज्यांचे हे अस्त्र आहे ते ब्रह्मदेव मला 'क्षणभर बस' असे सुद्धां म्हणाले नाहीत! **(क)** 'शठ रघुपतिबल पाहू बघतो' असा परीक्षा पाहण्याचा उपक्रम केला ती परीक्षा चांगलीच पाहण्यास सापडली. परीक्षिताने दिलेले उत्तर पाठीशी घेऊन स्वतः परीक्षक विश्वमहाविद्यालयांच्या चौदा कुलगुरूंना दाखविण्यास गेले. पण ते उत्तर पाहून सर्वांची बोबडीच वळली! परीक्षकाला या बसा, एक कोपxx घ्या असे म्हणण्याचे सौजन्य सुद्धां दाखवितां आले नाही! परीक्षिताने आगाऊ परीक्षा मूल्य (फी) भरले नाही मात्र परीक्षा घेण्याची फी म्हणून एक डोळा देण्याची पाळी आतां परीक्षकावरच आली! **(ख)** तारकासुराचा विनाश साधण्यासाठी या बड्या लोकांनीं कामदेवाला पुढे करून त्याचा प्राण घालविला व रतीला विधवा करून ठेवली. वृत्रासुराचा वध करण्यासाठी दधीचि ऋषींना गळ घालून देहत्याग करविला व अपुत्र असलेल्या त्यांच्या धर्मपत्नीला विधवा केली. रावणवधासाठी जयंताला पुढे केला पण त्याच्या भाग्याने एकाक्ष बनून कसे तरि जिवंत राहता येणार आहे. या जयंत प्रकरणावरून देवांनीं धडा घेतला म्हणून हनुमंताची परीक्षा पाहण्यास पुरुषाला पाठविणार नाहीत! मानव समाजांत सुद्धां बड्यांची अशीच रीत नाही काय?

चौ.१३(१) निजकृत-कर्मज फळ मी ल्यालो - भाव हा की आपण केलेत ते अगदी योग्यच केलेत माझ्या त्या दुष्कर्माचे फळ म्हणून मला शिक्षा भोगणे जरूरच होते. आतापर्यंत जो त्रास भोगला त्यालाच तो शिक्षा समजत आहे. पण तेवढ्याने कसे भागणार? रामबाण अमोघ असतो तो नुसता परत येत नाही. ज्या लक्ष्याला उद्देशून तो सोडला असेल त्या लक्ष्याचा थोडा तरि भेद केल्याशिवाय तो परत घेतां येत नाही.

चौ. १४(१) श्रवुनि कृपाल आर्त अति वाणी... भवानी ! ते दीन वाणीने, व्यथित हृदयाने उच्चारलेले शब्द ऐकले मात्र तोच प्रभूला दया आली. एक डोळा त्या अस्त्राला देण्याचे त्याने कबूल केल्यावर त्या ब्रह्मास्त्राने त्याचा एक डोळा फोडला व ते अस्त्र शांत झाले. याप्रमाणे तो प्रभु भावनेने शरण आल्यावर त्याला जीवदान दिले **(क)**

'भवानी'! म्हणून सावध करण्यांत भाव हा आहे की तुम्ही सुद्धां सती देहांत भवानी असतां याच रघुपतींची परीक्षा घेण्यास गेल्या होतात. त्या या जयन्तप्रसंगा नंतरच! पण तुम्ही स्त्री व भवानी म्हणून तुम्हांला प्रत्यक्ष मूल्य काही द्यावे लागले नाही तरी पण अप्रत्यक्ष रीतीने किती मोठे मूल्य व किती दीर्घकाळ द्यावे लागले त्याची आठवण असेलच! भगवंताशी जो कपटाने विरोध करील त्याला काही ना काही तरी कठीण शिक्षा भोगावी लागतेच. एक डोळा फोडला व सोडला हे ऐकून भवानी जरा साशंक झालेली दिसली म्हणून आतां महेश स्पष्टच सांगतात -

हिं. सो. । कीन्ह मोहबस द्रोह जद्यपि तेहि कर बध उचित॥

॥ प्रभु छाडेउ करि छोह को कृपाल रघुबीर सम ॥२॥

म. सो. । करी द्रोह मोहून जरी तयाचा वध उचित ॥

॥ प्रभु सोडिती द्रवून कुणि कृपाल रघुवीर सम ॥२॥

अर्थ - मोहवश होऊन द्रोह केला म्हणून त्याचा वध करणेच जरी योग्य होते, तरी पण प्रभूंनीं दया करून त्याला जिवंत सोडला! (तेव्हां) रघुवीरासारखा कृपालु कोण आहे? ॥२॥

टीका. (१) **जरी तयाचा वध उचित** - हा अपराध इतका घोर होता की देहान्त शासनच देणे योग्य होते. पण रघुवीर फारच कृपालु स्वभावाचे म्हणून त्याचा वध केला नाही. अशी कृपा इतर कोणाही वीराने केली नसती. या प्रकरणांत पांच प्रकारची वीरता जरी अनुभवास आली असली तरी कृपावीरता येथे मुख्य आहे. प्रभुतादि अनेक गुणांचे आतां पदोपदी दर्शन होईल पण त्यांत सुद्धां दया- कृपा-वीरताच मुख्य असल्याचे दिसेल. **(क) वा.रा. (भा.रा** इत्यादिकांवरून स्पष्ट दिसते की रघुवीरबाण अमोघ असल्यामुळे त्याला कोणता तरि एक अवयव दिल्यावाचून तो परत घेतां येत नाही असे रघुनायकाने सांगितल्यावर त्याने एक डोळा देण्याचे कबूल केले. बाकी कोणताही अवयव दिला असता तरि शरीरसुखभोगांत न्यूनता व व्यवहारांत अडचण निर्माण झाली असती. पाहण्याचे काम एका डोळ्याने करता येते व कृत्रिम डोळा बसवला म्हणजे व्यंग दिसत नाही. **(ख) रक्तस्राव करून श्रृंगार लीलेत बीभत्सरस उत्पन्न केला होता** त्याचे फळ श्रृंगार-रसांत **जयंताच्या सौंदर्यात, फुटका डोळा बीभत्सरसोत्पाद कायमचाच झाला.** एकाक्ष लोक कावळ्यासारखे चतुर म्हणून प्रसिद्धीस आले ते या प्रसंगापासूनच असे वाटते. बड्यांचे व्यंग सुद्धां व्यंग न ठरतां भूषण म्हणूनच समजले जाते. एकाक्ष लोकांनां या सबबीवर, पुष्कळ वेळा अन्याय, अधर्म इ. करण्याचा जणू ताम्रपट (लायसेन्स)च मिळतो. **इंग्लडच्या इतिहासांत नेल्सनचे चरित्र पहा!** त्या डोळ्याच्या बाजूचे मला दिसले नाही असे म्हणण्यास हे एकाक्षलोक मोकळे असतात. म्हणूनच सुभाषितकार म्हणतात की **'क्वचित् काणो** (एकाक्षच **भवेत् साधुः'** ल.ठे. या दोन दोह्यांतील काव्यांत श्रृंगारादि नऊ रस आहेत हे सूक्ष्म दृष्टीने पाहिल्यास सहज कळेल.

आता पुढील तीन चौपायांत चित्रकूटावरील चरित्राचा समारोप करून मग आपणांस प्रभुबरोबर प्रयाण करावे लागेल.

हिं. । रघुपति चित्रकूट बसि नाना । चरित किए श्रुति सुधा समाना ॥१॥
।बहुरि राम अस मन अनुमाना । होईहि भीर सबहिं मोहि जाना ॥२॥
। सकल मुनिन्ह सन बिदा कराई। सीता सहित चले द्वौ भाई ॥३॥

म. । वसुनि चित्रकुटिं रघुपति नाना । करिती श्रुति-पीयुष चरितानां ॥१॥
।असे राम मग मनि अनुमानिती । होईल गर्दि सकल मज जाणिति ॥२॥
। मुनिगण-निरोप घेते झाले । भ्राते सीते सहित निघाले ॥३॥

अर्थ - चित्रकूटला राहून रघुपतींनी कानाना अमृतासारखी अनेक चरितें केली ॥१॥ मग रामचंद्रांनी मनांत असा विचार केला की मला सर्वांनी ओळखले-जाणले आहे. त्यामुळे आतां येथे गर्दी-दाटी होईल॥२॥ मुनिगणांचा निरोप घेऊन दोघे भाऊ सीतेसहित निघाले ॥३॥

टीका. चौ १-२(१) **करिती श्रुतिपीयुष चरितानं** - श्रुति = कान, त्यांना अमृता. सारखी मधुर व संतोषदायक = श्रुतिपीयुष. नुकतीच एक लीला वर्णन केली. अशा अनेक चरित्र लीला रघुपति या नात्याने केल्या म्हणजेच सीता व लक्ष्मण यांनां सुखी करण्यासाठी केल्या. **'जशि सीता लक्ष्मण सुख लभती। तसे करिति रघुनाथ बोलती'** (२/१४१/१) असा चित्रकूटला निवास केल्यावर उपक्रम केला. त्याचा येथे उपसंहार केला. **(क) राम अनुमानिति** - राम केवळ रघुपति नसून साक्षात भगवान आहेत व सीता रामलक्ष्मण म्हणजे देहधारी भक्ति ज्ञान विराग आहेत हे सर्वांनी म्हणजे चित्रकूटच्या आसपासच्या सर्व लोकांनी व अयोध्या जनकपुरीपर्यंतच्या सर्वलोकांनी जाणले आहे त्यामुळे प्रापंचिक व परमार्थिक लोकांची आतां येथे गर्दी होणार असे वाटले नात्याची मंडळी वारंवार येतील इ. विचार केला.

थोडी कालगणना - चित्रकूटचा शेवटचा दरबार वनवासाच्या ७९ व्या दिवशी झाला हे आपण पूर्वी ठरविले आहे. म्हणजेच आषाढ वद्य दशमीच्या सुमारास भरतादि मंडळि परतली. संन्याशी शिवाय इतर यात्रेकरूंना चातुर्मासाचे बंधन नाही हे पंढरपूरची आषाढी यात्रा व आळंदीची आषाढ वद्य एकादशीची यात्रा यांवरून सिद्ध आहे. राम चित्रकूटला साडेतीन महिने राहिले असे स्कं. पु. उल्लेखांवरून ठरते म्हणजे **श्रावणवद्य १०/११ च्या सुमारास राम चित्रकूट सोडून निघाले असे ठरते.** उपाधीचात्रास चुकविण्यासाठी निघून जात असल्याने श्रावण वद्य दशमी एकादशी हा समयच अनुकूल आहे.

अध्यात्म दृष्टीनें पाहतां ज्ञान अत्रींच्या = त्रिगुणातीत झालेल्यांच्या आश्रमांत भक्ति व विरागांस बरोबर घेऊन जात आहे. अत्रि ऋषि स्तुतीच्या शेवटी भक्तीचीच याचना करणार आहेत.

●●●

"प्रभु मुनि अत्रि भेट" प्रकरण (३/४-६)

हिं. । अत्रिके आश्रम जब प्रभु गयऊ । सुनत महामुनि हरषित भयऊ ॥४॥
। पुलकित गात अत्रि उठि धाए । देखि राम आतुर चलि आए ॥५॥
म. । अत्रि-आश्रमा प्रभु जैं गेले । श्रवत महामुनि हर्षित झाले ॥४॥
। वपु पुलकित मुनि उठुनि धावले । बघुनि शीघ्रगति राम पावले ॥५॥

अर्थ - प्रभु जेव्हां अत्रींच्या आश्रमांत गेले शिरले, तेव्हां (ही बातमी) ऐकून महामुनि हर्षित झाले ॥४॥ त्यांच्या अंगावर रोमांच उठले, व अत्रिमुनि उठून (स्वागत करण्यासाठी) धावत पुढे आले हे पाहून राम शीघ्रगतीने चालत आले॥५॥

टीका. चौ. ४(१) **अत्रि - आश्रमा प्रभु जे गेले** - आश्रम म्हणजे पर्णकुटीच्या सीमेतील तपोवन. २/१२४/५ पहा. इतर मुनींचा निरोप घेऊन जसे निघाले तसेच अत्रींचा निरोप घेण्यासाठी त्यांच्याकडे गेले. अत्रिआश्रम चित्रकूटाहून ५/६ कोस आहे. अत्रि = अ म्हणजे नाहीत त्रि म्हणजे त्रिगुण ज्याच्या ठिकाणी तो. अशांच्या कडेच भक्तिसच्चिदानंद जाणार! प्रभु शब्दाने अत्रीची रघुनाथांविषयीची भावना सुचविली. व प्रभु असून त्यांचा निरोप घेण्यासाठी सहा कोसांवर असलेल्या त्यांच्या आश्रमांत गेले यावरून अत्रींचा अधिकार किती मोठा असेल याची कल्पना सुचविली. **(क) श्रवत महामुनि हर्षित झाले.** चित्रकूटच्या आसपास अत्रींचेच बरेच शिष्य होते त्यांपैकी कोणीतरी पुढे जाऊन वर्दी दिली असेल किंवा या आश्रमांतील शिष्यांच्या दृष्टीस पडून त्यांनी सांगितले असेल.

चौ. ५(१) वपु पुलकित मुनि उठुनि धावले - किती हर्ष झाला हे या क्रियाच सांगतात. गुणातीत महामुनि, ब्रह्मदेवाचे मानसपुत्र असून धावत निघाले. **(क) बघुनि शीघ्रगती राम पांवले** - अत्रि महामुनि धावत येत आहेत असे पाहून राम त्वरेने चालत आले. राम सुद्धां अधिक त्वरेने धावत गेले असते पण पाठीमागे जनकनंदिनी आहे. तिला महामुनींच्या देखत धावण्यास भाग पाडणे योग्य नाही म्हणून प्रभु धावले नाहीत. मुनी धावत येत असता स्वतः सावकाश जाण्याने त्यांचा अपमान केल्यासारखे ठरले असते. त्यानां फार धावावे लागू नये व लवकर भेटतां यावे म्हणून भराभर चालत प्रभु पुढे आले. याप्रमाणे दोन्ही बाजू प्रेम, आदर व कर्तव्य तत्परता यांत अगदी सारख्या दाखविल्या.

हिं. । करत दंडवत मुनि उर लाए । प्रेम बारि द्वौ जन अन्हवाए ॥६॥
। देखि राम छबि नयन जुड़ाने । सादर निज आश्रम तब आने ॥७॥
म. । करत दंडवत मुनि उरिं धरिती । प्रेमजलें उभयां स्नपवीती ॥६॥
। बघुन रामछबि लोचन निवले । स्वाश्रमि सादर तदा आणले ॥७॥

अर्थ - (रामलक्ष्मण) दण्डवत करीत असतांच मुनींनीं त्यांना हृदयाशी धरले व प्रेमजलानें (प्रेमाश्रूनीं) दोघांनां स्नान घातले. ॥६॥ रामचंद्रांचे रूप पाहून मुनींचे नेत्र निवले व नंतर त्यांनां आदरानें आपल्या आश्रमांत पर्णकुटींत आणले ॥७॥

टीका. चौ. ६ (१) करत दंडवत मुनि उरें धरिती - पुरते दंडवत करूं दिले नाही. राम प्रभु आहेत ही भावना जागृत आहे हे दाखविलें. 'करत दंडवत मुनि उरि धरिती' (२/१०६/७) या चरणाच्या पुनरुक्तीने भरद्वाज व अत्रि यांची भावना भेटीच्या वेळी एकच होती हे दाखविले व 'मुनिमनि मोद, न जरा सांगवत। ब्रह्मानंद राशि जणु पावत' (२/१०६/७) ही भरद्वाजांची भावना व स्थिती येथे अत्रींच्या ठिकाणी असल्याचे सुचविले. **(क) प्रेमजले उभयां स्नपवीती** - मुनीस जो अपार आनंद झाला व प्रेमाला जो पूर आला तो नेत्रांतून अश्रुरूपानें वाहू लागला व दोघांना भेटत असतां त्यांच्या अंगावर हे प्रेमाश्रु गळू लागले. २/२४५/५) व ४/३/६ पाहणे. **(ख)** प्रभूनीं माधुर्यभावाने दंडवत करण्याचा प्रयत्न केला पण मुनि ऐश्वर्यभावानें भेटत आहेत व जरी या भावनेला अनुसरून नमस्कार करणे योग्य होते तरि केला नाही पण आशिर्वादही दिला नाही. भगवंताच्या माधुर्य भावांचे व आपल्या ऐश्वर्य भावाचे असे मधुर संमीलन केले. भरद्वाजांस हे इतके चांगले साधले नाही

चौ. ७(१) बघुनि रामछबि लोचन निवले - ही स्थिति भरद्वाजांची झाली नाही. त्यांचे नेत्र रामदर्शनासाठी यांच्यासारखे तप्त झाले नव्हते. वाल्मीकींचे असेच झाले आहे **'बघुनि रामछबि लोचन निवले। सन्मानुनि आश्रमी आणिले'** (२-१२५/२) वाल्मीकी व अत्रि यांच्या भावना भिन्न असल्या तरि दोघेही रामरूपदर्शनासाठी अति आर्त होते. रामरूपविरहाने दोघांच्याही नेत्रांची आग होत होती ती दर्शनाने व भेटीने शान्त झाली. अत्रींनां चित्रकूटास वारंवार, रोज कित्येक महिने, रामदर्शन होत होते तसे वाल्मीकींना आधी झाले नव्हते तथापि अत्रींच्या नेत्रांची तृप्ति झाली नव्हती. याने सुचविले की अत्रींचे प्रेम वाल्मीकीपेक्षां जास्त आहे. **'दर्शनतृप्ति न अजून ही प्रेमतृषित नेत्रांहि'** (२/२६) हे भरतवचन आहे. भरतांपेक्षा कमी पण वाल्मीकींपेक्षा अधिक होते हे ठरले. **(क) स्वाश्रमि सादर आणले. 'सन्मानुनि आश्रमी आणले'** (२/१२६/२) याचींच येथ पुनरूक्ति आहे पूर्वीची टीका पहावी. आश्रमांत आणल्यानंतर आतां पुढील विधि -

हिं. । करि पूजा कहि बचन सुहाए । दिए मूल फल प्रभु मन भाए ॥८॥

हि. सो. । प्रभु आसन आसीन भरि लोचन सोभा निरखि ॥

॥ मुनिबर परम प्रबीन जोरि पानि अस्तुति करत ॥३॥

म.सो. । पूजन करुनि वचन शुभ वदले । दिले मूल फल प्रभुमनिं रुचलें ॥८॥

मं. सो.। प्रभु आसनि आसीन नेत्र भरुनि शोभा बघुनि ॥

॥ मुनिवर अती प्रवीण स्तुती करिति पाणी जुळुनि ॥३॥

अर्थ - पूजा करून सुंदर (शुभ) वचने बोलून कंदमूलफले दिली व ती प्रभूंच्या मनाला आवडली. रुचली ॥८॥ प्रभु आसनावर (लक्ष्मण व सीतेसहित) बसलेले आहेत त्यांची शोभा डोळे भरून पाहून अति प्रवीण मुनिवर हात जोडून स्तुति करूं लागले ॥दो.३॥

चौ.८(१) अर्घ्य देऊन आश्रमांत आणल्यानंतर षोडशोपचार पूजन केले. तिघांचेही पूजन केले हे पुढील स्तुतीतील **'भजे सशक्ति सानुज'** या वचनानें सिद्ध आहे. प.पु. उ. खं. यांत सीतेसहित पूजन केल्याचा उल्लेख स्पष्ट आहे. **(क) वचन शुभ बदले- -प्रभो! दीन जाणून या दासावर दया केली व हा आश्रम परम पावन केला हे आमचे सर्वांचे महद्भाग्य! ''आज नाथ मी सनाथ झालो। दर्शनि परम सुखाते त्यालो॥१॥** आज धन्य मी धन्य रमेशा । मज दिधले दर्शन परमेशा ॥२॥ जप तप बल मज नाही ज्ञान हि। नाहि योग विज्ञान विरागहि ॥(प्रज्ञा)॥ इत्यादि प्रकारे बोलून तिघानांही कंदमूलफले समर्पण केलीं. व ती प्रभुमनिं रूचली म्हणजे प्रभूंनीं (तिघांनी) भक्षण केली व ती प्रभूंना आवडली. **(ख)** नुसत्या मूल फलाचा उल्लेख असला व भक्षिल्याचा उल्लेख नसला तरि अशा प्रकारांचे वर्णन पूर्वी अनेक ठिकाणी केले असल्याने पुनरुक्ति दोष टाळण्यासाठी संक्षेपाने वर्णन करून यथापूर्वम् सर्व घडले हे सुचविले आहे. २/८९/८ व दोहा २/१०७/२-३, २/१२५/३-४ टीका पहावी. पुढे सुतीक्ष्ण व अगस्ति यांनी आपापल्या आश्रमांत नेऊन पूजा केल्याचा उल्लेख आहे. फलमूलादि दिल्याचा उल्लेखच नाही. तथापि पूजेंत महानैवेद्य हे एक महत्वाचे अंग असतेच म्हणून तेथेही कंदमूलफलादि तिघांनीं भक्षण केले असें मानणें जरूर आहे.

(१) प्रभु 'दक्षिणे लक्ष्मणो यस्य वामेच जनकात्मजा' असे आसनावर बसलेले आहेत. **(क) नेत्र भरूनि शोभा बघुनि** एकदा नयन शीतल होईपर्यंत दर्शन घेतले तरि पुन्हा डोळे भरून बघतच आहेत. **'दर्शनतृप्ति न अझुनही प्रेमतृषित नेत्रांहि'** (२/२६०१) ही भरताची दशा येथे दाखविली व स्तुतीत सुद्धां भजामि भजे इत्यादि शब्दांनी दाखविली जाणार आहे. **(ख) मुनिवर अती प्रवीण** - मुनिवर = श्रेष्ठ ज्ञानी, **प्रवीण** म्हणजे कोण पहा **'प्रभु विरंचि मशका करिति मशकाहुनि अज हीन** ॥ हें जाणुनि संशय तजुनि रामहि भजे प्रवीण' (७/१२२म) **प्रभूचा प्रभाव जाणून संशयरहित होऊन रामाला भजतात. ते प्रवीण** - अशा प्रवीणांत अत्रि अति प्रवीण आहेत. निःसंशय होऊन रामभक्ति करणारांत अत्रि श्रेष्ठ आहेत. स्तुति करण्यांत अत्यंत प्रवीण आहेत हा अर्थ आहेच, हे स्तुति व टीका वाचल्यावर सहज कळेल.

अत्रिकृत स्तुति (नगस्वरूपिणी, प्रमाणिका - छंद)

सूचना - या स्तुतींत मूळ मंगलाचरणाच्या श्लोकांप्रमाणेच हिंदी मराठी असा भेद केला नाही कारण ही स्तुति संस्कृतप्राय असल्याने अनुवाद केला नाही.

छंद । नमामि भक्तवत्सलं । कृपालु शील कोमलं॥
॥ भजामि ते पदांबुजं । अकामिनां स्वधामदं ॥१॥

अर्थ - भक्तवत्सल, कृपालु व कोमल शीलाच्या (स्वभावाच्या) आपणांस मी नमन करतो. निष्काम (अकाम) भक्तांनां आपले धाम देणाऱ्या आपल्या चरणकमलानां मी भजतो. (त्यांचा आश्रय करतो)॥१॥

वि.ल.ठे. या चौथ्या दोह्याच्या अंगभूत एकही चौपाई नाही. बारा छंदच आहेत. ते नगस्वरूपिणी अथवा प्रमाणिका ज्यास म्हणतात त्या वृत्ताचे आहेत. येथे **नगस्वरूपिणी व प्रमाणिका ही दोन्ही नांवें पूर्ण यथार्थ आहेत. I. नगस्वरूपिणी - 'नगो महीरुहे शैले भास्करे पवनाशने'** (अमरे) महीरूह = वृक्षा, शैल = पर्वता, सूर्य, व पवनाशन = सर्प, हे चारी अर्थ येथे लागू पडतात. (क) वृक्ष = तोडला छेदला जातो. स्तुती भववृक्षाला छेदणारी आहे. **'पतंति नो भवार्णवे? 'ते (राम) पदं व्रजंति नात्र संशय?** वृक्ष जसे ऊर्ध्वगामी असतात तशी ही स्तुति रामपदास नेणारी आहे. **(ख) शैल** -पर्वत जसे विशाल गंभीर, अनेक रत्न गुप्त असलेले वगैरे असतात तशीच ही स्तुति आहे हे पुढे टीकेत दिसेलच हिच्यांत मंदर पर्वत आहे व अनसूयापर्वतावरच ही स्तुति केली आहे. **(ग) भास्कर** - आदित्य बारा आहेत तसे या स्तुतींत बारा छंद आहेत. भानुकुलभानूचीच ही स्तुति आहे 'दिनेशवंशमंडनं' असा उल्लेख आहेच. **(घ) पवनाशन** = सर्प, ही स्तुति आश्लेषानक्षत्र असून त्या नक्षत्राची देवता सर्प आहेत हें पुढे नक्षत्र तुलनेत दिसेलच. शिवाय सागरमंथनाचा उल्लेख असल्यानें वासुकी सर्प पाहिजेच. **(ङ)** या वृत्ताच्या प्रत्येकचरणांत आठ अक्षरें असून ह्या दीर्घ, ह्रस्वदीर्घ असा अक्षरांचा क्रम आहे. म्हणजे जरलग हे गण प्रत्येक चरणांत आहेत. **'प्रमाणिका तिला म्हणा। जरा लगा असे गणा पदांत आठ अक्षरे। वदाल सत्य ते खरे ॥** (जुने वृत्तदर्पण) प्रमाणिका हे नांव सुद्धां या स्तुतिला अगदी यथार्थ आहे. २८ स्तुतींत हिच्यासारखी गोड व गंभीर स्तुति नाही. ही किती व्यापक आहे व हिच्यांत काय काय भरून ठेवले आहे ते आतां टीकेत बाहेर पडणार आहेच.

टीका. (१) - नमामि भक्तवत्सलम् - या स्तुतीत तीन वेळां नमामि व एकदां 'नतोहम्' **मिळून चार वेळां नमन केले आहे. (क) भक्तवत्सल** - नवीन जन्मलेल्या वत्सावर - वासरावर धेनूचे जसे प्रेम असते तसे प्रेम भक्तांवर करणारे. **वत्सल** = पुत्रादि स्नेहपात्रे अभिलाषाऽस्यास्ति' (अ.व्या.सु.) पुत्रादि स्नेहपात्रांची अभिलाषा ज्याला असते तो वत्सल. मातेला पुत्रवत्सल म्हणतात पण तिचे वात्सल्य सुद्धां स्वार्थरहित नसतेच. **'मातापिता स्वार्थरत तेही'** (७/४७/४) **'हेतुरहित जगि जुग उपकारी। तुम्हिं तुमचे सेवक असुरारी।'** (७/४७/५) ३/४३/५-८ पहा. नृसिंहभगवान एवढे भयंकर, रौद्र, दिसत होते तरी प्रल्हादरूपी वत्साला धेनुसारखे चाटीत होते! **(ख) शील कोमलं** -शील -स्वभाव कोमल असलेले. स्वभावताच मातेहून देखील कोमल चित्ताचे. वि.ल.ठे 'भक्तवत्सलं'

शब्द दुसऱ्या एकही स्तुतीत नाही.

(२) **भजामि ते पदांबुजं** - **भज** = आश्रय करणे प्रेमकरणे, सेवा-पूजा करणे - संयोग करणे हे सर्व अर्थ येथे ग्राह्य आहेत. भज धातु परस्मै व आत्मनेपदी पण आहे अर्थ सारखेच आहेत (गी.ल.को) या स्तुतीत 'भजामि' 'भजे' 'भजामि' असे तीन वेळां आहे व दोन वेळा भजंति आहे. **(क) ते पदांबुजं** - ते = तव, तुझे, पदांबुज = पदरूपी अंबुज, अंबु = जल, त्यात जन्मलेले कमल. ११व्या छंदांत पदाब्ज आहेच. अंबुज पाण्यांत जन्मलेले असते पण पाण्याच्यावर असते. अगाध अपार तलावांत एखादा भुंगा पडला व त्याने जर अंबुजाचा आश्रय केला, तर त्याचे ओले झालेले पंख त्या अंबुजावर बसताच कोरडे होतात व तो वर आकाशांत उडून जाण्यास समर्थ होतो शिवाय अनायासे त्याला त्या कमलांतील मकरंद पितां येतो पण त्याने अंबुजाचा आश्रय घेतला नाही तर त्या जलाने त्याचे पंख ओले झाले असल्याने त्यास उडता येत नाही. व शेवटी तो त्या जलांत कष्ट भोगीत मरतो. तसाच जीवरूपी भुंगा या भवांबुनाथामधे = भवसागरांत पडलेला आहे. ज्ञान विरागरूपी पंख अविद्या - माया जलांत भिजल्याने त्याला ऊर्ध्वगतीला - निर्वाण पदाला जाता येत नाही पण त्याने जर रामपदांबुजाचा आश्रय केला तर तो ऊर्ध्वगतीला जाऊ शकेल किंवा त्याहीपेक्षां मोठा लाभ म्हणजे भगवत्प्रेमरूपी मकरंद त्याला मिळेल. **'पद कमलपरागी रस अनुरागा मम मन मधुप करी पाना'** (१/२११ छं.) 'कृत मधुप मन मुनि योगिजन गति भजुनि अभिमत पावती' (१/३२४छं२) म्हणूनच अत्रि म्हणतात की मी आपल्या चरण कमलांचा प्रेमाने आश्रय करतो. भज=प्रेम करणे. **(ख) अकामिनां स्वधामदं** -कामरहित झालेल्यांना स्व:आपले, धाम देणारे स्वधाम = कैवल्यपद किंवा रामधाम, 'यद्गत्वा न निवर्तन्ते तत् धाम परमं मम' (भ.गी.) असे दोन्ही अर्थ आहेत. ज्याला जे धाम पाहिजे असेल ते देतात पण अकाम राहून ज्यांनीं पदांबुजांचा आश्रय प्रेमानें केला असेल, त्यांनाच देतात. अकाम नसतील त्यांच्या कामादिकांचा विनाश करण्याचे सामर्थ्य या चरणांत आहे. 'कामादिखलदलगंजनं' शरभंग रामधामासच गेला (सलोकता) जटायूला रामधाम मिळाले पण सरूपता पावून व शबरीला **सायुज्य याच कांडात मिळाले आहे.** (ग). या छंदात अनुबंधचतुष्टय ही सूचित केले आहे -'पदांबुज' शब्दाने विषय, 'भजामि' ने भज्य-भजक (आश्रय-आश्रित) संबंध, 'अकामिनां' ने अधिकारी, आणि 'स्वधामदं' ने प्रयोजन - फल सांगितले ।या छंदातील 'अकामिनां' शब्द पुढील 'निकाम श्यामसुन्दरं' चे बीज आहे। व चौथ्या चरणात प्रभावाचे वर्णन आहे.

छंद . । निकाम श्याम सुन्दरं । भवाम्बुनाथ मन्दरं ।

। प्रफुल्ल कंज लोचनं । मदादि दोष मोचनं ॥२॥

अर्थ - (आपण) अत्यन्त श्याम सुंदर, भवसागर (अम्बुनाथाच्या) मंथनासाठी मन्दराचलरूप, पूर्ण विकसित कमळाप्रमाणे नेत्र असणारे आणि मद (मोह मत्सर) आदि दोषांपासून मुक्त करणारे आहांत ।।२।।

टीका - (१) मागील छंदाच्या पहिल्या दोन चरणांत श्रीराम स्वभावाचे वर्णन केले आणि पुढील दोन चरणांत प्रभावाचे वर्णन केले. या छंदाच्या पहिल्या आणि तिसऱ्या चरणांत रूपाचे वर्णन आहे. आणि दुसऱ्या आणि चौथ्या चरणांत प्रभावाचे वर्णन आहे. (१) निकाम श्याम सुंदरं - मागील चरणांत 'अकाममिनां' ने अधिकार सांगितला. आतां या चरणांत अधिकार प्राप्तीचे साधन सांगतात. कामाचे बळ केवळ 'नारि' आहे. आणि स्त्रीच्या ठिकाणी तिचे रूपच आकर्षणाचा विषय आहे. म्हणून सांगतात की राम 'निकाम श्यामसुंदर' आहेत. अखिल विश्वात कुणी असे सुंदर नाही. म्हणून त्यांच्या सौंदर्यात मग्न होऊन जाणे हेच मुख्य साधन आहे. त्यामुळे 'काम' स्वतःच पळून जाईल. आणि नंतर भगवानच आतुरतेने तुम्हास भेटण्यास येत आहे असे तुम्ही पहाल. **निकाम** = अत्यन्त, **(क) भवांबुनाथ मंदरं** = भव + अंबुनाथ + मंदर, अंबुनाथ - जलाचानाथ; सागर, मंदर = मंदर पर्वत. क्षीर = सागराचे मंथन करून त्यातून अमृत काढण्यासाठी मंदर पर्वताचा दही घुसळण्याच्या रवी सारखा उपयोग झाला. त्या प्रमाणेच संसार सागराचे मंथन करून त्यांतून भक्तिरसरूपी अमृत काढण्यास ज्यांचे अत्यंत श्याम सुंदर रूप मंदर पर्वतासारखे आहे. भाव हा की या रूपाचे ध्यान केल्याने प्रेमामृताचा लाभ होईल. **(ख)** येथे समुद्रमंथनाचे रूपक आहे. पण कूर्म ज्याची मंथन रज्जु केली होती तो वासुकी नाग व मंथन करणारे देव असुर कोण हे सांगितलेले नाही. मागील छंदात सांगितलेल्या भगवंताच्या भक्तवत्सल कृपालु व कोमल स्वभावावर व प्रभावावर दृढ अचल विश्वास हा कूर्म होय. भगवानच कूर्म झाले होते. अकामता मंथन रज्जु वासुकी नाग (छं.१) व नमामि व भजामि (छं१) ही मंथन क्रिया होय. मनाच्या दैवी व आसुरी वृत्ति देवासुर आहेत. याचा स्पष्टार्थ असा -भगवंताच्या स्वभावावर अढळ विश्वास रूपी कूर्माच्या आधारावर, भगवंताचे श्यामसुंदर, प्रफुल्लकंजलोचन वगैरे (पुढे वर्णिलेले सुद्धां) रूप हा मंदराचल ठेऊन, त्याला अकामता रूपी रज्जु, वासुकी सर्प गुंडाळून, मनाचे संकल्प विकल्परूपी देव व असुर यानी अकामतेची टोके, कर्म व वाणी या दोन हातानी घट्ट धरून त्या भगवतरूप रूपी मंदराचलावर दृष्टि ठेऊन नमामि भजामि, नमामि भजामि क्रियारूपी मंथन केले पाहिजे. आधि नमामि म्हणून नमस्कार करून भजामि म्हणून शरण गेले पाहिजे व नंतर प्रेमाने सेवा, पूजा इ. म्हणजे भजन केले पाहिजे.

समुद्र-मंथन रूपक

समुद्रमंथन		भवसागर मंथन
क्षीरसमुद्र	१	भवाम्बुनाथ, भवसागर
कूर्म भगवान	२	प्रभुस्वभावावर व प्रभावावर दृढ अढळ विश्वास
वासुकीनाग - रज्जु	३	अकामता
मंदरपर्वत	४	प्रभूचे सगुणसाकार रूप

देव असुर	५	मनाचे संकल्प विकल्प
हात	६	कर्म व वाणी
मंथन क्रिया	७	नमामि भजामि

रामरूपाचे पुढील छंदातील वर्णन सुद्धां येथे घेतले पाहिजे. मागल्या छंदाचा या छंदाशी संबंध आतां चांगला ध्यानांत आला असेल. रामस्वभाव, प्रभाव व रूप यांचे वर्णन पुढील बहुतेक छंदांत असल्याने त्यांचा संबंधही या छंदाशीच आहे. या रूपकाचे बाकीचे अंश पुढे दाखविले जातील. मंथन करताना **'पदाब्ज भक्ति देहि मे' (छं.११) हा मंत्र म्हणावयाचा.** भक्ति रसामृत मला दे हा मंत्र म्हणावयाचा.

(२) **प्रफुल्ल - कंजलोचनंमदादिदोषमोचनं** - पूर्ण फुललेले कंज = अंबुज (कं = अंबु) स्वत: प्रसन्न दिसते व ते पाहणारांस प्रसन्न करते. **(क) मदादिदोष मोचनम्** -'अकामिनां' या मागील शब्दांत क्रोध व लोभ यांचा अभाव अंतर्भूत होतोच. कारण क्रोध लोभांचे जनकत्व कामाकडेच आहे. काम = कामना, इच्छाच नाही तेथे लोभ असणे शक्य नाही. व 'काम एव क्रोध एव रजोगुण समुद्भव) (भ.गी) इच्छेच्या विरूद्ध घडले की क्रोध येतो इच्छा (ऐहिक) नाही तेथे क्रोध असत नाही. येथे मदादिकांचा = मद, मोह मत्सर यांचा उल्लेख केला. पुढेही 'काम आदि मद दंभ न' (दो. १६) असा काम व मद या पुढाऱ्यांचा प्रमुखपणे उल्लेख केला आहे. **(ख) शंका** - कामच नाही तेथे मद मोहमत्सर कसे उत्पन्न होतील? **समाधान** - मी अकाम, जितकाम आहे असा मद - गर्व अहंकार. उत्पन्न होतो. **'मग नारद पोचले शिवाप्रति। जित मी कामा गर्व मनाप्रति'** (१/१२७/५) कामदेवाचा मदनाचां पराभव केल्यावर नारदांस असा गर्व झाला व पुढे शंकरांविषयी मत्सर ही उत्पन्न झाला आहे. नारदांची अशी दशा होऊ शकते तेथे इतरांचा पाड तो काय? **(ग)** मंदरांचा उल्लेख करून त्याच्याचपुढील चरणांत **प्रफुल्लकंज लोचनं मोचनं'** म्हणण्यांतील हेतु समजला म्हणजे परम प्रवीण तुलसीकाव्यप्रतीभेचे कौतुक करावेसे वाटेल! अमृत मिळविण्याच्या प्रयत्नांत आधी हालाहल आदि पदार्थ बाहेर पडतात. अकाम होऊन भक्तिरसामृत मिळविण्याच्या प्रयत्नांत प्रथम मदरूपी हालाहल विष बाहेर पडते 'मी भक्त' असा गर्व होतो, त्याच्या पाठोपाठ मोह रूपी सुरा मदिरा व मत्सर रूपी वडवानल प्रगट होतात. **दोन्ही ज्वर मत्सर अविवेकहि (७/१२१/३७) 'श्वास घेति जळती विषमज्वरि'** (२/५५/५) मत्सर हा अंतर्दाह विषमज्वर आहे. वडवानला सारखा गुप्त राहून आंतल्या आंत जाळीत असतो. मोहाला मदिरा असे अनेक संतानी म्हटले आहे. १/११५/८ पहा. म्हणून तर मोहाच्या सेनेत मदिरेक्षणेचे महत्व फार! (घ) या त्रिदोषांचा नाश करण्याचे सामर्थ्य प्रभूच्या प्रफुल्लकंज लोचनांत आहे. म्हणून हे दोन चरण एकत्र घालणे जरूर होते. प्रभूंच्या नेत्रांची प्रफुल्लता, प्रसन्नता, कृपालुता सूचक आहे. निकाम श्यामसुंदर व प्रफुल्ल कंजलोचनं या रूपवर्णनाच्या मधेच प्रभाव दर्शकचरण घालून दूरान्वय करून हे सुचविले की नुसत्या निकामश्यामसुंदर रूपाच्या ध्यानांतून मदादि दोषांची

उत्पत्ति होऊ नये असे वाटत असेल तर प्रफुल्ल कंजलोचनांसह ध्यान करा. (**ड**) या प्रमाणे परमधाम प्राप्तीत आड येणाऱ्या विघ्नांचे निवारण या छंदात सुचविले व भक्तिरसामृत प्राप्तीचे साधन या व मागल्या छंदात मिळून सांगितले. भक्तरूपी बालकांचे दुर्जनांपासून संरक्षण कसे करतात हे आतां पुढील दोन छंदात सांगतील. **येथे मद हालाहल, मोहसुरा व मत्सरवडवानल ही तीन रत्ने निघाली.**

छं. ***। प्रलंब बाहु विक्रमं । प्रभोऽप्रमेय वैभवं ॥***

॥ निषंग चाप सायकं । धरं त्रिलोक नायकं ॥३॥

। दिनेश वंश मंडनं । महेश चाप खंडनं ॥

॥ मुनींद्र संत रंजनं । सुरारी वृंद भंजनं ॥४॥

अर्थ - हे प्रभो आपल्या दीर्घ (प्रलंब, आजानु) बाहूचा पराक्रम प्रमाणानीं जाणता येणार नाही असा (अप्रमेय) आहे. व आपले ऐश्वर्य ही प्रमाणातीत (अप्रमेय) आहे. आपण भाता (निषंग) बाण व धनुष्य धारण केलेले त्रैलोक्याचे नायक = ईश्वर आहांत ॥३॥ आपण सूर्यवंशाला विभूषित केलेत, महेशाचे धनुष्य मोडलेत व (आतां) मुनिश्रेष्ठ व संत यांना आनंद देण्यासाठी देवांच्या शत्रुसमूहाचा (असुर समूहांचा) नाश करणारे (ठरणार, होणार) आहांत ॥४॥

टीका. -छं ३-४ (१) ल.ठे. - या छंदातील अप्रमेय शब्द व पुढे येणारे एकं, विभुं, तुरीयं, केवलं, बिशुद्ध बोध या शब्दानी निर्गुण निराकार ब्रह्माचे वर्णन केले आहे. भक्तवत्सल, कृपालु, शीलकोमलं, स्वधामदं, मदादि दोष मोचनं ही विशेषणे सगुण निराकार, व सगुण साकार या दोन्हीचे वर्णन करतात, तसेच येथील अप्रमेय विक्रम, अप्रमेय वैभव व त्रिलोकनायक यांनीं सगुण निराकाराचे - **परमेश्वराचे वर्णन केले आहे. बाकीचे प्रलंबबाहुविक्रमं वगैरे वर्णन दशरथनंदनाचे आहे.** (क) भक्तवत्सल कृपालु कोमलशील यानीं गुप्त अवतार हेतु सांगितला दिनेशवंशमंडन, निषंगचापसायकधर, याने **सूर्यवंशांत अवताराची कथा सुचविली.** महेशचाप - खंडनं व पुढील उर्विजापति यानी **बालकाण्ड समाप्तीपर्यंतची कथा सुचविली. मुनींद्रसंतरंजनं याने चित्रकूटनिवास व पंचवटीनिवासापर्यंतचे चरित्र सुचविले. 'तिथे राम जैं निवास करती। सुखी होति मुनि भया विसरती'** (३/१४/१) हे पंचवटीत निवास केल्यानंतरचे वर्णन आहे. चित्रकूटला येऊन राहिले तेव्हां **'मुनिवृंद' करिति योगजप याग तप निजाश्रमी स्वच्छंद'** (२/१३४) 'मुनींद्र संतरंजनं॥ सुररिवृंदभंजनं' यानेहि परित्राणाय साधूंना विनाशाय **च दुष्कृतां। धर्म संस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे'** (भ.गी.) **हा प्रगट अवतारहेतु सांगितला आहे.** अवतार कार्य करण्यासाठी, मुनींद्रानां व संतानां आनंद देण्यासाठी निशाचरांचा (सुरारिसमूहांचा) विनाश करण्यासाठी जात आहांत हे सुचवून **रावणवधापर्यंतचा कथाभाग सुचविला.**

(२) प्रलंबबाहुविक्रम अप्रमेय आहे याचा पुरावा 'महेशचापखंडनं' हा दिला व अप्रमेय

वैभवाचापुरावा जयंत कथेत नुकताच दिला आहे. **(क) चापधरं** - हे धनुष्य परशुरामा जवळून मिळालेले 'रमापति धनु' (१/२८४/७ पहा) आहे. म्हणजेच **हरिधनु** हे चौदा रत्नापैकी एक येथे आहे. **सुर** व त्यांचे अरि = **असुर** यांचा उल्लेख येथे आहे. **हलाहलविषभक्षक महेशांचा** उल्लेख आहे समुद्रमंथनांतील एवढ्या गोष्टी येथे दाखविल्या आहेत. **(ख) मुनींद्रसंत रंजनं** - अनेक ठिकाणी साधन करीत असलेले मुनींद्र = ज्ञानी, विज्ञानी, व संत = ज्ञानी भक्त यांच्या साधनांत विघ्ने करणाऱ्या सुरारिवृंदांचा विनाश - **भंजन** करण्याची कामगिरी आता आपण करणार आहांत व अशा रीतीने त्यांचे रंजन करून त्यांस सुखी करणार आहांत. या सूचनेप्रमाणें विराध वध करून, निशाचर वधाची प्रतिज्ञा करून **'सकल मुनीनां सुख दिले तवाश्रमी जाऊन'**(९) असे लवकरच घडत आहे. या स्तुतीत भक्तिसहित दहाही रस आहेत. ते शेवटी एकत्र दाखविले आहेत.

छं. ***। मनोज वैरि - वंदितं । अजादि - देव - सेवितं ॥***
॥ विशुद्ध - बोध - विग्रहं । समस्त - दूषणापहं ॥५॥
। नमामि इंदिरापतिं । सुखाकरं सतां गतिं ॥
॥ भजे सशक्ति सानुजं । शची - पति - प्रियानुजं ॥६॥

अर्थ - कामदेवाचे (मनोजाचे) वैरी महादेव द्वारा वंदित व ब्रह्मदेव (अज) वगैरे देवांनीं सेवित, विशेष निर्मल ज्ञानमय देह (=विग्रह) असणाऱ्या व समस्त दोषांचा अपहार विनाश करणाऱ्या आपणांस मी नमन करतो (नमामि) आपण लक्ष्मी (इंदिरा) पति, सुखाचे सागर, संतांची एकमात्र गति, व शचीपतीचे इंद्राचे प्रिय धाकटे भाऊ आहांत आपली शक्ति - सीता व अनुज लक्ष्मण यांच्यासहित आपणांस मी भजतो ।५-६।।

टीका - (१) मनोज-वैरि वंदितं - मनोज - मनांत जन्मणारा मदन, कामदेव किंवा काम = कामना त्याचे वैरी महेश्वर, रूद्र ज्यानां वंदन करतात ते मनोज वैरिवंदित राम. मनोजवैरि' पदाने' **मदन दहन कथा सुचविली.** ज्यानी नुसत्या सरोष अवलोकनाने मदनाला, कामाला जाळला ते महादेव रूद्र सुद्धां ज्यांना वंदन करतात, ज्यांची भक्ति करतात, त्यांना इतर ज्ञानी, अकाम योगी, जीवन्मुक्त म्हणविणारांनीं वंदन करून त्यांचे भजन केले नाही तर सुख होईल काय? **मी ज्ञानी झालो, मुक्त झालो असे वाटणे हे अज्ञानाचेच लक्षण आहे.** महेश वंदन का करतात? **'काम कोप हे रिपु उभयानां'** (४३/९) आहेतच म्हणून. **'रामं कामारिसेव्यं'** (६ मं. श्लो.१). 'ब्रह्मादि शंकरसेव्य राम नमामि करुणा कोमलं' (६/११३ छं.) असे इंद्राने म्हटले आहे. **'ब्रह्माशंभु फणींद्रसेव्यमनिशं वेदान्तवेद्यं विभुम्'** (५ मं.श्लो.१)

(२) विशुद्ध बोधविग्रहं - विशुद्ध = विशेष शुद्ध, बोध= ज्ञान त्रिपुटीरहित केवल नित्य शुद्धज्ञानघन = सच्चिदानंदघन, आहे विग्रह म्हणजे देह ज्यांचा ते विशुद्ध

बोधविग्रह. 'चिदानंद मय आपली काया। विगत विकार' (२/१२७/५) 'जय सच्चिदानंद जगपावन । चालति वदुनि मनोज विनाशन' (१/५०/३) असे महेशानी याच कांडांत केले. (१/५०/६-७ पहा.) (क) समस्त दूषणापहम् -पूर्वी 'मदादि दोषमोचनं' म्हटले आहे म्हणून पुनरूक्ति दोष वाटण्याचा संभव आहे पण पुनरुक्ति नाही. कारण मदमोहमत्सरा शिवाय आणखी दुसरे पुष्कळ दोष दंभमान द्वेष, द्रोह, ईर्षा, असूया इत्यादि अनेक आहेत. त्या सर्वांचा विनाश करणारे, त्यांना जवळ येऊ न देणारे राम आहेत म्हणून महादेवादि सर्व वंदनादि भक्ति करतात. (ख) मनोजवैरिवंदितं याने उत्तर कांडांत शंकरांनीं नमन करून केलेली स्तुति सुचविली व 'अजादिदेवसेवितं' याने रावणवधानंतर ब्रह्मदेवादि सर्वांनी केलेली स्तुति व भक्तिची याचना सुचविली. 'दूषणापहं' ने खरदूषणादि निशाचरांचा संहार सुचविला.

(३) **नमामि इंदिरापति** - इंदिरा = लक्ष्मी, रमा इंदिरापति = लक्ष्मीपति, रमापति, वैकुण्ठाधिपति लक्ष्मीपतिच व शेषशायी नारायण लक्ष्मीपतिच. येथे अवतार कोणाचा हे सुचविले. शेषशायीनारायणावतार, राम भुशुंडी व याज्ञवल्क्य कथांत आहेत व वैकुण्ठाधीश विष्णु अवतार राम तुलसीदास संवादांत आहेत. तो अर्थ 'शचीपति प्रियानुजं' याने स्पष्ट केला आहे. शचीपति=इंद्र, त्यांचा प्रिय अनुज = म्हणजेच आदितिपुत्र वामनावतार ते विष्णुच म्हणजे वैकुण्ठाधिपति विष्णु. म्हणजे ही तीन घाटांची कथा असून गोस्वामी वक्ते आहेत. आणि म्हणूनच 'विधि हरिहरवंदित' असे म्हटलें नाहीं. 'इंदिरा' शब्दाने क्षीर सागरांतून निघालेले लक्ष्मी हे रत्न सांगितले '**इंदिरा लोकमाता** मा क्षीरोदतनया रमा' (अमरे) **शचीपतिप्रिय अनुज** = वामनावतार याने वामनावतार चरित्र सुचविले.

(४) **भजे सशक्ति** - सशक्ति = शक्तिसहित, पूजेत 'सांगं, सपरिवारं सायुधं सशक्तिकं' आवाहन करून पूजा करावयाची असते. येथे अंग लक्ष्मण आहे, आयुधांचा उल्लेख आधीच केला आहे परिवार कोणी नाही. **शक्ति = सीता आहे. 'आदिशक्ति जी निर्मि जगा या । ती ही मम अवतरेल माया'** (१/१५२/४) असे प्रभूंनीं सीतेविषयी म्हटले आहे. सीता - आदिशक्ति मूलप्रकृति आहे हे सुचविले. 'त्रिलोकनायक' ने पूर्वी (छंद ३) जगदीशत्व सुचविले आहे. **'श्रुतिसेतुपालक राम तुम्ही जगदीश माया जानकी'** म्हणून **साहचर्याने जो अमितशीर्ष अहीश लक्ष्मण'** (२/१२६ छं. पहा) हे ठरले. तिघांचेही उपासक अत्रि आहेत व तिघांचीही पूजा केली व करतात हे 'भजे' शब्दाने सांगितले. **(क)** वामनावताराचा उल्लेख करून सुचविले की संतरंजन व सुरारिवृंद भंजन करण्यासाठी कोणताही अवतार घेता व त्यासाठी आवश्यक अशा कोणत्याही लीला करता. तशाच यावेळी राजपुत्र - लीला करीत आहांत. येथपर्यंत मुख्यतः सगुणोपासकांच्यादृष्टीने **'संतां गति'** या दृष्टीने वर्णन केले. 'दुजी तुम्हांवाचुनि गति नाही। राम रहावे 'मनि' त्यांच्याही' (२/२३०/७) अशा अनन्यगतिक संतांच्या

दृष्टीने वर्णन केले. त्याचा उपसंहार करून आता निर्गुणोपासकांच्या वृष्टीने वर्णन करतात.

छं. *। त्वदंघ्रि मूल ये नराः । भजंति हीन - मत्सरा ॥*
॥ पतंति नो भवार्णवे । वितर्क - वीचि संकुले ॥७॥
। विविक्त - वासिनः सदा । भजंति मुक्तये मुदा ॥
। निरस्य इंद्रियादिकं । प्रयांति ते गतिं स्वकं ॥८॥

अर्थ - जे मनुष्य मत्सर रहित होऊन आपल्या चरणमूलांचे भजन करतात ते नाना तर्कवितर्करूपी तरंगानी भरलेल्या भवसागरांत पडत नाहीत ।।७।। जे एकांतवासी पुरुष मुक्तीच्या इच्छेने, इंद्रियादिकांचा निरास करून सदा आनंदानें तुमचा आश्रय करतात (भजंति) ते आत्मसुख (स्व. कं.) रूपी* गतीला जातात (मुक्त होतात)।।८।।

टीका. छंद. ७-(१) यांत सगुण भक्तांचे म्हणजे सेव्यसेवक भावानें भक्ति करणारांचें वैशिष्ट्य सांगितले आहे. **अंघ्रि** - पाय, **मूल** - तळवा, अंघ्रिमूल = पायांचे तळवे. त्यांवर ध्वज, वज्र, अंकुश, कमल व ऊर्ध्वरेषा इत्यादि चिन्हे आहेत. त्या चिन्हांसहित पायाच्या तळव्याचे ध्यान येथे सुचविले. मुख्यतः दास्यभक्ति सुचविली आहे. **भजंति** - भजतात, सेवा, पूजा, ध्यान इ. करतात. **(क) हीन मत्सरा** - मत्सरहीन असणे-वागणे हे मुख्य पथ्य येथे सांगितले. 'कोणाही भूताचा न घडो मत्सर । वर्म सर्वेश्वर पूजनाचें' (तुकोबा) 'नारायण असे विश्वीं। तयाची पूजा करीत जावी । म्हणोनिया तोषवावी । कोणीतरी काया।। (दा.बो) **मत्सर** - मत्सरोऽन्यशुभद्वेषे, (अमरे) 'माद्यति हर्षंगच्छति परकृच्छ्रे' 'असह्य परसंपत्तौ' (मेदिनी) दुसऱ्याचे चांगले झाले की त्याचा द्वेष करणे, दुसऱ्याला संकटांत अडचणीत पाहिला की हर्ष होणे दुसऱ्याची संपत्ती भरभराट पाहणें सहन न होणें या गोष्टीनां मत्सर म्हणतात. हे नसणें म्हणजे मत्सरहीन होणें. **'बहुरोगवियोगि हि लोक हत। भवदंघ्रि निरादर हा फळता। भवसिंधु अगाध हि ते पडती। पदपंकजि प्रेम न जे करती।। अति दीन मलीन सुदुःखि सदा । पदपंकजि प्रीति न ज्यांस कदा ॥** (७/१४/५-६)

(२) **पतंति नो भवार्णवे । वितर्क वीचि संकुले** - **नो** = न, नाही, **वितर्क** = विरुद्ध तर्क, दुस्तर्क, कुतर्क. येथे मुख्यतः शास्त्रविरुद्ध तर्क व सगुण स्वरूपाविषयी विविध संशय, कुकल्पना, विकल्प असा अर्थ आहे. सती, भरद्वाज व गरूड यांना आले तसले विकल्प किंवा ईश्वर सगुण की निर्गुण, एक का अनेक, सगुणाच्या भक्तिने काय होणार, आमचा देव खरा तुमचा खोटा इ. सांप्रदायिक झगडे, वगैरे सर्व कुतर्क आहेत. या असल्या नानाविध विकल्प, कुतर्कादि लाटांची (वीचि) भवसागरांत सतत खळबळ चाललेली आहे पण जे अनन्यगतिक होऊन, मत्सरहीन राहून, सेवक भावाने भजतात ते भवसागरांत पडत नाहीत. मुक्त होतील - होतात असे म्हटले नाही.

'सगुणोपासक मोक्ष न घेती। तयां राम निज भक्ति देती' (६/११२/७) नित्यरामधामाची प्राप्ति होते.

छंद. ८(१) निरस्य इंद्रियादिकं - येथे ज्ञानमार्गाचा राजयोगाचा अभ्यास सुचविला आहे. निरस्य = बाजूस सारून. इंद्रिये प्राण मन चित्त बुद्धि इत्यादि सर्वांचा निरास करून जे श्रेय राहते त्याच्याशीं वृत्तिव्यसीने समरस होणे हे साधतात. **'इंद्रियेभ्यः परा ह्यर्था: अर्थेभ्यः च परं मनः ॥ मनसस्तु परा बुद्धि बुद्धेरात्मा महान् परः ।।महतः परमव्यक्तं अव्यक्तात् पुरुष परः । पुरुषान्न परं किंचित् सा काष्ठा सा परा गतिः'** (कठ.उप. १/३/१०-११) या गतीचाच येथे 'प्रयांति ते गति नें उल्लेख केला. याप्रमाणे इंद्रियांपासून अव्यक्तापर्यंतच्या सर्व तत्वांचा अतन्निरसनाने बाध करून आत्मस्वरूपी ऐक्य पावतात. 'बघती जया योगी सुयत्ने करित मन गो वश सदा'(३२ छं. ४) अशा रीतीने 'सोऽहस्मि ही वृत्ति अखंडा' ठेऊन जे चिदाचित् ग्रंथि, जडचेतन ग्रंथि सोडतील ते (क) गति स्वकं प्रयांति - स्वकं = स्व.कं. 'सुखशीर्ष जलेपु कम्' (एका. को.) कम् = सुख, स्वकं = आत्मसुख, किंवा 'को ब्रह्माधि समीरात्म यम दक्षेषु भास्करे ' कः = आत्मा, स्वकं = स्वात्मानम् आत्मस्वरूप. म्हणजे आत्मसुख किंवा आत्मस्वरूप प्राप्ति ही गति मिळते. 'आत्मअनुभव सुख प्रकाश। भेदभ्रम भवमूल विनाश' (७/११८/२) ज्ञानदीप प्रकरण पहावे. त्याचे बीजच येथे पेरून ठेवले आहे. कैवल्य मोक्ष हीच या सर्व अभ्यासाची फलश्रुति. मुक्तिसाठी भजतात त्यांनां अशाप्रकारे कैवल्यमुक्ति प्राप्त होते. पण 'अति दुर्लभ कैवल्य परमपद' कारण 'ज्ञानाचापथ कृपाण-धारहि। पडत खगेश न लागे वारहि' (७/११९/३,१, पहा). आतां ह्या केवल स्वरूपाचे वर्णन करतात -

छंद. ***। तमेकमद्भुतं प्रभुं । निरीहमीश्वरं विभुं ॥***
॥ जगद्गुरुं च शाश्वतं । तुरीयमेव केवलं ॥९॥
। भजामि भाववल्लभं । कुयोगिनां सुदुर्लभं ॥
॥ स्वभक्त कल्प पादपं । समं सुसेव्यमन्वहं॥१०॥

अन्वय - तं एकं अद्भुतं, प्रभुं, निरीहं, ईश्वरं, विभुं, जगद्गुरुं च शाश्वतं केवलं तुरीयं एव (अहं) भजामि ।।९।। (तं) भाववल्लभं, कुयोगिनां सुदुर्लभं, स्वभक्तकल्पपादपं समं सुसेव्यं (अहं) अन्वहं (अनु + अहं) (नतोऽस्मि) ।।१०।।

अर्थ - त्या एक (अद्वितीय) अद्भूत, सर्व समर्थ (प्रभु) इच्छा कामादिरहित, सर्वांचे ईश्वर, सर्वव्यापक, जगद्गुरू शाश्वत, परात्पर (तुरीय) केवल स्वरूपालाच मी भजतो ।।९।। त्याच भावप्रिय, कुयोगी लोकांना अति दुर्लभ, आपल्या भक्तानां कल्पवृक्षासारखे, सम, सदा (अनुदिन = अन्वहं) सुलभतेनें सेवा करण्यास योग्य (अशानां मी नमन करतो).

टीका. छं. ९(१) या छंदात केवळ निर्गुण निराकार स्वरूपाचे वर्णन आहे. येथे आतां क्रमशः दाखवित आहेत की जे निर्गुण निराकार ब्रह्म, जे सगुण निराकार ब्रह्म =

ईश्वर, परमेश्वर, व जे अनुपमरूप भूपति - सीतापति ते, ही तिन्ही रूपे एकच आहेत यात भेद नाही. अत्रि म्हणतात मी याच भावनेने आपणांस (रामचंद्रास) भजतो, नमतो. छंद १० मध्ये सगुण निराकाराचे व छंद ११ मधे सीतापति भूपतीचे वर्णन आहे.

(१) **तं** - ज्या स्वरूपाचा साक्षात्कार करून घेऊन मोक्षार्थी मुक्त होतात ते स्वरूप ब्रह्म असे आहे **(क) एकम्** = एकं एव अद्वितीय न इहनाना अस्ति किंचत् (श्रुति). ते एकटे एकच आहे त्याच्यावाचून दुसरे काही नाहीच. (ख) अद्‌भूतम् - आश्चर्यकारक जवळ असून दिसत नाही सर्वत्र असून नसल्यासारखे वाटते ते काही करीत नसून त्याच्या पासूनच जग झाले असे म्हणतात. **'आश्चर्यो वक्ता कुशलोऽस्य लब्धा। आश्चर्यःश्रोता कुशलानुशिष्टः'** (कठ. २/७) याचा कुशल वक्ता मिळणे आश्चर्य व तसा असला कोणी तरी कुशल श्रोता मिळणे आश्चर्य भ.गी. २।२९ पहा (ग) शाश्वत - अविनाशी, सनातन, त्रिकाळी, सर्व अवस्थांत अस्तित्वांत असणारे, प्रलयापूर्वी व प्रलयानंतर सुद्धां असणारे **(घ) तुरीय** - सर्वतत्वांच्या, मूलप्रकृतीच्या सुद्धां, पलीकडे असलेले, परात्पर **(ङ) केवलं** 'निर्णीते केवलमिति त्रिलिंग त्वेककृत्स्नयोः' (अमरे) एका कृत्स्न = पूर्ण व निर्णीत असे तीन अर्थ आहेत. एक हा अर्थ येऊन गेला आहे निर्णीत हा अर्थ येथे गैरलागू आहे म्हणून पूर्ण हा अर्थच घेणे जरूर आहे. 'पूर्णमिदम् पूर्णम् अदः' (श्रुति) **एकोदेवः सर्वभूतेषु गूढः । सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा ॥ कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः । साक्षी चेता केवल निर्गुणःच'** (श्वे.उ.) या श्रुतीचाच अनुवाद येथे आहे. (च) एव याने ठासून निश्चय पूर्वक सांगतात की त्यालाच (एव) मी भजतो. भजामि हे पुढील क्रियापद इकडे घेणे जरूर आहे.

छंद १० (१) भावबल्लभं - भाव आहे वल्लभ - प्रिय ज्यांना असे. भाव म्हणजे विशिष्ट भावनेने केलेले प्रेम. **'भाववश्य भगवान सुखनिधान करुणायतन'** (७/९२) 'प्रेमचि केवळ रामा प्यारे' इत्यादि वचने प्रत्येक कांडांत सापडतील. **(क) कुयोगिनां सुदुर्लभं - 'अविपक्व कषायाणां दुर्दर्शोहं कुयोगिनां'** (भाग. १।६।२२) ज्यांच्या वासना पूर्णपणे शांत झाल्या नाहीत ते कुयोगी. **'जेवि कुयोगि नरा उरगारी। मोह बिटप उपटवे न भारी'** (६।३४।९४) यानांच 'असुतृपयोगी' असे भागवतात वेदस्तुतीत म्हटले आहे. इंद्रियतर्पणपर, योगाचा देखावा करणारे, पिंडपोषक म्हणजेच दांभिक योगी (भाग. १०/८७/३९) वेदस्तुतिकीर्तन भास्कर 'मध्ये विस्तार पहावा. अशा लोकांनां निर्गुणाची किंवा सगुणाचीही प्राप्ति अति दुर्लभ आहे पण **(ख) स्वभक्तकल्पपादपं** - आपल्या भक्तांच्या इच्छा पूर्ण करणारे कल्पतरू आहेत. पादप = वृक्ष. मोहादिकांचानाश करण्यास लागणारे सामर्थ्य भक्तांना देतात. **'देवतरूसा - स्वभावदेवा। संमुख बिमुख** न कधि कोणा वा ।।८।। व 'निकट जाति जाणून तरू (२/२६७) यांवरील टीका पहावी. **(ग) समं** - काहींना सुदुर्लभ व काहीनां अति सुलभ असे ठरले त्यावरून विषमता आहे असे ठरेल म्हणून म्हणतात की असे असले तरि प्रभु समच आहेत. त्यांच्या

ठिकाणी विषमता नाही. २/२१९, ३/२६७, ३/१२ छं.४ टी. पहावी. सार हे की **॥ जयापासी जैसा भाव। तयालागी तैसा देव॥ मित्रभावे मैत्री करी। वैरभावे वधी हरी॥२॥ रणीं मारून ही गति । देति शत्रूनां श्रीपती॥२॥ पुत्रभावे होतो माता । दास्यभावे स्वामि पिता ॥४॥ प्रज्ञा वैषम्य तो नाही । राम भाववश राही ॥५॥ (घ) सुसेव्यं** -सेवेने सुलभ व सेवा करणे सोपे. भगवत्सेवेंत कायिक वाचिक मानसीक असे कोणतेच कष्ट नाहीत. रघुपति म्हणती भामिनी! वदतो । एक भक्तिनातेंच मानतो।। जात पात कुल धर्म महत्ता। धन बल परिजन सुगुण चतुरता।। भक्तिहीन नर शोभे कैसा । दिसे वारिविण वारिद जैसा । (३५/४६) असे रामच शबरीला म्हणाले आहेत. (ङ) **अन्वहं** अनु + अहम् = अनुदिन, नेहमी, सतत. आतां दोन छंदीत उपसंहार व फलश्रुति :-

छंद. *। अनूप - रूप - भूपतिं । नतोऽहमुर्विजा - पतिं ॥*
॥ प्रसीद मे नमामि ते । पदाब्ज - भक्ति देहि मे ॥११॥

। पठंति ये स्तवं इदं । नरादरेण ते पदं ॥
॥ व्रजंति नात्र संशयं । त्वदीय भक्ति संयुताः ॥१२॥

अर्थ - अनुपम रूप (सौंदर्य) असलेले, ज्यानीं भूपतिरूप घेतले आहे व जे भूकन्या (उर्विजा, उर्वी = पृथ्वी, भू) सीतेचे पति आहेत त्यांनां मी नत झालो आहे शरण आलो आहे माझ्यावर प्रसन्न व्हा! मी आपल्याला नमस्कार करतो मला तुमच्या चरणकमलांची भक्ति द्या ।।११।। जे नर या स्तुतीचे (स्तव) आदराने पठन करतील ते तुमच्या भक्तीनें उत्तमप्रकारे युक्त होऊन (शुद्धभक्ति पावून) तुमच्या पदाला जातील (जातात) यांत संशय नाहीं ।।१२।।

टीका. छ. ११(१) अनूप हा येथील शब्द संस्कृत नसून हिंदी आहे. अर्थ अनुपम हा आहे. अनूपरूप = उपमारहित आहे सौंदर्य ज्यांचे असे. उर्विजा - उर्वी = भूमी, भू तिच्या पासून जन्मलेली = भूमिजा, भूजा, भूकन्या, सीता. सीता भूकन्या आणि हे भूपती, भूमीचे पालन रक्षण करणारे. सुचविले की भूभार हरणासाठी ही रूपे घेतली आहेत. येथे सीतेची अवतारकथा सुचविली **(क)** या छंदांत सगुण साकार भगवान रामचंद्र, दशरथनंदन, जनक जामात यांचे रूप वर्णन केले व शरण जाऊन भक्तीची याचना केली. रूपवर्णनाचा उपक्रम 'भजामि ते पदांबुज' असा केला व येथे 'नमामि ते पदाब्ज' असा उपसंहार केला. स्तुतीचा उपक्रम 'नमामि भक्तवत्सलं' असा केला व स्तुतीचा उपसंहार 'नमामि ते पदाब्ज भक्ति देहि मे' असा केला. आरंभी नमामी व भक्त व शेवटी नमामि व भक्ति म्हणजे हे मंडल, चक्र पुरे केले. शेवट आरंभाला जाऊन मिळाला. शेवटचा शब्द भक्तिसंयुताः = भक्त असाच आहे व तो स्तुतीच्या उपक्रमांत ही आहे म्हणजे बारा छंदांचे हे एक स्तुतिरूपी मंडलचक्र तयार झाले.

छं.१२(१) ते पदं व्रजंति अत्र न संशय - तुमच्या धामाला म्हणजे राम धामाला जातात यांत संशय नाही. भाव हा की भक्ति प्राप्त झाल्यावर पतनाचा संभव, संशय, भिती रहात नाही. भक्ति नसेल तर पुष्कळ लोक आरूढ पतित होतात. **'जे ज्ञान-मान-विमत्त तव भवहरणि भक्ति न आद्रिती। ते प्राप्त सुरदुर्लभपदादपि पडत आम्हां आढळती।** (७/१३/२) असे वेदस्तुतीत वेद म्हणाले आहेत. (क) भक्ति प्राप्त होऊन रामधाम प्राप्ति हे या स्तुतीच्या पठणाचे फळ आहे. मत्सरहीन होऊन पठण करणे हे पथ्य आहे. सात्विक श्रद्धेने एकाग्रचित्ताने म्हणजे आदराने पठण करणे हा विधि आहे.

सूचना - ही स्तुति संस्कृतप्राय आहे हे टीकेच्या आरंभी सूचनेतच सांगितले आहे. अनूप हा एक हिंदी शब्द घालून सुचविले आहे की ही स्तुति गीर्वाणभाषेत नाही. सायकधरं, त्वदंघ्रिमूल ये नराः, नात्र संशयं, नरादरेण हे प्रयोग गीर्वाण भाषेत नाहीत म्हणून ही स्तुति गीर्वाणभाषेंत आहे असे म्हणताच येत नाहीं. भाववल्लभाला प्रिय अशा सुसंस्कृत भाषेत ही आहे. ही गीर्वाणभाषेत आहे असे गृहीत धरून दोष दाखवीत बसणे अनुचित आहे. इतर काही स्तुतींत सुद्धां असेच दिसेल की कांहीं हिंदी शब्द व भाषा संस्कृत प्रचुर.

हिं. दो. । बिनती करि मुनि नाई सिरु कह कर जोरि बहोरि ॥
॥ चरन सरोरुह नाथ जनि कबहुँ तजै मति मोरि ॥४॥

म. दो. । विनति करुनि मुनि नमुनि शिर वदती जोडुनि हात॥
॥ कधीं बुद्धि मम ना त्यजो चरण सरोरुह नाथ ॥४॥

अर्थ - (या प्रमाणे) स्तुती करून मुनीनीं मस्तक नमवून हात जोडून (पुन्हां) म्हटले की नाथ! माझी बुद्धि कधीही आपल्या चरण कमलानां न सोडो ।।दो.४।।

टीका. (१) स्तुतींत शेवटी प्रार्थना करून भक्ति मागीतली पण त्या प्रेमभरांत निरंतर टिकणारी मागण्यास विसरले तथापि प्रभु प्रसन्न आहेत. असे पाहून नमस्कार केला, हात जोडले व बुद्धि कधी सुद्धां चरणानां सोडून राहणार नाही अशी कृपाकरण्याबद्दल विनंति केली. बुद्धिच प्रभुचरणी लीन होऊन राहिली की मन वगैरे सर्व इंद्रिये दीन बनून मीनांप्रमाणे रामप्रेमजलांत सहज रमतील. सगळ्या साधनांचा परिणाम मुख्यतः बुद्धीवरच करावयाचा असतो. 'यो बुद्धेः परतस्तु सः' (भ.गी.) **(क)** नाथ -सुचविले की मी सेवक आहे व आपण स्वामी आहात. आपल्या चरणी बुद्धि सतत राहिली तरच मी सनाथ होईन. **(ख)** मुनिवरानीं याचना करून वर मागितले पण प्रभूंनीं त्यांना माधुर्यभावानें नमस्कार केला असल्यानें उघड उघड 'एवमस्तु' 'तथास्तु' असे म्हटले नाही. तसे करणें कृति व उक्ति यांत विसंगति उत्पन्न करणारे ठरले असते. ज्याला नमस्कार केला त्यालाच आशिर्वाद किंवा वर देणे हे व्यवहारशून्यतेचे लक्षण ठरले असते. जनकराजा, भरद्वाज, अगस्ति, व वशिष्ठ या सर्वांनी जवळ जवळ अशाच

प्रकारची मागणी केली आहे. पण कोणालाच 'तथास्तु' म्हटले नाही तसेच येथे केले. अहल्येला 'तथास्तु' असे सांगितले नाही पण तिला पाहिजे असलेली भक्ति मिळाल्याचा उल्लेख कवीनीं तेथे केला आहे. (१/२११ छं.४) तसेच या सर्व 'प्रौढ तनयसम' भक्तांच्या बाबतीत समजावें. 'राम सदा सेवक रुचि राखिति'

सिंहावलोकन

(१) या स्तुतीत नवरस असून भक्तिरसप्रधान आहे. **(क) भक्ति** = उपक्रमोपसंहार भक्ति रसानेच केला आहे. भक्ति देहि मे, भक्ति संयुताः, भजन्ति, नमामि ही सर्व भक्तिरसाचींच लक्षणे आहेत. **(ख) शृंगार** - निकाम श्यामसुंदर, प्रफुल्ल कंजलोचनं वगैरे (ग) वीर = मदादिदोषमोचनं, निषंगचापसायकं धरं, प्रलंब बाहुविक्रमं, वगैरे वीररसाची लक्षणे आहेत. (घ) करुणा - कृपालु शील कोमलं, मुनींद्रसंत रंजनं इत्यादि. (ङ) अद्भूत - एकमद्भुतम् (च) हास्य - भूपतिं उर्विजा पतिं (छा, ज) भयानक व रौद्र - सुरारिवृंदभंजनं. (झ) बीभत्स - सुरारिवृंद बीभत्स आहेत हे पुढे दिसेल. (अ) शान्त-स्वकं गति, विविक्तवासिनः, निरस्य इंद्रियादिकं इत्यादि. उपसंहार भक्तिरसानेच केला आहे.

(२) **समुद्रमंथनाची सामग्री** - अंबुनाथ (सागर) मंदर, देव, सुरारिवृंद, (असुरसमूह) शचीपतिप्रिय = इंद्र व इंद्राला प्रिय असलेली देवसेना (१/४/१० टी. पहा) व महेश.

(३) **समुद्रमंथनांतून निघालेली रत्नें** - मद मोह मत्सर = विष, सुरा व वडवानल तीन झाली, ४ लक्ष्मी, ५ हरिधनु, ६ कल्पवृक्ष (कल्पपादप) ७ भक्तिरस अमृत, ८'वत्सल' शब्दाने धेनु. ९. दर (शंख) नरादरेण यांत दर आहे. नऊ रत्ने आहेत.

(४) **अवतार** - मंदर व मंथन यांच्या साहचर्यानें कूर्मावतार, 'शचीपतिप्रियानुजं' ने वामनावतार, व रामावतार दाखविलाच आहे. 'मनोजवैरि' ने कृष्णावतारसूचित (१/८८/१ पहा).

(५) **कथा सूचित** - (क) समुद्रमंथन, (ख) मदनदहन (मनोजवैरि) (ग) बलिविजय व गंगोत्पति कथा, वामनावताराने सूचित. (घ) 'मनोजवैरि' ने पार्वतीविवाह व तारकासुर कथा, (ङ) उर्विजा शब्दानें सीताजन्मकथा. (च) भूपति, उर्विजापति -उत्तरकांडकथा.

(६) **देव** - ब्रह्म, माया, आदिशक्ति, ईश्वर, महेश, ब्रह्मदेव आदि सर्व देव. (अजादि देव) इंद्र, शची, लक्ष्मी, विष्णु कामदेव, दिनेश-सूर्य.

(७) गुप्त व प्रगट **अवतारहेतु, व संपूर्ण रामचरित्र** थोडक्यांत सुचविले आहे.

(८) ज्ञानमार्गाचे साधन व मुक्ति, भक्तिमार्गाचे साधन व रामधामप्राप्ति, सांगितले.

(९) **त्रिविध रामस्वरूप** - निर्गुण निराकार ब्रह्म, सगुण निराकार ब्रह्म = परमेश्वर, व सगुणसाकार ब्रह्म = दशरथनंदन राम अवतार, अवतार कोणाचा हेही सुचविले आहे.

(१०) नगस्वरूपिणी व प्रमाणिका ही स्तुतीच्या छंदाची नांवे पूर्ण यथार्थ असल्याचे आरंभि साधार दाखविले आहे.

या सर्व गोष्टींचे स्पष्टीकरण टीकेत यथामति केले गेले आहे. सूक्ष्मावलोकन केल्यास आणखी पुष्कळ गोष्टी संशोधकांस सापडतील. ही स्तुती किती व्यापक, किती सुंदर आहे हे या नुसत्या सिंहावलोकनाने कळेल. परमप्रवीण हे विशेषण पूर्णपणे यथार्थ नाही असे कोणी म्हणेल काय? ही स्तुति सर्व (२८) स्तुतींत सुंदर व मधुर आहे.

अत्रिकृत स्तुति आश्लेषा नक्षत्र

सूचना - बालकांडात सहा स्तुती व अयोध्याकांडात दोन स्तुती अशा आठ स्तुतींचें अश्विनीपासून पुष्य नक्षत्रापर्यंतच्या आठ नक्षत्रांशी साम्य यथास्थान दाखविले आहे.

(१) **अनुक्रम** - ही नववी स्तुति आहे नववे नक्षत्र आश्लेषा आहे.

(२) **नामसाम्य** - नाम आश्लेषा, म्हणजे आश्लेष देणारी आश्लेष म्हणजे आलिंगन, कवटाळणे, चिकटणे, मुनींचे नेत्र प्रभूच्या चरणांपासून मुखापर्यंतच्या भागांस वारंवार चिकटत आहेत हे पांच वेळा भजन, पांच वेळा नमन, व पांच वेळा (पद, पाद, अंघ्रि, चरण, पद) पद शब्द आहे त्यावरून स्पष्ट दिसतें.

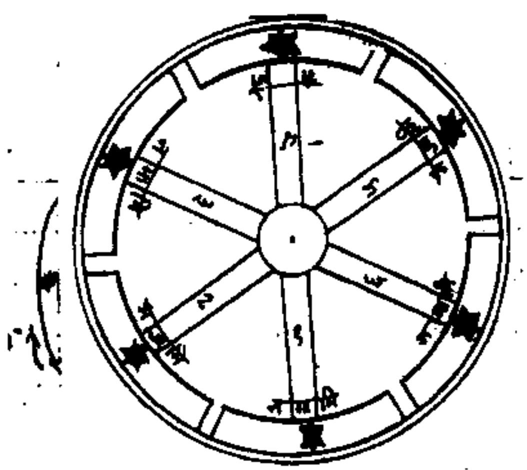
(३) **तारे संख्या** - कांही ज्योतिष ग्रंथांत सहा व कांहींत संख्या पांच सांगितली आहे पण चक्राकार आहे असे वर्णन आहे. चक्राला सहा, आठ, दहा असे समसंख्याक अरे असतात. सुदर्शन चक्राला षउर म्हणतात (सहा अरे असलेले) म्हणून संख्या सहा मानणेंच योग्य. पदांबुज २, कंजलोचन २ व प्रलंबबाहू २ मिळून सहा तारे आहेत.

(४) **आकार साम्य** - आकार-नक्षत्रांतील ताऱ्यांनींच निर्माण झालेला असतो. आकार चक्रासारखा आहे. उपक्रम व उपसंहार यांतील शब्द साम्यानें मंडलाकार, चक्राकार, पूर्ण केल्याचे टीकेत दाखविलेच. पहिला तारा 'नमामि भक्तवत्सलं' असून शेवटला तारा 'नमामि ते पदाब्ज आहे. चक्राकार केला की दोन्ही जवळ जवळ येतात. सहा तारे रूपी अऱ्यांची टोके नमामि व भजामि या पाट्यांनीं (पाटल्यांनीं) जोडली आहेत. व चक्राकार तयार केला आहे.

(५) **देवता साम्य** - कद्रूजाः देवता आहेत. कद्रूजा = सर्प म्हणून या नक्षत्राला साप म्हणतात. कद्रू ही सर्पांची माता गरुडाची सावत्र आई, विनतेची सवत. कद्रूपुत्र काद्रवेय (सर्प) सूर्याच्या रथाच्या घोड्यांस वेष्टने घालून चिकटले तेव्हां ते घोडे काळे दिसू लागले व कद्रूने पण जिंकला व विनता तिची दासी झाली. त्या सर्पांनीं जशी सूर्याच्या हयांना वेष्टने घातली तशीच मुनींच्या नेत्रांनीं भानुकुलभानूच्या इंद्रियेंरूपी हयाना वारंवार वेष्टनें घातली. **'इंद्रियाणि हयान् आहुः' 'शरीरं रथमेवतु' (कठ.३) पाय बाहू व नेत्र ही प्रधान इंद्रिये आहेत.**

(६) **फलश्रुति साम्य** - 'प्रियपालक परलोका लोका' (१/३२/५) **इहलोकपालकत्व** = स्वभक्तकल्पपादंचे, कल्पवृक्ष जें पाहिजे तें ऐहिक ऐश्वर्य देतो. मुनींद्रसंत रंजनं व सुरारिवृंदभंजनं यांनीं इहलोकी पालन रक्षण व सुखी करणे स्पष्ट आहे. **परलोकपालकत्व** - स्वधामदं, मदादिदोषमोचनं, समस्तदूषणापहम्, पतंति नो भवार्णवे, व्रजंति तेपदं, प्रयांति ते गतिं स्वकं' यानी परलोक दातृत्व व पालकत्व स्पष्ट दाखविले.
विशेष सूचना - पं. विजयानंदजी त्रिपाठी, मानसराजहंस, यांनीं **'मानसप्रसंग'** ग्रंथांत (पृ. २४८) येथे पांच वेळा भजामि आले आहे असे म्हणून त्यांनांच पांचतारे म्हटले आहे. पांचवेळा 'भजामि' नाही ही पहिली गोष्ट. 'भजामि भजे भजामि' असे तीन वेळाच आहे. भजंति दोन वेळां आहे. भजन्ति म्हणजे भजामि नव्हे. शिवाय पांच वेळां पद अर्थाचे शब्द आहेत, पांच वेळां नमामि अर्थाचे शब्द आहेत त्यांना तारे कां मानावयाचे नाहीत व 'भजामि'ला कां मानावयाचे? भक्तिनें उपक्रम करून भक्तिने उपसंहार केला म्हणून आकार चक्रासारखा असे ते म्हणतात परंतु आकार ताऱ्यांनी मिळून झालेला असतो. आकार एकाचा व तारे निराळे असे कसे होईल?

स्तवाचे चक्राकार होणे खालील आकृति वरून लक्षांत येईल.

प्रत्यक्ष स्तुतींत नमामि तीन वेळां व 'भजामि भजे भजामि'तीन वेळा आहेत. एकूण हे सहा पाटे आहेत व त्या प्रत्येकाच्या मध्यभागी एकेक तारा म्हणजे अरा बसाविलेला आहे व असे हे चक्र तयार झाले आहे. नतोऽहं स्तुतीत आहे पण अस्मि हे क्रियापद भिन्न आहे. भज धातूची प्रथम पुरुषी एकवचनी तीन क्रियापदे व तशींच नम धातूची तीन क्रियापदे मिळून सहापाटे झाले १. नमामि भक्तवत्सलं हा पहिला पाटा. २. भजामि ते पदांबुजं हा दुसरा, ३. नमामि इंदिरा पतिं हा तिसरा. ४. भजे सशक्ति सानुजं हा चौथा, ५. भजामि भाववल्लभं पाचवा व ६. 'नमामि ते पदाब्जं' हा साहवा. प्रदक्षिण क्रमाने वर दाखविल्याप्रमाणे जोडले कीं चक्र तयार होते साहवा पाटा नमामि हा पहिल्या नमामि जवळ येऊन चक्र पुरे होते. अशी खूण केलेले तारे समजावेत. याप्रमाणे अत्रिस्तुति प्रकरण सांगोपांग पूर्ण झाले. आता अनसूयासीता भेट व पतिव्रता गीता (पतिव्रताधर्म) निरूपण पुढे आहे.

अनसूया-सीता भेट आणि पतिव्रता गीता

(पतिव्रता धर्म निरूपण)

हिं. । अनसूया के पद गहि सीता । मिली बहोरि सुसील बिनीता ॥१॥
। रिषिपतिनी मन सुख अधिकाई । आसिष देई निकट बैठाई ॥२॥

म. । अनसूया पद धरूनी सीता । मग भेटली सुशील विनीता ॥१॥
। सुखासमृद्धी ऋषिपत्नीमनि । बसवि निकट आशिर्वच देउनि ॥२॥

अर्थ - सुशील व विशेष नम्र असणाऱ्या सीतेने अनसूयेचे पाय धरले व मग तिला भेटली (मिठी मारली) ॥१॥ ऋषि पत्नीच्या मनांत सुखाची समृद्धी झाली व तिने आशीर्वाद देऊन सीतेला आपल्याजवळ बसविली ॥२॥

टीका. चौ. १(१) अनसूया - जिच्या ठिकाणी असूया नाही ती अनसूया - अत्रि ऋषींच्या पत्नीच्या ठिकाणी असूया कशी असूं शकेल? अध्यात्मदृष्टीने भाव हा की जोपर्यंत जीवाच्या बुद्धींत असूया मत्सर आदि विकार असतील तोपर्यंत तो अत्रि = त्रिगुणातीत होऊ शकत नाही. अनसूयेची विशेष माहिती २/१३२/५ टीकेत पहावी. (क) कन्या जशी पुष्कळ दिवसांनीं भेटलेल्या आपल्या मातेच्या पायांवर डोके ठेवते किंवा तिचे पाय धरून नमस्कार करते व मग आईला मिठी मारते तसे सीतेने केले.

चौ. २(१) ऋषिपत्नीमनिं सुखा समृद्धि = एवढ्या थोरामोठ्यांची मुलगी, सम्राटाची सून आणि रामवल्लभा असून पतिप्रेमास्तव त्याग करून वनांत आली व एका ब्राह्मणाच्या बायकोचे पाय धरले यावरून अहंकार विहीन आहे हे ठरले. अत्यंत नम्रता दिसली व मिठी मारून भेटण्याने शुद्धप्रेम व मातृभावना दिसली. ऋषिपत्नी - त्रिकालदर्शी असल्याने; सीता जगन्माता आश्रमांत येऊन भेटली इ. जाणल्याने तिला फारच सुख झाले. उत्तम पतिव्रतेला परमोत्तम पतिव्रता भेटली म्हणून फार आनंद झाला. (क) बसवि निकट -प्रेमळ मातेने कन्येला बसवावी - जवळ तशी वात्सल्याने जवळ बसविली ऋषिपत्नी व महापतिव्रता या दृष्टीने अनसूया सीतेपेक्षां श्रेष्ठ, तिने जवळ बसविली यांत तिचे सौजन्य विनय व वात्सल्य दिसतात. प्रेमळ माते प्रमाणेच आतां अनसूया वागेल.

हिं. । दिव्य बसन भूषन पहिराए । जे नित नूतन अमल सुहाए ॥३॥
। कह रिषिबधू सरस मृदु बानी । नारिधर्म कछु ब्याज बखानी ॥४॥

म. । लेवबि बसने दिव्य विभूषण । नित्य अमल ती सुंदर नूतन ॥३॥
। ऋषिवधु वदुनि वाणि मृदु सरसा । वर्णि मिषे स्त्री-धर्म अल्पसा ॥४॥

अर्थ - अनसूयेने दिव्य वसने (वल्कले) व दिव्य विभूषणे सीतेच्या अंगावर घातली

ती नित्य निर्मल, नित्य नवी व नित्य सुंदर राहणारी आहेत ॥३॥ मग ऋषिपत्नीने काही तरि निमित्त करून मृदु व रसाळ (स.रसा) वाणीने स्त्री धर्माचे थोडे वर्णन केले ॥४॥

टीका. चौ. ३(१) लेबवि दिव्य बसने - बसने = वल्कलेच समजणे भाग आहे. अनसूया महा पतिव्रता आहे व सीता पतिव्रता शिरोमणी आहे हे ती जाणते म्हणून ती सीतेच्या पातिव्रत्यधर्माच्या विरूद्ध वागण्याचे मनांत सुद्धां आणणार नाही. दिव्य - अलौकिक अद्‌भूत प्रभाव असलेली जशी देवांची असतात तशी दिवि भवाः दिव्याः प्रभाव पुढल्या चरणांत सांगितला आहे. कधी जुनी, जीर्ण, मलीन न होणारी ज्यांच्यावर पंचभूतांचा व काळाचा नैसर्गिक परिणाम होत नाही अशी. ज्यांचा रंग, तेज, शोभा नूतनत्व इ. जरा सुद्धां कधी कमी होत नाहीत अशी. (क) यावरून ठरते की पुढे होणाऱ्या सीताहरणादि सर्व गोष्टी ऋषिवधूने जाणल्या. त्रिकालज्ञता दाखविण्यासाठी ऋषिपत्नी, ऋषिवधू हे शब्द वापरले आहेत. सीता लंकेत गेली म्हणजे स्नानपान भोजनादि काही करणार नाही. तिची प्राकृत वस्त्रे जीर्ण मलीन होतील रावणानें दिलेले ती काही सुद्धां घेणार नाही इत्यादी सर्व ऋषिपत्नीनें जाणले व सीतेला दुःख होऊ नये, तिला चिंता उत्पन्न होऊं नये म्हणून पुढील सर्व तरतूद करून ठेवली. (ख) दिव्य - **विभूषण** - येथे विभूषणे **म्हणजे सौभाग्यवती स्त्रियांचा आवश्यक सहज शृंगार असे** समजणे जरूर आहे कारण सोने हिरेमाणके यांच्या अलंकारानां नित्य अमल व नित्य नूतन ही विशेषणे लावण्याची आवश्यकता नाही. हळद, कुंकु, काजळ, वेणींत फुलांचा गजरा, भांगात शेंदूर (व अंगाला लावण्याची उटी -अंगराग) हा स्त्रियांचा अत्यंत आवश्यक सहज शृंगार आहे. हे सर्व पदार्थ काळानें मलीन, जीर्ण, नष्ट होणारे आहेत. कपाळाला अशाप्रकारचे कुंकू लावले की जे पुसून जाणार नाही, व ज्याची लाली, तेज व ताजेपणा कमी न होतां नवे लावल्या सारखे वर्षानुवर्षे राहील. असेच बाकीच्या वस्तूंचे समजावे. **पतिव्रतेचा प्रभाव किती असतो हे येथे दाखविले आहे.** वा.रा. २/११८/१५-२२ हे आठ श्लोक पहावे.

चौ. ४(१) बरनिमिषें स्त्रीधर्म अल्पसा - सीतेवरून बोलतां बोलतांच 'तू रघुनाथा बरोबर वनांत आलीस हे पाहून मला फार हर्ष व आनंद झाला इत्यादि उपक्रम करून मग सारांश रूपाने स्त्रीधर्माचे निरूपण करण्यास प्रारंभ केला. प्रस्तावनेत 'नारीधर्म' प्रकरण पहावे (पृ.४५०) पतिव्रताधर्माचे विस्तृत वर्णन स्कं.पु. ब्रा.खं. धर्मारण्य माहात्म्यांत पहावे (स्कंद पुराणांक हिंदी पृ. ४६८ पहा) शंका - सीता रघुवंशातली असून ब्राह्मण स्त्रीने दिलेली वस्त्रे भूषणे तिने कशी घेतली? अतिथिपूजा म्हणून दिलेले ग्रहण करणे दोष नाही. राम राजपुत्र असून ब्राह्मणाने पूजा केली तेथे हा प्रश्न कोणी विचारीत नाहीत. पूजेत वस्त्रे भूषणे यांचा समावेश होतोच. 'मैथिली प्रतिजग्राह प्रीतिदानमनुत्तम' (वा.रा. २/११८/२१) प्रीतीने दिलेले म्हणून घेतले. विप्रकाम पूर्ण करणे हाही दोष नाही.

हिं. ***। मातु पिता भ्राता हितकारी । मितप्रद सब सुनु राजकुमारी ॥५॥***
। अमित दानि भर्ता वैदेही । अधम सो नारि जो सेव न तेही ॥६॥
। धीरज धर्म मित्र अरु नारी । आपद काल परिखिअहिं चारी ॥७॥

म. ***। माता पिता बंधु हितकारी । सकल मितप्रद राजकुमारी ॥५॥***
। वैदेही! अमित-द भर्ताही । अधम नारि जी सेवित नाही ॥६॥
। धैर्य धर्म सन्मित्र नि नारी । आपत्कालि परीक्षित चारी ॥७॥

अर्थ - हे राजकुमारी ! माता पिता व भाऊ हितकर्ता (असला तरि) हीं सर्व मर्यादित (मोजून मापून अल्प) च देणारी आहेत ॥५॥ वैदेही! अमित (अगणित) देणारा फक्त भर्ताच आहे म्हणून (ही) जी स्त्री पतीची सेवा करीत नाही ती अधम होय ॥६॥ धैर्य, धर्म, चांगला मित्र आणि नारी (पत्नी, स्त्री) या चौघांची परीक्षा आपत्काळीच होते ॥७॥

टीका. चौ. ५(१) माता पिता बंधु हितकारी - हितकारी विशेषण भावालाच वापरून कवीनी व्यवहारांतील वस्तुस्थितीचे चित्र रेखाटले आहे. **'मितं ददाति हि पिता मितं भ्राता मितं सुतः॥** अमितस्य हि दातारं भर्तारं का न पूजयेत्' (स्क.पु.ब्रा.खं.ध.मा. ७/४७) या श्लोकाचे सुधारलेले व निर्दोष केलेले रूपान्तरच या दोन चौपाया आहेत. या मूळश्लोकांत मातेचा उल्लेख नाही म्हणजे माता अमित देणारी आहे हा अर्थ त्यांतून निघू शकतो पण तसे व्यवहारांत दिसत नाही, पिता भाऊ व पुत्र यांच्यांत काही फरक दाखविलेला नाही पण व्यवहारांत नेहमी बहुधा असे दिसते की मुलीला वस्त्रवित्तादि देऊन तिचे हित करण्याची इच्छा व तत्परता आईबापांस जेवढी असते तेवढी तिच्या भावाला असत नाही. बहुधा भाऊ बहिणीला देण्याच्या बाबतीत नाखूष असतात. **'भर्तारं का न पूजयेत्'** व 'अधम नारि जी सेवित नाही' यांची तुलना करून पहावी म्हणजे उसन्या घेतलेल्या वचनांतील दोष काढून टाकून त्यांत तुलसीदास अनुभवाची व भावनेची भर आपल्या अलौकीक काव्य प्रतिभेनें कशी घालतात हे कळेल. पूर्वी **'माता पिता स्वसा प्रिय बंधू'** (२/६५/१) यांत असेच केले आहे. टी.पहावी. विवाहित कन्येचे हित करणारी माहेरची हीच मुख्य माणसे असतात म्हणून यांचाच उल्लेख केला. **(क) सकल मितप्रद राजकुमारी!** कोणी काही व किती जरी दिले तरि उचलूनच देणार. आपले सर्वस्व मातापिताही देत नाहीत. तू राजकुमारी आहेस पण माता पिता व अगदी प्रेमळ हितकर्ता भाऊ असला तरि मिथीलेचं राज्य काही तुला कोणी देणार नाहीत. आपले स्वातंत्र्य, आपले पुण्य, आपला मोठेपणा, आपले आयुष्य इ. गोष्टी माहेरच्या पैकी कोणी देऊ शकत नाहीत. जे काही देतील ते मर्यादितच देणार व पुन्हां उपकार केले त्या मुलीवर, बहिणीवर असेच त्यांस वाटणार.

चौ. ६(१) बैदेही अमितद भर्ता ही - अमित-द = अमित, ज्याला मोज, माप मर्यादा नाही असे अमाप देणारा. पुरुषाने विवाह केला की तो आपले स्वातंत्र्य गमावतो 'धर्मेच अर्थेच कामेच नातिचरिष्यामि' असा बद्ध होतो. पुरुषाने केलेले अर्धे पुण्य त्याच्या धर्मपत्नीला विशेष काही न करतां केवळ पतिसेवेनें मिळतें. पतीच्या पापाचा वाटा मात्र तिला घ्यावा लागत नाही हे वाल्मीकींच्या चरित्रानें जाहीर झाले आहे. पत्नीनें केलेलें निम्मे पाप मात्र पुरुषाला भोगावें लागतें. हे शास्त्र व्यवहारांत सुद्धां दिसतेच. अमक्याच्या बायकोनें अमुक गुन्हा केला असे लोक गावांत म्हणतील पण अमकीच्या नवऱ्यानें अमुक अपराध केला असे न म्हणतां गांवकरी त्या पुरुषाचेच नाव घेतील. केवळ पत्नीपाणिग्रहण केले की **'गृहकार्य नाना जंजाळ'** यांत पडतो व मनुष्य जन्माचे सार्थक करण्याच्या मार्गापासून कसा दूर दूर जातो याचे वर्णन पुढे नारी षड्ऋतु रूपकानें केलेले पहावे (दो. ४३ पासून ४४) हल्लींच्या जीवन कलहाच्या कठिण काळांत तर पुरुषाला किती यातना, किती अपमान, किती कष्ट सोसावे लागतात हे ते पुरुषच जाणतात बिचारे! वाटेल ते पाप, चोऱ्या, भामटेगिरी, दरोडे, लुटालूट, लाचखाणे इ. वाटेल ते करतील पण तिचे भरणपोषण करतील. तीच मुलगी आईबाप असतानां सुद्धां २/४ महिने माहेरी राहिली की आईबापांना सुद्धां जड वाटू लागते. भाऊ भावजयांचे तर विचारूच नका! पुरुष -पति आपले गोत्र, नांव, घर, दागदागिना, संपत्ती सर्व कांहीं तिच्यावर सोपवतो. लग्न होताच त्या पतीचें जें काही मालकीचे, हक्काचे, असेल ते सर्व तिचे होते त्याचा जो हुद्दा असतो तो काही परिश्रम न करतां तिला मिळतो. तो कलेक्टर झाला की त्याच दिवशी ही ... रीण झालीच. तो तलवार गाजवून राजा झाला की ही चूल संभाळून सुद्धां राणी झालीच! **पति पत्नीला फक्त एकच गोष्ट देत नाही. आपण केलेले पाप! बाकी सर्वस्व देतो.** असे असतां त्याची अनन्य भावानें, प्रेमानें सेवा करणार नाही व आज्ञा पालन करणार नाही ती स्त्री कृतघ्न. अधम नव्हे तर काय? **'भर्ता देवो गुरुर्भर्ता धर्म-तीर्थव्रतानिच॥ तस्मात्सर्वं परित्यज्य पतिमेकं समर्चयेत्॥** (स्कं.पु...७/४८) 'व्रतोपवास नियमं पतिमुल्लंघ्य या चरेत्। आयुष्यं हरते भर्तुः मृता निरयमृच्छति ॥ (स्कं.पु. ७/३७)

चौ. ७(१) धैर्य धर्म सन्मित्र नि नारी ... चारि - हे सुभाषित झाले आहे. संकट काळ आला नाही तोपर्यंत या चौघांच्या खरेपणाची, चांगुलपणाची परीक्षा होत नाही. चुली जवळ बसून धैर्याच्या, व्यास पीठावरून, प्रवचनकीर्तनांत, व्याख्यानांत धर्माच्या, मित्राच्या घरी हात मारायला सापडत असतो तोपर्यंत मैत्रीच्या, गप्पा मारणारे सगळेच असतात पण संकटांत सापडल्यावर धैर्य टिकले, धर्माचरण, धर्मनिष्ठा, सत्यनिष्ठा, पाप पराङ्मुखता पूर्वी सारखी अटल राहिली, मित्र संकटांत सापडला असतां आपले सर्व ते त्या मित्राचें अशाभावनेने त्या संकटग्रस्त मित्राचें दुःख दूर करण्यासाठी कर्मानें

वाणीनें व मनानें झटला तरच ते धैर्य, तो धर्म व ती मैत्री खरी. (क) पति दरिद्री झाला, वेडा, आंधळा, पांगळा झाला, राहण्यास नाही जागा, स्वयंपाकाला नाही फुटके भांडे, नेसायला नाही दुसरे लुगडे अशी दशा आली आणि स्त्रीचे प्रेम मुळीच कमी झाले नाही, प्राणनाथ!-प्राणप्रिय! इत्यादि भाषा कायम राहिली तरच ती स्त्री खरी, नाहीतर त्या सुखोपभोगांचीच धनसंपत्तीचीच ती धर्मपत्नी होती असे ठरेल. गारपाण्यानें सूर्योदयापूर्वी स्नानाचा नियम केला, व फणफणून ताप भरला तरि सोडला नाही तरच **धर्मनिष्ठा! धर्मशील राहण्यास धैर्य हा सन्मित्र असावा लागतो.** धैर्याशिवाय धर्मनिष्ठा व धर्मनिष्ठेशिवाय धैर्य टिकणार नाहीत. तसे नारीच्या ठिकाणी स्त्री धर्मनिष्ठा व दुःख संकटे सहन करावयास लागणारे धैर्य असेल तरच सुनारी म्हणून वागू शकेल. रामासारख्या पुत्राचा वियोग झाला की प्राण राहणार नाहीत हे माहीत असून रामास वनवासास पाठवून सत्यसंधता पाळली याचेंच नांव धर्मशीलता. असेच अस्तेय ब्रम्हचर्य, इत्यादि धर्मांचे जाणावे **(क) नारी -वा. रा.** (३/१३/४-६) सीतेच्या पतिनिष्ठेची प्रशंसा रामाजवळ करीत असतां अगस्ति रामास म्हणतात 'या सीतेने अति दुष्कर असे कार्य केले आहे कारण ही तुझ्याबरोबर वनांत आली. सृष्टीच्या उत्पत्तीपासूनच स्त्रियांचा असा स्वभाव आहेकी पति धनधान्य वस्त्रादि सुसंपन्न असेपर्यंत त्याच्यावर प्रेम करतात पण दुःस्थिती आली की त्या त्याचा त्याग करतात (म्हणून सुस्थितीत दिसणारे पत्नीचे प्रेम, सेवा, अनुकूल वर्तन ही खरी नव्हेत. आपत्तीत त्यांच्या प्रेमाची वगैरे परीक्षा होते). **प्रस्तावनेत तुलसीदास व नारीवर्ग हे प्रकरण पहावे. पृ ४७(८). ज्या पतिसेवा करीत नाहीत त्या अधम.**

हि. । वृद्ध रोगबस जड धनहीना । अंध बधिर क्रोधी अति दीना ॥८॥
। ऐसेहु पति कर किएँ अपमाना । नारि पाव जमपुर दुख नाना ॥९॥

म. । वृद्ध रोगवश निर्धन जडमति । अंध बधिर कोपिष्ट दीन अति ॥८॥
। करि अशाहि पतिच्या अपमाना । नारि भोगि यमलोकि यातना ॥९॥

अर्थ - वृद्ध (म्हातारा) रोगी, निर्धन, मूर्ख (जडमति), आंधळा, बहिरा, कोपिष्ट (अति रागीट) अति दीन अशा पतीचा सुद्धां जी स्त्री अपमान करते तिला यमलोकांत (यमपुरीत) यातना भोगाव्या लागतात ॥८.९॥ (मग असा नसतां पतीचा अपमान करणाऱ्या स्त्रियांचे काय होत असेल!)

टीका. (१) या दोन चौपायांत सांगितलेल्या एका किंवा (अधिक) सर्व आपत्तींनीं गांजलेल्या पतीपासून कोणत्याहि प्रकारचे ऐहिक सुख मिळत नाही. अशांचा बहुधा त्यागच केला जातो. कोणी एखादी सेवा करणारी असली तरि ती त्याला टाकून बोलते, अपमान करते. तारुण्यांत असताना ज्याच्या जिवावर उड्या मारल्या तो

वृद्ध झाला, किंवा काही व्यंग उत्पन्न झाले किंवा फार रागीट बनला तरि त्याला उलटून बोलणे, अपमान करणे इत्यादि गोष्टी परमावधिची कृतघ्नता दर्शक आहेत. **(क)** श्रीमद्भागवतातील याच अर्थांच्या श्लोकांत थोडा फरक असून त्याग करण्यांत एक अपवाद सांगितला आहे. **'दुःशीलोदुर्भगोवृद्धो जडो रोग्यधनोऽपि वा। पतिःस्त्रीभिर्न हातव्यो लोकेप्सुभिरपातकी''** (भाग. १०/२९/२५) अपातकी असेल तर दुःशील, अभागी वृद्ध वगैरे पतीचा त्याग करू नये. पातकी = पतित, पंचमहापातकांपैकी एखादे महापातक ज्याने केले असेल तो. येथील चौपायांच्या अर्थाचे श्लोक शि.पु., स्कं.पु., भाग., प.पु., यांत आहेतच, इतरांतही सापडतील.

हिं. ***। एकइ धर्म एक व्रत नेमा । कायँ बचन मन पति पद प्रेमा ॥१०॥***
। जग पतिव्रता चारि बिधि अहहीं। बेद पुरान संत सब कहहीं ॥११॥

म. ***। हे व्रत एक धर्म हा नेम हि । पतिपदिं तनुमनवचने प्रेम हि ॥१०॥***
।पतिव्रता हि चतुर्विध जगती । बेद पुराण संत सब वदती ॥११॥

अर्थ - शरीराने मनाने व वाणीने पतिचरणी (दासीभावानें) प्रेम करणें हाच एक (मुख्य) स्त्रियांचा नेम, हाच धर्म व हेच एक (मुख्य) त्यांचे व्रत आहे. ॥१०॥ जगांत चार प्रकारच्या पतिव्रता असतात असे वेद पुराणे संत इत्यादि सर्व म्हणतात॥११॥

टीका. चौ. १०(१) सेवा न करणारी अधम व संकटादिग्रस्त पतीचाही अपमान करणारी यमयातना भोगते असे पूर्वी सांगितले. स्त्रियांचा धर्म कोणता ते साररूपाने येथे सांगतात. सद्गति, दुःखरहितनित्यसुख, प्राप्त हाण्यासाठी पुरुषानां जसे सत्य, दया, दम, यमनियम, व्रत याग योग इत्यादि अनेक धर्म सांगितले तसे स्त्रियांच्या साठी कोणते? स्त्रियांच्या पाठीशी असे अनेक नेम धर्मव्रतादिक नाही. शरीराने मनाने व वाणीने पतीवर अनन्य प्रेम करणे हेच त्यांचे मुख्य व्रत, हाच त्यांचा मुख्य धर्म व हाच त्यांचा मुख्य नेम. एक = मुख्य, प्रधान (अमरे), तें प्रेम कोणत्या भावनेनें करावे हे मागल्या चौपायानिं व येथे 'पद' शब्दानें सुचविलें आहे. 'अधम नारि जी सेवित नाही. (चौ.६) याने सेवाभाव = दासीभाव आवश्यक हे सुचविले व सेवा अपमान् न करतां केली पाहिजे हे चौ ८.९ मध्यें सांगितले व त्रिविध अनन्यगतिक प्रेमाने ती केली पाहिजे हें येथें सांगितलें. **'नाथ! उमा मखप्रानसी गृहकिंकरी कराहि'** (१/१०१) अशी प्रार्थना पार्वतीच्या आईने जामात्यांस केली. १/२५९/५ सीतावचन पहावें. 'सुचरित्रा सती साध्वी पतिव्रता' (अमरे) पत्यौव्रत नियमोऽस्याः' । पतिव्रतमस्था पतिशब्द पतिसेवायां लाक्षणिकः' **चत्वारि पति सेवातत्परायाः''** (अ.व्या.सु.) सुचरित्रा, सति, साध्वी व पतिव्रता ही चार नांवें पतिसेवा तत्पर असणाऱ्या स्त्रीची आहेत.

इहलोक व परलोक या दोन्हींच्या साधनांसाठीं पतिव्रता धर्माचे पालन करून, पतिसेवापरायण राहून, पतीवर अनन्य शुद्ध प्रेम करणे हा स्त्रीचा एकच मुख्य धर्म आहे. दास्यभाव आला की आज्ञापालन करून पतीला सुख देणें व पतिहित करणें हे त्याच्या बरोबर आलेंच. (**क**) पति जें धर्माचरण करील त्यांतील व्रतनेमांचे अनुष्ठान पतीच्या आज्ञेप्रमाणें करणें हें ओघानेंच येते. इतर नेमधर्मव्रतांचें आचरण पतीनें स्वखुषीनें दिलेल्या परवानगीनें करतां येतें हें चौ. ६ च्या टीकेत दिलेल्या स्कं.पु.श्लो ७/३७ यानें ठरतेंच.

चौ. ११(१) पतिव्रता हि चतुर्विध जगतीं - पतिव्रता शब्दाची व्याख्या वर दिली आहे. 'चतुर्विधास्ताः कथिता नार्यो देवि पतिव्रताः ।। उत्तमादि विभेदेन स्मरतां पाप हारिकाः ।।७२।। उत्तमा मध्यमा चैव निकृष्टातिनिकृष्टिका । ब्रुवै तासां लक्षणानि सावधानतया श्रुणु ।।७३।। स्वप्नेऽपियन्मनो नित्यं स्वपतिं पश्यति ध्रुवम् ।। नान्यं परपतिं भद्रे उत्तमा सा प्रकीर्तिता ।।७४।। या पितृभ्रातृसुतवत् परं पश्यति सद्धिया मध्यमा साहि कथिता शैलजे वै पतिव्रता ।।७५।। बुध्वा स्वधर्म मनसा व्यभिचारं करोति न ।। निकृष्टा कथिता सा हि सुचरित्रा च पार्वति ।।७६।। पत्युः कुलस्यच भयात् व्यभिचारं करोति न ।। पतिव्रताऽधमा सा हि कथिता पूर्वसूरिभिः ।।७७।। या भर्तारं समुत्सृज्य रहश्वरति दुर्मतिः ।।५२।। (शि. पु. रुद्र. सं. २/३, मा. पी. वरून.) यांतील ७३ वा श्लोक सोडून बाकीची सर्वलक्षणे पुढे १२-१५ या चार चौपायांत तु.दासानीं आपल्या वैशिष्ट्यांसह दिलीं आहेत.

सूचना - प.पु.सृ.खं. ४७/५५-६० यांत 'पतिव्रता' कोण याची फार सुंदर व्याख्या केली आहे. 'पुत्राच्छतगुणं स्नेहात् राजानं च भयादथ।। आराधयेत्, पतिं शौरिं या पश्येत् सा पतिव्रता ।।५५।। कार्ये दासी रतौ (रम्भा) भोजने जननीसमा।। विपत्सु मंत्रिणी भर्तुः साच भार्या पतिव्रता ।।५६।। भर्तुराज्ञां न लंघेद्या मनोवाक्कायकर्मभिः।। भुक्ते पती सदा चात्ति साच भार्या पतिव्रता ।।५७।। यत्र यत्रच शय्यायां (शय्या = स्त्री, योषित्) पतिः स्वपति यत्नतः ।। तत्रतत्रच साभर्तुरर्चा करोति नित्यशः।।५८।। नैव मत्सरतां याति न कार्पण्यं न मानिनी ।। मानेऽमाने समानत्वं या पश्येत्सा पतिव्रता ।।५९।। सुवेषं वा नरं दृष्ट्वा भ्रातरं पितरं सुतम् ।। मन्यते च परं साध्वी साच भार्या पतिव्रता ।।६०।। वरील श्लोकांत ५६ (रम्भा) असे लिहिले तो दोन अक्षरी शब्द अधिक ग्राम्य वाटल्या वरून खालील सुभाषितांतला रम्भा शब्द घातला. 'कार्येषु मंत्री करणेषु दासी भोज्येषु माता शयनेषु रम्भा।। धर्मानुकूला क्षमया धरित्री भार्याच षड्गुण्यवतीह दुर्लभा'' वरील ५६ व्यांत यांतील चार आहेत. अर्थाची आवश्यकता नाही.

हिं. । उत्तम के अस बस मन माही । सपनेहुँ आन पुरुष जग नाही ॥१२॥
। मध्यम परपति देखइ कैसे । भ्राता पिता पुत्र निज जैसे ॥१३॥
। धर्म बिचारि समुझि कुल रहई । सो निकृष्ट त्रिय श्रुति अस कहई ॥१४॥
। बिनु अवसर भय ते रह जोई । जानेहु अधम नारि जग सोई ॥१५॥
म. । भाव उत्तमे मनी असा ही । स्वप्निहि अन्य पुरुष जगिं नाही ॥१२॥
। मध्यम परपति भावति कैसे । भ्राता पिता पुत्र निज जैसे ॥१३॥
। धर्मविचारि बघुनि कुल राहे । स्त्री निकृष्ट ती श्रुति वदताहे ॥१४॥
। भये राहि अवसर मिळतां ना । अधम नारि ती जगांत जाणा ॥१५॥

अर्थ - आपल्या पतीशिवाय जगांत दुसरा पुरुष स्वप्नांतही नाही अशी भावना (भाव) उत्तम पतिव्रतेच्या मनांत असते. ॥१२॥ आपला भाऊ, पिता किंवा पुत्र यांच्या विषयी जशी भावना असते तशीच भावना मध्यम पतिव्रतेला परपुरुषांविषयी असते॥१३॥ धर्माच्या विचाराने व आपल्या कुळाकडे पाहूनच जी (बिघडत नाही) शुद्ध राहते ती निकृष्ट स्त्री (पतिव्रता) आहे असे वेद म्हणतात ॥१४॥ संधि न मिळाल्याने किंवा भयाने जी शुद्ध राहते ती स्त्री जगांत अधम (पतिव्रता) आहे असे समजावे ॥१५॥

चौ. १२-१३(१) आपल्यापतीशिवाय जगांत कोणी पुरुष नाही, सर्व स्त्रियाच आहेत अशी जिची भावना स्वप्नातही ढळत नाही ती उत्तम पतिव्रता. मुळापेक्षां सरस! (क) स्वत:पेक्षां मोठे असतील ते जिला आपल्या पित्यासारखे, बरोबरीचे असतील ते भावा-सारखे व जे पुरुष लहान असतील ते स्वत:च्या पुत्रासारखे जिला वाटतात ती मध्यम प्रकारची पतिव्रता होय.

चौ. १४-१५ (१) सुंदर, मोहक परपुरुषानां पाहिल्यावर मध्यमे सारखी जिची भावना होत नाही पण इहलोकी अकीर्ति होईल, धर्मनाश होईल, पतिकुळाला व मातृपितृकुळानां कलंक लागेल. या विचाराने जी वाणीने किंवा कृतीने व्यभिचार करीत नाही ती स्त्री निकृष्ट, कनिष्ठ प्रकारची असली तरि पतिव्रताच समजावी. (क) व्यभिचार करण्याची इच्छा होते व प्रयत्नही करते पण पतीच्या भयाने किंवा घरातील शिस्तीमुळे व्यभिचार करण्यास संधि सापडत नाही म्हणूनच जी शरीराने शुद्ध राहते ती स्त्री अधम प्रकारची पतिव्रता समजावी. (ख) या प्रमाणे उत्तम, मध्यमा, निकृष्ट, व अधम अशा चार प्रकारच्या पतिव्रतांची लक्षणे थोडक्यांत सांगितली. ज्यांना पतिव्रता म्हणतांच येणार नाही' अशांचे वर्णन आतां करतात.

हिं. । पति बंचक परपति रति करई । रौरव नरक कल्प सत परई ॥१६॥
। छन सुख लागि जनम सत कोटी । दुख न समुझ तेहि सम को खोटी ॥१७॥
। बिनु श्रम नारि परम गति लहई । पतिब्रत धर्म छाडि छलगहई ॥१८॥

। पति प्रतिकूल जनम् जहँ जाई । बिधवा होइ पाई तरुनाई ॥१९॥

म. । पतिवंचक परपति रति करते । रौरव नर्कि कल्पशत पडते ॥१६॥

। क्षणिक सुखा जन्मांतरि कोटी । दुःख न समजे ती अति खोटी ॥१७॥

। मिळवि परमगति नारी श्रमविण । धर्म पतिव्रत पाळी छलविण ॥१८॥

। पतिस विरोधी जिथे जन्मते । तरुणपणी ती विधवा बनते ॥१९॥

अर्थ - पतिवंचना करून जी परपुरुषाशीं रत होते ती शंभर कल्पे नर्कात पडते ॥१६॥ क्षणिक सुखासाठी कोट्यावधि जन्मांत भोगाव्या लागणाऱ्या दुःखाचा जी विचार करीत नाही तिच्या सारखी अति दुष्ट नाही (तिच्यासारखी दुष्ट कोण?) ॥१७॥ जी स्त्री छल न करतां पतिव्रत रूपी धर्म पाळते ती (इतर कोणत्याही) श्रमांवाचून परमगति मिळविते ॥१८॥ पतीला विरोध करणारी स्त्री जिथे जन्मते, जन्मास जाते तिथे ती तरुणपणीच विधवा होते॥१९॥

टीका. चौ. १६-१७(१) **पतिवंचक** - बाहेरून पतीवर प्रेम दाखवून त्याची चांगली सेवाकरून किंवा मंत्रतंत्रवशीकरण, चेटुक विद्या इत्यादीनी पतीला वशकरून किंवा गुंगीचे औषध फसवून देऊन किंवा अन्यमार्गानी संधी साधून ज्या व्यभिचार करतात त्या शंभर कल्प जाईपर्यंत रौरव नांवाच्या नर्कात पडतात. **रौरव नरकांत** रुरू नावाचे किडे असतात ते त्यांत टाकलेल्या जीवानां सतत डसत असतात. **(क) क्षणिक सुखा** - व्यभिचाराने मिळणारे सुख अगदी अल्पकाळच मिळते व ते सुद्धां नश्वरच असते पण या नश्वर अल्प सुखासाठी अनंत काळ पर्यंत नर्क यातना व त्या नंतर अगणित जन्मांमध्ये अनंत दुःखे भोगावी लागतात हा विचार ज्या करीत नाहीत त्यांच्या सारख्या दुष्ट, आत्मघातकी कोण असतील? आता पतिव्रताधर्मपालनाची फलश्रुति सांगतात.

चौ. १८(१) श्रमविण - जप तप, योग, तीर्थयात्रा, वैराग्य इत्यादि कोणतेही श्रम, कष्ट न करतां **(क) छलविण** - रामभक्तित ज्याला छल म्हटले तशालाच पतिभक्तीत छल समजणे योग्य आहे. इतरांपासून किंवा इतर साधनानी सुख, कल्याण होईल असे वाटणे म्हणजे छल. असा छल न करतां जी पतिव्रताचे म्हणजे पतिसेवेविषयींच्या पत्नीच्या व्रताचे पालन करील तिला या एकाच साधनाने परमगति = मोक्षसुद्धां मिळेल मग इतर कोणतीही गति मिळेल यांत नवल काय? पतिव्रता ब्रह्माविष्णुमहेश यानासुद्धां भारी होऊं शकतात, सर्वदेव त्याना भितात. पृथ्वीला धारण करणारांत योगी, जीवन्मुक्त, तपस्वी, ब्रम्हचारी, संन्यासी इत्यादि नाहीत, पण पतिव्रता आहेत. 'गोभिर्विप्रैश्च वेदैश्च सतीभिः सत्यवादिभिः ॥अलुब्धैः दानशीलैश्च सप्तभिर्धार्यते मही' (स्कं.पु.) गाई, विप्र, वेद, सती = पतिव्रता, सत्यवादी, निर्लोभी आणि दानशील या सातांनी पृथ्वी धारण केली जाते.

चौ. १९(१) पतित विरोधी - पतीच्या मनाविरूद्ध वागणारी, आज्ञा न मानणारी, पतीच्या विरूद्ध वागणारी. हे वचन पतिव्रतादि सर्व स्त्री प्रकारांविषयी आहे. पतिव्रता असो नसो पतिविरोधाचे फळ काय मिळते ते येथे सांगितले. हे वचन वर्णिलेल्या सर्व प्रकारांविषयी असल्यामुळे शेवटी घेतले.

हिं.सो. । सहज अपावनि नारि पति सेवत सुभगति लहई ॥

॥ जसु गावत श्रुति चारि अजहुँ तुलसिका हरिहि प्रिय ॥५रा॥

। सुनु सीता तव नाम सुमिरि नारि पतिब्रत करहिं ॥

॥ तोहि प्रानप्रिय राम कहिउँ कथा संसार हित ॥५म॥

म.सो.। सहज अपावन नारि पति-सेवे शुभगति मिळवि ॥

॥ यश गाती श्रुति चारि अझुनि तुलसिका प्रिय हरिसि ॥५॥रा॥

। श्रुणु सीते तव नाम स्मरुनि पतिव्रत करिति वधु ॥

॥ प्राणप्रिय तुज राम कथा जगहिता मी कथित ॥५म॥

अर्थ - स्त्री स्वभावताच (जन्मापासूनच) अपवित्र असते पण पतिसेवेने ती शुभ गति मिळविते. चारी वेद (पतिव्रतांचे) यश गातात व तुलसिका तुळस असून सुद्धां श्रीहरिला प्रिय आहे॥५ रा.॥ सीते! ऐक तुझे नाम स्मरण करून स्त्रिया (वधु-वधू) पतिव्रत करतील (पतिव्रता धर्माचे पालन करण्यास समर्थ होतील) तुला राम प्राणप्रिय आहेत (हे जाणते) ही कथा मी जगाच्या हितासाठी सांगितली ॥५म.॥

टीका. सो.रा. (१) **सहज** = जन्मानेच, शरीरानेच, सहज अपवित्र असणाऱ्यानां शुभ गति मिळणे अशक्यवत आहे, पण ते पतिसेवेने सुलभ होते फार काय त्या इह लोकी व परलोकी आपली कीर्ति पसरवितात व भगवंतास सुद्धां प्रिय होतात हे **यश गाति,** व **'प्रिय हरिसी'** यानी सुचविले. **'स्त्रीणां पतिव्रतानां तु पतिरेवहि दैवतम्॥ स तु पूज्यो विष्णु भक्त्या मनोवाक्कायकर्मभिः** ॥५१॥ **स्तरीणामसायाधिकतया विष्णोराराधनादिकं ॥ पतिप्रियरतानां च श्रुतिरेषा सनातनी** ॥५२॥ (प.पु.पा.खं.अ.८४) पतिव्रता स्त्रियांचे पति हेच दैवत आहे. त्यानी पतीच्या ठिकाणीच विष्णुभक्ति करावी व मन, वाणी, देह, कर्मानी त्याचे पूजन करावे. पतीचे प्रिय करण्यांत रत असणाऱ्या स्त्रियांनां पतिसेवा हीच भगवंताची विशेष आराधना आहे अशी सनातन श्रुति आहे.

वि.ल.ठे.- पाषाणादिकांच्या प्रतिमेच्या मूर्तीच्या ठिकाणी किंवा फोटो, चित्र यांच्या ठिकाणी चैतन्य प्रत्यक्ष दिसत नसतां, काही गुण, ऐश्वर्यादि दिसत नसतां, त्यांच्या ठिकाणी भगवद्भावना करून त्यांची पूजा अर्चा केल्याने जर परमात्मा प्रसन्न होतो तर जो आपुले सर्वस्व तिला देतो तिचे भरणपोषण पालनादि करतो त्या चेतन मूर्तीच्या ठिकाणी भगवद्भावना ठेऊन, त्याचीच सेवा प्रत्यक्ष परमात्मा, आपला इष्ट देव राम, विष्णु, नारायण इ. आहे असे जाणून केल्यास, त्यांच्यातील परमात्मा प्रसन्न होण्यास

किती वेळ लागेल! पण अति परिचयाने अवज्ञा होते. सहज मिळालेले सोपे साधन प्रिय न वाटता पाषाणांतील चैतन्याला प्रसन्न करण्याचा फार कठीण प्रयत्न करणे गोड वाटते **असा हा दैवदुर्विपाक आहे.!**

(२) **अजुनि तुलसिका प्रिय हरिसि** - तुलसीपत्राशिवाय रामपूजा, विष्णुपूजा पूर्ण होत नाही हे सर्व श्रद्धावंतानां माहीत आहे. 'परम सती असुराधिप-नारी।) तिच्याबळे **त्रिपुरारिस भारी'** (१/१२३/७) दो. १२३ मध्ये वृंदेची कथा दिली आहे. तिच्या परमश्रेष्ठ पातिव्रत्यावर भगवान नारायण इतके प्रसन्न झाले की तिने प्रभूला शाप देऊन आपला देह भस्मीभूत केल्यावर भगवान त्या भस्मांत लोळत पडले तेथेच एक तुळशीचे झाड उत्पन्न झाले (तीच ती असुराधिप नारी वृंदा) ती तुळस घेऊन भगवान वैकुंठास गेले. तेव्हां पासून तुळस श्रीहरिला परमप्रिय झाली. तुलसी हरिप्रिय कां झाली या विषयी अनेक कथा आहेत **पण ज्या कथांत पातिव्रत्याचा संबंध नाही त्या येथे आधारास घेतां येत नाहीत.**

सो.म. (१) यांत सीतेच्या पातिव्रत्याची प्रशंसा करून अनसूया महापतिव्रता सांगत आहे की ज्यांना पतिव्रता धर्माचे पालन काटेकोरपणाने करावयाचे असेल त्यांनी सीतेचे नामस्मरण, उच्चारण करावे. अनसूयेचा भाव हा की तुला पतिव्रता धर्म शिकविण्याची माझी लायकी नाही व आवश्यकता ही नाही उलट तुझे चरित्र पतिव्रतानी अनुकरण करण्यास परम आदर्श आहे. सर्वच रामायणांतील सीता पतिव्रताशिरोमणि असल्या तरि पूर्ण, परमोच्च आदर्श या दृष्टीने **मानसांतील सीताचरित्र एकमेवाद्वितीय आहे. प्रस्तावनेत श्रीसीताचरित्र पहावे.** अयोध्या कांडात ठिकठिकाणी तुलना करून दाखविली आहेच. **ल.ठे.** अनसूयेने पतिव्रताधर्माला असिधाराव्रत म्हटले नाही कारण ती स्वतः महापतिव्रता आहे व हे व्रत कठिण आहे. कष्टदायक आहे असे तिला कधी स्वप्नांत सुद्धां वाटले नाही. नारदानी पार्वतीच्या नामाचे महत्व सांगितले तेव्हां ते म्हणाले 'हिचे नाम जगि नारी स्मरतिल। **पतिव्रती असिधारी चढतील** (१/६७/६४) होईल पूज्य सकल जगता ही। हिज सेवत दुर्लभ ना काही' (१/६७/५) नारदांस पतिव्रता धर्म असिधाराव्रत वाटले! **अनसूयेने केलेल्या या उपदेशाला गूढार्थ चंद्रिकेने 'पतिव्रता गीता' हे नांव दिले आहे.**

हिं. । सुनि जानकी परम सुखु पावा । सादर तासु चरन सिरु नावा ॥१॥
। तब मुनि सन कह कृपानिधाना । आयसु होई जाउँ बन आना ॥२॥
। संतत मो पर कृपा करेहू । सेवक जानि तजेहु जनि नेहू ॥१॥

म. । श्रवुनि परम सुख जानकि पावे । तिच्या चरणी शिर नमवी भावे ॥१॥
। कृपानिधान मुनिस मग विनवती । जाउं अनुज्ञे अन्य वनाप्रति ॥२॥
। कृपा मजवरी संतत करणे । दास समजुनी, प्रीति न त्यजणे ॥३॥

अर्थ - अनसूयेचे भाषण ऐकून जानकीला परम सुख झाले, व तिने अनसूयेच्या चरणांवर मस्तक ठेऊन तिला नमस्कार केला ॥१॥ मग कृपानिधान राम मुनीला विनवितात की आपल्या अनुज्ञेने आम्ही दुसऱ्या वनांत जाऊं (इच्छितो)॥२॥ मला सेवक समजून माझ्यावर संतत कृपाकरावी व प्रीति असो द्यावी (सोडूं नये) ॥३॥

टीका. चौ. ९(१) **श्रुनि परम सुख जानकि पावे-जानकी** - चिदानंदलहरी, (१/१८/७ टी. पहा) केवळ आनंदाचीच मूर्ति तिला ज्या भाषणाने सुख झाले ते भाषण परमरम्य असलेच पाहिजे **'परम रम्य आराम हा जो रामा सुख देत'** (१/२२७) **'सुख पावति रघुबर सुख सागर** (२/१०६/२) जसे हे, तसेच 'परम सुख जानकि पावे' (क) मी एवढी मोठी पतिव्रता! यांत हिने मला नवीन काय सांगितले! असे सीतेला वाटले नाही. अनसूये सारख्या ब्रह्मादि त्रिदेववंदित विश्वप्रसिद्ध महापतिव्रतेने दर्शन दिले, जवळ बसविली, मातेप्रमाणे वात्सल्य प्रेमाने चार हिताच्या गोष्टी सांगितल्या, तिचा दिव्य प्रसाद मिळाला व तिने प्रेमाने हा जो आशिर्वाद दिला त्याच्या प्रभावाने मी आतां खरी पतिव्रता होऊ शकेन असे वाटले म्हणून परम सुख झाले, प्रशंसा ऐकून नव्हे. येथे **अनसूया सीता भेट व पतिव्रता गीता प्रकरण समाप्त झाले.** आता राम-अत्रि संवाद व निरोप घेणे.

चौ. २-३(१) अत्रीनी स्तुती करून प्रभूचे सर्व ऐश्वर्य अगदी उघड केले त्यावर सारवण घालून, अत्रिनां मोठेपणा देऊन आपले रघुनायकत्व प्रेक्षकांच्या हृदयांत बिंबविण्यासाठी या दोन चौपायांतील भाषा आहे. (क) **कृपानिधान** शब्दाने सुचविले की आता अनेकांवर कृपा करण्यासाठी दुसऱ्या वनांत जाऊं इच्छितात. **'जाउँ अनुज्ञा अन्य बनाग्रसि'**। कशासाठी हे प्रभूनी सांगितले नाही कारण अत्रि सर्वज्ञ आहेत हे त्यानी केलेल्या स्तुतीवरूनच दिसले आहे. **'मुनींद्र संतरंजनं'** हे कार्य त्यानीच सुचविले आहे. साक्षात परमात्मा असून ते आपले सर्व ऐश्वर्य विसरून 'सोंगा योग्य कि नटे नाचणे' या सूत्रानुसार अत्यंत विनयाने व सेवक भावाने अत्रिमुनींची परवानगी मागत आहेत. आजच्या तरुण वर्गाने निदान आईबापांशी वागतानां तरि या गोष्टी वरून बोध घेऊन त्यांच्याशी विनयाने व आपला मोठेपणा वगैरे विसरून वागावे व आपले कल्याण करून घ्यावे. **(ख) दास समजुनी संतत कृपा करणे'** विप्रमुनी यांच्याशी क्षत्रियानी कोणते नाते मानावे हे येथे चक्रवर्ती महाराजांच्या पुत्राच्या मुखाने बाहेर पडले. दास, सेवक शब्दाने तो संबंध दाखविला आहे. श्रीमद् भागवतांत शमीक ऋषींच्या आठ वर्षाच्या पुत्राने परीक्षितीला शाप देतानां असेच म्हटले आहे की क्षत्रिय हे विप्रमुनी ऋषी यांचे सेवक आहेत. द्वारपाल आहेत.

हिं. । धर्म धुरंधर प्रभु कै बानी । सुनि सप्रेम बोले मुनि ग्यानी ॥४॥
। जासु कृपा अज सिव सनकादी । चहत सकल परमारथ बादी ॥५॥
। ते तुम्ह राम अकाम पिआरे । दीन बंधु मृदु बचन उचारे ॥६॥
। अब जानी मैं श्री चतुराई । भजी तुम्हहि सब देव बिहाई ॥७॥
। जेहि समान अतिसय नहिं कोई । ता कर सील कस न अस होई ॥८॥
म. । धर्मधुरंधर प्रभुवच परिसुनि । प्रेमाने वदले ज्ञानि मुनि ॥४॥
। यत्कृपेसि अज शिव सनकादि हि । वांछिति परमार्थवादि सर्वहि ॥५॥
। राम! अकामप्रिय आपण ते । दीनबंधु मृदुवचना वदते ॥६॥
। श्रीचातुरी अतां मज कळली । त्यजुनि देवगण तुम्हांस भजली ॥७॥
। ज्यां सम अतिशय कोणी नाही । शील असे कां नसेल त्यांही ॥८॥

अर्थ - धर्मधुरंधर प्रभूचे वचन ऐकून ज्ञानी मुनि प्रेमाने म्हणाले की ॥४॥ ज्यांची कृपा ब्रह्मदेव, शिव, आणि सनकादिकां सुद्धां सर्वच परमार्थवादी वांछितात ॥५॥ ते अकामप्रिय राम. रामा! आपण च! दीनबंधु मृदुवचन बोलणारे आहांत (बोललांत) ॥६॥ अतां मला लक्ष्मीची (श्रीची) चतुरता कळली, की तिने सर्व देवसमुदाय सोडून आपलाच आश्रय कां केला ॥७॥ ज्यांच्या सारखा किंवा अधिक श्रेष्ठ (अतिशय) कोणी नाही त्यांचे शील असे कां नसेल (बरे) असणारच असे॥

टीका. चौ. ४-६ (१) कृपा मजवरी संतत करणे वगैरे जे राम म्हणाले त्यावरून मुनि म्हणतात की आपण धर्मधुरंधर असल्याने असे म्हणता ते योग्यच आहे. धर्म मर्यादेचे पालन आपण नाही करणार तर कोण करील? 'कस न वदां असं रघुकुल केतू । पालक सतत तुम्ही श्रुतिसेतू' (२/१२६/८) 'हंसवंश - अवतंस या का न वदां वचनास' (२/९) 'धर्मसेतु करुणायतन कां न वदां अस राम' (२/२४८). **(क) अज शिव सनकादि** हि सर्वहि परमार्थवादि यत्कृपेसि वांछिति - या व इतर सर्व परमार्थतत्त्व वक्त्यांनां वाटते की प्रभु रामचंद्राची कृपा झाली नाही तर आम्ही असत् परमार्थवादी, परमार्थाची केवळ बडबड करणारे आणि तेच आपण राम मला म्हणतां की 'कृपा मजवरी संतत करणे' **'परमार्थवादी'** ची. व्याख्या पहा 'शिव अज शुक सनकादिक नारद। मुनि **जे ब्रह्मविचार-विशारद** (७/१२२/१२)।

चौ.७(१) श्रीचातुरी... कळली... भजली - क्षीर सागरांतून निघाल्यावर लक्ष्मीने इतर सर्व ऐश्वर्य संपन्न देवानां सोडून विष्णूलाच माळ कां घातली याचे खरे कारण अत्रि म्हणतात मला आज कळले ते हे की एवढे अपार अनुपम ऐश्वर्य व अनुपम प्रभाव असून जरा सुद्धां अभिमान, अहंकार, चंचलता नाही. उलट जसे ऐश्वर्य अनुपम आहे तशीच परमलीनता अनुपम आहे. शास्त्रमर्यादा पालन करण्यासाठी गरीबानां, दीनानां सुद्धां मोठेपणा देण्याचे शील आहे. **'मानद सकलां स्वये अमानी'** ही वृत्ति

आहे. कोणावर, कितीही उपकार केले तरि उपकार केले असे न वाटतां सेवेचे महद्भाग्य मिळाले असे वाटणे, लक्ष्मीच्या मदाने मत्त व चंचल, लहरी, न होतां तिचे चांचल्य नाहीसे करण्याचे सामर्थ्य असणे, इत्यादि असामान्य, अनुपम शील लक्ष्मीला फक्त आपल्याच ठिकाणी दिसले, म्हणून तिने आपल्याला माळ घातली. (७/२४/७) दो. पहा.

चौ. ८(१) ज्या सम अतिशय कोणी नाही - कोणी समान ही नाही व कोणी अधिक श्रेष्ठही नाही. 'न तत्समःच अभ्यधिकःच दृश्यते' (श्वे.उ.) जे सर्वांत श्रेष्ठ आहेत त्यांचे शील असे सर्वांपेक्षा श्रेष्ठ, उत्तम असलेच पाहिजे नसेल तरच आश्चर्य. **मनुष्य जितका बडा - मोठा असेल तितकी अधिक नम्रता व त्या प्रमाणांत तरी शील शुद्ध पाहिजे.** असे असेल तरचं त्या मोठेपणाची शोभा आहे. बाकीच्यां बद्दल सरस्वती देवीने शेरा आधीच मारून ठेवला आहे की **'उच्च निवास नीच कर्तूती'** (२/१२/६) **'सुर नर मुनि सर्वांची रीती। स्वार्थास्तव सब करिती प्रीती'** बाकीच्या देवानां मान सन्मान दिला तर ते आमची काहीतरि किंमत राखणार, त्यांच्या मनाविरूद्ध स्वार्थाविरूद्ध झाले की क्रोध करून शिक्षा करणार! पण रामाचे शील तसे नाही. 'प्रभु अपल्या नीचा हि आदरिति' हे शील लक्ष्मीने पाहिले. **ल.ठे. येथे विष्णूचा अवतार राम हे पुन्हां सुचविले** व दीनघाटाची कथा सुचविली.

हि. । केहि बिधि कहौं जाहु अब स्वामी । कहहु नाथ तुम्ह अंतरजामी ॥९॥
। अस कहि प्रभु बिलोकि मुनि धीरा । लोचन जल बह पुलक सरीरा ॥१०॥

हिं.छं. । तन पुलक निर्भर प्रेम पूरन नयन मुख पंकज दिए ।
॥ मन ग्यान गुन गोतीत प्रभु मैं दीख जप तप का किए ॥
। जप जोग धर्म समूह ते नर भगति अनुपम पावई ।
॥ रघुबीर चरित पुनीत निसि दिन दास तुलसी गावई ॥

म. । कसे सांगु 'जा आतां स्वामी' । वदानाथ तुम्हिं अंतर्यामी ॥९॥
। प्रभुला मग मुनि धीर बिलोकित । लोचनि जल वाहे वपु पुलकित ॥१०॥

म.छं.। वपु पुलकि फुलली प्रेमपूरित नयन मुखकंजी स्थित ।
॥ मन-बुद्धि-गुण-गो-पर बघे मी प्रभुसि जपतप किति कृत?॥
। जप योग धर्म-समूहिं मनुजा भक्ति अनुपम मिळतसे।
॥ रघुबीर चरित पुनीत निशिदिन दास तुलसी गातसे ॥१॥

अर्थ - स्वामी! आतां जा असे मी कसे सांगू, हे नाथ! आपणच सांगावे (कारण) आपण अंतर्यामी आहांत।।९।। मग धीर मुनि प्रभूकडे बघत राहिले (तेव्हां) नेत्रांतून जल वहात आहे व देह पुलकित झाला आहे ।।१०।। शरीर रोमांचानी फुलून गेले आहे, (हृदय) प्रेमाने परिपूर्ण आहे व प्रेमपरिपूर्ण नेत्र मुखकमळावर बसले लागले

आहेत (व मनांत म्हणतात की) मी असे किती जप तप केले की मन बुद्धि गुण व इंद्रिये यानां अगम्य असे प्रभु मी बघत आहे? जप योग इत्यादि धर्मसमूहाने मनुष्याला अनुपम भक्ति मिळत असते. (तुलसीदास म्हणतात की) तुलसीदास रघुवीराचे पुनीत चरित्र रात्रंदिवस गात असतो ।।छंद।।

टीका.चौ. ९(१) **कसे सांगु जा आतां स्वामी - स्वामी शब्दाने** सुचविले की मी सेवक असून स्वामीना कसे सांगू की आता जा. त्याने सेवक धर्माची हानि होईल. नाथ शब्दाने सुचविले की 'जा आतां', असे आपल्याला सांगून मी आपल्या स्वतःच्या मूर्खपणाने अनाथ कसा होऊं? **अन्तर्यामी** शब्दाने सुचविले की आपण सदा सर्वत्र, सर्वावभासक, हृदय प्रेरक, सर्वगत असल्याने एका वनांतून दुसऱ्या वनांत जा असे सांगणे म्हणजे आपण एकदेशी, देशपरिच्छीन्न आहांत असे जाहीर करण्यासारखे आहे. २/१२७ हा दोहा पहावा. वाल्मीकीनी जे विनोदाने प्रश्नरूपाने सुचविले तेच येथे अत्रीनी गांभीर्याने दास्यभावनेने सुचविले आहे.

चौ. १०(१) प्रभुला मुनि धीर विलोकित - प्रभु आहेत व जायला निघाले आहेत रहा असे म्हणवत नाही, जा असे सांगवत नाही पण प्रभु गेल्या शिवाय रहात नाहीत हे जाणून मुनि ज्ञानी असून सात्विक धृति संपन्न = धीर असून त्यांचा धीर सुटला व विरहाने व प्रेमाने व्याकुळ झाले. प्रभुकडे टक् लावून पाहूं लागले एखाद्या दीन बालका प्रमाणे. मुनि रामलक्ष्मणांस भेटले तेव्हां अश्रुधारानी अभिषेक केला. तशाच अश्रुधारा पण अधिक जोराने आतां वाहू लागल्या, त्यावेळी संयोग प्रेमामुळे होत्या तर आता वियोग व्यथा, प्रेम व कृतज्ञता यांच्यामुळे आहेत.

छंद. (१) प्रेम पूरित नयन मुख कंजी स्थित 'बहुनि राममुखपंकजा मुनिबर लोचनभृंग।। करिति पान आदरे अति धन्य जन्म शरभंग' (दो. ७) हाच भाव येथे आहे. 'मुखसरोज मकरंद छवि ते (= मन) मधुपासम पीत' (१/२३९) रामरूप पाहण्याचा उल्लेख अत्रि चरित्रांत वारंवार आहे. **(क) येथे अत्रींच्या स्वगत भावनांतील सार** हे आहे की, जपतप योग याग तीर्थ यात्रा इत्यादि अनेक साधनानी अनुपम भक्तीची प्राप्ति होते हे खरे असले तरि मी असे कोणते व किती साधन केले की ज्याचे फळ म्हणून मला असे प्रभूचे दर्शन व्हावे? माझ्या कडून तसे काहीच साधन घडले नाही. प्रभूची केवळ अहैतुकी कृपाच येथे कारण आहे. माझा अधिकार नसतां दीन बंधु रघुवीर प्रभूनी माझ्यावर कृपा केली! (ख) **ल.ठे.** भरद्वाज म्हणाले की मी जपतपादिसाधन केले ते रामदर्शनाने सुफळ झाले. तसे अत्रि म्हणत नसले तरी त्या साधनानी भक्ति मिळते असे त्यांचे मत आहे. म्हणजे अत्रि केवळ **'प्रौढतनयसम ज्ञानी भक्त'** नाहीत **'बालक सुतसम दास अमानी'** चे थोडे मिश्रण झाले आहे. शरभंग चरित्रांत ते जास्त वाढलेले दिसेल व सुतीक्ष्ण चरित्र केवळ **'बालकसुत सम दास अमानी'** चा शुद्ध नमुना आहे हे पुढे दिसेल. (ग) हिंदीतील ज्ञान शब्दाचा अर्थ बुद्धि असा येथे आहे. काही ठिकाणी

'मन' हा अर्थ आहे. येथे मन, गुण = विषय, गो = इंद्रिये यांचा उल्लेख आहे शेष राहिली बुद्धि, म्हणून ग्यान = ज्ञान = बुद्धि जिला ज्ञान होते ती. **'गुणा गुणेषु वर्तन्ते'** (भ.गी). यांत गुणाः = इंद्रिये, व गुणेषु = विषयेषु, विषयांत असा अर्थ आहे. जनकराजानी सुद्धां म्हटले की **'ब्यापी ब्रह्म अकल अविनासी। चिदानंद निर्गुन गुनरासी॥ ॥ मनसमेत जेहि जान न बानी। तरकि न सकहिं सकल अनुमानी ॥ नयन विषय मो कहुँ भयउ सो समस्त सुखमूल'** (१/३४१)

(२) जपतपादि साधनानी भक्ति कशी मिळते याविषयी भरपूर चर्चा भरद्वाजकृत स्तुतीच्या टीकेत केली आहे. तसेच ७/१७/४-५ हे भरद्वाजवचन पहावे. श्रीरामगीतेत पुढे (दो. १५-१६) दिसेल की ही साधने परंपरेने भक्तिप्रदान करणारी आहेत पण संतकृपा किंवा रामकृपा झाली तरच. ७/१२६/७-८ व ७/१२०/१८ पहा. (क) **रघुबीर चरित गावत** जपयोगादि साधनानी भक्ति मिळते असे अत्रि म्हणाले, तरि तुलसीदास म्हणतात की रघुवीराचे परम पावन चरित्र रात्र दिवस गाण्यापलीकडे मी कोणतेच साधन करीत नाही. याचे कारण आता दोहांत सांगतील.

हिं.दो. । कलिमल समन दमन मन राम सुजस सुखमूल ॥

॥ सादर सुनहिं जे तिन्ह पर राम रहहिं अनुकूल ॥६रा॥

हिं. सो. । कठिन काल मल कोस धर्म न ग्यान न जोग जप ॥

॥ परिहरि सकल भरोस रामहि भजहिं ते चतुर नर ॥६म॥

म.दो. । कलिमल-शमन दमन मना राम सुयश सुखमूल ॥

॥ सादर ऐकति जे तयां राम राहि अनुकूल ॥६रा॥

म.सो. । कठिण काल मलरास ज्ञान न धर्म न योग जप ॥

॥ सांडुनि सर्वहि आस भजति राम ते चतुर नर ॥६म॥

अर्थ - श्रीरामचंद्राचे निर्मल यश (सुयश) कलिमलाचे शमन करणारे, मनाचे दमन करणारे, व सुखाचे मूळ आहे. जे कोणी त्याचे आदराने श्रवण (करतील) करतात त्यांना राम (सदा) अनुकूल राहतात (त्यांच्यावर कृपा करतात). ।दो रा॥ हा कलिकाल कठिण असून पापांची रासच आहे यांत धर्म नाही, की जप नाही की योग नाही की ज्ञान नाही (ही मुख्य आधार नाहीत) म्हणून इतर सर्व आस = आशा, भरंवसा सोडून जे रामचंद्रास भजतील तेच चतुर (शाहणे, व्यवहिज्ञ) होत. (समजावे). ।६म॥

टीका. दो. (१) **सादर ऐकति** - सादर श्रवण म्हणजे मनबुद्धिचित्त एकाग्र करून श्रवण करणे. १५/१ टीका पहावी. श्रवण करताना मन व इंद्रिये इतर विषयांत धावतात तोपर्यंत त्या श्रवणाविषयी आदर नाही असे समजावे. आळस, जांभया, डुलक्या येणे हे सुद्धां हरिकथा श्रवणांत आदर नसल्याचेच लक्षण आहे. (क) **कलिमल शमन**

- **मल** = पाप. रामचरित्राचे आदराने श्रवण करणे हेच कलियुगांत सर्व साधनांचे मूळ आहे. याच्या प्रभावाने कलियुगांत घडणाऱ्या पापांचा प्रथम विनाश होईल. व मन व इंद्रिये यांचे दमन करतां येईल म्हणजे मनोजय व इंद्रियजय आपोआप साधेल. रामकथा आदराने श्रवण करून धर्माचरण, जप तपादि ज्ञानापर्यंतची साधने केली तरच ती सुफल होतील, रामकथाश्रवण रहित ती साधने व्यर्थ आहेत, हा निष्कर्ष आहे. रामकथा सादर श्रवण करीत राहिल्याने रामकृपा करतात व रामकृपेने अनुपम भक्तीची प्राप्ति होते. (१/३४) या वरील अवतरणांत समस्त सुखमूल म्हटले सगुण रामाच्या दर्शनाला. येथे समस्त सुखमूल म्हटले रामसुयश जिच्यांत वर्णन केलेले आहे अशा श्री रघुवीराच्या परम पावन चरित्राला. याने सुचविले की शेवटी रामदर्शन होईल व भक्तिप्राप्त होईल. हेच कलियुगांत मुख्य साधन असल्याने तुलसी दासानी पुष्कळ काळ रामकथा वारंवार सद्गुरुमुखाने श्रवण केली व नंतर तिचे गान म्हणजे वर्णन, कथन केले.

सोरठा - कठिण काल मलरास - जप - येथेच हा सिद्धान्त मांडण्यांत हेतु हा आहे की कृतत्रेतादि युगांत, देह, आहार, हवापाणी, संगति, परिस्थिति, आयुष्य इ. सर्वच गोष्टी जपयोग तपादि साधनांस पोषक व पूर्ण अनुकूल होत्या, म्हणून अत्रींनी म्हटले की जपयोगधर्मसमूहाने अनुपम भक्ति मिळते. पण कलिकाल कठिण, प्रतिकूल असल्याने ही साधने पांगळी, दुर्बळ झाली आहेत. रामकथाश्रवणकथन हे एकच प्रभावी व समर्थ साधन आहे. मात्र रामाशिवाय इतरांचा व इतर साधनांचा भरंवसा सोडून दिला पाहिजे अनन्यगतिक झाले पाहिजे. १/२७/४-७ ७/१०३/४-७ ७/१०४ ७/१२२, ७/१३०/५-६ इत्यादि अनेक स्थळी हा सिद्धांत चर्चिला आहे म्हणून जास्त विस्तार नको. **(क) सांकुनि सबहि आस भजति राम ते चतुर नर** - ही चतुर शब्दाची व्याख्याच आहे. जे **रामभक्ति** चिंतामणिसाठी सुप्रयत्न करतात त्यांस चतुर शिरोमणि म्हटले आहे. (७/१२०/१०) आतां पुढे विराधवध हे अगदीच छोटे प्रकरण आहे.

येथे प्रभु मुनिअत्रि भेट प्रकरण समाप्त

●●●

विराधवध प्रकरण (७/१-७)

हिं. । मुनि पद कमल नाई करि सीसा । चले बनहि सुर नर मुनि ईसा ।।१।।
। आगे राम अनुज पुनि पाछे । मुनि बर बेष बने अति काछे ।।२।।
। उभय बीच श्री सोहइ कैसी । ब्रह्म जीव बिच माया जैसी ।।३।।
म. । मुनिपद-कमली नमुनी शीर्ष । चालति वनि सुरनर-मुनि-ईश ।।१।।
। पुढे राम लक्ष्मण मागारि । मुनिवर-वेष शोभतो भारी ।।२।।
। मध्ये श्री शोभतसे कैसी । ब्रह्मजिवामधि माया जैसी ।।३।।

अर्थ - अत्रिमुनींच्या चरणकमलांवर आपले मस्तक ठेऊन मुनिवर व सुर यांचे ईश्वर वनांत चालूं लागले ॥१॥ राम पुढे आहेत व लक्ष्मण मागे आहेत व दोघांनी केलेला सुंदर मुनिवर वेष फारच शोभत आहे ॥२॥ दोघांच्या मधे श्री (सीता) कशी शोभत आहे म्हणाल तर ब्रह्म व जीव यांच्यामधे जशी माया ॥३॥

टीका. चौ. १(१) - राम सुरनरमुनींचे ईश, परमात्मा असून मुनींच्या पायांवर डोके ठेऊन नमस्कार केला व वनांत जाण्यासाठी चालूं लागले. **'सोंगा योग्य कि नटें नाचणें'** (२/१२७/८) म्हणून क्षत्रियोचित आचरण केले. पदकमल शब्दाने सुचविले की सेवक भावाने व आदराने, पूज्य बुद्धीने नमन केले. जननी जनकांस असेच करीत असत. अत्रिंनी यावेळीही आशिर्वाद दिला नाही. भरद्वाज व वाल्मीकी यांनी भेटीनंतर आशीर्वाद दिले पण पुढे जाण्यास निघतांना रामचंद्रानी नमन केले त्यावेळी त्यांनी ही नाही दिले.

चौ. २-३(१) या दोन चौपाया पूर्वी अशा आल्या आहेत - **'पुढे राम लक्ष्मण माघारी' । तापसवेषि विराजति भारी ॥ मधे सिता शोभतसे कैसी । ब्रह्मजिवामधि माया जैसी'** (२/१२३/१-२) या दोन चौपायांत जे भाव आहेत तेच येथे आहेत म्हणून तेथे टीका पहावी. येथे 'तापस' च्या ऐवजी 'मुनिवर' व 'सीता' च्या ऐवजी 'श्री' शब्द आहे. तापस व मुनिवर यांत विशेष फरक नाही, पण 'श्री' च्या जागी 'सिय' सहज घालतां आला असता व अनुप्रास ही 'सिय सोहई कैसी' असा अधिक सुंदर झाला असता पण 'श्री' शब्द मुद्दाम घालून दीनघाटाची, वैकुंठाधीश विष्णूच्या रामावताराची कथा सुचविली आहे. पूर्वी दोन वेळा हेच सुचविले आहे. 'शचीपतिप्रियानुजं'ने एकदां व 'श्रीचातुरी अतां मजकळली' (६/७) या चौपाईत. **(क) दुसरा भाव** हा आहे की आता येथून पुढे ऐश्वर्यप्रधान चरित्र मुख्य आहे. 'श्री' शब्द ऐश्वर्यसूचक आहे. **(ख)** या दोन चौपायांच्या पुनरूक्तीने सुचविले आहे की या तिघांची वनांत चालत असतां याच क्रमाने जाण्याची पद्धती आहे आणि 'प्रभु पदचिन्हयुगांमधि सीता । चालत पथि पद टाकि सुभीता ॥ सीतारामपदांकां राखुनि । लक्ष्मण चालति उजवीं घालुनि ॥ राम-सिता-लक्ष्मण-सुप्रीती । वाचातीता वंदू कशी ती । मग्न विहग मृग रूप विलोकुनि। राम पथिक ने चित्ता चोरूनि' (२/१२३,५०८) या चार चौपाया येथे अध्याहृत घ्यावयाच्या आहेत. (टीका. पहा) आतां ऐश्वर्य प्रगट दिसेल -

हिं. । सरिता बन गिरि अवघड घाटा । पति पहिचानि देहि बर बाटा ॥४॥
। जहँ जहँ जाहिं देव रघुराया । करहिं मेघ तहँ तहँ नभ छाया ॥५॥
। मिला असुर बिराध मग जाता । आवतही रघुबीर निपाता ॥६॥
। तुरतहि रुचिर रूप तेहि पावा । देखि दुखी निज धाम पठावा ॥७॥

म. । सरिता वन गिरि घाटहि अवघड । पति जाणुनि देतात वाट धड ॥४॥
। जाती जिथे देव रघुराया । तेथे करिति गगनि घन छाया ॥५॥
। असुर विराध दिसे, पथि जातां । येत करिति रघुवीर निपाता ॥६॥
। त्वरित रुचिर रूपासि पावला । दुःखि बघुनि निज-धामि धाडला ॥७॥

अर्थ - नद्या, वन, पर्वत व अवघड घाट इ. सर्व राम आपले (जगाचे) स्वामी (पति) आहेत हे ओळखून चांगली (धड) वाट (आतां) देऊं लागले ॥४॥ देव रघुराया जिथे जिथे जातात तिथे तिथे मेघ (आतां) घनदाट छाया करूं लागले ॥५॥ राम मार्गाने जात असतां विराध नांवाचा राक्षस वाटेत दृष्टीस पडला तो (अंगावर चाल करून) येतांच रघुवीराने त्याचा निःपात (वध) केला ॥६॥ (रामबाणाने मरण येतांच) त्याला ताबडतोब सुंदर रूप प्राप्त झाले (पण) त्याला दुःखी (दीन) पाहून प्रभूनी आपल्या धामास धाडले ॥७॥

टीका. चौ.४-५(१) राम श्रृंगवेरपुरापासून चित्रकूट पर्यंत चालत गेले त्यावेळी प्रभूनी आपल्या मायेने सरितादिकांची मति मोहित केली होती म्हणून त्यावेळी कोणी सोपी व सुखकर, चांगली वाट दिली नाही. व मेघानी छाया केली नाही. २/१०१/५) च्या टीकेत हे स्पष्ट केले आहे. **(क) 'रामदास रामाहुनि मोठे'** हा सिद्धांत भरताच्या बाबतीत खरा करून दाखवावयाचा होता म्हणून प्रभूनी सरितादिकांची मति मोहित केली होती.(२/२१६ व २१७/१-२ सटीक पहा). आतां प्रभूनी तसे केले नाही. **(ख)** चित्रकूटपासून पुढील **रामप्रवासांत नर्मदा तापी वगैरे मोठमोठ्या नद्या ओलांडल्याचा उल्लेख वाल्मीकी रामायणांत व मानसांतही कां नाही याचे कारण गोस्वामीनी येथे सांगून ठेवले आहे. (ग) पति** = जगत्पति, जगाचे स्वामी. 'मध्ये श्री शोभतसे कैसी' यांतील 'श्री' शब्दाने सुचविलेल्या हेतूची प्रतीती ताबडतोब दिसू लागली. प्रभूचे ऐश्वर्य प्रगट करून दाखविण्याचे कार्य निसर्गनेच आधी सुरु केले. आतां ऐश्वर्य लीलांचा प्रारंभ झाला.

चौ.६(१) असुर विराध - विराध वधाच्या कथेत कल्पभेदानुसार निरनिराळ्या ग्रंथात थोडथोडा भेद आहे. **वा. रा.** अर. स. ३ मध्ये सविस्तर वर्णन आहे. त्याचे रूप अति भयानक, विकृत व निंद्य होते. पर्वताच्या शिखरासारखा, विशाल, घोर नेत्र, विकट, विकटोदर, बीभत्स, विषम, घोरदर्शन, रक्त व वसा थबथबवणारे व्याघ्राचे चर्म अंगावर घेतलेला, अन्तका प्रमाणे जबडा वासलेला, तीन सिंह, चार वाघ व दहा हरिणे व वसेने लडबडलेले एक हत्तीचे मस्तक यानां एका शूलांत टोचलेले असून तो शूल हातांत घेऊन, कल्पक्षयाच्या वेळी क्रुद्ध होऊन धावणाऱ्या काळा प्रमाणे धावत येत होता. त्याने सीतेला उचलून नेली व मांडीवर घेऊन बसला वगैरे वर्णन आहे. **(क) अ.रा.** -विराध सीतेला धरण्यास धावला तेव्हा प्रभूनी त्याचे बाहू छाटले. तेव्हां रामाच्या

अंगावर धावला त्या बरोबर त्याचे पाय तोडले. अजगरा प्रमाणे गिळण्याचा प्रयत्न करू लागला तेव्हा त्याचे मस्तक उडवले. अध्यात्म रामायणानुसार तो पूर्वी **विद्याधर होता व दुर्वास मुनींच्या** शापाने राक्षस झाला होता. खाडा खणून पुरल्याचा उल्लेख नाही. **वा. रा.** प्रमाणे तो **तुंबरु गंधर्व** होता; रंभेवर मोहीत झाल्यावर **कुबेराने शाप** दिला व तो राक्षस झाला व शापानुग्रह ही केला होता की रामाने मारल्यावर पूर्वरूप प्राप्त होईल. शि. पुराण, ज्ञान संहिता अ.३१ -शिवप्रसादाने उन्मत्त व विप्रद्रोही बनलेल्या एका **ब्राम्हणाला नारदानी शाप** दिला व शापानुग्रह ही केला की राक्षस झाल्यानंतर रघुवीराच्या हातून मरशील तेव्हां सुटशील. तो ब्राम्हण विराध झाला. **पद्मपुराणांत** इतकाच उल्लेख आहे की विराधाचा वध करून राम शरभंगाश्रमांत गेले. तसाच उल्लेख येथे मानसांत आहे.

(२) येथे रघुवीरच पुढे व लक्ष्मण मागे असल्यामुळे सीतेला उचलून नेणे अशक्यच. येथे प.पु. प्रमाणे झटपट काम आहे. तो धावून येत आहे अंगावर असे पाहतांच रघुवीराने एकाच बाणाने त्याला ठार केला. युद्धवीरता सार्थ ठरली व कृपा करणार हे सुचविले.

चौ. ७(१) त्वरित रुचिर रूपासि पावला - त्याचे पूर्वीचे सुंदर रूप त्याला प्राप्त झाले. वा. रा. व अ. रा. याप्रमाणे तो पूर्वरूप पावून स्वर्गास गेला आहे पण येथे पूर्व रूप पावल्यावर तो दु:खी दीन दिसला तेव्हां कृपावीर रघुनाथास, दीनबंधूला त्याची दया आली व **निजधामि धाडला** - सलोकतामुक्ति दिली. निजधाम = वैंकुंठ. राम बाणाने मरण आल्यावर स्वर्गास जाण्यांत त्यास दु:ख वाटूं लागले, दीन झालेला दिसला म्हणून वैकुंठास पाठविला हे वर्णन विष्णूच्या रामावतारांतले आहे हे आधीच सुचविले असल्याने निजधाम = वैकुंठ च समजणे योग्य. येथे विराध वध प्रकरण समाप्त, अत्रि आश्रमांतून दक्षिणेकडे येतानां विराधकुंड आहे.

●●●

"तनु-त्याग शरभंग" प्रकरण (७/८-९/४)

हिं. । पुनि आए जहँ मुनि सरभंगा । सुंदर अनुज जानकी संगा ॥८॥

हिं. दो.। देखि राम मुख पंकज मुनिवर लोचन भृंग ॥
॥ सादर पान करत अति धन्य जन्म सरभंग ॥७॥

म. येति निकट मग मुनि-शरभंगा । सुंदर अनुज जानकी संगा ॥८॥

म. दो.। बघुनि राम - मुख - पंकजा मुनिवर लोचन भृंग ॥
॥ करिति पान आदरें अति धन्य जन्म शरभंग ॥७॥

अर्थ - मग प्रभु सुंदर बंधु व जानकी यांच्या सहित मुनि शरभंगाच्या जवळ आले ॥८॥ श्रीरामाचे मुखकमल पाहून मुनिश्रेष्ठाचे नेत्ररूपी भुंगे (रूप मकरंद) आदराने अति पान करूं लागले. शरभंगाचा जन्म अति धन्य होय ॥७॥

टीका. चौ. ८(१) मग (प्रभु) **शरभंगा निकट येति - मग** = विराधाला निजधामाला धाडल्या नंतर आनंद झालेला आहे. अगदी प्रसन्न दिसत आहेत. लक्ष्मण. 'सुंदर' हे विशेषण लक्ष्मणाला प्रदीर्घ काळाने लावले आहे **(क)** विराधवधापूर्वि 'श्री' होती ती आता जानकी झाली. विराध वध पाहून ती तर प्रसन्नतेची मूर्तीच बनली. दिसूं लागली.

दो. (१) सूचना - प्रत्येक मुनीच्या चरित्रांत काही ना काही वैशिष्ट्य दिसते. शरभंग राम भेटीत कोणी कोणाला नमस्कार नाही, आशीर्वाद नाही, स्वागत नाही, पूजा नाही, कंदमूलफलार्पण नाही, कोणताही शिष्टाचार नाही. रामचंद्रानी मुनिवरास नमन केले नाही यावरून ठरते की प्रभु पूर्ण ऐश्वर्य भावाने वागणार. मुनींच्या नेत्ररूपी भृंगाना हे अद्वितीय नीलकमल दिसतांच ते त्या मुख पंकजावर जाऊन बसले व रूपमकरंद पान करूं लागले. त्याची गोडी मन मधुपाला मिळताच तो इतका दंग झाला की सर्व व्यवहाराची व शिष्टाचारांची पूर्ण विस्मृति पडली. **(क) करित पान** - कोणता **मकरंद** - पुष्परस पान करू लागला मन मधुप हे सहज कळण्यासारखे असल्याने अध्याहृत ठेवले आहे. **'मुखसरोज मकरंद छवि ते (= मन) मधुपासम पीत'** (१/२३१). रूपामृत पान करण्यांत मन मधुप स्तब्ध झाला आहे. **मधुप** = मध - रस पीत असलेला भुंगा, स्तब्ध असतो. भ्रमर गुंजारव करीत असतो.

(२) **शरभंगजन्म अतिधन्य** - अति धन्य जन्म कोणाचा हे येथे सांगितले. **ज्या जन्मांत राममुखकमळावर लोचनभृंग असे स्थिर होतील व मन तन्मय होईल तो जन्म अति धन्य. धन्यजन्म** कोणाचा पहा - 'द्विजभक्ती दृढ धन्यजन्मतो' = **शूद्राचा. 'ते धन धन्यधि जया प्रथम गति = वैश्याचा.** 'धन्य भूप जो नीती पाळी' = **क्षत्रियाचा 'धन्य विप्र निज धर्म न टाळी'** (७/१२७/६-८ पहा). या सगळ्यांचे जन्म धन्य आहेत. असे अनेक जन्म धन्यतेचे ठरले तरच वर वर्णिला तसा अतिधन्य जन्म लाभावयाचा हे येथे सुचविले. येथे अति शब्द नसता तर उत्तर कांडातील उपसंहारांत सांगितलेले सिद्धान्त खोटे ठरले असते किंवा आश्रमधर्माचे यथशास्त्र पालन व प्रभुदर्शन आणि असले अपार भक्तिप्रेम यांची बरोबरी झाली असती! **समन्वय साधण्याची किती सावधानता!** या रसपानाने मत्त झालेला मनोभ्रमर प्रेमाने निःशंकपणे मधुर गुंजारव करूं लागेल.

हिं. । कह मुनि सुनु रघुबीर कृपाला । संकर मानस राजमराला ॥१॥
। जात रहेउँ बिरंचि के धामा । सुनेउँ श्रवन बन ऐहहिं रामा ॥२॥
। चितवत पंथ रहेउँ दिन राती । अब प्रभु देखि जुडानी छाती ॥३॥

म. । बदले मुनि रघुवीर ! कृपाला । शंकर - मानस - राजमराला ॥१॥
। निघत चि होतो बिरंचि-सदना । राम बनी येतिल ये कानां ॥२॥
। होतो वाट बघत दिनराती । बघुनि अता प्रभु निवली छाती ॥३॥

अर्थ - मुनि म्हणाले - हे रघुवीरा! कृपाला! शंकरांच्या मनरूपी मानसांतील राजहंसा! ॥१॥ मी विरंचि सदनास (ब्रह्मलोकास) जाण्यासाठी निघतच होतो (पण) कानी आले की राम वनांत येतील (म्हणून गेलो नाही) ॥२॥ आणि रात्रंदिवस आपली वाट बघत होतो. आतां आज प्रभूला पाहून (दर्शनाने) छाती निवली, शीतल झाली ॥३॥

टीका. चौ. १(१) **शरभंगाश्रम** -जेथे विराध वध झाला येथून (म्हणजे विराधकुंडापासून) दीड योजनावर शरभंगांचा आश्रम होता असे वा.रा. सांगते **'अध्यर्धयोजने** तात महर्षिः सूर्यसंनिभः॥ **इतो** वसति धर्मात्मा शरभंगः प्रतापवान्' (३/४/२१) श्री. प.पू. टेंब्येस्वामींच्या चरित्रातील प्रवासवर्णनांत शरभंगाश्रमा संबंधी माहिती आहे ती - बोरीहून **उनकदेवतीर्थ** - या जागी पूर्वी शरभंग ऋषींचा आश्रम होता. श्रीरामचंद्र वनवासांत असतानां सीतालक्ष्मण यांच्या सहवर्तमान त्यांच्या दर्शनाकरितां येथे आले होते. त्यावेळी शरभंग ऋषीनी त्यांस सांगितले की मी वृद्ध झालो आहे. पूर्वसंचितानुसार शरीरास व्याधि झाल्यामुळे शीतस्नान सोसत नाही. यास्तव आपण अग्न्यस्त्र सोडून मला स्नान करण्यासाठी ऊष्णोदक बनवून द्या. त्यावरून रामचंद्रानी अग्निबाण मारून ऊष्णोदकांचे तीर्थ तयार केले. त्याला हल्ली **उनकदेव** असे म्हणतात. हे तीर्थ **माहुरगडाच्या खाली आठ कोसांवर आहे.** त्या ठिकाणी उष्णोदकाची व शीतोदकाची अशी दोन्ही प्रकारची कुंडे हल्ली आहेत. त्यांतून अक्षय उदक वाहात असते. ते स्नान करण्यांस योग्य इतकेच उष्ण व अगदी स्वच्छ असते. याला (गंधकाचा किंवा) **कोणत्याही प्रकारचा वास येत नाही.** हे उदक रोगनिवारक व क्षुधावर्धक आहे. (क) या उनकदेव तीर्थापासून विराधकुंड हल्ली किती दूर आहे **हे इतिहास संशोधकानी ठरविण्यासारखे आहे.**

(२) **रघुवीर** - ज्या अर्थी विराधवनांतून आपण सुखरूप आलांत त्या अर्थी त्याचा वध करूनच आलां असाल. मुद्दाम या वाटेने अति घोर अरण्यांतून आलांत त्या अर्थी माझ्यावर कृपा करण्यासाठीच आलांत हे सुचविले. युद्धवीरता, दया - कृपावीरता व विद्यावीरता सुचविली. **(क) शंकर -मानस -राजमराला -'जय महेश -मन मानसहंसा'** (१/२८५/५) **'सेवक-मन-मानस-मराल से'** (१/३२/१४) 'मुनि-मन- मानसहंस निरंतर' (७/३५/७) या सर्वांत हंस (मराल) आहे. **राजमराल** = राजहंस, गति विशेष निदर्शक आहे. **'सखी सहित सुकुमारि जनु चाले राजमराल'** (१/१३४) शंकर = सर्वांचे शं कल्याण करणारे असून सुद्धां ते सतत आपले ध्यान मनांतच करीत असतात त्याना सुद्धां प्रत्यक्ष दर्शन दुर्लभ! असे असून आज आपण राजहंसा प्रमाणे पायी चालत

माझ्या येथे आलांत ही माझ्यावर परम कृपा केली! राजहंसाचे दर्शन कैलास पर्वतावर दुर्लभ आणि या वनांत तर अशक्यवतच.

चौ.२(१) निघतचि होतो बिरंचि सदना - शरभंग महर्षींना घेऊन जाण्यासाठी देवगण ब्रह्मलोकांतील विमान घेऊन आले होते इत्यादि वर्णन वा.रा. ३/५ मधे आहे. शरभंगाचा अधिकार किती मोठा होता हे यावरून ठरते. दिसते. ब्रह्मलोकास जाणार होते पण रामवनांत येणार आहेत असे ऐकले म्हणून ब्रह्मलोकास न जातां रामदर्शन लाभण्यासाठी थांबले. यावरून स्पष्ट झाले की **देवानी आणलेल्या विमानांत बसून ब्रह्मलोकांत जाण्यापेक्षां रामदर्शन लाभ अधिक महत्वाचा आहे** आणि **ब्रह्मलोकांतसुद्धां रामदर्शन होत नाही. (क) रामबनी येतिल** (असे) कानां (कानी, कानांवर) ये -येथे भविष्यकाळाचा उल्लेख आहे. वा.रा. प्रमाणे मुनीला कळले होते की राम वनांत **आलेले असून जवळच आहेत. 'अहं ज्ञात्वा नरव्याघ्र वर्तमानमदूरतः'** (३/५/२९) विमान घेऊन येणाऱ्या इंद्राचा रथ परत जात असलेला रामचंद्रानी पाहिल्याचे वर्णन त्या पूर्वीच आहे. सार हे की राम विराधास मारून ज्या दिवशीं शरभंगाश्रमांत आले त्याच दिवशी शरभंग ब्रह्मलोकास जाण्यास निघाले होते व त्याच दिवशी त्यांस कळाले होते पण येथे 'राम वनांत येतील' असे ऐकले, म्हणजे रामवनवासास निघण्यापूर्वी ऐकले होते व -

चौ.३(१) वाट बघत होतो दिनराती - यानेही हेच ठरते की पुष्कळ दिवस रात्रंदिवस वाट बघत राहिले होते. असेच वर्णन **अ.रा.** आहे. **'बहुकालमिहैवासं तपसे कृतनिश्चयः॥४॥ तव संदर्शनाकांक्षी राम त्वं परमेश्वरः** ।।५।। (३/२) **(क) निवली छाती** - सुचविले की दर्शनाची तळमळ फार दिवस लागून राहिली होती. प्रेमी साधकांस आश्वासन आहे की - **अत्यंत तळमळीने वाट बघत राहिल्यास प्रभु दर्शन दिल्याशिवाय राहणार नाहीत.**

हिं. । नाथ सकल साधन मैं हीना । कीन्ही कृपा जानि जन दीना ॥४॥
। सो कछु देव न मोहि निहोरा । निज पन राखेउ जन मन चोरा ॥५॥
। तब लगी रहहु दीन हित लागी । जब लगि मिलौं तुम्हहि तनु त्यागी ॥६॥
म. । नाथ सकल साधन मी हीन । कृता कृपा गणुनी जन दीन ॥४॥
। देव! न हा उपकार मज करा । जनमनचोरा! स्वपण कृत खरा ॥५॥
। तोवर दीनहितार्थ रहावे । जो तनु तजुनि तुम्हां न मिळावे ॥६॥

अर्थ - नाथ ! मी सकल - साधन हीन आहे. दीन सेवक समजून आपण कृपा केलीत ।।४।। (पण) देवा! हा काही आपण माझ्यावर उपकार नाही केलात जनमनचोरा! आपण आपला पण खरा केलात ।।५।। जो पर्यंत देहत्याग करून मी तुमच्यांत मिळणार नाही तो पर्यंत (आतां) दीनाच्या हितासाठी आपण येथे थांबावे ।।६।।

टीका. चौ. ४-५(१) **नाथ मी सकलसाधन हीन** - अत्रीनी **'जपतप कितिकृत?'** (६ छंद) असे जे मनांत म्हटले ते शरभंग उघड सांगत आहेत भाव तेच आहेत. ज्यानी आपल्या अमोघ तपादि साधनानी ब्रह्मलोकापर्यंतचे सर्व स्वर्ग प्राप्त केले ते शरभंग मुनि म्हणतात की मी अगदी साधन हीन आहे. जप तपादि साधनानी रामकृपे शिवाय भक्ति मिळत नाही हे ते जाणतात व भगवंतास दीन दास प्रिय असतात हेही ते जाणतात,म्हणून त्यानी सर्व साधनांची आशा सोडली व दीन झाले **(क) जन-मन-चोरा स्वपण कृत खरा - जन** = अनन्य सेवक, भक्त, **'विश्वासयुत सब आस सांडुनि दासतव होती खरे'** (७/१३/३) असे जे असतील ते जन = भगवत्सेवक. आपण -दीनबंधु हे आपले ब्रीद खरे करण्यासाठी मला दर्शन दिले. माझ्यावर उपकार करण्यासाठी आलां नाहीत. नसते दर्शन दिलेत तर तुमच्या ब्रीदाला बट्टा लागला असता. शरभंग बऱ्याच अंशाने **'बालकसुतसम दास अमानी'** असल्याने सलगीने बोलत आहेत. अंतरींचा भाव हा आहे की उपकार केले असे तुम्हांलाच वाटत नाही. मी आपल्या बालकावर उपकार केले असे प्रेमळ जननीला कधीच वाटत नाही. **(ख) जनमनचोरा** आपण माझेमन चोरलेत त्यामुळे आतां जगण्याचीही इच्छा राहिली नाही. ज्यानी मन घेतले चोरून त्यांच्यातच लीन व्हावे असे वाटत आहे म्हणून आता मात्र एवढा उपकार माझ्यावर करा की -

चौ. ६(१) तोबरि दीनहितार्थ रहावे - देहत्याग करून तुमच्यांत लीन होईपर्यंत आतां आपण माझ्या समोर रहावे. या विचाराप्रमाणे सगुण सायुज्य मिळविण्याची इच्छा होती पण आतां दिसेल की मुनींचा हा विचार टिकला नाही. बालकच बोलून चालून! इच्छा बदलण्यास वेळतो किती! **'प्रेरक हृदिं रघुवंश विभूषण'** समोरच आहेत! **अध्यात्म. रा. व. वाल्मीकि रामायण** यांतील **शरभंग प्रकरण अगदी नीरस आहे.** वा.रा. पेक्षां अ.रा. शरभंग प्रकरणांत भक्तिरस अधिक असला तरि मानसांतील रसाळपणा तेथे नाही.

हिं ***। जोग जग्य जप तप ब्रत कीन्हा । प्रभु कहँ देइ भगति बर लीन्हा॥ ७॥***
। एहि बिधि सर रचि मुनि सरभंगा । बैठे हृदयँ छाडि सब संगा ॥८॥

हिं. दो. । सीता अनुज समेत प्रभु नील जलद तनु स्याम ॥
॥ मम हियँ बसहु निरंतर सगुनरूप श्रीराम ॥८॥

म. ***। योग यज्ञ जप तप कृत देई । प्रभुति भक्ति वर मागुन घेई ॥७॥***
। मग शरभंग मुनी शर रचती । हृदयि संग सब सोडुन बसती ॥८॥

म.दो. । सानुज सह सीते प्रभो नील जलदसे श्याम ॥
॥ वसा सगुणरूपे सतत मम हृदयी श्रीराम ॥८॥

अर्थ - योग, जप, तप इत्यादि जे काही केले होते ते (सर्व) प्रभूला समर्पण केले व मुनीने भक्ति वर मागून घेतला।।७।। मग शरभंग मुनीनी बाण (शर) रचले व हृदयांतील

सर्व संग सोडून त्यांवर बसले ॥८॥ (आणि) प्रभो! सीता व अनुज यांच्यासहित. नीलमेघासारखे श्याम श्रीराम! सगुण रूपाने माझ्या हृदयांत सतत निवास करा. रहा अशी प्रार्थना केली)॥दो.८॥

टीका. चौ. ७(१) योग यज्ञादिकांच्या ज्या पुण्याच्या बळावर मुनीनी ब्रह्मलोकापर्यंतचे सर्व स्वर्ग अक्षय जिंकले होते ते सर्व पुण्य मुनीनी रामार्पण केले. जोपर्यंत पुण्यरूपी कर्म शिल्लक असेल तोपर्यंत त्याचे फळ कर्त्याला भोगावे लागणारच म्हणून मुनीनी सर्व कर्म रामार्पण केले. **(क) भक्ति बर मागुन लेई** - कर्माच्या मोबदला मागितला नाही हे 'वर' या शब्दाने सुचविले. कर्माचे फळ किंवा मोबदला प्रेमभक्ति असूं शकत नाही कारण ही भक्ति कृपासाध्य आहे.

चौ.८(१) हृदयि संग सब तोडुनि - वासना हाच हृदयांतील संग आहे. स्वर्गादि लोकांत जाऊन राहण्याची, मोक्षाची व हरिलीन होण्याची या तिन्ही वासनांचा त्याग केला. संग = आसक्ति हा सामान्य अर्थ आहे. **(क) शरभंग मुनी शर रचती - शर** = बाण रचले व शरशय्येवर बसले, जसे भीष्माचार्य. शरभंग या नावाला हा अर्थ अधिक साजेसा आहे. शर = लव्हाळे हा दुसरा अर्थ आहे. वरील मान्य नसेल त्यानी हा घ्यावा. लव्हाळ्यांची गणना दर्शदर्भात होते म्हणून दर्भासन घालून बसले असा अर्थ होईल. शरशय्येवर झोपणारा एक तपस्वी पंचवटी पलीकडील तपोवनांत काही वर्षांपूर्वी या लेखकाच्या डोळ्यानी पाहिला होता. (ख) योगाग्नीने देह जाळल्याचा उल्लेख पुढे नसता तर टीकाकार करतात तसा सर = सरण, चिता असा अर्थ करणे योग्य व जरूर होते. सतीने व शबरीने योगाग्नीने देहत्याग केल्याचे उल्लेख मानसांत आहेत. तेथे चितेचा उल्लेख नाही व टीकाकारही तेथे चितेचा उल्लेख करीत नाहीत. चिता रचून देह सर्पणांत जाळल्यावर योगाग्नी या शब्दाला काहीच किंमत उरत नाही. **भावार्थ रामायणांत पहा - 'ऐसे बोलोनिया जाण। श्रीरामादेखतां आपण। शरभंगाने घालोनियां आसना केले दहन योगाग्नियोगीं॥'** (भा.रा.३/२) भा.रा.शरभंग ब्रह्मलोकास गेला आहे. **ल.ठे.** वा.रा. येथे योगाग्नीचा उल्लेख नाही म्हणून अग्नीत प्रवेश केल्याचे वर्णन आहे. देह जळल्यावर शरभंग दिव्य देहाने ब्रह्मलोकास गेला आहे. (वा.रा.३/५/३९-४३) अध्यात्म रा. चितेचा उल्लेख आहे पण योगाग्नीचा नाही व तोही ब्रह्मलोकास गेला आहे.

दोहा. ८(१) सगुण रूपाने रूपाने सगुण साकार रूपाने हृदयांत सतत = सदा सर्वकाळ रहा असा वर देण्यास करण्यापूर्वी मागितला.

चौ.-अस कहि जोग अगिनि तनु जारा। रामकृपाँ बैकुंठ सिधारा॥१॥
ताते मुनि हरि लीन न भयऊ। प्रथमहिं भेद भगति बर लयऊ॥२॥
रिषि निकाय मुनिबर गति देखी। सुखी भए निज हृदयँ बिसेषी॥३॥
अस्तुति करहिं सकल मुनिबृंदा। जयति प्रनत हित करुना कंदा॥४॥

म. । मग योगाग्निंत देह जाळला । रामकृपे वैकुंठा गेला ॥१॥
। परि हरिलीन न झाला मुनिवर । आधि घेतला भेदभक्ति वर ॥२॥
। ऋषिनिकाय मुनिवर-गति बघती । हृदयी विशेष सुखा ये भरती ॥३॥
। स्तुति करिती मुनिवृंद बहु तदा । प्रणतहिता जय करुणा-कंदा ॥४॥

अर्थ - मग योगाग्नीत देह जाळला व मुनि रामकृपेने वैकुंठास गेला ॥१॥ मुनिवर हरिलीन झाला नाही याचे कारण त्याने आधीच भेदभक्ति वर मागून घेतला होता ॥२॥ ऋषिसमुदायानी मुनिवराला मिळालेली गति पाहिली व त्या सर्वांच्या हृदयांत सुखाला विशेष भरती आली ॥३॥ तेव्हां त्या पुष्कळ मुनिवृंदानी प्रभूची स्तुति केली व जय प्रणतहिता करुणाकंदा' असा जयजयकार केला॥४॥

टीका. चौ. १-२(१) **मग योगाग्नित देह जाळला** हा चरण अक्षरशः पूर्वी आला आहे. **'मग योगाग्नित देह जाळला। मखिं सब हाहाकार जहाला'** (१/६४/८) येथे चितेचा उल्लेख नाही. शिवपुराणांत जेथे ही कथा आहे तेथेही चितेचा उल्लेख नाही. पुनरुक्तीने दोन्हीतील साम्य दाखविले आहे. सतीने **'हृदि शशिमौलि धरुनि वृषकेतु'** (१/६४/७) देहत्याग केला तसा शरभंगानी ।**सीतालक्ष्मणसंयुक्त रघुपति नीलाब्दनीलं हृदि** ।प्रीती॥ ध्यान करित देहत्याग केला हेही पुनरुक्तीने सुचविले (क) योगाग्नीने देहत्याग करणारी शबरी हरिलीन झाली तसे शरभंग कां झाले नाहीत याचे उत्तर येथे दिले आहे. हे उत्तर १/६४/८ मध्ये अध्याहृत घ्यावयाचे आहे. **'अन्ते मति सा गतिः'** हा सिद्धांत येथे सुचविला. **भेदभक्ति** = सेव्यसेवकभाव कायम ठेऊन भक्ति. **नित्यवैकुंठात समीपता मुक्ति शरभंगाला दिली.** समीपतेतच सेव्यसेवक भावाने भक्ति करणे सुलभ आहे. विराधाला सलोकता दिली असली तरि ती नित्यवैकुंठास दिली असे मानण्याचे कारण नाही. अनित्य वैकुंठास धाडला असे म्हणणेच योग्य ठरेल, कारण की ज्ञानीभक्त असतील तेच नित्यवैकुंठात जाऊ शकतात.

चौ.३-४(१) ऋषिनिकाय - ऋषींचे अनेक समुदाय तपश्चर्येच्या भेदाने निरनिराळे प्रकार होते. (वा. रा. ३/६/१।३ पहा.) वैखानस, वालखिल्य, पत्रहारी, अश्मकुट्ट, गात्रशय्या, अशय्या इत्यादि. **(क) गति पाहिली** म्हणजे विमानांत बसून वैकुंठास जाताना पाहिले, तेव्हां विविध ऋषिमुनिगण शरभंगाश्रमात आले. **(ख) विशेष सुखा ये भरती** -कारण १ त्याना भक्तीची आवड असावी. २. अरण्यांतील राक्षसांच्या तडाक्यांतून सुटून याच जन्मांत शरभंग कृतकृत्य झाले हे पाहिले. ३. रघुवीराचा प्रभाव पाहून व हे परमेश्वर आहेत हे ओळखून जाणून वाटले की हे आपल्याला राक्षसांच्या भयापासून मुक्त करतील व आपला परमार्थमार्ग निर्भय होईल व यांच्या कृपेने जन्माचे साफल्य होईल. ४. दुसऱ्याच्या उत्कर्षाने हर्ष झाला यावरून हे साधु

= भक्त होते. (ग) **प्रणतहिता करुणाकंदा कंद** = जलद, करुणाकंद = करुणारूपी जलाचा वर्षाव करणारे. या दोन विशेषणानी मुनिगणांनी सुचविले की आम्ही सर्व प्रणत = शरणागत आहोत. आमच्यावर करूणा, दया करून आमचे हित करावे राक्षसभयापासून मुक्त करून भक्ति द्यावी.

सूचना -. वा.रा. प्रमाणे ते सर्व मुनिगण नंतर प्रभूनां सुतीक्ष्णाच्या आश्रमाकडे घेऊन जाण्यास निघाले व जातां जातां आपापल्या आश्रमांतही घेऊन गेले. शरभंगाश्रमापासून सुतीक्ष्णाश्रम फार दूर होता हे तेथील वर्णनावरून ठरते. साहव्या सर्गात राक्षसांच्या वधाची प्रतिज्ञा केली आहे व नंतर **'स गत्वा दूरमध्वानं नदीस्तीर्त्वा बहूदकाः ॥ ददर्श विपुलं शैलं महामेघमिवोन्नतम्'** सुतीक्ष्णाश्रमाकडे गेले आहेत. पुष्कळ उदक असलेल्या नद्या माहुरगडाकडून दक्षिणेस येतानां लागणाऱ्या म्हणजे नर्मदा व तापी व त्याना मिळणाऱ्या मोठ्या नद्या, ओलांडल्यानंतर प्रभु सुतीक्ष्णाश्रमाजवळ आले एवढे या उल्लेखावरून ठरते. व वा. रा. मधील अगस्त्याश्रमाच्या वर्णनावरून ठरते की हा विपुल शैल म्हणजे सह्याद्रि असला पाहिजे. व आजच्या अगस्त्याश्रम स्थानावरून अनुमानाने ठरते की **सुतीक्ष्णाश्रम घोटीच्या आजू बाजूस सह्याद्रींत कुठेतरी असावा.** वा. रामायणांतील सारच पुढे आहे.

शरभंगकृत स्तुति - मघानक्षत्र - (दाहवी स्तुति)

(१) **अनुक्रम साम्य** - नक्षत्रमंडळांत मघानक्षत्र दहावे ही स्तुति दहावी.

(२) **नाम साम्य** - मघानक्षत्रांतील पर्जन्यधाराशी बाणवृष्टीची तुलना मानसांत केली आहे. 'दाहिदिशा व्यापुनि शर राहत । **मघामेघ - झड** जणुं बहु लागत' (६/७३/३) ही मायापुरी आहे. 'सेनापति कामादि, भट कपट दंभ पाखंड' (७/७१रा हे सेनापती व सैनिक. मघा जलधारांप्रमाणे विविध विकार रूपी शरांचा मारा करीत असतात पण हे ऋषि **शर-भंग** आहेत. त्या वीरानी मारलेल्या शरांचा. भंग करणारे आहेत. लोभरूपी एकशर (ब्रह्मलोकास जाण्याचा व तेथील सुखांचा लोभ लागणार होता पण तो सुद्धां विरागरूपी सचिवाच्या साह्याने विवेक रूपी शररचनाकरून त्यावर बसणे व हृदयांतील सर्व वासना रूपी शर मोडून काढून टाकणे या प्रमाणे या स्तुतीत शरच शर आहेत.

(३) **तारेसंख्या साम्य** - मघा नक्षत्रांत पांच तारे आहेत. तसेच या स्तुतींत **रघुवीर, नाथ, देव, प्रभु, व श्रीराम हे पांच तारे आहेत.** ही जरी रघुनाथाचींच संबोधने असली, तरी अर्थ व प्रत्येकाचे कार्य निराळे आहे. रघुवीर - कृपावीरता 'कृपा करा गणुनी जनदीन' नाथ स्वामित्व, देव - दिव्यत्व, स्वयंप्रकाशत्व. प्रभु - सर्वसमर्थपणा, श्रीराम = ऐश्वर्यानंददायकत्व.

(४) **आकार साम्य** - नक्षत्राचा आकार पर्णशाले सारखा आहे. शाला = गृह. आईबाप भाऊ घरांत राहूनच पालनपोषण करतात. मुनीने आपल्या हृदयरूपी घरांत सीताराम व लक्ष्मण यांस निवास करण्यास सांगितलेच आहे.

(५) **देवतासाम्य** - मघानक्षत्राची देवता पितर आहेत. पितर = आई बाप. राम जगत्पिता व सीता जगज्जननी असल्याचे उल्लेख मानसांत आहेत. आईबाप घरांत राहूनच बालकाचे पालनपोषण करतात. रामपिता व सीता माता यांना हृदय पर्ण शालेत राहण्यास सांगितले ते याच हेतूने. आईबापांच्या ठिकाणी वर' (३) मध्ये दाखविलेले पांच गुण पाहिजेतच आईबाप **कृपालु** पाहिजेत, त्यांच्या शिवाय बालक **अनाथ** होते. आईबापानां **दिव्य** - ज्ञान नसेल तर उत्तम प्रकारे कल्याण करू शकणार नाहीत. 'मातृदेवोभव, पितृदेवोभव' या प्रमाणे आईबाप देव आहेत. स्तुतीत 'देव' आहे. बालकाचे पालन, लालन, पोषण करण्याचे सामर्थ्य पाहिजे (प्रभु आहेत). मुलाला ऐश्वर्य व आनंद त्यानी देणे जरूर आहे. (श्री = ऐश्वर्य, राम -आनंदसिंधु सुखराशी)

(६) **फलश्रुतिसाम्य** - सचिव विवेक भूपतिचे (१/३२/६) ज्ञानरूपी भूपतीचे **सचिव** = विराग. **'सचिव विराग विवेक नरेश हि'** (२/२३५/६) शरभंग आपल्या योगादि साधनांच्या बळावर ब्रह्मलोकास जाणार होते. ते ज्ञानी होते, म्हणजेच ज्ञान रूपी भूपति हे करणार होता पण विरागरूपी सचिवाने मंत्र सांगितला की राम येत आहेत. दर्शन घेऊन मग जा. सचिवाला माहीत होते की राजाला हळुहळु, मानत मानत सांगावे रामदर्शन झाले की आपोआप बेत बदलेल. मग सांगितले विराग सचिवाने की ब्रह्मलोकांत काय आहे? हरिलीन व्हा झाले. तेव्हां ब्रह्मलोकाचा व सर्वकर्मफळाचा त्याग केला. मग सांगितले सचिवाने की हरिलीन होण्यांत तरि काय फायदा? जगत्पिता, जगज्जननी, जगद्‌बंधु यांना तुमच्या हृदयांत राहण्यास सांगा म्हणजे मग कसलेच भय नाही. सर्व ऐश्वर्य व आनंद यांचे निधान घरांतच असल्यावर भय नाही, दु:ख नाही, चिंता नाही. या प्रमाणे विराग रूपी सचिवाने ज्ञान रूपी राजाला जय मिळवून दिला तीच भक्ति. **'ढाल बिरति, असिबोध, रिपुमद मोहादि बधून ॥ जय मिळतो हरिभक्ति ती -'** (७/१२०म.) या सर्व विकाररूपी बाणांचा वर्षाव होतांच ते **शर** या ढालीवर **भंग** पावतात व ज्ञान = बोध रूपी खड्गाने मदमोहादिकानां मारून रामकृपेने भक्तिरूपी जय मिळतो.

या प्रमाणे सहाही अंगांचे साम्य मानसाधारे यथामति दाखविले गेले. बालक सुतसम दास अमानी' याची पूर्णता सुतीक्ष्ण चरित्रांत पुढे दिसेल.

''तनू त्याग शरभंग'' प्रकरण समाप्त.

●●●

"प्रीति सुतीक्ष्णाची कथित" प्रकरण (९/५-११)

हिं. । पुनि रघुनाथ चले बन आगे । मुनिवर बृंद बिपुल सँग लागे ॥५॥
। अस्थि समूह देखि रघुराया । पूछी मुनिन्ह लागि अति दाया ॥६॥
। जानत हूँ पूछिअ कस स्वामी । सबदरसी तुम्ह अंतरजामी ॥७॥
। निसिचर निकर सकल मुनिखाए । सुनि रघुबीर नयन जल छाए ॥८॥

म.। मग रघुनाथ पुढे वनि निघती । मुनिवर निकर सवे बहु चलती ॥५॥
। अस्थिराशि रघुराया दिसती । येई दया अति, मुनीत पुसती ॥६॥
। जाणुनीहि कां पुसतां स्वामी । सर्वदर्शि तुम्हिं अंतर्यामी ॥७॥
। निशिचरगणभक्षित मुनि सगळे । तैं रघुवीर नेत्रिं जल भरले ॥८॥

अर्थ - मग रघुनाथ वनांत पुढे निघाले तेव्हां मुनिवरांचे पुष्कळ समुदाय त्यांच्या बरोबर चालू लागले ॥५॥ (वाटेने ठिकठिकाणी) रघुरायांस हाडांच्या राशी दिसल्या तेव्हा अतिशय दया उपजली (आली) व मुनीनां विचारले॥६॥ (मुनि म्हणाले की) स्वामी! आपण सर्वदर्शी व अंतर्यामी आहांत (मग) जाणून सुद्धां कां बरे विचारतां ॥७॥ निशाचरगणानी खाल्लेले हे सगळे मुनि आहेत तेव्हां (ते ऐकून) रघुवीराचे डोळे पाण्याने भरले ॥८॥

टीका. चौ. ५(१) **मुनिवर निकर सवें बहु चलती** - मुनींच्या हाडांचे ढीग रानोमाळ पडलेले आहेत ते प्रभूच्या दृष्टीस पडावे. भगवंताच्या बरोबर चालत जाण्याचा व मुखदर्शनाचा लाभ व्हावा, संभाषणाचा लाभ व्हावा, आपल्या आश्रमांत नेऊन सेवा करावी इत्यादि हेतूनी मुनिसमुदाय बरोबर चालू लागले.

चौ. ६-८(१) अध्यात्म रामायणांत सुद्धां वर्णन आहे की जिकडे तिकडे माणसांची हाडे व मुंडकी पडलेली होती. असे दृश्य पाहताच कोणीही मनुष्य जे सहज विचारील तेच रघुरायानी विचारले. **रघुराया** म्हणण्यांत भाव हा की रघुवंशी राजांच्या साम्राज्यांत माणसांची हाडे अशी रानोमाळ पडलेली असणे त्या वंशाला व रघुवंशी राजानां कमीपणा आणणारे आहे. याचा तपास करून दुष्टांचा विनाश करणे रघुवंशीराजांचे कर्तव्य आहे. **(क) रघुबीर नेत्रि जल भरले** - येथे करुणा व वीर या दोन रसांचे मधुर मिश्रण आहे. राक्षसानी मुनीनां खाल्ले हे ऐकून दुःख झाले व निशाचरानां मारून मुनीनां निर्भय करणे जरूर आहे या विचाराने वीराच्या बाहूला स्फुरण चढले याचा परिणाम काय झाला पहा.

हिं. दो. । निसिचर हीन करउँ मही भुज उठाइ पन कीन्ह ॥
। सकल मुनिन्हके आश्रमन्हि जाइ जाइ सुख दीन्ह ॥९॥

म.दो. । निशिचर-हीन करीन महि पण कृत भुज उचलून ॥
॥ सकल मुनीना सुख दिले तदाश्रमी जाऊन ॥९॥

अर्थ - हात वर उचलून प्रतिज्ञा केली की मी पृथ्वी निशाचरहीन करीन व नंतर सगळ्या मुनींच्या आश्रमांत जाऊन त्यानां सुख दिले ।दो.९।।

टीका. (१) बाहु - भुज वर उचलून प्रतिज्ञा करण्याची रीत आहे. १/१६५/५; १/२४९ पहा. **(क) वा.रामायणांत** वर्णन आहे की कोणाच्या आश्रमांत काही दिवस, पंध्रवडे, महिने, वर्षे, या प्रमाणे राहून वनवासाची दहावर्षे पूर्ण केली व नंतर अगस्त्याश्रमांत गेले. पण निरनिराळ्या रामायणांत व पुराणांत या विषयी कल्पभेदानुसार भेद असल्याने कवीनी त्या विषयी काहीच उल्लेख कोठेही केला नाही. ज्याला जे मत रूचेल ते त्याने मानावे. ल.ठे. या प्रतिज्ञेतील **'महि'** शब्दाकडे लक्ष दिले की अहिरावण कथा या रामायणांत कां नाही वगैरे प्रश्न विचारण्याची इच्छा होणार नाही. पाताळ किंवा स्वर्ग निशाचरहीन करण्याची प्रतिज्ञा (पण) केलेलीच नाही.

श्रीरामचरित मानस गूढार्थ चंद्रिका अरण्यकांड अध्याय १ला समाप्त.

●●●

अध्याय दुसरा

हिं. । मुनि अगस्ति कर सिष्य सुजाना । नाम सुतीछन रति भगवाना ॥१॥
। मन क्रम बचन राम पद सेवक । सपनेहुँ आन भरोस न देवक ॥२॥
। प्रभु आगवनु श्रवन सुनि पावा । करत मनोरथ आतुर धावा ॥३॥
म. । मुनि अगस्तिचा शिष्य सुजाण हि । भगवंती रति सुतीक्ष्ण नाम हि ॥१॥
। राम सुसेवक कृतिमन-वचनी । अन्य देव आशा ना स्वपनी ॥२॥
। प्रभु आगमन खबर जै पावे । करत मनोरथ आतुर धावे ॥३॥

अर्थ - अगस्ति मुनींचा एक सुजाण शिष्य आहे. त्याची भगवंताच्या ठिकाणी सुतीक्ष्ण रति आहे व त्याचे नांव हि सुतीक्ष्ण आहे.।।१।। कृतीने, मनाने व वाणीने तो चांगला राम सेवक असून इतर आशा किंवा इतर देवांची आशा (भरंवसा) त्याला स्वप्नांत सुद्धां नाही ।।२।। प्रभूच्या आगमनाची बातमी जेव्हां त्याला मिळाली कळली तेव्हां तो मनोरथ करीत (दर्शनातुर) व्याकुळ होऊन धावत निघाला ।।३।।

टीका. चौ. १(१) **मुनि अगस्तिचा शिष्य** - इतर मुनींच्या वर्णनांत कोण कोणाचा शिष्य हे मानसांत मुळीच सांगितलेले नाही, फक्त सुतीक्ष्णाच्या बाबतीतच केलेला **हा उल्लेख सहेतुक आहे** हे पुढे नक्षत्रतुलनेत दिसेल. **सुजाण** - आपले परमहित कशांत आहे हे चांगले जाणणारा. कारण सांगितले की **'भगवंती रति सुतीक्ष्ण आहे. 'नीति निपुण तो परम शहाणा ॥ ... भजे त्यजुनि छल जो रघुबीर हि'.** (७/१२७/३-४). सु:अति तीक्ष्ण = तीव्र भगवत्प्रेम असलेला = सुतीक्ष्ण. अत्रि व शरभंग ही नांवे जशी सार्थ आहेत तसेच **सुतीक्ष्ण नांवही सार्थ आहे.**

चौ. २-३(१) **रामसुसेवक कृतिमनवचनी** - **'मनतनवचन-भजन दृढनेमा'** (१६/९) टीका पहावी. **(क) अन्य देव-आशा ना स्वपनी'** - अन्य आशा, वा अन्यदेव - आशा मुळीच नाही. इतर कोणी किंवा इतर साधने यांच्यामुळे आपले कल्याण होईल अशी कल्पना कधी स्वप्नात सुद्धां नाही. याचेच नांव अनन्यगतिकता. **'म्हणवि दास मम नर आशा करि। वदा कुठे विश्वास खरा तरि'** (७/४६/३) सुतीक्ष्णाच्या पुढील वचनांवरून हाच अर्थ निश्चित होतो. (ख) आतुर धावे -दर्शनातुर, दर्शनाच्या इच्छेने व्याकुळ होऊन धावतच निघाला आश्रमांतून. (ग) ल.ठे. - भगवान राम व प्रभु हे तीन शब्द तीन चौपायांत वापरून सुचविले की जे रघुनाथ राम वनांत आले आहेत असे ऐकले तेच भगवान व सर्व समर्थ प्रभु = परमात्मा आहेत अशी सुतीक्ष्णाची भावना आहे.

हिं. । हे बिधि दीनबंधु रघुराया । मो से सठ पर करिहहिं दाया ॥४॥

। सहित अनुज मोहि राम गोसाई । मिलिहहि निज सेवक की नाई ॥५॥

। मोरे जियँ भरोस दृढ नाही । भगति बिरति न ग्यान मन माही ॥६॥

। नहिं सतसंग जोग जप जागा । नहि दृढ चरन कमल अनुरागा ॥७॥

म. । हे विधि! दीनबंधु रघुराया । करिति कि मजशा शठा दया या ॥४॥

। सानुज मजला राम हृदयपति । निज सेवका तसे कधि भेटति ॥५॥

। मनी भरंवसा मम दृढ नाही । ज्ञान विरति भक्ति न मनि काही ॥६॥

। सत्संग न जप योग न याग न । चरण - सरोजी दृढ अनुराग न ॥७॥

अर्थ - अरे दैवा! दीनबंधु रघुराया या माझ्यासारख्या शठावर दया करतील का. ॥४॥ हृदयपति (गोसाई, गोस्वामी, हृषीकेश) राम आपल्या आवडत्या (निज) सेवकास जसे भेटतात (आलिंगन देऊन) तसे अनुजासहित मला कधी भेटतील का? (भेटतील असा) दृढ भरवसा माझ्या मनाला वाटत नाही (कारण) माझ्याजवळ ना ज्ञान ना वैराग्य की मनांत थोडी देखील (काही) भक्ति नाही॥६॥ सत्संग नाही, जप नाही, योग नाही की यज्ञ याग नाही व चरणकमलांच्या ठिकाणी दृढ अनुराग - रति, दृढ स्नेह ही नाही. ॥७॥

टीका. **चौ. ४.५(१) हे विधि!** भाव हा की प्रभु रघुरायानी येऊन मला प्रेमाने भेटावे अशी माझी पात्रता कोणत्याच बाजूने नाही. केवळ सुदैवाने झाले दर्शन तरच होईल. असे आहे का माझ्या दैवांत! (क) शठ - पात्रता नसून भगवंताच्या भेटीची इच्छा करणारा म्हणजे महामूर्ख. असा मी महामूर्ख असतां रघुराया माझ्यावर दया तरि कशी व कां करतील? **(ख) निज सेवका तसे कधि भेटति** = निज सेवकास जसे प्रेमाने आलिंगन देऊन भेटतात तसे कधी भेटतील का दैवा? **निजसेवक** = अंतरंगातील, आवडता, प्रिय सेवक, ज्याला प्रभु आपला मानतात असा. याच अर्थाने मानसांत हा प्रयोग केलेला आहे निजजन, निजसेवक, निजदासी, निजकिंकरी इत्यादि. प्रभु आपल्या आवडत्या सेवकाकडे जाऊन त्याला भेटतात पण मी तसा सेवक ही नाही.

चौ. ६.७.(१) मनी भरंवसा मम दृढ नाही - शठ असल्यामुळे कृपाकरतील अशी खात्री वाटत नाही. प्रियसेवक नसल्यामुळे येतील असे वाटत नाही. या प्रमाणे मनोरथ करीत, विचार करीत आहेत की आपल्याजवळ असे काय आहे की त्यामुळे रघुराया दयालु असले दीनबंधु असले तरि त्यानां मला भेटण्याची इच्छा होईल? **(क)** ज्ञान वैराग्य नवविधाभक्ति यांतले काही मज जवळ नाही. पुढे अनुरागाचा उल्लेख असल्याने येथे भक्ति म्हणजे नवविधा भक्ति, भजन हा अर्थच घेणे भाग आहे. या गोष्टी का नाहीत याचे कारणआतां सुचवितात. **(ख) जप याग** = धर्मानुष्ठान नाही म्हणून **वैराग्य**

नाही. वैराग्य नाही म्हणून योग नाही व **योग** नाही म्हणून ज्ञान नाही. **'विरतिस धर्म योग दे ज्ञाना'** (१६/१). हे सर्व नसण्याचे व दृढ अनुराग नसण्याचे मुख्य कारण म्हणजे सत्संग नाही. **'मति गति भूति भलेपण कीर्ती। जैं ज्या जेथे प्राप्त जशी ती।। तो सत्संगति महिमा जाणा । लोकी वेदिं उपाय दुजा ना ॥ (१/३/५-६) 'सकल साधनहीन मी'** आहे असे शरभंग म्हणाले त्याचाच हा विस्तार आहे. असा विचार करता करतां निराश झाले तोच एक आधार सापडला -

हिं. । एक बानि करुनानिधान की । सो प्रिय जाके गति न आन की ॥८॥
। होई है सुफल आजु मम लोचन । देखि बदन पंकज भव मोचन ॥९॥

म. । एकहि बाणा कृपानिधाना । प्रिय तो ज्याते गति ना आना ॥८॥
। होतिल सुफल आज मम लोचन । बघुन वदन - पंकज भव-मोचन ॥९॥

अर्थ - परंतु (हि) कृपानिधानाचा एक बाणा आहे की ज्याला दुसरी (आन्न, आन) गति नाही तो प्रिय असतो।।८।। होणार! सुफल होणार! आजं सुफल होणार माझे लोचन! संसार सागरांतून सोडविणारे मुखपंकज पाहून आज माझे नयन सुफल होणार!! ।।९।। (ही आनंदाच्या उद्रेकांतील स्वभावोक्ति आहे. सुंदर नाट्य आहे)

टीका. चौ. ८.९ (१) **एक हि बाणा** - बाणा = ब्रीद, पण **'समदर्शी मज म्हणति सकलही । प्रिय मज अनन्यगति सेवक ही'** (१/४/३/८) असे प्रभुवचनच आहे. ज्याला अन्य गति नाही तो अनन्यगति. अनन्यगतिक होणे हीच मुख्य भक्ति आहे व प्रभु म्हणतात **'जीवभक्तिमान नीच जरि महा। प्राणप्रिय मज बाणा मम हा'** (७/८६/१०) सुतीक्ष्ण कर्मानें मनाने व वाणीने रामसेवक असून भगवंती रति असलेला आहे असे कवीनी आधिच्च सांगितले आहे. आता महाराष्ट्र मयूरांची केका ऐका. **'अनन्यगतिकां जनां निरखितांचि सोपद्रवा। तुझेचि करुणार्णवा मन भरी उमोप द्रवा।।'** (क) सर्व बाजूनी पूर्ण निराशा होऊन महासागरांत बुडू पाहणाऱ्या, घाबरलेल्या, माणसाला मोठ्या बोटीने जवळ येऊन वर घेतला म्हणजे त्याला निराशेच्या व भीतीच्या सहस्रपट, अपार आनंद व हर्ष होतो व तो जसा आनंदाने बेहोष होतो तशी दशा ही स्मृतिरूपी बोट मिळाल्याने सुतीक्ष्णाची झाली व प्रथम 'होतिल' असा उच्चार केला व नंतर 'होतिल सुफल!' इत्यादिप्रकारे अर्थामध्ये दाखविल्याप्रमाणे म्हणत, उड्या मारूं लागले आनंदाने. आतां येथून अनन्य गतिक 'बालकसुत सम दास अमानी' भक्ताचा परमोच्च आदर्श, अप्रतिम नाट्य महाकाव्य पद्धतीने फारच बहारीचा निर्माण केला आहे. 'बालकसुतसम दास अमानी' असेच उद्गारतील व असेच नाचूं लागतील.

हिं. । निर्भर प्रेम मगन मुनि ग्यानी । कहि न जाई सो दसा भवानी ॥१०॥
। दिसि अरु बिदिसि पंथ नहि सूझा । को मैं चलउँ कहाँ नहि बूझा ॥११॥
। कबहुँक फिरि पाछे मुनि जाई। कबहुँक नृत्य करई गुन गाई । ।१२॥
। अबिरल प्रेम भगति मुनि पाई । प्रभु देखैं तरु ओट लुकाई ॥१३॥

म. । प्रेमपूरि मुनि बुडले ज्ञानी । वदवे ना ती दशा भवानी ॥१०॥
। पंथ दिशा विदिशा समजे ना । कोण कुठे मी जात कळेना ॥११॥
। मागे वळे पुन्हां कधि फिरतो । कधि गुणगानी नृत्या करतो ॥१२॥
। प्रेमभक्ति अविरल मुनि पावत । तरुमागे लपुनी प्रभु पाहत ॥१३॥

अर्थ - (महेश म्हणाले) हे भवानी! ज्ञानी मुनि प्रेमाच्या पुरांत असे बुडले (मग्न झाले) की त्या दशेचे वर्णन करतां येणे शक्य नाही॥१०॥ त्यांना दिशा, उपदिशा, रस्ता इत्यादि काही समजत नाहीसे झाले मी कोण कुठे जात आहे हे सुद्धां कळत नाहीसे झाले ॥११॥ केव्हां मागे वळावे, केव्हां पुन्हां परत फिरावे तर केव्हां (राम) गुण गातां गातां नाचू लागावे नृत्य करावे (असे सुरु झाले॥१२॥ अशी प्रगाढ (अविरल) प्रेमभक्ति मुनीला प्राप्त झाली आहे आणि (हे सर्व) प्रभु रामचंद्र तरूच्या आड लपून बघत आहेत ॥१३॥

टीका. सूचना - **'हे विधि दीन बंधु रघुराया'** (चौ.४) पासून **'बघुन वदन पंकज भवमोचन'** (चौ.९) पर्यंत सुतीक्ष्णाचे स्वगत भाषण आहे. **'प्रेमपूरि मुनिबुडले ज्ञानी'** (चौ.१०) पासून **'आणुनि निजाश्रमास'** (दो.१०) पर्यंत महेशांचे भाषण आहे. जेथे परमोत्तम प्रेमभक्तीचे वर्णन आहे तेथे (अयोध्याकांड सोडून) बहुधा महेश वक्ते आहेत. शंकरा सारखे **'श्रीरामभूपप्रियम्'** (मं.श्लो.१) रामप्रेमीभक्त दुसरे कोणी नाहीत. त्यांचा अनुकूल अभिप्राय मिळाला की प्रेमभक्तीची खरी परीक्षा झाली. १/१८५३-८), ३/३३/३, ४/११/७, ५/२२/१, - ३४/४ ६/११७, ७/६/७, ही प्रत्येक कांडातील १/१ अशी उदाहरणे आहेत आणखी अशी पुष्कळ आहेत.

चौ. ११-१२(१) पंथ दिशा विदिशा - वगैरे जाणण्याचे काम प्रथम नेत्रेंद्रियाचे आहे. याने दाखविले की ज्ञानेंद्रियांचा पूर्ण उपरम होऊन ती अन्तर्मुख झाली आहेत. मी कोण कोठे जावयाचे हे जाणण्याचे काम केवळ मनबुद्धी चित्तादिकांचे आहे. त्यांचाही उपरम झाला व फक्त कर्मेंद्रियांचे कार्य बाधितानुवृत्तीने चालू राहिले. झोपेतला मनुष्य जसा बडबडतो, वळकटी गुंडाळून घेऊन चालू लागतो पण त्या गोष्टीचे भान, त्यास मुळीच नसते. तसे हे जागृतीत झाले. व असे होऊ शकते हे अनुभवाने सिद्ध झालेले आहे. **'यज्ज्ञात्वा** (प्रेमभक्तीचा स्वाद चाखून) **मत्तो भवति, स्तब्धोभवति, आत्मारामो भवति'** (ना.भ.६) **'एवंव्रतः स्वप्रियनामकीर्त्या जातानुरागो द्रुतचित्त उच्चैः॥ हसत्यथो-**

रोदिति रौति गायत्युन्मानदवत नृत्यति लोक बाह्यः' (भाग. ११/२/४०) हीच स्थिती येथे सारांशरूपाने वर्णिली आहे. **'वाग्गद्गदा द्रवते यस्य चित्तं रुदत्यभीक्ष्णं हसति क्वचिच्च ॥ निर्लज्ज उद्गायति नृत्यतेच मद्भक्तियुक्तो भुवनं पुनाति'** (भाग.११/१४/२४) 'मत्तो भवति' (ना.भ.) 'उन्मादवत् नृत्यति, गायति' (भाग) ही स्थिती येथे दाखविली. हा भक्तिचा उन्माद भरतचरित्रांत पूर्वी दाखविला आहे. **'स्नेहसुरा-उन्मत्त चालती ॥ शिथिल अंग, पद पथि लटपटती॥ प्रेमे विव्हळ वचने वदती'** (२/२२५/३-४) 'स्तब्धोभवति' आत्मारामो भवति' ही दशा चौ. १५ मधे दिसेल.

चौ. १३(१) प्रेमभक्ति अविरल - **अविरल** = विरळच्या उलट, घनदाट, गाढ, प्रगाढ, अशा भक्ताचे व भक्तीचे कौतुक भगवान आईबापांप्रमाणे कसे बघतात पहा -**(क) तरुमागे लपुनी प्रभु पाहत** -ही प्रभूची पूर्णवात्सल्यमय लीला आहे. **'भक्तवत्सलं कृपालु शील कोमलं'** हे येथे प्रतीतीस आले. बालकांच्या लीला आईबाप जशा हळुच लपून पाहतात व त्यानां सुख होते तसे सुख **'बालकसुतसम दास अमानि'** भक्तांच्या अशा लीला पाहण्यांत भगवंतास होते. आईबाप उघडपणे पाहू लागतांच बालकांस संकोच वाटतो व त्या लीला बंद पडतात म्हणून लपूनच पहाव्या लागतात. येथे प्रभु मुद्दाम लपले आहेत. पूर्वी लपल्यासारखे दिसत होते. **(क) 'लते आड, सखि सुणे दाखवित। श्यामल गौर किशोर सुशोभित'** (१/२३२/३) विशुद्ध श्रृंगाररसाचे प्रकरण असल्यामुळे कोमलता वगैरे भावयुक्त स्त्रीलिंगी 'लता' शब्द आहे. येथे तरू' शब्द आहे. तो पुल्लिंग असून 'लता' शब्दापेक्षां अधिक कोमल आहे. पुरुषाशी लीला करीत आहेत पण अत्यंत कोमल हृदयाने करीत आहेत. ज्याच्या योगाने तरतां येते तो तरु 'तरन्ति अनेन' (अ.व्या.सु.) सुचविले की या लीलेने सुतीक्ष्णाला भवसागरांतून मायेतून तारणार आहेत. **'कस्तरति कस्तरति मायां? यः संगांस्त्यजति यो महानुभावं सेवते निर्ममो भवति**(ना.भ.४६) कोणतरतो, कोण तरतो माया? जो सर्व संगांचा त्याग करतो, महानुभावांची सेवा करतो व जो ममता रहित होतो व **'वेदानपि संन्यस्यति, केवल अविच्छिन्नाऽनुरागं लभते'** (ना.भ.४९) **'स तरति, स तरति मायां, स लोकांस्तारयति'** (ना.भ.५०) जो वेदांचा सुद्धां त्याग करतो व अखंड, अविरल भगवत्प्रेम ज्याला लाभते तोच तरतो. तोच माया तरतो व तो लोकानां सुद्धां तारतो. **'प्रेमभक्ति अविरल मुनि पावत'** याने हेच दाखविले. 'तरु' शब्दाची योजना किती सार्थ व भावोब्दोधक आहे! आणखी एकदां लपंडाव खेळणार आहेत. कि. कां ८/८ पहा. प्रभूनी आपल्या कृपेनेच मुनीला अविरल भक्ति दिली. आतां 'स्तब्धो भवती' पहा.

हिं. । अतिसय प्रीति देखि रघुबीरा । प्रगटे हृदयँ हरन भव भीरा ॥१४॥
। मुनि मग माझ अचल होई बैसा । पुलक सरीर पनस फल जैसा ॥१५॥
। तब रघुनाथ निकट चलि आए । देखि दसा निज जन मन भाए ॥१६॥
। मुनिहि राम बहु भाँति जगावा । जाग न ध्यान जनित सुख पावा ॥१७॥

म. । प्रीति अति रघुवीर बिलोकति । भवभयहारक हृदयी प्रगटति ॥१४॥
। मार्गिच अचल बनुनि मुनि बसले । देहि पुलक फणसासम उठले ॥१५॥
। तदा निकट रघुनाथ ठाकले । बघुनि दशा निजजन मनि रुचले ॥१६॥
। राम जागविति बहुपरि मुनिला । ध्यानसुखे येत न जागृतिला ॥१७॥

अर्थ - अतिशय प्रीति पाहून भवभयहरण करणारे रघुवीर मुनीच्या हृदयांत प्रगट झाले ॥१४॥ (तेव्हां) मुनि मार्गांतच अचल होऊन बसले व देहावर फणसाच्या काट्यांसारखे रोमांच उभे राहिले ॥१५॥ तेव्हां रघुनाथ मुनीच्या जवळ येऊन उभे राहिले व आपल्या भक्ताची ती (प्रेममग्न) दशा पाहून मुनि प्रभूच्या मनांत भरले, फार आवडले ॥१६॥ मुनीला जागविण्याचा प्रयत्न रामचंद्रानी पुष्कळ प्रकारानी (बहुपरि) केला पण ध्यानांत मिळणाऱ्या सुखामुळे मुनि जागे हाईनात ॥१७॥

टीका. चौ. १४(१) **रघुबीर** शब्दाने सुचविले की रघुवीर रूपानेच हृदयांत प्रगट झाले. **'श्यामतामरस - दाम शरीरं । जटामुकुट परिधन मुनिचीरं॥ पाणि चापशर कटि तूणीरं । ...श्री रघुवीरं** ॥(११/३-४) वगैरे ज्यारूपाचे वर्णन स्तुतींत केले आहे तसे प्रगट झाले. **'कीर्त्यमानः शीघ्रमेव आविर्भवति, अनुभावयतिच भक्तान्'** (ना.भ.८०) **असेच घडले 'प्रीति भक्ति जशि हृदयी ज्याते । प्रगट सदा प्रभु तैसे त्यातें ॥ हरि सर्वा व्यापुनि सम राहति । मी जाणे की प्रेमे प्रगटति'** (१/१८५/३-५). ज्यारूपाने प्रभुदर्शन व्हावे असे मुनीला वाटत होते त्यारूपाने हृदयांत प्रगट झाले. (क) भवभयहारक -'होतिल सुफल आज मम लोचन। बघुन वदनपंकज भवमोचन' (चौ ८) याप्रमाणे मुनीची अंतर्दृष्टि तर सुफल झाली व रघुराया भेटावे अशी फार तळमळ होती तर रघुवीर दिसले व अगदी हृदयांत भेटले.

चौ. १५-१६ (१) अचल बनुनि बसले 'स्तब्धोभवति' (ना.भ.६) दगडासारखे चलनवलनरहित होऊन वाटेतच बसले खाली. सगुणसमाधिमग्न झाले. आणि हृदयांतील सुखानंद-अनुभवाचे आणखी एक लक्षण बाहेर दिसले. फणसाच्या काट्यांसारखे दाट व अगदी ताठ असे रोमांच सर्वांगावर उभे राहिले. बाहेरून दिसतात काटे पण आंत जसे मधुर रसाचे गोटे भरलेले असतात तसे प्रभूचे विविध अवयव रूपामृतरसाने भरलेले हृदयांत आहेत. ही दशा दुरून दिसतांच प्रभूला भक्तवियोग असह्य झाला म्हणून **(क) चालत चालत जवळ आले.** चालण्याच्या आवाजाने वृत्तीवर आला म्हणजे एकदां कडकडून मिठी मारून भेटूं असे वाटत होते. पण इतक्याशा आवाजाने भागले नाही. जवळ येऊन त्याची ती प्रेमदशा पाहिली व तो मनांत भरला. अधीरता उत्पन्न झाली. या समाधीत मुनीचे प्राण कायमचे लीन होतात की काय अशी भीति पडली. **(ख) जवळ आले** असे शंकर म्हणाले यावरून ठरले की शिवजी मुनीच्या जवळ होते म्हणून आले असे सांगितले!

चौ. १७ (१) राम जांगविति बहुपरि मुनिला - वृत्तीवर आणण्यासाठी नाना उपाय केले. हालवला कानाजवळ मोठ्याने बोलले डोळ्यांना कमंडलूंतील पाणी लावले मस्तकावर पाणी थापटले मानेच्या दोन्ही बाजूच्या शिरा वरून खाली रगडल्या पाठीच्या कण्यावर, मानेपासून खाली वारंवार हात फिरविला व ताळूवर डाव्याहाताची बोटे ठेऊन त्यांवर उजव्या हाताने टिचक्या, थापट्या मारल्या इत्यादि समाधीतून जागृत करण्याचे सर्व बाह्य उपचार केले पण 'आत्मारामो भवति' (ना.भ. ६) रामरूपास्वादन^ =सुखांत मन व प्राण असे एकवटले आहेत व रामरूपी तदाकार झाले आहेत की **त्रिपुटी राहिली नाही (क) ही सर्व प्रभूनी लीलाच केली** नाही तर काय तो जागा झाला नसता ? पण सीता व लक्ष्मण याना आपल्या भक्ताच्या प्रेमदशेचा कौतुकास्पद नमुना दाखवावयाचा होता म्हणून भेटीची तळमळ सहन करून ही लीला केली. आतां मात्र धीर सुटला **'इहैव तस्य प्रविलीयन्ति प्राणाः'** (प्र.उ.) असे होणार असे वाटतांच तत्काळ सोपा अंतरंग उपाय केला.

हिं. । भूपरूप तब राम दुरावा । हृदयँ चतुर्भुज रूप देखावा ॥१८॥
। मुनि अकुलाई उठा तब कैसे । बिकल हीन मनि फनिबर जैसे ॥१९॥
। आगे देखि राम तन स्यामा । सीता अनुज सहित सुख धामा ॥२०॥
। परेउ लकुट इव चरनन्हि लागि । प्रेम मगन मुनिबर बडभागी ॥२१॥

म. । राम भूपरूपा मग लपविति । हृदयि चतुर्भुज रूप दाखविति ॥१८॥
। तदा घाबरुनि उठले मुनिवर । व्याकुळ जैसा मणिविण फणिवर ॥१९॥
। बघुनी पुढे श्यामतनु रामा । सीता अनुज सहित सुखधामा ॥२०॥
। पडति छडीसम मग चरणांवर । प्रेममग्न बहु सभाग्य मुनिवर ॥२१॥

अर्थ - शेवटी रामचंद्रानी ते (हृदयांतील) भूपरूप लपवून टाकले (गुप्त केले) व त्याच्या जागी मुनीच्या हृदयांत चतुर्भुज रूप दाखविले ॥१८॥ त्याबरोबर मुनिवर घाबरे होऊन मणि नष्ट झालेल्या फणिवरासारखे व्याकुळ होऊन (ताडकन) उठले॥१९॥ तोच समोर सीता व अनुज यांच्यासहित सुखधाम, श्यामतनु राम दिसले - पाहिले ॥२०॥ त्याबरोबर महा भाग्यवान मुनिवर प्रेममग्न होऊन छडीप्रमाणे रामाच्या पायांवर पडले ॥२१॥

टीका. चौ. १८-१९ (१) या दोन चौपायांतील रचनाकौशल्याने हे दाखविले की द्विभुज रघुराज मूर्तीवरच सुतीक्ष्णाचे प्रेम होते ते इतके की चतुर्भुज रूप म्हणजे मायेने केलेली काहीतरी फसवणूक आहे असे वाटले. आपला दुर्लभ निधि चोरून नेला आणि त्याच्या जागी हा सुंदर बाहुला आणून ठेवला हे आहे तरि काय ? अशी अगदीं अबोध बालकासारखी दशा झाली. ३/४ वर्षांच्या मुलाचा फार आवडता दोन हातांचा बाहुला लपवून ठेऊन त्याच्या जागी अगदीं तसाच सुंदर दिसणारा पण चार

हातांचा आणून ठेवा म्हणजे अगदी सुतीक्ष्णासारखी दशा होईल. त्या नव्या बाहुल्याला देईल फेकून व "माझा बावला!" म्हणून लागेल रडायला. **'ज्याचे मन रमले जिथे त्याला तिथेच काम'** (१/८०). काकभुशुंडीचे बालरूपावरच प्रेम आहे. पांच वर्षांपेक्षां मोठ्या झालेल्या रामाचे तो दर्शन घेत नाही. शंकरांचे निराळेच! ज्यावेळी ज्यारूपाने दिसतील त्यावेळी त्यारूपाचे दर्शन घ्यावे असे त्यांस वाटते. 'बालकसुत व प्रौढतनय यांच्या वृत्तींत जसा भेद असतो तसाच हा आहे. **(क)** चतुर्भुज रामरूप दिसतांच सुखानंद एकदम हरपला, घाबरले, व्याकुळ झाले, मुद्रा कावरी बावरी झाली. खिन्न झाले.

चौ. २०-२१(१) चिंतामणि हरवला म्हणून घाबरून व्याकूळ होऊन ताडकन उठले. डोळे उघडून पाहतात तो हरवलेली आंतली मूर्तीच अगदी समोर! पण एकटे नव्हेत, सीता अनुज समेत भूपरूप राम सुखधाम पुढे उभे! या वेळी सुतीक्ष्णाच्या हृदयाची काय स्थिती झाली असेल हे कोण सांगणार! पण -

मधुर मूर्तिनां जैं अवलोकी । धन्य मानि निज भाग्या लोकी ॥१॥
मुनि मानस निर्मल अति सागर । प्रेमवारि, रघुवीर सुधाकर ॥२॥
पूर्ण सहित बुध रोहिणि पाही । उचंबळे पार न मग राही ॥३॥
रूप बघत तनुभान हरपले । रघुवर चरणांवर मग पडले ॥४॥
निराधार जशि छडी पडावी । प्राणाधारपदीं शिर लावी ॥५॥
लागत परमानंदी टाळी । जड देहासि कोण सांभाळी ॥६॥
महाभाग्य हे दुर्लभ भाळी । नाही चतुराननां त्रिकाळी ॥७॥
स्नेहरसाने चरणां क्षाळी । म्हणे मनी पुरविली मम आळी ॥८॥
असे रहावे धरोनि चरणां । प्रभु की ठेविति धुळींत शरणा ॥९॥

दो. *प्रेम परम हे भाग्य जगिं कोण कसा वर्णिल ॥*
तो सुख भोगी राम ज्या वोळे वारिद नील ॥९॥ (प्रज्ञा.)
या प्रेम दशेचे अहल्येच्या प्रेमदशेशी बरेच साम्य आहे॥

***हिं.** । भुज बिसाल गहि लिए उठाई । परम प्रीति राखे उर लाई ॥२२॥*
। मुनिहि मिलत अस सोह कृपाला । कनक तरुहि जनु भेंट तमाला ॥२३॥
। राम बदनु बिलोकि मुनि ठाढा । मानहुँ चित्र माझ लिखि काढा ॥२४॥
***म.** । धरूनि दीर्घभुजि घेति उचलुनी । प्रेमें अति ठेविति हृदिं धरूनी ॥२२॥*
। मुनिला भेटत कृपाल शोभत । कनकतरुस जणुं तमाल भेटत ॥२३॥
। राम बदन मुनि बघत राहिले । भासत जणुं चित्रांत काढले ॥२४॥

अर्थ - रघुवीरानी आपल्या दीर्घ बाहूंनी त्यांस उचलून अति प्रेमाने हृदयाशी धरून

ठेवले ॥२२॥ मुनीला भेटत असतां कृपालु असे शोभत आहेत की जणूं कनक तरूला तमालच भेटत आहे ॥२३॥ मुनि रामचंद्रांच्या मुखाकडे असे बघत राहिले की जणूं चित्रांतच काढलेले आहेत. (चित्रासारखे बघत राहिले)॥२४॥

टीका. चौ. २२(१) मुनि जसे रामप्रेमांत मग्न होऊन समाधिस्थ बसले, रामप्रेममग्न होऊन पायांवर पडून राहिले तसेचभगवान भक्तवात्सल्य प्रेमांत मग्न होऊन, त्याला आपल्या विशाल बाहूनी मिठी मारून, घट्ट आवळून, स्वस्थ उभे राहिले. आपले हरवलेले प्रिय बालक एकाएकी अरण्यांत वाघसिंहाच्या वस्तींत कुशल सापडल्यावर त्याची जननी जशी भेटेल व त्या दोघांची जशी स्थिती होईल तशी या उभयतांची झाली असेल. यावेळच्या सुतीक्ष्णाच्या आनंदाचे वर्णन करण्यास शेष शारदा गणेश शक्त न! **'करत दंडवत घेति उचलुनी । ठेविति वाळवेळ हृदिं धरूनी'** (४१/१७) नारदाला असे भेटले. भगवंताच्या बाहुपाशांत बद्ध होण्याचे भाग्य ज्यानां लाभेल, त्यांचे चामड्याचे जोडे या मस्तकावर धारण करण्यास योग्य होतीलच, पण प्रेमी त्यागी विरागी रामभक्तांच्या बाहूनी ज्यांस कवटाळले असेल ते सुद्धां महा भाग्यवान धन्य धन्य !त्यांचे ते सुख त्यानांच माहीत!

चौ. २३(१) कनकतरूस जणुं तमाल भेटत - कनकतरू = सोन्याचा वृक्ष मिळणे शक्य नाही. कनक = धोतऱ्याची झाडे पाहिजे तेवढी! एकवृक्ष दुसऱ्यास भेटला म्हणजे त्या दुसऱ्याच्या शाखा पहिल्याला चिकटणारच त्याप्रमाणे सुतीक्ष्णाने ही प्रभूला मिठी मारली आहे. वृक्षांच्या शाखा हालतात पण बूड स्थिर असते त्याप्रमाणे दोघांचे बाहू हालचाल करीत आहेत, पण दोघेही तटस्थ आहेत. श्यामवर्ण सुवर्णगौरवर्ण हा अर्थ उघड आहे. नीलतमालवृक्ष दुर्मिळ असले तरि आहेत पण सुवर्णवृक्ष मिळणे अशक्यवतच! **प्रभूला वाटत आहे की असा भक्त मिळणे जवळजवळ अशक्यच.**

चौ. २४(१) रामवदन बघत राहिले. 'होतिल सुफल आज ममलोचन । बघुन वदनपंकज भवमोचन'.(चौ.९) ही इच्छा चांगली पुरी करून घेत आहेत. **'निजसेवका तसे कधि भेटति'** (चौ. ५) ही इच्छापूर्ण झाली. अशा स्थितीत प्रभूला रस्त्यावरच तिष्ठत ठेवणे बरे न वाटून आतां आश्रमांत नेऊन पूजाकरून मग सुंदर स्तुति करतील.

हिं.दो. । तब मुनि हृदयँ धीर धरि गहि पद बारहिं बार ॥
॥ निज आश्रम प्रभु आनि करि पूजा बिबिध प्रकार ॥१०॥
मं.दो. । तै हृदि धरूनी धीर मुनि घडिघडि धरी पदांस ॥
॥ प्रभुला पूजी विविधपरि, आणुनि निजाश्रमास ॥१०॥

अर्थ - तेव्हां हृदयांत धीर धरून मुनीनी वारंवार पाय धरले आणि प्रभूला आपल्या आश्रमांत आणून विविध प्रकारे पूजा केली ॥दो.१०॥

टीका. (१) **घडिघडि** = वारंवार = बारहिं बारा, पाय धरणे कृतज्ञतानिदर्शक असते. त्यांत भाव हा असतो की **'मज करवे ना प्रत्युपकारा । पाया, पडतो वारंवारा ॥** (७/१२५/४) **(क) विविधपरि पूजी** -विविध प्रकारानी पूजा केली. येथे कंदमूल फलादि **समर्पण** केल्याचा व भक्षिल्याचा उल्लेख नसला तरि विविध प्रकारच्या पूजेत **नैवेद्य** समर्पण असतेच, त्याशिवाय पंचोपचार पूजा सुद्धां पूर्ण होत नाही. जेथे जेथे पूजा केली तेथे तेथे पूर्वी कंदमूलफलादि समर्पण केल्याचा व बुहतेक ठिकाणी भक्षिल्याचा उल्लेख आहे तसेच येथे घडले स्तुति -प्रार्थनेपर्यंत सर्वपूजा यथाविधि केली.

ल.ठे. सुतीक्ष्णाच्या वरील चरित्रांत श्रवणादि नवविधा भक्ति दिसून येते 'प्रभू' आगमन - खबर जै पावे' हे **श्रवण आहे,** 'गुणगानी नृत्या करतो' **हे कीर्तन** आहे. 'हे विधि दीनबंधु रघुराया। करिति किं मजशा शठा दया या' इत्यादि स्मरण आहे. 'पडति छडीसम मग चरणांवर' **पादसेवन** आहे. 'पूजी विविधपरि' **हे अर्चन** आहे 'घडि घडि पदांस **हे वंदन आहे.** 'रामसुसेवक कृतिमनवचनी' हे दास्य आहे. कनकतरुस जणुं तमाल भेटत - यांत **सख्य** आहे. 'कोण कुठे मी जात कळेना' यांत **आत्मनिवेदन** आहे. ही नवविधा साधनभक्ति आहे 'प्रेम भक्ति अविरल मुनि पावत' इ. **प्रेमभक्ति आहे.** आतां स्तुति करतात.

हिं. । कह मुनि प्रभु सुनु बिनती मोरी । अस्तुति करौं कवन बिधि तोरी ॥१॥
। महिमा अमित मोरि मति थोरी । रबि सन्मुख खद्योत अँजोरी ॥२॥
। श्याम तामरस दाम शरीरं । जटामुकुट परिधन मुनिचीरं ॥३॥
। पाणि चाप शर कटि तूणीरं । नौमि निरंतर श्री रघुवीरं ॥४॥

म. । वदे मुनी प्रभु एक विनंती । स्तुति तुझि मी करूं कोण्या रीती ॥१॥
। महिमा अमित अल्प माझी मति । जशि रविसंमुख खद्योतद्युति ॥२॥
। श्याम तामरस दाम शरीरं । जटामुकुट वसनं मुनिचरं ॥३॥
। पाणी चाप शर कटिं तूणीरं । नौमि सर्वदा श्रीरघुवीरं ॥४॥

अर्थ - मुनि म्हणाला की प्रभु! माझी विनंति ऐक मी तुझी स्तुति कशाप्रकारें करूं? ॥१॥ (कारण) महिमा अमित आहे व माझी बुद्धि रविसमोर काजव्याच्या प्रकाशासारखी अल्प आहे ॥२॥ नीलकमलांच्या हारासारखे शरीर, (मस्तकावर) जटामुगुट, मुनिवस्त्रे (वल्कले) नेसलेली ॥३॥ हातांत धनुष्य व बाण आणि कमरेला भाता, अशा श्री रघुवीराला मी सर्वदा (निरंतर) वंदन करतो ॥४॥

टीका. सूचना - (१) मुनि लहान बालकाप्रमाणे प्रभूला एकवचनाने संबोधित आहेत तोरी = तुझी (क) सोळाव्या चौपाईपर्यंत क्रमशः दोन दोन चौपायांत महिमा व रूप यांचे वर्णन आलटून पालटून आहे. महिमा वर्णनांबरोबर त्रातु हे क्रियापद असून,

भाषा ओजस्वी आहे. रूपवर्णन माधुर्य -प्रसादगुणयुक्त असून नौमि (नमन करतो) हे क्रियापद आहे.

चौ. १-२(१) स्तुति तुझि मी करूं कोण्या रीती - तुझी स्तुति करण्यास तुझ्या सारखेच कवि पाहिजेत 'गिरा सहस्र हि शेष मिळोनी । कल्प कोटि जरि बघति गणोनी ॥... **आपल्या गुणगाथा । सरति न वदतां श्रुणु रघुनाथा'** (१/३४२/२-३) **(क) महिमा अमित - 'महिमा अमित, न वेदां कळतो। भगवान् मज की वर्णविल तो'** (७/४८/५) असे वसिष्ठ म्हणाले आहेत. अनेकानी असेच म्हटले आहे. (ख) रवि संमुख खद्योत द्युति - खद्योत = काजवा, द्युति-प्रकाश उजेड. मुनि म्हणतात माझी बुद्धि सूर्यापुढे काजव्याच्या प्रकाशासारखी अगदीं क्षुद्र, अत्यल्प आहे. काजवा आपल्या प्रकाशाने सूर्याचा प्रभाव प्रकाश तेज दाखवूं शकत नाही हे खरे पण चमकण्यांत काजव्याला स्वतःपुरता आनंद व विशिष्ट प्रकाश मिळतो म्हणून लोक हसले तरि तो चमकतोच. तसाच मी स्वतःच्या समाधानासाठी अल्पशी स्तुति करतो इतकाच भाव येथे आहे. **यांत महिमा आहे.**

चौ. ३.४ (१) श्याम तामरसदाम-शरीरं - श्याम = नील, तामरस = कमल, दाम = हार, माळ. नील कमलांच्या हारासारखे शरीर असलेले. ही उपमा मानसांत इतर कोणी कुठेही दिलेली नाही. अरण्यकांडात तर नीलकमलाची उपमा सुद्धां दुसऱ्या कुठे नाही. या प्रकरणांत तमालवृक्षाची उपमा नुकतीच वापरली आहे व पुढे रावणवधापर्यंत अनेकवेळा आली आहे. यापूर्वी फक्त १/२०९/१ च व २/११५/६ (तरूण तमाल) या दोन ठिकाणीच आहे. तमाल वृक्ष उंचीच्या मानाने जाडीला, स्थूलपणांत, कमी असतात. कमळांची माळतर उंचीच्या मानाने स्थूलपणात फारच कमी असते. या उपमेने ध्वनित केले की राम चित्रकूटाहून येथे येईपर्यंत **बरेच कृश झाले आहेत.** सीता अधिक कोमल असून कृश झाल्याचे वर्णन येथे नाही. **'दिन दिन होई शरीर दुबळे । घटे मेद, बल मुखछबि न टळे'** (२/३२५/१ अशी भरताची दशा अयोध्येंत होत चालली आहे. त्याचा हा परिणाम आहे. **'रामा निशिदिन बंधु-सुचिंता । जशि अंडंची कासवि-चित्ता'** (२/७/८) **'जग जपि राम, राम ज्यां जपती'** (क) **श्री रघुवीरं** येथे मुख्यतः कृपावीरता मुनीने सुचविलेली आहे. अनन्यगतिकता जाणली म्हणून विद्यावीर. या दोन चौपायांत **रूपाचे वर्णन, नौमि क्रियापद व वीररसयुक्त श्रृंगाररस आहे.**

हिं. । मोह विपिन घन दहन कृशानुः । संत सरोरूह कानन भानुः ॥५॥
। निशिचर करि वरूथ मृगराजः । त्रातु सवा नो भवखग बाजः ॥६॥
। अरूण नयन राजीव सुवेशं । सीता नयन चकोर निशेशं ॥७॥
। हरहृदि मानस राजमरालं । नौमि राम उर बाहु विशालं ॥८॥

म. । मोह-गहन घन दहन कृशानुः । संत-सरोरुह-कानन-भानुः ॥५॥
। निशिचर-करि बरूथ मृगराजः । त्रातु सदा नो भवखग-बाजः ॥६॥
। अरुण नयन राजीव सुवेशं । सीता नयन-चकोर निशेशं ॥७॥
। हर ह्रदि मानस राजमरालं । नौमि राम उर बाहु विशालं ॥८॥

अर्थ - मोहरूपी घनदाट अरण्याला जाळणारा अग्नि, संतरूपी कमलवनाला प्रफुल्लित करणारा भानु, निशाचर रूपी हत्तींच्या कळपांचा (संहार करणारा) मृगराज-सिंह व संसाररूपी पक्ष्यांचा विनाश करणारा बाज-ससाणा सदा आमचे रक्षण करो ॥५.६॥ लाल नेत्रकमल असलेल्या, सुंदर वेषाच्या, व सीतेच्या नेत्रचकोरांचा निशापति -चंद्र व हराच्या हृदयरूपी मानस सरोवरांतील राजहंस व विशाल बाहु व उर असणाऱ्या रामचंद्रा, मी आपणांस नमन करतो ॥७.८)॥

टीका. चौ. ५(१) **मोहगहन ... कृशानुः** - गहन - अरण्य, कृशानु- अग्नि, मोह-अज्ञान, भ्रम, माया पुरीत हेच मोठे घनदाट अरण्य असते व याची तोड करून भागत नाही, हे जाळूनच टाकावे लागते, **'ज्ञान होई मोहभ्रमभंगहि'** (२/९३/५) **'ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात् कुरुते'** (भ.गी.) सुचविले की रामकृपेशिवाय अज्ञान भ्रमविनाश होणार नाही. येथे विद्यावीरता सुचविली. अज्ञान भ्रमविनाश झाला की **'तेषां आदित्यवत् ज्ञानं प्रकाशयति तत्परम्'** (भ.गी.) हेच येथे आतां सांगतात **(क) संतसरोरुह-कानन भानुः 'यज्ज्ञानार्क भवानिशि नासत । वचन किरणी मुनि कमल विकासत'** (२/२७७/११) ज्ञानभानु उगवला की संतरूपी कमळे प्रफुल्ल होतात. 'मुनींद्रसंत रंजनं' (अत्रिस्तुति ४) **अवतारहेतु सुचविला. कृपावीरता सांगितली.** याच कांडांत मोहाला पुन्हां अरण्य म्हटले आहे. 'म्हणति मोहवनि नारि वसंत' (४४/१) **'वैराग्यांबुज भास्करं ह्यघघनध्वान्तापहं तापहं'** (मं. श्लो १) याच्याशी तुलना करावी.

चौ. ६ (१) निशिचर करिबरूथ मृगराजः दाट अरण्यांत हत्तीचे मोठ मोठे वरूथ - कळप असतात - रामलक्ष्मणाना प्रथम बा.कां. २०८ मध्ये पुरुषसिंह म्हटले. त्या नंतर परशुराम गर्वहरण होईपर्यंत ते अनेक वेळां सिंह बनले आहेत. त्यानंतर अयोध्याकांड समाप्तिपर्यंत या दोघानां सिंह बनावे लागले नाही. या दंडकारण्यांत निशाचर हत्तीचे कळप फार आहेत पण त्यांचा संहार करणारा. एकही सिंह कुठे नव्हता म्हणून या दोन सिंहानी आतां प्रवेश केला आहे. येथून पुढे रावणवधापर्यंत हे हत्ती व सिंह वारंवार दिसतील. अरण्यांत तर पुष्कळच आहेत वाचकानी यादी करावी. फार काय सीता सुद्धां सिंहवधु होणार आहे. याने सुचविले की निशाचरांचा विनाश तुम्ही आतां करणार आहांत. **'सुरारिवृंदभंजनं'** (अत्रि.४) हे निशाचरगजयूथ या अरण्यांतील संत सरोरूहांचा लीलेने विध्वंस करीत आले आहेत. मोहारण्य जळले तरि कामक्रोधलोभादि निशाचर हत्तीच असल्याने हृदयरूपी सरोवरांत लपून बसतात, व ज्ञानी मुनींनां सुद्धां छळतात. यांचा समूळ संहार केल्याशिवाय भवविनाश होत नाही, म्हणून प्रथम

कारणनाश सांगून येथे कार्यनाश सांगितला. येथे **भयानक व रौद्ररस** दाखविला **'संतसरोरुहकानन भानुः' याने करुणरस दाखविला.** करुणा आली म्हणून या अरण्यांत उगवले **(क) 'त्रातु सदा नो भवखग बाजः'** नो=नः हे द्वितीयेचे बहुवचन आहे. 'नौमि हे एकवचन पूर्वी वापरले कारण की नमस्कार स्वतः एकटेच करीत आहेत. पण 'त्रातु नः' आमचे रक्षण करो म्हणण्यांत भाव हा आहे की मी व माझ्यासारखे दीन दुर्बल पुष्कळ मुनि या भागांत आहेत त्यासर्वांचे ऐहिक (देहादि) व पारमार्थिक रक्षण करावे. **(ख) भवखग बाज** = भव हाच खग, पक्षी, त्याचा विनाश करणारा बाज = ससाणा -श्येन **बाज शब्द हिंदी आहे.** बाज = पंख किंवा बाणाचा पिसारा असा अर्थ संस्कृतांत आहे. ससाणा बाणासारखा वेगाने झडप घालून पक्षी पकडून त्यांस ठार मारतो तसे भवरूपी खगाचा संहार करणारे.या दोन चौपायांत महिमा वर्णिला, 'त्रातु' अशी प्रार्थना केली व पुढील अवतार कार्य सुचविले. भाषा ओजगुणयुक्त आहे..

चौ. ७.८(१) अरुण नयन हे श्रृंगाराचे व वीररसाचे ही लक्षण आहे पण येथे श्रृंगार रस आहे. राजीव = मोठे कमल. 'राजीवायतलोचनं' हे सुचविले (क) सीतानयनचकोर निशेशं - निशा + ईश = निशेचा ईश = चंद्र, निशापति. याने सीतेचे रामावरील प्रेम ध्वनित केले. **(ख) हरहृदि मानस राजमरालं** -बालमरालं असा पाठ मानसांक, मा.पी.यांत आहे पण शरभंगाश्रमांत जे **'शंकरमानस राजमराला'** (८/१) राजमराल होते ते आतां बालमराल कां होतील? **'राजमरालं'** हा पाठभेद म्हणून मा. पी. मध्ये दिलेला सापडला व तो पूर्व संदर्भाशी सुसंगत आहे. म्हणून घेतला. येथे बाललीला दाखवायची नसून राजहंसाची गति दाखवावयाची आहे. इतर कोठेही ।।शिवमन मानस बालमरालं ।। म्हटलेले नाही. **'शिवमनमानस हंस (मराल)'** असेच अनेक ठिकाणी म्हटले आहे ८/९ टी.पहावी. । हर -- सर्व विश्वाचा सहज संहार करणारे जे हर त्यानां सुद्धां तुमच्याशिवाय दुसरी गति नाही, मी तर दीन सर्वसाधन हीन म्हणून - **(ग) नौमि राम! उर बाहु विशालं** - विशाल छाती व विशाल बाहू हे वीररसाचे लक्षण आहे. विशाल उर धैर्य, औदार्य इत्यादींचे व विशाल बाहू ऐश्वर्य, वीर्य, पराक्रम इत्यादींचे लक्षण आहे. या दोन चौपायांत **श्रृंगार व वीर रस आहेत, रूपाचे वर्णन आहे व भाषा माधुर्य मिश्रित ओजगुणी आहे नौमि क्रियापद** आहे.

हिं. । संशय सर्प ग्रसन उरगादः । शमन सुकर्कश तर्क विषादः ॥९॥
। भवभंजन रंजन सूरयूथः । त्रातु सदा नो कृपा वरूथः ॥१०॥
। निर्गुण सगुण विषम सम रूपं । ज्ञान-गिरा गोतीतमनूपं ॥११॥
। अमलमखिलमनवद्यमपारं । नौमि राम भंजन महिभारं ॥१२॥

म. । संशय - सर्पाशन उरगादः । शमन - सुकर्कश - तर्क विषादः ॥९॥
। भवभंजन रंजन सूरयूथः । त्रातु सदा नो कृपावरूथः ॥१०॥
। निर्गुण-सगुण-विषम-सम-रूपं । ज्ञान-गिरा-गोतीतमनूपं ॥११॥
। अमलमखिलमनवद्यमपारं । नौमि राम भंजन महिभारं ॥१२॥

अर्थ - संशयरूपी सर्पानां खाणारे गरुड (उरगाद = सर्पानां खाणारा = गरुड) अत्यंत कर्कश तर्कापासून होणारा जो विषाद त्याचे शमन करणारे, भवाचा विनाश करणारे, देवसमूहानां आनंद देणारे, कृपेचे समूह (असे प्रभु) आमचे सदा रक्षण करोत ||९-१०|| निर्गुणरूप, सगुणरूप, विषमरूप, समरूप, मनबुद्धी वाणी व इंद्रिये यांच्या पलीकडे असलेले उपमारहित (अनूप) मायारूपी मलरहित (अमलं) पूर्ण (अखिल) निर्दोष (अनवद्यं-अनिंद्य) अपार-अनंत (अपारं), भूभार हरण करणारे अशा रामास मी नमस्कार करतो ||११-१२||

टीका. चौ. ९-१० (१) संशय-सर्पाशन उरगाद - सर्प + अशन = सर्पाशनः संशयरूपी सर्पानां खाणारा. **उरगाद** - उरग = सर्प त्याना खातो तो उरगाद गरुड. संशयरूपी सर्प मात्र असे आहेत की ते सर्पभक्षकाला - गरुडाला सुद्धां चावतात. **'संशय सर्प तात मज डसला । दुःखद लहरि कुतर्क वाढला ॥ तव रूपे गारुडि रघुनायक । मजला जगविति जनसुखदायक ॥'** (७/९३/६-७) असे उरगाद गरुडाने भुशुंडी गुरूना सांगितले आहे. जरि ज्ञान झाले तरि सगुणचरित्रें ऐकून पाहून संशय उत्पन्न होतात. हा संशयसर्प चावला की **'सुकर्कश तर्क** रूपी लहरी येतात. यालाच गरुडाने कुतर्क म्हटले आहे. श्रुतिशास्त्रसंतमतविरोधी तर्क = कुतर्क, दुस्तर्क, सुकर्कश तर्क, या कुतर्करूपी लहरीनी विषाद खेद होतो व असलेले ज्ञान व भक्ति यानां ग्रहण लागते **'संशयात्मा विनश्यति'** (भ.गी.) सर्पविषाला उतरणारा कोणी मांत्रिक (गरुड मंत्र जाणणारा) मिळाला नाही म्हणजे मनुष्य मरतो. संशय सर्प तर फार विलक्षण आहे. तो अनेक वेळां मारतो व वारंवार जन्मास घालतो. संशयरूपी सापाला गिळणारे व त्याच्या विषारी लहरी रूपी कुतर्कांचा नाश करून दुःखहरण करणारे गरुड व गरुड मांत्रिक एकटे -भगवानच ल.ठे. गुरु व भगवान एकरूप आहेत हे येथे सहज दाखवून ठेवले. वर दिलेले ७/९३/६-७ हे गरुडवचन गुरुविषयी आहे व येथे तेच भगवंताविषयी सांगितले. पण गरुडच म्हणतात की 'तवरूपे गारुडि रघुनायक'च जगवितो. सती, भरद्वाज व गरुड यानां संशय सर्प चावला. सतीच्या सँशयाचे निरसन महेशानी प्रयत्न करून सुद्धां त्यांस करतां आले नाही कारण त्यावेळी रामकृपा नव्हती. रामकृपा झाल्यावर तेच पार्वतीच्या संशयाचे निरसन करूं शकले. याज्ञवल्क्य गुरुनीं भरद्वाजांचे व भुशुंडीने गरुडाचे संशय हरले. **रामकृपा झाली तरच गुरुकृपा फळते** म्हणून संशय सर्पाशन -उरगाद एकटे भगवान च कारण ते **'जगद्गुरुच शाश्वतं'** असे आहेत.

(२) **भवभंजन - 'भवखगबाजः'** याने उपक्रम केला. ज्ञानोत्तर सगुणलीलाविषयी संशय भ्रममोहादि उत्पन्न होतात, त्यांचा विनाश येथे सांगून भयभंजनाचा उपसंहार केला. हे मर्म न समजल्यास संशयसर्प चावलेले साहित्यिक पुनरुक्ति दोष कवींच्या माथी मारतातच. श्रद्धावंत मौन राहतात किंवा कसे तरि थातुर मातुर करून समाधान मानतात. **(क)** मागल्या चौपाईत ओज खूप वाढलेले दिसते व याचरणांतील 'सुरयूथः' शब्दानंतर ते कमी झालेले दिसते व पुढे मुळीच राहिले नाही असे म्हणून काही ्टावरचे शाहणे साहित्यिक येथे पतहाकर्ष' हा काव्यदोष दाखवतील या सुकर्कशतर्कारूढ दुस्तर्कांचे निरसन मा.म. नव्हेंबर १९५३ च्या अंकात प्रसिद्ध झालेले पहावे. **(ख) त्रातु सदा नो कृपावरूथः** या चरणाने ओजाचे पर्यवसान भक्तिरसांत करून बाहेरंगरूप व महिमा यांचे वर्णन संपविले. पुढील चौपाईपासून अंतरंग -तात्विक रूपाचे वर्णन सुरु होत आहे.

चौ. ११-१२(१) या चौपाईपासून प्रभूच्या त्रिविध स्वरूपाचे वर्णन सुतीक्ष्ण संक्षेपाने करतात व त्यांत सगुणसाकाराचे विशेष वर्णन करतात. अत्रिकृत स्तुतींतील बरेचसे सिद्धांतच नव्हे तर शब्द सुद्धां येथे आहेत पण वृत्त व विवेचनपद्धति बदलण्याने वरवर पाहणारांस व ऐकणारांस तसे वाटत नाही. वाचकानी तुलना करून पहावी. **(क) निर्गुण सगुण विषम समरूपं** - येथे दोन रूपांचा उल्लेख केला. त्यातील निर्गुण = निर्गुण निराकार सम व ज्ञानगिरागोतीत आहे. सगुणरूप दोन प्रकारचे असले तरि दोन्ही विषम-समरूप व ज्ञानगिरागोतीतच आहेत. सगुणनिराकार व सगुणसाकार ही विषमसमरूप कशीं याबद्दल २/२१९/१-७ च्या टीकेत व **'स्वभक्तकल्पपादपं समं'** (अत्रि १०) यांत चर्चा केलेली पहावी. परमेश्वर व दशरथनंदन रघुपति ही दोन्ही रूपे **ये ये यथा मां प्रपंद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम्'** (भ.गी.) अशा प्रकारची आहेत व ही तिन्ही रूपे **'मनबुद्धि वरबाणी अगोचर'** अशींच आहेत म्हणून तर ज्ञान्यानां सुद्धां रघुवीर चरित्र पाहून ऐकून मोह होतो. ही तिन्ही रूपे आणखी अशी आहेत. **(क) अमलम्, अखिलं, अनवद्यं, अपारम्** - अर्थ पूर्वी दिला आहे. नौमिराम -सुचविले की ही तिन्ही रामरूपेच आहेत. निर्गुणब्रह्म, सगुण निराकार परमेश्वर, व रघुपति राम एकच. असे जे ब्रह्म ते रघुपतिरूप का झाले याचे कारण सांगतात की **भंजनमहिभारं** भूभार निवारण करण्यासाठी निर्गुण ब्रह्म सगुण साकार झाले. मागल्या दहा चौपायांतील विषय व १९ व्या चौपाईपासून पुढला विषय एकच की भिन्न याचा विचार वाचकानी च आता करावा. **भूभारहरण हा एक हेतु सांगितला.** आतां पुढील चौपायांत अवतार कार्याचे आणखी स्पष्टीकरण करतात. त्यातही ओजवृद्धि पुन्हां झालेली दिसेल.

हिं । भक्तकल्पपादप आरामः । तर्जन क्रोध लोभ मद कामः ॥१३॥

। अति नागर भव सागर सेतुः । त्रातु सदा दिनकर कुल केतुः ॥१४॥

। अतुलित भुज प्रताप बल धामः । कलिमल विपुल विभंजन नामः ॥१५॥

। धर्म वर्म नर्मद गुण ग्रामः । संतत शं तनोतु मम रामः ॥१६॥

म. । भक्त - कल्पपादप - आराम : । तर्जन कोप लोभ मद कामः ॥१३॥

। अति नागर भवसागर-सेतुः । त्रातु सदा दिनकर-कुल-केतुः ॥१४॥

। अतुलित दोःप्रताप बलधामः । कलिमल विपुल विभंजन नामः ॥१५॥

। धर्म - वर्म नर्मद गुण - ग्रामः । संतत शं तनोतु मम रामः ॥१६॥

अर्थ : भक्तानां कल्पवृक्षांचा बगीचा, कामक्रोधलोभमद इत्यादीनां धमकावणारे (दंड, शिक्षा करणारे) अति चतुर, भवसागरावरील सेतु (पूल) दिनकरकुलाचे ध्वज (केतु) आमचे सदा रक्षण करोत. ॥१३-१४॥ ज्यांच्या बाहूंचा प्रताप (दो = प्रताप, दोः = बाहु) अतुलित आहे, जे बळाचे माहेरघर आहेत, ज्यांचे नाम विपुल कलिमलाचा विनाश करणारे आहे ज्यांच्या गुणांचा समूह (ग्राम) धर्माचे कवच असून आनंद सुख (वर्म) देणारा आहे ते राम सदा सर्वकाळ माझ्या सुखाचा व कल्याणाचा विस्तार करोत. (शं = सुख, कल्याण) ॥१५-१६॥

टीका. चौ. १३(१) **भक्तकल्पपादप-आराम-आराम** = बगीचा **'स्वभक्तकल्पपादपं'** असे अत्रीने म्हटले **'आरामः - कल्पवृक्षाणां विरामः सकलापदाम्'** या राम रक्षेतील वचनाचा अर्थ येथे स्पष्ट केला. कामक्रोध लोभमद याच सकल आपदाविपत्ती आहेत. संशयकुतर्क विषादांचे शमन केल्यावर राम आपल्या भक्तांचे सकलमनोरथ पूर्ण करतात. अत्रींनी एकच कल्पवृक्ष म्हटले हे म्हणतात राम म्हणजे भक्तानां कल्पवृक्षांचा बगीचाच! पाद-प पायानी रक्षण करणारे. जे चरणसेवक भक्त असतील त्यांचे संरक्षण करून त्यांचा ऐहिक व पारमार्थिक योगक्षेम चालवितात. ज्ञानवैराग्यभक्ति इत्यादि जी सर्व संपत्ती भक्तांना दिली तिचे रक्षण कामक्रोधलोभमदादि शत्रूपासून करतात. हेच दुसऱ्या चरणाने सांगितले आहे. कामक्रोधादिरिपु नुसते वाकड्या नजरेने तुमच्या सेवकभक्तांकडे पाहू लागले तरि त्यांस तात्काळ दंड शिक्षा देता.

चौ. १४(१) अतिनागर भवसागरसेतु : अशारीतीने रघुवीर आपल्या 'बालक सुतसम दास अमानी' भक्तांस मोठ्या चातुर्याने -कौशल्याने, भवसागराच्या पार घेऊन जातात. भक्तानां दुसरे काही करावे लागत नाही. फक्त **'बालकसुतसम दास अमानी'** अनन्यगतिक राहिले म्हणजे झाले. **'तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युसंसार-सागरात्। भवामि न चिरात्पार्थ मय्यावेशितचेतसाम्'** (भ.गी.१२/७). असे कोण याबद्दल संशय उत्पन्न होऊं नये म्हणून स्पष्ट सांगतात की **'दिनकर कुलकेतु'** सूर्यवंशाच्या कीर्तीचा ध्वजरूप झालेले भगवान दशरथनंदन रघुवीर.

चौ.१५-१६(१) या दोन चौपायांत प्रताप बल गुण नाम यांचे वर्णन केले. प्रताप, बल, गुण, नाम यानी युक्त असे अद्भूत चरित्र केले व करतील तोच भवसागरसेतु तयार होणार. वर्म-चिलखत, कवच, नर्म = सुख, आनंद, ग्राम = समूह समुदाय

(क) धर्मवर्म, नर्मद गुणग्रामः - ज्यांचे गुण असे आहेत कीं त्यांचे चिंतन करणारा धर्मापासून च्युत होणार नाही. चिलखत जसे देहाचे रक्षण करते तसे रामगुण धर्माचे रक्षण करणारे आहेत. धर्मसंरक्षक रामही आहेतच **'धर्मसेतु करुणायतन'** (२/२/२४८) 'श्रुति सेतुपालक राम' (२/१२६छ) याने ठरले की राम व रामगुण समान आहेत. धर्माचरणाने सुख होते म्हणून व रामगुणांचे श्रवण, कथन चिंतन सुखानंद दायक आहे म्हणून 'नर्मद' म्हटले. याप्रमाणे येथपर्यंत दाखविले की जे निर्गुण ब्रह्म, तेच सगुण ब्रह्म - परमेश्वर, व तेच रघुपति. असे असले तरी सुतीक्ष्ण आपली स्वतःची इच्छा व आवड काय ते आता बालका प्रमाणे सांगण्याचा प्रयत्न करतील. मुख्य स्तुति येथे समाप्त झाली. आता वरयाचना करावयाची आहे.

हिं.। जदपि बिरज ब्यापक अबिनासी। सब के हृदयँ निरंतर बासी ॥१७॥

। तदपि अनुज श्री सहित खरारी । बसतु मनसि मम काननचारी ॥१८॥

। जे जानहिं ते जानहुँ स्वामी । सगुन अगुन उर अंतर जामी ॥१९॥

। जो कोसलपति राजिव नयना । करउ सो राम हृदय मम अयना ॥२०॥

। अस अभिमान जाइ जनि भोरे । मैं सेवक रघुपति पति मोरे ॥२१॥

म. । विरज जरी व्यापक अविनाशी । सकल-हृदीं हि निरंतर वासी ॥१७॥

। श्रीसह सानुज तरी खरारी । वसो हृदयि मम कानन चारी ॥१८॥

। जाणोत चि जाणति जे स्वामी । सगुण अगुण हृदयांतर्यामी ॥१९॥

। कोसलपति राजीव नयन जो । करो राम मम हृदयिं अयन तो ॥२०॥

। त्यजो न हा अभिमान चुकुन मति । की सेवक मी मम रघुपति पति ॥२१॥

अर्थ - जरी ते निर्मल (विरज) व्यापक व अविनाशी सर्वांच्याच हृदयांत निरंतर वास करतात ॥१७॥ तरी अनुज आणि श्री यांच्या सहित वनांत संचार करणारे खरारी माझ्या हृदयांत (निरंतर) वास करोत - राहोत ॥१८॥ अहो स्वामी! तुम्हांला निर्गुण (अगुण रूपाने) किंवा सगुण हृदयनिवासी - अंतर्यामी रूपाने जाणणारे असतील ते खुशाल जाणोत! ॥१९॥ पण जे राजीवनयन कोसलपति राम आहेत तेच माझ्या हृदयांत आपले निवास स्थान करोत ॥२०॥ (आणि) मी सेवक आहे व रघुपति माझे पति (स्वामी) आहेत असा अभिमान माझ्या बुद्धीने कधी चुकून सुद्धां सोडू नये॥२१॥

चौ. १७-१८(१) **'विरज जरी व्यापक...'** सगुण निराकार ब्रह्म - परमेश्वर सर्वांच्याच हृदयांत निरंतर आहे हे मला माहीत आहे. तो माझ्या हृदयांत पण असणारच. **'व्यापी ब्रह्म एक अविनाशी! सच्चिद्घन आनंद सुराशी ॥ असुनि असा प्रभु हृदिं अविकारी । दुःख दैन्य जगजीवां भारी'** (१/२३/६-७) म्हणून सुतीक्ष्ण म्हणतात की त्याचा मला काय उपयोग! **(क) श्रीसह सानुज...काननचारी** श्रीसहित व अनुजा सहित काननचारी खरारी माझ्या मनांत वसोत असे मागणे मागितले. खर = परुष, दुःस्पर्श, तीक्ष्ण

(हेमचंद्र) म्हणजे दु:खद, त्याचे अरि -शत्रु, हृदयनिवासी ईश्वर दु:खहरण करणारा नाही. तुम्ही काननचारी प्रभु दु:ख हरण करणारे आहांत म्हणून अशा रूपाने व अशा रीतीने माझ्या मनांत रहा. हे पहिले मागणे मागितले व विचार करूं लागले की मागण्यांत काही चूक तर नाही झाली? काननचारी व दुष्टांचा शत्रु वराहावतार व नृसिंहावतार ही होताच. श्री = लक्ष्मी असा अर्थही आहेच, पण ही चूक अझून लक्षांत आली नाही. सध्यां आढळलेली एकच चूक दुरुस्त करण्याचा आतां प्रयत्न करतील.

चौ. १९(१) जाणोत चि जाणति जे ... हृदयांतर्यामी - मागण्यांत चूक झाली असे कळतांच वृत्तीत थोडी खळबळ उडाली ती या चौपाईत दिसते. कोणी म्हणत असतील की आम्ही अगुण म्हणजे निर्गुण निराकार ब्रह्म जाणतो. त्यावर कोणी म्हणत असतील की ते मनोवागतीत असल्यामुळे जाणतां येत नाही, पण जो सगुण निराकार हृदयस्थ ईश्वर आहे. त्याला आम्ही जाणतो. मला जे आवडते, जे दु:खनिवारण करून परमसुख देते असा नुकताच अनुभव आला ते मी मागतो. त्या रूपाने रहा असे सांगण्याचा हेतु मनांत आहे. अगस्तीनी सुद्धां जवळ जवळ असेच मागितले व म्हटले आहे. **'कृपानिकेता मागूं वर हा। श्रीसहसानुज हृदयि मम रहा ॥१०॥ जरि ही ब्रह्म अखंड अनंतहि। अनुभवगम्य भजती जे संत हि ॥ असे रूप तव जाणुं वानुं जरि। सगुणरूपि पळपळ मनिं रति तरि** ॥ (१३/१२-१३) आतां चूक सुधारण्याचा प्रयत्न करून पुन्हां मागतात.

चौ. २०(१) कोसलपति राजीवनयन जो... असे मागितले. पण यांत फारच घसरले. सीता लक्ष्मण सुटले, धनुर्बाणांची सूचना सुद्धां नाही. यामुळे कोणत्या रूपाने कसे रहावे याच्या हृदयांत, हा प्रश्न प्रभूनां उत्पन्न होणार. लहान मुले एक चूक सुधारण्यास जातात तर दुसरेच काही तरी मागतात. आईला प्रश्नपडतो की याला खरोखर हवे तरी काय? काय देऊं याला? पण ही चूक या बालकाच्या लक्षांत आली नाही. एवढीच आठवण झाली की भक्ति कोणत्या भावाने पाहिजे ते आपण सांगितले नाही.

चौ. २१(१) त्यजो न हा अभिमान चुकुन मति ...पति - यांत सेव्य सेवक भावाने भक्ति मागितली. पण 'कोसलपति राजीव नयन' म्हटल्याने काननचारी धनुर्बाणधारी की सिंहासनस्थ याचा उलगडा झाला नाही. आपल्या या वत्साची मनाविरूद्ध रूप दिसताच कशी घाबरगुंडी उडाली होती हे प्रभूनां माहीत आहे. बालकाच्या बोबड्या बोलानी आनंद तर होणारच पण पूर्वी सारखी याची त्रेधा तिरपिट उडूनये असे ही वाटणारच. तेच घडले.

हिं । सुनि मुनि बचन राम मन भाए ।बहुरि हरषि मुनिबर उर लाए ॥१२॥
। परम प्रसन्न जानु मुनि मोही । जो बर मागहुँ देउँ सो तोही ॥२३॥

। मुनि कह मैं बर कबहुँ न जाचा । समुझी न परइ झूठ का साचा ॥२४॥
। तुम्हहि नीक लागै रघुराई । सो मोहि देहु दास सुखदाई ॥२५॥
। अबिरल भगति बिरति बिग्याना । होऊ सकल गुन ग्यान निधाना ॥२६॥
म. । परिसुनि मुनिवच रामा रुचले । हर्षे पुन्हां हृदयिं मुनि धरले ॥२२॥
। असे प्रसन्न परम मी जाणुनि । मागसि तो बर देइन तुज मुनि ॥२३॥
।कधि न याचिला वर मुनि वदले । काय सत्य वा मिथ्या न कळे ॥२४॥
। तुम्हा गमे रघुराजा! लायक । तो द्या मजसि दास-सुखदायक! ॥२५॥
। अबिरल भक्ति विरति विज्ञान । होशि सकल-गुण-बोधनिधान ॥२६॥

अर्थ - मुनीचे वचन ऐकून ते व मुनि रामास प्रिय वाटले (रुचले) व पुन्हां हर्षाने मुनीला हृदयाशीं कवटाळला ॥२२॥ (व प्रभु म्हणाले की) मुनि! मी परम प्रसन्न आहे हे जाणून घे. तू मागशील तो वर मी तुला देईन ॥२३॥ मुनि म्हणाले की मी कधीच वरयाचना केली नाही (वर मागितला नाही). खरे काय व खोटे काय हे मला कळत नाही.।२४॥ (म्हणून) रघुराजा! दास सुखदायका! तुम्हांला जो योग्य (लायक) तो (वर) मला द्या ॥२५॥ अविरल भक्ति वैराग्य विज्ञान सर्व सद्‌गुण व ज्ञान यांचे निधान तू होशील हो ॥२६॥ (असा वर प्रभूनी दिला).

टीका. चौ. २२(१) **परिसुनि मुनिवच रामा रुचले** - मुनीने जे मागितले ते आवडले, मागण्यांतील धरसोड आवडली आणि यामुळे अधिक प्रिय झाले. मुनीने सेव्य सेवक भावाने भक्ति मागितली व हृदयांत रहा असे सांगितले. कोणताही मोक्ष, ऋद्धि सिद्धि किंवा इतर काही मागितले नाही **'मी प्रसन्न तव बघुनि चतुरता । प्रिय अति मजला भक्ति याचिता'** (७/८५/५) असे भुशुंडीला म्हणाले आहेत. हेच मुनीने मागितले म्हणून तो अति प्रिय झाला व त्याच्यावर प्रसन्न झाले, ते इतके की मुनीला चटकन धरून आपल्या प्रलंब बाहूनी पुन्हां आलिंगन दिले. **भक्तांचे विशेष प्रेम पाहिले म्हणजे रामचंद्रांस हर्ष होतो** याचे हे उदाहरण लक्षांत ठेवावे. **हर्ष** = उत्साह. त्या उत्साहाच्या भरांत कवटाळले. **(क) एकाच प्रसंगी दोन वेळा आलिंगन दिल्याचे हे पहिले उदाहरण आहे.** 'प्रेमेअति ठेवति हृर्दि धरूनी' (१०/२२) असे प्रथम भेटले. हनुमंता शिवाय इतर कोणालाच हे भाग्य लाभले नाही. हनुमंताला मात्र एकाच प्रसंगी अंतरा अंतराने तीन वेळां आलिंगन दिले आहे (५/२९, ५/३०/७, ५/३३/४ पहा), पण स्तुति केली त्यावेळी नाही.

चौ. २३(१) असे प्रसन्न परम .. देइन तुज - तुज (तोही) ज्या वेळी प्रभु परम प्रसन्न झाले आहेत, त्याच वेळी त्या भक्ताला एकवचनानेच संबोधिल्याचे आढळेल. **'श्रीराम आणि एकवचनाचा उपयोग' प्रस्तावनेत पहा.** (पृ. ५६४) (क) मुनीने दोनतीन वेळा निरनिराळ्या प्रकारें मागितले म्हणून प्रभूनी असे सांगितले. अंतर्ज्ञानी सर्वदर्शी हा विचार बाजूस ठेऊन मातेच्या वात्सल्याच्या दृष्टीने येथे विचार करावयाचा आहे.

बाळाला काय पाहिजे हे जरी आईला तर्काने कळले असले तरी त्याचे तोतरे बोबडे बोल ऐकावे असेच मातेला वाटते, तसेच भगवंतास वाटत आहे. **असा भक्त भगवंतांस सुद्धा नेहमी कुठला भेटणार!** कनकतरू व तमाल (१०/२३) या उत्प्रेक्षेत हे आधीच स्पष्ट केले आहे.

चौ. २४(१) वर न याचिला कबि मुनि बदले - प्रभु वचन ऐकून मुनीला मोठा पेचच पडला की मी स्पष्टपणे मागितले असतां प्रभु म्हणतात 'वर माग' हे आहे काय? आपलेच काही तरि चुकले. पाहिजे कशाला भानगड? वर मागण्यास सुद्धां अक्कल लागते. तिची व माझी आहे फारकत झालेली! प्रभुवरच सोपवावे झाले. (क) प्रभूनां सांगण्यांत भाव हा आहे की वर कसा मागावा काय मागावा हे मला कळत नाही कारण मी पूर्वी कधी कोणाजवळ मागितला नाही. मागितला असता तर अनुभवाने कळले असते की योग्य मागितला का चूक झाली. **अनुभवाने शहाणपणा येतो, चुकत चुकत शाहणा होतो असे म्हणतात.** पण मला अनुभव नाही त्यामुळे कोणता वर चांगला कोणता वाईट, कोणता खरा कोणता खोटा मला नाही कळत.

चौ. २५(१) रघुराज! दास सुखदायक! तुम्हाला जो योग्य वाटेल तो द्या. यांत पूर्ण बालभाव दिसला. बालकाचे हित कशांत आहे त्याला सुख कशाने होईल मातेला जसें जितके चांगले कळते तसे तितके बालकास कळणेंच शक्य नाही. बालकाला दुःख होईल असे लौकीक प्राकृत माता सुद्धां करणार नाही. मग निर्हेतुक, निःस्वार्थ प्रेम करणारी रामाई! सर्वज्ञ सर्वदर्शी सर्वशक्तिमान, प्रणतहितकारी! तिला कशाला सांगितले पाहिजे की अमुक दे म्हणून ! आपण दाससुखदायक आहांत तेव्हां तुमची इच्छा असेल तो द्या. दाससुखदायक शब्द 'रघुराजा'चे विशेषण, संबोधन घेणेच चांगले. दासाला सुख होईल असे या म्हणण्याने हे सिद्ध होईल की कदाचित काही दुःखदायक देतील अशी शंका मुनीच्या मनांत होती. पण हे अस्वाभाविक आहे मुनीने आपल्या सर्व मागण्या मागे घेतल्या व कोऱ्या कागदावर मान्यतेची सही करून दिली! मनुष्य मागून मागून किती मागेल! रघुनाथाच्या दातृत्व शक्तिच्या प्रमाणांत त्याला मागतांच येणार नाही. असे झाले म्हणजे मगच **'त्यास सदा मी रक्षी ताता! जशी बालका जपते माता॥ धरूं अहिअनल वत्स शिशुजाई । निवारते जशि नकळत आई ॥ प्रौढ तनयसम मजला ज्ञानी । बालकसुतसम दास अमानी'** (४३/५-८) अशी सर्व जबाबदारी - रामाई आपल्या शिरावर घेते. आई म्हणावयाचे व मला हे दे ते दे असे मागत -बसावयाचे! आपले प्रिय बालक **सुखी असावे, चांगले दिसावे, शाहणे व्हावे असे कोणत्या पुत्रवत्सल मातेला वाटत नाही? आईचे सर्व ऐश्वर्यादिक प्रिय पुत्रासाठीच तर असते** - सार हे की आम्ही रामाईचे प्रिय बालक सुत बनले पाहिजे. एवढे केले की कर्तव्य संपले. हे करणे सोपे म्हटले तर फार सोपे व कठीण म्हटले तर महा कठीण आहे. आतां काही न मागण्याचा परिणाम पहा.

चौ. २६(१) भगवान आपल्या इच्छेने वर देतात **अविरल भक्ति.** ही सतत टिकली पाहिजे म्हणून **वैराग्य, विज्ञान, सर्व सद्गुण व ज्ञान** दिले नुसते नव्हे तर या सर्वांचे निधान, मोठा ठेवा च त्याला दिला. संतांच्या भक्तांच्या ठिकाणी जे सद्गुण पाहिजेत ते नसतील तर भक्तीत उणेपणा राहणार. ज्ञान व विज्ञान नसतील तर भक्ति मिळून सुद्धां संशय जाणार नाहीत. **'ज्ञान विमल जलिं करी स्नान जै । रामभक्ति उरिं करी स्थान तै॥** (७/१२२/११) विमलज्ञाना शिवाय व वैराग्याशिवाय जी भक्ति ती टिकणे शक्य नाही.' **'भगवद्भक्ती सांगती ज्ञानासह सविराग** (१/४४) विचार करावा की या सर्व गोष्टी मुनीने मागितल्या असत्या का? **मागण्याची पात्रता असतां न मागण्याने जे मिळते ते असे अपार अनंत मिळते.** प्रभूनी दिलेल्या वराच्या सामर्थ्याने त्याच्या बुद्धीत सर्व सद्गुणांचा निधिच येऊन राहिल्याने, आतां विशेष विचार न करतां, जे पाहिजे होते ते, मागावेसे वाटत होते ते बिनचूक मागतील -

हिं. ***। प्रभु जो दीन्ह सो बरु मैं पावा । अब सो देहु मोहि जो भावा ॥२७॥***

हिं. दो. ***। अनुज जानकी सहित प्रभु चाप बान धर राम ॥***
॥ मम हिय गगन इंदु इव बसहु सदा निहकाम ॥११॥

हिं. ***। एवमस्तु करि रमा निवासा । हरषि चले .....॥१॥***

म. ***। प्रभु! जो वर मज दिला पावला । आतां या जो मला भावला ॥२७॥***

म.दो. ***। सानुज सह जानकी प्रभु चापबाणधर राम ॥***
॥ हृदय गगनि मम इंदुसे संतत वसा निकाम ॥११॥

म. ***। तदा तथास्तु रमापति वदती । ....॥१॥***

अर्थ - प्रभु! तुम्ही जो वर मला दिलात तो मला मिळाला पण आतां मला जो आवडतो तो द्या ॥२७॥ प्रभो! राम! अनुज व जानकी यांच्या सहित आपण धनुष्यबाण धारण करून माझ्या हृदयरूपी आकाशांत चंद्रा (इंदु) सारखे पण सतत (अखंड निरंतर) माझ्या इच्छे प्रमाणे (निकाम, यथेष्टम्) वास करा ।दो. ११॥ (धन्य धन्य सुतीक्ष्ण! गुरुसे भी शिष्य बडा हो गया!) तेव्हां रमापति (राम) तथास्तु (तसे होवो) असे म्हणाले ॥१॥

टीका. चौ. २७(१) **प्रभु! जो वर मज दिला पावला** - प्रभो ! आपण सर्व समर्थ आहांत तुम्ही दिलेल्या वराची प्रतीति मला तात्काळ माझ्या हृदयांत आली व पूर्वी मी मागितले त्यांत काय चुकले हे तक्षणी माझ्या ध्यानांत आले. काय मागावे हे अंधुक अंधुक कळत होते पण बोलतां येत नव्हते नीट! आपल्या वराच्या सामर्थ्याने आतां चांगले समजले. तुम्ही दिलात तो माझ्या परम हितासाठी, मला परम सुख व्हावे या भावनेनेच दिलात, व तो मी अमान्य करीत नाही. आपण आपली आवड पूर्ण केलीत. मातेच्या आवडीला व देण्याला पारावर नसतो हे खरे, पण मी त्यांत पाहू लागलो तो माझ्या आवडीची मुख्य गोष्ट तेवढीच गळलेली दिसते. तिच्यायाचून तुम्ही दिलेला अपार

निधि मला गोड नाही वाटत! तरी आतां माझ्या आवडीचे द्या पाहू (क) कोणास वाटेल कोणी चिकित्सक म्हणतील, की भक्ताने भगवंतास फसविले पण भगवंतास फसविणारा विश्वात कोण हो? समर्थ म्हणतात 'भाव असेल मायिक। तरि देव होतो महा ठक। जैशासि तैसा दंड आहे तयाचा ॥ **येथे शुद्ध बालस्वभावाचे अप्रतिम स्वाभाविक चित्रण आहे.** सर्व घर सर्व प्रकारच्या परमोत्तम सुखसोईनीं भरून ठेवले आणि आई ७/८ वर्षांच्या अनाथ बालकास म्हणाली की हे सर्व तुला दिले' आहे. मोटारी नोकर, चाकर सर्व काही व्यवस्था करून ठेवली आहे. आतां माझ्यावर असेच प्रेमकरीत येथे रहा बरं. मी तीर्थ यात्रेला जाऊन येईन लवकरच, बरं का, अगदी रडूं नको हं। असे झाले म्हणजे ७/८ वर्षांच्या बालकाची जी भावना होईल, त्याची जी अवस्था होईल आणि ते बालक आईला जे सांगेल तेच सुतीक्ष्ण मागत आहेत. **यांत त्या बालकाची व सुतीक्ष्णाची लबाडी कुठे आहे?** भगवंतानी स्वतःला तेवढे वगळले. भगवान भागवतात काय म्हणतात पहा -**'न पारमेष्ठ्यं न महेन्द्रधिष्ण्यं न सार्वभौमं न रसाधिपत्यम् ॥ न योगसिद्धीर्नपुनर्भवो वा मय्यर्पितात्मेच्छति मद्विनाऽन्यत्'** (११/१४/१४) परमेष्ठीपद, महेंद्रपद, सार्वभौमराज्य, पाताळाचे राज्य, योगसिद्धी किंवा कैवल्य मोक्ष सुद्धां माझा अनन्यभक्त घेत नाही **माझ्याशिवाय त्याला दुसरे काहीच नको असते.** भगवंतानी स्वतःस वगळले ते सुद्धां बालकाचे प्रेमळ बोल ऐकून इतरांस सांगण्यासाठी व आपल्या बाळाची कीर्ति वाढविण्यासाठीच. सुतीक्ष्ण बालकसुताची मागणी आतां जरा तपासून पाहू या.

सानुज सहजानकी प्रभु! चापबाणधर राम॥
ह्रदय गगनि मम इंदुसे सतत वसा निकाम ॥

ही शेवटची निर्दोष मागणी आहे. श्रीसह सानुज तरी खरारी । वसो मनी मम काननचारी' (पहिली मागणी) कोसलपति राजीवनयन जो करो राम मम ह्रदायि अयन तो ॥ (दुसरी) 'त्यजो न हा अभिमान चुकुन मति । की सेवक मी, मम रघुपति पति' (तिसरी)

(१) दोह्यांतील एकामागणींत जे मागितले तेच मागण्याची इच्छा होती पण मागतां न आल्याने तीन वेळां मागून सुद्धां अपुरच पडले. प्रथम जानकी न म्हणतां 'श्री' म्हटले श्री = लक्ष्मी, चतुर्भुज! काननचारी शब्दाने 'चापबाण धर' हा अर्थ निघतोच असे नाही. जयन्तप्रकरणाच्यावेळी राम काननांतच असून चापबाणधारी नव्हते. दुसऱ्यावेळी मागितले त्यांत लक्ष्मण, जानकी व चापबाण हे सर्वच राहिले. पुन्हां सुधारण्याचा प्रयत्न केला तर सर्वच बाजूला राहून नुसता सेव्यसेवकभावच मागितला - प्रभूनी दिलेल्या अमोघ वराच्या प्रभावाने बालबुद्धि सतेज व प्रबुद्ध कुशाग्र झाल्याबरोबर निर्दोष मागणे मागितले.

(२) **सानुज राम** - याने रघुवीर कोसलपति हा अर्थ ठरला. **(क)** **'श्री'** च्या बद्दल जनकनन्दिनी जानकी द्विभुज हे ठरले. **(ख)** **'चापबाणधर'** तिन्ही मागण्यांत सुटले

होते त्याची भर पडली. **(ग) बसो मनी** - यांतील 'मनांत' शब्दाने काल्पनिक दृश्य असाही अर्थ होऊ शकला असता आतां 'हृदय गगन' हा अर्थ स्पष्ट झाला. **(घ) इन्दुसे** - याने कल्पान्तापर्यंत, त्रितापहारी, भक्तिसुधामय किरणानी शीतलता, प्रसन्नता इत्यादी भर पडली (ङ) चंद्र अमावास्येला नसतो, दिवसा नसतो, इतर दिवशी काही काळच असतो इत्यादि दोष सतत शब्दाने दूर केले. **(च) निकाम** = यथेष्ट्म माझ्या इच्छेप्रमाणे व पर्याप्त = भरपूर, पुरेसे = पूर्ण, राजीवनयन, काननचारी, खरारी वगैरे राहिलेली विशेषणे व पुढे ज्याच्या वेळी जी सुचतील ती सर्व विशेषणे निकाम = यथेप्सित = पर्याप्तंम याने साधली. **'काम निकाम पर्याप्तं प्रकामेष्टं यथेप्सीतम्** (अमरे) 'निकाम श्याम सुंदर' यांत निकाम शब्द आहेच.

(३) **हिंदीत निहकाम शब्द आहे,** त्याचा अर्थ निष्काम असा करून तो हृदय, राम व 'बसहु - वसा, वसणे या तिघांकडे लावतात तो कसा विसंगत आहे पाहा. I सुतीक्ष्णासारखा दीन साधनहीन भक्त आपल्या स्वतःच्या हृदयाला निष्काम हे विशेषण लावील असे म्हणणे म्हणजे दीन' शब्दाची थट्टा करणे आहे, कारण, माझे हृदय निष्काम आहे असे म्हणण्यांत अहंकार व आत्मश्लाघा हे दोष उत्पन्न होतात. II. प्रभूला निष्काम म्हणणे म्हणजे त्यांच्या ठिकाणी कामना असते, असू शकते असे ठरविण्यासारखे आहे. निघून जाण्याची इच्छारहित असा अर्थ घेण्याची आवश्यकता 'सदावसा' या मुळांतील शब्दांनी ठेवलेली नाही. III. निष्काम रहा म्हणणे म्हणजे इतर ठिकाणी सकाम राहतात असे ठरविणे आहे. **(क) 'निकाम'चे निहकाम कसे झाले?** पुरोहित चे उपरोहित, शाप - सराप, प्रल्हाद - प्रहलाद, स्तुति अस्तुति यांत जशी कुठे आरंभी कुठे मधे वर्णांचीभर पडली तशीच निकाम मध्ये, यमकाची व चरणांतील मात्रांची पूर्ति करण्यासाठी 'ह'ची भर पडली व ती संस्कृत व्याकरणाच्या नियमास धरून पडली आहे. या व इतर अनेक ठिकाणी 'प्रकृतिप्रत्ययसंधिः लोप-विकाराऽऽगमश्चवर्णानाम्' या नियमाप्रमाणे आगमः वर्णानाम् = वर्णांची भर पडली. यापेक्षां अधिक आधार व उदाहरणे देण्याची जरूरी नाही.

चौ. १(१) तथास्तु बदती - 'तथा अस्तु' 'एवम् अस्तु' तसे होवो, असे होवो, असे भगवंतानी म्हटले, म्हणजे त्याच्या म्हणण्याप्रमाणे दिल्याचे सांगितले. रामावतार झाल्यानंतर आतांपर्यंत अनेकानी वर मागितले पण कोणाला तथास्तु म्हटले नाही अहल्या व परशुराम यांच्याविषयी पूर्वी (१/२११/२/५) टीकेत लिहिले आहे. जनक, भरद्वाजादि सर्व 'प्रौढतनयसम ज्ञानी भक्त होते मुनि धीर योगी होते शिवाय शरभंगाशिवाय सर्वांनां प्रभूनी वंदन केले आहे म्हणून तथास्तु म्हणणे विसंगत होते. शरभंगाला नमस्कार केला नाही हे खरे पण तेथे सगळ्याच शिष्टाचाराला फाटा मिळाला आहे तथापि त्याने मागितले ते मिळाल्याचा त्याला अनुभव आला आहे व तो पूर्णांशाने बालकसुतभक्त नव्हता. सुतीक्ष्ण पूर्णपणे बालकासारखा, त्याने मागितल्यावर तथास्तु म्हटले नसते तर त्यास वाटले असते बालका प्रमाणे की वरमाग म्हणून म्हणाले पण

दिला नाही, व त्याला फार दु:ख झाले असते. आता येथून पुढे एवमस्तु, तथास्तु, म्हणण्यास प्रारंभच झाला. पण अगस्तींनी वर मागितल्यावर त्यांस असे म्हणणार नाहीत अर्थात वंदन करणार आहेत.

या प्रमाणे सुतीक्ष्ण स्तुति प्रकरण समाप्त झाले. आतां या स्तुतीची नक्षत्राशी तुलना केल्यानंतर मग पुढील प्रकरण सुरू होईल.

सुतीक्ष्णकृत स्तुति' - पूर्वाफाल्गुनी नक्षत्र (११वे)

(१) **अनुक्रम साम्य** - सुतीक्ष्णकृत स्तुति ११वी पूर्वाफाल्गुणी नक्षत्र ११ वे आहे...

(२) **नामसाम्य** - नक्षत्रनाम पूर्वा फाल्गुनी सुतीक्ष्णस्तुतीत निर्गुणाला असार = फल्गु ठरवून सगुण अवतारालाच प्राधान्य दिले आहे. निर्गुण हे सगुणाचे पूर्वरूप आहे. पूर्व रूपाला फल्गु ठरविणारी म्हणून पूर्वा फाल्गुनी.

(३) **तारे संख्या** - नक्षत्रांत दोन तारे आहेत तसे या स्तुतीत महिमा व रूप हे दोन तारे आहेत. आलटून पालटून दोन दोन चौपायांत चमकत आहेत. याविषयी पूर्वी लिहिले आहे.

(४) **आकार साम्य** - या नक्षत्राचे दोन तारे व उत्तराफाल्गुनीचे दोन तारे मिळून आकार शैय्ये सारखा लंब चौरस होतो. **'द्वं द्वं द्वयेनोत्तरयोस्तु शय्या'** या दोन नक्षत्रांतील ताऱ्यांचा हा जसा परस्पर संयोग संबंध आहे, तसाच सुतीक्ष्णांचा अगस्तींचा, शिष्य गुरु संबंध आहे. व तो एवढ्याच साठी प्रारंभीच मुद्दाम सांगून ठेवला आहे. आतां सुतीक्ष्ण अगस्तीकडे जाणार आहेत व ते स्तुति करतील तेव्हां तेथेच आहेत. आकाराची तुलना अगस्तिकृत स्तुतीच्या वेळीच दाखविणें भाग आहे.

(५) **देवता साम्य** - नक्षत्र देवता भग आहे. भग = ऐश्वर्य, सूर्य व भाग्य, सुतीक्ष्णासारखे भाग्य सर्व स्तुति करणारांत, स्तुतीच्या वेळीच कोणाचेही उदयास आले नाही. हनुमन्ताने स्तुति किष्किंधा कांडारंभी केली, पण त्यावेळी सुतीक्ष्णासारखे भाग्य उदयास आले नाही. तो भाग्योदय पुढे सुंदरकांडांत आहे. 'भगवंती रति' हे अगदी प्रारंभी चरित्रांतच सांगितले आहे. भाग्याचा भग, भग म्हणजे सूर्य अगदी मध्यान्ही आहे. तिन्ही अर्थांनी भगदेवता सिद्ध झाली.

(६) **फलश्रुति साम्य** - सुभट विवेकभूपतिचे - ज्ञानरूपी राजाचा सुभट. ज्ञान - विवेक रूपी राजाने तीन वेळां स्वारी केली पण पाहिजे असलेले राज्य व विजय मिळाला नाही पण जेव्हां सतेज प्रबुद्ध धैर्यशौर्ययुक्त वचन रूपी सुभट सरसावला तेव्हां जे पाहिजे होते ते रामराज्य मिळाले. व कीर्ती झाली.

या प्रमाणे षडंगांचे साम्य यथामति दाखविले गेले.

''प्रीति सुतीक्ष्णाची कथित'' प्रकरण समाप्त

●●●

"प्रभु-अगस्ति-सत्संग" प्रकरण (१२/१-१३/१७)

हिं. ।एवमस्तु करि रमानिवासा । हरषि चले कुंभज रिषि पासा ॥१॥
। बहुत दिवस गुर दरसन पाएँ । भएँ मोहि एहिं आश्रम आएँ ॥२॥
। अब प्रभु संग जाउँ गुर पाही । तुम्ह कहँ नाथ निहोरा नाही ॥३॥
। देखि कृपानिधि मुनि चतुराई । लिए संग बिहसे दोउ भाई ॥४॥

म. । तदा तथास्तु रमापति वदती । घटज ऋषिकडे हर्षित निघती ॥१॥
। बहुत दिवस गुरु-दर्शन नाही । किति दिन या आश्रमि आल्याहीं ॥२॥
। निघें गुरुकडे प्रभुसह आतां । तुमचेवर उपकार न नाथा ॥३॥
। बघुनि कृपानिधि मुनिचतुराई । घेति सवें विहसुनि दो भाई ॥४॥

अर्थ : तेव्हां 'तथास्तु' म्हणून रमापति रामचंद्र हर्षित होऊन घटज (अगस्ति) ऋषिकडे जाण्यास निघाले ।।१।। (तेव्हा सुतीक्ष्ण म्हणाले की) या आश्रमांत आल्याला किती तरी दिवस झाले आणि (तेव्हांपासून) फार दिवसांत मला गुरुजींचे दर्शन नाही ।।२।। (म्हणून) मी आतां प्रभूंच्या बरोबर गुरुजीकडे निघालो आहे. यांत नाथा! तुमच्यावर मी काही उपकार करीत नाही ।।३।। कृपानिधीनी मुनीची चतुरता जाणली व दोघां भावानी मोठ्याने हसून त्यांस बरोबर घेतले ।।४।।

टीका. चौ. १(१) पहिल्या चरणावर टीका मागील प्रकरणांत लिहिली आहे. **(क) हर्षित निघती** राम, रघुनाथ हर्ष विषादातीत असले तरी त्यांस भक्तांचे प्रेम पाहून हर्ष होतो याचे उदाहरण सुतीक्ष्ण-स्तुतीत दाखविले. अवतार कार्यास प्रारंभ करताना किंवा ते करण्यासाठी प्रयाण करतानां रघुवीरांस हर्ष होतो. याचे हे उदाहरण आहे. याविषयी पूर्वी अनेकवेळा टीकेत जागो जागी लिहिले आहे. कोठे निवास केला असतां निशाचर संहाराच्या कार्यास अनायास प्रारंभ होईल हे अगस्तिनां विचारावयाचे आहे म्हणून प्रयाण समयी हर्ष (उत्साह) झाला. (५/३५/४ ५/४६/१ पहा.) **(ख) घटज ऋषिकडे** - अगस्ति न म्हणतां घटज-कुंभज म्हणण्याने 'कुंभज कोठे अपार सागर । शोषित सुयश सकलही जगभर' त्यांचा अलौकिक प्रभाव सुचविला आहे. मुनि अगस्ति असे पूर्वी म्हटले. येथे ऋषि शब्दाने 'ऋषयो मंत्राणां द्रष्टार:' हे सुचवून ध्वनित केले की रघुनाथ त्यानां 'मंत्र' विचारतील.

चौ. २-३(१) येथे वक्ता कोण याचा उल्लेख नाही, पण 'मुनि चतुराई' व चौ. ६ मध्ये 'सुतीक्ष्ण' शब्द घालून संदर्भ स्पष्ट केला आहे. कथेचा संक्षेप करण्याचे कार्य येथूनच सुरु झाले व सेतुबंधन होईपर्यंत संक्षेप फार केला आहे हे पुढे दिसेलच. **(क) तुमचेवर उपकार न नाथा** - I =मी आपल्या बरोबर रस्ता दाखविण्यासाठी येत नाही कारण की आपण सर्वज्ञ सर्वदर्शी आहात माझ्या येण्याचा आपल्याला काही उपयोग

नाही पण आपल्यासारख्या विश्वविख्यात धनुर्धरांची सोबत सहज मिळाली म्हणून बरोबर निघालो इतकेच येऊं का वगैरे विचारून परवानगी मिळाल्यावर निघावयाचे हे शास्त्र व शिष्टाचार लहान बालकांना काय माहीत! आई निघाली की 'आई' थांब, मी येतो' असे म्हणून धावत जाऊन आईचे बोट धरावयाचे हे शास्त्र बालकांस चांगले माहीत असते तसेच या बालकाने केले.

(२) बरोबर जाण्यांत या बालकाचे अनेक हेतु आहेत **(क)** प्रभुच्या संगतीत चालत जाण्याचे परम दुर्लभ भाग्य, प्रभूच्या जमिनीवर उमटणाऱ्या पावलांतील सामुद्रिक चिन्हांचे दर्शन, वारंवार प्रभुमुखकमल दर्शन हे लाभ होणार **(ख)** प्रभु मुखांतून काही तरी श्रवण करण्याचा लाभ होणार. **(ग)** प्रभु आल्याची वर्दी स्वत: धावत जाऊन गुरुजीनां देतां येईल व त्यांची विशेष कृपा संपादन करतां येईल **(घ)** प्रभूचे स्वागत करण्याची सुसंधि गुरुजीस मिळवून द्यावी व प्रभूचे योग्य स्वागत व्हावे व सन्मानाने आश्रमांत नेले जावे व स्वागत न होतांच आश्रमांत जाण्याची पाळी प्रभूंवर येऊ नये हे सर्व हेतु मनांत आहेत.

चौ. ४(१) बघुनि कृपानिधि मुनिचतुराई - चतुराई - चातुर्य, हुशारी, वरील हेतूंत चातुर्य नाही असे कोण म्हणेल? लहान मुले जे सुचेल ते कारण सांगून बरोबर चालू लागतात. विशेष चातुर्य हे की गुरुदर्शनाचे निमित्त पुढे केले. **गुरुदर्शनास देव दर्शनास, तीर्थयात्रेस, दान देण्यास वा संन्यास घेण्यास जात असलेल्या व्यक्तिंस नको म्हणणे, विरोध करणे हा अधर्म आहे.** तुमच्यावर उपकार करण्यासाठी येत नाही असे सांगितले असल्याने ब्राह्मणाचे कष्ट आपण कसे घ्यावे असा संकोच वाटण्यास जागा ठेवली नाही आणि प्रभुसेवा व गुरुसेवा करण्यास सापडावी हा हेतु आहे म्हणून ही चतुराई ठरली. 'सांडुनि सर्वहि आस भजति राम ते चतुर नर' (६म) असे नुकतेच पूर्वी सांगितले आहे. (क) कृपानिधि शब्दाने सुचविले की त्याचीं इच्छा पूर्ण करणार. **(ख) घेति सवे विहसुनि** अंतरीचे प्रेम, सेवाभाव इ.जाणून व बालकवृत्ति पाहून खूप हसूं आले 'प्रीति अलौकिक बघुनि हृदिं रघुकुलमणि हसतात' (१/२६५) २/१०० पहा. बालक अशारीतीने बोलून परवानगी न घेतांच बरोबर चालूं लागले की त्याचा लडिवाळपणा पाहून आई बापांस असेच हसू येते व सुप्रसन्न होतात. दोघेभाऊ हसले मोठ्याने पण जानकी हसली नाही.

हिं. । पंथ कहत निज भगति अनूपा । मुनि आश्रम पहुँचे सुरभूपा ॥५॥
। तुरत सुतीछन गुर पहिं गयऊ । करि दंडवत कहत अस भयऊ ॥६॥
। नाथ कोसलाधीस कुमारा । आए मिलन जगत आधारा ॥७॥
। राम अनुज समेत बैदेही । निसि दिनु देव जपत हहु जेही ॥८॥
। सुनत अगस्ति तुरत उठि धाए । हरि बिलोकि लोचन जल छाए ॥९॥

म. । मार्गि कथित अनुपम निज भक्ति । मुनि आश्रमि सुरभूप पोंचती ॥५॥
। त्वरें निकट गुरु सुतीक्ष्ण गेले । करूनि दंडवत वदते झाले ॥६॥
। नाथ कोसलाधीश कुमार । भेटूं आले जगदाधार ॥७॥
। राम अनुज समेत वैदेही । निशिदिनिं देव जपतसां जे ही ॥८॥
। श्रवत अगस्ती उठुनि धावले । हरिस बघुनि जल लोचनि भरले ॥९॥

अर्थ - मार्गाने जातां जातां आपल्या अनुपम भक्तीचे कथन करीत (भक्ती सांगत) सूरभूप राम अगस्ति-मुनींच्या आश्रमांत पोचले।।५।। व सुतीक्ष्ण त्वरेने (धावत) गुरुजवळ गेले व दंडवत नमस्कार करून म्हणाले की।।६।। नाथ! कोसलाधीश दशरथांचे कुमार तुम्हाला भेटण्यासाठीं आले आहेत।।७।। हे देव! आपण रात्रंदिवस ज्यांचा जप करीत असतां ते राम अनुज व वैदेही यांच्या सहित आले आहेत।।८।। हे ऐकताच अगस्ति उठून धावले व हरिला पाहून त्यांचे डोळे पाण्याने भरले ।।९।।

टीका. चौ. ५(१) मार्गि कथित निजभक्ति - निजभक्ती = अनन्यगतिक - सेवक भक्तांच्या कथा सांगत सांगत आले. सुतीक्ष्णाची भक्तिचतुरता पाहून प्रभूचे हृदय त्याच्या भक्तिप्रेमाने व्यापले असल्याचा हा पुरावा आहे. 'गेले काहि दिवस या रीती। वदतां ज्ञान विरति गुणनीती' (१७/२) फावल्या वेळांत प्रभु लक्ष्मणास या विषयां विषयी सांगत असत (या अरण्यकांडांत). असे असून आज भक्तिकथा सांगितल्या कारण की या सुतीक्ष्ण बालकाला भक्तीच आवडते हे प्रभूंनी जाणले आहे. **सुरभूप** = सकलसुरनायक.

चौ. ६-८(१) सुतीक्ष्ण धावत धावत वर्दी देण्यास गेले हेतु पूर्वी सांगितला आहे. **(क) कोसलाधीशकुमार जगदाधार** - 'कोसलपति राजीवनयन जो' यांतलेच शब्द प्रथम बाहेर पडले. कोसलाधीशकुमार असून वनांत आले आहेत याने राज्यत्यागादि **अयोध्याकाण्डाचा विषय सुचविला.** 'जगदाधार' याने परमेश्वर व **अवतार सुचविला.** जगदाधार असून कोसलाधीश कुमार झाले यात जन्मकथा म्हणजे **बालकाण्डाचा विषय सुचविला.** राम आले असे म्हणण्याने निश्चित बोध झाला नसता परशुराम असा अर्थही झाला असता. **ल.टे.** रामपत्नी वैदेही बरोबर असून सुद्धां सुतीक्ष्णासारखे सर्वज्ञ मुनि अगस्ती सारख्या गुरुजवळ म्हणाले की **'कुमार'** आले. याचे कारण हेच की ते दिसण्यांत कुमारावस्थेचेच दिसतात. म्हणूनच राम, लक्ष्मण, कृष्ण, विष्णु, नारायण, केशव, व्यंकटेश, त्रिविक्रम इत्यादि देवांच्या मूर्तीनां दाढीमिशा नसतात. पण शिवमूर्ती व ब्रह्मदेवाच्या मूर्ती याना दाढीमिशा असतात.

(२) सर्व जगाचे आधार कोसलाधीशकुमार आले असे ऐकले तरि अगस्ति जागचे हलले सुद्धां नाहीत याचे कारण इतकेच की एकट्या रघुवीरांने वनांत येण्याचा काही उपयोग नाही हे या ऋषीनां माहीत आहे. एकटे कशाला आले व त्याना भेटून मी

काय करणार? असे वाटले. म्हणूनच लक्ष्मण वैदेही समेत आले आहेत हे कळेपर्यंत त्या वाटे कडे पाहिलेसुद्धां नाही. अझून उठत कां नाहीत याचा विचार सुतीक्ष्णाने केला तेव्हा चूक कळली व ती लगेच सुधारली. हनुमानभरतभेटीत उत्तर कांडांत अगदी असेच झाले आहे. ७/२/३-६ पहा. **(क) राम... जपत सां जे ही'** गुरुदेव! एकटे नाहीत राम! अनुज वैदेही समेत आले आहेत.

चौ. ९(१) श्रवत उठूनि धावले - 'राम वैदेही समेत आले आहेत' हे वाक्य कानी पडण्याची खोटी की शिष्याच्या देखत, त्याला आशिर्वाद देण्याचे विसरून गुरु उठले ताडकन आणि धावले. 'निशिदिनी देव जपतसां जेही' हे वाक्य त्यानी ऐकले सुद्धां नसेल! याने आतुरता दिसून आली. अगस्ति -विंध्य पर्वताला कायमचा सपाट पडून राहण्यास लावणारे स्वतः धावत सुटले! **(क) हरिस बघुनि** - रामचंद्रांकडून मुनि कशाची अपेक्षा करतात हे हरि शब्दाने ध्वनित केले. विश्वाचा संहार करणाऱ्या हराला जे करतां येत नाही ते भूभार हरण. करण्याचे कार्य करण्यासाठी आले आहेत हे जाणले व प्रभूंच्या भक्तवात्सल्याची व कृपालुपणाची आठवण होऊन हृदय प्रेमाने उचंबळले व ते प्रेम नेत्रद्वारां वाहू लागले.

हिं । मुनि पद कमल परे द्वौ भाई । रिषि अति प्रीति लिए उर लाई ॥१०॥
। सादर कुसल पूछि मुनि ग्यानी । आसन बर बैठारे आनी ॥११॥
। पुनि करि बहु प्रकार प्रभु पूजा । मोहि सम भाग्यवंत नहिं दूजा ॥१२॥
। जहँ लगि रहे अपर मुनि बृंदा । हरषे सब बिलोकि सुखकंदा ॥१३॥

म. । पडति बंधुयुग मुनि-पद-कमळी । प्रेमे अति ऋषि हृदयी कवळी ॥१०॥
। पुसे ज्ञानि मुनि कुशला सादर । आणुनि बसवीले आसनिं वर ॥११॥
। मग बहुपरिं करूनी प्रभु-पूजा । भाग्यवंत मजसम नहिं दूजा ॥१२॥
। असति तिथे अपर मुनिवृंद । हर्षति सकल बघुनि सुखकंद ॥१३॥

अर्थ : दोन्ही भावानी मुनिपद कमलानां दंडवत प्रणाम केला. (तेव्हां) ऋषीनी त्याना अति प्रेमाने हृदयाशी कवटाळले ॥१०॥ ज्ञानी मुनीनी आदराने कुशल विचारले व आणून श्रेष्ठ आसनावर (सिंहासनावर) बसविले ॥११॥ नंतर बहुत प्रकारानी प्रभूची पूजा केली (व म्हणाले की) माझ्या सारखा भाग्यवान दुसरा नाही ॥१२॥ तिथे जितके दुसरे मुनिवृंद होते ते सगळे सुखकंदास पाहून हर्षित झाले ॥१३॥

टीका. चौ. १०-११(१) बंधुयुग मुनिपदकमळी पडति - याने सुचविले की या भेटीत राम केवळ माधुर्यभावानेच वागणार. पदकमल शब्दाने सेवकभाव सुचविला. **(क) प्रेमे अति हृदयी कवळी** - यानी वाल्मीकी प्रमाणेच प्रणाम करूं दिला पण नंतर दोघांना अत्रींप्रमाणे हृदयाशी धरले आहेत व आशीर्वाद दिला नाही पण कुशल विचारले आहे. माधुर्य व ऐश्वर्यभाव समसमान आहेत. प्रभूची भावना जाणून तिचे रक्षण केले व

स्वत:ची भावना जोपासण्यासाठी आशीर्वाद दिला नाही. (ख) ज्ञानी मुनि भाव हाकी अगस्तीनी प्रभूच्या मनांतील भावना जाणली व त्यांच्या **इच्छे प्रमाणे** त्यांचे ऐश्वर्य प्रगट होऊ नये म्हणून लहानानी नमन केल्यावर मोठे त्यास हृदयाशी धरून नंतर कुशल विचारतात त्या प्रमाणे लोकव्यवहाराचे रक्षण केले. प्रेक्षक म्हणाले असतील मनांत की रघुनाथाचे लावण्य पाहून प्रेमभरांत मुनिराज आशीर्वाद द्यायला विसरले. नाहीतर मनांत दिला असेल. (ग) **बसबीले आसनि बर-बर आसन** = श्रेष्ठ आसन = सिंहासन. अयोध्याकांडात वनगमनापासून तो येथपर्यंत 'वर आसन (वरासन)' शब्द नाही 'समयोचित आसन' (२/२६१/४) 'शुभासन' (२/२५७/६) 'समयोचित शुभ आसन' (२/२९२/७) असेच उल्लेख आहेत. भरद्वाज, वाल्मीकी, अत्रि, सुतीक्ष्ण यांच्या आश्रमांत सुद्धां वर आसन नाही. जनकपुरीत विवाहाच्या वेळी वरासन = सिंहासन आहे. 'बसली वरासनि रामजानकि' (१/३२५छं.) वर आसन शब्दाने अगस्तींच्या ऐश्वर्याची कल्पना दिली व पूजा राजोपचारानी करतील हे सुचविले. सुवर्णसिंहासनावर बसवून पंचोपचार, षोडशोपचार पूजा काय उपयोगी!

चौ.१२(१) बहुपरि = राजोपचारानी हे वर दाखविले आहे. **प्रभुपूजा** - जरी नमस्कार करूं दिला, कुशल विचारले तरी पूजा! राम प्रभु आहेत या भावनेनेच केली. अतिथि पूजा भगवद्भावनेनेच केली पाहिजे. वाल्मीकी रामायणांतील अगस्त्याश्रमाचे सविस्तर वर्णन मुद्दाम वाचून पाहण्यासारखे आहे. **(क) भाग्यबंत मजसम नही दूजा** हे शब्द कोणाचे हे स्पष्ट सांगितले नसले तरि संदर्भाने सहज समजते की हे अगस्ति म्हणाले. 'ऋषि म्हणाले' हे शब्द गाळून सुचविले की पूजा करीत असतां मुनि इतके प्रेममग्न झाले होते की तोंडातून शब्द बाहेर पडत नव्हता. नैवेद्य समर्पण केल्यावर प्रार्थना करावयाची ती सुद्धा वैखरीने करतां आली नाही व शेवटी 'भाग्यवंत मजसम नहि दूजा' इतकेच शब्द मुनिमुखांतून बाहेर पडले आणि मुनिराज तटस्थ होऊन राम मुखचंद्राकडे बघत राहिले. याप्रमाणे जनकराजानीही म्हटले आहे त्याचा **समन्वय असा** - परमात्मा पुत्र होण्याचे भाग्य फक्त दशरथांचे. जावई परमात्मा मिळण्याचे भाग्य फक्त जनकांचे. श्रीरघुविर विवाह पाहण्याचे भाग्य कौसल्येचे सुद्धां नाही ते जनकपुरललनांचेच. दंडकारण्यात स्वत: येऊन मुनीस दण्डवत प्रणाम करून राजोपचार पूजा सर्व मुनिवृंदाच्या देखत मुनीच्या हस्ते घेण्याचे व मंत्रोपदेश मागण्यास आल्याचे भाग्य फक्त अगस्तींचेच. याप्रमाणे इतर वचनांचा समन्वय करतां येतो.

चौ. १३(१) अपर मुनिवृंद - अवर = अपर, खालच्या प्रतीचे. अशाप्रकारे रामपूजेचा सोहळा पाहण्याची ज्यांची पात्रता नव्हती अशा खालच्या प्रतीच्या अनेक मुनिवृंदाना सुद्धा हे महाभाग्य सहज लाभले. **श्रेष्ठांच्या आश्रयाने कनिष्ठांचे भाग्य सुद्धां कसे वृद्धिंगत होते हे दाखविले.** 'महदाश्रय दे महति, सम वामन करि जो दंड । श्रीप्रभु संगे वाढला

व्यापितसे ब्रह्मांड' (दोहा. ५३२ अनुवाद) **(क) सुखकंद** - सुख रूपी कं जल देणारा. या सर्व मुनिवृंदाना हर्ष झाला तो कशा प्रकारचा ते आतां सांगतात -

हिं दो. । मुनि समूह महँ बैठे सनमुख सब की ओर ॥
॥ सरद इंदुतन चितवत मानहुँ निकर चकोर ॥१२॥

मं. दो. । मुनि-समूहिं बसलेले सर्वांसाठी समोर ॥
॥ विलोकिती शरदेंदुला जणूं निकाय चकोर ॥१२॥

अर्थ - प्रभु मुनींच्या समूहांत बसलेले असून सर्वानांच (आपल्या) समोर दिसत आहेत जणूं चकोरांचे समुदायच (चकोर निकाय, चकोर निकर) शरद ऋतूंतील चंद्राला निरखून पहात आहेत ॥१२॥ (इंदुतन = इंदुकडे, तन = कडे असा येथे अर्थ आहे).

टीका. १ ल.टे. या दोह्यांतील पहिल्या चरणांत शेवटचे अक्षर दीर्घ असून सुद्धा तेरामात्रांच्या ऐवजी बारामात्राच आहेत. भाव हा आहे की सर्व प्रेममग्न होऊन सर्वांचे कंठ गदगद झाले आहेत. जी प्रेम दशा पूजकांची अगस्तींची झाली आहे तीच सर्व मुनिसमूहाची. **(क)** अगस्ति सह सर्वच मुनीनां प्रभु आपल्या समोर दिसत आहेत. तिरपे, पाठीकडली बाजू वगैरे कोणासच दिसत नाही पण सर्वच प्रेममग्न झाले असल्याने मर्म कोणालाच कळले नाही. 'टकमक सब शोभति चौफेरहि। **रामचंद्रमुख चंद्र चकोरहि'** (२/११५/५) हे जसे पूर्वी घडले तसेच येथे घडले. तेथे टीका पहावी. १/२४४/६-७ टीकेसह पाहणे **(ख) शरद इंदु** - विधुस चकोर कदंबक पाहुनि । निरखिती हरिजन इव हरि पाहुनि' (४/१७/७) 'निशि शशि शरदातपा निवारी' (४/१७/६). या सर्वानां हरिप्राप्ति झालीच आहे. सर्वांचे त्रिताप या हरीने हरण केले. मुनीना प्रथम 'हरि'च दिसले आहेत. चकोर सुधाकर- सार पान करतात तसे हे सर्व मुनिचकोर रूपामृतमान करण्यांत दंग झाले आहेत. 'करिति पान आदरे अति धन्य जन्म शरभंग' (दो. ७) शरभंगा प्रमाणेच या सर्वांचा जन्म अति धन्य झाला.

(२) वि.ल.टे. - अगस्तीनी केलेल्या स्वागत पूजनादि व्यवहारांत सुतीक्ष्णाशीं बरेच साम्य आहे. **अगस्त्य-सुतीक्ष्ण-गुरुशिष्य-तुलना**

अगस्त्य गुरु		शिष्य सुतीक्ष्ण
श्रवत अगस्ती उठुनी धावले	१	प्रभु आगमन खबर जैं पावे। सत्वर धावे.
रामअनुज वैदेही निशीदिन जपतसा	२	राम-सुसेवक कृति मन वचनी
प्रेमे अति ऋषि हृदयी कवळी	३	प्रीति अति रघुवीर विलोकति प्रेमे अति ठेविती हृदिं धरूनी (प्रभूनी)

आणुनि बसवीले आसनि वर	४	आणुनि निजाश्रमास
बहुपरि करूनी प्रभुपूजा	५	प्रभुला पूजिति विविधपरि
भाग्यवंत मजसा ना दूजा	६	बालक भक्त असल्याने स्वतः म्हणाले नाहीत पण कवीनी त्याचे भाग्य दाखविले आहे.
श्रीसह सानुज हृदयि मम रहा	७	श्रीसह सानुज वसो मनी..काननचारी.
जरिही ब्रह्मअखंड अनंतहि... जाणु	८	विरज जरी व्यापक अविनाशी...
सगुणरूपी पळपळ मनि रतितरि		कोसलपति करो मम हृदयिअयन.
अबिरलभक्ति विरति सत्संगा द्या.	९	अबिरलभक्ति विरति विज्ञान सद्गुण
पदकमली प्रीति अभंगा		ज्ञान, निधान, यानां प्रभूंनी केले.
बिलोकिती शरदेंदुला जणूं चकोर	१०	राममुखा मुनिबघत राहिले.

आणखीही बरेच साम्य शोधल्यास सापडेल. **शिष्यगुरु एकरूप** हे येथे पहावे. शिष्यापेक्षां गुरु केव्हांही पूज्य व अधिकमान्य म्हणून दोघांशी प्रभूंच्या वागण्यांत भेद आहे. प्रेमभक्तीच्या बाबतीत जशी भरतवसिष्ठ जोडी तशीच येथे सुतीक्ष्ण अगस्त्य ही शिष्य गुरु जोडी. 'शिष्यादिच्छेत् पराजयम्' हे दोन्ही जोड्यांत दिसून आले आहे.

राम ज्या कार्यासाठी आले आहेत त्याची प्रस्तावना आतां करतील. पूजेनंतर स्तुती करतां आली नाही व वर मागता आला नाही ही राहिलेली दोन्ही कार्ये मुनिसहज ओघाने पुढे करणार आहेत.

हिं. । तब रघुबीर कहा मुनि पाही । तुम्ह सन प्रभु दुराव कछु नाही ॥१॥
। तुम्ह जानहु जेहि कारन आयउँ । ताते तात न कहि समुझायउँ ॥२॥
। अब सो मंत्र देहु प्रभु मोही । जेहि प्रकार मारौ मुनिद्रोही ॥३॥
म. । मग रघुबीर मुनीशा सांगति । प्रभु! न गुप्त काही अपणांप्रति ॥१॥
। जाणां कारण मम आगमना । तात! नको सांगणे आपणां ॥२॥
। मंत्र आतां प्रभु मज तो देणे । मुनीद्रोहि मी मारिन जेणे ॥३॥

अर्थ - मग रघुवीर मुनिश्रेष्ठांस म्हणाले की प्रभो! आपल्याला गुप्त (अज्ञात) असे काहीच नाही॥१॥ माझ्या आगमनाचे (वनांत व तुमच्याकडे येण्याचे) कारण आपण जाणतांच (म्हणून) तात! आपणांस सांगण्याची आवश्यकता नाही ॥२॥ प्रभु! मला आतां असा (तो) मंत्र द्या की जेणे करून मी मुनींचा द्रोह करणाऱ्यानां मारू शकेन ॥३॥

टीका. चौ. (१) **रघुवीर** शब्दाने सुचविले की रघुवंशांतील वीराला शोभेल असेच बोलतील. येथे मुख्यतः 'विद्यावीरो विचक्षणः' ही वीरता दिसते. राजनीतिपटु असे सांकेतिक भाषणच प्रभु करीत आहेत. (क) प्रभु! स्वतः प्रभु सर्वसमर्थ असून अगस्तीनां

प्रभु म्हणाले, हेतु तिसऱ्या चौपाईत कळेल. (ख) न गुप्त काही अपणांप्रति आपल्याजवळ लपवालपवी करण्याची माझी इच्छा नाही हा एक भाव आहे आपल्या पासून काही लपवून ठेवावयाचे नाही. दुसरा भाव हा की तुम्हांला गुप्त असे काही नाही आपण सर्वज्ञ सर्वदर्शी आहात. 'गुरुशी कपट करतां नव्हे ज्ञान विमल हृदयांत' (१/४५) मंत्र घेण्यासाठी आले आहेत म्हणून शिष्यासारखे वागत आहेत. गुरुपासून काही लपवून ठेऊ नये म्हणून बाह्यतः या दृष्टीने बोलत आहेत. गूढभाव हा आहे की माझे अवतार रहस्य तुमच्या पासून लपवून ठेवण्याची इच्छा नाही परंतु.

चौ.२(१) जाणां कारण मम आगमना - वाच्यार्थ हा आहे की मी पित्राज्ञा पालन करण्यासाठी वनांत आलो आहे वगैरे तुम्ही जाणतां. गूढार्थ आहे की मी अवतार घेऊन वनांत आलो यांतील हेतु तुम्ही जाणतां, म्हणून प्रगट करून सांगण्याची आवश्यकता नाही. **(क)** या भाषणावरून मुनिसमूहास श्रोत्यांस समजावयास हवे होते की इतरांपासून लपवून ठेवण्यासारखे काही तरी गुप्त भाषण करण्याची रघुवीराची इच्छा दिसते पण ते राममुखावर मुग्ध झाले असल्याने कोणी उठून गेले नाहीत म्हणून आता प्रभु युक्ति योजतात व जास्त प्रगट सूचक बोलतात.

चौ. ३(१) मंत्र आतां प्रभु मज तो देणे... जेणे वाच्यार्थ हा आहे की असा एखादा मंत्र मला द्या मंत्रोपदेश कराः मंत्रोपदेशाच्या वेळी तिसरे कोणी माणूस जवळ असूं नये हा नियम त्या मुनींना माहीत आहे कारण ते अगस्त्यशिष्य आहेत. हे ऐकून बाकीचे मुनि उठून जातील हे जाणून अशी द्वर्थी भाषा वापरली आहे. आपले मर्म या दण्डकारण्यांत तरी प्रगट होऊ नये म्हणून असे बोलत आहेत ही सूचना मिळतांच सर्व मुनि उठून गेले तेव्हा 'मुनिद्रोहि मी मारिन जेणे' हे वाक्य उच्चारले' (क) राम अगस्त्याश्रमांत राहिले व तेथे अगस्तीनी दिलेल्या मंत्राचे अनुष्ठान केले असे कुठे तरि वाचल्याचे स्मरते, बहुधा शि. पु. अ. रा. किंवा भावार्थ रामायणांत असेल. प.पु. अ.रा. व वा.रा. यांत नाही मानसांतही असे झालेले नाही. **(ख) मंत्र** = राजकारणांतील गुप्त सल्लामसलत काय गुप्त विचार, युक्ती वगैरे मुनीनी सांगितले ते शेवटी कळेल. वाल्मीकीना नुसते निवासस्थान विचारावयाचे होते तरि त्यांस प्रभु, नाथ इत्यादि म्हटले आहे. येथे तर लौकिक रीत्या 'मंत्र द्या' असे सांगत आहेत, तेव्हा प्रभु तात वगैरे म्हटले यांत नवल नाही. **(ग)** येथे **उपदेश आहे की** मंत्रोपदेश ज्यांच्या जवळून घ्यावयाचा त्यांच्या विषयी प्रभु, भगवान अशी भावना असावी तशी होणे शक्य नसेल तर मंत्रोपदेश घेऊ नये **(घ) मुनीद्रोहि** मुनींचे वैरी शत्रु 'मुनिद्रोही' शब्द आणखी एकदांच मानसांत वापरला आहे. फक्त मारीचाला (१/२१/३ पहा.) इतर ठिकाणी सुरद्रोही, विश्वद्रोही, विप्रद्रोही, परद्रोही इ. विशेषणे निशाचराना वापरली आहेत. येथे मुनिद्रोही म्हणण्यांत भाव हा आहे की आपण मुनि आहांत. मुनींचा द्रोह निशाचर कसा व

किती करतात हे आपण जाणतां व त्यांचा स्वभाव जाणतां म्हणून त्यांच्या विनाशाचा उपाय आपणांस जसा समजू शकेल तसा आम्हां गृहस्थांस, नगर निवासी क्षत्रियांस कळणार नाही.

येथे **हा उपदेश आहे की** तुम्ही कितीहि शक्तिमान, समर्थ, विद्वान, असलांत तरि जो ज्या शास्त्रांत कार्यांत, तज्ञ असेल त्याचे मत, विचार घेऊन त्या प्रमाणे वागणे जरूर आहे. पण आज काय दिसते? पक्षाभिमानाने, मोठेपणाच्या वृथाभिमानाने वाटेल तो मनुष्य सर्वज्ञ समजला जातो! अगस्त्य काय म्हणतात ते आता पाहू.

हिं । मुनि मुसुकाने सुनि प्रभु बानी । पुछेहु नाथ मोहि का जानी ॥४॥
। तुम्हरेइँ भजन प्रभाव अघारी । जानउँ महिमा कछुक तुम्हारी ॥५॥
म. । प्रभुवच परिसुनि करिती स्मित मुनि। पुसले नाथ काय मज जाणुनि ॥४॥
। भजनबळे अपल्याच अघारी । जाणे महिमा तव तिळभारी ॥५॥

अर्थ - प्रभूचे बोलणे ऐकून मुनीनी मंद हास्य केले (व म्हणाले की) नाथ! आपण काय जाणून मला विचारलेत! ।।४।। हे अघनाशना (अघ+अरि)! आपल्याच भजनाच्या बळाने (प्रभावाने) मी आपला महिमा तिळभार जाणतो।।५।।

टीका.चौ.४(१) **करिती स्मित मुनि** - मुनीनां हसू का आले याचे कारण 'प्रभु' शब्दांत साठवले आहे. सर्वसमर्थ, सर्वज्ञ, सर्वदर्शी असून अज्ञ माणसाप्रमाणे विचारले याचे आश्चर्य वाटले. एवढे मोठे असून मर्यादापालनासाठी आपला मोठेपणा गुप्तठेऊन नरलीलेचा किती सुंदर अभिनय करीत आहेत! **(क) पुसले नाथ काय मज जाणुनि नाथ** शब्दाने सुचविले की आपण स्वामी व मी आपला सेवक आहे. असे असतां आपण मला विचारलेंत. तेव्हा माझ्या जवळ असे काय विशेष आहे की जे जाणून आपण मला विचारलेत? माझ्यापाशी असे कोणतें सामर्थ्य, ज्ञान इ. आहे. की जे पूर्णांशाने तुमच्याजवळ नाही? 'प्रभु जे' बोला तुम्हां शोभते । ऐकुन आमचे चित्त मोहते।। दीन गणुनि कृत सनाथ (कपिगण)। त्रिलोकेश रघुनाथा आपण।। प्रभुवच ऐकुनि लाजे मरू हरि। मशक करिति खगपति हित कधिं तरि' (६/११८/७-९) असे जे वानर म्हणाले तोच भाव अगस्त्यांचा आहे. 'कपिगण'च्या जागी 'मुनिगण' घातला की हे अगस्तीवचन म्हणतां येईल.

चौ. ५(१) भजनबळें अपल्याच अघारी - आपण अघारी अघसंहारक आहांतच पण आपुले भजन सुद्धां अघसंहारक आहे. त्याच्या साह्याने अघ = पाप, नाश झाला व आपला महिमा कळला. नाही असे नाही पण अगदी तिळभार कळला सागरांत खसखस! इतकाच कळला. आपला महिमा पूर्णपणे कोणालाच कळणार नाही. **(क) अघारी शब्द भावगर्भित आहे.** 'जन्मुनि अमल पुलस्त्य कुळी' अनुपम पूत अनूप।। विप्रशाप वश जाहले ते सगळे अघरूप' (१/१७६) हे रावणादि निशाचरांविषयी

आहे. त्याना अघरूप = अघ, पाप असेच म्हटले आहे म्हणून अघारी शब्दाने ध्वनित केले की आपण मुळचेच मुनिद्रोही निशाचर कुळाचे संहारक आहांत आणि मला काय जाणून विचारले की मुनिद्रोही मारण्याचा मंत्र द्या? मुनीनां अत्यंत अल्पसा महिमा कळला तो कोणता हे आतां सांगतात.

हिं । ऊमरि तरु बिसाल तव माया । फल ब्रह्मांड अनेक निकाया ॥६॥

। जीव चराचर जंतु समाना । भीतर बसहिं न जानहिं आना ॥७॥

। ते फल भच्छक कठिन कराला । तव भयँ डरत सदा सोउ काला ॥८॥

। ते तुम्ह अखिल लोकपति साई । पूँछेहु मोहि मनुज की नाई ॥९॥

मं । माया तव तरु बिशाल उंबर । अमित फळे ब्रह्मांडे त्यावर ॥६॥

। जीव चराचर जंतु समान हि । आंत वसति जाणति ना आन हि ॥७॥

। भक्षक कठिण कराल तयां जो । काळ सदा तव भीत भया तो ॥८॥

। ते तुम्ही सकल लोकपति नायका पुसतां मजला मनुजा लायक ॥९॥

अर्थ - नाथ ! तुमची माया हाच विशाल उंबराचा वृक्ष (तरु) आहे व अगणित ब्रह्मांडे ही त्याला (लागलेली) अगणित फळे आहेत ॥६॥ सर्व चराचर जीव हे जंतू सारखे आहेत ते त्या फळांत रहतात व दुसरें काही सुद्धां जाणत नाहीत॥७॥ त्या सर्व फळांचा भक्षक, कठीण, भयानक असा जो काळ आहे तो तुमच्या भयाला सदा भीत असतो ॥८॥ ते तुम्ही सकल लोकपालांचे नायक (स्वामी) मनुष्यानेच विचारणे योग्य असे मला विचारीत आहांत! (तेव्हां काय म्हणावे! ॥९॥

टीका. चौ. ६(१) औदुंबर (उंबर) वृक्षाचे रूपक अगदी यथार्थ आहे.दुसऱ्या कोणत्याही रूपकाने येथे सांगितलेला व्यापकअर्थ सांगतां येणार नाही. कोणी म्हणतील की पाताळादि अधोलोक या रूपकांत कसे बसू शकतील? ज्यांनी भुईउंबर व त्याला जमिनीत व वर लागलेली फळे पाहिली नसतील त्यानी हे म्हणावे. भुई उंबराला जमिनींत सुद्धां हजारों फळे असतात. एक वीतभर मुळीला ५०-६० - फळे तरि असतात व त्यांत सुद्धां जंतु असतात. ही झाडे कोकणांत आहेत व उस्मानाबाद (हैद्राबाद प्रांत) येथे जमिनींतून खणून काढलेली भुई उंबराची फळे पाहण्यास सापडली. मोठी झाली म्हणजे जमीनीला भेगा पडतात. फणसाच्या झाडाला सुद्धां रत्नागिरी भागांत जमिनीत फणस लागतात! दोन्ही अमूल्य वृक्षच आहेत. **(क) तव माया** - याने सांगितले की आपण मायापती, मायाप्रेरक, मायानियन्ते आहांत 'एक करी, जग गुण वश जीते । प्रभूप्रेरिता स्वबल न तीते (१५/६) **'जैं हरि हरिती माया सारी'** (१/१३८/१) 'तैं प्रेरिति निजमाये श्रीपति' (१/१२९/८) **'दाखविले मातेसि निज** अद्भूतरूप अखंड ॥ प्रतिरोमी किती कोटी **लागली की ब्रह्मांड'** (१/१२०) हे कांड मायापुरी आहे!

चौ. ७(१) जीवचराचर जंतु...आन हि - मी ज्या ब्रह्मांडात राहतो ते एक लहानसे फळ आहे. त्यांत रावणादि निशाचर, शिवब्रह्मादि देव, या ब्रह्मांडाचा काळ, व इतर अनंत स्थावर जंगम जीव उंबराच्या फळांतील लहान मोठ्या जंतू सारखे आहेत व आपल्या फळाच्या बाहेर काय आहे व काय चालले आहे हे कोणालाही कळत नाही. माझ्या सारख्या जरा मोठ्या जंतूला जरी पुष्कळ कळले तरि फारतर या एका फळांतले कळणार! पण आपणांस अनंत कोटी ब्रह्मांडाचे अंतर्बाह्य ज्ञान परिपूर्ण आहे. आणि असे असतां आपण मला विचारतां मंत्र! की मुनिद्रोही कसे मारावे!

चौ.८-९(१) भक्षक... काळ सदा सब भीत भया - या ब्रह्मांडातले मुनिद्रोही जंतू ते किती व त्यांचे सामर्थ्य ते काय? ब्रह्मांडाच्या एका अगदीं क्षुद्र कोपऱ्यांत राहण्यास सुद्धां पुरणार नाहीत. हत्तीच्या एका पायाखाली जशी ५०-६० उंबरें (उंबराची फळे) सहज एका निमिषांत चिरडली जातात तशी अनंत कोटी ब्रह्मांडे रूपी उंबरे जो काळरूपी फार कठिण व फार भयानक हत्ती आहे तो एका क्षणांत चिरडून टाकतो लीलेने! या एका ब्रह्मांडाच्या काळाला रावणाने केला असेल वश पण त्या काळाचाही काळ जो मुख्य काळ, तो असे अनंत रावण एका निमिषार्धात चिरडून टाकील. असा जो काळ तो तुम्हांला भितो व तुम्ही मला विचारतां! तुम्ही विचारलेंत तसे विचारणे या ब्रह्मांडातील एखाद्या माणसाने जंतूने विचारणे योग्य होईल. ते माणसाला शोभेल. वालितनयाने लंकेला औदुंबर फळच म्हटले आहे. 'औदुंबर फल सम तव लंका। मधे वसा तुम्हि जंतु, न शंका ।। मी वानर फळ खाण्या वार न', देती आज्ञा राम उदार न। (६/३४/३-४) (क) सुचविले की तुम्ही मनुष्य नसून **'सकल लोकपति नायक'** आहांत, अनंत कोटि ब्रह्मांडांतील सर्वलोकपालांचे ईश आहांत. याला पुरावा सतीला दाखविलेल्या विश्वरूपांत (२/५४/६/५५/३) पहावा. सार हे की आपण आपल्या अशा मोहक वचनानी मला मोहित न करण्याची कृपा करा व आपल्या मायेने मला मोहांत पाडू नये म्हणून मी मागतो तेवढे द्या म्हणजे झाले -

हिं । यह बर मागउँ कृपानिकेता । बसहु हृदयँ श्री अनुज समेता ॥१०॥
। अबिरल भगति बिरति सतसंगा । चरन सरोरुह प्रीति अभंगा ॥११॥
। जद्यपि ब्रह्म अखंड अनंता । अनुभव गम्य भजहिं जेहि संता ॥१२॥
। अस तवरूप बखानउँ जानउँ । फिरि फिरि सगुन ब्रह्म रति मानउँ ॥१३॥

म. । कृपानिकेता मागूं वर हा । श्रीसह सानुज हृदयि मम रहा ॥१०॥
। अबिरल भक्ति बिरति सत्संगा । या पदकमलीं प्रीति अभंगा ॥११॥
। जरिही ब्रह्म अखंड अनंत हि । अनुभवगम्य भजति जे संत हि ॥१२॥
। असे रूप तव जाणुं वानुं जरि । सगुणरूपी पळपळ मनि रती तरि ॥१३॥

अर्थ - कृपानिकेता! मी हा वर मागतो (की) श्री व अनुज यांच्या सह हृदयांत रहा ।।१०।। अविरल = दृढ, भजन (भक्ति) वैराग्य, सत्संग आणि चरणकमली अभंग प्रीति द्या।।११।। ब्रह्म जरि अखंड व अनंत आहे व अनुभव गम्य आहे तरि संत त्याचे सेवन करतात ।।१२।। असे जे तुमचे रूप ते मी जाणतो व वर्णन करून सांगतो सुद्धां तथापि मनांत क्षणोक्षणी सगुणरूपाची आवड आहे ।।१३।।

टीका - चौ. १०-११(१) कृपानिकेता! कृपा+निकेत कृपेचे निवासस्थान भाव हा की आपण जसे अपार कृपा करून या दीनाच्या झोपडीत आलांत तशीच आणखी थोडी कृपा करून या माझ्या हृदय रूपी घरांत श्री (सीता) व लक्ष्मण यांच्या सहित रहा **(क)** येथे पुन्हां 'श्री' शब्द आहेच! 'सिय' दोन मात्रांचाच पण मायापुरीत भगवंताचे ऐश्वर्यरूपी श्री जर नसेल तर निभाव कसा लागणार! **(ख) अविरल भक्ति** - याचा अर्थ अनपायिनी प्रेमभक्ति असा इतरत्र आहे सुतीक्ष्णवरदानांत हाच अर्थ आहे पण येथे 'पदकमली प्रीति अभंगा' असा निराळा उल्लेख असल्याने येथे अविरल भक्ति = अखंड भजन, नवविधा साधनभक्ति हाच अर्थ घेणे भाग आहे नाहीतर पुनरुक्ति दोष उत्पन्न होतो. **'मनतनवचन भजन दृढनेमां'** (१६/९) हे प्रेमभक्तीचे पूर्व लक्षणच सांगितले आहे. **'सत्हरि भजन जगत् स्वप्नासम'** (३९/५) असे शंकर याच कांडांत म्हणत आहेत. (ग) विरति -वैराग्याशिवाय भगवत्प्रेमाचा पंथ दिसणे सुद्धां अशक्य = **'प्रेममार्ग हरिचा दिसे विषयी पाठ फिरवून ।** तुलसी सर्पहि पावतो दृष्टि कात टाकून । मृषा-विषय माधुरी रुचे जोंवरि नर चित्तास ।। परमामृतमय भक्तिरस नीरस गमे तयास । (दोहा. ८२-८३) **(घ) सत्संग** -'विण सत्संग न हरिकथा त्याविण मोह न जात ।। मोहनाशविण रामपदि दृढ अनुराग न तात' (७/६१) स्तुती करून वर मागणारांत सत्संग मागितला फक्त अगस्तीनी व उत्तर कांडांत शंकरानी म्हणूनच शंकर अगस्तींच्या आश्रमांत श्रवणास जातात. **(ङ) द्या पदकमली प्रीति अभंगा**कधीहि भंग न पावणारी प्रेमभक्ति मागितली. भगवंताच्या वराने प्रेमभक्ति मिळाली म्हणजे मग हरिमाया सुद्धां त्या भक्ताला मोहांत पाडू शकत नाही.

चौ. १२-१३(१) अनुभवगम्य - येथे निर्गुणनिराकाराचे वर्णन आहे ते अनुभव गम्य = स्वसंवेद्य आहे. "मुक्याने साखर **चाखिली। वच न जाई वर्णिली।**ब्रह्मस्थिती अनुभविली । ती **स्वसंवेद्य** ।।१।। **दुजेवीण जाणोनि घेणे खुणेने** । त्रिपूटी विणे सद्गुरूच्या कृपेने। यथा सागरी जाउनी जान्हवीने । अनामे **अरूपें** तदाकार **होणे** ।।२।। ज्ञान अशाच ज्ञेय गिळणे। **गिळले हेही नेणणे** । जाणण्या **नेणण्यावीण** उरणें। - अनिर्वाच्य।। येथे भजन म्हणजे आश्रय करणे त्यांत मिळणे 'जले जलं वियद् व्योम्नि तेजः तेजसिवा यथा' (श्रुति) थोड्या पाण्याने पुष्कळ पाण्यांत, आकाशाने आकाशांत, मिळणे म्हणजेच भजन करणे. या चौपाईत विविध द्वैती मतानां भरपूर वाव आहे. **(क) असे रूप तव जाणु वनुं** - मागल्या चौपाईतील 'भजनि' चा अर्थ येथे 'जाणु' शब्दाने सुचविला आहे.

जाणुं = मी (आम्ही) जाणतो, स्वसंवेद्य रूपाने अनुभवतो व जे साधन चतुष्ट्य संपन्न असतील त्यांस महावाक्योपदेश द्वारा वर्णन करून सांगतो सुद्धां पण तेवढ्याने समाधान होत नाही. (ख) **सगुणरूपि पद पद मनि रति** याचे कारण 'श्रुति पुराण सद्ग्रंथ वदति ही। रघुपति भक्ति बिना सुख नाही' (७/१२२/१४). या विषयी जागो जागी पुष्कळ लिहिले आहे. येथे अगस्तिकृत स्तुति समाप्त झाली. प्रभूनी जो मंत्र मागितला तो आतां देतात-

हिं. । संतत दासन्ह देहु बडाई। तातें मोहि पूँछेहु रघुराई॥१४॥
। है प्रभु परम मनोहर ठाऊँ । पावन पंचबटी तेहि नाऊँ ॥१५॥
। दंडक बन पुनीत प्रभु करहू । उग्र साप मुनिबर कर हरहू ॥१६॥
। बास करहु तहँ रघुकुल राया । कीजे सकल मुनिन्ह पर दाया ॥१७॥

म. । महती दासा सदा देतसां । म्हणुनी मज रघुराज पुसतसां ॥१४॥
। परम मनोहर ठिकाण ठावे । पावन पंचवटी प्रभु! नांवे ॥१५॥
। प्रभु दंडकवन पावन करणे । मुनिवर-शाप उग्र की हरणे ॥१६॥
। रघुकुलराया तेथ बसावे । दयाछत्र मुनि निकारि धरावे ॥१७॥

अर्थ - आपण नेहमी दासानां सेवकानां मोठेपणा देत असतां म्हणून हे रघुराज! आपण मला विचारलेत ॥१४॥ प्रभु! एक परम मनोहर व पावन स्थान माहीत आहे (ठावे) त्याचे नांव पंचवटी ॥१५॥ प्रभु आपण मुनिवराचा उग्रशाप दूर करून दंडकवन (दंडकारण्य) पावन करावे॥१६॥ रघुकुलराया! आपण तेथे निवास करावा व मुनिसमुदायावर दयेचे छत्र धरावे (दया करावी) ॥१७॥

टीका. - चौ. १४(१) महती दासां सदा देतसां ... रघुराज पुसतसां अगस्त्यांनी आतांपर्यंत रघुवीर रघुराज इत्यादि शब्द वापरला नव्हता. प्रभु नाथ, अघारी इ. ऐश्वर्य सूचक शब्दच वापरले. येथे रघुराज शब्द वापरून सुचविले की आपण आपले सर्वैश्वर्यास लपवून रघुराजरूप घेतले असल्याने मला विचारलेत ते केवळ मला मोठेपणा देण्यासाठी दासाना सेवकानां मोठेपणा देणे हा तुमचा स्वभावच आहे. तुम्ही विचारलेत म्हणून आतां सांगणे भागच आहे.

चौ. १५(१) प्रभु! परममनोहर पावन पंचवटी - रघुराजानां मंत्र सांगू लागले तरि अंतरींचा दास्यभाव 'प्रभु!' शब्दाने बाहेर डोकावलाच (क) रामलक्ष्मण व सीता परम मनोहर व परम पावन आहेत. त्यानां राहण्यास स्थानही तसेच पाहिजे. सीताराम यांच्याशी संबंध असलेले सर्वच पावन व मनोहर असल्याचे मानसांत दिसते. (क) पंचवटी हे स्थान महाराष्ट्रांत प्रसिद्ध असल्याने त्याचे वर्णन करण्याचे कारण नाही. नाशीक जवळ गोदावरीच्या तीराला आहे. याचे सुंदर वर्णन वा.रा. ३/१३ मधे आहे. गोकुळ, कर्दमाश्रम (सिद्धपूर, मातृगया) द्वारका, गया अयोध्या, इत्यादींचे त्या वेळचे

वर्णन व कालप्रभावाने त्यांची दिसत असलेली दुर्दशा पाहिली म्हणजे वाटते की काळाचा परिणाम पंचवटीवर बराच कमी झाला आहे.

अगस्त्याश्रम कोठे होता?

अगस्त्याश्रम व पंचवटी यांचा संबंध दाखविणाऱ्या वा. रा. मधील वर्णनावरून व आजच्या प्रत्यक्ष परिस्थितीवरून निःसंशयपणे म्हणता येते की - नगर जिल्हयांतील **अकोला तालुक्याच्या अकोला गांवाजवळ 'अगस्त्याश्रम' म्हणून जे स्थान आहे तोच वा.रा. वर्णन केलेला अगस्त्याश्रम.**

(१) अगस्त्याश्रमापासून पंचवटी दोन योजने (१६मैल) दूर आहे असा उल्लेख वा. रा. ३/१३/१३ त आहे. अ.रा. ३/३/४८ मधे तसाच उल्लेख आहे. (क) अगस्तीनी अंगुलिनिर्देशाने मधूकवन (मोहाच्या झाडांचे वन) दाखवून म्हटले आहे की या वनाच्या उत्तरेच्या बाजूस पर्वतचढून गेल्यावर पंचवटी आहे. म्हणजे डोंगरातील पायवाटेने सरळ गेल्यास अगस्त्याश्रमापासून पंचवटी दोन योजने असल्याचे ठरते. (ख) आजच्या अकोल्याजवळील अगस्त्याश्रमापासून डोंगरातील वाटेने सरळ गेल्यास पंचवटी दोन योजनांवरच असल्याचे दिसेल. या अगस्त्याश्रमाजवळील भागांत अद्यापही मोहाची झाडे (मधूकवृक्ष) पुष्कळ आहेत. (ग) हा व त्याच्या भोवतालचा सर्वच भाग डोंगराळ अझूनही बरेच अरण्य असलेला आहे. भंडारदऱ्याला अकोल्या वरूनच जावे लागते. अकोला गांवापासून सह्याद्रीच्या घाटीपासून इगतपुरी स्टेशन जवळ आहे. शरभंगाश्रमांतून निघून राम अगस्त्याश्रमांत आले ते घोटी इगतपुरीवरूनच आले असावेत. (घ) अगस्त्याश्रमाचे विस्तृत वर्णन वाल्मीकि रामायणांत ३/१२ मधें आहे. ते मुद्दाम पहावे म्हणजे प्रभु थोडे आडवळण घेऊन अगस्त्यांकडे कां आले हे कळेल व अगस्त्याश्रमांत किती देवस्थान होती हे समजेल. तेरावा सर्ग सुद्धां वाचणे जरूर आहे.

चौ. १६(१) प्रभु! दंडकवन पावन करणे - सुचविले की प्रभु जिथे जातील ते स्थान पावन होईल. आमच्या भयाण रूक्ष, खरदूषण रावणादिकानी उध्वस्त केलेल्या, संत, साधु, शास्त्र यांच्या अवहेलनेने पापमय अपावन झालेल्या हृदयवनांत रामलक्ष्मण सीता यानी निवास केला की ते परम मनोहर होईल. पण पावन पंचवटी असेल तरच राम येतील. पावन पंचवटी निर्माण करण्याचे सामर्थ्य मंत्रसिद्ध असलेल्या गुरुकडून रामनाममंत्र घेऊन त्याचे अनुष्ठान यथाविधि केल्यानेच येईल **'प्रभु दंडकबन करिति सुशोभन। जन मन अमित नाम करि पावन'** (१/२४/७)

दंडक-वन (दण्डकारण्य)

(१) सूर्यवंशांतील **दंडक नांवाच्या राजाच्या नांवावरून दंडकवन** हे नाव पडले. इक्ष्वाकूच्या अनेक पुत्रां पैकी दंडक नांवाचा एक होता. तो अति उद्दंड, क्रूर व

दुराचारी होता. त्याला हद्दपार करून विंध्य व निलगिरि यांच्यामधील सुमारे शंभर योजने लांबीचा प्रदेश त्याला दिला. एकदां फिरत फिरत तो शुक्राचार्यांच्या आश्रमाकडे गेला. तेथे शुक्राचार्यांची मुलगी विरजा त्यास दिसली. तिच्या परम लावण्यावर तो मोहित झाला. त्याने आपली दुष्ट कामना निर्लज्जपणे प्रगट केली. पण ती मुलगी मान्य करीना पण वनांत एकटी सापडल्याने त्या दुष्टापुढे तिचे काही चालले नाही. तो ऋषि भयाने पळून सुद्धा गेला नाही. विरजा दुःखी, कष्टी, म्लान वदन झालेली आश्रमांत परत आली. ऋषीनी विचारले तेव्हां तिने सर्व हकीगत सांगितली. (क) ते ऐकून शुक्राचार्यांनी शाप दिला की आजपासून सातव्या दिवशी तुझ्या राज्याचा विनाश होईल. धूळ व पाषाणादिकांची वृष्टि करून इंद्र तुझ्या राज्याचा विध्वंस करील. याप्रमाणे दण्डकाला शाप देऊन त्याच्या राज्यांत दवंडी पिटविली गेली की ज्यानां जगावे असे वाटत असेल त्यानी दंडकाचे राज्य सोडून ताबडतोब निघून जावे. त्याप्रमाणे सर्व लोक राज्य सोडून गेले. सातव्या दिवशी ते राज्य पशुपक्षीविहीन होऊन धुळीने व पाषाणानी भरले. तेव्हां पासून तो भाग दण्डकारण्य म्हणून ओळखला जाऊं लागला.

मुनिवर शाप उग्र - वर दिलेल्या शापाशिवाय इतर कोणा मुनिवरांचा शाप दंडकारण्याला असल्याचा पुरावा पुष्कळ शोधूनही सापडला नाही. मा.पी. मध्ये सुद्धां या शापा विषयी निश्चित उल्लेख नाही म्हणून हा एक संशोधनाचा विषय आहे. गौतमानी शाप दिल्याची एक दंतकथा आहे पण आधार न सापडल्यामुळे ती येथे दिली नाही.

चौ. १७(१) रघुकुलराया तेथ वसावे ...' ब्राह्मण, मुनि इत्यादींचे दुष्ट दुर्जनांपासून संरक्षण करून धर्मरक्षण करणे हे राजाचे कर्तव्य आहे. रघुकुळातील राजानी या कर्तव्याचे सतत पालन केले आहे. तेव्हां कुलकर्तव्याचे पालन होईल व मुनींवर दया केल्याचे श्रेयही पदरांत पडेल. **''मानसिं 'रघुराया' अति अद्भूत' हे प्रकरण प्रस्तावनेंत पहावे** पृ. १७४). रघुराया व दया यांचा नित्य संबंध आहे. (क) शंका -निशाचर वधाचा मंत्र मागितला व उत्तर मिळाले की पंचवटीत जाऊन रहा! हे कसे? समाधान - हे राज नैतिक उत्तर आहे. पंचवटीच्या आसपास जनस्थानांत खरदूषणादि राक्षस राहतात. सीतेसारखी सुंदर स्त्री व अति कोमल कुमार पाहून ते आगळिक करणार रामापराध, रामभक्तापराध आक्रमण इ. काही तरि करणारच हे त्यांच्या स्वभावावरून मुनिश्रेष्ठांस माहीत होते व अपराध केला त्यानी की रघुवीर त्यांचा सहज संहार करतील हे जाणून असे उत्तर दिले.

कुंभजकृत-स्तुति -उत्तराफाल्गुणी नक्षत्र (१२वे)

(१) अनुक्रमसाम्य - ही बारावी स्तुति आहे. बारावे नक्षत्र उत्तराफाल्गुनी आहे.

(२) **नामसाम्य** - नाम उत्तराफाल्गुनी. या स्तुतींत मायाजनित ब्रह्मांडाचे अति फाल्गुत्व तुच्छत्व उंबराच्या फळासारखे दाखविले आहे. निर्गुण ब्रह्म हे जसे सगुणाचे पूर्वरूप आहे तसे ब्रह्मांड हे सगुणाचे उत्तररूप आहे, शेवटचे रूप आहे. उत्तररूपाचे फाल्गुत्व दाखविणारी म्हणून उत्तराफाल्गुनी ही स्तुति आहे.

(३) **तारे संख्या** - या नक्षत्राचे दोन तारे आहेत. अखंड अनंत अनुभवगम्य ब्रह्म जे हे मुनि जाणतात तो एक तारा व रघुराज राम हा दुसरा तारा या स्तुतीत आहे.

(४) **आकारसाम्य** - 'द्वंद्व द्वयेनो येनोत्तरयोस्तु शय्या' पूर्वा फाल्गुनीचे दोन तारे व उत्तरा फाल्गुनीचे दोन तारे यांचा मिळून आकार लंबचौरस शय्येसारखा आहे. पूर्वा फाल्गुनींतील महिमा व रूप आणि उत्तरा फाल्गुनीचे निर्गुण ब्रह्म व राम परस्पर संबंध आहेच. स्तुतिकर्त्यांतील साम्य पूर्वी तुलनेत दाखविले आहे. १९ मध्ये ती स्तुति संपली व मधे एकच दोहा सोडून ही सुरू झाली. असेच आकाशांत हे तारे जवळ जवळ आहेत.

(५) **देवता साम्य** देवता अर्यमा आहे. इयर्ति प्रेरयति इति अर्यमा = सूर्य षू प्रेरणे प्रेरयति कर्मणि लोकान् (अ.व्या.सु) रघुरायाला पंचवटींत जाऊन राहण्यास प्रेरणा दिली आहे. व हा भानुकुलभानु जनस्थानांत उगवूं लागला की मंदेह - राक्षस त्याला अडथळा विरोध करणार व मारले जाणार.

(६) **फलश्रुति साम्य** - 'कुंभज अपार लोभोदधिचे' (१/३२६) ही स्तुति कुंभज ऋषिनींच केली आहे. त्यानी जसा सागर शुष्क केला तशी ही स्तुति पठन, मनन करतील ते लोभसागराला शुष्क करणारे कुंभज होतील. भगवंताच्या भाषणाने प्रतिष्ठेचा लोभ वाढला असता पण या स्तुतीने त्याला गिळून टाकला आहे.

(७) **ताराश्रेणिसाम्य** - या नक्षत्रात एकतारा प्रथम श्रेणिचा, आणि दुसरा चतुर्थ श्रेणिचा सांगितला आहे. (नक्षत्रपटावर) येथे निर्गुण ब्रह्मप्रथम श्रेणीचा तारा आहे आणि सगुण ब्रह्म राम रघुराई तिसऱ्या श्रेणीचा आहे. सगुण ब्रह्म राम रघुपतिसच 'रघुकुलराया'च्या रूपाने म्हणजेच ऐश्वर्यास लपवून पंचवटीत राहाण्यास सांगितले आहे. म्हणून कदाचित् कोणी यास चतुर्थ श्रेणीचा मानतील पण या लेखकास ते मान्य नाही कारण नक्षत्रांत ताऱ्यांचीच श्रेणी दाखविणे आवश्यक असते.

प्रभु अगस्ति-सत्संग प्रकरण येथे समाप्त झाले.

●●●

‘‘दण्डकवनपावनता, गृध्रमैत्री - पंचवटीनिवास’’ प्रकरण
(१३/१८- १४/४)

हिं. । चले राम मुनि आयसु पाई । तुरतहि पंचबटी निअराई ॥१८॥
हिं. दो. । गीधराज सैं भेट भई बहु बिधि प्रीति बढाई ॥
॥ गोदावरी निकट प्रभु रहे परन गृह छाई ॥१३॥
म. । राम घेति मुनि-निरोप निघती । निकट पंचवटि शीघ्र पोचती ॥१८॥
म.दो. । होई गृध्रपति भेट तैं विविधां प्रीति करून ॥
॥ प्रभु गोदातटि राहिले पर्णकुटी बांधून ॥१३॥

अर्थ - मुनींचा निरोप घेऊन राम (सीतालक्ष्मणांसहित) निघाले व लवकरच पंचवटीच्या जवळ येऊन पोचले ॥१८॥ गृध्रराज जटायूची भेट झाली तेव्हां त्याच्याशीं विविध प्रकारें प्रीति करून प्रभु गोदावरीच्या तीरावर पर्णकुटी बांधून राहिले ॥१३॥

टीका. (१) **निअराना** = च्या जवळ पोचणे **(क) गृध्रपति** = गृध्रराज जटायु, याची माहिती पुढे २९/७ च्या टीकेत दिली आहे. हा पर्वता सारखा विशाल होता. त्याला दुरून पाहतांच रामलक्ष्मणांस वाटले की कोणी मोठा राक्षस असावा कोण आहेस तू असे रामलक्ष्मणांनी विचारल्यावर ‘उवाच वत्समां विद्धि वयस्यं पितुरात्मनः’ (वा.रा.३/१४/३) तो म्हणाला की वत्सा! मी तुझ्या पित्याचा मित्र आहे. मग रामचंद्रांनी पितृसखा म्हणून त्याची पूजा केली. विचारल्यावरून नांव वगैरे माहिती त्याने सांगितली. **(ख) विविधा प्रीति** -पित्याचा मित्र म्हणून प्रीति, दोघांच्या गैर हजेरींत सीतेचे रक्षण करण्याचे त्याने होऊन कबूल केले म्हणून प्रीति, ‘सीतां च तात रक्षिष्ये त्वयि याते सलक्ष्मणे’ तो गृध्रपति व राम अयोध्यापति म्हणून प्रीति, व त्याची भक्ति पाहिली म्हणून भक्त या नात्याने प्रीति जडली म्हणून म्हटले ‘विविधा प्रीति करून’ **(ग) पर्णकुटी बांधून** चित्रकूटास भिल्लकोळी रूपाने येऊन देवानी दोन पर्णशाला बांधून दिल्या. पुढे प्रवर्षण गिरीवर देव गिरिगुहा सुसज्ज करून ठेवणार आहेत. येथे राक्षसांच्या भयाने रूप पालटून सुद्धां देव आले नाहीत! राक्षसांचा वध होईपर्यंत मुळींच फिरकणार नाहीत या बाजूला! लक्ष्मणाने पर्णशाला बांधल्याचे वर्णन वा.रा. ३/१५ मध्ये सविस्तर आहे.

हिं । जब ते राम कीन्ह तहँ बासा । सुखी भए मुनि बीती त्रासा ॥१॥
। गिरि बन नदी ताल छबि छाए । दिन दिन प्रति अति होहिं सुहाए॥२॥
। खग मृग बृंद अनंदित रहही । मधुप मधुर गुंजत छबि लहही ॥३॥
। सो बन बरनि न सक अहिराजा । जहाँ प्रगट रघुबीर बिराजा ॥४॥

म. । तिथे राम जैं निवास करती । सुखी होति मुनि भया विसरती ॥१॥
। छबि पूरित गिरि सर सरिता बन । होती प्रतिदिन अतिशय शोभन ॥२॥
। खग-मृग-गण आनंदे नांदति । मधुप मधुर गुंजत छबि पावति ॥३॥
। वर्णु न शकति वना अहिराजे । जिथे प्रगट रघुराज विराजे ॥४॥

अर्थ - जेव्हां रामचंद्रानी तेथे निवास केला तेव्हांपासून (सर्व) मुनी सुखी झाले व भय विसरले (निर्भय झाले) ॥१॥ पर्वत तलाव नदी व वन सौंदर्यपूर्ण झाली व दिवसेंदिवस अतिशय सुशोभित दिसूं गली ॥२॥ पशुपक्षी आनंदाने (विगतवैर) नांदू लागले व भृंग गुंजारव करीत असतां सुशोभित दिसूं लागले ॥३॥ जिथे रघुराज विराजूं लागले त्या वनांचे वर्णन अहिराज सुद्धां करूं शकतनाहीत ॥४॥

टीका. (१) **'दयाछत्र मुनिनिकरि धरावे'** हे कार्य प्रथम केले कारण प्रभु ब्रह्मण्य देव आहेत. मात्र मुनींचेच भय गेले हो! सुरांचे नाही. रामलक्ष्मणांसारखे विश्वविख्यात महाधनुर्धर येऊन त्यानी आश्वासन दिल्यावर मुनींचे भय नष्ट होईल यांत नवल काय! **(क) 'प्रभु! दंडकवन पावन करणे'** हे कार्य नंतर केले ते दुसऱ्या चौपाईत दाखविले उग्र शापाने येथील सर्व सौंदर्याची हानि केली होती. प्रभूनी एकदां कृपामृत दृष्टीने पहातांच सर्व चराचर प्रसन्न झाले. पशुपक्षी आपसांतील वैर विसरून आनंदाने संचार करूं लागले. वृक्षलता तृणे यांची विपुलता झाल्याने पशुपक्ष्यानी येऊन निवास केला. सर्वत्र फुले फुलूं लागली व त्यामुळे भृंगांचा मधुर गुंजारव सुरु झाला. जे सृष्टि सौंदर्य मृत झाल्यासारखे दिसत होते, त्याचे संजीवनझाले. सौंदर्य, प्रसन्नता व पवित्रता यांची इतकी वृद्धि झाली व दिवसेंदिवस होऊं लागली की सहस्रमुखांच्या शेषाला (अहिराजाला) सुद्धां त्यांचे वर्णन करतां येणे अशक्य ! कवि सुचवितात की मग मी कसे वर्णन करूं शकेन! येथेअगदी संक्षेपाने वर्णन केले आहे. विस्तार चित्रकूटवर्णनांत केला आहे. ल.ठे. एक गोष्ट लक्षांत ठेवावी की या वर्णनांत मंगल शब्द सुद्धां नाही. प्रवर्षण गिरीवर जाऊन राहिल्यावर तेथील वनाचे वर्णन चार पांच ओळीतच असून सुद्धां वन मंगलरूप झाले असे म्हटले आहे. राम 'मंगलभवन' आहेत हे खरे असले तरि ते 'अमंगलहारी' ही आहेत. या वनांत अमंगलमूल असणारे राक्षस आहेत. तो पर्यंत मंगल झाले असे कसे म्हणतां येईल?

"दंडकवन पावनता, गृध्रमैत्री व पंचवटिनिवास" प्रकरण समाप्त झाले.
हे प्रकरण केवळ ५/७ ओळींचे आहे.

●●●

"अनुपम उपदेश लक्ष्मणा" प्रकरण (१४/५-१७/२)

श्रीरामगीता (भक्तियोग)

हिं. । एक बार प्रभु सुख आसीना । लछिमन बचन कहे छलहीना ॥५॥
। सुर नर मुनि सचराचर साईं । मैं पूछउँ निज प्रभु की नाई ॥६॥
। मोहि समुझाइ कहहु सोई देवा । सब तजि करौं चरन रज सेवा ॥७॥
म. । सुखे एकदां प्रभु आसीन । लक्ष्मण वचन वदति छलहीन ॥५॥
। सुरनर मुनि अग जगता स्वामी । प्रभुभावे चि होय पुसता मी ॥६॥
। वदा ते कि समजाऊनि देवा । करिन तजुनि सब पदरज सेवा ॥७॥

अर्थ - एकदां प्रभु (राम) सुखाने (प्रसन्न) बसले होते (तेव्हां) लक्ष्मण छलहीन वचन बोलले ॥५॥ आपण सुरनरमुनि स्थावर व जंगम यांचे स्वामि आहांत. मी भगवद्भावानेच विचारू इच्छितो (बंधुभावनेने नव्हे) ॥६॥ देवा ! मला ते समजाऊन सांगावे की जेणे करून मी सर्व सोडून (सर्वाचा त्याग करून) आपल्या चरणधूलीची सेवा करूं शकेन ॥७॥

टीका. चौ. ५(१) एकदां हा शब्द नवीन प्रकरणाचा आरंभ सुचविणारा आहे. प्रभु अनेक वेळी जसे प्रसन्न बसत असत तसे एके दिवशी बसले असतां पुढील संवाद झाला. **सुखे आसीन** सुखाने बसलेले, प्रसन्न दिसत असलेले. **बि.ल.ठे.** गुरुजनाना काही विचारावयाचे असतां ते केव्हां व कसे विचारावे याची **मर्यादा येथे दाखविली आहे.** स्वामी, गुरु, पति, माता, पिता, राजा, प्रसन्न, परमप्रसन्न असतील अशा वेळी विनंती करून विचारावे **(क) लक्ष्मण वचन वदति छलहीन** - लक्ष्मणाच्या वचनांतच काय त्यांच्या हृदयांत आचरणांत, विचारात छल कपटाची कल्पना स्वप्नांत सुद्धां येणे शक्य नाही. येथे छलहीन शब्द घालून **आणखी एक मर्यादा** दाखवित आहेत. **प्रश्न करतानां वाणींत किंवा मनांत छलकपट असू नये.** केवळ जिज्ञासा तृप्तीसाठीच प्रश्न करावा. वादविवादांची इच्छा, स्वतःचे पांडित्य प्रदर्शन करण्याची इच्छा, परीक्षा घेण्याची इच्छा, किंवा मत काय आहे ते चाचपण्याची इच्छा असणे म्हणजे छल कपटाने विचारणे होय. यांतील कोणतीही इच्छा असतां उपयोगी नाही याप्रमाणे या चौपाईने दोन महत्त्वाच्या मर्यादा दाखविल्या.

चौ. ६(१) सुरनर... स्वामी श्रोत्याची शरण्याविषयी भावना कशीअसावी हे या चौपाईने दाखविले आहे. शरण्य = ज्यानां शरण जावयाचे ते गुरु संत, हे परमात्मस्वरूप, ब्रह्मस्वरूप आहेत. अशी श्रोत्याची दृढनिष्ठा पाहिजे. त्याने आपला व्यवहारांतील सर्व मोठेपणा, विद्वत्ता, अधिकार ऐश्वर्य, व्यावहारिक नात्याचा संबंध

वय इत्यादि सर्व विसरून केवळ सेवकभावनेने शरण गेले पाहिजे. लक्ष्मणाने असेच केले आहे. **(क)** राम रघुनंदन, क्षत्रिय आहेत हे विसरून ते आपले स्वामी आहेत, सेव्य आहेत ही भावना येथे प्रगट केली. राम ब्रह्म, परमात्मा आहेत ही भावना लक्ष्मणाची पहिल्यापासूनच आहे. हे लक्ष्मणगीतेत सिद्ध झाले आहे पण ती भावना येथे प्रभूंच्या जवळ स्पष्ट बोलून दाखविली आहे. सुरनरमुनि स्थावर जंगम यांचे स्वामी म्हणजे परमेश्वर आहेत ही भावना व्यक्त केलीच पण **दुसरा भाव** हा आहे की मी अनन्य गतिक आहे. माझ्या प्रश्नांची उत्तरे इतर कोणाकडून मिळाली तरि त्याने माझे समाधान होणार नाही, म्हणून मी इतर कोणास विचारण्यास जाणार नाही. अशी भावना गुरुविषयी ज्याची दृढ असेल तो याच जन्मांत समाधान पावेल. **(ख) प्रभु भावेच होय पुसता मी** - आपण माझे वडील भाऊ इत्यादि नात्याचा संबंध बाजूस ठेवून आपण प्रभु व मी सेवक या भावनेने, आपण प्रभु आहांत हे जाणून मी विचारीत आहे. माझे समाधान करण्यास आपण समर्थ आहांत असा माझा दृढ विश्वास आहे. यापूर्वी सुद्धां राम म्हणजे वडील भाऊ हा विचार कधी मनांत सुद्धां आणला नव्हताच. व प्रभू जवळ तसे बोलूनही दाखविले आहे पण इतके स्पष्ट सांगितले नव्हते.

चौ. ७(१) करिन तजुनि सब पदरज सेवा - पदसेवा न म्हणतां पदरज सेवा म्हणण्यांत भाव हा आहे की पदसेवा करण्याची पात्रता माझी नाही. खरेच आहे. जीव कितीही मोठा अधिकारी झाला तरी तो भगवंताची सेवा काय व कशी करणार! प्रभु अनंत अगाध आहेत व जीव अत्यल्प अल्प शक्तिमान परिच्छिन्न आहे. पदरजाच्या शपथेचा प्रभाव भरताने वर्णन केला आहे. 'प्रभुपदपद्मपरागशपथजी। सत्य सुकृत सुखसीमा शुभ ती' (२/३०१/१) पदरजस्पर्शाने अहल्येसारख्या स्त्रीचा उद्धार झाला. **'चरणरजे** अचरां सुख भारी। झाले परमपदा अधिकारी।।(२।१३९।२) **(क)** ज्ञान विराग मायादि ज्या पांच गोष्टी जाणूं इच्छितात त्या कशासाठी, त्या समजल्याने मिळवावयाचे काय हे या चौपाईने सांगितले साध्य काय हे सांगितले. दुःखरहित नित्य सुख, निर्भयता, मोक्ष, इत्यादि विविध साध्ये विविध साधकांची असतात पण **लक्ष्मणाचे साध्य ध्येय सर्वाहून अति विलक्षण आहे.** बाकी बहुतेकानी प्रेमभक्ति मागितली आहे व दुःखरहित नित्य निर्भयसुखासाठी मागितली आहे. लक्ष्मणांस ते सुद्धां नको आहे **साध्य केवळ पदरजसेवा, पद-रजसेवा आहे.** येथे साध्याचा उपक्रम केला असून दोह्यांत उपसंहार आहे पण निराळ्या प्रकारे आहे. या प्रमाणे उपक्रम करून आतां विनंती करतात.

हिं । कहहु ग्यान बिराग अरु माया । कहहु सो भगति करहु जेहि दाया ॥८॥

हिं.दो. । ईश्वर जीव भेद प्रभु सकल कही समुझाइ ॥

॥ जाते होई चरन रति सोक मोह भ्रम जाई ॥१४॥

म. । सांगा ज्ञान विराग हि माया । भक्ति हि जीने करां प्रभु दया ॥८॥
म.दो. । जीवेश्वर भेद हि सकल सांगा समजाऊन ॥
॥ पदरति जेणे उद्भवे भ्रमशुच मोह नुरुन ॥१४॥

अर्थ - प्रभु! ज्ञान, वैराग्य, माया आणि जिने तुम्ही दया करतां ती भक्ति सांगा ॥८॥ जीव आणि ईश्वर यांच्यांतील भेदा सुद्धां (हिं) सगळे समजाऊन सांगा जेणे करून भ्रम मोह व शोक नष्ट होऊन (न उरून, जाऊन, जाइ) चरणरति उत्पन्न होईल।।दो.१४॥

टीका. (१) ज्ञान म्हणजे काय, वैराग्य म्हणजे काय, माया कशाला म्हणतात, जिच्यामुळे प्रभूनां दया येते - प्रभूंचे हृदय द्रवते ती भक्ति म्हणजे काय आणि ईश्वर व जीव यांच्यात भेद काय हे पांचप्रश्न आहेत. या सर्वांचे सविस्तर वर्णन करून मला समजेल असे सांगा. हे समजण्याने भ्रम मोह शोक (शुच) जाऊन (हिंदी 'जाई) चरणांच्या ठिकाणी रति = दृढ अनुराग = अविरल प्रेम, प्रीति, स्नेह उत्पन्न होईल. **'मोहनाशविण रामपदिं दृढ अनुराग न तात'** ९७/६१) आधी मोहनाश झाला तरच मग दृढ अनुराग उत्पन्न होणे शक्य आहे. म्हणून हिंदीतील जाई = जाऊन असा अर्थ आहे. **'ज्ञान होइ मोह- भ्रमभंग हि। तैं रघुनाथ चरणि अनुराग हि'** (२/९३/५) असे लक्ष्मणच म्हणाले आहेत. शंका - पदरज सेवा किंवा पद-रजसेवा हे साध्य आहे व येथे तर पदरति हे साध्य ठरले, हे कसे? समाधान चरणी दृढ प्रेम असल्याशिवाय चरणरजसेवा करता येईल काय? आई, बाप, पति इत्यादिकांची सेवा आज नकोशी वाटते याचे कारण प्रेमाचा अभाव की दुसरे काही? **जितके प्रेम अधिक व शुद्ध तितकी सेवा अधिक व निर्दोष करतां येईल व करण्याची स्वाभाविक आवड असेल.** म्हणूनच पतिव्रतागीतेत सुद्धां 'पतिपदिं तनुमनवचने प्रेमहि' हा मुख्य धर्म व सेवा यांची सांगड घातली आहे. प्रेम नाही तेथे पायांची सेवा होणे. करणे अशक्य मग पदरजसेवा कशी शक्य होईल? म्हणजे कारण कार्यपरंपरा अशी ठरली - या पांच गोष्टीचे ज्ञान त्याने मोहभ्रमशोकनाश मग चरणरति व त्यामुळे सेवा. लक्ष्मणाला पदानुराग पाहिजे तो स्वतःच्या सुखासाठी व दुःखनिवारणासाठी, नको असून प्रभुसेवा उत्तम प्रकारे करण्याची आवड उत्पन्न व्हावी व करतां यावी म्हणून पाहिजे.

(२) **लक्ष्मणाच्या या प्रश्नांवरून खालील गोष्टी सिद्ध होतात.** १ आपल्याकडून प्रभुसेवा नीट होत नाही. २. भ्रम मोह शोक आपल्या ठिकाणी आहेत आणि ३. प्रभूवर आपले प्रेम नाही असे सुमित्रानंदनास वाटत आहे. ४. चौ. ८ मधील **'तजुनि सब'** 'सर्वांचा त्याग करून' या वचनाने ठरते की सर्वस्वाचा त्याग घडला आहे असे लक्ष्मणास वाटत नाही. लक्ष्मणाच्या ठिकाणी या चार गोष्टी नाहीत असे तुम्हास वाटते काय? उत्तर-मुळीच वाटत नाही. मग लक्ष्मण अंतःकरणपूर्वक (छलहीन) असे का म्हणाले? खरे भक्त, खरे सेवक प्रेम करणे व सेवा करणे या बाबतीत सदा अतृप्त

असतात. **माझे प्रभूवर पूर्ण प्रेम आहे असे ज्यास वाटते त्याचे प्रेम अहंकाराने भ्रष्ट झाले आहे.** असे समजावे. मी मुक्त झालो, मी मुक्त आहे असे ज्यास वाटते तोच खरा बद्ध **व मी बद्ध आहे असे ज्यास वाटूं लागले तो मुक्त होण्याच्या मार्गाला लागला असे समजावे.** आमच्या सारख्या भक्त, ज्ञानी, त्यागी, विरागी, म्हणविणारानी लक्ष्मणाच्या या विचारांवरून व उच्चारांवरून हितपरिणामी बोध न घेतल्यास आमचे दुर्भाग्य! व कलिकालाचा विजय!

(३) **शंका** - लक्ष्मणाने निषादराजाला या गोष्टींचा उपदेश केला असून ते स्वतःच असे प्रश्न कां विचारीत आहेत? 'परोपदेशे पांडित्य' असेच केले की काय? **समाधान.** निषादराजाला केलेल्या उपदेशांत या पांच विषयांची तात्विक चर्चा मुळीच नाही. तेथे पुढील नऊ सिद्धान्त सांगितले आहेत. **(क)** कोणी कोणाला सुख दुःख देत नाही जो तो आपल्या कर्माचे फळ भोगतो, म्हणून कोणावर रोष करूं नये व कोणाला दोष देऊ नये. **(ख)** जगाला पारमार्थिकसत्ता नसून ते स्वप्नासारखे मिथ्या आहे. **(ग)** सर्व मोहनिशेत झोपलेले आहेत. **(घ)** विषयविलासांत विराग उत्पन्न झाला तो जागा झाला. **(ङ)** ज्ञान झाले म्हणजे मोहभ्रम नष्ट होतात. **(च)** राम ब्रह्म परमार्थरूप आहेत. **(छ)** रघुनाथ पदीं प्रेम करणे हा परम परमार्थ आहे. **(ज)** मोहभ्रम गेल्यावर रघुनाथचरणानुराग उत्पन्न होऊ शकतो. **(झ)** भक्त, भूमि, भूसुर सुरभि व सुर यांच्या हितासाठी मनुष्यरूप धारण करून राम प्रभु लीलाचरित्र करीत आहेत. हे नऊ सिद्धांत तेथे सांगितले आहेत. यांत वरील पांच प्रश्नांची उत्तरे असल्यास दाखवावी. एकाचेही उत्तर नाही उलट तेथे जे ज्ञान, विराग माया (मोहमूल) भक्ति (रामपदींस्नेह) व जीव हे शब्द वापरले आहेत त्याचींच लक्षणे येथे विचारली आहेत. तेथे 'ईश्वर' शब्द नसला तरि 'जीव' असल्यामुळे सापेक्षतेने तो पण आहेच. एवढ्याने दोन्ही शंकांचे निर्मूलन झाले. या पांच विषयांचे ज्ञान लक्ष्मणाला असले तरि 'अन्न जेविलेचि जेवावे' लागते रोज तसेच 'श्रवण केलेचि करावे (दा.बो.) व **'ऐकु इच्छिती प्रभुमुखवाणी'** (७/३६/३) या हेतूने लक्ष्मणाने हे प्रश्न विचारले. फावल्या वेळांत रोज काही तरि चर्चा प्रभुमुखाने श्रवण करण्याची सुसंधी पंचवटीत आल्यापासून मिळूं लागली. आतां प्रभु रामचंद्र या प्रश्नांची उत्तरे देतील.

हिं. । थोरेहि महँ सब कहउँ बुझाई । सुनहु तात मति मन चित लाई ॥१॥

म. । तात समासि सांगु समजाउनि । ऐका मति मन चित्ता लाउनि ॥२॥

अर्थ - तात! मी थोडक्यांतच (समासि - संक्षेपाने) समजाऊन सांगतो तुम्ही बुद्धि मन व चित्त लाऊन श्रवण करा.॥१॥

टीका. - समजाऊन सांगा असे म्हणण्यांत विस्तारपूर्वक समजाऊन सांगा असा लक्ष्मणाचा भाव होता तो जाणून भगवान मुद्दाम म्हणतात की मी संक्षेपाने समासि सांगतो. संक्षेप किंवा विस्तार यांचे महत्व नाही श्रोत्याला त्याच्याशी काही कर्तव्य

नाही त्याला विषय समजला म्हणजे झाले. उलट पुष्कळ वेळां असे होते की फार विस्तार केल्याने श्रोत्याला सार ग्रहण करतां येत नाही व घोटाळा उडतो. मननास उपयुक्त असे सुटसुटीत सिद्धांत चांगले लक्षांत राहतात. **(क) श्रोत्याला श्रवणाने ज्ञान होणे हे वक्त्याच्या प्रबोध शक्तीवर आणि श्रोत्याच्या ग्रहणशक्तीवर अवलंबून** असते. प्रज्ञावंत, विश्वासू आणि तीव्रतम तळमळ असलेला श्रोता आणि गुरुत्व संपन्न वक्ता असा दुर्लभ योग जुळल्यास शब्दांची सुद्धां आवश्यकता नसते. 'गुरोस्तु मौनं व्याख्यानं शिष्याः स्युः छिन्नसंशयाः' पुढे शूर्पणखा येणार आहे हे जाणून प्रभूनी घाई केली असे कोणास वाटल्यास तो पोरकटपणा ठरेल. येथे वर्णन केलेला सर्व उपदेश एकाच दिवशी केला असे म्हणणे सुद्धां अयोग्यच! या प्रकरणाच्या शेवटी स्पष्ट उल्लेख आहे की **'गेले कांही दिवस या रीती! । बदत ज्ञान विरति गुण नीती''**(१७/२)

(२) **ऐका**-ऐका (सुनहु) हे आदरार्थी बहुवचन आहे. भरताला सुद्धां प्रभूनी बहुवचनानेच संबोधिले आहे. लक्ष्मण रघुनाथास प्रभु परमात्मा समजून वागत असले, तरि राम लक्ष्मणाला बंधु समजूनच वागतात परमात्मा या भावनेने वागत नाहीत. भक्तीचा संबंध स्वतःच्या बोलण्यांत येईपर्यंतच ही भावना टिकली आहे, हे पुढे दिसेल. **गुरु परमात्मा परब्रह्म आहेत अशी भावना शिष्याची असलीच पाहिजे पण गुरुने मात्र 'मी परमात्मा परमेश्वर आहे' असे समजूं नये, हे येथे दाखविले (क) मति मन चित्त लाउनि ऐका** - काहि ठिकाणी सादर ऐका' काही ठिकाणी 'सादर मन लाउनी ऐका' असे विविध उल्लेख आढळतात पण येथेजो प्रकार सांगितला आहे तोच अर्थ त्या विविध ठिकाणी घेणे जरूर आहे. **सादर ऐकणे म्हणजे बुद्धिमन चित्त लाऊन ऐकणे'** श्रवण कसे करावे, व थोडक्यांत केलेल्या उपदेशाने दृढबोध कोणाला होईल हे येथे दाखविले. पांचच शब्द पण अर्थ किती व्यापक आहे. पहा -

I. मनलाऊनि - एखाद्या विषयाच्या श्रवणांत मन लागण्यास त्या गोष्टीची **परमप्रीति** असावी लागते, व **शरीर निरोगी** व स्वाधीन असावे लागते. प्रीति पुष्कळ असून पोटांत कळा येऊं लागल्या तर मन कसे लागणार? श्रवणांतील विक्षेपांचे विस्तृत वर्णन दा.बो. १८/१० त पहावे. **विश्वासयुक्त** श्रद्धा असल्याशिवाय श्रवणाची गोडी उत्पन्न होणे शक्य नाही. मन लागण्यास इंद्रिये ताब्यांत असावीं लागतात म्हणजे **दम** पाहिजे. वैराग्य व मन एकाग्र करण्याचा अभ्यास असल्याशिवाय इंद्रिये ताब्यात राहणार नाहीत. म्हणजेच **वैराग्य** व शम पाहिजे. सार हे की प्रतिपाद्य विषयाची आवड, विश्वास, श्रद्धा वैराग्य, **शम,** दम व निरोगी शरीर या सर्व गोष्टी असल्या तरच श्रवणांत मन लागेल.

II. मति लाउनि -बुद्धीचे काम श्रवणांतील अर्थाचा निश्चय करून तो ग्रहण करण्याचे आहे. ऐकतां ऐकता ही गोष्ट सहज साधली पाहिजे. बुद्धि कुशाग्र नसेल तर निश्चित

अर्थबोध होणार नाही व संशय उठतील. समजले असे वाटेल त्यावेळी पण नंतर दिसेल की काही कळले नाही. म्हणून सूक्ष्म विवेकशक्ति, कुशाग्रबुद्धि पाहिजे.

III. **चित्तलाऊनि** चित्ताचे कार्य आहे. अनुसंधान . चित्त व्यग्र असेल तर अनुसंधान सुटेल. ते टिकण्यास **उपरम** पाहिजे. सार हेकी **श्रवणाची आवड, विश्वास, विवेक वैराग्य, श्रद्धा, शम, दम, उपरम व निरोगी शरीर इतका संच असेल तरच मनमति चित्त लाऊन श्रवण करता येईल.** येथे मति·शब्दाने श्रवण, मन शब्दाने मनन व चित्त शब्दाने निदिध्यासन ध्वनित केले आहे. '**श्रवणं तुं गुरोः पूर्वं मननं तदनंतरं।** निदिध्यासनमित्येतत् शुद्ध बोधस्य लक्षणम्' (शु.र.) आतां निरूपणास प्रारंभ करतात.

हिं. । मैं अरु मोर तोर तैं माया । जेहिं बस कीन्हे जीव निकाया ॥२॥

। गो गोचर जहँ लगि मन जाई । सो सब माया जानेहु भाई ॥३॥

म. । मी माझे तू तुझे चि माया । करते जी वश जीव निकाया ॥२॥

। गो गोचर जोवर मन जाते । समजा सकल बंधु ! माया ते ॥३॥

अर्थ - मी आणि माझें व तूं आणि तुझें म्हणजेच माया, जी सर्व जीव समुदायाला वश करते.॥२॥ इंद्रिये (गो) इंद्रियांचे विषय, आणि जेथपर्यंत मन जाऊंशकते ती सर्व. हे बंधो! माया आहे असे समजा ॥३॥

टीका. - सूचना - लक्ष्मणाने पांच प्रश्नांचे तीन विभाग पाडले आहेत. I ज्ञान विराग आणि माया सांगा II. भक्ति सांगा III. ईश्वरजीव भेद सांगा. प्रभु प्रथम माया सांगतात मग ज्ञानविराग सांगतील, नंतर ईश्वरजीव भेद सांगून शेवटीं भक्तीचे निरूपण करतील. मायाच सर्व अनर्थांचे व दुःखाचे मूळ आहे व सर्व नश्वरसुखांचे कूळ आहे. 'देवा प्रबला अति तव माया। सुटे करा तुम्हि राम जर दया' (४/२१/२) म्हणून प्रधान मल्लनिबर्हणन्यायाने मायेचे निरूपण प्रथम करतात. जीव मूळचा '**चेतन अमल सहज सुखराशी**' (७/१२७/२) आहेच पण मायारूपी पांघरूणांत गुरफटलेला असल्याने दुःखी आहे. ते पांघरूण आवरण काढून टाकले की जीव सुखी होतो. हे आवरण काढून टाकण्याचे कार्य मुख्य आहे म्हणून त्यांचे निरूपण प्रथम करतात. हे पांघरूण कशा प्रकारचे आहे हे चांगले कळल्या शिवाय काढण्याचा योग्य प्रयत्न करतां येणार नाही. (क) मायाविनाशाचे प्रत्यक्ष साधन ज्ञान आहे म्हणून त्याचे लक्षण नंतर सांगतील. वैराग्याशिवाय ज्ञान होत नाही 'ज्ञान कि होई विराग विण' (८/८९रा) म्हणून ज्ञाना नंतर वैराग्याचे लक्षण सांगतील.

(२) लक्ष्मणाचा दुसरा विभाग भक्ति आहे. पण ज्याची भक्ति करावयाची त्याचे स्वरूप व भक्ति करणाराचे स्वरूप यांचे यथार्थ ज्ञान झाले नाही तर कोणाची तरि भक्ति केली जाते व भक्तिचे सुफळ पदरांत न पडतां विषारी फळ पदरांत पडते. चेडोबा, म्हसोबा, वेताळ इत्यादींची भक्तिकरून चेडोबा म्हसोबा वेताळादि होतात

'भूतानि यांति भूतेज्याः' (भ.गी.) ईश्वर = देव कोण व जीव कोण हे यथार्थ कळले तरच भगवद्‌भक्ती केली जाण्याची शक्यता असते म्हणून भक्तिचे स्वरूप सांगण्यापूर्वी ईश्वर व जीव यांचे लक्षण सांगतील. ज्ञानाशिवाय भक्ति प्राप्त होत नाही आणि ज्ञान प्राप्तीची इच्छा व भक्तिची प्राप्ति ईश्वरकृपे शिवाय होत नाही म्हणून ज्ञान वैराग्यानंतर व भक्तीच्या पूर्वी जीवेश्वर लक्षण सांगतात. आतां मायेचे सामान्य लक्षण सांगून तिसऱ्या चौपाईत तिची व्याप्ति सांगतात.

चौ. २(१) मायेचे सामान्य लक्षण - 'मी माझे तूं तुझे चि माया' माया हा काही दृश्य पदार्थ नसून केवळ एक कल्पना आहे. म्हणूनच तिचा नाश करणे फार कठीण आहे. अण्वस्त्राने किंवा ब्रह्मास्त्राने सुद्धां तिचा नाश होत नाही. ती कल्पना भावना म्हणजे मी माझे आणि तू तुझे. मी व माझे ही भावना आहे तो पर्यंत तू व तुझे ही भावना असणारच कारण हे सापेक्ष शब्द आहेत. **(क) मी** - स्थूल देह, सूक्ष्म देह, कारण देह, जीव इत्यादि मी आहे अशी जी अहंकृतिमय भावना कल्पना, तिचेच नांव माया. हा अभिमान सर्व दुःखाचे व जन्ममरणाच मूळ आहे. **(ख) माझे** ज्याला 'मी' मानतो त्याचा स्वामित्व संबंध किंवा त्याचा प्रियत्वाने किंवा द्वेष्यत्वाने संबंध कोणत्याही व्यक्ति, पदार्थ इत्यादीशी मानला जातो त्याचे नांव माझे-मम, ममत्व, मम-ता, माझा मित्र, माझा शत्रु, माझा हात, माझे घर इत्यादि सर्व. **(ग)** तूं तुझें स्वतः शिवाय इतर जीवादिक स्वतःहून भिन्न आहेत असे वाटणे, अशी जी भेदबुद्धि, तिचा अर्थ 'तूं' व त्यामुळे 'तुझे' पाणी आणि पाण्यावरील तरंग एकच असून ते भिन्न आहेत असे वाटणे म्हणजे माया अज्ञान तसेच सर्व जीव ईश्वरांश असून मी निराळा व इतर सर्व निराळे अशी जी भेद भावना तिचेच नांव मी व तूं. प्रथम पुरुष व द्वितीय पुरुष हे शब्द मी व तूं यांचे बोधक आहेत. द्वितीय = दुसरा हा शब्दच भेद दाखविणारा आहे. 'द्वितीयात् वै भयं भवति' (श्रुति) 'अहं मम इति अयं बन्धः' मुक्तता नाहं मम इति मुक्तता (श्रुति) 'द्वे पदे बंधमोक्षस्य निर्ममेति मम इतिच' (श्रुति) मी व माझें हाच बंध व मी माझे यांचा निरास म्हणजेच मोक्ष असे श्रुति म्हणते. 'ईश्वर अंश जीव अविनाशी। चेतन अमल सहज सुखराशी।। तो प्रभु **मायेला वश झाला। शुकमर्कटसम बंधनि पडला** ।।(७/११७/२-३) यावरून मायावश होणे म्हणजेच बंधनात पडणे. मी माझे, सुटणे म्हणजे बंधनांतून सुटणे म्हणजेच मायेतून सुटणे. मी माझे आहे तोपर्यंत तू तुझे असणारच व 'तो त्याचे' पण असणारच जेथे एकटा एकच असेल तेथे मी कोणाला म्हणणार व तूं कोणाला म्हणणार? मी तू सापेक्ष आहेत. 'मी जीव मज बंधन। भ्रांतीस्तव भुलले जन' (दा.बो.)

(२) करते जी वश जीव निकाया' - या चरणाने मायेचा प्रभाव, प्रताप सांगितला. जीवनिकाय जीवांचा समुदाय, सर्व जीव. सर्व जीवानां मायेनें वश केले आहेत. मायेच्या अधीन सर्व जीव आहेत. 'यन्मायावशवर्ति विश्वमखिलं ब्रह्मादिदेवासुराः'

(१ मं.श्लो.६) **ब्रह्मदेवादि** सर्व देव व अखिल विश्व मायेला वश झालेले आहे (होते) माया सर्व जीवानां वश करते, करूं शकते, तिने सर्वांना वश केले आहेत इतकेच सांगितले. भवकूपांत पाडते असे येथे सांगितले नाही. ७/५९ ७/६०/४ ७/७१/४ ७/७२/१ पहा.

चौ. १(१) या चौपाईत मायेची व्याप्ति सांगितली. **(क) 'गो गोचर जोबर मनजाते ... माया ते'** ते = ती. **गो** = इंद्रिये पंचज्ञानेंद्रिये पंचकर्मेंद्रिये व मन. गोचर = स्थूल वा सूक्ष्म, प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष असलेले **इंद्रियांचे सर्व विषय म्हणजे गोचर** सूक्ष्म विषय - शब्द स्पर्शरूपरसगंध स्थूल (पंच) विषय - पृथ्वी आपतेज वायु आकाश व यापासून झालेले सर्व भौतिक पदार्थ, वस्तु, व्यक्ति अप्रत्यक्ष - स्वर्गनर्कपाताळादि परलोक व येथील ज्ञान-कर्मेंद्रियातीत पदार्थ **प्रत्यक्ष** - ज्ञानेंद्रिये व कर्मेंद्रिये यांना अनुभवास येणारे भूक, तहान, झोप, वेदना शूल आदि सर्व विषय. हे सर्व म्हणजे गोचर. **(ख) जोबर मन जाते** - मनाची धाव जेथपर्यंत जाऊं शकते ज्याच्या विषयी मनाने काही कल्पना करता येते ती सर्व माया आहे असे समजावे. 'श्राव्यदृश्य मंतव्यहि कांही। मोहमूल परमार्थी नाही' असे लक्ष्मणाने ज्याच्याविषयी म्हटले त्यालाच येथे माया म्हटले (२/९२/५-८) पहा. येथे माया म्हणजे **जीवाला वश करण्याचा शक्ति असलेले साधन इतकाच अर्थ आहे**. या सृष्ट पदार्थाविषयीच मोह, आसक्ति इ. उत्पन्न होतात. विश्व मायाकार्य आहे. माया दिसत नाही ती कार्यावरून अनुमानाने कळते. 'कार्यानुमेया सुधिया सुधीभिः' जे जे दिसे अथवा भासे ते सर्व माया असे समर्थ म्हणतात. (दा. बो.) येथील वचनाचेंच सार आहे. **(ग)** ईश निर्मित सर्व विश्व व जीवनिर्मित जे असेल ते सर्व यांचा अन्तर्भाव मायेत होतो. I. **ईश निर्मित** -जमीन, झाडे, दगड, माती, हवापाणी, पशु, पक्षी, मनुष्ये, स्वर्गादिलोक, जलचर अमृत विष इत्यादि सर्व जे मनुष्याने निर्माण केले नाही ते II. जीवसृष्ट, घरे, शहरे, मीपणा, माझेपणा, पत्नी, माता, कन्या, पुत्र इत्यादि नात्याचे संबंध, इत्यादि सर्व जीवसृष्ट व जीवकल्पित आहे. ईशसृष्ट मायिक, मायेचेंच रूप असले तरी, बंधन कारक नाही. **जीवसृष्टच बंधाला कारण आहे.** शिवसृष्ट व जीवसृष्ट असे सर्वच मिथ्या, अशाश्वत, नश्वर आहे. आतां या सामान्य लक्षणांतून विशेष लक्षणे व भेद सांगतात.

हिं. । तेहि कर भेद सुनहु तुम्ह सोऊ । बिद्या अपर अबिद्या दोऊ ॥४॥

। एक दुष्ट अतिसय दुखरूपा । जा बस जीव परा भवकूपा ॥५॥

म. । ऐका वदें तिचे भेदानां । बिद्या अपर अबिद्या जाणा ॥४॥

। एक दुष्ट जी सुदुःखरूपी । जी वश जीव पडे भव कूपी ॥५॥

अर्थ - तिच्या (मायेच्या) भेदानां मी सांगतो ते ऐका. एक विद्या व दुसरी (अपर) अविद्या असे जाणा. एक (अविद्या) दुष्ट व अति दु:खरूप आहे (कारण कीं) जिला वश झालेला जीव भवकूपांत पडतो ॥५॥

टीका. चौ. ४(१) तिचे भेदानां - सर्व विश्व हा जिचा पसारा आहे व जिच्यांत सर्व ईशसृष्ट व जीवसृष्ट आहे त्या मायेच्या भेदानां सांगतो. **विद्या माया व अविद्या माया** असे दोन प्रकार मायेत आहेत. या दोन्ही माया जीवानां वश करूं शकतात पण त्यांच्या वश करण्यांत भेद आहे, महदंतर आहे. **विद्या तारक आहे, अविद्या बाधक बंधक आहे.** पायांत मोडलेला व सलणारा काटाच व त्याला बाहेर काढून दु:ख दूर करण्यास उपयोगी पडणारा पण काटाच. पुत्रादि विषयांवर प्रेम करणे हे प्रेमच व भगवंतावर प्रेम करणेही प्रेमच पण ईश्वरावरील प्रेम विद्याकार्य आहे व पुत्रादिकांवरील प्रेम अविद्याकार्य आहे. 'विद्याऽ विद्यां निहत्त्येव तेजस्तिमिर-संघवत् (आत्मबोध). विद्या या अविद्येचा नाश करते.

चै. ५(१) एक दुष्ट जी सुदु:खरूपी...भवकूपी - हे अविद्या मायेचे वर्णन आहे. ही दुष्ट आहे. दोषमय असून गुणमय भासते दु:खदायक असून सुखदायक वाटते. 'जय जय जह्यजां अजित! दोषगृभीतगुणां' (भाग-११/८७/१४). आनंदादिकांनी आवरण घालण्यासाठी हिने गुण ग्रहण केले आहेत. स्वैरिणी-व्यभिचारिणी स्त्रीप्रमाणे, दुसऱ्यांची प्रतारणा करण्यासाठी, जीवानां फसविण्यासाठी हिने गुणांचे पांघरूण घेतले आहे. (श्रीधरी टीका) म्हणून वेद प्रभूला प्रार्थना करतात की हिचा वध करा. येथे दुष्ट शब्दाचा हाच अर्थ आहे. ही माया-अविद्या अत्यंत दु:खरूप आहे. दुसरी विद्या माया अशी नाही. ती सुखरूप आहे. व त्रिगुणांनी दूषित दुष्ट झालेली नसून केवळ शुद्धसत्वगुणी आहे. (क) सर्व दोष या अविद्यामायेमुळे आहेत. सत्वगुण-जर सकाम असेल किंवा कर्म ईश्वरार्पण करीत नसेल तर भवकूपांतून सुटका नाही.दगडानी बांधलेल्या कूपांतून निघून सोन्याच्या विटानी बांधलेल्या रत्नजडित अति खोल कूपांत जाऊन पडतो. 'स्वर्गाहि अल्प अंति दुखदाई' असे प्रभु म्हणतात. (क) अविद्या माया कामक्रोधादि सर्व मानस रोगांची खाण, जन्ममरण स्वर्ग नर्क इत्यादींची घाणी असून सुखाची पूर्ण वाण तिच्यांत आहे. विद्यामाया याच्या उलटस्वभावाची आहे.

(२) जी बश जीव पडे भवकूपी - येथे भवाला सागर न म्हणता कूप- आड म्हटले. कूप अगदीं अरूंद, खोल, चढण्या उतरण्यास पायऱ्या नसलेला असा असतो. खाली पाण्यांत पोहतां येत नाही, मध्यान्ही सूर्य आल्याशिवाय आंत प्रकाश पडत नाही, दिसत नाही, कोणी आंत उतरून काढूं शकत नाही. रामकृपारूपी गडगडी वरून रामप्रेरणेने विद्यामायेने भक्तिरूपी बळकट दोरी सोडली व त्या दोरीला जीवाने पक्की घट्ट धरली व विद्यामायेने त्याला वर ओढून काढला तरच जीव या भवकूपांतून बाहेर पडणार. नाहीतर तो ८४ लक्ष भवकूपात पडतच राहणार. **मी माझे तू तुझे हीच अविद्यामाया (क)** येथे सांगितले की जिला वश होउन जीव भवकूपांत पडतो ती अविद्या माया. म्हणजे ठरले की जी जीवाला वश करते पण भवकूपांत जीव पडत नाही उलट भवकूपांतून काढण्याची जिच्यांत शक्ति आहे ती विद्या माया. 'व्यापि न

हरिसेवका अविद्या व्यापी प्रभुनी प्रेरित विद्या।। यास्तव होई न दास नाश तर।। (७/७९/२-३) विद्यामाया ज्ञानी भक्तानां सुद्धां वश करूं शकते. ब्रह्मदेव, शंकर, गरूड, सती, नारद, भरद्वाज, व काकभुशुंडी यांच्या सारख्यानां सुद्धां नाचविणारी अविद्या माया नसून प्रभूची विद्यामाया होय. बद्ध जीवानां वश करणारी ही नव्हे, ती अविद्या होय. आतां विद्यामायेचे लक्षण सांगतात.

हिं । एक रचइ जग गुन बस जाकें । प्रभु प्रेरित नहिं निजबल ताकें ॥६॥

म. । एक रची जग गुण वश जीते । प्रभू प्रेरिता, स्वबल न तीते ॥६॥

अर्थ - एक (विद्यामाया) जिला गुण वश आहेत ती प्रभूच्या प्रेरणेने जगाची रचना (उत्पत्ती) करते तिला स्वतःचे बळ नाही.।।६।।

टीका - जगाची उत्पत्ति करणारी विद्यामाया आहे. त्रिगुण आणि त्यांच्या अनंत छटा हिच्या स्वाधीन आहेत. हिला एकटीला आपल्या इच्छेनेच कार्य करतां येत नाही. प्रभूचे साह्य, प्रेरणा, आज्ञा असली तरच ही प्रभूच्या इच्छेनुसार कार्य करूं शकते. **'...माया जानकी।। जग निर्मि ती पाळी हरी करुणानिधि कल बघुन की'** (२/१२६ छं.) ठरले की विद्यामाया = जानकी, सीता **उद्भवस्थितिसंहार कारिणी क्लेशहारिणी...सीता रामवल्लभा'** (१ मं.श्लो ५) या मायेलाच आदिशक्ति, मूळमाया, मूलप्रकृति म्हणतात. 'आदिशक्ति जी निर्मि जगा या । **ती ही मम अवतरेल माया'** (१/१५२/४) १/१४८/२-४ पहा. या वचनाने ही ठरले की सीता = आदि शक्ति, विद्यामाया, हिलाच राममाया हरिमाया म्हणतात. ही जगाची उत्पत्ती करते, पण एकटीला करतां येत नाही व हिच्यावाचून एकट्या प्रभूला, मायापतीला ही करतां येत नाही. **'न घटत उद्भवः प्रकृतिपुरुषयोरजयोः। उभययुजा-भवन्त्युसुभृतो जलबुद्बुदवत्'** (भाग. १०/८७/३१). प्रभूच्या आश्रयावर माया कार्य करते. दोघांच्या मुळे जगाची उत्पत्ती आदि कार्ये घडतात. पण ही माया व प्रभु यांचे भिन्नत्व नांवा पुरतेच आहे. 'गिरा अर्थ जलवीचि सम म्हणती भिन्न न भिन्न' (१/१८टी.प) मानसांत राम व सीता यांचे साम्य अनेक बाबतीत दाखविले आहे.

श्रीराम		श्रीसीता
दारुण अविद्या पंच जनित विकार रघुवर हरी' (७/१३० छं.२)	१	क्लेशहारिणी (अविद्यादि पंच क्लेश हरण करणारी)
भृकुटिबिलासिं सृष्टिलय होई	२	भृकुटिविलासी जिचे जग होती (१/१४८/४)
निर्वाण-शान्तिप्रदम्	३	सर्वश्रेयस्करीम्
सबगुणसागर	४	गुणरवाणि जानकी
सिंधुसुताप्रिय	५	रामवल्लभा
बघुनीरूप चराचर मोहित	६	बघुनि रूप मोहित नरनारी

या प्रमाणे या पांच चौपायांत मायेचे सामान्य लक्षण, तिचा प्रभाव तिची व्याप्ति, तिचे दोन प्रकार, त्यांची लक्षणे अविद्यामायेचा प्रभाव व विद्यामायेचा प्रभाव इतक्या गोष्टी सांगितल्या. मायापुरींत हिंडत असतां मायेचे स्वरूप व तिच्या खाणाखुणा प्रथम लक्षांत ठेवणें जरूर आहे म्हणून प्रथम मायेचं निरूपण किंचित विस्तारपूर्वक केले. हे मनांत चांगले बसल्यावर ज्ञान व वैराग्य यांची प्राप्ति होण्यास फार खटपट करावी लागत नाही म्हणून आतां एका चौपाईत, अगदीं सूत्ररूपाने ज्ञानाचे लक्षण प्रथम सांगतात.

हिं. । ग्यान मान जहँ एकउ नाही। देख ब्रह्म समान सब माहीं ।।७।।

म. । ज्ञान जिथे मानादिक नाही । ब्रह्म समान सकल जगि पाही ।।७।।

अर्थ - जेथे मान (दंभ, हिंसा, अक्षांति) आदिकरून नाहीत व सर्व जगांत ब्रह्म समान रूपाने पाहते ते ज्ञान (त्याला ज्ञान म्हणावे) ।।७।।

टीका. (१) गीतेतील तेराव्या अध्यायांतील 'अज्ञानं यदतोऽन्यथा' यानी सांगितलेली अज्ञानाची तीस लक्षणे जेथे नाही व सर्व जग ब्रह्मरूप समान दिसते. त्यास ज्ञान म्हणतात. अज्ञानाची लक्षणे नाहीत म्हणजेच ज्ञानाची लक्षणें आहेत व सर्वं खलु इदं ब्रह्म' असा अखंड एकरस अनुभव आहे त्याला ज्ञान म्हणतात.

गीतेतील ज्ञानाची वीस लक्षणे

'अमानित्वमदंभित्वमहिंसा क्षान्तिरार्जवम्।। आचार्योपासनं शौचं स्थैर्यमात्मविनिग्रहः।।७।।

इंद्रियार्थेषु वैराग्यमनहंकार एवच। जन्ममृत्युजराव्याधि दुःख दोषानुदर्शनम्।।८।।

असक्तिरनभिष्वंगः पुत्रदार गृहादिषु।। नित्यंच समचित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु ।।९।।

मयि चानन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणी।। विविक्तदेशसेवित्वं अरतिर्जनसंसदि।।१०।।

अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनं ।। एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमज्ञानं यदतोऽन्यथा।।११।।

१ मानाचा अभाव. २. दंभाचा अभाव ३. अहिंसा ४. क्षमा, ५. ऋजुता, ६. सद्गुरुसेवा, ७. शौच, ८. स्थिरता, ९. मनोनिग्रह, १०. विषयांत वैराग्य, ११. अहंकाराचा अभाव, १२. जन्ममृत्युजरा व्याधि यांतील दुःखदोष पाहणे. १३. अनासक्ति, १४. पुत्रस्त्रीगृह इत्यादीत अलिप्तपणा, १५. इष्ट वा अनिष्ट प्राप्तित चित्ताची समता. १६. भगवन्ताची अनन्यभावाने अव्यभिचारिणी भक्ति. १७. एकांत स्थळी राहण्याची आवड, १८. लोकांच्या संसर्गाची नावड, अप्रीति, १९. अध्यात्म ज्ञानांत नित्यता व २० तत्त्वज्ञानाच्या अर्थाचे दर्शन हे ज्ञान होय याहून जे विपरीत ते अज्ञान होय असे म्हणतात.

वि.ल.ठे - तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम् = महावाक्याच्या श्रवणमनन मिदिध्यासनाने अहं ब्रह्म

अस्मि असा जो अखंड एकरस अनुभव त्याला भ.गी.तेराव्या अध्यायांत ज्ञान म्हटले आहे. पण येथे या अतन्निरसनानी प्राप्त होणाऱ्या आत्मसाक्षात्कारासह 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' न इह नानास्ति किञ्चन' (श्रुति) हा अनुभव सतत टिकणे यालाच ज्ञान म्हटले. महावाक्योपदेश सफल झाल्यावर अहं ब्रह्म अस्मि अशी जी प्रतीति येते त्याला **व्यतिरेक ज्ञान म्हणतात** व सर्व ब्रह्मरूप अनुभवणे याला **अन्वय बोध (ज्ञान), अन्वय ज्ञान म्हणतात. अन्वयबोधाला विज्ञान व व्यतिरेक ज्ञानाला ज्ञान** म्हणण्याची परिपाटी बऱ्यांचशा संत कवींची आहे. येथे अन्वय बोधालाच ज्ञान म्हटले. मानसांत इतरत्र ज्ञान व विज्ञान हे दोन्ही शब्द वापरले आहेत. ११/२६ मध्ये दिलेल्या वरांतच पहा. भ.गीतेंतील वरील पांच श्लोकांतील लक्षणे अधिक **'समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तं परमेश्वरं॥ विनश्यत्सु अविनश्यन्तं यः पश्यतिस पश्यति** (भ.गी.१३/२७) या श्लोकात सांगितलेला अनुभव मिळून या चौपाईत सांगितलेले ज्ञान होय. **(क)** अगदीं थोडक्यांत व्याख्येप्रमाणे येथे ज्ञानाचे निरूपण अतिसंक्षेपाने करून लक्ष्मणाचा अधिकार सुचविला आहे. 'अधिकार तैसा करूं उपदेश' ही संतोक्ति येथे एक मर्यादा म्हणून सुचविली आहे. उपनिषदांचे सूक्ष्म अवलोकन केले म्हणजे दिसते की तेथेसुद्धां अधिकारपरत्वें संक्षेप किंवा विस्तार केला आहे. **(ख) पाही** (देख) हा शब्द स्थूल दृष्टीचे चर्म चक्षूने पाहणे या अर्थाने नसून अंतर्दृष्टिचे पाहणे येथे आहे. भ.गी. १३/२७/२८ या श्लोकांत पश्यति, पश्यन् याचा जो अर्थ आहे तोच येथे आहे. **(ग)** ज्ञानाची ही सर्व (२०) लक्षणे या कांडांतील पूर्वींच्या स्तुतींत व पुढील जटायुस्तुतीत मिळून आहेत. शिवाय या कांडांच्या शेवटी असलेल्या संतलक्षणांत सुद्धां ही सर्व लक्षणे आहेत. **(घ)** ज्ञानाची लक्षणे भक्तांच्या ठिकाणी असलींच पाहिजेत हा मानसासिद्धांत असल्यामुळे भक्तिच्या वर्णनापूर्वी त्यांचा नामनिर्देश करून ठेवला. भ.गी. १३व्या अध्यायांस सांगितलेली लक्षणे जशी निराळ्या पद्धतीने बाराव्या अध्यायांत भक्तलक्षणांत सांगितली तशीच येथे व यापूर्वी दाखविलेली ज्ञानाची २० लक्षणे स्तुतींत व संत लक्षणांत कशीं आहेत याची तुलना या दोह्याच्या टीकेनंतर केली आहे. आतां वैराग्याचे लक्षण सांगतात.

हिं. । कहिअ तात सो परम बिरागी । तृन सम सिद्धि तीनि गुन त्यागी ॥८॥

म. । म्हणा तात! तो परम बिरागी । तृण सम सिद्धी त्रिगुणां त्यागी ॥८॥

अर्थ - सर्वसिद्धी व त्रिगुण यांचा जो तृणासमान त्याग करतो त्याला तात! परम बिरागी म्हणतात ॥८॥

टीका. (१) परमविरागी कोणाला म्हणतात ते येथे सांगितले. परमविराग ज्याच्याजवळ असेल तो परम विरागी. लक्ष्मणाने वैराग्याचे लक्षण विचारले असतां परमविरागी कोण हे सांगून सुचविले की तात! तूं वैराग्याचे लक्षण विचारलेंस, पण तुला ते सांगून काय उपयोग! तू स्वतः परमविरागी आहेस, म्हणून परमविरागी कोणाला म्हणतात

ते सांगितले. साध्या वैराग्याने ज्ञान कदाचित झाले तरि ते टिकणार नाही व तो ज्ञानी आरूढ पतित होईल म्हणून येथे परम (पर) वैराग्याचे लक्षण सांगितले (क) सर्वसिद्धी व त्रिगुण यांना तृणासमान अत्यंत तुच्छ मानून त्यांच्या त्याग करणे याचे नांव परम वैराग्य. त्रिगुणांचा त्याग करणे म्हणजे गुणातीत होणे पण हा प्रयत्न करीत असतां माया अविद्या सिद्धींचा लोभ दाखविते त्याना जो वश होईल त्याला जडचेतन ग्रंथि सोडताच येत नाही म्हणून येथे सर्व सिद्धींचा त्याग सांगितला, जडचेतन ग्रंथि सोडल्या शिवाय त्रिगुणातीत होतांच येत नाही. ज्ञानदीप प्रकरणांत ७/११८/१ - ९ टीके सह पहा. भ.गी.च्या तेराव्या अध्यायांत व्यतिरेक ज्ञान अपरोक्ष रीत्या सांगून १४ व्या अध्यांयात अशा ज्ञान्याला गुणातीत म्हटलेले आहे. गोस्वामीनीं येथे व्यतिरेक ज्ञानाचा अंतर्भाव वैराग्यांत केला. कारण की व्यतिरेकाने आत्मसाक्षात्कार झाल्याशिवाय वैराग्याची पूर्णता होत नाही. परम वैराग्याचे लक्षण सांगण्याचे आणखी एक कारण म्हणजे 'इंद्रियार्थेषु वैराग्यम्' याचा अंतर्भाव ज्ञानाच्या लक्षणांत झालेला आहे. आतां वैराग्याची लक्षणे व त्याचे प्रकार पातंजल योगाधारे पाहू.

(२) **वैराग्याचे मुख्य प्रकार** दोन. विषयवैराग्य व **गुणवैराग्य.** यानांच **अपरवैराग्य व परवैराग्य म्हणतात.** परवैराग्यालाच येथे परम वैराग्य म्हटले. अपर = खालच्या प्रतीचे, पर = त्याच्या पेक्षां श्रेष्ठ. इंद्रियार्थेषु = विषयेषु, वैराग्यम् = अपर वैराग्य त्याचा समावेश येथे ज्ञानाच्या लक्षणांत झालेला आहे. विषयांच्या विषयी जे वैराग्य ते विषयवैराग्य (क) 'दृष्टानुश्रविक-विषय-वितृष्णस्य **वशीकारसंज्ञा वैराग्यम्'** पाहिलेल्या व ऐकलेल्या विषयांविषयी तृष्णारहित (निरिच्छ) अशी जी उपेक्षा बुद्धि तिला वशीकारसंज्ञावैराग्य म्हणतात. दृष्ट = स्त्रिया, खाणे, पीणे, ऐश्वर्य इत्यादि इहलोकीं दिसू शकणाऱ्या, प्राप्त होऊ शकणाऱ्या विषयांविषयी तृष्णारहित व स्वर्गादि जे विषय वेदपुराणादिकांपासून समजलेले (अनुश्रविक) त्यांच्या प्राप्तीची इच्छा नसणारे अशा पुरुषांच्या विषय दोष जाणणाऱ्या चित्ताची जी उदासीनता तिला वशीकार संज्ञावैराग्य म्हणावे (हे वैराग्य आत्मसाक्षात्कार होण्यास उपयोगी पडते) (व्या. भाष्य) **यालाच अपर वैराग्य म्हणतात.** अपर वैराग्याच्या पूर्वीच्या वैराग्याच्या तीन पायऱ्या आहेत त्यांची लक्षणे आता सांगणे योग्य आहे. यतमान वैराग्य. व्यतिरेक वैराग्य व एकेंद्रिय वैराग्य असे तीन प्रकार आहेत. (ख) यतमान वैराग्य - चित्तांत असलेल्या कामक्रोधादिविकारांचा. या मलांचा दाह करण्याचा प्रयत्न करूं लागणे याला यतमान संज्ञा वैराग्य म्हणतात. उदा. **'अतांकृपा प्रभु अशी करावी। निशिदिन भजनि, स्तुति तव, जावी'** ४/७/२१) सुग्रीवाला सर्वांचा त्याग करण्याची इच्छा झाली व त्यासाठी प्रभूला प्रार्थना केली हा विषयत्यागाचा प्रयत्न केला. (ग) **व्यतिरेक वैराग्य** -पुढे चित्ताचा मळ 'थोडेसा दग्ध झाल्यावर अमुक एक मल, दोष, विकार इतका कमी झाला, इतका अझून राहिला आहे. असा निश्चय स्वानुभावाने होणे याचे नांव व्यतिरेक संज्ञावैराग्य

उदा. 'नव्हे विरंनि विषयांत भवनि वसत ये वृद्धपण ।।(१/१४२) असे अनुभवास आल्यावर 'बळे सुता राज्यार्पण केले (१/१४३/१) हे मनुराजाविषयी आहे. **(घ) एकेंद्रिय वैराग्य** -वरील प्रमाणे इंद्रियांची सर्व विषयांतील धाव थांबली तरि एखाद्या विषयाची औत्सुक्य रूपाने मनांतच (मन या एकाच अंतरिंद्रियांत) स्थिती असणे यांचे नांव एकेंद्रिय संज्ञावैराग्य. उदा. 'पूर्वि अल्प इच्छा राहिली' (५/४९/६) **(ङ) वशीकार वैराग्य** - अपर वैराग्य = मनांत सूक्ष्मरूपाने सुद्धां इच्छा नसणे. याची चर्चा आधी केली आहे. उदा. 'त्रिविध एषणा गेल्या गाढहि' 'मनोवासना एक न जागे' (७/११०/१३,६). या वैराग्याच्या साह्याने दृढ अभ्यासाने आत्मसाक्षात्कार होतो. साक्षात्कार = व्यतिरेक ज्ञान. यासाठीच या अपरवैराग्याचा, विषयवैराग्याचा अंतर्भाव ज्ञानाच्या लक्षणांत -साधनांत 'इंद्रियार्थेषु वैराग्य्' असे म्हणून केला आहे. आता परमविरागाची परवैराग्याची शास्त्रीय व्याख्या पाहू. हा विषय साधारण वाचकांस कंटाळवाणा वाटेल पण शास्त्रसिद्धान्त व लक्षणें सांगणे कर्तव्य असल्याने लिहिणे भाग आहे.

(३) परमविराग = परवैराग्य = गुण वैराग्य. विषयांची इच्छा जरी नष्ट झाली तरि विषयांचे मूळ कारण आहेत त्रिगुण त्यांच्या विषयी सुद्धां पूर्ण औदासिन्य जर बाणले नाही तर चित्ताचे समाधान टिकणार नाही म्हणून गुणांविषयीं सुद्धां वैराग्य उत्पन्न झाले - तरच वैराग्याची पूर्णता, परिपक्वता झाली असे म्हणतां येईल. **'तत्परं पुरुषख्यातेर्गुणवैतृष्ण्यम्'** (१/१६ पा.यो.) आत्मसाक्षात्काराने संपूर्ण गुणांविषयी तृष्णारहित होणे यास गुणवैराग्य म्हणजेच परवैराग्य म्हणतात. भाष्यार्थ = **'बारंवार पुरुष (आत्म) साक्षात्काराने** आत्मा (पुरुष) शुद्ध अनंत, व अपरिणामी असा आहे व गुण त्याहून अगदीं विपरीत आहेत अशा अतिशय विवेकाने बुद्धि तृप्त झाल्यामुळे स्थूल व सूक्ष्म कार्यावर राहणारे जे सत्वादि त्रिगुण (सत्व, रज, तम) त्यापासून व त्यांच्या कार्यापासून निरिच्छपूर्ण उदासीन **होणे याचे नाव परवैराग्य** यानेच मोक्ष मिळू शकतो. **(हे परवैराग्य ज्ञानाचा प्रसाद मात्र आहे.)** म्हणजेच **ज्ञानाची** (व्यतिरेक ज्ञानाची) जी परम सीमा तेच परम वैराग्य, परवैराग्य, गुणवैराग्य. (क) 'गुणानेतानतीत्य त्रीन् देही देहसमुद्भवान्।। जन्ममृत्यु जरा दुःखैर्विमुक्तोऽ मृतमश्नते' (भ.गी. १४।२०) 'प्रकाशंच प्रवृत्तींच मोह मेवच पाण्डव।। न द्वेष्टि संप्रवृत्तानि न निवृत्तानि कांक्षति ।।२२।। उदासीनवदासीनोगुणैर्योन विचाल्यते।। गुणा वर्तन्त इत्येव योऽवतिष्ठति नेंगते' ।।२३।। (भ.गी. १४) यापुढील श्लोक पहावे व या श्लोकांवरील ज्ञानदेवी पहावी. या श्लोकांत परवैराग्याच्या स्थितीचे, परमविरागी कसा वागतो याचेच वर्णन आहे. हे वैराग्य दृढ झाले म्हणजे मग अन्वयज्ञान (सर्वं खलु इदं ब्रह्म) **'ब्रह्म समान सकल जगि पाही'** हे अपरोक्ष होईल. म्हणून भ.गीतेत पुढे १५ व्या अध्यायांत त्याचे वर्णन आहे. **(ख)** परंतु आत्मसाक्षात्कारासाठी समाधीचा अभ्यास करीत असतां व साक्षात्कार

झाल्यानंतरही निर्बीज समाधीचा अभ्यास करीत असतां अलौकिक दैवी वैभव देणाऱ्या विविध सिद्धी प्राप्त होत असतात व त्या गोड वाटूं लागल्या कीं अधःपात होतो. म्हणून सांगतात की **'तृणसम सिद्धी त्यागी'** सिद्धी त्रिगुणात्मकच आहेत. त्यांचा त्याग न केल्यास गुणांचा त्याग सिद्ध होत नाही. म्हणून सर्वच सिद्धींचा त्याग त्यानां अत्यंत तुच्छ मानून केल्याशिवाय परम वैराग्य प्राप्त होणार नाही. आतां सिद्धींचे थोडेसे वर्णन करून या चौपाईची टीका पुरी करूं.

(४) **सिद्धि** - महासिद्धि, गौणसिद्धी, अल्पसिद्धी वगैरे सर्व प्रकारच्या सिद्धी यांच्या बळावर अशा काही गोष्टी करतां येतात की त्या निसर्गनियमांच्या विरूद्ध वाटतात. त्या घटनांचे कार्यकारणसंबंध मनुष्याच्या बुद्धीला आकलन करतां येत नाहीत व त्यामुळे त्यांस चमत्कार म्हणतात. सिद्धी किंवा चमत्कार असतील तेथे विमलज्ञान, साधुत्व, भक्ति असतातच असे नाही. ज्ञान किंवा भक्ति यांच्याशी सिद्धिंचा काहीच स्वाभावीक संबंध नाही. मणि, मंत्र, महौषधि, तप, पूर्वजन्मकर्मफल व समाधि यांपैकी कोणत्याही कारणाने सिद्धी मिळू शकतात. ज्या ताटस्थ्य स्थितीला सर्व साधारण लोक समाधि म्हणतात ती प्राप्त झाल्याने ज्ञान व मोक्ष मिळतीलच असे नाही. **'ये निर्विकल्पाख्य समाधिनिश्चलाः तान् अंतराऽनन्तमना हि वासनाः'** असूंशकतात (वि. चूडामणि). जिला निर्विकल्प समाधि असे लोक म्हणतात त्या समाधीत निश्चळ झालेल्यांच्या चित्तांत, ज्यांचा अंत होणार नाही. अशा अनन्त वासना असतात असू शकतात. सात दिवस समाधिमग्न राहण्याचे नाटक करणाऱ्या एका ब्रह्मचारी साधुवेषधारी भोंदूचे दंभ शेवटी यंदां (१९५८) तो त्या खड्यांतच मरून कुजूं लागल्यावर बाहेर पडलेच! **'ज्ञानमार्गीहि सामर्थ्य चढे'** (दा.बो) ज्ञानमार्गाने सुद्धां सिद्धि मिळू शकतात, व नुसत्या भगवन्नाममंत्रजपानेही मिळतात. (१/२२/४ पहा) याचे अनुभव घेतलेली माणसे विद्यमान आहेत पण सिद्धी असल्या अथवा मिळाल्या म्हणजे ज्ञानी, भक्त, साधु, मुक्त झाला असे नव्हे उलट या सिद्धी म्हणजे फार भयानक विघ्न आहेत म्हणून **सिद्धींचे चमत्कार करून दाखविणाऱ्या व समाधीचे प्रदर्शन करणाऱ्या लोकांपासून शंभर कोस दूर राहणेच श्रेयस्कर!** श्री ज्ञानेश्वरादि सर्व थोरथोर विभूतींच्या कडून सिद्धींची कार्ये झाली आहेत पण त्यानी कधी मुद्दाम **चमत्कार करून दाखविले नाहीत.** त्यानां सिद्धी तृणसमानच वाटत होत्या व सिद्धी त्यांच्या दासी होत्या ते सिद्धींचे दास झाले नव्हते. शिवाय हे सर्व महापुरुष कारणपुरुष होते. कोणत्यातरी व्यक्तीचा उद्धार, धर्मसंरक्षण इत्यादि कारणानी विशिष्ट प्रसंगी त्यांच्या कडून सिद्धींचा उपयोग केला गेला. त्यांची उदाहरणे साधकांनी त्या बाबतीत अनुकरण करण्यासाठी नाहीत त्यांचा उपदेश अनुकरणीय आहे.

अष्टमहासिद्धींच्या व्याख्या आर्यावृत्त -

(१) **अणिमा** म्हणजे अणुहुनि होवोनि सान लोकीं वर्तावे ।। **महिमा** मोठे बनुनी लघु

असतां जगिं महत्त्व पावावे ॥१॥ लघिमा कार्यी लाघव, हलकेपण ही तनूस जे येणे॥ गरिमा इच्छामात्रे देहाला अति जडत्व ते देणे ॥२॥ **प्राप्ति** संकल्पाने दुर्लभवस्तूंस सहज देते ती ॥ **प्राकाम्य** कामनेने इच्छित रूपे अनेक धरणे ती ॥३॥ ईशित्व सर्व लोकी शासन जन मानितात ती म्हणणे॥ **वशिता** होउनि जगिं वश वर्तति ती सिद्धि आठवी गणणें॥४॥ लक्षणे स्मरणांत ठेवणें सुलभ व्हावें म्हणून या आर्या लिहिल्या गेल्या. अणिमा, महिमा लघिमा गरिमा प्राप्ति, प्राकाम्य, ईशित्त्व (इशिता) वशित्व (वशिता) या आठ सिद्धींनां महासिद्धि म्हणतात या प्राप्त होणे फारच कठिण आहे. । यांची मानसांतील उदाहरणे -१ **अणिमा** -'हनुमान् अति लघु रूपा धरुनी' (५/५/४) 'मशकसमान रूप कपि धरी' (५/४/१) २. **महिमा** इच्छे प्रमाणे पाहिजे तेवढे मोठे होता येणे 'साट्टहास कपि गर्जे वाढे स्पर्श नभास' (५/२५). सुरसा प्रकरणांत पहा. सुरसा व हनुमान या दोघांनीही महिमा सिद्धीचा उपयोग केला व शेवटी त्या झटापटीत हनुमंताने अणिमा सिद्धीचा उपयोग करून तिला जिंकली ३. **लघिमा** -देह अगदीं हलका करणे -'देह विशाल परम हलका, तो मंदिरिं मंदिरी धावत चढतो' (५/२६/१) ४. **गरिमा** - देह खूप जड करणे -'हनुमान दे ज्या शैलि पदाला। तो तत्क्षण गेला पाताळा' (५/१/७). ५. **प्राप्ति** -भरद्वाजानी भरताचा सत्कार करण्याचे मनांत आणतांच ऋद्धिसिद्धी सेवेला हजर झाल्या. केवळ संकल्पाने फार दुर्लभ वस्तु प्राप्त होणे. ६. **प्राकाम्य** इच्छेप्रमाणे रूप धरणे हनुमंताने तीन वेळा विप्ररूप घेतले रावणाने अगणित रावण, अगणित रामलक्ष्मण व अगणित हनुमान निर्माण केले राक्षस कामरूप होते रावण संन्यासी बनला. सती सीता बनली. शूर्पणखा आतां सुंदर तरुणी बनून येणार आहे. ७. **ईशित्व** (इशिता) न सांगतां, पूर्व परिचय नसतां लोकांनी सत्ता मानणे -आम्रराईत रामलक्ष्मण येतांच जनकादि सर्वांनी उत्थान दिले. अंगद रावण सभेत शिरतांच सर्व सभासदानी उत्थान दिले. ८. **वशित्व** (वशिता) विरुद्ध धर्मिवस्तु, व्यक्ति सुद्धां अनुकूल होणे. 'गरल सुधा अरि करिति मित्रता। गोपद सिंधु अनलि शीतलता' या सर्व गोष्टी हनुमंताच्या बाबतीत घडल्या आहेत. (५/५/२ टी. पहा).

या शिवाय दूरदर्शन दूरश्रवण, आकाशगमन, परकाया प्रवेश, इत्यादि अनेक सिद्धि आहेत. १/२२/३ च्या टीकेंत काही प्रकार, त्यांचे योगसाधन, व मानसांतील उदाहरणे दिली आहेत. याप्रमाणे लक्ष्मण प्रश्नातील पहिल्या तीन प्रश्नांच्या निरूपणाचे विवरण यथामति येथे विस्तृत केले गेले. आतां पुढे येथले हवाले दिले जातील. आतां पांचव्या प्रश्नांचे उत्तर देतात.

हि. दो. । माया ईस न आपु कहुँ जान कहिअ सो जीव ॥
॥ बंध मोच्छप्रद सर्बपर माया प्रेरक शीव ॥१५॥

म. दो. । माया ईश न आपणां जाणे, म्हणती जीव ॥
॥ बंध-मोक्षदहि सर्वपर मायाप्रेरक शीव ॥१५॥

अर्थ - माया, ईश्वर व आपण स्वतः यांस जो जाणत नाही त्याला जीव म्हणतात. बंध आणि मोक्ष देणारा, सर्वांहून श्रेष्ठ व सर्वांपलीकडे असलेला जो मायेचा प्रेरक आहे त्याला शिव = ईश-ईश्वर म्हणतात ॥दो.१५॥

टीका. (१) या दोह्याची रचना फार लवचिक आहे. विविध सांप्रदायिकानां आपापल्या मता प्रमाणें अनुकूल अर्थ यांतून सहज काढतां येतो - जीवाची फारच सुंदर व अगदी सुटसुटीत व्याख्या दिली आहे. (क) **'ईश्वर अंश जीव अविनाशी।** चेतन अमल सहज सुखराशी । तो प्रभु मायेला वश झाला । शुकमर्कट सम बंधनिं पडला ॥ (७/११७/२-३). ईश्वराचा अंश जीव आहे. ईश्वर अंशी आहे व जीव अंश आहे. असा सापेक्ष संबंध आहे. आपले वास्तवीक स्वरूप काय, आपण तत्त्वतः कोण आहोत हे अविद्यावश झाल्यामुळे जीवाला कळत नाहीसे झाले आहे. अंशीचे तात्त्विक स्वरूपादि जाणतां आले तर अंशाचे स्वरूपादि कळणार. अविद्यामायावश झाल्यानेच त्याला, ईशांशाला जीवभाव प्राप्त झाला आहे. म्हणजे अविद्यामाया व जीव यांचाही सापेक्ष संबंध आहे म्हणून मायेचे स्वरूप जाणल्याशिवाय तिच्यांतून कसे सुटावे हे समजणार नाही म्हणून म्हटले की जो ईश्वरास जाणत नाही, मायेला जाणत नाही व स्वतः आपणांस तत्त्वतः यथार्थरीतीने जाणत नाही तो जीव अशी स्थिती आहे तोपर्यंतच तो जीव आहे. तिघांचे तात्विक स्वरूप अनुभवास आले की तो जीव न राहतां ब्रह्म होतो. मात्र तो ईश्वर होऊ शकत नाही. अविद्याबंधनांतून मुक्त झाला तरी तो मायानियन्ता मायाप्रेरक होऊ शकत नही. 'मायावश्य जीव अभिमानी' ही सुद्धां जीवाची व्याख्याच आहे पण तिच्यांत जीव भावातून सुटण्याचा मार्ग सांगितलेला नाही तो येथील व्याख्येत आहे. सर्व जीव ईश्वरांशच असले तरि प्रत्येकाच्या अविद्यारूपी बंधनांत भेद आहे.

(२) **बंध-मोक्षद हि** - बंध देणारा, बंधनांत घालणारा आहे ईश्वर, असे म्हटले. ईश्वर कर्मफलदाता आहे. जीव, कर्म, अविद्या ही अनादि आहेत. ईश्वर ज्याच्या त्याच्या कर्माचे फळ ज्याच्या त्याच्या पदरांत टाकतो पण स्वतः कर्मफलादिकांपासून नित्य मुक्त आहे. ज्याने अनेक वासनांचे गाठोडे बांधून आपल्या डोक्यावर घेतले आहे. व ते गोड वाटत आहे तोपर्यंत त्याच्या कर्मानुसार फळ देणें भागच असते वा वासनापूर्तीची इच्छा जीवाला जोपर्यंत आहे तोपर्यंत त्याला कर्मफल दिलेच पाहिजे, त्यानां **कर्माचे फळ देणे म्हणजेच बंध देणे (क) मोक्षद** = मोक्ष देणारा. ईश्वर आणि जीव हे या संसार वृक्षावरील जुळे पक्षी मित्र आहेत. पण जीव जो पर्यंत मित्राला विचारीत नाही, त्याच्याकडे ढुंकून सुद्धां बघत नाही आपला कोणी खरा मित्र आहे हे सुद्धां विसरला आणि बायका, मुले, व विविध विषय यानांच सुहृद मानूं लागला व त्याप्रमाणे कर्म करून त्याचे सुखरूपी फळ भोगण्याची दृढ इच्छा करीत असतो, तोपर्यंतच ईश बंधप्रद आहे. जीव आपले कर्म, चांगले वाईट जे घडेल ते, ईश्वराला

अर्पण करूं लागला कीं ईश्वर मोक्षप्रद होतो. चांगले कर्म घेण्यास कोणी जगांतील सुहृद तयार होतील पण वाइट कर्म घेण्यास सुद्धां ईश्वर तयार असतो असा सहृद दुसरा कोणी नाही. 'ये यथा मां प्रपद्यंते तांतथैव भजाम्यहम्' (भ.गी.) जीवाने इतर सर्वांकडे पाठ फिरविली व तो ईश्वराच्या शोधाला लागला की ईश्वर योग्यसमयी मोक्षप्रद होतो. **(ख) मायाप्रेरक** - मायेला प्रेरणा देणारा. माया त्याच्या ताब्यांत आहे. तो मायेचा नियंता आहे. त्यामुळे त्याला बंधमोक्ष दोन्ही नाहीत. **(ग) सर्वपर** - सर्व म्हणजे जे माया या नांवाने वर्णन केले ते माया, बंध, मोक्ष, ज्ञान, अज्ञान, विज्ञान, इत्यादि सर्वांच्या पलीकडे ईश्वर आहे. तो मायापति असून पूर्ण स्व-तंत्र आहे. या प्रमाणे आवश्यक तेवढाच विस्तार अवतरणे न देतां यथामति केला गेला. **प्रस्तावनेंत 'मानसांतील दार्शनिक सिद्धांन्त' हे नववें मुख्य प्रकरण पहावे.**

सूचना - चौ ७ च्या टिकेत शेवटी हवाला दिलेली तुलना यापुढे केली आहे. वि.ल.ठ. येथपर्यंतच्या निरूपणांत श्रीराम असे दाखवित आले की 'प्रभु' 'ईश' ईश्वर त्यांच्याहून कोणी निराळा आहे. 'प्रभूप्रेरिता' 'बंधमोक्षद शिव' असे म्हणाले पण आतां 'भक्ति' हा शब्द मनांत येतांच कशी मजा होते पहा तर खरी!

श्रीमद भगवद्गीतेतील (१३/७-११) ज्ञान लक्षणाशी मानसाची तुलना

सूचना (१) अत्रिस्तुति, (२) शरभंगस्तुति, (३) सुतीक्ष्णचरित्र व स्तुति (४) अगस्ति स्तुति (५) जटायु स्तुति

भ.गीतेतील लक्षणे	अरण्यकाण्ड स्तुतीतील लक्षणे	अरण्यकाण्ड संत लक्षणांतील
१. अमानित्वम्	२ अदंभित्वम् मदादिदोष मोचनं (१)	दंभमान मद कधीं न करतीं
३. अहिंसा ४ क्षान्तिः	३ " ४ हीनमत्सराः (१)	३ सकलांसी प्रीती, ४ दया क्षमा अति
५ आर्जव्	५ अल्प माझी मति (३)	५ सहज सरल विनय
६ आचार्योपासन्	६ निघे गुरुकडे, प्रभुसि दंडवत (३)	६ द्विज-गुरु- गोविंदाघ्री प्रेम हि.
७ शौचम्	७ अमलम् (३)	७ अनघ शुचि
८ स्थैर्यम्	८ मार्गिच अचल बनुनि वसले (३)	८ अचल
९ आत्माविनिग्रहः	९ करित मन गो वश सदा (५)	९ षड्विकाराजित, संयम
१० इंद्रियार्थेषु वैराग्यम्	१० निरस्य इंद्रियादिकम्(१)	१० विरती
११ अनहंकार एवच	१३ नाथ सकल मी साधन हीन (२)	११ मद नाही.

१२ जन्म मृत्यु दुःख दोषानुदर्शनम्	१२ समस्त दूषणापहम् (१)	१२ संसार दुःख रहित
१३ असक्ति	१३ हृदयि संग सब सोडुनि (२)	१३ निःस्पृह अकिंचन
१४ अनभिष्वंग पुत्रदारगृहादिषु	१४ मग योगाग्नित देह जाळला (२)	१४ प्रिय त्यां नहि देह न गेह
१५ नित्यंच समचित्तत्व इष्टानिष्टोपपत्तिषु	१५ समम् (३)	१५ सम शीतल
१६ मयिचानन्ययोगेन भक्ति	१६ भक्ति संयुताः (१) अविरल भक्ति (४)	१६ मम पदिं निष्कपटा रति
१७ विविक्त देशसेवित्वम्	१७ विविक्त वासिनःसदा(१)	१७ व्रत, जप, तप, योगी
१८ अरतिर्जन संसदि	१८ घोर वनांत राहणारानींच स्तुति केली आहे ध्यान, योग, योगी सुयले (५)	१८ सावधान
१९ अध्यात्मज्ञाननित्यत्वम्	१९ ज्ञाननिधान	१९ बोधयथार्थहिवेदपुराणी, कोविदः
२० तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम्	२० विशुद्ध बोध (१) विज्ञान निधान (३)	२० अमित बोध, विज्ञानी, कवि, शिवाय गुणागार आहेतच.

हिं । धर्म ते बिरति जोग ते ग्याना । ग्यान मोच्छप्रद बेद बखाना ॥१॥

म. । बिरतिस धर्म योग दे ज्ञाना । ज्ञान मोक्ष दे श्रुति करि गाना ॥१॥

अर्थ - धर्म वैराग्य देतो, योग ज्ञान देतो व ज्ञान मोक्ष देते असे श्रुति वेद वर्णन करतात ॥१॥

टीका - १५/२-१५/८ या सात चौपायांत माया ज्ञान व वैराग्य यांची लक्षणे सांगितली मायेतून सुटका ज्ञानाने होते व अपर वैराग्याशिवाय ज्ञान होत नाही इतकेच त्यांत सांगितले पण वैराग्य प्राप्तिचे साधन व ज्ञान प्राप्तीचे साधन तेथे सांगितले नाही ती साधने सांगितली ती **धर्म बिरतिस दे.** धर्माचरणाने वैराग्य प्राप्त होते. येथील वैराग्य शब्दाने पूर्वी वर्णन केलेले अपरवैराग्य - वशीकारसंज्ञावैराग्य समजणे भाग आहे कारण परम वैराग्य अपरोक्ष आत्मसाक्षात्कारानंतर म्हणजे ज्ञान प्राप्त झाल्यावर मिळते.

(१) **धर्म - 'धारणाद्धर्ममित्याहुः धर्मो धारयते प्रजाः'** म्हणजेच धर्मच जगाच्या सुस्थितीचे कारण आहे. **'धर्मो विश्वस्य जगतः प्रतिष्ठा'** धर्म सर्व जगाच्या सुस्थितीचा पाया, आधार आहे. धर्मच प्राण्यांच्या सुखाचे,उन्नतीचे व परंपरेने मोक्षाचे मूळ आहे. यतो अभ्युदयनिःश्रेयससिद्धिः स धर्मः' अभ्युदय = ऐहिक सुखसमृद्धि, भरभराट व निश्रेयस = मोक्ष यांची प्राप्ति ज्याच्यामुळे होते तो धर्म. या सर्व गोष्टी यथायोग्यरीतीने साधाव्या

म्हणून जे आचरणादिकांविषयी विधिनिषेधांचे व वर्णाश्रमाचारांचे यथाविधि पालन त्याला धर्म म्हणतात - **चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः'** येथे ज्या धर्माचा उल्लेख केला आहे तो श्रुतिस्मृति पुराणोक्त वर्णाश्रमादिधर्म होय. याचे पालन सकाम बुद्धीने केले तर वैराग्य प्राप्त होणार नाही आणि निष्काम बुद्धीने केले व धर्मकर्माचरण ईश्वरार्पण केले नाही तर स्वर्गादि लोकप्राप्ति हे फळ ईश्वर देणारच. शरभंगाचे उदाहरण आहेच. त्याने कर्म ईश्वरार्पण केले नव्हते त्यामुळे त्याचे फळ ब्रह्मलोकात निवास हे त्यास मिळणार होते. म्हणजेच यथाविधिकर्म निष्काम बुद्धीने करून ते ईश्वरार्पण केले तरच वैराग्य प्राप्त होईल. **या अशा धर्माचरणालाच कर्मयोग असे म्हणतात. (क)** 'अहिंसासत्यमस्तेय' शौचमिंद्रियनिग्रहः।। एष सामासिको धर्मो वर्णानां मनुरब्रवीत् ।। **अहिंसा, सत्य, अस्तेय, शौच व इंद्रिय निग्रह** हा सर्ववर्णानां समान असलेला धर्म आहे. या सामान्य धर्माला मानवधर्म म्हणणेच योग्य आहे. **या मानवधर्माचे पालन-आचरण न करतां वर्णाश्रमधर्माचे वाटेल** तितके उत्तम आचरण केले तरि ते वैराग्य देऊं शकणार नाही व ते कर्म जगाच्या समाजाच्या धारणेस. प्रतिष्ठेस उपयोगी पडणार नाही. **या अहिंसादि पाच गोष्टींचे पालन न करतां केलेले धर्मकर्माचरण दंभ किंवा आसुरी लक्षण ठरेल. (ख)** अयोध्याकांडांत धर्माचरणाने वैराग्यप्राप्ति हाच मुख्य विषय प्रतिपादिला असल्याने येथे अगदी संक्षेप केला आहे. धर्माने क्रमशः वैराग्य कसे प्राप्त होते याचे सुंदर निरूपण उत्तर कांडांत ११७/९ 'श्रद्धा सात्विक धेनु शोभना' पासून 'विमल विराग सुभग सुपुनीत' (११७/१६) पर्यंत रूपकाने केले आहे व धर्माचरणाचा विधिच सांगितला आहे. तो पाहणे.

सूचना - कर्मयोग (धर्माचरण) असो की राजयोग (ज्ञानयोग) असो की भक्ति योग असो **यम नियम आसन आणि प्राणायाम ही योगाची चार अंगे त्यात कळत वा न कळत असतातच. वि.ल.डे. धर्माचरण करीत असून** त्याने क्रमशः यतमान, व्यतिरेक, एकेंद्रिय व वशीकार (अपर) वैराग्य यांची प्राप्ति सहज होत असलेली अनुभवास येत नसेल, **विषयांची गोडी कमी कमी होत नसेल तर** धर्माचरणांत मोठी चूक होत आहे. नुसते नाटकी आचरण होत आहे **व आपण आत्मवंचना करीत आहोत असे नक्की समजावे.**

(२) याप्रमाणे धर्माचरणाने चित्त शुद्ध होत जाऊन धर्मशील प्राणि विवेक वैराग्यादि साधन चतुष्टयाने संपन्न होतो तेव्हा तो योगाचा ज्ञानयोगाचा अधिकारी बनतो. अपरवैराग्य प्राप्त झाल्यावाचून कोणी ज्ञानाचा अधिकारी होऊं शकत नाही. अपरवैराग्य नसलेले जे ज्ञानप्राप्तीचा यत्न करूं लागतील त्यानी कल्पान्तापर्यंत वेदान्त श्रवण केले तरि ज्ञान प्राप्त होणार नाही. शब्दज्ञानी, बोलके ढलपे होतील. महा घोर शब्दारण्यांत भ्रमण करणाऱ्या पुस्तकी विद्वानांच्या, पंडितांच्या, मुखाने पुष्कळ काळ वेदांत शास्त्राचेश्रवण केले म्हणजे जीवमुक्त होतो असा आत्मघातकी समज आजरूढ

झालेला दिसतो. ७/११७/३ च्या टीकेत शुकाची पोपटाची गोष्ट दिली आहे ती पहावी. पण श्रुति पुराण सांगतात की 'अज्ञस्याल्प प्रबुद्धस्य अहं ब्रह्म इति यो वदेत् महानरक जालेषु स तेन विनियोजितः' (श्रुति व गरुड पु.) **गरुड पुराणांतील खालील श्लोक अवश्य पठनीय व मननीय आहेत. 'संसारजसुखाऽसक्तं ब्रह्मज्ञोऽस्मीतिवादिनम्** ॥१६/६४॥ **कर्मब्रह्मोभयभ्रष्टं** तं त्यजे अन्त्यजं यथा। गृहारण्यसमा लोके गत व्रीडा दिगम्बराः ॥ चरन्ति गर्दभाद्याच विरक्तास्ते भवन्ति किम् ॥६५॥ षड्दर्शन महाकूपे पतिताः पशवः खग! (गरुड!)॥ परमार्थं न जानन्ति पशुपाशनियंत्रिताः ॥६६॥ **इदंज्ञानमिदं ज्ञेयं इतिचिन्ता समाकुलाः ॥ पठन्त्यहर्निशं शास्त्रं परतत्त्व-पराङ्मुखाः** ॥७४॥ पठन्ति वेदशास्त्राणि **बोधयन्ति परस्परं** ॥ **नजानन्ति परं तत्त्वं दर्वी पाकरसं यथा** ॥७८॥ संसारमोहनाशाय शब्द बोधो नहि क्षमः ॥ न निवर्तेत तिमिरं कदाचिद्दीपवार्तया ॥८१॥ इदं ज्ञानमिदं ज्ञेयं सर्वं तु श्रोतुमिच्छति ॥ दिव्यवर्षसहस्राणि शास्त्रान्तं नैव गच्छति॥ **अद्वैतं हि शिवं प्रोक्तं** । क्रियायासविवर्जितम्॥ **गुरुवक्त्रेण लभ्येत नाधीतागमकोटिभिः॥९०॥**

योग दे ज्ञाना

योगाच्या पूर्वीची पायरी-भूमिका अपरवैराग्याची प्राप्ति सिद्ध झाली की योग ज्ञान देतो योगाने ज्ञानप्राप्ति होते. 'ज्ञान कि होई विराग बिण' (७/८९ रा).

(१) योगाचे विविधप्रकार आहेत. **कर्मयोग, हठयोग, मंत्रयोग, लययोग व राजयोग** हे मुख्य प्रकार आहेत. 'विरतिस धर्मदे ' यांत कर्मयोगाचा समावेश झाला आहे. **(क)** हठयोगाचे ध्येय ज्ञानप्राप्ति नसून शरीर अमर, चिरंजीवी करणें व विविध सिद्धि मिळविणे हे ध्येय आहे. चांगदेव मोठे योगी होते पण अज्ञान नष्ट झालेले नव्हते हे ऐतिहासिक पुराव्याने सुप्रसिद्ध आहे. यावरून ठरले की हठयोगाने कित्येक वर्षे समाधि लाऊन बसला म्हणजे तो ज्ञानी किंवा मुक्त झाला असे नव्हे. **(ख) मंत्रयोगाचा** अन्तर्भाव भक्तियोगांत होतो म्हणून तो येथे घेता येत नाही त्याचा उल्लेख विस्ताराने पुढे आहे. **(ग) लययोग** -चित्ताचालय करणे हे याचे ध्येय आहे. नुसत्या चित्त लयाने वासनाप्रक्षय करणारे ज्ञान प्राप्त होणार नाही सिद्धी वगैरे मिळू शकतील. हा योग कमी अधिक प्रमाणांत इतर सर्व योगांतही साधतो. योगांचा राजा म्हणून जो शिल्लक राहिला तो **राजयोगच येथे विवक्षित आहे. सर्व योगांचा हा राजा म्हणून राजयोग म्हणतात.** आज 'राजयोगी'चा अर्थ मात्र अनेक विपरीत कल्पनां प्रमाणे अगदीं विपरीत केला जातो. राजासारखा ऐश्वर्यात राहणारा परमार्थमार्गी तो राजयोगी असा भ्रम घांगल्या आधुनिक सुशिक्षितांतसुद्धां फार फैलावला आहे **हे देशाचे धर्माचे व परमार्थसाधकांचे दुर्दैव होय! राजयोग म्हणजे ज्ञानयोगच.**

(२) उत्तरकांडात ज्ञानदीप प्रकरणांत विमल विराग प्राप्त झाल्याबरोबर लगेच **'प्रगटुनि योगाग्नि, त्रिविध कर्म शुभा लाऊन॥ बुद्धि निववित्ते ज्ञान घृत ममता मलहि जळून'**

(११७/रा) असा उल्लेख आहे. विमल वैराग्य प्राप्त झाल्यावर सद्गुरु मुखाने महावाक्योपदेश श्रवण करण्याची आवश्यकता असते. 'गुरुविण नोहे ज्ञान, ज्ञान कि होई विराग विण' (७/८९ रा.) 'प्रगटुनि योगाग्नि' (७/११७ रा) पासून 'ग्रंथिभेद करूं शके बुद्धिजर' होई जीव मग कृतार्थ हा तर' (७/११८/५) पर्यंत या ज्ञानयोगाने कृतार्थता कशी होते याचा क्रम दिला आहे व पुढे या मार्गातील विघ्नांचे कथन करून सांगितले आहे कीं या मार्गाने ग्रंथिभेद साधणे जवळजवळ अशक्यवत आहे, अति दुष्कर आहे. त्या वर्णनांत **'सोऽहमस्मि ही वृत्ति अखंड' हाच मुख्य अभ्यास आहे** व याचेच नांव विज्ञान आहे. **म्हणजे श्रीमदाचार्यांचे ज्ञानमार्गातील निर्विकल्प समाधीचे जे वर्णन विवेक चूडामणींत समाधिप्रकरणांत आहे तेच मानसांत ज्ञानदीप प्रकरणांत आहे.** (क) ज्ञानमार्गातील निर्विकल्प समाधि म्हणजे अलीकडे जी निर्विकल्प समाधि म्हणून समजली जाते ती नव्हे. **'ताटस्थ्यास म्हणती समाधि त्यांची ठकलीसे बुद्धि'** (ए.भा). विकल्प म्हणजे आत्मस्वरूपाहून निराळया, विरुद्ध कल्पना, त्यामुळींच नसणे ब्रह्माकारवृत्ति सतत अखंड टिकणे म्हणजेच मानसांतील व श्रीमदाचार्यांच्या मताप्रमाणे निर्विकल्प समाधि. हृदयक्रिया बंद पडून शरीर दगडासारखे स्थिर होणे, तटस्थ होणे (धनंजय वायूने थोडीशी ऊब मात्र असते प्राणोत्क्रमण झाल्यावर त्याप्रेतांत थोडी ऊब काही वेळ जशी असते तशी असते) यालाच भ्रमाने निर्विकार समाधि म्हणून तिचा उदोउदो केला जातो.

महायोग-सिद्धयोग-कुण्डलिनी योग

१. श्री ज्ञानदेवींच्या साहव्या अध्यायांत मुख्यतः व पांचवा, आठवा, बारावा यांत गौणतः ज्या योगाचे वर्णन केले आहे. तो कुण्डलिनी योग आहे त्यालाच **योगशिखा उपनिषदांत महायोग किंवा सिद्धयोग असे म्हटले आहे.** (क) हठ, मंत्र, लय व राज-योग या चारी योगांचे अनुभव या योगाभ्यासांत येऊं शकतात. हठ योगाचा आरंभ स्थूल देहापासून होतो. आसने, मुद्रा, बंध आणि केवल कुंभकापर्यंतच्या प्राणायामाच्या चार भूमिका हे हठयोगाचे कार्य आहे. या योगांत अधिकारी सद्गुरूनी कुण्डलिनी जागृत व क्रियाशील करून दिली म्हणजे पूर्व जन्मसंस्कारानुसार याचार योगांपैकी कोणत्याही योगाच्या क्रिया आपोआप होऊ लागतात. व प्रारंभींच्या या अनुभवांत कल्पनातीत विविधता असते. **ल.ढे.** ज्याचा सत्वगुण वाढला नसेल अशाची कुण्डलिनी एखाद्याशक्ति संपन्न गुरूने जागृत केल्यास त्यात शिष्याचा अधःपात होण्यास वेळ लागणार नाही असे **लेड बीटर हे** आपल्या The Chakras दि चक्राज या इंग्रजी पुस्तकांत बजावून ठेवतात, व ते खरे आहे. ज्ञानेश्वरांच्या साहव्या अध्यायांतील वर्णन शांभवी दीक्षेनंतरच्या अभ्यासाचे आहे. (ख) योगशिखा व योगतत्त्व या उपनिषदांत या योगाचे चांगले वर्णन आहे. हिंदीत महायोगविज्ञान व योगवाणी हे दोन ग्रंथ बऱ्यापैकी आहेत. इंग्रजीत देवात्मशक्ति कुण्डलिनी हा ग्रंथही बरा आहे. मराठीत असा स्वानुभवी

लेखकानें लिहिलेला ग्रंथ नाही, हेच बरे आहे योगाविषयीं इतके विवेचन पुरेल असे वाटते. कोणी वाचक म्हणतील की हे फार लांब चऱ्हाट वळले, तर कोणी म्हणतील की अगदींच त्रोटक लिहिले! दोघांचेंही म्हणणे चुकीचे म्हणतां येणार नाही. एक आणखी सूचना द्यावीशी वाटते की हठयोगाचा अभ्यास करण्यांस हल्लींच्या नवीन पिढीचे देह स्वभावताच पात्र नाहीत. व पुस्तकांच्या आधारे कोणीही हठयोगाचा अभ्यास करूं नये.

ज्ञान मोक्ष दे

ज्ञानाने मोक्ष मिळतो असे वेद वर्णन करतात 'अति दुर्लभ कैवल्य परमपद' ज्ञानाने मोक्ष मिळतो तो कैवल्य मोक्ष, पण तो अति दुर्लभ आहे. 'वदत कठिण समजत कठिण साधत कठिण विवेक।। घुणाक्षरें न्याये घडे तरि विघ्नेंहि अनेक (७/११८म) 'ज्ञानाचा पथ कृपाण धार हि । पडत खगेश! न लागे वार हि।। जर निर्विघ्न पथा लंघावे। तर कैवल्य परम पद फावे' (७/११९/१-२) **ज्ञान-मोक्ष-वैकुंठ'** हे प्रकरण प्रस्तावनेंत पहावे. आतां प्रभु भक्तियोगाचे निरूपण करतील. त्यांत एक मोठा चमत्कार दिसेल की आतां राम आपले नरनाट्य एकदम विसरतील व मी भगवान परमात्मा या भावनेने बोलूं लागतील.

हिं । जाते बेगि द्रवउँ मैं भाई । सो मम भगति भगत सुखदाई ॥१॥
। सो सुतंत्र अवलंब न आना । तेहि आधीन ग्यान बिग्याना ॥३॥
म. । वेगे जिने द्रवे मी भाई । ती मम भक्ति भक्त सुखदाई ॥२॥
। ती स्वतंत्र अवलंब आन नहि । ज्ञान अधीन तिच्या विज्ञान हि ॥३॥

अर्थ - हे बंधो! जिने मी वेगाने द्रवतो ती माझी भक्ति ती भक्तानां सुख देणारी आहे ।।२।। ती स्वतंत्र आहे तिला दुसरा आधार लागत नाही आणि ज्ञान व विज्ञान तिच्या आधीन आहेत ।।३।।

टीका - (१) या चौपाईंत प्रभु भक्तिची अगदीं निर्दोष व्याख्या देतात. **(क)** 'मी' आतां पर्यंत ईश्वर निराळा व मी रघुनाथ निराळा या भावनेने म्हणजे आपले प्रभुत्व, ऐश्वर्य लपवून मनुष्य या भूमिकेवरून बोलत होते पण भक्तिचा संबंध येतांच ईश्वराचा उल्लेख तृतिय पुरुषाने करण्याचे सोडून प्रथम पुरुषीं उल्लेख करण्यास प्रारंभ येथे झाला व हा संबंध या प्रकरणाच्या शेवटापर्यंत टिकणार आहे. **(ख)** 'सांगा...। भक्ति जीने करां प्रभु दया' या लक्ष्मणाच्या विनंती प्रमाणें जिच्यामुळें दया करतात ती भक्ति सांगण्यास प्रारंभ केला आहे. उत्तर दिले की 'जिने मी वेगाने द्रवतो ती माझी भक्ति' म्हणजेच दया करणे= द्रवणे, हृदयाला पाझर फुटणे. भाव हा की **भगवंताच्या हृदयाला वेगाने पाझर फोडणारें जे काही साधन असेल त्याचे नांव भक्ति.** ही भक्तीची

व्याख्या पूर्ण व्या-क आहे. नारदभक्ति सूत्रांत नारदानीं दिलेली किंवा व्यास, शांडिल्य **इत्यादीनीं दिलेल्या भक्तीच्या व्याख्या अव्याप्ति दोषाने युक्त आहेत.** हे म्हणणे धाष्टर्याचे वाटेल, पण शास्त्र हे निर्भीड शास्त्र आहे! प्रत्यक्ष पुरावाच पहा -**'सातु अस्मिन् परमप्रेमरूपा'** अस्मिन् = हृदयस्थ परमात्म्यावर परम प्रेम म्हणजे भक्ति असे नारद म्हणाले आहेत. पुंडलीकाने आईबापांची सेवा केली. भगवान दर्शन देण्यास कां आले? त्यांच्यावर परम प्रेम तर राहोच पण प्रेमसुद्धां नव्हते विटेवर तिष्ठत राहण्यास सांगितले दर्शन घेतले नाही कीं नमस्कार सुद्धां केला नाही! ज्या वृंदेने भगवंतांस शाप दिला. मनुष्यरूप घेऊन, पत्निविरह व वनवास सोसण्यास भाग पाडले तिच्यावर प्रभु इतके प्रसन्न कां? केवळ तिचे पातिव्रत्य! अशीं आणखी पुष्कळ विविध प्रकारची उदाहरणें आहेत व ती प्रसिद्ध असलेल्या भक्तीच्या कोणत्याही व्याख्येत बसत नाहीत पण भगवान तर त्यांच्यावर प्रसन्न झाले आहेत! गुरुचरित्रांतील गुरुभक्ताचे उदाहरण प्रसिद्धच आहे. गोस्वामीनी येथे दिलेल्या भक्तिच्या व्याख्येंत ही सर्व उदाहरणे बसतात. **भक्तीचे कोणतेही उदाहरण या व्याख्येच्या पकडीतून सुटणे शक्य नाही.** (ग) द्रवे मी भाई! 'बंधु!' ही भावना शिल्लक असूनसुद्धां ईश्वर द्रवतो, प्रभु द्रवतो असे न म्हणतां 'मी द्रवतो' असे राम म्हणाले. भगवान किती वेगाने व त्वरेने द्रवतात याचा हा प्रत्यक्ष पुरावा दिला आहे. 'भक्ति' भगवंतास इतकी प्रिय आहे की 'भक्ति' हा विचार मनांत येतांच, मी दशरथनंदन रघुवीर प्रगट होते पण भक्तीचा नुसता विचार मनांत येतांच भगवान एकाएकी प्रगट झाले. असे आणखी दोन वेळां झाले आहे. **'प्रिय रघुवीरा भक्तिच भारी'** हे प्रकरण **प्रस्तावनेंत (पृ ५४९) पहा.**

(२) **वेगेंद्रवे** - सुचविले की इतर साधनानीं भगवान इतके लवकर व वेगाने द्रवत नाहीत त्यांस दया येत नाही. हेच पुढे 'प्रौढ तनय सम मजला ज्ञानी । बालकसुत सम दास अमानी ॥८॥ त्यांस सदा मी रक्षी तात । जशी बालका जपते माता । प्रौढ होई तैं त्याच सुतावरि। प्रीति करी, पूर्वी सम ना परि' ६॥(४३, या चौपायांत सांगतात. **(क) ती मम भक्ति भक्त सुखदाई** - येथे प्रभूनींच भक्तिला सुखदाई म्हटले. 'सुखखाणी' म्हटले नाही **हे चांगले लक्षांत ठेवावे.** ज्यावेळी कोणाचे दुःख, दैन्य कष्ट प्रेमळ मनुष्य पाहतो त्यावेळी त्याचे अंतःकरण द्रवते हृदयाला पाझर फुटतो व यथाशक्ति ते दुःखादि दूरकरण्याचा प्रयत्न करतो, तसे केल्याशिवाय त्यास राहवत नाही. प्रौढ मनुष्य रस्त्यांत पडून फार मोठी खोक पडली व ४/५ वर्षांचा बालक पडून लहानशी खोक त्याच वेळी पडली तर दयालु मनुष्य प्रथम कोणाकडे धावेल? कोणाला आधी उचलील? बालकालाच, पण इतरांचे चित्त किती ही द्रवले तरि त्या बालकाच्या प्रेमळ मातेचे जितके द्रवेल तितके व तितक्या वेगाने द्रवणार नाही. मातेचे हृदय कितीही द्रवले तरि ती आपल्या सामर्थ्याप्रमाणेच त्याचे दुःख निवारण

करूं शकते. **कोणीही जेव्हां सात्विक किंवा शुद्ध सात्विक उपकार करतो तेव्हां दुसऱ्याचे दुःख पाहून त्याच्या स्वतःच्या हृदयाला होणारी व्यथा, दुःख, तळमळ शांत करण्यासाठींच करतो.** पण मनुष्यादि प्राणि, जीव, अल्पशक्तिमान व अल्प ऐश्वर्यवान असल्यामुळे ते कोणाच्याही दुःख शोक, दैन्य, भय इत्यादींचा पूर्ण विनाश करूं शकत नाहीत आणि अनुपम, अपार, शुद्ध, शाश्वत सुख देऊं शकत नाहीत. ईश्वर भगवान, सर्वज्ञ, सर्व शक्तिसंपन्न व मायाधीश, मायानियंता असल्यामुळे तोच अशा प्रकारचे सुख देऊं शकेल, पण त्याचे हृदय द्रवेल तेव्हां. अविद्यामायेने जीव दुःखदैन्यकूपांत पडले आहेत त्यांतून कायमची सुटका करण्यास भगवान रामचंद्र रघुपति परम समर्थ आहेत पण रामाचे चित्त द्रवेल असे आम्ही वागलो तर! रामचित्तास द्रव फोडण्याचे सामर्थ्य भक्तींतच आहे. भक्तांवर दया करून त्याचे दुःख निवारण करण्यांत भगवान जरा सुद्धां विलंब करूं शकत नाहीत. ते इतक्या त्वरेने धावत येतात की हरिवाहनाची गति सुद्धां त्यांस मंद वाटते त्याचाही त्याग करून निमिषार्धांत प्रगट होतात, व दुःखादि दूर करून सुखी करतात. **भक्ति सुख देते याचा हाच अर्थ की भक्तिला वश झालेले भगवानच सुख देतात.** 'भक्त उर चंदन' भगवान च आहेत (२/१२७/४).

(३) ज्ञानाच्या वर्णनांत इतकेंच म्हटले की ज्ञान मोक्ष देते सुख देते असे म्हटले नाही 'भक्ति भक्त सुखदाई' आहे असे स्पष्ट सांगितले भाव हा की भक्तिरहित ज्ञान सुखदायक होत नाही. '..**मोक्ष सुख सुख खगराया!!** टिकु न शके हरिभक्ति विना या' (७/११९/६) व भक्तिरहित ज्ञानी भगवंताला आवडत नाही असे प्रभुच म्हणतात 'भक्तिहीन तो प्रिय नहि मजला' (७/४५/४). भक्तिची येथील व्याख्या चांगली लक्षांत न ठेवल्यास पुढील वचनांत संशय शंका येतील. **'जिने भगवंताला शीघ्र द्रव फुटतो तिचे नांव भक्ति.** आतां पुढील चौपाईत भक्तीची व इतर साधनांची तुलना करून नंतर भक्तिच्या पायऱ्या क्रमाक्रमाने सांगतील.

चौ.२(१) सो स्वतंत्र अवलंब आन नहिं - भगवंताच्या हृदयास द्रव फोडणारी भक्ति स्वतंत्र आहे ती इतर कोणावर, कशावर अवलंबून नाही, तिला इतर कसलाही आधार लागत नाही. कर्मयोग व ज्ञानयोग परतंत्र, परावलंबी आहेत. हे ऐकल्यावर शब्दपटु जीवन्मुक्त 'प्रतिबिंबित शाखाग्र-फलास्वादमोक्ष' (मैत्रे.अ.२/२२) 'पाण्यांत प्रतिबिंबित झालेल्या शाखेवरील पिकलेले हापूसचे आंबे खाऊन आनंद' मानणारे डोळे लाल करतील! **कर्ममार्ग** किती परतंत्र आहे हे सांगण्याची आवश्यकता नाही. नुसती संध्या करावयाची तरि किती साधन-परतंत्रता! **(ख) ज्ञान** जर परतंत्र नसते तर विवेक, वैराग्यादि साधनांची आवश्यकता श्रुति कां सांगत्या? 'ज्ञानदीपेन भास्वता' (भ.गी.) ज्ञानदीप हा गीतेतील शब्दच सांगतो की ज्ञान साधन परतंत्र आहे. 'दिवा, घृत, वाती, पेटविण्यास दुसरी ज्योत इत्यादि साधने असतील तरच दिवा - दीप जसा प्रकाश देऊं

शकेल तसेच ज्ञानाचे आहे. ज्ञानदीप प्रकरणांत लांबच लांब यादी आहे साधनांची ती पहावी. यावरून ठरले की ज्ञानदीप हे रूपक मूळचे भ.गी. मधील आहे त्याचा विस्तार गोस्वामीनी केला. (ख) भक्तिचिंतामणि आहे, त्याला 'काहिच नको दिवा घृत वाती' 'भक्ति चिंतामणी' ही तुलसीदासांची कल्पना आहे असे म्हणणारे कूपमंडूक किंवा दिवाभीतच ठरतील. **'नामचिंतामणिः कृष्णः चैतन्यरसविग्रहः ॥ नित्यः शुद्ध, पूर्णो मुक्तोऽभिन्नत्वान्नामनामिनोः'** (प.पु). यांत नामाला चिंतामणी म्हटले आहे. नाम हे भक्तिचे प्रधान अंग आहे. तु. दासांनी नामाला मणिदीप (१/२१) रामचरित चिंतामणि चारू (१/३२/१) 'रामभक्ति चिंतामणि सुंदर (७/१२०/२) म्हटले याने दाखविले की भक्तिचे प्रत्येक अंग स्वतंत्र आहे, त्याला इतर कोणावर अवलंबून रहावे लागत नाही.

(२) ज्ञान अधीन तिच्या विज्ञान हि - फार काय अन्वय ज्ञान (१५/७) वव्यतिरेक ज्ञान म्हणजे विज्ञान (ज्ञानदीप पहा) ही दोन्ही भक्तीच्या आधीन आहेत. कोणी वृथा ज्ञानाभिमानी म्हणतील की आता मात्र तुलसी दासानी कहर केला पण 'भक्ति ज्ञानाची माउली' हे महाराष्ट्रांतील ज्ञानेश्वर, एकनाथ, तुकोबा व समर्थ या चौघानां व त्यांच्या सांप्रदायांतील सर्व संतकवींनां मान्य आहे. ज्ञानाच्या वीस साधनांत 'मयिचानन्य योगेन भक्तिरव्यभिचारिणी' (भ.गी.) हे एक साधन सांगितले आहे. यावर कोणी म्हणतील की 'स्वस्वरूपानुसंधानं भक्तिरिहभिधीयते' असे आचार्य म्हणतात. हे एकवेळ मान्य केले तरि 'यावज्जीवत्रयो वंद्या वेदान्तो गुरुरीश्वरः' (श्रुति) ही श्रुति तर अमान्य करतां येत नाही? वंदन ही एक भक्तीच आहे. श्रीमदाचार्यांचेच एक वचन ऐका म्हणजे तोंड उघडतां येणार नाही. 'जन्मानेक शतैः सदादरयुजा भक्त्या समाराधिता।। भक्तैर्वैदिकलक्षणेन विधिना संतुष्ट ईशः स्वयम्।। साक्षात् श्रीगुरुरूप मेत्य कृपया दृग्गोचरः सन प्रभुः तत्त्वं साधु विबोध्य तारयति तान् संसार शोकार्णवात्' (स.वे.सि.सा.सं.) या एकाच नव्हे शेकडो पूर्वजन्मांत ज्याने सात्विक श्रद्धेने (सत् आदरयुजा) ईश्वराची भक्ति वैदिकपद्धतीने यथाविधि केली असेल त्याच्यावर ईश्वर संतुष्ट झाला म्हणजे तोच गुरुरूपाने भेटून तत्त्वाचा चांगला बोध करून त्यास संसार रूपी शोकदुःखसागरांतून तारतो. या प्रमाणें ज्ञानविज्ञान भक्तिच्या आधीन आहेत हे श्रीमत् शंकराचार्यांच्या मतानेंच ठरले. इतर श्रुति अवधूतगीता, गुरुगीता इत्यादि अनेक ग्रंथांतून शतशः वचने आधारास देतां येतील पण आवश्यकता नाही.

हिं. । भगति तात अनुपम सुखमूला । मिलइ जो संत होई अनुकूला ॥४॥
। भगति कि साधन कहउँ बखानी । सुगम पंथ मोहि पावहिं प्रानी ॥५॥
म. । भक्ति तात अनुपम सुखमूलहि । मिळते संत यदां अनुकूल हि ॥४॥
। भक्तिसाधनें सांगुं वर्णुनी । सुगम पंथ मज पावे प्राणी ॥५॥

अर्थ - तात! भक्ति अनुपम सुखाचे मूळ आहे पण (हि) जेव्हां संत अनकूल होतात - कृपा करतात तेव्हां च (हि) ती मिळते ।।४।। (आतां) भक्तीचीं साधनें वर्णन करून सांगतो (त्या) सोप्या मार्गाने प्राणी मला प्राप्त करून घेतो।।५।।

टीका. चौ. ४(१) तात! या चौपाईपर्यंत १४ ओळींत तात दोन वेळां, भाई दोन वेळां ऐका, तुम्हि १/१ वेळां या प्रमाणे सहा वेळां लक्ष्मणाचा उल्लेख प्रभूनी केला पण पुढील सात ओळींत एकदां सुद्धां संबोधन नाही. भक्तिवर्णनांत भगवान इतके रंगले **की लक्ष्मण श्रोता आहे व तो श्रवण करीत आहे, हे साफ विसरले** लक्षांत ठेवण्यासारखी आणखी एक गोष्ट म्हणजे भक्तीचा उच्चार करण्यापूर्वीच्या ११ ओळींत १ ओळ उपक्रमांत/ ५ मायानिरूपणांत, १ ज्ञानाच्या, १ वैराग्याच्या, १ जीवाच्या, १ ईश्वराच्या वर्णनांत आणि १ चौपाई धर्म-वैराग्य-योग-ज्ञान व मोक्ष यांचा कारण कार्य संबंध दाखविण्यांत, या प्रमाणे विस्तार आहे. त्यानंतर १३ ओळी भक्तीच्या वर्णनांत खर्ची पडल्या आहेत. याने हे दिसतें की भगवान व कवि यांना भक्ति फारच प्रिय आहे.

(२) मागील दोन चौपायांत सुखदायक व ज्ञानविज्ञानजननी अशाभक्तीचा उपक्रम केला या चौपाईत अनुपम सुखमूल भक्तीचा उपक्रम केला. **पहिली प्रयत्न साध्य आहे.** म्हणून ती कोणाच्या कृपेने मिळेल हे सांगावे लागले नाही. **ही दुसरी भक्ति संतकृपासाध्य** आहे असे येथे सांगितले म्हणून ठरले की एक प्रयत्न साध्य म्हणजे साधनभक्ति व दुसरी कृपासाध्य भक्ति म्हणजे प्रेमभक्ति जिला पराभक्ति (ना.भ.) म्हणतात **असे भक्तिचे मुख्य दोन प्रकार आहेत. (क) सुख देणे व सुखमूळ यांत** अंतर आहे. देण्याचा प्रवाह नसतो जरूर पडेल तेव्हां उचलून दिले जाते. 'सजलमूल ज्या नसती सरिता। शीघ्र सुकति त्या वर्षा सरतां' (५/२३/६) क्षुद्रनद्यानां पाऊस देईल तेव्हां पाणी असावयाचे पण गंगा जमुना सिंधु शरयु यांच्या सारख्या ज्या सजलमूल आहेत त्यानां मुळांतच सतत पुरवठा होतो. प्रेम हे जल आहे. **'प्रेमभक्तिजलविण रघुवर तो'** (७/४९/६) **(ख) अनुपम सुखमूल** - ही भक्ति जे सुख देते ते सतत, सहज व अनुपम असते. ही भक्ति गंगायमुनासारखी आहे, व साधनभक्ति इतर नद्यांसारखी आहे पावसाळ्यांत भरपूर पाणी, उन्हाळ्यांत काही भागांत ठणठणाट! (७/११९/५-६ ७/८९ रा ७/८९ म, व ७/१२२/१४ पासून १२२ रा पाहणे. या प्रेमभक्तीशिवाय सुख नाही हेच वरील सर्व अवतरणांत सांगितले आहे.

(३) मिळते संत यदा अनुकूल हि - जर संत = ज्ञानी भक्त = सद्गुरु प्रसन्न होऊन त्यानीं कृपा केली तर च ही अनुपम सुखमूल असणारी भक्ति = प्रेमभक्ति मिळूं शकते. 'भक्ति स्वतंत्र सब सुखदानी । विण सत्संग न पावे प्राणी' (७/४५/५). हे श्रीराम वचनच आहे. 'सकल फलहि हरिभक्ति सुशोभन। संतकृपेविण कुणाहि प्राप्त

न 'संतकृपालेशाद्वा' (ना.भ. ३८) पण 'सत्संगति दुर्लभ संसारां' (१/१२३/६) **'भेटति संत विशुद्ध तयाला। राम कृपे अवलोकिती ज्याला'** (७/६९८) संतकृपेशिवाय प्रेमभक्ति नाही प्रेमभक्तियाचून राम प्राप्ती नाही व रामकृपेवाचून संताची भेटनाही असा हा परस्परावलंबी संबंध, चक्रापत्ति, आहे. हरिकृपा कशी होईल रामचित्ताला द्रव कशाने फुटेल हे सांगितले म्हणजे या चक्रव्यूहांतून सुटका होईल. तेच पुढे सांगावयाचे आहे तीच भक्तीची पहिली पायरी दाखवावयाची आहे.

चौ. ५(१) भक्तिसाधने... सुगम पथे मज पावे प्राणि - भक्तिसाधने वर्णन करून सांगतो कारण की त्या साधनरूपी सुगम सोप्या मार्गाने जाणारा प्राणी मला सुगमतेने प्राप्त करतो माझी प्राप्ति त्याला सुगम होते. (क) प्राणि - स्त्री पुरुष, बाल, वृद्ध, तरूण, पशु, पक्षी कोणी कां असेना, वाटेल त्या प्राण्याला हा मार्ग मोकळा आहे. जात, धर्म, वय, अवस्था इत्यादि कोणतेही बंधन नाही. (ख) शंका भक्ति स्वतंत्र आहे असे एकदां म्हटले व येथे सांगितले की साधने सांगतो. साधने जर लागतात तर स्वतंत्र कशी? **समाधान** - भगवंताच्या हृदयाला द्रव फुटेल असे करणे म्हणजे भक्ति. भक्ति = प्रेम करणे, प्रेम प्राप्ति करणे अनुराग, रति म्हणजे भक्ति, ईश्वराचे ज्याच्यावर प्रेम आहे त्याच्यावर प्रेम करणे हे ईश्वराला प्रसन्न करण्याचे सोपे साधन आहे. पुंडलीकाने प्रेमाने आईबापांची सेवा केली वृंदेने परमप्रेमाने पतिसेवा केली, व त्यामुळे त्यानां ईश्वराची प्राप्ति सहज, अगदीं सोपी झाली तसेंच येथे आहे. भक्तिचे साधन भक्ति वाचून, प्रीतिवाचून दुसरे नाही भक्तीचे साधन भक्तिच आहे. एका प्रकारची भक्ति दुसऱ्या प्रकारच्या भक्तीचे साधन, ती तिसऱ्या प्रकारच्या भक्तींचे साधन असा हा भक्तीचाच परंपरा सोपान आहे हे पुढे दिसेलच आतां.

हिं । प्रथमहिं विप्र चरन अति प्रीति । निज निज कर्म निरत श्रुति रीती ॥६॥
। एहि कर फल पुनि विषय विरागा । तब मम धर्म उपज अनुरागा ॥७॥
म. । प्रथम विप्रपदिं परमा प्रीति । स्व-स्व कर्मिं निरती श्रुतिरीतीं ॥६॥
। याचें फल की विषय विरागहि । मग मम धर्मि होई अनुराग हि ॥७॥

अर्थ - पहिले साधन म्हणजे विप्रचरणी परम (अति) प्रीति त्यांचे फल दुसरेंसाधन) आपापल्या वर्णाश्रमकर्मांत वेदशास्त्र पद्धतीने, अत्यंत रति-प्रेम ।।६।। मग त्याचे फळ विषयवैराग्य (अपर वैराग्य) प्राप्ति मग ममधर्मि भागवत धर्मावर अनुराग (प्रेम) उत्पन्न होतो।।७।।

टीका - भक्तिसोपानाच्या सात पायऱ्या आहेत व त्या सर्व भक्तिमय, प्रेम प्रीतिमयच आहेत. या दोन चौपायांत परमा प्रीती, निरती व अनुराग या तीन पायऱ्या सांगितल्या. पुढल्या दोन चौपायांत भक्ति, रति व सुप्रेम या तीन सांगितल्या आहेत व त्यापुढील तीन चौपायांत प्रेमभक्ति प्राप्ति ही सातवी पायरी सांगितली आहे आणि दोह्यांत तिचे

फळ रामप्राप्ति हे सांगितले आहे. पहिल्या चार पायऱ्या साधनभक्तीच्या आहेत पांचवी मधली पायरी वरच्या व खालच्या जिन्याला जोडणारा रूंद टप्पा आहे. साहवी व सातवी या दोन पायऱ्या अनुपम सुखमूल प्रेमभक्तीच्या आहेत. या सात पायऱ्या चढून जातांच राम भेटतात, वशहोतात, रामप्राप्ति होते.

चौ.(६(१) प्रथम विप्रपदि परम प्रीति - चौ ४(३) मधें दाखविलेल्या चक्रव्यूहांतून सुटण्याचा मार्ग येथे दाखविला आहे. रामकृपेशिवाय संत भेट नाही संतकृपा झाल्याशिवाय प्रेमभक्ति नाही व प्रेमभक्तिवाचून रामप्राप्ति नाही म्हणून रामकृपा संपादन करण्याचा सोपा मार्ग येथे या पहिल्या चरणांत सांगितला. जन्माने ब्राह्मण असतील त्यांच्या चरणी (पदी) परम प्रीति **करणें ही रामकृपा मिळविण्याचीपहिली** पायरी आहे. रामावर अनन्य प्रेम सेवक भावाने करण्यास शिकावयाचे आहे. **'प्रभु ब्रह्मण्य देव मी जाणे'** (१/२०९/४) प्रभु ब्राह्मणमात्रास आपला देव मानतात भगवान ज्यानां देव मानतात त्यांची अत्यंत प्रेमाने सेवा केली की भगवान सहज वश होतात. विठोबाची फार प्रेमाने सेवा करणारा असेल त्याच्यावर विठ्ठलभक्त सहजच प्रेम करतो असा येथे अनुभव आहेच. राम दिसत नाहीत पण रामाला प्रिय असलेले सचेतन देव दिसतात त्यांची प्रेमाने सेवा करणें हे रामाला वश करण्याचे पहिले साधन आहे. पद, चरण शब्दाने सेवा सुचविली आहे. पतिव्रता धर्मांत जसा अनन्य प्रेम व सेवा यांचा संबंध आहे तसाच येथे अहे. राम याच कांडात मायापुरीत सांगतात कबंधाला - गंधर्वाला 'त्यजुनि कपट तनमन वचनि जो भूसुर सेवील मी विधि शिव सुर सर्वही त्याला वश होतील' (३३) हा दोहा या ६व्या चौपाईचे फूल - कमळ आहे. चौपाईत स्पष्ट न सांगितलेली सेवा या दोह्यांत स्पष्ट सांगितली. दोह्यांत न सांगितलेली अति प्रीति येथे चौपाईत सांगितली व प्रेमभक्तीचे जे फळ 'तात निरंतर वश मी त्याला' (चौ.१२) तेंच या दोह्यांत विप्रसेवेचे सांगितले आहे. सेवा अत्यंत प्रेमाने करणे हे मुख्य आहे तो ब्राह्मण कसा आहे हे पाहण्याची आवश्यकता नाही. भगवान संतुष्ट व्हावेत म्हणून त्यांच्या देवाला सुख देण्यासाठी सेवा करावयाची तो ब्राह्मण दुराचारी असला तर त्याच्या कर्मांचे फळ तो भोगील. मूर्ती कशाची केली आहे हे न पाहतां मातीची, खडबडित दगडाची, किंवा सोन्याची असली तरि सेवकाच्या भावाचे फळ ती त्याला देते म्हणजे भगवानच त्याला देतात तसेच येथे त्या ब्राह्मणाच्या हृदयांतील भगवान या विप्रसेवकाला त्याच्या प्रेमाने व सेवेने वश होतात. भगवान प्रसन्न व्हावेत असे वाटत असेल तर **ब्राह्मणाने तुम्हां ब्राह्मणाची सेवा परम प्रीतीने केली पाहिजे. तरच भगवान कृपा करतील** व पुढले भक्तीचे टप्पे सुलभ होतील.

(२) स्वस्वकर्मि निरती श्रुतिरीती - आपापल्या वर्णाश्रम जाति विभागांचे श्रुति स्मृती पुराण कथित कर्म यथा विधि अति प्रीतीने (निरति) करणे ही साधन भक्तिची दुसरी पायरी आहे. कर्ममार्गांतील कर्म करताना अति प्रेम तर दूरच राहिले पण कर्म प्रेमाने

आवडीने सुद्धां केले जात नाही. वेठीला धरल्या प्रमणे, किंवा कामनेने किंवा प्रतिष्ठेसाठी केले जाते. **'स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धि लभते नरः'** (भ.गी) याचाच हा अधिक स्पष्ट केलेला अनुवाद आहे, व ही संसिद्धि कोणती हे पुढल्या चौपाईत वैराग्यप्राप्ति ने सुचविले आहे. 'स्वकर्मणातमभ्यर्च्य सिद्धिं विंदति मानवः' (भ.गी) आपापले कर्म भगवंताची अभ्यर्चना पूजा या भावनेने अति प्रेमाने केले पाहिजे. ज्याने अतिप्रेमाने विप्रसेवा केली असेल त्यालाच रामकृपेने हे साधते. या अशा स्वकर्मरूपी पूजेने ईश्वर आणखी कृपा करतो व पुढल्या पायरीवर चढण्याची पात्रता येते ती पात्रता पुढल्या चौपाईत सांगतात.

चौ. ७(१) त्याचे फल की विषय विराग हि - स्वस्वकर्मि निरती श्रुतिरीती' ही पायरी उत्तम प्रकारे प्राप्त झाली की विषयांत वैराग्य म्हणजे पूर्वी सांगितलेले अपर वैराग्य प्राप्त होते. भक्तिमार्गांत वैराग्याची आवश्यकता आहे हे येथे स्पष्ट सांगितले. विषयांवरील प्रेम- प्रीति नष्ट झाल्या शिवाय रामपदप्रीती प्राप्त होणेच शक्य नाही. 'विरतीस धर्म दे' (१६/१) हे येथे दाखविले. भक्तिमार्गात या अपरवैराग्याची प्राप्ति रामकृपेनेच होते.पण पहिल्या दोन पायऱ्या व्यवस्थितपणे अतिप्रेमाने चढल्या गेल्या तरच. इतर मार्गांत हे वैराग्य प्रयत्नानी मिळवावे लागतें. अपरवैराग्याची प्राप्ती झाली म्हणजे तो तिसरी पायरी चढू शकतो ती (२) **मग मम धर्मि होई अनुरागहि** - मम धर्म = भागवतांचा धर्म = भागवत धर्म जोपर्यंत अपर वैराग्य उत्पन्न झाले नाही तो पर्यंत भागवत धर्मावर प्रेम अनुराग उत्पन्न होणार नाही. अपर वैराग्य प्राप्त झाले की भागवत धर्माचे अनुष्ठान करण्यांत अनुराग = प्रेम उत्पन्न होते. भागवत धर्माचे निवेदन श्रीमद्‌भागवत ११/२ मध्ये केले आहे ते -'कायेन वाचा मनसेंद्रियैर्वा बुद्ध्यात्मना वाऽनुसृतः स्वभावात् ॥ करोति यद्यत् सकलं परस्मै नारायणायेति समर्पयेत् तत् ॥३६॥ ... खं वायुमग्निं सलिलं महींच ज्योतींषि सत्त्वानि दिशो द्रुमादीन् ॥ सरित्समुद्रांश्च हरेः शरीरं यत्किंचभूतं प्रणमेदनन्यः ॥४१॥ सर्वभूतेषु यः पश्येद्‌भगवद्‌भावमात्मनः ॥ भूतानि भगवत्यात्मन्येष **भागवतोत्तमः** ॥४५॥ श्लोक ३४-४५ सर्वच मुद्दाम मनन करण्यासारखे आहेत. यावरील नाथांची टीका पहावी. भगवंतानी आपल्या साक्षात्कारासाठी जो सोप्यांत सोपा उपाय स्वतः दाखविला आहे व ज्याचे अनुष्ठान साधाभोळा माणूस सुद्धां सहज अनायासे करू शकेल **त्याचे नांव भागवतधर्म.** यामार्गाने प्रेम उत्पन्न होऊन त्याचा आश्रय करणे म्हणजे एका दिव्य मार्गाने जाणे आहे. शरीराने, वाणींने मनाने इंद्रियानी बुद्धींने, अहंकाराने (आत्मना) किंवा सहज स्वभावानुसार जें काही केले जाते ते भगवन्तासाठी आहे या भावनेने भगवंतालाच अर्पण करणें. करावे हा अगदीं सोपा व सरळ भागवत धर्म आहे. आकाश (खं) वायु, अग्नि, पाणी पृथ्वी, ग्रहनक्षत्रें, सर्व प्राणी, दिशा, वृक्षादि, नद्या समुद्र इत्यादि सर्व जे काही भूतमात्र आहे ते हरीचे शरीर आहे असे जाणून

अनन्यभावाने प्रणाम करावा. जो सर्व भूतांत आपले आणि भगवंताचे अस्तित्व पहातो, आणि भगवंतात आणि आपल्यांत समस्त भूतांना पहातो, जाणतो तो उत्तम भागवत होय. जो भगवंतावर प्रेम, हरिभक्तांशी मैत्री, दु:खी जीवांवर करूणा करतो आणि द्वेष, वैर करणारांची उपेक्षा करतो तो मध्यम श्रेणीचा भक्त होय. जो प्रतिकूल विषयांचा द्वेष करीत नाही, आणि अनुकूल विषयांच्या प्राप्तीत हर्ष मानीत नाही व दोहींना भगवंताची लीला मानतो तो उत्तम भागवत होय (क) अयोध्येतील भरत प्रमुख सर्व लोक स्वकर्मानुष्ठानानें वैराग्यसंपन्न होऊन भगवत्प्रातीसाठी भागवत धर्मांचे अनुकरण प्रेमाने करूं लागले आहेत हे पूर्वी दाखविले आहे. भागवत धर्म प्रेमामुळे प्रभु अधिक कृपा करतात व आपल्या जवळ आणण्यासाठी पुढल्या चौथ्या पायरीवर चढवितात.

हिं. । श्रवनादिक नव भक्ति दृढाही । मम लीला रति अति मन माही ॥८॥

। संत चरन पंकज अति प्रेमा । मन क्रम बचन भजन दृढ नेमा ॥९॥

म. । श्रवणादिक नव भक्ति दृढावति । मनिं मम लीला रति अति पावति ॥८॥

। संतचरण-पंकजि सुप्रेमा । मनतनवचन-भजन दृढ नेमां ॥९॥

अर्थ - (भागवतधर्मावर प्रेम करूं लागल्याने) श्रवणकीर्तनादि नव विधा भक्ति दृढ होते, आणि माझ्या लीलांविषयी मनांत अतिशय प्रीति (अति रति) उत्पन्न होते -॥८॥ (मग) संताच्या चरण कमलांच्या ठिकाणी अति प्रेम (सु-प्रेमा) उत्पन्न होते व नंतर (संतकृपेने) मनाने शरीराने (कृतीने-कर्माने) व वाणीने दृढ नेमाने भजन करूं लागतात. ॥९॥

टीका. चौ. ८(१) **दृढावति** = दृढ होतात. याने सुचविले की भागवतधर्माची प्रीति उत्पन्न झाल्यावर श्रवणादि नऊ प्रकाराची भक्ति (साधनभक्ति) करूं लागतो व भागवत धर्मानुरागामुळे ती दृढ होते. नुसते कर्तव्य म्हणून न करतां, प्रेमाने सहज होऊ लागते, केल्याशिवाय राहवत नाही. सोडू म्हटले तरि सुटत नाही त्यांत आनंद मिळतो.

श्रवणादिक नवविधा भक्ति

श्रवणं कीर्तनं विष्णोः स्मरणम् पादसेवनम्। अर्चनं वंदनं दास्यं सख्यमात्मनिवेदनम्' (भाग). यांची सविस्तर लक्षणें श्री दासबोधांत पहावी. पुढे क्रमशः यथामति दिली आहेत. १ श्रवण - हा शब्दच सांगतो की दुसऱ्याच्या मुखांतून ऐकणें. हे श्रवण अनुभवी संताच्या मुखानेच झाले पाहिजे. 'वक्तापाहिजे साधार अनुभवाचा' (दा.बो) गुरुमुखानेच श्रवण केले पाहिजे. 'श्रवणं तु गुरोः पूर्वम्, मननं तदनंतरम्' (शु.र.उ.) भगवत् कथा गुण:नाम माहात्म्यपर भक्ति मार्गीय ग्रंथांचेच श्रवण केले पाहिजे. 'स्त्री धन नास्तिक वैरिचरित्रं न श्रवणीयम् (ना.भ. ६३) स्त्रियांची व्यावहारिक चरित्रे, धनप्राप्ति, संग्रह इत्यादींचे वर्णन असलेले धनमिळविण्यास शिकविणारे ग्रंथ, नास्तिकांची

ईश्वर किंवा वेद न मानणारांची चरित्रे किंवा अशा नास्तिकांनी लिहिलेले ग्रंथ श्रवण पठण करू नयेत. वैरिचरित्रम्-भक्तिविरोधीग्रंथांचे, चरित्रांचे श्रवण वा वाचन आणि भक्ति विरोधी लोकानी लिहिलेले ग्रंथ श्रवण पठण करू नयेत. ज्या ग्रंथात हरि भक्तिला सर्वोच्चस्थान दिले नसेल असे ग्रंथ सुद्धां वाचूं नयेत. भक्ति मार्गीय आपल्या सांप्रदायाच्या विरुद्ध नसलेल्या, संतानी लिहिलेल्या ग्रंथांचे पठण वाचन सुद्धां श्रवणांतच येते. 'श्रद्धापथ धन ना जयां नहिं संताची साथ।। त्यानां मानस अगम अति ज्या प्रिय ना रघुनाथ' (१/३८) **'बिनसत्संग न हरिकथा'** (७/६१) संतांच्या शिवाय हरिकथाश्रवण नाही. अनुभवी संतांच्या मुखाने श्रवण न केल्यास समन्वयपूर्वक ग्रंथाचा अर्थ समजणार नाही, मर्म कळणार नाही व संशय रूपी अरण्यांत भटकावे लागेल. 'बोध यथार्थहि वेद पुराणी' हे एक संत-गुरु लक्षण आहे.

(२) **कीर्तनम्** - जे श्रवण केले असेल त्याचे कथन गान, वर्णन, करणे गुण यश नाम संकीर्तन, प्रवचन, हरिकथा कीर्तन यांचा समावेश कीर्तनांत होतो.

(३) **स्मरणम्** - नामस्मरणम्, नामोच्चार, नामजप, आपल्या इष्टदेवतेच्या, गुरु मुखाने प्राप्त झालेल्या मंत्राचा जप व त्या देवतेच्या नांवाचा वैखरीने उच्चार. राम नामाविषयीं नामवंदन प्रकरणांत भरपूर चर्चा केली आहे.

(४) **पादसेवन** - ज्ञानाच्या वीस लक्षणांत **'आचार्योपासनम्'** म्हणून ज्याचा उल्लेख केला तीच मुख्य पादसेवन भक्ति आहे. सद्गुरुसेवा म्हणजेच मुख्य पादसेवन भक्ति होय, गुरुसेवेचे विस्तृत रसाळ वर्णन श्री ज्ञानदेवीत 'आचार्योपासनम्' यावरील टीकेंत व त्याहून विस्तृत नाथभागवतात नवविधाभक्ति वर्णनांत पहावे, दास बोधात पहावे.

(५) **अर्चन** = पूजन - (१/४५/६टी.प) पंचोपचारादि ६४ उपचारांपर्यंत अनेक प्रकार आहेत. आपल्या इष्ट देवतेचे पूजन आणि माता, पिता, आचार्य, सद्गुरु, विप्र, धेनु, अग्नि, सूर्य, शालिग्रामादि निरवयवमूर्ती, इत्यादि पूजेची विविध स्थाने आहेत ती भाग ११/११/४२ व ११/२७/९ यांत दिली आहेत त्यांचे विवरण नाथभागवतांत पहावे.

(६) **वंदन** - नमन, नमस्कार करणे. सर्वत्र भगवद्भाव सिद्ध होऊन विष्णुमयजग पाहण्याच्या दृष्टीने याचे महत्त्व फार आहे. 'खंवायुमग्नि' (११/२/४१ भाग.) हा श्लोक व त्याचा अर्थ चौ. ७ च्या टीकेंत दिला आहे. नमन भक्तीने लीनता प्राप्त होते, अहंकार कमी होतो. प्रत्येक स्थावर जंगम जीव भगवंताचे रूप आहे या भावनेने नमस्कार करणे, हात जोडून, मस्तक वाकवून, पायांवर मस्तक ठेऊन, साष्टांग, अथवा दंडवत नमन करणे याला वंदनभक्ति म्हणतात 'प्रणमेद्दण्डवत् भूमी आ-श्वचाण्डाल-गोरवरान्' कुत्रा, चांडाल, गाय, गाढव इत्यादि जो जो प्राणि दिसेल त्याला दंडवत नमस्कार भगवद्भावनेने घालावेत असे भागवतांत सांगतात. हे फार सोपे पण अत्यंत प्रभावी साधन आहे. तोंडाने नामोच्चार किंवा नामजप करतां येतोच.

श्री एकनाथकालीन **दंडवते स्वामींचे** चरित्र व हिंदीतील (गी.प्रे.) **'एकांत का अनुभव'** (आदी लहानसे) पुस्तक पहावे.

(७) **दास्यं** - सेवक भावाने दास भावाने भगवंताची भक्ति करणे व सेवा करणे. दास्य भावाचे परमोच्च आदर्श उदाहरण हनुमान! लक्ष्मणतर रामसेवामूर्तीच आहेत. गुरु-दास्याचा अंतर्भाव पादसेवन भक्तीत होतो. दास्यभावाने भक्ति करणारे प्रभूला विशेष प्रिय होतात. 'दासांवरिमम अधिका प्रीति' (७/१६(२-८ पहा) 'तो अनन्य ज्याची अशी मति न ढळे हनुमंत।। मी सेवक सचराचर रूपे प्रभु भगवंत' (४/३) अशी दास्य भक्तीची व्याप्ति व व्याख्या भगवंतानीच हनुमंतास सांगितली आहे. दास्यभक्ति फार कठीण आहे हे भरतानी आपल्या भाषणाने व कृतीने पूर्वी दाखविले आहे. बंधुभाव, पुत्रभाव इत्यादींचा अंतर्भाव दास्यांतच होतो पण केवळ दास्यभावाएवढी खडतर तपश्चर्या यांत नाही. बंधु भाव सख्यभावांत नेणारा आहे. येथून भावभक्तिचा प्रारंभ झाला अनेकभाव आहेत गोपीभाव, कान्ताभाव इत्यादि भावानी कोणी रामभक्ति करू नये कारण राम एकपत्नी आहेत. हे भाव ज्याना प्रिय असतील त्यांनी श्रीकृष्णभक्ति करावी. हे सर्व दास्याचे प्रकार आहेत.

(८) **सख्यं** - सख्यभक्तीचे प्रमुख व प्रसिद्ध उदाहरण श्रीकृष्णावतारांत अर्जुन, अर्जुनसखा, असे कृष्णास म्हणतात. रामचरित्रांत निषादराज, सुग्रीव व विभीषण हे तीन प्रसिद्ध रामसखे आहेत. यांत बरोबरीचे नाते असते. यांत भगवंतास आपला सखा, मित्र मानून भक्ति करणे व वागणे हे भक्तीचे लक्षण असते.

(९) **आत्मनिवेदनं** - श्रीसमर्थानी याचेतीन प्रकार सांगितले आहेत. ते जड, चंचळ व निश्चळ आत्मनिवेदन, 'माझे' म्हणण्यासारखे जे काही देह गेहादि असेल ते सर्व देवाला समर्पण करणे हे जड आत्मनिवेदन आहे. **'सामुद्रो हि तरंग क्वचन समुद्रो न तारंगः'** तरंग समुद्राचा असतो, समुद्र तरंगाचा नसतो. भक्त तरंग, देव सागर, मी देवाचा अशी जी भावना ते चंचळ आत्मनिवेदन. 'मी' असा कोणीच नाही सर्व, ब्रह्म, च आहे असा जो अपरोक्ष अनुभव तेच निश्चळ आत्मनिवेदन. निश्चळ आत्मनिवेदन म्हणजेच स्वरूप साक्षात्कार = व्यतिरेक ज्ञान. नवविधा भक्ति ज्ञानाची जननी म्हणतात ती अशी! श्रवणपासून चंचळ आत्मनिवेदनापर्यंत व्यवस्थित व निर्विघ्न जाता आले (रामकृपेने जाता येते) म्हणजे मग रामकृपेने, सद्‌गुरु कृपेने ज्ञान होते. मी नाहीच, ब्रह्मच आहे असे ज्ञान होते. **(क) ल.ठे** - वैष्णवांत शरणागतीच्या समयाचे हे श्लोक आहेत -नोऽहं ममास्ति यत्किंचित् इहलोके परत्रच।। तत्सर्व भवतस्यैव चरणेषु समर्पितम्।। मां प्रदीप च सकलं चेतना चेतनात्मकम्।। स्वकैंकर्योपकरणं वरद स्वीकरु स्वयम् ।।२।। (मा.पी). हे चंचळ आत्मनिवेदनच आहे. **(ख)** 'अहं रामो न चान्योऽस्मि ब्रह्मैवाहं न शोकभाक् ।। सच्चिदानंदरूपोऽहं

नित्यमुक्तस्वभावान्' इति भावना स्वरूपम्' (रा.चं) हे द्वैती लोकांचे निश्चळ आत्मनिवेदन आहे. (ग) मुक्तिकोपनिषदांत हनुमंतानी या दोन्ही भावनांचा सुंदर समन्वय केला आहे. 'देहबुद्ध्या तु दासोऽहं जीवबुद्ध्या त्वदंशकः।। आत्मबुध्दयात्वमेवाऽहं इति मे निश्चलामतिः' याचे अनुकरण अद्वैतीभक्तानी व साधकानी करणे चांगले.

चौ. ८ द्वितीयचरण (१) मनिं मम लीलारति अति पव्वति - **लीला** = हेतुरहित आचरण, चरित्र. नवविधा भक्ति दृढ होऊन आत्मज्ञान झाले म्हणजे सगुण चरित्राची खरीगोडी. अत्यंत प्रीति उत्पन्न होते. निर्गुणाला लीला नाही म्हणून येथे 'सगुण' असाच अर्थ घेणे जरूर आहे. ही पांचवी पायरी आहे. हा साधनभक्ति व प्रेमभक्ति यानां जोडणारा मोठा टप्पा आहे. भगवच्चरित्र श्रवण करण्याची, त्यास इतकी चटक लागते की श्रवण करावयास मिळेल तिथे संत असंत हा भेद न पाहतां श्रवण करतो या चरित्र श्रवणांत संतांचा महिमा व 'रामदास रामाहुनि मोठे' 'मनि गुरु अधिक तुम्हांहुनि जाणति' इत्यादि वारंवार कानी पडले की संतकृपेशिवाय प्रेमभक्ति मिळतनाही अशी खात्री होते तेव्हां साहवी पायरी गाठतो ती -

चौ. ९(१) संतचरणपंकजी सुप्रेमा - भगवंताच्या कृपेनेच प्राप्त होतो (प्रेमा हा संस्कृत शब्द आहे, अर्थ 'प्रेम'). चरण शब्दाने सेवा सुचविली आहे संतचरणसेवा करूं लागतात. येथून पुढील कार्य कसे होते याचे वर्णन 'वन्दे गुरुपदपद्मपरागा' (१/१/१) पासून १/२/२ पर्यंत टीकेसुद्धां पहावे. **(क) सुप्रेमा** = सुप्रेम, अत्यंत प्रेम. जोपर्यंत आत्मा तोच परमात्मा असा दृढ अनुभव ज्ञानाने आलेला नसतो तोपर्यंत स्वतःवर जितके प्रेम असते तितके इतर कोणावर असणे शक्यच नसते. 'प्रेष्ठतम् आत्मा' (श्रुती) 'आत्मनस्तु कामाय सर्व प्रियं भवति' (बृह. उ.) 'सब से जीव प्यारा' अशी स्थिती तोपर्यंत स्वाभाविक असते. आत्मा व परमात्मा एकच आहे असा अनुभव येऊन तो दृढ झाला म्हणजे मगच स्वतःच्या इतके प्रेम तो ईश्वरावर करूं शकेल पण **(ख)** ईश्वर हृदयस्थ असला तरि निराकार आहे रघुनाथ साकार असले तरि दिसणे फार दुर्लभ आहे. चालत्यामूर्ती प्रत्यक्ष असतात त्यामुळे त्यांच्यावर प्रेम करणे, अतिप्रेम करणे सुलभ असते. भगवान **'सुगम पंथ'** सांगत आहेत. मनाचा सहज स्वभावधर्म आहे की जेथे त्यास सुखाची, आनंदाची, गोडी चाखावयास मिळते तेथे ते सोकावते. 'या मनाचे एक निके देखिल्या गोडीच्या ठायां सोके।।' (ज्ञाने.) 'हरिलीलारति अति' असलेल्या भक्ताला संताच्या सहवासांत व सेवेत जसे सुख मिळतें तसे त्रैलोक्यांत कुठे मिळत नाही. संतावर प्रेम करणारा भगवंताला फार प्रिय वाटतो. 'सातम सम मम-मय जग पाही। मजहुनि अधिक मानि संताही।।... **तो प्रिय** भामिनि **अतिशय** मजला' (३६/३,७). असे प्रभूनी शबरीला सांगितले आहे. हरिलीलारति अति असलेला संत-सद्गुरुवर अत्यंत प्रेम करूं लागला की भगवंताला अति प्रिय होतो. (ग) जड

देह आहे तेथे केव्हांतरि काहींना काही तरी त्रिगुणांचे कार्य दिसावयाचेच. संतांच्या वागण्यांत व्यवहारांत लौकिक दृष्ट्या केव्हांतरी क्वचित दोष दिसणारच. ते दिसत असून सुद्धां जो संतावर अत्यंत प्रेम करूं लागतो. 'तस्मिन् तज्जने भेदाऽभावात्' (ना.भ. ४१) अशासंत सेवकाला पाहून भगवंताचे हृदय द्रवते व त्यांच्या प्रेरणेने संताच्या सद्‌गुरुच्या कृपेने प्रेमभक्ति मिळते 'सकल फलहि हरिभक्ति सुशोभन । संतकृपेविण कुणाहि लाभ न' (७/१२०/१८) 'श्रुतिगीता रघुनाथ भक्ति ते। रामकृपे कुणि एका मिळते' (७/१२६/८). 'मिळते संत यदा अनुकूल' असे येथे आरंभीच सांगितले आहे.

(२) **संत = गुरु** = सद्‌गुरु हे मानसांतच स्पष्ट दाखविले आहे. **'मनि गुरु अधिक** तुम्हांहुनि जाणति । सर्वभावि सेविति सन्मानिति' (२/१२९/८) **'मजहुनि अधिक मानि संता ही'** (३६/३). पहिले वाल्मीकीनी रामास सांगितले आहे व दुसरें रामानी शबरीस सांगितले आहे म्हणून 'तुम्हाहुनि' आणि 'मजहुनि' इतकाच फरक पडला व उपसंहारांत भवरोगनाशाचा साधन क्रम सांगत असतां 'सद्‌गुरु वैद्यवचनि विश्वास हि' हा पाया सांगून रामभक्ति प्राप्तिपर्यंतचा क्रम सांगितला आहे. ७/१२२/५-११ पहा. या प्रेमभक्तीचे वर्णन आतां पुढील चरणापासून करतात. **(क)** चौ. ६,७,८ व नवव्या चौपाईचे पूर्वार्ध मिळून ३॥ चौपायांत सहा पायऱ्या वर्णन केल्या व जी भक्तिरामाला फार प्रिय आहे त्या प्रेमभक्तिचा,म्हणजे सातव्या पायरीच्या वर्णनांत ३॥ चौपाया खर्ची पडल्या आहेत.

'मनतनवचन भजन दृढ नेमां'

(१) मनाने भजन, शरिराने म्हणजे कर्माने भजन व वचनाने = वाणीने भजन दृढ नेमाने करूं लागतो. यापूर्वी भजन करीत नव्हता असे नाही पण दृढनेमाने नव्हते इतकेच प्रेमाच्या दृढनेमाचे उदाहरण चातकाचे भरताने दिले आहे. **'न करो स्मरणा जलद** जन्मभर। जल याचत पवि वर्षो प्रस्तर॥ चातकघोष घटे तर दूषण । प्रेम वाढतां सर्व भलेपण॥ कनकतेज जसं वाढे दाहे। प्रियतम **चरणनेम निबाहे॥** (२।२०५।३-५) टीका. पहावी. अनेक संकटे आली, प्रभूनी सगुण साकार रूपाने पुष्कळ दिवस झाले तरि हृदयांत निवास केला नाही किंवा प्रत्यक्ष दर्शन दिले नाही तरि याच्या भजनाच्या नेमांत खंड पडत नाही किंवा प्रेम कमी होत नाही पण भजनावर व भगवंतावर प्रेम वाढतच जाते. **(क) मनाने भजन** - रूपाचे ध्यान, मानस पूजा, मानस जप, ध्यानयुक्तजप, भगवंताच्या कृपाशिलता, दीनबंधुता, दीनदयालुता इत्यादि गुणांचे चिंतन **'स्वामीस्मृति सुरबिथी विकासी'** (२/३२५/५) यावरील टीका पहावी. **'पिप्पलतलि तो ध्याना बसातो॥ जपयज्ञा पिंपरितलिं करतो॥ करि रसालतलि मानसपूजा॥ भजन बिना व्यवसाय न दूजा॥'** (७/५७/५-६). (ख) तनभजन - शरिराने -कर्माने भजन -बाह्यपूजा, तीर्थ यात्रा, गुरुसुरसंतविप्रधेनु पूजन नमस्कार, प्रदक्षिणा, पूर्वी दाखविल्याप्रमाणें वंदन

भक्ति, पादसेवनभक्ति, गुरुसेवा, इत्यादि सर्व कायिकभजनाची उदाहरणे आहेत. (ग) वचनभजन -वैखरीने किंवा उपांशु जप नाम-गुण-यश संकीर्तन हरिकथा सांगणे, हरिगुणादिकांची आपसांत चर्चा, स्तुति, स्तोत्र चरित्रपठनादि. 'वटतळि करि हरिकथा मनोरम।... रामचरित्र विचित्र विध नाना प्रेमाने करि सादर गाना' (७/५७/७-८) हे त्रिविध भजन दृढनेमाने करतो. दृढ नेम कसा हे वर दाखविले आहे. **'सात दिवसांचा जाला उपवासी। तरि कीर्तनासी सोडू न ये'** (तुकोबा) सोडतां येतच नाही. हे भजन कशा प्रकारचे असते हे आतां २।। चौपायांत सांगतात व त्याची फलश्रुति एकाचरणांत सांगतात -

हिं.। गुरु पितु मातु बंधु पति देवा। सब मोहि कहँ जानै दृढ सेवा ।।१०।।
। मम गुन गावत पुलक सरीरा। गद्गद गिरा नयन बह नीरा ।।११।।
। काम आदि मद दंभ न जाकें। तात निरंतर बस मैं ताकें ।।१२।।

म. । माय बाप गुरु बंधु देव पति। सकल मला जाणुनि दृढ सेवति ।।१०।।
। मम गुण गातां तनु पुलकते। गद्गद गिरा नयनजल गळते ।।११।।
। काम आदि मद दंभ न ज्याला। तात निरंतर वश मी त्याला ।।१२।।

अर्थ - माता, पिता, विद्यागुरु, बंधु, देव व स्वामी इ. सर्व मलाच जाणून माझी दृढ सेवा करतो ।।१०।। माझे गुण गात असतां शरीर पुलकित होते कंठ गद्गद होतो व नेत्रांतून पाणी गळूं लागते ।।११।। व ज्याच्या ठिकाणी काम आदि (कामक्रोधलोभ) मद आदि (मदमोहमत्सर) व दंभ इत्यादि विकार नाहीत त्याला हे तात! मी निरंतर (सदासर्वदा) वश होऊन राहतो ।।१२।।

टीका - चौ. १०(१) पति - यांतील पति शब्दाचा अर्थ स्त्रियांच्या दृष्टीनें भर्ता असा घेतां येणार नाही कारण की याच मानसांत **'नारिधर्म पति देव न दूजा'** (१/१०२/३) असे सांगितलेले आहे. विवाहित स्त्रीला पतीच्या परवानगीने भक्ति करतां येईल हे पूर्वी **'नामतत्त्वात्मं' शिवभवानी। जपुनि जेवि पतिसवे भवानी'** (१/१९/६) याच्या टीकेत प.पु.उ.खं.अ. २८) च्या आधारे दाखविले आहे. राम एकपत्नी असल्याने अविवाहीत स्त्रियानी सुद्धां पति = भर्ता हे नाते रामाशी जोडल्यास लाभ होणार नाही. **(क) गुरु** = विद्याध्ययन गुरु असा अर्थ येथे आहे. मुळांत गुरु पिता माता असा श्रेष्ठतेचा चढता क्रम असून पुढे बंधु पति देवा हा उतरताक्रम आहे. आणि मराठीत माय बापगुरु असा सर्वच उतरता क्रम आहे म्हणजे यागुरुपेक्षां पिता माता श्रेष्ठ आहेत. सद्गुरु आईबापांपेक्षां श्रेष्ठ असतात म्हणून येथे गुरु = विद्या शिकविणारा गुरु, कुलगुरु हाच अर्थ घेणे भाग आहे. **(ख)** 'त्वमेव माताच पिता त्वमेव' इत्यादि जे आम्हि तोंडाने म्हणतो ते मनाने घडले पाहिजे. भाव हा की जगांतील सर्वांच्या वरचे ममत्व काढून ते एका प्रभूवरच जडले पाहिजे.. रामच सांगतात: 'जननी जनक बंधु,

सुत नारी। तन-धन-भवन-सहृद- परिवारी। जी ममता ते धागे जमऊनी । वळुनि दोरि, मन मम पर्दि ज़खडुनि ॥ समदर्शी इच्छा मुळि नाही। हर्ष शोकभय मनि नहिं काही॥ असे संत हृदि वसति मम कसे। लोभी हृदयी **वसे धनजैसे'** (५/४८/४।७). हेच येथे या चौपाईने सांगितले. हे सर्व लक्ष्मणाने अक्षरशः कधींच केले आहे. (२/७२/४-६) टी.का प.) सार हे की ज्याचे जगांतील कशावरही व कोणावरही ममत्व नाही व भगवंतावर ज्याचे इतके प्रेम जडले आहे की भगवच्चरणाना सोडून मन एक क्षणभर ही कुठे जात नाही व भगवत्सेवेतच मग्न असते त्याला भगवान वश होतात. सेवा = पूर्वी सांगितलेले त्रिविध भजन दृढनेमाने करणे. असे प्रेमजडल्याचे बाह्यलक्षण पहा -

चौ. ११(१) मागल्या चौपाईत प्रेम व भावना यांचे दिग्दर्शन केले. आतां प्रेमाची बाह्य प्रतीति सांगतात. गुणनामादिसंकीर्तन, भजन, चिंतन, करीत असतां शरिरभर रोमांच येणे हे शारिरिक लक्षण आहे कंठगद्गद होणे हे वाचिक लक्षण आहे व डोळ्यांतून अश्रुधारा वाहणें हे मानसिक प्रेमाचे बाह्यलक्षण आहे. **निदान हे तीन सात्विक भाव तरी उत्पन्न झाले पाहिजेत.** यापेक्षां अधिक सात्विकभाव उत्पन्न होणे हे अधिक प्रेमाचे लक्षण ठरेल. हे सात्विक भाव आठ आहेत. वनगमनवार्ता कळून लक्ष्मण रामसमीप येतात त्याप्रसंगी सात सात्विकभाव प्रगट झाल्याचे (२/७०/१ पासून पुढे) टीकेत दाखविले आहे. भरतचरित्रांत इतके भाव एका प्रसंगी कधीच प्रगट झालेला नाहीत. इतर कोणच्याही चरित्रांत नाहीत! (२/३२६/१ पहा). हे सात्विक भाव व त्यांची उत्पत्ति कशी होते याचे साधर शास्त्रीय विवेचन आतां पहा -

सात्विक भाव व त्यांची उत्पत्ति

श्रीमद् रूप गोस्वामी (चैतन्य महाप्रभूंचे शिष्य) यांच्या भक्तिरसामृतसिंधूतून चत्वारि क्ष्मादिभूतानि प्राणो जात्ववलंबते॥ कदाचित्स्वप्रधानः सन् देहे चरति - सर्वतः ॥१॥ स्तंभ भूमिस्थितः प्राणः तनोत्यश्रु जलाश्रयः॥ तेजस्यः स्वेद वैवर्ण्य प्रलयं विपदाश्रितः ॥२॥ स्वस्थ एकः क्रमान् मंदमध्यतीव्रत्वभेदभाक्॥ रोमांचकम्प वैवश्वर्याष्यत्र त्रिणि तनोत्यसौ ॥३॥ चित्तं सत्वीभवत् प्राणे न्यस्यत्यात्मान मुद्भवेत॥ प्राणस्तु विक्रियां गच्छन् देहं संक्षोभयत्यलभ् ॥४॥ ते स्तंभस्वेदरोमांचा; स्वरभेदोज्य वेपथु॥ वैवर्ण्यमश्रुप्रलय इत्यष्टौ सात्विका मताः॥५॥ (भ.र.सिंधु)

चित्त सत्वगुणमय होऊन प्राणांत जोराने घुसते तेव्हां प्राण विकार पावून देहामध्यें विविधा पुष्कळक्षोभ उत्पन्न करतो त्यावेळी स्तंभ आदिकरून भाव त्या देहांत उत्पन्न होतात ते ॥ श्लो. ॥४॥ स्तंभ, (२) स्वेद-घाम, ३ रोमांच, ४ स्वरभंग, ५ कंप, ६ विवर्णता, ७ अश्रु, ८ प्रलय (मूर्च्छा)॥श्लो५॥ हे साधारण कारण सांगितले. यांतील

कोणते भाव कोणत्या विशेष कारणाने उत्पन्न होतात हे पहिल्या तीन श्लोकांत सांगितले आहे.

१. स्तंभ - प्राण पृथ्वीतत्त्वांत (मूलाधार) शिरला म्हणजे देह जडवत्, तटस्थ, स्तब्ध होतो. **२. अश्रु** - प्राण जलतत्वांत घुसला (स्वाधिष्ठान) म्हणजे अश्रू येतात. **३-४ स्वेद व विवर्णता** - प्राणाने तेजतत्त्वांत उडी घेतली म्हणजे घाम सुटणे व मुखाची व शरीराची कान्ती (वर्ण, तेज) एकदम कमी होणे हे दोन भाव प्रगट होऊं शकतात. **५.६-७ - रोमांच, कंप व स्वरभंग** (कंठदाटणे, शब्द न उमटणे)- प्राणाने प्राणतत्त्वांतच सुरकांडी मारली म्हणजे मंद, मध्यम, तीव्र वेगानुसार एक, दोन किंवा तिन्ही भाव कमी जास्त प्रमाणांत प्रगट होऊं शकतात. (अनाहत चक्र) **८. प्रलय** - मूर्च्छा, तंद्री, निद्रा किंवा वेळ पडल्यास मरण हा भाव प्राणानें आकाश तत्त्वांत उडी घेतली म्हणजे उत्पन्न होतो.

असे हे आठ सात्विक भाव उत्पन्न होणे शक्य असते. येथे पंच भूतांच्या क्रमाने भाषांतरांत दिले आहेत. **बि.ल.ठे.** कित्येक वेळां त्याक्षुभित झालेल्या प्राणामुळे नाभीच्या खाली असे मोठे गोळे उठूं लागतात की त्यावेळी उभे राहणे, बसणे, व्यवस्थित बोलणे इत्यादि क्रिया अशक्य होतात. ते गोळे वरवर येऊं लागून प्राण कासावीस होतात व ते गोळे तीव्रतर होऊन त्यांचा दाब रक्ताशयावर पडत आहे असे अनुभवास येते. हे अति तीव्रतम झाल्यास यामुळेच प्राणोत्क्रमण होणे अशक्य वाटत नाही. **हे वर्णन भक्ति रसामृतसिंधूत किंवा इतर ग्रंथात पाहण्यात सापडले नाही.** ही अनेक वेळां प्रत्यक्ष स्वतः पाहिलेली स्थिती आहे. असे गोळे उठूं लागल्यावर उपरणे नाभीवर चांगले करकचून बांधले तर हे थोडेसे कमी होतात. हे वायुगोळे शमविण्यास अनुभवाने सिद्ध झालेले **औषध म्हणजे कढत पाणी भरपूर पिण्यास देणे.** पाण्याच्या जागी कढत पेयअसलेतरि चालते. **बि.ल.ठे.** - बाळंतिणींच्या पोटांत वायुगोळा उठतो त्यावर हा उपाय चांगला लागू पडेल असे वाटते, करून पाहण्यासारखा आहे. प्राणप्रक्षोभाने शरिरांतील जलतत्वाचे शोषण केल्यामुळे आंतड्यांतील वायूचा जोरांत प्रक्षोभ होऊन हे गोळे उठतात असे अनेक वेळां पुष्कळ वर्षे पाहिलेल्या अनुभवाने सिद्ध झाले आहे. कढत कढत जलाचा पुरवठा मुखावाटे केल्याने उपशम होतो. हे जसे या सात्विक भावांत घडते तसेच भय, शोक इ. विकारानी वायुगोळे उठल्यास त्यावरही हा उपाय लागू पडेल अशी खात्री वाटते.

हे सात्विक भाव प्रभूंचे गुणगान करतानां, पूजा, स्तुति, स्तोत्र, आरती, नामसंकीर्तन प्रार्थना इ. स्वतः करीत असतां त्या प्रमाणांत सहज प्रगट झाले पाहिजेत.

चौ. १२(१) काम आदि मद दंभ न ज्याला = काम आदि, मद आदि आणि दंभ आदि. कामादि = काम क्रोध लोभ, मदादि = मदमोहमत्सर, दंभादि = दंभ कपट कुटिलता, द्वेष, क्षोभ, ईर्षा, असूया इत्यादि समस्त विकार, पुढे नारदांस सांगितलेल्या

संत लक्षणांत या विकारांच्या अभावाचा उल्लेख आहेच. २/१३०/१-२ भक्तिलक्षणांत, व इतर ठिकाणी संतसाधु लक्षणांत यांचा अभाव वर्णिला आहेच. **(क) तात निरंतर बश मी त्याला** - येथे एकवचनाचाच प्रयोग आहे. सुचविले की कोणी एखादा विरळा भाग्यवंत या भूमिकेपर्यंत पोचतो. '-- मम भक्ति एक कुणि जोडी' (४/१६/१०) असे रामच म्हणतात. महेश म्हणतात 'श्रुतिगीता रघुनाथभक्ति ते । **रामकृपे कुणि एका मिळते'** (७/१२६/८) असा जो कोणी एखादा असेल त्याला भगवान सदासर्वदा वश असतात त्याच्या अधीन असतात. 'भक्ति अवशा वश करी' (५/२६ छं.) 'अहं भक्तपराधीनो ह्य स्वतंत्र इव..' (भाग.) त्याची सर्व चिंता ऐहिक पारमार्थिक योगक्षेम, प्रभु पाहतात. त्याच्यावर होणाऱ्या दुर्जनांच्या आक्रमणापासून त्याला सोडवितात, त्याचा प्रत्येक शब्द पुरा करतात. अत्यंत हलके समजले जाणारे कार्य सुद्धां वाटेल ते रूप घेऊन त्याच्यासाठी करतात. असल्या उदाहरणानी सर्व प्रसिद्ध संताची चरित्रे भरलेली आहेत म्हणून विस्तार भयास्तव येथे नकोत. 'रामदास रामाहुनि मोठे' होतात!

हिं. दो. । बचन कर्म मन मोरि गति भजनु करहि निःकाम॥
॥ तिन्ह के हृदय कमल महुँ करउँ सदा बिश्राम ॥१६॥

म. दो. । वचन कर्म मन मम गति भजन करिति निष्काम॥
॥ हृदयकमलिं त्यांचे सदा करतो मी बिश्राम ॥१६॥

अर्थ - ज्यांना वाणीने कर्माने व मनाने माझ्याशिवाय दुसरी गति नाही व जे निष्काम होऊन माझे (वचन कर्ममनाने) भजन करतात त्यांच्या हृदय कमलांत मी सदा विश्राम करतो।दो.१६)॥

टीका. (१) वि.ल.ठे. - मागील चौपाईपर्यंत (ताके) अशी एक वचनी भाषा वापरली व जो क्रमाक्रमाने भक्तिच्याच पायऱ्या चढून भगवंताला वश करतो तो एखादा क्वचित, विरळा असतो हे दाखविले. येथे करहि - करिति, करतात तिन्ह के = त्यांच्या, असे बहुवचन वापरून **तो भक्त व हे भक्त असा भेद दर्शविला आहे.** यांत फार गूढ भाव आहे. २/१३०/१-२ ची टीका लिहितानां हा गूढभाव प्रगट झाला होता पण या बहुवचनाकडे त्यावेळी लक्ष गेले नव्हते ते याक्षणी (१/१२/१९५४) अनुवाद व भाषांतर लिहितानां गेले - व पूर्वी स्फुरलेल्या भावाला फार बळकटी आली. (क) या बहुवचनाने हे सुचविले की मागल्या चौपाईपर्यंत वर्णिलेली भक्ति भक्तिच्या सहा पायऱ्या जेव्हां चढाव्या तेव्हां (प्रेमभक्ति, रसरूपाभक्ति) प्राप्त व्हावयाची पण हे साधण्याची पात्रता फारच थोड्यांची असते. (ख) शरभंग म्हणाले की मी सकल साधन हीन आहे, सुतीक्ष्ण म्हणाले 'ज्ञान विरति भक्ति न मनिं काही॥ सत्संग न जप योग न याग न चरणसरोजी दृढ अनुराग न' पुढे हनुमान व बिभिषण असेच म्हणतात. म्हणजेच वर वर्णन केलेल्या सहा पायऱ्या सुतीक्ष्ण, शरभंग, हनुमान, बिभीषण यांच्याजवळ नव्हत्या, तरि त्याना प्रेमभक्ति मिळाली व भगवान त्यांच्या हृदयांत

राहिले. ''वचन कर्ममन मम गति भजन करिति निष्काम' हे लक्षण सुतीक्ष्णाला अगदीं शब्दशः लागू आहे. **'एक हि बाणा कृपानिधाना। तो प्रिय ज्याते गति ना आना'** (१०/८) **'राम सुसेवक मन कृतिबचनी'** (१०/२) राम सु-सेवक = भजन करिति निष्काम. (ग) म्हणून या दोह्यांत मुख्य भाव हा आहे की जे पूर्ण अनन्यगतिक आहेत व ज्यांना वरील भक्तिसोपान चढण्याची सुद्धां शक्ति नाही व फक्त एक भगवंताचाच भरवंसा असून अकाम होऊन कर्माने वाणीने व मनाने भजन करतात ते सुतीक्ष्णासारखे 'पदसेवक' अनेक होऊ शकतात आणि त्यांच्या हृदयकमलांत राम विश्राम करतात. ते सुतीक्ष्ण म्हणतात 'चरण सरोजी दृढ अनुराग न' या दोह्यांत ही अनुरागाने भजन करण्याची अट नाही. 'निष्काम' एवढी एकच अट आहे. सुतीक्ष्णाला कसलीच दुसरी कामना नव्हती. भगवंताची भेट व्हावी एवढी एकच तळमळ होती. अशा भक्तांबद्दलच **'नमामि भक्तवत्सलं कृपालु** शील कोमलं।। भजामि ते पदाम्बुजं । **अकामिनां** स्वधामदं ।।अत्रि.१) हे वचन आहे. हा सुतीक्ष्णाचा मार्ग वरील भक्तिसोपानापेक्षां फारच सोपा असल्याने या मार्गाने पुष्कळ जाऊं शकतात. भक्तिसोपान चढून भक्ति प्राप्त करणे हा बलवंताचा मार्ग आहे, व हा दुसरा दीन दुर्बळांचा अनन्यगतिकांचा मार्ग आहे. गोस्वामी याच मार्गाने गेले.

(२) **हा अर्थ न घेतल्यास** एक अडचण म्हणजे एकवचन व बहुवचन यांचा समन्वय कसा करावयाचा? व दुसरी मोठी अडचण म्हणजे 'काम आदि मद दंभ न' असे एकदां म्हटल्यावर लगेच पुढल्याच ओळींत 'निष्काम' शब्द पुन्हां कां? आणि तिसरी अडचण म्हणजे 'मनतनवचन-भजन दृढनेमां' (चौ.९) असे म्हटल्यावर त्यांच्याच विषयी हा दोहा असेल तर 'भजन करिति' पुन्हां कां? एकाच प्रकाराबद्दल एकदां एक वचन व दोनदां बहुवचन वापरण्यांत **विसंगति दोष** आहे भजन करिति व निष्काम यांत **दोनदां पुनरुक्ति दोष** होतो व सुतीक्ष्ण, शरभंग, हनुमान व विभीषण यांचा समावेश वरील भक्तिसोपानांत होत नाही म्हणजे **अव्याप्ति दोष** होतो. दोह्याचा उत्तरार्ध मागला 'तो' व पूर्वार्धात वर्णिलेले 'हे अनेक' या दोन्ही प्रकारांनां लागू आहे. वश होतो म्हणजे त्याच्या हृदयकमळांत सदा विश्राम करतो व यांच्या हृदयकमलांत विश्राम करतो.

(३) **बचन कर्म मन मम गति** - 'वाणीने कृतीने किंवा मनाने सुद्धां दुसऱ्या कोणाचा किंवा कशाचा भरवसा धरीत नाहीत, आशा करीत नाहीत. आपले दुःखकष्टादि निवारण व्हावे म्हणून कोणापुढे तोंड वेंगाडीत नाहीत. शरीराने सुद्धां दुसऱ्या कोणाचा आश्रय करीत नाहीत. एका भगवंताशिवाय आपला कोणी रक्षक, पोषक, हितकर्ता, भयहर्ता, सुखदाता, दुःखनिवारक जगांत दुसरा कोणी आहे असे स्वप्नांत सुद्धां मनांत येत नाही. हनुमान म्हणतात 'सेवकसुत पतिमातृभरोशी। वसति निचिंत तयां प्रभु पोशी (४/३/४) सुखदुःखात्मक जे काही घडते ते तो माझ्या कल्याणासाठीच घडवीत

असतो, असा दृढ विश्वास असतो. आपण अमुक साधन करूं व भगवान आपणावर कृपा करतील असा भक्तिमार्गीय साधनाचा सुद्धां ज्यांत भरंवसा नसतो स्वर्गमोक्षादिकांची सुद्धां ज्यांस इच्छा नसते, रघुनाथ माझे स्वामि व मी वेडा वाकडा, मूर्ख टोणपा, साधनहीन असलो तरि त्यांचा दीन दास आहे हा व असा पक्का दृढ विश्वास असतो की माझ्या सारख्या साधनहीन दीनाची उपेक्षा प्रभु कधीच करणार नाहीत. अशा विश्वासाने भेटीसाठी तळमळत, अरण्यांत आईपासून चुकून दूर गेलेल्या बालकाप्रमाणे आपल्या रामाईला हाका मारीत = भजन मात्र करीत राहतात बालका प्रमाणे त्याचे स्मरण करतात. याशिवाय दुसरे ज्यांना करतांच येत नाही, करवत नाही अशांच्या हृदयकमलांत भगवान सदा विश्राम करतात.

(४) सदा करतो मी विश्राम - ईश्वर सर्वांच्या हृदयांत असला तरी निराकार रूपाने असतो जसा काष्ठांत अग्नि. इतर हृदयांत त्याला विश्रांति मिळत नाही. जसा ''सर्व चुके परि गृहयुवतीचा न चुके कधि आणा' तशा रोज सकाळ संध्याकाळ तरि ।। पुत्रान् देहि, धनं देहि यशो देहि द्विषो जहि।। दुःखंहर सुखं देहि वांछितं कुरूमे सदा।। अशा देहि, देहि देहि, जहि, हर, कुरु, दक्ष, पाहि **वगैरे आज्ञा निदान श्रवण तरि कराव्या लागतात. जणूं ईश्वर म्हणजे माणसांचा एक गुलामच! (क)** तो सर्वांच्या **हृदयांत निराकार रूपाने राहण्याचे कारण** असे आहे की अनेक मानस रोगानीं हृदयांत नुसती घाण, दुर्गंधिच भरलेली असते. हृदय जेव्हां कमल बनेल, हृदय जेव्हां भूषण बनेल, तेव्हां सगुण रूपाने राहतात 'कं जलं अलति भूषयति अल भूषणादौ' (अ.व्या.सु) = कमल. प्रेमभक्तिजलाचे भूषण बनेल हृदय तेव्हां तेथे राहतात. येथे हृदयि निवास करतो असे न म्हणतां विश्राम करतो असे म्हटले. (क) वाल्मीकीनी भगवंताच्या निवासस्थानांस जी विशेषणें लावली आहेत ती सर्व एकत्र केली व 'निवासस्थान' याला लावली म्हणजे ते विश्रामस्थान होई. 'हृदय सदन **सुखदायक**, मन **मंदिर, शुभ सदन, सुनिकेत,** आपले **निज** गेह.. सुखदायक, मंदिर, शुभ = पवित्र, सु = मोठे, विशाल, स्वतःचे घर. स्वतःचे घर असून एका लहानशा खोलीत सर्व सामान व आठ माणसे। त्याला काय विश्राम स्थान म्हणतां येईल. ज्या घरांत सारखा भिकाऱ्यांचा ससेमिरा कानांवर येईल तेथे सुख कुठले ? बाकी सगळ्या गोष्टी आहेत. सुंदर, विशाल, पवित्र, सुखदायक, मंदिरासारखे प्रसन्न राहील काय ? या प्रत्येक विशेषणाचा विशेष अर्थ तेथे टीकेत पहावा व विस्तार करावा म्हणजे अशा भक्तांच्या हृदयाची व त्यांच्या आणि भगवंताच्या संबंधाची कल्पना करता येईल. आतां दोन चौपायांत या प्रकरणाचा उपसंहार करतील.

श्रीमानसगूढार्थ चंद्रिका अरण्यकांड अध्याय दुसरा समाप्त.

●●●

अध्याय तिसरा

हिं. । भगति जोग सुनि अति सुख पावा। लछिमन प्रभु चरनन्हि सिरु नावा॥१॥

। एहि बिधि गए कछुक दिन बीती। कहत बिराग ग्यान गुन नीती ॥२॥

म. । भक्तियोग परिसुनी सुखी अति । लक्ष्मण शीर्षा प्रभुपदिं नमवति ॥१॥

। गेले काहिं दिवस या रीती । विरती ज्ञान कथित गुणनीती ॥२॥

अर्थ - भक्तियोग श्रवण करून लक्ष्मण अति सुखी झाले व त्यानी प्रभूच्या पायांवर मस्तक ठेऊन नमस्कार केला॥१॥ अशा रीतीने वैराग्य, ज्ञान, गुण व नीति कथन करण्यांत काही दिवस (पंचवटीत) निघून गेले॥२॥

टीका. चौ. १(१) **भक्तियोग परिसुनी** - सुचविले की भक्तियोग प्रकरण समाप्त झाले म्हणजेच बाकीच्या योगांने जे निरूपण केले ते भक्तियोगाच्या अंगभूत समजावे. **(क) सुखी अति** - भक्तियोग श्रवण केल्याने लक्ष्मणांस अति सुख झाले भाव हा आहे की ज्ञान, वैराग्य, कर्म (धर्म) यांच्या श्रवणाने सुख झाले पण भक्तियोगाने अतिसुख झाले. प्रभुमुखाने काहीही श्रवण करण्यास सापडले असते तरि लक्ष्मणांत सुख झाले असते. भक्तांस भक्ति, गुरु व नाम यांचे महात्म्यादि श्रवण कथन करण्यांत जेवढा आनंद होतो तेवढा इतर योगानी होत नाही. **(ख)** अतिसुख 'सतत मिळावे व टिकावे' असे वाटत असेल तर नेहमी भक्तियोगाचे श्रवण, कथन, भजन केले पाहिजे प्रेमभक्ति प्राप्त झाल्यावर सुद्धां 'भक्तिशास्त्राणि मननीयानि **तदुद्बोधक कर्माण्यपि करणीयानि'** (ना. भ. ७६) असे नारद सांगतात. याने प्रेमाची वृद्धि होईल. एवढ्याच साठी गोस्वामीनी मानसांत सर्व रसांचा परिपोष करून प्रत्येक ठिकाणी त्यांचा लय भक्तिरसांत केला आहे. प्रत्येक काण्डांत भक्तिरस भरपूर भरून ठेवला आहे, पण या लहानशा काण्डांत, मायापुरींत तर तो अगदी रेलचेल भरला आहे. 'मामेव ये प्रपद्यंते' मायामेतां तरन्ति ते'(भ.गी.)

(२) या प्रकरणाचा **आरंभ सुख व प्रभु शब्दांनी केला 'सुखे एकदां प्रभु आसीन'** (१४/५) व या उपसंहाराच्या चौपाईत 'सुख व 'प्रभु' आहेतच. हे दोन्ही शब्द वापरून, लक्ष्मणाने नमन केल्याचे येथे उपसहांरांत सांगितले. याने सुचविले की उपक्रमाच्या वेळी सुद्धां लक्ष्मणाने असेच नमन केले.

चौ.२(१) या रीती - मागे वर्णन केल्या प्रमाणे, लक्ष्मणाने प्रभु- सेवकभावाने विचारावे व प्रभूनी बंधुभावाने सांगावे, अशा रीतीने काही दिवस गेले. काही दिवस म्हणजे काही काळ. **(क) विरती ज्ञान गुण नीती** - मागील प्रकरणांत वैराग्य ज्ञान आणि धर्म (= नीति) यांचे अति संक्षेपाने वर्णन केले 'गुण वश जीते' (चौ.१५/६) असा त्रिगुणांचा नुसता उल्लेख केला म्हणून लक्ष्मणाने यांच्या विषयी प्रश्न क्रमा क्रमाने

विचारले व भक्तियोगाचे जसे सविस्तर वर्णन केले तसे प्रभूनी इतर योगांचे केले. **(ख) गुण** = त्रिगुण, त्यांचा स्वभाव, त्यांचे कार्य, त्यानी मिळणारी गति, ते बंधक केव्हां होतात, इत्यादि विचारले आणि प्रभूनी सविस्तर सांगितले. **(ग) नीति**-धर्मनीति, राजनीति, वैयक्तिक व सामाजिक नीति यांत कोणत्या वेळी कोणत्या नीतीला प्राधान्य द्यावे इत्यादि चर्चेचा हा फार मोठा विषय आहे. येथे अरण्यकांड पूर्वार्ध संपले असे म्हणण्यास हरकत नाही. यापूर्वार्धांत १६ दोह्यांत ९ प्रकरणें व चार स्तुति! आतां सूपनखा येईल व अवतारकार्यास प्रारंभ होईल. उत्तरार्धांत तीस दोहे व एक स्तुति आहे.

अरण्यकाण्ड उत्तरार्ध - (१७/३-४६)

'शूर्पणखा-श्रुति-नासा-खंडन'' प्रकरण (१७/३-दो. १७)

हिं. । सूपनखा रावन कै बहिनी । दुष्ट हृदय दारुन जस अहिनी ॥३॥
। पंचबटी सो गइ एक बारा । देखि बिकल भई जुगल कुमारा ॥४॥
। भ्राता पिता पुत्र उरगारी । पुरुष मनोहर निरखत नारी ॥५॥
। होइ बिकल सक मनहि न रोकी । जिमि रबिमनि द्रव रबिहि बिलोकी ॥६॥
म. । शूर्पणखा जी रावण-भगिनी। दुष्ट हृदय दारुण जशी अहिनी॥३॥
। पंचवटिस एके दिनिं आली । बघुनि कुमारां विकल जहाली ॥४॥
। भ्राता पिता पुत्र उरगारी । पुरुष मनोहर निरखत नारी ॥५॥
। होइ बिकल नावरं शके मन । जसा द्रवे रविमणि रवि पाहुन ॥६॥

अर्थ - रावणाची बहीण (भगिनी) शूर्पणखा जी नागिणी सारखी दुष्ट हृदयाची व भयानक होती ॥३॥ ती एके दिवशी पंचवटीस आली आणि दोन कुमारानां पाहून (कामाने) विव्हळ झाली।।४।। हे उरगारी! (गरुडा) सूर्याला पाहून जसा सूर्यमणी द्रवतो तशी स्त्री भाऊ, बाप, पुत्र इ. मनोहर पुरुषाला पाहून (काम) विव्हळ होते आपले मन आवरूं शकत नाही.

टीका. - शूर्पणखा - सुपाच्या एवढाली नखे असलेली म्हणून तिचे नांव शूर्पणखा. ही रावणाची धाकटी बहीण. हिचा विवाह पाताळांतील एका दानवा बरोबर झाला होता व तिला सांब नांवाचा एक मुलगा होता. कालिकेय दैत्याबरोबर रावणाचे युद्ध चालू असतां रावणाच्या हातून शूर्पणखेचा नवरा मारला गेला. युद्ध संपल्यावर ती लंकेत रावणाकडे आली. तिचे सांत्वन करून तिचे समाधान करण्यासाठी रावणाने तिला जनस्थानांतील **पंचपुरी दिली.** तिच्या संरक्षणासाठी खरदूषण हे रावणासारखेच बलवान राक्षस व चौदा हजार घोर राक्षसांचे सैन्य रावणाने दिले. खर राजा झाला व शूर्पणखेला मुख्य प्रधानपद दिले गेले. तिचा मुलगा सांबसुद्धां रावणासारखाच घोर

व बलवान होता. अजिंक्यपद व अमरत्व प्राप्त करून घेण्यासाठी तो जनस्थानांतच एका एकांत स्थळी घोर तपश्चर्या करीत बसला होता, व त्याच्या अंगावर झाडाझुडपांच्या मोठ्या जाळ्या वाढल्या होत्या.

समिधा, कंदमुळे वगैरे आणण्यासाठी वनांत गेलेले लक्ष्मण एका जाळी जवळ फळे काढीत होते तोच एक विकराल खड्ग आकाशांतून येतानां दिसले. लक्ष्मणाने ते हाताने पकडले व धार कशी काय आहे हे पाहण्यासाठी त्या जाळीवर एक वार करून पाहिला, तोंच लाल भडक रक्ताचे पाट वाहू लागले. लक्ष्मणास वाटले की कोणीतरी महातपस्वी ब्राह्मणाची हत्या आपल्या हातून चुकून झाली. लक्ष्मण परत आले व सर्व हकीगत रामचंद्रांस सांगितली. रघुनाथाने सांगितले की काही काळजी करूं नकोस, अत्यंत सावधगिरीने त्याच ठिकाणी जाऊन कोण मारला गेला ते नीट पाहून ये. जाऊन नीट पाहिले तो एक घोर महा अक्राळ विक्राळ राक्षस मेलेला दिसला. लक्ष्मण परत आले व सर्व सांगितले. रघुवीराने बजावले की आता पुढे सूड घेण्यासाठी राक्षस कोणत्या रूपाने येतील हे सांगतां येत नाही तरि माझ्या संमतीशिवाय कोणतीहि गोष्ट करू नकोस व अत्यंत सावध रहा.

यावेळी शूर्पणखा लंकेत होती. तिला रात्री भयानक दुःस्वप्ने पडली. ती विमानाने पद्मपुरींत आली. वनांत हिंडत असतां पुत्र मरून पडलेला दिसला. शत्रु कोण याचा तपास करीत हिंडत असतां पंचवटीत आली, तो लक्ष्मणाच्या हातांत खड्ग दिसले. या शत्रूचा नाश कसा करावयाचा याचा विचार करूं लागली. पुत्राला मारणाराचा विनाश शक्तीने करवणार नाही हे ओळखून ठरविले की कपटाने याची बायको बनून तो रात्री झोपलेला असतां विनाश करावा. असे ठरवून पंचवटीस आली. पुढील कथा मानसांत आहेच. अधिक विस्तार भा.रा. व वा.रा. यांत पहावा.

चौ. ३(१) रावणाची बहीणच ती! तिच्या स्वभाव व शील कसे असेल याची कल्पना यावरून करतां येईल. क्रूर, व्यभिचारिणी, रावणाच्या सारखीच विशाल देहाची दुष्ट राक्षसी हे सुचविले. **(क) दुष्ट हृदय** - जिचे हृदय अधर्मी कामविकाराने दूषित झाले आहे अशी '**स्त्रीषु दुष्टासु**...वर्णसंकर;२१० (भ.गी.) **(ख) अहिनी** - दीर्घद्वेषी, दूर ठेवण्यास योग्य, चपल, मारक विषारी, तेजस्वी इ. नागिणीच्या गुणांची खाण, हे सुचविले.

चौ.४(१) बधुनि कुमारां - सुतीक्ष्णाने रामचंद्रास 'कोशलाधीश कुमार' म्हटले आहे. (१२/७) राम विवाहित आहेत हे सुतीक्ष्णांस व अगस्त्यांस माहीत असून सुद्धां 'कुमार' म्हटले आहे कारण ते कुमारा सारख्या वयाचे दिसत. याने सुचविले की कुलटा, व्यभिचारिणी आहे. हिने दोघांनां पाहिले पण त्यांनी तिला पाहिली नाही.

चौ.५-६ (१) उरगारि! - भाव हा की साप तुमचे भक्ष्य शत्रू आहेत. 'अहिनी' असे

आधी म्हणून नंतर उरगारी = अहिरिपु! असे म्हटले याने सुचविले की सापीण कितीहि मोठी दुष्ट भयानक असली तरि तुम्ही तिला खेळवीत खेळवीत मारता तसे या दुष्टेचे होणार! **(क) भ्राता पिता पुत्र** - यानां पाहून साधारण व्यभिचारिणी स्त्रियासुद्धां काम विव्हल होणार नाहीत हे खरे पण यांच्या सांनिध्यांत एकांतांत स्त्री राहील तर काही नेम सांगता येत नाही. म्हणूनच म्हणतात की 'मात्रास्वस्त्रा दुहित्रा वा न विविक्तासने वसेत्' यांच्या बरोबर सुद्धां एकांतात जवळ बसू नये. **(ख) पुरुष मनोहर निरखत नारी** - यांतील पाहिले तिन्ही शब्द भावपूर्ण आहेत. I. मनुज, नर, मनुष्य वगैरे न म्हणतां 'पुरुष' शब्द वापरून पौरुष असलेला मनुष्य हा गूढार्थ सुचविला. शूर्पणखा यांच्या विषयी रावणास सांगत असतां सुद्धां = पुरुषसिंह वनि मृगये अटती' (२२/३) असे म्हणाली, नरसिंह, नाही म्हणाली **II. मनोहर** - याने आणखी एक गुण सुचविला, तो सुंदर, रुचिर, चारु, शरीर, बांधा, इत्यादि शब्दांनी सहज दाखविला जात नाही. मनहरण करण्यासारखे सौंदर्य, शरीर, बांधा, इत्यादि गुणानी युक्त असा. जो पुरुष एका स्त्रीला मनोहर ठरेल तो अशा सर्व दु:शील स्त्रियाना मनोहर वाटेलच असे नाही, **'भिन्न रुचिर्हिलोक:'** III. =**निरखत** - या शब्दाने सुद्धां दूषित हृदय दाखविले जातेच. परपुरुषाच्या मुखाकडे निरखून पाहणे हा कुलीन सच्छील स्त्रियांचा स्वभाव नाही, हा कुलटांचा स्वभाव असतो. आजच्या स्त्रीस्वातंत्र्यांच्या काळात सुद्धां परपुरुषाकडे निरखून पाहणाऱ्या स्त्रीला सुशील स्त्रिया वा पुरुष सुशील म्हणणार नाहीत. शूर्पणखा कुलटा होती. असती होती, हे पुढे आणखी स्पष्ट होणार आहेच.

(२) **नावरूं शके मन** - अशा स्वैरिणी, असती स्त्रीच्या ठिकाणी मग जात, पात, नाते, कुल, वय, काळ, स्थळ, परिस्थिति, लज्जा, भय इत्यादि, कसलाही विचार शिल्लक रहात नाही. दीपज्योति पाहिल्यावर पतंग जसा मोहित होऊन उडी घालतो तसे अशा स्त्रीचे मन अनावर होते. 'कामातुराणां न भयं न लज्जा' 'काम वात'आहे, तो झाला की रोगी बुद्धिभ्रष्ट होतो त्याची विवेकशक्ति नष्ट होते. **(क) होई विकल - येथे एकवचन वापरले आहे.** सुचविले की जसा भक्तिसोपानाच्या पायऱ्या चढून प्रेमभक्ति प्राप्त होणारा कोणी एखादा विरळा असतो तशी भ्राता पिता पुत्रादिकानां पाहून सुद्धां काम विव्हळ होणारी कुलटा स्त्रियांत सुद्धां क्वचित एखादीच असते. जेथे सर्व साधारण नियम सांगितला आहे तेथे बहुवचन वापरले आहे. उदा. **'भजहिं** नारि पर पुरुष अभागी' हे दु:शील स्त्रियांच्या बद्दलच आहे. **'सौभागिनी** विभूषन हीना' (७/९९/४-५) भजहिं न सौभागिनी बहुवचने आहेत. तसे येथे 'होहिं विकल' न म्हणता हिंदीत सुद्धां 'होई विकल' असे म्हटले आहे. **हा मुद्दा मुद्दाम विशेष लक्षांत ठेवणें जरूर आहे.** पण सहसा या लहानशा भेदाकडे टीका लेखकांचे सुद्धां लक्ष जात नाही मग कुतर्की कशाला लक्ष देतील?

(३) **जसा द्रवे रविमणि रवि पाहुनि - रविमणि** = सूर्यकान्त मणि. सूर्याला पाहिल्या

बरोबर सूर्यकान्त मणि द्रवतो म्हणजे त्याच्यांत एक विशिष्ट गति, शक्ति उत्पन्न होऊन त्या मण्यांतून अग्नि प्रवाहित होतो. तशीच अनावर गति, विशिष्ट विकार शक्ति, कामी स्त्रियांच्याच नव्हे तर पुरुषांच्याही चित्तांत व शरीरांत उत्पन्न होते. त्याने कामाग्नीच्या ज्वाला त्यांच्या हृदयांत व शरीरांत भडकतात व त्यामुळे श्रृंगार रसाचा स्थायी भाव जो रति तो द्रवित होतो व श्रृंगार रसाच्या प्रवाहांत त्यांचे मन वहात जाते हा भाव येथे आहे. पाण्याचे लोट म्हणतात तसेच अग्नीचे लोट (प्रवाह) असेही म्हणतात. **द्रु = द्रवणे** = जाणे, वाहणें धावणे, पळणे असे अर्थ आहेत. सूर्यकान्तातून जलाचा प्रवाह निघत नसला तरि अग्नीचा प्रवाह निघत असतो. हितोपदेशांतील. 'सुवेषं पुरुषं दृष्टा भ्रातरं यदि वा सुतं। योनिः क्लिद्यति नारीणां सत्यं सत्यं हि नारद (श्लोक मा. पी. मधून घेतला) ठळक अक्षरांतील तीन शब्द असलेले अनेक श्लोक आहेत. त्यांतील अश्लीलता टाळून तोच भाव सुचविण्याची **ही मानसकाव्यकला प्रशंसनीय नाही असे सज्जन म्हणतील काय? वि.ल.ठे.** या मूळ श्लोकाचा काया पालट तुलसी दासानी कसा व **किती केला पहा** - 'सुवेषं' च्या जागी 'मनोहर' 'दृष्टा'च्या जागी निरखत' हा फरक जाणून बुजून केलेला नाही काय? व नारीणां असा सर्व स्त्रियांविषयी सिद्धान्त सांगितलेला अति व्याप्ति दोषाने युक्त असल्याने 'होइ बिकल' व नारी' असे एकवचन जाणून बुजून वापरले. इतका वेळ शूर्पणखा दूर होती, रघुकुलकुमारांस दिसली नव्हती आता जवळ जाईल.

हिं.। रुचिर रूप धरि प्रभु पहि जाई । बोली बचन बहुत मुसुकाई ॥७॥

। तुम्ह सम पुरुष न मो सम नारी । यह सँजोग बिधि रचा बिचारी ॥८॥

। मम अनुरूप पुरुष जग माही । देखेउँ खोजि लोक तिहु नाही ॥९॥

। ताते अबलगि रहिउँ कुमारी । मनु माना कछु तुम्हहि निहारी ॥१०॥

म. । रुचिर रूप धरि ये प्रभुपासी । स्मित बहु करुनि बदे बचनासी ॥७॥

। पुरुष तुम्हां सम नारि न मज सम । विधि विचारि रचि हा योगोत्तम ॥८॥

। मम अनुरूप पुरुष बघतां ही । सोधुनि लोकत्रयांत नाही ॥९॥

। म्हणुन कुमारी असे आजवरि । तुम्हां न्याहाळुनि तोष कांही तरि ॥१०॥

अर्थ - तिने सुंदर रूप धारण केले आणि प्रभुपाशी आली व पुष्कळ स्मित करून म्हणाली की ।।७।। तुमच्या सारखा पुरुष नाही व माझ्या सारखी स्त्री नाही. (तेव्हां) हा उत्तम योग विचारी विधीनेच जुळवून आणला आहे।।८।। मी तिन्ही लोकांत सोधून पाहिले पण माझ्या योग्यतेचा, मला अनुरूप, असा पुरुष कुठे दिसला नाही ।।९।। त्यामुळे आजपर्यंत मी कुमारी राहिले आहे (पण आज) तुम्हांला न्याहाळून पाहिल्यावर काही तरि । थोडा तरि, पूर्ण नाहीच) संतोष वाटला।।१०।।

टीका. चौ. ७(३) सूचना - वा.रा. प.पु. अ.रा. यांत कपटवेष घेऊन आल्याचा

उल्लेख नाही भावार्थ रामायणांत आहे. 'कामरूप सब अति मायावी। स्वप्निहि धर्म दया ना ठावी। (१/१८१/१) 'असुरनिकाय उपद्रव करती । विविधरूप मायेने धरती'(१/१८३/४) अशी मायावी उपद्रवी, अधर्मी, निर्दय आहे हे ठरले (क) प्रभु - याने सुचविले की 'प्रभु सर्वज्ञ सर्व - उरवासी' असल्याने त्यानी तिचे सर्व कपट जाणले व आतां काहीतरि प्रभुत्व दृष्टीस पडणार. **अनोळखी परपुरुषाशी हसत बोलणे हे कुलटा लक्षण आहे.**

चौ. ८-१०(१) पुरुष तुम्हांसम - येथे पुन्हां पुरुष शब्दच वापरला. **न नारि मज सम** - भाव हा की ही तुमच्या जवळ असलेली स्त्री माझ्या सारखी सुंदर नाही. तुम्ही सुंदर, मनोहर आहांत, पण ही स्त्री तुम्हांला शोभण्यासारखी, अनुरूप नाही मीच आहे. वा. रा. अ. रा. वगैरेत ती घोर राक्षसी रूपानेच आली असून सुद्धां वरच्या सारखेच म्हणाली आहे. विधवा, पुत्र मोठा होऊन मेलेला असतां, अशा प्रकारची प्रणयप्रार्थना असत्य बोलून करीत आहे! **(क) सोधुन लोकत्रयांत नाही** - तिन्ही लोकांतील पुरुषानां सोधून सोधून पाहिले असे म्हणणारी विधवा असून म्हणते की मी कुमारी आहे, व सुंदर, मनोहर, परमपौरूषसंपन्न अद्वितीय पुरुषांशी लग्न करूं पाहणारी आहे! **(ख) तुम्हां न्याहाळूनि** - हे पुन्हां पुश्चली लक्षण! **(ग) तोष काहि तरि** -भाव हाकी पूर्ण संतोष नाहींच वाटला पण अगदी मला पूर्ण अनूरूप पुरुष त्रैलोक्यांतच नाही. त्यांतल्या त्यांत तुम्ही काही तरि शोभण्यासारखे आहांत. माझ्या अगदी अगदी मनासारखे नसलात तरि आतां किती वाट पाहणार! ही सुसंधि सुदैवाने आलेली कां दवडावी? रामचंद्रांच्या अनुपम लावण्याला सुद्धां आपल्या लावण्यापेक्षां कमी लेखणारी! 'अधम अभिमानी' आहे.

हिं । सीतहि चितइ कही प्रभु बाता । अहइ कुमार मोर लघु भ्राता ॥११॥
। गइ लछिमन रिपु भगिनी जानी । प्रभु बिलोकि बोले मृदु बानी ॥१२॥
। सुंदरि सुनु मैं उन्ह कर दासा । पराधीन नहिं तोर सुपासा ॥१३॥
। प्रभु समर्थ कोसलपुर राजा । जो कछु करहिं उनहि सब छाजा ॥१४॥

म. । सिते बघत बदले प्रभु बाई । असे कुमार किं मम लघु भाई ॥११॥
। ये, रिपुभगिनी जाणुनि लक्ष्मण । प्रभुसि बघत मृदु वदले तत्क्षण ॥१२॥
। श्रुणु सुंदरि मी सेवक यांचा । पराधीन, नहि तुला सुखाचा ॥१३॥
। प्रभु समर्थ कोसलपुर - राजे । जे करतिल ते त्यां सब साजे ॥१४॥

अर्थ - सीतेकडे बघत प्रभु तिला म्हणाले की बाई । माझा धाकटा भाऊ कुमार आहे की! ॥११॥ (हे एकतांच) ती आली लक्ष्मणाजवळ, शत्रूची बहीण आहे असे (प्रभुप्रेरणेने) जाणून प्रभुकडे बघत लक्ष्मण तत्क्षणी मृदु वाणी ने म्हणाले की ॥१२॥ सुंदरी ! ऐक मी यांचा सेवक आहे, पराधीन आहे मी तुला सुखाचा ठरणार नाही.

(माझ्यापासून तुला सुख मिळू शकणार नाही)।।१३।। प्रभु (माझे स्वामी) समर्थ आहेत, ते कोसलपुरीचे राजे आहेत ते जे करतील (त्यानी दुसरे लग्न केले तरि) ते त्यानां साजेल-शोभेल. (मला नाही शोभणार)।।१४।।

टीका. चौ. १९(१) **तिते बचत** - ही एक बाई माझ्याजवळ आहे मला दुसरीची जरूर नाही हा भाव शूर्पणखेला सुचविला. सीतेला सुचविले की कशी मजा आहे, आहे की नाही तुमच्यापेक्षां सुंदर! तुमचे काय म्हणणे आहे? **(क) प्रभु शब्दाने सुचविले** की आपल्या प्रभुत्व शक्तीने सर्व मर्म लक्ष्मणास जाणविले. **(ख) अहे कुमार** (हिं. कुआर कुमार) येथील कुमार (कुमार) शब्दाबद्दल टीकाकारानी भवति न भवति चर्चा, व शंका समाधानाचे डोंगर उठविले आहेत. कुआरा = अविवाहीत असा अर्थ हिंदीत आहे. कुअँर व कुआर एकाच अर्थाचे आहेत. रामविवाह झाल्यावर जनकपुरींतच त्यांना अनेकवेळां कुंअर व मुलीना कुअरी म्हटले आहे १/३२६/१ १/३२२ छं. २ १/३२७ अयोध्येंत वरात आल्यावर ही कुअर म्हटले आहे १/३४८/७ ३५०/२ ३५४/२ २/१४६/७ पहा. सुमंत्र रामलक्ष्मणांस श्रृंगवेरपुरास पोचवून परत आला त्यावेळी सुद्धां तो त्या दोघांना कुअरच म्हणाला आहे म्हणून कुअर = अविवाहित पुरुष असा अर्थ घेणेच प्रमाद आहे. ती म्हणाली की मी कुमारी आहे राम म्हणतात की मी कुमार असलो तरि ही एक स्त्री माझ्याजवळ आहे. माझा धाकटा भाऊही कुमार आहे पण त्याच्या जवळ स्त्री नाही त्याने तुझा अंगिकार केला तर पहा तोही माझ्या सारखाच सुंदर आहे. तिचा उपहास करून, चिडवून तिचे दंभ कपट बाहेर पाडण्यासाठी, असत्य न बोलता प्रभु बोलत आहेत. **कुमार** = युवराज असा मुख्यार्थ संस्कृतात आहे. **'युवराजस्तु कुमारो भर्तृदारकः'** (अमरे १/७/१२) दुसरा अर्थ 'युवराज शिशौ...' शिशु, असा आहे. रामलक्ष्मणविवाहित असतां कवीनीच याच प्रकरणांत दोघानां कुमार म्हटले आहे व सुतीक्ष्णानेही म्हटले आहे. शूर्पणखेला कुठे पाहिजे आहे प्रथमवर नवरा? तसे असते तर तिने रामाला प्रथम प्रार्थना केलीच नसती. विवाहित अविवाहित हा प्रश्न तिच्यापुढे नाही. तिला मनोहर, पौरुषसंपन्न, देखणा, तरूण असा पुरुष पाहिजे आहे इतकेच.

(२) **वि.ल.ठे. - वाल्मीकी रामायणांतील हा प्रसंग** (अर = १८/२-४) सुद्धां आल्हाददायक आहे. प्रथम हे लक्षांत ठेवलें पाहिजे की तेथे शूर्पणखा तिच्या मूळ राक्षसी रूपानेच आली आहे, सुपा एवढाली नखे आहेत! तेथील रामवचने द्व्यर्थी आहेत. संस्कृत टीकाकारानी दोन अर्थ लावतानां नखाने होण्यासारख्या कार्यात वज्राचा उपयोग करून क्लिष्टता उत्पन्न केली आहे. राम म्हणाले - 'कृतदारोऽस्मि भवति भार्येयं दयिता मम।।२।। अनुजस्त्वेष मे भ्राता शीलवान् प्रियदर्शनः ।। श्रीमानकृतदारश्च लक्ष्मणो नाम वीर्यवान् ।।३।। अपूर्वी भार्यया चार्थी तरुण प्रियदर्शनः।। अनुरूपश्च ते भर्ता रूपस्याऽस्य भविष्यति ।।४।। या रामवचनांत उपहास

व असत्याभास आहे. (क) 'अहो! माझे लग्न झालेले आहे आणि ही माझी प्रिय पत्नी आहे ।।२।। हा माझा धाकटा भाऊ शीलवान आहे, सुंदर आहे, श्रीमान आहे व अकृतदारः अविवाहित आहे. याची पहिली बायको नाही भार्या असावी अशी याची अभिलाषा आहे, हा तरुण आहे, सुंदर आहे व तुमच्या या (राक्षसी भयानक) रूपाला तो अगदीं अनुरूप भर्ता आहे!।।३-४।। शूर्पणखेचे रूप पहा. दुर्मुखी महोदरी, विरूपाक्षी, लाल भडक केस असलेली, भैरवखरा, दारूणा, वृद्धा, वामभाषिणी, सुदुर्वृत्ता, अप्रिय दर्शना राक्षसी (१०-१२). अशी सुंदर! राक्षसी! लक्ष्मणाला अनुरूप भार्या आहे असे राम मनापासून म्हणतील का? (ख) रामवचनाचा **दुसरा अर्थ** - **'श्रीमानकृतदारश्च अपूर्वी भार्यया चार्थी'** याचा दुसरा अर्थ - श्रीमान + कृतदार श्रीश्च मानश्च कृती दाराः येन स श्रीमान कृतदार लक्ष्मी व मानप्रतिष्ठा याना ज्याने आपल्या स्त्रिया = दासी केल्या आहेत असा. अपूर्वी - न विद्यते पूर्वा यस्याः सा **अपूर्वी,** अपूर्वा अस्ति यस्य सः अपूर्वी भार्याया च अर्थी, आपली भार्या जवळ असावी, आपल्या अपूर्व भार्येला भेटावे अशी इच्छा असलेला तो अपूर्वी भार्यया अर्थी.

(३) लक्ष्मणाचे उत्तर सुद्धां **द्वर्थी वाक्य** आहे त्यांत पदश्लोकाची कल्पना करून प्रत्येक पदाचे दोन अर्थ करण्याची मुळीच आवश्यकता नाही. परंतु मर्म लक्षांत न आल्याने 'रामतिलक' टीकाकारानी द्राविडी प्राणायामाने गोंधळ उडविला आहे. लक्ष्मण म्हणतात -'एतां विरूपामसती करालां निर्णतोदरीम्।। भार्या वृद्धां परित्यज्य त्वामेवैव भजिष्यति' (११) 'एतां विरूपां असती करालां निर्णतोदरी वृद्धां भार्या परित्यज्य एवः त्वाम् एव भजिष्यति' हिला विरूप असलेल्या, असतीला, कराल, लोंबलेल्या पोटाच्या वृद्ध भार्येला टाकून हे (राम) **तुलाच** भजतील. यांतील दोन शब्दांच्या जागेची अदलाबदल करून अन्वयांत अगदीं थोडा बदल केला की लक्ष्मणाच्या मनांतील अर्थ अगदी सहज प्रगट होतो. 'एतां = हिला' याच्या जागी 'त्वा = तुला' घालावयाचा व 'तुला'च्या जागी 'हिला' घालावयाचा आदि 'भार्येला = भार्या शब्द हिलाच्या जवळ घेतला म्हणजे झाले 'त्वां विरूपां असतीं करालां निर्णितोदरीं वृद्धां परित्यज्य एषः एतां भार्या एव भजिति. तुला विरूप असलेल्या, असतीला, कराल, लोंबलेल्या पोटाच्या म्हातारीला (वृद्धां) टाकून राम हिला भार्येलाच भजतील.' असा सहज सरळ अर्थ लागत असतां रामतिलक (किंवा रामाभिरामी) टीकेत विरूपां असतीं इत्यादि प्रत्येक शब्दाचे दोन दोन अर्थ अतिशय ओढाताण करून लावले आहेत पण काही अर्थ समाधानकारक नाहीतच! लक्ष्मणाने तर आणखी थोडी टिंगल केली आहे. 'को हि रूपमिदं श्रेष्ठं संत्यज्य वरवर्णिनि।। मानुषीषु वरारोहे कुर्याद्भावं विचक्षणाः ।।१२।। हे तुझे श्रेष्ठ रूप टाकून हे वरवर्णिनि! सुंदरी! मानवी स्त्रियांवर कोणता शाहणा प्रेम करील? वाल्मिकी म्हणतात परिहास्य अविचक्षणा उपहासांतील मर्म न कळल्यामुळे तिला लक्ष्मणाचे वचन सत्यच वाटले (१३)!

सारांश - वा.रा.तील राम नरोत्तम म्हणून वर्णिलेले असतां सुद्धां तेथे असत्याचा लेश नाही अणि मानसांत राम परमात्मा आहेत हे जागोजागी डंके वाजवून घोषित केलेले असतां येथे उपहासांत सुद्धां असत्याची कल्पना मान्य करणे अनुचित आहे. राम थट्टेने खोटे बोलले असे म्हटले म्हणजे मग कलियुगी सत्पुरुषांनां वाटेल तितके असत्य बोलण्यास दाही दिशा मोकळ्या झाल्या! व सत्यसंध, सत्यकृत, एकवचनी ही विशेषणे निरर्थकच ठरली असे म्हणावे लागेल. **रामभक्त सुद्धां कधी थट्टेंत असत्य बोलत नाहीत व असत्य भाषण थट्टेतही करतील तर ते रामभक्त च नव्हेत!** त्यांनी रामभक्त न व्हावे हे चांगले.

चौ. १२-१३(१) ये - कुठे, कोणाकडे हे सांगण्यास सुद्धां सवड नाही इतक्या त्वरेने, रामवचन कानी पडताच धावली लक्ष्मणाजवळ. **रिपु भगिनी जानुनि** ही जाणीव प्रभूनी 'प्रेरक हृदिं रघुवंश विभूषण' दिली. प्रभुसि बघत = बोट दाखविणे मर्यादाभंग करणारे ठरले असते म्हणून प्रभूकडे बघत बोलले. **(क) शृणु सुंदरि!** ती स्वतःला सीतारामापेक्षां सुंदर समजत आहे म्हणून तिची भावना कायम ठेवण्यासाठी सामान्य विशेषण वापरले. वरोरुहा, वरवार्णिनी इत्यादि वा.रा. प्रमाणे म्हटले नाही. भाव हा की तुझ्या सारख्या त्रैलोक्य सुंदरीला मी अनुरूप नाही. **(ख) नहि तुला सुखाचा** - कवि सुचवितात की तुला सुखाचे नाहीच ठरणार पण दुःखदायक ठरणार आहेत. **ल.ठे. ही चौपाई उपवर तरुणींनी मुद्दाम मनन करण्यासारखी आहे.** जो सेवक, नोकर आहे तो आपल्या सुंदर तरुण बायकोला पाहिजे तेवढे सुख देण्यास समर्थ नसतो कारण तो पराधीन, परतंत्र असतो. 'पराधीन सुख तो स्वप्नी 'ना' (१/१०२/५). सेवकाला स्वतःच सुख मिळणे शक्य नसते मग तो बायकोला काय सुख देणार। पण आज गुलामच गोड वाटतात! हे गुलामी वृत्ति बुद्धिस्थ झाल्याचे लक्षण आहे!

चौ. १४(१) प्रभु समर्थ कोसलपुरराजे - साजे - भाव हा की ते माझे स्वामी आहेत, समर्थ आहेत. अयोध्येचे राजे आहेत. त्यांनी आपली बायको बरोबर आणली असली, तरि तुझा जर स्वीकार त्यांनी केला तर ते तुलाही बरोबर बाळगूं शकतील. राजे लोकांनी अशा सुंदर अनाथ स्त्रियानां सनाथ नाही करावयाच्या तर काय माझ्यासारख्या पराधीन सेवकानीं! सेवक असल्याने बायकोला सुख देतां येणार नाही. म्हणून शंभर बायका केल्यातरि ते त्यांस शोभेल! म्हणून तिकडे जमले तुझे तर बघ. वा.रा. लक्ष्मणाने पुष्कळच टिंगल केली आहे पण खोटे न बोलतां! आतां विशेषावरून सामान्यनियम सुभाषित रूपाने सांगतात.

हिं । सेवक सुख चह मान भिखारी । ब्यसनी धन सुभ गति बिभिचारी ॥१५॥
। लोभी जसु चह चार गुमानी । नभ दुहि दूध चहत ए प्रानी ॥१६॥
म. । दास इच्छि सुख मान भिकारी । व्यसनी धन सुगती व्यभिचारी ॥१५॥
। लोभि इच्छि यश चार गुमानी। बघति काढु नभदुध हे प्राणी ॥१६॥

अर्थ - सेवकाने सुखाची व मानाची इच्छा करणे। भिकाऱ्याने मानसन्मानाची, व्यसनी माणसाने धनाची (श्रीमंत होण्याची), व्यभिचारी व्यक्तीने सद्गती मिळविण्याची, लोभी माणसाने व घमेंडखोर हेराने (चार-हेर) यशाची इच्छा करणे, म्हणजे या प्राण्यांनी आकाशाचे दूध काढण्याचा प्रयत्न करणे आहे।।१५-१६।।

टीका. (१) **बयति कहुं नभ दुध हे प्राणी** - आकाशाला हाताने नुसता स्पर्शही करतां येत नाही. जो जो वर वर जाऊन त्याला स्पर्श करण्याचा यत्न करावा तो तो ते दूर दूरच जाते व जाणार मग दूध काढणे तर अगदींच अशक्य. त्या प्रमाणेच या दोन चौपायांत सांगितलेले सहा प्रकारचे लोक आपापली येथे सांगितलेली इच्छा पूर्ण करण्याचा प्रयत्न करतील तो तो त्यांची ती इष्ट वस्तु अधिकाधिक दूर जाईल. ते स्पर्श सुद्धां करूं शकणार नाहीत त्या इष्ट वस्तूला आणि दुःख मात्र पदरांत पडेल. (क) लक्ष्मणाने काही काळ नीतीचे श्रवण करण्यांत या प्रसंगापूर्वीच घालविला असल्याने - नीतिविषयक सहा सिद्धांत सहज निमित्त सापडतांच त्यांच्या मुखांतून बाहेर पडले. श्रवणाचे मनन चांगले झाल्याशिवाय असे घडणे शक्य नसते. उत्तम मनन केल्यामुळे **नीतिसिद्धांत लक्ष्मणाच्या चित्तांत किती दृढ झाले आहेत हे येथे सहज दाखविले.** **(ख) ल.ठे.** - येथील वचने सुभाषितासारखी वाटत असली व शूर्पणखेशी फक्त दास (सेवक) संबंधच दिसत असला तरि बाकीच्या पांच वचनांचा संबंध सुद्धां शूर्पणखेशी येथे प्रत्यक्ष आहे व अप्रत्यक्षपणे ही सुभाषिते रावणास लागू आहेत. व रामसेवकांस यांत उपदेश आहे.

(२) **दास इच्छि सुख मान** - ज्या सेवकाला सेवकधर्माचे पालन करून स्वामीची कृपा संपादन करावयाची असेल त्याने कायिक वाचिक मानसिक सुखाची व मान सन्मानाची अपेक्षा जरा सुद्धां करूं नये. ही इच्छा मनांत जरि असली तरि सेवा उत्तम प्रकारे घडणार नाही. **''द्वयं जहाति सेवकः सुखंच मानमेवच''** (सु.र.) या वचनाधारे सुख आणि मान या दोहोंचा संबंध सेवकाकडे येणेच योग्य आहे. **'सेवा श्ववृत्तिर्यैरुक्ता न तैः सम्यगुदाहृतम्।। स्वच्छन्द चरितःक श्वा विक्रीतासुः क सेवकः;** (रा.च.) सेवक होणे, सेवावृत्ति ही कुत्र्यांची वृत्ति आहे असे जे कोणी म्हणतात त्यांचे म्हणणे योग्य नाही. कारण स्वच्छंदाने हिंडणारा कुत्रा कुठे व ज्याने आपले प्राणदेहादि विकले आहेत असा सेवक कुठे (क) मी या दोघांचा सेवक असून तू माझी बायको होऊ पाहतेस म्हणजेच दासी होऊ पाहतेस त्यांची आणि तुला सुखाची व मानाची इच्छा आहे म्हणून तू महामूर्ख आहेस. माझ्या स्वामींची भार्या झालीस तर तुला खूप सुख व मान मिळेल व मी तुझा दास होईन.

(३) **मान भिकारी** - भीक मागणाराने मानसन्मानाची व प्रतिष्ठेची इच्छा करणे म्हणजे वृथा मानसिक श्रम व मानसिक दुःखच, आणि महामूर्खपणा आहे. भीक मागणाराच्या झोळीत अपमान, तिरस्कार, निंदा, क्रोध कठोर भाषण इत्यादि गोष्टी पडणारच. त्या

त्याने आनंदाने झोळीत घेतल्या तर त्यास सुख होईल पण त्या नकोत असे ज्याला वाटेल, मान मिळावा अशी इच्छा असेल त्या भिकाऱ्याला दुःखच होणार. जो या सर्व अपमानादिगोष्टींना अमृतासमान मानील तो सुखी व धन्य होईल. (क) तू प्रणयाची भीक मागत एका कडून दुसऱ्याकडे जात आहेस व पुन्हां तुला आपल्या सौंदर्याचा अभिमान आहे आणि त्या सौंदर्याचा मान राखला जावा असे तुला वाटत आहे म्हणून तू महा मूढ आहेसच व तुला अपमान सहन करावा लागणारच. (ख) कवीनी सुचविले की रावण भिकारी बनल्यानंतर माकड सुद्धां त्याचा अपमान करील व त्यास तो सहन करावा लागेल.

(४) व्यसनी धन इच्छि - व्यसनी माणसाने धनवान होण्याची इच्छा करणे महामूर्खपणा आहे तो निर्धन होणारच. (क) तुला एका पुरुषाकडून दुसऱ्या पुरुषाकडे जाण्याचे व्यसन लागलेले दिसते म्हणूनच तू त्रैलोक्य सोधून पाहिलेस. तू व्यसनी आहेस. तुला पाहिजे असलेले प्रणयधन तुला मिळणार नाही. (ख) कवि म्हणतात रावण मद्यपी व व्यभिचारी असा व्यसनी आहे त्याचे सर्व धनादि नष्ट होईल.

(५) **सुगती व्यभिचारी** - व्यभिचारी व्यक्तीला सद्गति मिळणे शक्य नाही. तो दुर्गतीलाच जाणार. 'क्षणिक सुखा जन्मांतरि कोटी। दुःख न समजे ती अति खोटी (३/५/१७) (क) एकाला पति मानून पुन्हां दुसऱ्याला तीच विनंति करणे हा व्यभिचार आहे. तूं व्यभिचारिणी आहेस. तुला दुर्गति - दुर्दशा प्राप्त होईल. हे वचन रावणालाही लागू आहेच.

(६) **लोभि यश इच्छि** - लोभी माणसाला त्याच्या घरांतली मंडळी सुद्धां चांगला म्हणत नाहीत मग त्याला जगांत कोण बरा म्हणणार! तुला परपुरुष संगतीचा लोभ आहे पण त्यांत तुला यश न मिळतां अकीर्तिच पदरी पडेल (क) रावणाला परस्त्रीचा लोभ उत्पन्न झाला म्हणूनच त्याची अकीर्ति झाली. बायको, भाऊ, मुलगा, मामा, आजोबा, मातामह इत्यादि नातेवाइकांनी त्याच्या तोंडावर त्याला नांवे ठेवली. बायको तर नीच म्हणाली!

(७) **इच्छि यश गुमानी चार** = हेर, गुप्त दूत, गुमानी = घमेंडखोर, गर्विष्ट. हेराचा व्यवसाय करणारा जर घमेंडखोर, गर्विष्ठ असेल तर त्याला त्याच्या कार्यांत यश मिळणार नाही आणि तो शत्रूच्या हाती सापडेल व दंडशिक्षा भोगावी लागेल. (क) तू गुप्तरूप घेऊन आली आहेस आणि त्या कपटरूपाचा सुद्धां तुला गर्व आहे. आपल्या सौंदर्याची फार घमेंड आहे म्हणून तुझी हेरगिरी बाहेर पडेल व दंड शिक्षा भोगावी लागेल. (ख) रावण गुप्तरूप घेऊन आला की त्याच्या गौप्याचा स्फोट होईल व चांगलीच शिक्षा भोगावी लागेल. जटायू प्रथम शिक्षा देईल.

(८) **ही सर्व वचने भक्तिमार्गातील** हरिसेवकानां **साधकानां कशी लागू आहेत पहा. (क)** त्यांनी ऐहिक व स्वर्गादि सुखांची अपेक्षा करू नये, विषयसुखांची, इच्छा सोडावी व

सिध्दिवगैरेनी किंवा अन्यमार्गाने मानसन्मानाची इच्छा धरू नये. **(ख)** ते जर भिक्षा मागून भजन **करणारे** असतील तर त्यांनी मानाची आशा सोडावी व अपमान तिरस्कारादि **'भिक्षा म्हणजे अमरवल्ली'** (दा.बो) ची अमृतफळे म्हणून **भक्षण** करावी. **(ग)** ज्यांना **भजनाचे व्यसन** लागले असेल त्यांनी धन मिळविण्याचा प्रयत्न न करतां पूर्ण निर्धन होऊन रहावे. धनाला, द्रव्याला स्पर्श सुध्दां करू नये. (घ) जे भक्तींत व्यभिचार करतील, एका देवाशीं अनन्य एकनिष्ठ पतिव्रतेप्रमाणे राहणार नाहीत, त्यांना उत्तम गति = मोक्ष किंवा त्याहून श्रेष्ठ गति = स्थिति = प्रेमभक्ति मिळणार नाही 'मयिचानन्य योगेन भक्तिरव्याभिचारिणी' पाहिजे **(ङ)** त्यांनी धनलोभ्याप्रमाणे नामधनाचा लोभ धरावा पण जगांत यश कीर्ति मिळविण्याची इच्छा बाळगू नये. 'तुलसी दासानी कृतकृत्य झाल्यावर सुद्धां नामधनाचा लोभच मागितला आहे. ७/१३० म. टीका पहावी. **(च)** त्याने हेरा प्रमाणे गुप्त राहून आपले परमार्थ साधन करावे. व कोणत्याही गोष्टी बद्दल गर्व, अहंकार, ताठा बाळगू नये. **या प्रमाणे या सहा प्रकारांचा उपयोग न केल्यास परमार्थ साधण्याचा प्रयत्न म्हणजे आकाशाचे दूध काढण्याचा प्रयत्नच ठरेल (छ)** काम असावा रामदर्शनी। क्रोध असावा इंद्रिय दमनी। लोभ असावा नामस्मरणी। म्हणजे सुख ॥१॥ प्रेम-मद आकंठ प्यावा। रूपध्यानी मोह व्हावा। मत्सर नित्य करावा। इहपरभोगांचा ॥२॥ घोर महासहा अरि। मित्र करील ऐशापरि। श्रीरघुनाथ हृदयमंदिरिं। विश्राम करतील।।२।। (प्रज्ञा) आतां सांगावे तुलसी काव्यकला अद्‌भुत आहे की नाही? धन्य गुरुकृपा!

हिं. । पुनि फिरि राम निकट सो आई । प्रभु लछिमन पहिं बहुरि पठाई ॥१७॥

। लछिमन कहा तोहि सो बरई । जो तृन तोरि लाज परिहरई ॥१८॥

म. । फिरुनी आली रामनिकट ती । प्रभु लक्ष्मणाकडे पाठवती ॥१७॥

। लक्ष्मण बदले वरील तुज तो । तृण तोडुनि टाकील लाज जो ॥१८॥

अर्थ - ती पुन्हां वळून रामचंद्राजवळ आली. प्रभूनी तिला परत लक्ष्मणाकडे पाठवली॥१७॥ लक्ष्मण म्हणाले की जो लज्जेशीं काडीमोड करून तिचा त्याग करील तोच तुला वरील॥१८॥

टीका. चौ. १७(१) **फिरुनी** = पुन्हा व वळून, लक्ष्मणाकडे पाठ फिरवून (क) **रामनिकट** - शूर्पणखा आल्यापासून आतां पर्यंत या प्रकरणांत रामशब्द वापरला नव्हता, तो येथे वापरला - यापूर्वी चारवेळां प्रभु शब्दच वापरला आहे व पुढे आणखी एकदां आहे. शूर्पणखा प्रथम 'प्रभुपाशी' आली व आतां रामनिकट आली. सुचविले की तिची आतां अशी खात्री झाली की हे प्रभु च मला आराम देऊं शकतील. सेवकाची स्त्री होण्यांत आराम नाही हेच खरे. पुढल्या चरणांतील प्रभु शब्द सांगतो की आराम कसला मिळतो तुझी सर्व कपटलीला आतां विराम पावेल! उघडउघड चेष्टा करीत आहेत हे तिला अझून उमजत नाही हा कामप्रताप!

चौ. १८(१) तृण तोडुनि टाकील लाज जो - तृणतोडणे = काडीमोड करणे. चार चौघांसमक्ष, जातीच्या पंचाच्या समक्ष लज्जारूपी स्त्रीशी काडीमोड करून तिला टाकून देईल तोच तुझ्याशी लग्न लावील! लज्जा आणि निर्लज्जा एकत्र राहणे शक्य नाही. निर्लज्जेचा अंगिकार करावयाचा तर प्रतिज्ञापूर्वक लज्जेचा त्याग केला पाहिजे. भाव हाकी तूं अत्यंत निर्लज्ज आहेस तुझ्या सारखा निर्लज्ज असेल तोच तुझा स्वीकार करिल व मग जोडा चांगला शोभेल.

हिं । तब खिसिआनि राम पहि गई । रूप भयंकर प्रगटत भई ॥१९॥

। सीतहि सभय देखि रघुराई । कहा अनुज सन सयन बुझाई ॥२०॥

म. । चिडुनी जाई मग रामाप्रती। प्रगटी भेसुर रूपा अती ॥१९॥

। सीते सभय बघुनि रघुराजा । बोधिति खूण करोनी अनुजा ॥२०॥

अर्थ - मग ती चिडून रामाकडे चालली व भयानक रूप प्रगट करती झाली ॥१९॥ सीता भयभीत झाली आहे असे रघुराजानी पाहिले आणि अनुजाला खूण करून समजाऊन सांगितले. (बोध केला)॥२०॥

टीका. चौ. १९(१) **राम** शब्दाने सुचविले की लक्ष्मणाने दिलेले उत्तर ऐकून रघुनाथास आनंद झाला. **भेसुर** = भयानक. सुंदर तरूण स्त्री अदृश्य होऊन सुपा एवढाली नखे, पेटलेल्या गाडीच्या चाका सारखे डोळे (आलात चक्रासारखे) इत्यादि प्रकारचे राक्षसी रूप एकाक्षणांत प्रगट झाले. 'दारूण जशि अहिनी' याची प्रतीति दाखविली. दुष्ट कामीजनांचा उघडउघड उपहास केला, त्यांच्या इच्छेला विरोध केला, की कामाचे रूपांतर तितक्याच तीव्र व भयानक क्रोधांत होते. '। काम पूर्ण नाहिं यदा। क्रोध चित्त जाळि तदा। क्रोध विफल परि ठरतां। शोक होइ रे' ।प्रज्ञा॥

चौ. २०(१) सीते सभय बघुनि रघुराजा - सीता रघुवंशांतील परमप्रसिद्ध पतिव्रता आहे, व राम रघुवंशातील राजे आहेत. रघुवंशांतील कुलवधू भयभीत झालेली त्यांनी पाहिली. अशावेळी तिची भयातुर अवस्था पाहून रघुवंशी राजाने धनुष्यावर बाण लावणेच जरूर होते पण ही स्त्री असल्यामुळे ते करतां येईना. जर कोणी राक्षस असता तर दुसऱ्याक्षणाला मरूनच पडला असता. विराधाची अशी दशा मानसांत वर्णिली आहेच. एवढ्याने या ठिकाणी येणाऱ्या शंकेचे समाधान होईल. **(क) वा.रा.** 'अद्येमां भक्षयिष्यामि पश्यतस्तव मानुषी' । तया सह चरिष्यामि निःसपत्ना यथासुखम्॥१६॥ इत्युक्त्वा मृगशावाक्षीं अलात सदृशेक्षणा॥ अभ्यगच्छत् सुसंक्रुद्धा महोल्का रोहिणीमिव ॥१७॥ जळत असलेल्या चक्रासारखे डोळे असलेली शूर्पणखा (सूप नखा) 'तुझ्या देखत या मानुषीला खाऊन टाकते व सवतहीन होऊन तुझ्या बरोबर सुखाने भटकेन' असे म्हणून मृगशाकव नयनी सीतेवर धावली. अशावेळी काय रघुराजाने स्वस्थ बघत बसावे ?

वि.ल.ठे. १९व्या चौपाईच्या दोन्हीं चरणांत १५/१५ मात्रा आहेत. ग्रंथाच्या आरंभापासून येथपर्यंत एकही चौपाई अशा प्रकारची नाही. येथून उत्तर कांडाच्या समाप्तीपर्यंत कमीत कमी १२७ अशी स्थाने आहेत. ही विविध रसांच्या अनुभावादिकांचे निदर्शन करण्याची एक अद्‌भूत नूतन नाट्य कला आहे. एकमात्रा कमी झाल्याने उच्चाराच्या गतीत एकदम हिसका बसतो. तसा भयाचा धक्का सीतेला बसला व भीतीने कंप, स्वेद, स्तंभ, विवर्णता इ. भाव उत्पन्न झाले, ते शब्दानी न लिहितां १।१ मात्रा कमी करून येथे सुचविले आहेत. ही भाव प्रदर्शनाची नाट्यकला आहे. **'मात्रान्यून नाट्यकला' हे प्रकरण प्रस्तावनेत (५.२५५) पहावे.**

हिं.दो. । लछिमन अति लाघवँ सो नाक कान बिनु कीन्हि ॥
॥ ताके कर रावन कहँ मनी चुनौती दीन्हि ॥१७॥

म.दो. । लक्ष्मण तिज सुलाघवे करि विण नासा कान ॥
॥ तिचे करीं रावणा जणुं दिधले कीं आव्हान ॥१७॥

अर्थ - लक्ष्मणाने अति लाघवाने (सु. लाघवे) तिला नाक कान विरहित केली आणि जणूं तिच्या हाती रावणाला आव्हानच दिले ।दो.॥१७॥

टीका. (१) **सुलाघवे** - अत्यंत चपलतेने व हस्त कौशल्याने विरोध करण्यास किंवा पळून जाण्यास तिला निमिषार्धाचीही सवड मिळूं दिली नाही. विरोध करण्यास वेळ मिळाला असता तर कदाचित स्त्रीवध करावा लागला असता किंवा दुष्ट पापिणीच्या अंगाचा स्पर्श झाला असता. जिच्या बोटावरील नखे सुपाच्या एवढाली व डोळे बैल गाडीच्या चाका एवढाले आहेत तिचे कान केवढाले असतील व नाक किती मोठे असेल! **(क) आव्हान दिले** - तुझ्या बहिणीला, व्यभिचारिणीला मी अयोध्याधीशांच्या आज्ञेने योग्य अशी शिक्षा केली आहे. तुझ्यांत काही पौरुष असेल तर वीराप्रमाणे सूड घेण्यास किंवा मला शिक्षा करण्यास ये. **(ख) नाककानच कां कापले?** पूर्वीच्या काळी व्यभिचारी पुरुषांना व विशेषे करून स्त्रियांना च शिक्षा दिली जात असे. नाक कान नष्ट झालेले असले म्हणजे अत्यंत विद्रूप दिसते, सौंदर्य नष्ट होते व शिक्षा कशा बद्दल केली गेली याची सजीव शरीरधारी जाहिरातच तयार होते, व यामुळे पापवृत्ती सहजच कमी होते. जगांत तोंड दाखविण्यास लाज वाटते. ही किंवा अशी शिक्षाच अपराध प्रतिबंधक होते. इतरांना दहशत बसते व गुन्ह्यांची प्रवृत्ती सहजच कमी होते. गुन्हेगारांना सुख देण्याचा व त्यांचा सामाजिक दर्जे वाढविण्याचा प्रयत्न जो जो अधिकाधिक केला जात आहे तो तो गुन्ह्यांची संख्या प्रजेचे दु:ख मग वाढतच आहे हे सर्वांच्या अनुभवास येत आहेच.

'शूर्पणखा श्रुतिनासाखंडन'' प्रकरण समाप्त झाले.

●●●

खरदूषण वध प्रकरण (१८/१ पासून २१/४ पर्यंत)

हिं.। नाक कान बिनु भइ बिकरारा । जनु स्रव सैल गेरु कै धारा ॥१॥
। खर दूषन पहिं गइ बिलपाता । धिग धिग तव पौरुष बल भ्राता ॥२॥
। तेहिं पूछा सब कहेसि बुझाई । जातुधान सुनि सेन बनाई ॥३॥
म. । नाक-कान-विण विक्राळा अति । गेरुपाट जणुं शैली वाहति ॥१॥
। उपखरदूषणं बिलपत पळली । धिक् पौरुष बल बंधो! बदली ॥२॥
। सांगे सगळे पुसतां तेणें । श्रवुनि जमवि यातुधान सेने ॥३॥

अर्थ - नाक कान गेल्याने ती फारच विक्राळ दिसूं लागली व डोंगरावरून जणूं गेरूचे कावेचे पाटच वाहूं लागले ॥१॥ ती विलाप करीत खरदूषणांच्या जवळ गेली व (म्हणाली की) बंधो तुझ्या पुरुषार्थाला व बलाला धि:कार असो॥२॥ त्याने विचारल्यावर तिने सर्व सांगितले. ते ऐकून त्याने राक्षसांचे सैन्य (युद्धासाठी) जमविले सज्ज केले ॥३॥

टीका. चौ. ९(१) ती आधीच कराल - घोर दिसत होती पण आतां विशेषच कराल दिसूं लागली. हिंदीत विकराला न म्हणतां विकरारा म्हणून कठोरता विशेष वाढविली आहे. 'ला' मृदु आहे 'रा' पेक्षां. ल बद्दल र वापरण्यास संस्कृत भाषेने मुभा दिलेली आहे. म्हणूनच नारिकेल (नारळ) नारिकेर, नालिकेर व नालिकेल असे चार शब्द आहेत. (क) गेरूपाट जणुं शैली यांत कज्जल गिरि असे म्हटले नाही. याने सुचविले की रावणकुंभकर्णासारखी काळीकुट्ट नसून **गोरी आहे.** रक्ताचे तीन पाट तिच्या पर्वताकार शरिरावरून वहात आहेत.

चौ. २-३(१) उपखरदूषण - उप = समीप, खरदूषण रावणासारखे बलाढ्य, शूर, धीर पराक्रमी आहेत. सर्व देवादि लोकांत त्यांची दहशत आहे. असे असतां त्यांच्या बहिणीचे नाक कान एका वनवासी क्षत्रिय कुमाराने कापले! ती रडत ओरडत शोक करीत खरदूषणांकडे आली. **(क) धिक्पौरुष बल बंधो! बदली** - तुझ्यांत काही प्रताप, पुरुषार्थ असता तर एका वनवासी क्षत्रिय बालकाने माझी अशी दुर्दशा केली नसती. तू निर्वीर्य, नामर्द आहेस! आग लाव तुझ्या बाहुबळाला व वीर्य शौर्याला! ऋषीना व मुनीनां खाऊन वृथा पुष्ट झाला आहेस. माझ्या संरक्षणासाठी तुम्हाला येथे ठेवले आणि माझी ही दशा! धिक्कार, धिक्कार असो तुमच्या पुरुषार्थाला!

चौ.३(१) सांगे सगळे पुसतां तेणे - वा. रा. स. १९/२-१२ यांत खराने तिच्या अलौकिक प्रतापाचे व सामर्थ्याचे वर्णन केले आहे ते पहावे. पृथ्वीतलावरील कोणाही महावीराला काळाच्या हवाली करण्यास ती सहज समर्थ होती. खराच्या बहिणीची खोडी काढण्याचे धारिष्ट इंद्राला सुद्धां झाले नसते हे त्यांतील सार आहे. कृष्णसर्पाला

डिवचणारा, व खराच्या हातून यमलोकाचा रस्ता धरूं पाहणारा, उलट्या डोक्याचा असा अलौकीक पराक्रमी कोण आहे ते सांग. नुसत्या रडण्याने व मातींत गडबडां लोळण्यांने काय होणार आहे इ. त्याने विचारले (क) तिने सर्व हकीगत सांगितली असा हवाला देण्याचे कारण म्हणजे रावणभेटीत सर्व स्पष्ट सांगावयाचे आहे, म्हणून विस्तार व द्विरुक्ति, टाळली.

हिं.। धाए निसिचर निकर बरूथा । जनु सपच्छ कज्जल गिरि जूथा ॥४॥
। नाना बाहन नानाकारा । नानायुध धर घोर अपारा ॥५॥
। सूपनखा आगें करि लीन्ही । असुभ रूप श्रुति नासा हीनी ॥६॥
। असगुन अमित होहिं भयकारी । गनहिं न मृत्यु बिबस सब झारी ॥७॥
। गर्जहिं तर्जहिं गगन उडाही । देखि कटकु भट अति हरषाही ॥८॥
। कोउ कह जिअत धरहु द्वौ भाई । धरि मारहु तिय लेहु छडाई ॥९॥

म. । धावति निशिचर निकर-वरूथ । जणुं सपक्ष कज्जलगिरि-यूथ ॥४॥
। नाना वाहन नानाकार हि । नानायुध-धर घोर अपार हि ॥५॥
। अश्रुतिनासा अशुभरूप ती । शूर्पणखा ते ठेविति पुढती ॥६॥
। होती अशकुन भीतिद मितिना । मृत्युविवश झुंडी मानिही ना ॥७॥
। गर्जति तर्जति गगनी उडती । बघुनि कटक भट भारि हर्षती ॥८॥
। धरा बंधुं दो जिते कुणी म्हणे । वधा धरुनि कुणि नारिस हरणे ॥९॥

अर्थ - जणूं काय पंख फुटलेल्या पर्वतांच्या टोळ्या काजळाच्या पर्वतांच्या टोळ्यां प्रमाणे निशाचर समूहांच्या झुंडीच्या झुंडी धावूं लागल्या ॥४॥ त्यांची वाहने नाना प्रकारची असून ते नाना आकारांचे आहेत व नाना प्रकारची घोर अगणित शस्त्रे त्यानी धारण केली असून ते सुद्धां घोर व अपार दिसत आहेत ॥५॥ त्यानी त्या नाककान कापलेल्या अमंगळरूप शूर्पणखेला (सर्वांच्या) पुढे ठेवली आहे ॥६॥ भयसूचक अगणित (अमित) अपशकुन होत आहेत. पण त्या सर्व झुंडी मृत्यूला विशेष वश झाल्या असल्याने अपशकुनानां जुमानित नाहीत ॥७॥ गर्जना करीत, दटावीत आकाशांत उडत आहेत असे आपले सैन्य पाहून योद्धे (भट) फार हर्षित झाले ॥८॥ कोणी म्हणाले की त्या दोघा भावानां जिते (जिवंत) धरा, कोणी म्हणाले धरून ठार करा, कोणी म्हणाले त्या स्त्रीला पळवून आणा॥९॥

टीका. चौ. ४-५(१) **कज्जलगिरि** - काजळाचा पर्वत याने सुचविले की काजळासारखे काळे कभिन्न, पर्वतांसारखे विशाल व धिप्पाड व पाषाणासारखी - कठोर हृदये व शरीरें असलेले असे सर्व राक्षस आहेत. सपक्ष शब्दाने आकाशांत उडण्याची शक्ति सुचविली.

चौ. ६-८(१) अशुभरूप ठेविलि पुढती - भरताने अयोध्येतून प्रयाण करतानां सपत्नीक,

साग्निक वसिष्ठांस सर्वांच्या पुढे ठेवले होते. येथे फार मोठा अपशकुन सर्वांच्या पुढे ठेवला! नकटी, बुच्ची, विधवा, व्यभिचारिणी अशी शूर्पणखा सर्वांच्या पुढे ठेवली. शत्रूचे ठिकाण कळण्यासाठी जो उपाय योजला तोच मोठा अपशकुन ठरला. रावणयुद्धवर्णनांत अपशकुनांचे वर्णन करावयाचे असल्याने येथे केले नाही. (६/८६/१ व ६/१०२/७-छंद पहा). वा. रा. ३/२३/१-१८ यांत सविस्तर वर्णन आहे. लंकाकांड टीकेनंतर परिशिष्टांत दिलेले पहावे. **(क) मृत्युविवश मूढी मानिति ना** - 'काळ न दंडे कुणास वधतो। धर्मीहि बल मति विचार हरतो' (६/३७/७) अपशकुन सांगत असतात की ज्या कार्यासाठी जात आहांत त्यांत यश मिळणार नाही, परत जाल तर नाश होणार नाही. पण ज्यांचे अति बलवान दुर्दैव फळाला येते त्याना धर्माचा विचार रहात नाही. त्यांचे विवेकचक्षू मदाने अंध होतात. 'प्रहर्षमतुलं लेभे मृत्युपाशावपाशितः' (वा.रा. ३/२३/२६) मृत्युपाशानी जखडला गेल्याने खराने अपशकुनांस जुमानले नाहीत व त्याला अपार हर्ष झाला.

चौ. ९(१) धरा बंधु दो जिते - जिवंत धरण्यांत हेतु एवढाच की शूर्पणखेला विरूप करणाऱ्यांच्या नरडीचे रक्त आकंठपान करून ती समाधान पावेल.

बि.ल.ठे. - एका शूर्पणखेमुळे मायारूपी नारीमुळे - या मायापुरींत केवढा मोठा संहार झाला याचा विचार करावा. शूर्पणखा मूळ निमित्त बनली व तिनेच 'नारि विष्णुमाया प्रगट' अशा सीतेचे आमिष दाखवून सर्व राक्षस कुळाचा विध्वंस केला. महाभारतांतसुद्धां द्रौपदीसारख्या पतिव्रता हरिभक्त स्त्रीची विटंबना हेच १८ अक्षौहिणी वीर सेनेच्या संहाराचे मूळ कारण आहे. म्हणूनच एका कवीनी म्हटले आहे की 'अहल्या तु कृते कृत्या त्रेतायां जानकी तथा।। द्वापरे द्रौपदी कृत्या कलौ कृत्या गृहे गृहे' कृत्या म्हणजे दुष्ट, भयंकर असा अर्थ नसून कलहाचे, विनाशाचे निमित्त असा अर्थ आहे.

हिं. । धूरि पूरि नभ मंडल रहा । राम बोलाइ अनुज सन कहा ॥१०॥
। लै जानकिहि जाहु गिरि कंदर । आवा निसिचर कटकु भयंकर ॥११॥
। रहेहु सजग सुनि प्रभु कै बानी । चले सहित श्री सर धनु पानी ॥१२॥
। देखि राम रिपुदल चलि आवा । बिहसि कठिन कोदंड चढावा ॥१३॥

म. । धूलिपूर्ण नभमंडल बने । राम बाहुनी अनुजा म्हणे ॥१०॥
। जा गिरि कंदरिं जानकि घेउनि । निशिचर कटक घोर ये चालुनि ॥११॥
। प्रभु वच 'सावध रहा श्रवण करि । जाई श्रीसह चाप बाण करि ॥१२॥
। राम बघुनि रिपुदल ये चालुनि । चढवि कठिण कोदंडा विहसुनि ॥१३॥

अर्थ - आकाशमंडळ धुळीने पूर्ण भरले तेव्हां रामानी अनुजाला बोलावून सांगितले की।।१०।। निशाचरांचे घोर सैन्य चाल करून येत आहे म्हणून जानकीला घेऊन

डोंगराच्या गुहेत जा।।११।। सावध रहा, असे प्रभूचे वचन ऐकले आणि लक्ष्मण हातांत धनुष्यबाण घेऊन श्री (सीते) सहित निघाले।।१२।। शत्रूचे सैन्य चाल करून येत आहे असे पाहून (जाणून) रामचंद्रानी आपले कठिण कोदंड मोठ्याने हसून सज्य केले (चढविले)।।१३।।

टीका. चौ.१०(१) **ल.ठे.** या चौपाईच्या प्रत्येक चरणांत १/१ मात्रा कमी आहे. धुळीने आकाश भरत चाललेले पाहून निश्चितपणे वाटले की राक्षससैन्य चाल करून येत आहे. त्यामुळे एका बाजूने सीतेच्या संरक्षणाची चिंता उत्पन्न झाली की राक्षस हिच्या दृष्टीस पडल्यास ही फार घाबरून जाईल व जवळ येथे असणे योग्य नाही दुसऱ्या बाजूने आनंद व उत्साह वाटला की निशाचर वधाची केलेली प्रतिज्ञा सत्य करण्याचा सुयोग चालून आला. सीतेच्या चिंतेने क्षणभर स्तंभित झाले. **'हृदयि भक्तवत्सलता छवली'** (१/२१८/३) आणि तत्काळ उपाय सुचला म्हणून आनंद झाला. हे सर्व भाव १/१ मात्रा कमी करून गतिविच्छेदाने प्रदर्शित केले.

चौ.११-१२ (१) युद्धाची वेळ येणार हे जाणले व युद्धाच्यावेळी सीता जवळ असणे हितावह नाही हे जाणून डोंगरांच्या गुहेत गुप्त ठिकाणी जानकीला घेऊन जाण्यास सांगितले. राक्षसांना पाहणे, त्यांच्या आरोळ्या, धनुष्याचे टणत्कार इ. तिला असह्य झाले असते. **(क) सावध रहा** -राहिलेल्या स्थानाचा पत्ता लागूं देऊ नका कारण सीतेच्या लोभाने व तुमचा सूड घेण्याच्या इच्छेने राक्षस शोध करतील व तुम्ही युद्धांत गुंतल्यावर सीतेचे रक्षण करतां येणार नाही. धनुष्यावर बाण लाऊन अशा ठिकाणी रहा की सीतेला राक्षसांचे व युद्धाचे दर्शन सुद्धां होणार नाही. **(ख) प्रभुबच** = प्रभूची आज्ञा आहे असे समजून एकशब्दही न उच्चारतां लक्ष्मण तत्काळ सीतेला घेऊन चालूं लागले. **(ग) श्री** शब्दाने विष्णु अवतार किंवा नारायणावतार ग्रहण करतां येईल पण मागे नुकताच 'उरगारी' शब्द वापरून भुशुंडी गरुड संवाद सुचविला असल्याने नारायणावतार व नारदशापसंबंधच सुचविला आहे व म्हणूनच नारद याच कांडांत सीताविरही प्रभूच्या दर्शनास येतात व त्या शापाचाच उल्लेख करतात. **(घ) चापबाण करि** - 'सावध रहा' हे प्रत्यक्ष कृतीनेच दाखविले. धनुष्याला दोरी चढवून ते डाव्या हातांत घेतले व उजव्या हातांत भात्यांतील बाण घेतला.

चौ. १३(१) चढवि कठिण कोदंड बिहसुनि - या चरणांतील शब्दच सांगतात की वीर-रसाचा संचार चांगलाच झाला आहे. **बिहसुनि** = विशेष हसून, मोठ्याने हसून 'माया हास' (६/१५/३) या हास्याने मायेला येणाऱ्या राक्षसांवर प्रेरली व ते युद्ध न करतां किंवा युद्धांतून पळून, परत जाणार नाहीत असा बंदोबस्त केला. लंकाकांडात युद्ध प्रसंगांत सुद्धां प्रभूनी वारंवार हसून मायेला प्रेरणा दिली आहे पण येथे या नंतर पुन्हां हसलेले दिसणार नाहीत. म्हणजेच या युद्धांत आपल्या मायेचा उपयोग केला नाही.

हि.छ. । कोदंड कठिन चढाइ सिरजट जूट बाँधत सोह क्यों ।
॥ मरकत सयल पर लरत दामिनि कोटि सों जुग भुजग ज्यों॥
। कटि कसि निषंग बिसाल भुज गहि चाप बिसिख सुधारि कै ।
॥ चितवत मनहुँ मृगराज प्रभु गजराज घटा निहारि कै ॥१॥

म.छं. । कोदंड चढवुनि कठिण, बांधित शिरि जटा शोभति कसे ।
। मरकत गिरीवर लढत दामिनि कोटि सह अहि युग जसे ॥
। कटिं कसुनि तूण विशाल भुजि धृतचाप विशिखा घासुनी ।
॥ मृगराज की प्रभु निरखिती गजराज-यूथां पाहुनी ॥१॥

अर्थ - कठिण कोदंडाची दोरी चढविल्यावर (ते सज्ज केल्यावर) जटा बांधीत असतां प्रभु कसे शोभते होते तर नीलमण्यांच्या पर्वतावर कोटि सौंदामिनी (विजां) बरोबर जणूं दोन भुजंग (सर्प)च लढत असावेत (तसे दिसले). कमरेला विशाल भाता कसून व विशाल हातांत धनुष्य घेऊन व बाण घासून घेऊन प्रभु (येणाऱ्या) शत्रूं कडे असे बघत आहेत की जणूं गजराजांच्या कळपानां पाहून मृगराज (सिंह) च त्यांच्याकडे निरखून पहात आहे. ।छं.।।

टीका.(१) बहुधा आधीं जटा बांधून, मग भाता कमरेला कसून नंतर धनुष्याला दोरी लावल्याचे वर्णन आहे. 'बांधि जटा शिरि, कसि कटिं भाता। सज्य शरासन सायक हातां' (२/२३०/२) हे लक्ष्मणाचे वर्णन आहे. 'जटाजूट मस्तकिं दृढ बांधति।... कटितटिं परिकर कसुनि निषंगा। धृत कोदंड कठिन शारंगा' (६/८६/८०-१०). येथे आधि धनुष्याला दोरी लावली व मग जटा बांधल्या, याने विशेष सावधगिरी दाखविली. शत्रू चाल करून येत आहेत हे स्पष्ट ठरले आहे. जटा न बांधतां शत्रूने आक्रमण केले तर दोरी चढविण्यास वेळ मिळेलच असे नाही. जटा न बांधल्या तर पाठीकडील भात्यांतून बाण घेतानां अडथळा होतो व डोळ्यांवर आल्या तर नीट दिसत नाही, म्हणून युद्धापूर्वी जटा बांधाव्या लागतात.

(२) **मरकत गिरी** = रामशरीर, **दामिनि कोटि** = कोट्यावधि विजा, म्हणजे मस्तकावरील जटांतील केस. व दोन अहि = रामाचे दोन बाहू -हात. दोन्ही हातानी जटा बांधीत आहेत. हे जणूं विजांचे व भुजंगाचे युद्ध चालू आहे. **(क)** त्रेतायुगांत योग्याचे व तपस्व्याचे केस सोन्यासारखे चमकतील यांत काहीच नवल नाही. जे योगी नाहीत अशा तपस्व्यांच्या सुद्धां जटांची अग्रें लाल होतात व सुवर्णाप्रमाणे उन्हांत चमकतात हे प्रत्यक्ष प्रमाणाने सिद्ध आहे. कित्येक। स्त्रियांचे व १२/१४ वर्षांच्या कन्यकांचे केसांचे अग्रभाग सोनेरी असतात. हे स्त्रियांत सौंदर्याचे एक लक्षण मानतात. पाश्चात्य देशांत सोनेरी केस (Golden Hair) भारतातील स्त्रियांपेक्षां मोठ्या प्रमाणांत असतात. **(ख)** पहिल्या चरणांत 'ट'वर्गातील पांचही वर्ण आणि र असल्यामुळे त्यांत भरपूर

ओज आहे. **(ग) मृगराज की प्रभु निरखिती** 'निशिचर करिवरूथ - मृगराजः (३/११/६) 'मत्त गजगणां बघुनि जणुं हरिशावक साटोप' (१/२६७) या उत्प्रेक्षेने सुचविले की कोदंड टणत्कार रूपी गर्जनेनेच ह्या सर्वांची गाळण उडेल व सर्वांचा थोड्याच वेळांत फडशा पाडतील. हे सर्व गजराज आहेत.

हि.सो. । आइ गए बगमेल धरहु धरहु धावत सुभट ॥

॥ जथा बिलोकि अकेल बाल रबिहि घेरत दनुज ॥१८॥

प्रा.सो.। आले त्वरा करून धरा धरा धावत सुभट ॥

॥ एका यथा बघून बाल-रविसि घेरिति दनुज ॥१८॥

अर्थ - उगवत्या सूर्याला (बालरवीला) एकटा पाहून जसे दनुज (मन्देह नावाचे राक्षस) घेरतात त्या प्रमाणे मोठमोठे राक्षस योद्धे (सुभट) धरा धरा (असे) ओरडत त्वरेने धावत आले ।दो.१८।।

टीका. (१) (बगमेल शब्द पूर्वी १/३०५ मध्ये आला आहे व पुढे दो. ३७ मध्ये आहे. शिस्तीने त्वरेने पुढे जाणे हा त्याचा अर्थ आहे). **(क) बालरविसि घेरिति दनुज** - सूर्य उगवण्यापूर्वी अरुणोदयकाळी मन्देह नांवाचे राक्षस सूर्याला गिळण्याचा प्रयत्न करीत असतात. सूर्याबरोबर ते दारुण युद्ध करतात. त्यावेळी ब्राह्मण प्रणवयुक्त गायत्री मंत्राने अभिमंत्रित केलेले उदक वर फेकतात. वज्रासारख्या झालेल्या त्या अर्घ्यांच्या उदकाने ते राक्षस मरतात. ब्रह्मदेवाच्या शापसामर्थ्याने ते सजीव होतात व रोज मरण येते. संध्या-कालेच संप्राप्ते रौद्रे परम दारूणे।। मन्देहा राक्षसा घोरा सूर्यमिच्छन्ति खादितुम् ।।४९।। प्रजापतिकृतः शापस्तेषां मैत्रेय रक्षसां ।। अक्षयत्वं शरीराणां मरणंच दिने दिने ।।५०।। ततः सूर्यस्य तैर्युद्धं भवत्यत्यन्तदारूणां ततो द्विजोत्तमास्तोयं संक्षिपन्ति महामुने ।।५१।। ओंकारब्रह्मसंयुक्तं गायत्र्याचाभिमंत्रितम्।। तेन दह्यन्ति तें पापा वज्रीभूतेन वारिणा।।५२।। तस्मान्नोल्लंघनं कार्य संध्योपासन कर्मणः **स हन्ति सूर्य संध्याया नो पास्ति कुरुते तु यः** ।।५३।। (वि.पु. अंश. २/४९-५३) **(ख) अध्यात्मपर अर्थ - सूर्य** = आत्मा 'सूर्य आत्मा जगतः तस्थुषश्च' (सू.उ.). याचा उदय होऊन दर्शन होण्यांत विघ्न आणणाऱ्या, जीवांच्या 'मन्दा ईहाः' विषयादिवासना हेच मन्देह राक्षस होत. 'विषयमनोरथ दुर्गम नाना। ते सब शूल.' 'होति विषयरत = मंद मंदतर' यथासमय यथाविधि केलेल्या गायत्री मंत्राच्या अनुष्ठानाने चित्तशुद्धि होते. नंतर त्या मंत्राच्या अध्यात्मपर अर्थाच्या चिंतनाने सर्व वासनांचा विनाश होतो व आत्मा (रवि) साक्षात् अपरोक्ष होतो. दिसतो, अनुभवेंविण अनुभवास येतो.

(२) सूर्याला घेरणारे मन्देह राक्षस जसे क्षणमात्रांत दग्ध होऊन मरतात तसे हे खरादिक सर्व आतां मरतील. **(क)** बालरवि दृष्टान्ताने रामचंद्राचे कोमलत्व व बालकावस्था, कुमारत्व सुचविले 'उदित उदयगिरि-मंचकी रघुवर बालपतंग।। विकसित

संत सरोज सब हर्षित लोचनभृंग' (१/२५४). पतंग = सूर्य. प्रथम आतां खरदूषणांचे लोचनभृंग हर्षित झालेले दिसतील व नंतर संत सरोजे विकसित होतील. **(ख)** बालरवि उगवत असतां त्यांच्याकडे टक लाऊन थोडावेळ पाहिले म्हणजे डोळ्यांना लालपिवळे तेजच सर्वत्र थोडावेळ दिसते असेच या सर्व राक्षसांचे होणार आहे. त्यांना जिकडे तिकडे रामच दिसणार आहेत.

(३) शूर्पणखेच्या आगमनापासून दो २० पर्यंत **नवरस भरलेले आहेत. (क)** रुचिर रमणीचे रूप घेऊन आली व प्रणयप्रार्थना, विवाहाची प्रार्थना केली. **शृंगाररस (ख)** स्मितहास्य करून बोलली व रामलक्ष्मणानी उपहास केला. **हास्यरस.** (ग) शूर्पणखेने भयानक रूप प्रगट केले व सीता सभय झाली. **भयानक रस (घ)** लक्ष्मणाने अति लाघवाने नाककान कापले **वीर रस (ङ)** विद्रूप होऊन रक्ताचे पाट वाहूं लागले. **बीभत्सरस** (च) विलाप करीत गेली. **करुणरस** (छ) अमंगलरूप श्रुतिनासा हीन अपशकुनी व इतर अपशकुन - **रौद्ररस.** पुढे युद्धवर्णनांत वीर भयानक, रौद्र, बीभत्स अद्‌भूत व शान्त हे रस आहेतच.

हिं.। प्रभु बिलोकि सर सकहि न डारी । थकित भई रजनीचर धारी ॥१॥
। सचिव बोलि बोले खर दूषन । यह कोउ नृपबालक नर भूषन ॥२॥
। नाग असुर सुर नर मुनि जेते । देखे जिते हते हम केते ॥३॥
। हम भरि जन्म सुनहु सब भाई । देखी नहिं असि सुंदरताई ॥४॥
। जद्यपि भगिनी कीन्हि कुरूपा । बध लायक नहिं पुरुष अनूपा ॥५॥
म.। प्रभुस बघुनि शर सोडुं न शकती । निशिचर भट सब चकित निरखती ॥१॥
। बाहुनि सचिव वदति खर-दूषण । हा कुणि नृपबालक नरभूषण ॥२॥
। नाग असुर सुर नर मुनि जितके । दृष्ट विजित अम्हिं हत वा कितके ॥३॥
। ऐका, जन्मामधें हिं नाही । कुठे पाहिली सुंदरता ही ॥४॥
। केली भगिनी यदपि विरूप हि । अनुपम पुरुष वधा लायक नहि ॥५॥

अर्थ - प्रभूला पाहिल्यावर कोणीही त्यांच्यावर बाण सोडूं शकले नाहीत व सगळे निशाचर वीर चकित (थवक) होऊन प्रभूला निरखीत राहिले ॥१॥ सचिवानां बोलावून (बाहुनि) खरदूषण म्हणाले की हा कोणी तरी नृपबालक नरविभूषण आहे॥२॥ (आज पर्यंत) नाग, असुर, देव नर व मुनि जितके असतील तितके आम्हीं पाहिले, जिंकले व किती ठार मारले ॥३॥ पण (बंधूनो!) ऐका! असले सौंदर्य ही सुंदरता आम्ही अवघ्या जन्मांत कुठेच पाहिली नाही.॥४॥ यानी बहिणीला विरूप केली हे खरे असले तरि हा अनुपम पुरुष असल्यामुळे वध करण्यास पात्र नाही॥५॥

टीका. चौ. १-४(१) **निशिचर भट सबचकित निरखती** - प्रभूचे लावण्यच असे अद्‌भूत आहे की त्याने ब्रह्मानंदांत मग्न राहणारांस चकित केले क्षत्रियकुलद्रोही चकित झाले

येथे, युद्ध करून ठार मारण्यासाठी सुसज्ज होऊन आलेल्या महादुष्ट राक्षसांचे अति कठोर चित्त सुद्धां या सौंदर्यावर मुग्ध झाले. प्रभूनी विहसून यानां आपल्या मायेने आकर्षित केले नसते तर हे परत सुद्धां गेले असते पण मही निशाचर-हीन करण्याची प्रतिज्ञा प्रभूनीं केली असल्याने त्यांच्या इच्छेचे उल्लंघन कोण करू शकणार? यांची बुद्धि पुन्हां पालटेल (क) **बाहुनि सचिव** - खर राजा आहे व राम 'कोसलपुरराजे' आहेत हे शूर्पणखेने त्याला सांगितले असेलच म्हणून तहाची भाषा बोलण्यास पाठविण्यासाठी सचिवानां बोलावले व त्याना सांगत आहेत - **(ख) दृष्ट बिजित हत** -नागांनां व असुरानां दृष्ट = पाहिले सुरानां पाहिले व **बिजित** = जिंकले नर व मुनीनां पाहिले व कितीकानां ठार मारले. **(ग) नाही पाहिली सुंदरता ही** - यानां लक्ष्मण व सीता दृष्टीस पडली नाहीत म्हणून एकट्या रामा विषयींच बोलत आहेत. रामलक्ष्मणांसारखे सुंदर कुणी त्रैलोक्यांत नाहीत असे पूर्वी (१/२२०/६) वर्णिले आहेच. त्या बोलणाऱ्या सुशील स्त्रिया होत्या म्हणून 'ऐकले नाहीत' असे म्हणाल्या. हे त्रिभुवनांत संचार करणारे पुरुष असल्याने पाहिले नाही म्हणाले.

चौ.५(१) केली भगिनी यदपि विरूपहि - बहिणीचे नाककान कापून तिला विरूप करणारांचा वध करणेच योग्य आहे हे खरे. पण हा अनुपम पुरुष आहे. यांच्या समान ब्रह्मा, विष्णु, महेश आणि मदन ही नाही. अशा उपमारहित सौंदर्याचा विनाश केवळ इतक्या क्षुद्र कारणासाठी करणे योग्य नाही. रामसौंदर्याकडे पाहून बहिणीचा म्हणजे यांचाच केलेला अपमान गिळणेस हे अजित त्रिभुवनवीर तयार आहेत पण **'कामप्रतापमहती'** इतकी आहे की एका सीतेच्या लोभाने मात्र अनुपम सौंदर्याचा विनाश करण्यास तयार होत आहेत व १४ हजार महाशूर महावीरांचा बळी देण्यास सिद्ध आहेत! रावणाने सुद्धां या एका लोभामुळेच कोट्यावधि महावीरांचा व रावणकुळाचा संहार करविला. **सत्ताधारी एका व्यक्तीच्या लोभामुळे जगांत किती द्रव्यादि हानि आणि मनुष्यसंहार होतो हे युगायुगांत दिसून येते! हे राज शाहीत घडले, घडते व लोकशाहीत, स्वराज्यांत, स्वातंत्र्यांत घडत नाही असे नाही.**

हिं. । देहु तुरत निज नारि दुराई । जीअत भवन जाहु द्वौ भाई ॥६॥
। मोर कहा तुम्ह ताहि सुनावहु । तासु बचन सुनि आतुर आवहु ॥७॥
। दूतन्ह कहा राम सन जाई । सुनत राम बोले मुसुकाई ॥८॥
। हम छत्री मृगया बन करहीं । तुम्ह से खलमृग खोजत फिरहीं ॥९॥
। रिपु बलवंत देखि नहिं डरहीं । एक बार कालहु सन लरहीं ॥१०॥
म. । या सत्वर निज नारि गोपिता । भवनि जिते जा बंधु उभयता ॥६॥
। माझे वचन तया सांगावे । शीघ्र तदुत्तर ऐकुनी यावे ॥७॥
। वदले रामा दूत जाउनी । श्रवुनि राम वदले स्मित करूनी ॥८॥

। क्षत्रिय अम्हि मृगया वनिं करतो । तुमच्या सम खलमृगां धुंडतो ॥९॥

। रिपु बलवंत हि बघुन न डरतों । काळासिहि करूं शकत समर तों ॥१०॥

अर्थ - लपवून ठेवलेल्या आपल्या स्त्रीला लवकर द्या व तुम्ही दोघे भाऊ जिवंत घरी जा॥६॥ हे माझे म्हणणे त्याला सांगा व त्याचे उत्तर ऐकून त्वरेने परत या (असे सचिवांस सांगितले) ॥७॥ दूतानी जाऊन रामास सांगितले ते ऐकून राम स्मित करून म्हणाले की ॥८॥ आम्ही क्षत्रिय असून वनांत शिकार करीत असतो व तुमच्या सारख्या खलरूपी पशूंना शोधीत फिरत (धुंडीत) असतो ॥९॥ बलवान शत्रूला पाहून सुद्धां आम्ही भीत नाही. (डरत नाही) फार काय एकवेळ काळाशी सुद्धां युद्ध करूं ॥१०॥

टीका - चौ. ६-७(१) **निज नारि गोपिता** - गोपिता = गुप्त ठेवलेली. अत्यंत सुंदर स्त्री बरोबर आहे वगैरे शूर्पणखेने सांगितले होते. पण येथे एकटाच दिसला. त्यावरून जाणले की स्त्री कुठे जरि भावासह गुप्त लपवून ठेवली असली पाहिजे. तुम्हां दोघांना जिवंत सोडतो पण तुमची एक स्त्री आम्हांला मोबदला देऊन टाका म्हणजे झाले. भाव हा की तुम्ही आमच्या बहिणीची विटंबना केलीत म्हणून दंड करणे जरूर आहे. स्त्री हाच दंड द्या म्हणजे झाले. क्षत्रियाने स्वतः आपली स्त्री शत्रूच्या स्वाधीन करण्यासारखी अपकीर्ती व अपमान नाही. स्त्री देणे म्हणजे स्वतःस नामर्द, भ्याड, ठरवून आपले नाक आपल्या हातानी कापून टाकण्यासारखें आहे. कान पाडून लोकनिंदा ऐकावी लागणार; म्हणजे बधिर व्हावे लागणार! अशी ही जशास तशी आणि त्याहून भयंकर शिक्षा आहे; आणि शिवाय दोघांनां जीवदान दिल्याचे श्रेय खरदूषण मिळवू पहात आहेत.

चौ. ८-१० (१) बदले दूत जाउनी - खरदूषणानी सचिवानां बोलावून त्यांस सर्व सांगून दूत म्हणून पाठविले; दूत अवध्य असतो. हनुमान सुग्रीवाचा मुख्य सचिव असून त्यांस लंकेत दूत म्हणूनच पाठविले; व म्हणूनच त्यांस रामदूत असे लंकिनीने सुद्धां म्हटले आहे. **(क) बदले स्मित करूनी** - भाव हा की स्वतः घाबरून गेले आहेत व आमच्यावर उपकार करण्याची भाषा बोलत आहेत! **(ख) खल मृगां धुंडतों** भाव हा की तुमच्या सारख्या खलांची शिकार करण्यासाठीच आम्ही वनांत आलो आहोत. इतकी वर्षे तुम्हांला धुंडीत होतो, पण तुम्ही लपून बसलां होतात. आतां समोर आल्यावर तुम्हांला जिवंत कसे जाऊं देणार? हरणांसारखे पळूनच गेलात तर गोष्ट निराळी. **(ग) रिपु बलवंत हि बघुन न डरतो** तुम्ही आम्हांला बालक समजून, कोरडा धाकदपटशा दाखवून सुटण्याचा व फुकटचा मोठेपणा मिळविण्याचा प्रयत्न करतां; व तुम्हांला आपल्या बळाचा गर्व आहे व वाटते की हजारों घोर राक्षसानां घाबरून हे एक कोवळे पोर देईल बायको व जाईल पळून! पण लक्षांत ठेवा की तुमच्या सारख्या बलवंतानीच काय, प्रत्यक्ष काळाने जरि अशा अटी घातल्या तरी मान्य

करणार नाही. 'देव दनुजभट भूप जगांतिल। समबल अथवा अतिबल असतिल।... सुखे लढूं काळासिहि जाणां' (१/२८४/१-२)

हिं । जद्यपि मनुज दनुज कुल घालक । मुनि पालक खल सालक बालक ॥११॥
। जैं न होइ बल घर फिरी जाहू । समर बिमुख मैं हतउ न काहू ॥१२॥
। रन चढि करिअ कपट चतुराई । रिपु पर कृपा परम कदराई ॥१३॥
। दूतन्ह जाइ तुरत सब कहेऊ । सुनि खरदूषन उर अति दहेऊ ॥१४॥

म. । यद्यपि मनुज दनुजकुल घातक । मुनिपालक खलनाशक बालक ॥११॥
। बळ नसेल तर घरास जा ना । मी न मारि कधि रण बिमुखानां ॥१२॥
। रणि येउनि कां कपट चतुरता । रिपुवर कृपा परम कातरता! ॥१३॥
। त्वरित जाउनी दूत कळवती । परिसुनि खर दूषण अति जळती ॥१४॥

अर्थ - मी जरि मनुज असलो तरि दनुजकुळाचा निर्दालक आहे व जरि बालक असलो तरि मुनींचा पालक व खलांचा संहार करणारा आहे।।११।। अंगी बळ नसेल तर घरी परत कां नाही जात? रणांतून पाठ फिरवून जाणारांस मी कधीच मारीत नाही. ।।१२।। रणांत येऊन कपटाने चतुरपणा कां दाखवितां? शत्रूवर कृपा करणे ही अति कातरता भ्याडपणा आहे।।१३।। दूतानी त्वरेने जाऊन (उत्तर) कळवले ते ऐकून खर - दूषणांचा अति जळफळाट झाला।।१४।।

टीका. चौ. ११-१२ (१) दुष्टांचा संहार करून, सज्जनांचे संरक्षण करून धर्माचे संस्थापन करणारा मनुज बालक मी आहे. **(क)** जे लढण्यास समर्थ नसतील, दुर्बळ असतील, त्यांना रणांतून परत जाण्याची पळून जाण्याची, सवड मी देत असतो. व पळून जाणारावर शस्त्राचा प्रहार मी करीत नसतो.

चौ. १३(१) रणि येऊन कां कपट चतुरता - भाव हा की युद्ध करण्याला कचरत आहांत, पण मोठ्या शूरांचा व उदारांचा आव आणून, शब्दांच्या सफाईने शिर सलामत निसटून जाण्याचा प्रयत्न करीत आहात, व आमच्यावर दया करण्याची भाषा बोलत आहात असे करण्यापेक्षा घरीं परत जाऊन सुखांत नांदा. युद्धाला येऊन शत्रूवर कृपा करण्याची भाषा भ्याड बोलत असतात.

ल.ठे. - येथे रामचंद्रांच्या भाषणांत **क्षत्रियांच्या धर्मयुद्धाचे काही नियम** सांगितले आहेत. १. कोणीहीं युद्धाला आल्यास मांघार न घेणे २. सज्जनांचे पालन करणे, ३. दुष्टानां शासन करणे. ४. लढाईतून पळून जाणारांवर प्रहार न करणे, ५. छल कपट न करणे, ६. शत्रु शरण आलेला नसतां त्याच्यावर दया न करणे, ७. शत्रु अधिक बलवान असला तरि धैर्य धरून लढत लढत मारणे किंवा मरणे व ८. युद्धाच्या वेळी स्त्रिया वगैरेनां जवळ न ठेवतां त्यांच्या संरक्षणाची उत्तम व्यवस्था करणे.

चौ. १४(१) खर-दूषण अति जळती - त्यांच्या अंगाचा तिळपापड झाला कारण शिर

सलामत राहून सीतेच्या प्राप्तीचे बांधलेले मनोरे धुळीस मिळाले. माणसाच्या पोराने खल, पशु, भ्याड, नामर्द म्हटले व ते स्वतःच्या सचिवांच्या मुखाने सर्व सैन्यासमक्ष ऐकावे लागले. (क) हृदयांत आग भडका उडाल्या बरोबर जो दयेचा ओलावा तेथे उत्पन्न झालेला होता त्याची वाफ होऊन उडून गेली व खराचे हृदय अगदीं खरंखरं रवर (परुष) झाले. जितके मृदु झाले होते त्याच्या अनंतपट रोष चढला.

हिं.छ. । उर दहेउ कहेउ कि धरहु धाए बिकट भट रजनीचरा ।
॥ सर चाप तोमर सक्ति सूल कृपान परिघ परसु धरा ॥
। प्रभु कीन्हि धनुष्य टकोर प्रथम कठोर घोर भयावहा ।
॥ भए बधिर ब्याकुल जातुधान न ग्यान तेहि अवसर रहा ॥१॥

म. छं.। उर जळत वदले धरा, धावति विकट भट रजनीचर ।
॥ शर चाप तोमर शक्ति शूल कृपाण परशु गदा धर ॥
। प्रभु आधि करिति कठोर धनु टंकार घोर भयंकर ।
॥ तैं बधिर विव्हळ यातुधान, न शुद्धि राहे तिळभर ॥१॥

अर्थ - मनांत जळफळतच (खरदूषण) म्हणाले की धरा (त्याबरोबर) अक्राळ विक्राळ निशाचर योद्धे धावले. त्यानी धनुष्य, बाण, तोमर, शक्ति, शूल, कृपाण (पट्टे) परशु, गदा इ. शस्त्रास्त्रे धारण केली आहेत. प्रभूनी आधी (प्रथम) कठोर घोर व भयंकर असा धनुष्याचा टणत्कार (टंकार) केला तेव्हा ते सर्व राक्षस व्याकुळ व बहिरे झाले आणि त्यानां तिळभर सुद्धां शुद्धी राहिली नाही ।।छंद।।

टीका. (१) प्रथम धनुष्याचा टणत्कार करण्यांत हेतु - (क) निधडे वीर कोणकोण आहेत ते कळावे. (ख) एकट्या धनुर्धारीचा पराक्रम कसा आहे याची चुणूक शत्रूस कळावी. धनुर्धारीच्या बळाची परीक्षा त्याने केलेल्या आपल्या धनुष्याच्या दोरीच्या आवाजावरून होते. तो ध्वनी शत्रुवीर सहन करूं शकले नाहीत. (ग) कठोर = कर्कश, घोर = कानठळ्या बसतील असा भयंकर = भीतीने व्याकुळ करणारा. सर्व शत्रुसैन्य बेशुद्ध झाले.

हिं.दो. । सावधान होई धाए जानि सबल आराति ॥
॥ लागे बरषन राम पर अस्त्र सस्त्र बहु भाँति ॥१९रा॥
। तिन्ह के आयुध तिल सम करि काटे रघुबीर ॥
॥ तानि सरासन श्रवन लगि पुनि छाँडे निज तीर ॥१९म.॥

म. दो. । होउनि सावध धावले जाणुनि सबल अराति ॥
॥ रिपु रामावर वर्षती अस्त्र सस्त्र बहु जाति ॥१९रा॥
। तोडुनि त्यांची आयुधे ती तिळसम, रघुबीर ॥
॥ ताणुनि आश्रुति कार्मुका मग सोडिती निज तीर ॥१९म.॥

अर्थ - ते निशाचर वीर शुद्धीवर येऊन धावले व शत्रु (अराति) बलाढ्य आहे हे जाणून ते विविध जातींच्या शस्त्रास्त्रांचा रामावर वर्षाव करूं लागले।।दो.१९रा.।। तीं त्यांची आयुधे (आपल्या बाणानी) तिळा तिळा एवढी तोडून-फोडून मग रघुवीर कानापर्यंत धनुष्य ताणून आपले बाण सोडूं लागले।।दो.१९म.।।

टीका. दो.रा.(१) **होउनि सावध** - बेशुद्ध झाले होते ते शुद्धीवर आले. शत्रू सावध होऊन त्यानी शस्त्रप्रहारास प्रारंभ केला म्हणजेच रघुवीर बाण सोडतील. **हे धर्मयुद्धाचे लक्षण** आहे. मूर्छितावर प्रहार करणे हा अधर्म आहे म्हणून राम इतका वेळ स्वस्थ राहिले. **हे राक्षस** मात्र अधर्मयुद्ध करीत आहेत कारण ते रथादि वाहनांत असून पादचारी शत्रूवर प्रहार करित आहेत. 'रथीच रथिना सार्थ, पादातिश्च पदातिना' हा धर्मयुद्धाचा नियम आहे. **(क) जाणुनि सबल अराति** - अराति = शत्रु, अराति शब्द संस्कृत नाही. धनुष्याच्या टणत्काररूपी गर्जनेवरून जाणले की बालक दिसत असला तरि महा बलाढ्य आहे एकट्या दुकट्याने शस्त्र चालवून भागणार नाही. - सर्वांनी एकाच वेळी रामावर शस्त्रांचा व अस्त्रांचा पाऊस पाडला. **'ते रामे शरवर्षाणि व्यसृजन् रक्षसां गणाः ॥ शैलेंद्रमिव धाराभिर्वर्षमाणा महाघनाः'** (वा.रा.अर.स. २५/१०-११) **(क)** १८व्या छंदात कोटि विजा मरकत गिरीवर चमकल्या आहेत नंतर मागल्या छंदांत घोर कठोर भयंकर गडगडाट झाला व आतां त्याच मरकत शैलावर शस्त्रास्त्रांचा पाऊस पडू लागला.

दो.म. (१) रघुवीरानें शत्रूंची सर्व आयुधे, आपल्या बाणानी तिळा एवढाले तुकडे पाडून, व्यर्थ घालविली - प्रथम **बचावाची लढाई** केली व नंतर आक्रमक युद्ध सुरू केले. ज्या पर्वतावर नुसता निळा काळा पाषाण आहे त्यावर पावसाच्या धारा कितीहि मोठ्या पडल्या तरि लाल पाणी न निघतां त्या धारांचे जल बिंदु सर्वत्र उडतात. असे डोंगर ठाणे जिल्ह्यांत आहेत. पावसाळ्यांत सुद्धां गवताची एक काडीही उगवत नाही. **(क) आश्रुति** - आ = पर्यंत, श्रुति, कान, कानापर्यंत = आकर्ण, धनुष्याची दोरी ज्या हाताने धरली असेल तो हात ती हाताची बोटे त्या कानापर्यंत येईतो दोरी ओढणे म्हणजे आकर्ण ताणणे-ओढणे-धनुष्य ओढण्याची ही शेवटची मर्यादा आहे. आतां हे बाण काय करतात पाहू -

तोमर-छं.हिं. *। तब चले बान कराल । फुंकरत जनु बहु ब्याल ॥*
॥ कोपेउ समर श्रीराम । चले बिसिख निसित निकाम ॥१॥
। अवलोकि खरतर तीर । मुरि चले निसिचर बीर ॥
॥ भए क्रुद्ध तीनिउ भाइ । जो भागि रन ते जाइ ॥२॥
। तेहि बधब हम निज पानि । फिरे मरन मन महुँ ठानि ॥
॥ आयुध अनेक प्रकार सनमुख ते करहिं प्रहार ॥३॥

म.छ. । मग जाति बाण कराल । फुं-करत बहु की ब्याल ॥
॥ रणिं कोपले श्रीराम । शर सुटति निशित निकाम ॥१॥
। पाहोनि खरतर तीर । पळतात निशिचर वीर ॥
॥ भय रुष्ट वदती भाइ । पळुनी रणांतुनि जाइ ॥२॥
। करि मारूं आम्हीं त्यास । फिरले हि देहिं उदास ॥
॥ विविधायुधे हि अपार । करतात संमुख मार ॥३॥

अर्थ - मग फूत्कार करीत जाणाऱ्या पुष्कळ भुजंगा प्रमाणेच जणूं कराल बाण जाऊं लागले. श्रीराम रणांत कोपले व अति तीक्ष्ण (खर-तर) बाण सुटूं लागले ॥१॥ ते फार खडतर तीर येत असलेले पाहून (च) निशाचर वीर पळ काढूं लागले तेव्हां खर-दूषण व त्रिशिरा हे तिघे भाऊ रुष्ट होऊन म्हणाले की जो युद्धांतून पळून जाईल त्याला आम्ही आपल्या हातानी ठार मारूं तेव्हां देहावर उदार उदासीन होऊन ते परत वळले व अगणित विविध आयुधांचा मारा समोरून करूं लागले ॥२-२॥

टीका.छं.१(१) निशाचरांच्या शस्त्रांचा पाऊस म्हणजे नील शैलावर महा मेघांच्या धारा! पण रघुवीराचे तीर -बाण फुंऽऽ असा ध्वनी करीत चालले ते जणूं काय फूत्कारत जाणारे कराल भुजंग समुदायच! फों फों करीत येणारे -अनेक नाग समोरून अंगावर येतानां पाहतांच मोठ्या वीरांची गाळण उडेल यांत नवल नाही. ते चावले असते की प्राणगेलाच! **(क) श्रीराम** - श्री = सीता, तिला आनंद सुख देण्यासाठी ह्य कोप करावा लागला. पहिल्या ओळीत बाण गेल्याचे सांगितले व पुन्हां दुसऱ्या ओळीत बाण सुटल्याचे सांगितले पण 'कदा नेणों ओढी शरधितुनि काढी शर कदा कदा धन्वी जोडी' हे कोणालाच दिसले नाही.

छं.२-३ (१) पळणाऱ्या वीरानां जेव्हां खरदूषण व त्रिशिरा यानी तंबी दिली की पळून जाऊन आता प्राण वाचवाल पण आमच्यापुढे किती व केव्हां पळाल? या बाणानी नाही मेलात तर आमच्या हातांतील खड्गाने तुमची मुंडकी उडविली जातील. त्यानी विचार केला की राक्षसांच्या हातून मरण येण्यापेक्षां युद्धांत मेलोतर स्वर्ग तरि मिळेल म्हणून त्यानी देहलोभ सोडला, मरण्यास तयार झाले व परत वळले. या युद्धांत जय मिळेल अशी आशा सैन्यांतील वीरानां राहिली नाही.

हिं.छं । रिपुपरम कोपे जानि । प्रभु धनुष सर संधानि ॥
॥ छाँडि बिपुल नाराच । लगे कटन बिकट पिसाच ॥४॥
। उर सीस भुज कर चरन । जहँ तहँ लगे महि परन ॥
॥ चिक्करत लागत बान । धर परत कुधर समान ॥५॥
। भट कटत तन सत खंड । पुनि उठत करि पाषंड ॥
॥ नभ उडत बहु भुज मुंड । बिनु मौलि धावत रुंड ॥६॥
॥ खग कंक काक सृगाल । कटकटहिं कठिन कराल ॥७॥

मं.छं. । रिपु रुष्ट अति पाहून । प्रभु धनुर्षि शर लावून ॥
॥ बहु सोडिती नाराच । तोडीति बिकट पिशाच ॥४॥
। कर पाद उर भुज शीस । पडुं लागली धरणीस ॥
॥ चीत्-करति लागत बाण । धड पडति कुधर समान ॥५॥
। भट तुटति तनु शत खंड । तरि उठति कृत पाखंड ॥
॥ नभिं उडति बहु भुज मुंड । बिण मौलि धावति रुंड ॥६॥
॥ खग कंक काक शृगाल । कट्-कटति कठिण कराल ॥७॥

अर्थ - शत्रू फार चीतावले (रुष्ट) आहेत असे पाहून प्रभूनी धनुष्यावर एक (साधा) बाण लावून अनेक लोखंडी बाण (नाराच) सोडण्यास प्रारंभ केला व विक्राळ (विकट) राक्षसानां तोडूं लागले ॥४॥ पुष्कळ हात, पाय, छाती, भुजा, डोकी इ. धरणीवर पडूं लागली. बाण लागताच (हत्तींच्या सारखा) चीत्कार करूं लागले व पर्वतांसारखी धडें पडूं लागली ॥५॥ वीरांचे देह शतखंड तुकडे तुकडे होऊं लागले तरि ते माया (पाखंड) करून (मायेने) उठूं लागले आकाशांत पुष्कळ भुजा व मुंडकी उडूं लागली, व मस्तकहीन धडे (रुंड) धावूं लागली ॥६॥ कावळे, करकोचे, (गिधाडे) इ. पक्षी व कोल्हे (श्रृगाल) कठोर व भयानक असा कट् कट् शब्द करूं लागले ॥७॥

टीका. छं. ४-५(१) **धनुषि शर लावून, सोडीति बहु नाराच** - प्रभु शब्दाने सुचविले की आपले ऐश्वर्य वापरले कसे ते पहा - एक साधा शर धनुषि धनुष्यावर लावीत पण सुटतानां त्याचे बहु = लक्षावधि **नाराच** = लोखंडी बाण होऊन शत्रूवर प्रहार होऊं लागले. **(क) पिशाच** = राक्षस, मराठी पिशाच – भूत हा अर्थ येथे नाही. पिशाच ही देवयोनि आहे. (अमरे १/१/११ पहा). **तोडीति** – विशाल वृक्षानां जसे तोडतात तसे राम नाराच राक्षसरूपी अति विशाल वृक्षानां तोडू लागले. वृक्ष फार मोठा असला म्हणजे आधी त्याच्या मोठ्या शाखा तोडतात, तसे हातपाय खांद्यापासून बाहू इत्यादि मोठ्या शाखा प्रथम तोडल्या जाऊं लागल्या. मग जसे ताठ उभे असलेले बुंधे तोडतात तशी धडे तोडली जाऊ लागली व ती धडाधड धरणीवर कोसळूं लागली. धडांच्या छातिंत बाण लागले म्हणजे ती हत्तींच्यांसारखा चीत्कार करूं लागली.

छं.६(१) काही राक्षस यांच्या पेक्षां फार बलवान व मायावी आहेत. त्यांच्या शरिरांचे शतशः तुकडे झाले तरि ते आपल्या मायेच्या बळावर पुन्हां जसेच्या तसेच उठूं लागले. हे पाहतांच प्रभूच्या नाराचानी निराळाच प्रकार सुरू केला. राक्षसांचे बाहू व शिरें धरणीवर पडूं न देतां आकाशांत उडविली जाऊं लागली व खाली येऊं दिलीच नाहीत. **'नभी पसरती शिर बहु बाहू। असंख्यात जणुं केतू राहू'** (६/९२/१४) पासून पुढे पहा. मौलि = मौल - मस्तक. रुंड = मस्तक तुटून बाकी राहिलेले शरीर, = धड **(क)** हे सर्व वर्णन रावण युद्धाच्या वेळी सविस्तर करावयाचे असल्याने येथे संक्षिप्तवर्णन केले आहे.

छं.७(१) सगळ्या रामचरितमानसांत अर्धाच छंद असा फक्त येथेच आहे. येथपर्यंत तोमर छंद आहे. त्याचे **लक्षण प्रस्तावनेत** दिलेले (पृ. ७९) **पहावे. बि.ल.ठे.** तोमर हे एक आयुध आहे पण त्याचा उपयोग बचावाच्या लढाईत करतां येत नाही. ते प्रहार करण्यास उपयोगी पडते म्हणून प्रहारक युद्धाच्या वर्णनांतच याचा उपयोग केला. हा अर्धा छंद पुढल्या छंदाशी सांधा जुळविण्यासाठी आहे. आतां पुढें चार हरिगीति छंद व दोहा यांत हे युद्ध समाप्त होईल.

***हिं.छं.* । कटकटहिं जंबुक भूत प्रेत पिसाच खर्पर संचही ।**
॥ बेताल बीर कपाल ताल बजाइ जोगिनि नंचही ॥
। रघुबीर बान प्रचंड खंडहिं भटन्ह के उर भुज सिरा ।
॥ जहँ तहँ परहिं उठि लरहिं धर धरु धरु करहिं भयकर गिरा ॥१॥
,, ॥ अंतावरीं गहि उडत गीध पिसाच कर गहिं धावही ।
॥ संग्राम पुर बासी मनहुँ बहु बाल गुडी उडावही ॥
। मारे पछारे उर बिदारे बिपुल भट कहँरत परे ।
॥ अवलोकि निज दल बिकल, भट तिसिरादि खर दूषन फिरे ॥२॥

***मं.छं.* । कट्-कटति कोल्हे प्रेत भूत पिशाच्च खर्परिं सांचती ।**
॥ बेताळ बीर कपाल-ताला धरिति योगिणि नाचती ॥
। रघुबीर मार्गण चंड खंडिति बीर-बाहू-उर शिरां ।
॥ सर्वत्र पडती उठति लढतां रटति धर धर भयगिरा ॥१॥
,, । अत्रांति घेउनि उडति गृध्र पिशाच्च करिं धृत धावती ।
॥ संग्राम-पुर-वासी पतंगां बाल बहु जणुं उडवती ॥
। मारून पडले वक्ष-फुटले विव्हळत भट कण्हत ते ।
॥ पाहूनि निज दळ विकळ भट खर धावले त्रिशिरा त्वरे ॥२॥

अर्थ - कोल्हे कट्कट्, तट्तट् आवाज काढीत आहेत, भूत-प्रेतपिशाच्चें डोक्यांच्या कवट्यांत रक्तमांसादि गोळा करीत (भरीत) आहेत, वीर वेताळ कवट्यांचा ताल धरूं लागले व योगिणी नाचूं लागल्या. रघुवीराचे प्रचंड बाण (भार्गण) प्रचंड निशाचर वीरांचे उर, बाहू, मस्तकें यांचे खंडण करूं लागले, जिकडे तिकडे (सर्वत्र) राक्षस पडूं लागले पण पुन्हां उठून धरा धरा असा भयंकर आवाज करीत ओरडत लढूं लागले।।छं.१।। गिधाडं आंतडी तोंडात धरून उडूं लागले व पिशाच्यादि त्या आतड्यांची लोबत असलेली टोके हातांत धरून धावूं लागली तेव्हां वाटले की जणूं युद्धपुरींतील पुष्कळ मुले पतंगच उडवीत आहेत. मारून पाडलेले, वक्षःस्थळे फुटलेले योद्धे रेरे करीत कण्हत विव्हळत आहेत. आपले सैन्य व्याकुळ झाले आहे असे पाहून खर (दूषण) त्रिशिरादि योद्धे त्वरेने धावले ।।२।।

टीका. छं.(१) **कट्ट-कटति कोल्हे** - मरून पडलेल्या वा मरत असलेल्या राक्षसांचे देह, अवयवादि कोल्हे खात आहेत पण राक्षसांची त्वचा फार कठीण असल्यामुळे कोल्हयानां जोराने तोडावी लागत आहे. तोडतानां त्यांच्या दातांचा कट्कट् असा ध्वनि व तुटणाऱ्या चामडीचा तट् तट् असा ध्वनि होत आहे. (क) **भुते प्रेते पिशाच्च योगिणी, वेताळ** इत्यादि भुतांच्या जाती आहेत. वेताळांत सुद्धां वीर वेताळ, आग्या वेताळ इ. जाती आहेत. **खर्पर** = डोक्याच्या कवट्या, कपालास्थि. या गोळा करून भूतपिशाच्चादि त्यांत रक्त मांसादि भरून पिऊं खाऊं लागली. (ख) तशाच डोक्यांच्या कवट्या डफासारख्या हातांत धरून वीरवेताळ त्यांवर तबल्या प्रमाणे ताल धरू लागले व योगिणी नृत्य करूं लागल्या. येथे भरपूर बीभत्स रस आहे. पुढील दोन चरणांत रौद्र व भयानक रस आहे.

छं.२(१) गिधाडें राक्षसांची भलीं मोठी आंतडी बाहेर काढून त्यांचे एक टोक धरून उडत आहेत, हे बीभत्स दृश्य आहे पण त्याला गोस्वामींच्या अनुपम काव्य कलेने माधुर्याचे रूप दिले आहे. गिधाडें पतंगासारखीं वर वर व पुढे पुढे उडत जात आहेत त्यांनी धरलेली आंतडी पतंगाला बांधलेल्या दोऱ्याप्रमाणे खाली लोंबत चालली आहेत खाली लोंबणारी टोके हातांत धरून पिशाच्चे ती आंतडी पतंगाच्या दोऱ्याप्रमाणे ओढीत पुढे पुढे धावत जात आहेत. पण गिधाडे ती आंतडी सोडीत नाहीत व ती मधे तुटतही नाहीत. हे पतंग उडविण्याच्या खेळासारखे दृश्य आहे. येथे रुधिर सरिता वाहूं लागणारच पण ते वर्णन रामरावण युद्धासाठी कवींनी राखून ठेवले आहे. (क) आपल्या सैन्याची अशी धूळधाण झालेली पाहून खरदूषण त्रिशिरा वगैरे अजिंक्य वीर युद्धाला आले, त्यामुळे बाकीच्या वीरानांही जोर चढला. आतां तिसरी घनघोर लढाई -

हिं. छं. *। सर सक्ति तोमर परसु सूल कृपान एकहि बारही ।*
॥ करि कोप श्रीरघुबीर पर अगनित निसाचर डारही॥
। प्रभु निमिष महुँ रिपु सर निवारि पचारि डारे सायका ।
॥ दस दस बिसिख उरमाझ मारे सकल निसिचर नायका ॥३॥
" । महि परत उठि भटभिरत मरत न करत माया अति घनी ।
॥ सुर डरत चौदह सहस प्रेत बिलोकि एक अवध धनी ॥
। सुर मुनि सभय प्रभु देखि मायानाथ अति कौतुक कऱ्यो ।
। देखहिं परसपर राम करि संग्राम रिपुदल लरि मऱ्यो ॥४॥
म.छं. *। शर शक्ति शूल कृपाण तोमर परशु एके क्षणिं किती ।*
॥ संक्रुद्ध निशिचर रणीं श्रीरघुबीरिं अगणित फेकिती ॥
। प्रभु निमिषिं रिपु शस्त्रास्त्र खंडुनि सोडि घोषुनि सायकां ।

॥ उरि बिशिख दशदश घोर मारिति सर्व निशिचर नायकां ॥३॥

" । महिं पडति उठती लढति, मरति न करति माया भट अती ।

॥ सुर सभय रिपु चौदा हजार हिं एकटे कोसलपती ॥

। प्रभु बघुनि मुनि सुर सभय, मायानाथ कौतुक करि असें ।

॥ बघुनी परस्पर राम रिपुदल समर करूनी मरतसे ॥४॥

अर्थ - बाण, शक्ती, शूळ, पट्टे, तोमर, परशू, (परिघ, गदा) इ. अगणित शस्त्रास्त्रे एकाच क्षणीं ते अति क्रुद्ध झालेले अगणित निशाचर श्रीरघुवीरावर मारते झाले. प्रभूनीं एका निमिषांत त्यांची सर्व शस्त्रास्त्रें तोडून टाकली व गर्जना करून बाण सोडले व सर्व निशाचर नायकांच्या छातींत प्रत्येकी दहादहा बाण मारले.॥३॥ ते राक्षस वीर खाली पडतात पण न मरतां पुन्हां उठून लढूं लागतात. व अति माया करीत आहेत हे पाहून देव घाबरले. मायानाथ प्रभूनी जेव्हां पाहिले की देव व मुनि भयभीत झाले आहेत तेव्हां त्यानी एक कौतुक केले, त्याबरोबर एकमेकांस रामरूप पाहून ते सर्व शत्रु सैन्य आपसांत लढून मेले॥४॥

टीका. छं.३(१) **अगणित निशाचर** - चौदा हजार आहेत असे पुढल्याच छंदात म्हटले असतां अगणित कसे? शरीरांचे शतशः तुकडे झाले असतां, मुंडकी उडाली असतां धडे, रुंडे जमिनीवर पडलेली असता व मेलेल्यानां कोल्हे गिधाडे वगैरे खात असतां म्हणजे हजारों मेले असतां त्यांची मूळची संख्या चौदाहजार कायमच आहे. असे हजारो मेले व पुढे मरणार तरि संख्या कमी होत नाही म्हणजे अगणितच ठरतात. **(क) श्रीरघुवीर** - श्री = तेज, ऐश्वर्य व योगमाया. चौदा हजार घोर राक्षसानीं एकाच क्षणीं केलेला शस्त्रास्त्राचा मारा केवळ बाणानी एका निमिषांत एकट्याने निवारण करण्यास अलौकिक तेज व ऐश्वर्य पाहिजेच व मायानाथ कौतुक करणारच आहेत म्हणून योगमाया पाहिजेच. **(ख)** येथे रघुवीराची साही प्रकारची वीरता प्रगट झाली आहे. I अलौकिक **युद्धवीरता** अगदीं स्पष्ट आहे. II सगळे राक्षस मायेचा कपटाचा अवलंब करीत असतां कपट केले नाही हा **ऋजुता वीरता**. III बेशुद्ध पडलेले असतां त्यांच्यावर प्रहार केला नाही ही **धर्मवीरता.** iv. देवमुनि भयभीत झाले आहेत हे अशा घनघोर विषम युद्धांत गुंतलेले असून जाणले ही **विद्या वीरता.** V. =देवमुनीनां अभय देणे आणि स्वतःच्या पत्नीला सीतेला मागणाऱ्या, व स्वतःला ठार मारण्यास आलेल्या दुष्टानां निर्वाण पद देणे ही **दानवीरता.** VI. जन्म जन्म कष्ट करणाऱ्या मुनींच्या मुखांत मरतानां 'राम' येत नाही असे असतां या सर्वावर अशी अद्भूत कृपाकेली की सर्वानां प्रत्येक राक्षस रामरूप दिसूं लागला. व रामराम म्हणत मेले ही अपार कृपा वीरता आहे. **(ग) सोडि घोषुनि सायकां** - सर्वानी एकाच क्षणी मारा केल्यामुळे राक्षसानां वाटले की एकटा एक शत्रु मेला व त्यामुळे ते बेसावध होते. म्हणून बाण सोडण्यापूर्वी

शत्रूला सावध करण्यासाठी गर्जना केली व सुचविले की मी अझून चांगला जिवंत आहे, युद्धाला तयार व्हा! गाफील शत्रूवर मी प्रहार करीत नसतो! किती सरलता!!

छं.४(१) करिति माया भट अति - ठार मारून पाडले तरि हुबेहुब तसेच दुसरे उठून युद्धाला उभे! हीच माया. या अशा अद्‌भूत सामर्थ्यांमुळेच हे सर्व सर्व विश्वाला अजिंक्य झाले होते. वरप्रदान सामर्थ्यांमुळे ते फक्त आपसांत लढूनच मरावयाचे असे ठरलेले होते. **(क) कोसलपती** शब्दाने सुचविले की देव रघुवीरास केवळ नृपपुत्र च समजत आहेत. भगवान आहेत हे ते विसरले आहेत त्यामुळे त्यांना धास्ती पडली की एकटे रघुवीर इतक्या मायावी राक्षसानां कसे मारणार? व यांचाच वध याना करतां आला नाही तर महामायावी रावण इंद्रजितादिकांचा वध हे कसे करूं शकतील? व आमचे दु:ख दैन्य कसे व कधी सरणार! **(ख) मायानाथ** - राक्षसानीं कितीही माया केली तरि सर्वमायांची जी मुख्य महामाया तिचे हे नाथ, स्वामी आहेत. यांच्यापुढे राक्षसांच्या मायेचे काही चालणार नाही. प्रभूनी त्यांच्या मायेचे मर्म जाणून अशी युक्ति योजली की ते आपसांत युद्ध करून मरतील. संमोहनास्त्राचा उपयोग केला. ज्याप्रकारचा मोह उत्पन्न करावयाचा त्या प्रकारचा विनियोग संकल्पांत करून संमोहनास्त्र मंत्राने अभिमंत्रित बाण सोडले. तेव्हां प्रत्येकास बाकीचे सर्व रामरूपच दिसूं लागले व रामाशीं लढण्याच्या हेतूने एकमेकाशी आपसांतच लढले. असे हे कौतुक राम मायानाथ असल्यामुळे करूं शकले, इतर कोणालाही हे आजपर्यंत शक्य झाले नव्हते. व पुढे अशक्य होते. आतां स्वार्थी देव हे सर्व राक्षस निशे:ष झाल्यावर येतील.

हिं.दो.। राम राम कहि तनु तजहिं पावहिं पद निर्बान ॥
॥ करि उपाय रिपु मारे छन महुं कृपानिधान ॥२० रा॥
। हरषित बरषहिं सुमन सुर बाजहिं गगन निसान ॥
॥ अस्तुति करि करि सब चले सोभित विविध बिमान ॥२०म.॥

म.दो. । राम राम म्हणतां मरति पावति पद निर्वाण ॥
॥ क्षणिं उपाय करूनि रिपू मारिति कृपानिधान ॥२० रा॥
। हर्षित वर्षति सुमन सुर दुंदुभि-रव गगनांत ॥
॥ स्तुति कर करूनी सकल गत रुचिर गगनयानांत ॥२०म.॥

अर्थ - रामराम म्हणत असतां मरण पावले आणि त्यानां मोक्षपद प्राप्त झाले. (अशाप्रकारे) उपाय करून कृपानिधानानी एका क्षणांत सर्व शत्रू मारले. ।दो.२०४।।

टीका. (१) **ल.डे.** पहिल्या दोह्यांतील तिसऱ्या चरणांत 'मारे' व 'रिपू' यांत अंत्याक्षर

दी असून पुढ्यां १२ मात्राच आहेत. अनुवादांत बाराच आहेत. पण गतिभंग मूळातल्या इतका चांगला साधला नाही. अद्‌भूतरसाचा भाव सुचविला आहे. एका क्षणांत अशा १४ हजार मायावी शत्रूनां मारले हे मोठे आश्चर्य आहे. (क) हे राक्षस अत्यंत दुष्ट व पापसागर असून कृपानिधान रामचंद्रांच्या कृपेने नामाच्या प्रभावाने मुक्त झाले. येथे - नामाचा प्रभाव सांगितला असला तरी **'कृपानिधान'** शब्दाने सांगतात की रामकृपा मुख्य आहे. **'जन्म जन्म मुनि जिजति साधनीं। अंतीं 'राम' न येइ आननी'** (४/१०/३३) असे हे दुर्लभ असतां यानां केवळ रामकृपेने सुलभ झाले. यानी हे नामोच्चारण भक्तिभावनेने ही केलेले नाही. समोर राम आहेत असे वाटून त्यांच्यातील राक्षसाशी लढत असतां शत्रु भावनेने आव्हान देतानां उच्चार केला गेला. श्रद्धेने व प्रेमाने जे नामाचा उच्चार करीत मरतील, (उच्चार करून नंतर नव्हे) ते मुक्त होतील यांत नवल काय? पण **उच्चार करीत** मरण येणे रामकृपेशिवाय घडत नाही. **(ख) वा.रा.** म्हटले आहे की अवघ्या दीड मुहूर्तात (= **घटकांत**) १४ हजार कामरूपी घोर राक्षस मारले. वा.रा. (स. २९/३४) पळून गेलेल्या अकंपन राक्षसाने रावणांस सांगितले आहे की सगळ्यांना राम आपल्या समोर उभे असलेले दिसत होते. (सर्ग ३०)

दो.म. (१) स्तुति कर करुनी - निरनिराळ्या देवगणानी निरनिराळी स्तुति केली. देवानीं आकाशांत वाजविलेल्या नगाऱ्यांचा ध्वनी व केलेल्या स्तुतींतील जयजयकार ही गुप्त राहिलेल्या लक्ष्मणाच्या कानी गेला असेलच. त्यामुळे आतां लक्ष्मण सीतेसह येतील.

श्री रामचरितमानस गूढार्थचंद्रिका अरण्यकांड अध्याय ३ रा समाप्त.

●●●

अध्याय ४था

हिं. । जब रघुनाथ समर रिपु जीते । सुर नर मुनि सब के भय बीते ॥१॥
। तब लछिमन सीतहि लै आए । प्रभु पद परत हरषि उर लाए ॥२॥
। सीता चितव स्याम मृदु गाता । परम प्रेम लोचन न अघाता ॥३॥
। पंचबटी बसि श्री रघुनायक । करत चरित सुर मुनि सुखदायक ॥४॥
म. । जैं रिपु रणिं रघुनाथे जितले । सकल अमर नर मुनि भय सरले ॥१॥
। लक्ष्मण सीते घेउनि आले । प्रभुपदिं पडत हर्षि हृदिं धरले ॥२॥
। सीता श्याम मृदुल तनु बघते । प्रेमे परम, न तृप्त नयन ते ॥३॥
। वसुनि पंचवटि श्री रघुनायक । करिति चरित सुर-मुनि-सुखदायक ॥४॥

अर्थ - जेव्हां रघुनाथानें शत्रूनां युद्धांत जिंकले (मारले) तेव्हां सगळे देव मनुष्य व मुनि यांचे भय नष्ट झाले ॥१॥ लक्ष्मण सीतेला घेऊन आले व हर्षाने प्रभूच्या पाया पडत (दंडवत घालीत) असतां प्रभूनी त्यांस हर्षाने हृदयाशी धरले ॥२॥ सीता परम प्रेमाने (त्या) श्याम व अति कोमल तनूकडे पाहूं लागली पण तिचे ते नेत्र तृप्त झाले नाहीत ॥३॥ पंचवटींत राहून श्रीरघुनायक सुर व मुनि यांना सुखदायक असे चरित्र करीत आहेत ॥४॥

टीका. चौ. (१) **रघुनाथे जितले** - हिंदींत रघुवीर शब्दानें अनुप्रास अधिक सुंदर झाला असता पण रघुनाथ शब्दाने दाखविले की जे कार्य रघुवंशांतील कोणाही प्रसिद्ध राजाला करतां आले नाही ते यानी सहज लीलेने केले व रघुनाथ नांवाची सार्थकता केली. (क) **अमरनरमुनिभय सरले** - रावण जिवंत असेपर्यंत भय गेले असे अक्षरशः ठरत नसले तरि रावण समुद्रापलीकडे लंकेत राहणारा. त्याचे प्रत्यक्ष भय नरानां व मुनीनां यांच्या एवढें नव्हतें. खरदूषण रावणा सारखेच बलवान असून, आणि कोणाच्या शापानी रावणासारखे मारले गेलेले नसून रघुनाथाने त्यांस मारले. आतां दण्डकारण्यांत कोणी राक्षस येणार नाहीत व ज्यानी खरदूषणांचा सहज लीलेने वध केला ते रावणाला सहज मारूं शकतील. अशी सर्वांनां खात्री वाटूं लागली, म्हणून भय गेले.

चौ.२-३(१) जेव्हां नगाऱ्यांचा ध्वनि येत नाहीसा झाला तेव्हां लक्ष्मणाने जाणले की आलेले देव परत गेले, म्हणून सीतेला घेऊन लक्ष्मण आले. (क) **हर्षि** = हर्षाने हा शब्द अर्थामध्ये घेतल्या प्रमाणे दोघांकडे घेणे इष्ट आहे. लक्ष्मण सेवकभावाने वागत असून रघुनाथ भगवान आहेत म्हणून दंडवत नमस्कार घालूं लागले पण प्रभूनी बंधुभावाने त्यास पुरता प्रणाम करूं दिला नाही आणि उचलून हृदयाशी धरले. लक्ष्मणाने सीतेचे संरक्षण उत्तम प्रकारें केले म्हणून प्रभु प्रसन्न आहेत व प्रभु विजयी झाले व

कुशल दिसले म्हणून लक्ष्मणांस हर्ष झाला. **(क) श्याम मृदुल तनु बघते - मृदु** शब्दाने सुचविले की अशा मृदु शरीराने यानीं महा घोर राक्षसांचा इतक्या लवकर संहार केला तरि कसा असे आश्चर्य सीतेला वाटले. नीलनीरधर श्याम शरिरावर माणकांच्या सारखे लाल बारीक रक्त बिंदु आणि मधे मधे उत्तम मोत्यांसारखे चमकणारे घामाचे बिंदु, डोळे लालकमळासारखे, जटामुकुट बांधलेला, असे ते रूप दिसतांच सीता त्यांच्याकडे बघतच राहिली! असे रूप पूर्वी कधीच दिसले नव्हते. ती तटस्थ झाली, तोंडातून शब्द निघेना, व किती पाहिले तरि पुरेसे वाटेना. अशाप्रकारचे वर्णन रावणवधानंतर आहे पण ते रूप सीतेला पाहण्यास सापडले नाही. ६/१०३ छं.पहा. खरे पाहतां खरदूषण वधप्रकरणाचा उपसंहार येथे झाला. पुढील चौपाई दोन प्रकरणांचा सांधा जोडणारी आहे.

चौ.४(१) वसुनि पंचवटि' श्री रघुनायक -- सुखदायक श्री शब्दाने काकभुशुंडी संवाद कथा सुचविली व ऐश्वर्ययुक्त चरित्र हे जसे केले तसेच आतां करतील हे सुचविले **(क) सुरमुनि सुखदायक** - खरदूषणवधाने सुरनरमुनि यांचे भय गेले असे नुकतेच सांगितले. येथे नरांना गाळले. कारण पुढील सीताहरणादि लीलेने सुरानां विशेष सुख होणार आहे.आणि जे मर्मज्ञ मुनि व सुरांच्या संगतीत असणारे ब्रह्मलोकादि लोकांतले मुनि यानांच विशेष सुख तत्काल होणार आहे. सीताहरण ऐकून नरांना मर्म न समजल्यामुळे दु:खच होणार.

खरदूषणवध प्रकरण समाप्त.

''जसे मर्म दशमुखा समजले'' प्रकरण (२१/५-२४/५)

हिं.। धुआँ देखि खरदूषन केरा । जाइ सुपनखाँ रावन प्रेरा ॥५॥
। बोली बचन क्रोध करि भारी । देस कोस कै सुरति बिसारी ॥६॥
। करसि पान सोवसि दिन राती । सुधि नहिं तव सिर पर आराती ॥७॥
म. । बघुनी खरदूषणादि फन्ना । शूर्पणखा गत चिथवि रावणा ॥५॥
। क्रोधें अति बोले वचनासी । देश-कोष-शुद्धि व भुललासी ॥६॥
। करिसि पान निजसी दिनराती । शुद्धि न तिळ, तव शिरी अराती ॥७॥

अर्थ - खरदूषणादि राक्षसांचा फन्ना (पूर्णविनाश) उडालेला पाहून शूर्पणखा रावणाकडे गेली व त्याला डिवचला ।।५।। ती अति क्रोधाने त्याला म्हणाली (भर दरबारांत) की तुला देश व कोष यांची शुद्धि राहिली नाही (त्यांची भूल पडली आहे) ।।६।। दारू पितोस नी दिवसा रात्री झोपा ताणतोस. तुझ्या डोक्यावर शत्रु (नाचत) आहे याची तुला जरा सुद्धां शुद्धि नाही ।।७।।

टीका. चौ. ५(१) शूर्पणखा रावणाची धाकटी बहीण. अशारीतीने भर राजदरबारांत मोठ्या भावाचा अपमान करीत उपदेश करण्याचा तिला अधिकार नाही. प्रेमाने, गोड शब्दानी, त्याला एका बाजूस घेऊन, योग्यवेळी चार हिताच्या गोष्टी सांगण्याचा अधिकार धाकट्या बहिणीला सुद्धां आहे. पण ही दुष्ट दारुण नागीण, कुलटा, रावणाचीच बहीण! **नीतिविशारद** आहे खरी, पण रावणा प्रमाणेच दुसऱ्यानां उपदेश करण्यांत). शूर्पणखा भावाला जो उपदेश करणार आहे त्यांत भावाच्या हिताचा हेतु स्वत:चा कावा साधण्यापुरताच आहे हे **'चिथवि'** चिथावणी दिली या शब्दाने सुचविले आहे. स्वत:चा तिरस्कार करणाऱ्या शत्रूचा सूड घेणे हा मुख्य हेतु आहे. कलियुगीन समाज हितोपदेशकांचे सुद्धां बहुधा असेच असते. **समाज हिताच्या पांघरुणांत स्वार्थ लपलेला असतो.**

चौ. ६-७(१) देश कोष शुद्धि च भुललासी - जनस्थान देशांत शत्रु येऊन तो त्याने काबीज केला याची तुला दाद नाही. आतां तुझा खजिनाही असाच एक दिवस शत्रु लुटील, असा उपक्रम करून आतां ही त्याला उपदेश करीत आहे.

हिं. । राज नीति बिनु धन बिनु धर्मा । हरिहि समर्पे बिनु सतकर्मा ॥८॥
। बिद्या बिनु बिबेक उपजाएँ । श्रम फल पढे किएँ अरु पाएँ ॥९॥
। संग ते जती कुमंत्र तें राजा । मान तें ग्यान पान ते लाजा ॥१०॥
। प्रीति प्रनय बिनु मद ते गुनी । नासहिं बेगि नीति अस सुनी ॥११॥

म. । राज्य नीतिविण धर्माविण धन । हरिस सुकर्म न करतां अर्पण ॥८॥
। येई विवेक न विद्या शिकुनी । श्रम फल पढुनी करुनि पावुनी ॥९॥
। भूप कुमंत्रे यति संगाने । मानें ज्ञान हिं लज्जा पाने ॥१०॥
। प्रीति प्रणयविण गुणि मदें । नाशति शीघ्र असें नय वदे ॥११॥

अर्थ - नीतीवाचून राज्य, धर्मावाचून धन, हरीला अर्पण न करतां केलेले सत्कर्म, आणि जी विद्या शिकल्याने विवेक उत्पन्न झाला नाही ती विद्या, यांचे पढणें करणें आणि मिळणें यांचे फळ म्हणजे फक्त श्रम.॥८-९॥ राजा कुमंत्राने, यति (साधक) संगानें, ज्ञान मानाने, लाज लज्जा मद्यपानानें, प्रीति प्रणयाच्या अभावाने व गुणी गर्वाने शीघ्र नाश पावतात असे नीति सांगते (अशी नीति ऐकली आहे.)॥१९-११॥

टीका. चौ.८-९ (१) **राज्य नीतिविण**, पावुनि फळ श्रम - राज्य मिळविण्यासाठी किंवा मिळण्यासाठी श्रम केले आणि ते मिळाले पण नीतीचे पालन केले नाही तर शेवटी पदरांत पडणार श्रम हेच फळ! अनीतीने, अधर्माने राज्य केले तर राज्यांती नर्क प्राप्ति हे फळ सांगितले आहे शिवाय धर्मनीतीचे व राजनीतीचे पालन न केल्यास मिळालेले राज्य नष्ट होण्यास वेळ लागत नाही म्हणजे मिळण्यासाठी केलेले श्रम व राज्य गेल्याचे

दुःख हेच फळ शेवटी मिळते. **(क) धर्माविण धन** - कोणाला जे धन मिळते ते पूर्व पुण्याचे फळ मिळते पण मिळालेल्या धनाचा उपयोग धर्म = पुण्य संपादन करण्यांत जर केला नाही तर सांचलेल्या पाण्याप्रमाणे ते हळुहळु नष्ट होते. पुण्यकर्माचा व सत्पात्री दानाचा झरा सतत वहात ठेवला तरच असलेले धन टिकते व वाढते. ".. न मागतां सुख, संपत्ती सहज धर्मशीलासी जमती' (१/२९४/३). **(ख) हरिस सुकर्म न करतां अर्पण** - हरिसमर्पण न करतां केलेले सत्कर्म (सुकर्म) केवळ श्रमरूपी फळ देते. सुकर्म पुष्कळ केले ते ईश्वरार्पण केले नाही तर, फार तर स्वर्गभोग देईल पण स्वर्गात सुख किती मिळते हे देवांच्या मानसांत दाखविलेल्या चरित्रावरून स्पष्ट दिसते! व कदाचित स्वर्गात सुख मिळाले काही काळ तरि 'स्वर्गहि अल्प अंति दुखदाई' क्षीणेपुण्ये मर्त्यलोकं विशंति'(भ.गी.) जन्ममरणाचे दुःख पुन्हां पाठीस लागतेच.

(२) **येई विवेक न विद्या शिकुनी** श्रमफल पदुनी. 'साविद्या या विमुक्तये' दुःखशोकांतून जी कायम सोडवील तीच विद्या. पोट भरण्याचे शिकविणाऱ्या विद्या नसून त्या अविद्येची वृद्धि करणाऱ्या आहेत. नित्य काय अनित्य काय, सार काय असार काय व त्याप्रमाणेच सत्य, असत्य, कार्य अकार्य काय हा विवेक शिकवून अनित्य, असत्य, अकार्य व असार यांचा त्याग करून, नित्य, सत्य, कार्य व सार ग्रहण करण्यास जी शिकवील तीच विद्या शिकल्याने शिकण्याचे श्रम सुफल होतील. ज्या विद्या असा विवेक उत्पन्न करूं शकत नाहीत त्या शिकण्याचे फळ म्हणजे श्रम, क्लेश, व दुःख (क) येथे उलट क्रमाने यथासंख्य अलंकार आहे. पढणे विद्या, तिचा उल्लेख जवळच्याच चरणांत केला आहे करणे कर्म, त्याचा उल्लेख त्याच्या पूर्वीच्या चरणांत व पावणे धन, व राज्य, यांचा उल्लेख त्याच्या मागल्या चरणांत केला आहे.

वि.ल.ठे. - शूर्पणखेला जनस्थानचे राज्य मिळाले होते ते तीने अनीतीने व अधर्माने घालविले. राज्य गेले की धन गेलेच. स्त्रियांचे मुख्य धन जें पातिव्रत्य ते तिने घालविलेच. सत्कर्म संग्रह असता तर नाक कान गेले नसते. तिचे चरित्र सांगते की तिने सत्कर्म केलेच नाही कधी. वाटेल ते रूप घेण्याची विद्या तिला उत्तम प्रकारे येत होती पण त्या विद्येने अविवेकच उत्पन्न केला आहे. असे असून ही कुलटा हे धडे वडील भावाला शिकवीत आहे! **कलियुगांत आसुरी संपत्ती वाढल्यामुळे उपदेशक बहुधा कसे असतील याचा हा स्त्रियांतील नमुना कवीनी येथे दाखविला आहे.** (क) रावण अनीतीने वागत आहे म्हणून हिच्या चिथावणीला वश होऊन तो आपलें राज्य घालविणार. अधर्माने वागून अधर्म वाढवीत आहे म्हणून त्याचे धन नष्ट होणार. कर्म हरिसमर्पण करणे त्याला माहीत नसून तो हरिविरोधी आहे म्हणून त्याने केलेले सत्कर्म निष्फळ व श्रमफळ दायक होणार. तो महापंडित असून विवेकहीन आहे म्हणून त्याचे पांडित्य त्याला श्रम हे फळ देणार हे कवीनी सुचविले.

चौ. १०-११-(१) भूपकुमंत्रे विनाश पावतो - कुमंत्र = राजनीतींचा, राजाच्या कर्तव्याकर्तव्याचा अनुचित अयोग्य उपदेश, सल्लामसलत किंवा मत, जे सचिवानीं वा मंत्र्यांनी राजाला सांगावयाचे असते ते प्रहस्त, माल्यवंत व बिभीषण या रावणाच्या नात्याच्या मंत्र्यांनी, मंदोदरी, मारीच, पुलस्त्य ऋषि (आजोबा) जटायु, कालनेमी, कुंभकर्ण, शुकहेर, हनुमान, लक्ष्मण, अंगद इत्यादीनी सुमंत्र सांगितला, पण तो त्याने मानला नाही, पण जे स्वार्थी, तोंडपुजे, मित्रे मंत्री होते त्यानी सांगितलेला कुमंत्र रावणास रुचला व त्यामुळेच त्याचा विनाश झाला. ही अति अनीतिमान राक्षसीण नीतीच्या नांवाखाली रावणास कुमंत्रच सांगत आहे! **(क) यति संगाने** - येथे 'यति' म्हणजे संन्यासी हा प्रचलित अर्थ नसून शाश्वत सुखासाठी प्रयत्न करणारी कोणीही व्यक्ति असा अर्थ आहे. 'यती प्रयत्ने' (अ.व्या.सु.) २/२२४/४ टीकेंत पहा. २/२९ मध्ये यति = संन्यासी असा अर्थ आहे. **संग** = विषयासक्ति व विषयी लोकांची संगति. **विषयांच्या संगतीपेक्षां सुद्धां विषयी जनांची संगति अधिक विघातक असते.** संन्यासी, यति सुद्धां विषयीजनांची संगति प्रिय मानूं लागतील तर ते सुद्धां नष्ट भ्रष्ट होतील. 'ये विर्जितेंद्रिय ग्रामा यतिनो यतनश्चते' (अमरे) **ज्यानी सर्व इंद्रिये उत्तम प्रकारे जिंकली आहेत. त्यांना यती म्हणतात.** असे सुद्धां संगाने पतन पावतात मग साधकांचा विनाश होईल यांत नवल काय? 'ध्यायतो विषयान् पुंसः संगस्ते षूपजायते॥ संगात्संजायते कामः कामात्क्रोधो भिजायते ॥ क्रोधाद्भवति संमोहः संमोहात्स्मृतिविभ्रमः॥ स्मृतिभ्रंशाद् बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात् प्रणश्यति' (भ.गी.२/६२-६३) संगापासून विनाशापर्यंतचा हा असा अधःपतनाचा क्रम आहे. 'दुःसंगः, सर्वथा त्याज्यः' (ना.भ.४३) 'काम क्रोधमोहस्मृतिभ्रंश बुद्धिनाश-कारणत्वात्' (ना.भ.४४) यावरून संग = दुःसंग, कुसंगति, अभक्तांची, विषयी जनांची संगतिः 'संगः सर्वात्मना त्याज्यः कार्यः चेत् सद्भिविष्यते' (भाग.)

(२) माने ज्ञान नष्ट होते - मान, सन्मान, प्रतिष्ठा, कीर्ति, ही ज्ञानाचा विनाश करणारी गोंडस, मनोहर, मोहक साधने आहेत म्हणूनच 'अमानित्वम्' हे ज्ञानाचे पहिले लक्षण, साधन सांगितले आहे. मानापमानांचा संबंध देहाशीं असतो. असे असतां मान गोड व अपमान कडु वाटूं लागला. मान मिळाल्यावर मनांत जरि सुख झाले, मनाला बरे वाटले, की अज्ञानाने ग्रासलाच म्हणून समजावे, 'मानापमानयोस्तुल्यः' (भ.गी.) 'मानद सकलां स्वयें अमानी' (७/३८/४) हे संतलक्षण आहे. म्हणूनच श्रुति माउली अश्लील शब्द वापरून मुद्दाम सावध करते की 'प्रतिष्ठा सुकरी विष्ठा सुज्ञः तां दूरतः त्यजेत्' (श्रुति) **(क) लज्जा पाने** - मदिरा, दारु, पिण्याने लाज लज्जा उरत नाही हे लोकप्रसिद्ध आहे. तथापि दारु हे पेय, प्रत्यक्ष पिण्याने जी निर्लज्जता येते ती फार तर मदिरापान केल्यापासून तीन तास टिकूं शकते पण लक्ष्मीमद = लक्ष्मीरूपीमदिरा, सत्ता मद, तारुण्य मद, विद्यामद यांचे पान तर त्यांचे अस्तित्व असेपर्यंत निर्लज्ज

बनविते. सत्तामदाला रामचंद्रांनीच मदिरापान, मदपान म्हटले आहे. 'बंधो! नृपमद इतरि कठिणतर।। चढे पिउनि मद भूपां त्यांही।...'' (२/२३१/६-७) 'क्षणमात्रं ग्रहावेश याममात्रं सुरामदः । लक्ष्मीमदस्तु मूर्खाणां आदेहमनुवर्तते (सुभा.) ''लक्ष्मीमद - मदान्धाना दारिद्र्यं, परमञ्जनम्'' (सुभा.)

(३) प्रीति प्रणयाविण गुणि मदें - हे म्हणतानां सूपनखेच्या वाणीच्या गतीला एकदम कां बरे हिसका बसला? या चरणांत व पुढल्याही चरणात १५/१५ मात्राच आहेत. भाव हा की तिची रामावर जी प्रीति जडली होती तिला रामलक्ष्मणांकडून प्रणयाने युक्त असे उत्तर मिळाले नाही, याची तिला आठवण झाली. (प्रणय = प्रेम, प्रेमाने केलेली प्रार्थना व विश्वास असे अर्थ आहेत.) याचे कारण ती शोधू लागली तेव्हां तिला वाटले की मी जें कपट केले, प्रेमाने प्रार्थना न करतां सौंदर्याच्या गर्वाने केली त्यामुळेच प्रीतिचा अव्हेर केला गेला. ('प्रणयः प्रसरे प्रेम्णि याञ्चा विश्रम्भयो रपि' विश्रंभ = विश्वास (मेदिनी) 'प्रश्रय प्रणये समौ' (अमरे) प्रीत्याप्रार्थनस्य अ.व्या.सु.) यामुळे तिला वाईट वाटत आहे. पश्चात्तापाचा थोडा अंश यांत आहेच, पण मुख्यतः रामलक्ष्मणांच्या लावण्याची आठवण होऊन ती काम विव्हळ झाली आहे त्याचा परिणाम वाणीवर होऊन ती अडखळत बोलूं लागली हे १/१ मात्रा कमी करून ध्वनित केले आहे. अशी चूक तिच्याकडून घडली असली तरि ती अझून निराश झालेली नाही. तिला वाटत आहे की ती सुंदर स्त्री जवळ आहे, म्हणूनच माझा अंगिकार केला नाही. खरदूषणांकडून करविलेला प्रयत्न फुकट गेला. आतां रावणांकडून तिला पळविण्याचा प्रयत्न करावा म्हणजे इच्छा पूर्ण होईल कदाचित असे तिला वाटत आहे. **(क) प्रीति प्रणयविण** - जेथे प्रेम प्रीति असेल तेथे त्या प्रेमाच्या प्रमाणांत विश्वास, प्रेमाने बोलणे, नम्रता इ. गोष्टी सहज असतात. या गोष्टी नसतील तर प्रेम टिकणार नाही. जितके प्रेम जास्त तितके विश्वासादि जास्त व अहंकार त्या प्रमाणांत कमी असतो. पूर्ण निरहंकारी व पूर्ण विश्वास श्रद्धा असल्याशिवाय पूर्ण प्रेम करतांच येणार नाही.

(४) गुणि मदें शीघ्र नासे - गुणवान माणसाच्या ठिकाणी त्या गुणाबद्दल मद = अहंकार, अभिमान असेल तर त्या गुणाची माती झालीच म्हणून समजावे. रावण फार गुणी आहे पण अत्यंत मदांध = अहंकारांध, अत्यंत अभिमानी आहे. 'वीसहिलोचन अंध' (६/३३रा) ६/१६ रा. पहा. **(क)** या चार चौपायांत एकंदर दहा गोष्टींचा उल्लेख केला. १ राज्य व नीति २. धन-धर्म ३. कर्म-ईश्वरार्पण ४. विद्या-विवेक ५.भूप-कुमंत्र ६. संग-यति ७. ज्ञान-मान ८. लज्जा- मदपान ९. प्रीति=प्रणय १०. गुणी-मद. यांतील 'प्रीति प्रणय' या एका गोष्टी शिवाय बाकीच्या नऊ गोष्टींचा संबंध रावणाशी आहे व त्या एका गोष्टीचा संबंध शूर्पणखेशी आहे, रावणाशी मुळीच नाही. (५) येथे वर्णिलेले बरेच सिद्धान्त नीतिशतकांतील एका श्लोकांत आहेत, पण त्यांत

कर्म-ईश्वरार्पण, विद्या-विवेक, ज्ञान-मान व गुणीमद हे चार नाहीत हे पुढील श्लोकावरून ठरते. 'दौर्मंत्र्याश्रृपतिर्विनश्यति' **भूप कुमंत्रे** 'यतिः संगात्', 'यति संगाने' 'सुतो लालनात्' (लाडानी पुत्र) । 'विप्रोऽनध्ययनात्' (अध्ययन न केल्यानें विप्र) - 'कुलं कुतनयात्' (कुपुत्राने कुल) 'शीलं खलोपासनात्' (खलाच्या सेवेने, संगतीने शील)।। 'ह्रीर्मधात्' - लज्जा पाने 'अनवेक्षणादपि कृषिः' (दुर्लक्ष केल्याने शेती 'स्नेहः प्रवासाश्रयात्' (प्रवासाचा आश्रय केल्याने स्नेह) । 'मैत्रीचा प्रणयात्' **'प्रीती प्रणयाविण'** 'समृद्धिरनयात्' **राज्य नीतिविण** त्यागात् प्रमादात् धनम्' - धर्मविण धन. या श्लोकांत बारा गोष्टींचा उल्लेख आहे त्यांतील येथे लागू पडण्यासारख्या फक्त सहा घेतल्या व चार महत्त्वाच्या सिद्धांताची भर घातली. काहींचा अर्थ स्पष्ट केला, काहीतील अव्याप्ति दोष काढून टाकला इत्यादि अनेक प्रकारे कायापालट केला हे श्री तुलसी दासांचे वैशिष्ट्य लक्षांत ठेवावे. जास्त तुलनेचे हे स्थान नव्हे. वाचकानी तुलना करून पहावी.

हिं.सो.। रिपु रूज पावक पाप प्रभु अहि गनिअ न छोट करि ॥

॥ अस कहि विविध बिलाप करि लागी रोदन करन ॥२१रा॥

हिं.दो.। सभा माझ परि ब्याकुल बहु प्रकार कह रोइ ॥

॥ तोहि जिअत दसकंधर मोरि कि असि गति होइ ॥२१म॥

म.सो. । रिपु रुज पावक पाप प्रभु अहि समजा सान न ॥

॥ वदुनी, विविध विलाप करित करी ती रोदन ॥२१रा॥

म.दो. । सभेमधे व्याकुळ पडे रडे मोकलुनि धाय ॥

॥ तूं जिवंत दशमुख असुन अशी मम गति हे काय ॥२१म॥

अर्थ - शत्रु, रोग, अग्नि, पाप, स्वामी व नाग (सर्प) हे लहान (सान, क्षुद्र) आहेत असे समजूं नका. असे म्हणून विविध प्रकारें विलाप करीत तिने रडण्यास सुरवात केली।।सो.।। सभेमधेच व्याकुळ होऊन पडली व धाय मोकलून रडूं लागली, व म्हणाली की दशमुखा! तूं जिवंत असतां माझी अशी दुर्दशा व्हावी हे काय? (याचा अर्थ काय?) ।।दो.२१म।।

टीका. दो.रा. (१) **रिपुरुज पावक...सान न** सान = लहान, क्षुद्रतुच्छ, शत्रु रोग अग्नि वगैरे सहा गोष्टी लहान वाटत असल्या तरि त्यांची उपेक्षा करूं नये. क्षुद्र समजून दुर्लक्ष केल्यास यांतील प्रत्येक गोष्ट विनाश केल्याशिवाय रहात नाही म्हणून लहान असले तरी रिपु, रोग, अग्नि, पाप व नाग यांचे निर्मूलन करावे व स्वामी लहान असला तरि त्याचा अपमान, तिरस्कार न करतां त्यास प्रसन्न ठेवावा. **(क)** तिचा भाव हा आहे की तुला अहंकार **रोग** झाल्यामुळे तू आपल्या शत्रूला क्षुद्र समजून त्याची उपेक्षा करीत आहेस परंतु हे आत्मघातकीपणाचे लक्षण आहे. **'तव शिरी**

अराती' (चौ.३) असा एकदां मोघम उल्लेख केला येथे सुचविले की तो तुझा शत्रु लहान असला वयाने तरि उपेक्षा करणे हिताचे ठरणार नाही. रामलक्ष्मणांविषयी पुढे सांगावयाचे आहे त्याची ही पूर्व तयारी केली.

(२) हा सर्व उपदेश करणारी नीतिशास्त्र विशारद शूर्पणखा, रावणाला अनीति, अधर्म, पाप इत्यादि गोष्टी करण्यास प्रवृत्त करणार आहे. पतिव्रता सीता रूपी **आगीला** पदरांत बांधण्यास प्रवृत्त करणार आहे. त्यामुळे तो यति बनून **परदारासक्त होणार आहे**. हा **कुमंत्र** सांगून **रावणराजाच्या विनाशास** ही कारणीभूत होत आहे. हिला स्वतःला आपला अपमान असह्य झाला आहे. हिच्या हृदयांत जो **संग** (उत्पन्न) झाला त्याचेंच रूपांतर 'काम' विकारांत झाले. कामांध झाल्याने **क्रोधाने** संतप्त होऊन मोठ्या भावाचा भरदरबारांत तिने अपमान केला. क्रोधापासून **संमोह** इतका झाला की जें विनाशाचे साधन आहे ते हिताचे वाटूं लागले. स्मृतिभ्रंश तर इतका झाला आहे की खरदूषण रावणाच्या इतकेच बलवान होते याची स्मृति राहिली नाही. बुद्धिनाश झाल्याने दुर्बुद्धि उत्पन्न होऊन भावाला चिथावणी देत आहे. **(क) बिबिध बिलाप करीत ती रोदन करी** - एवढे सर्व रावणाला सांगितले तरि तो बघत सुद्धां नाही. वास्तपुस्त घेत नाही, असे पाहून आतां स्त्रियांच्या ताब्यातले शेवटचे अमोघ अस्त्र तिने सोडले मोठ्याने बडबडत शोक करीत रडू लागली.

दो. म. (१) नाना प्रकारे विलाप करून रडली तरि या **रोदनास्त्राचा स्पर्श सुद्धां तिच्या प्रेमळ भावाच्या कोमल छातीला झाला नाही.** कसा होणार? रावणासारख्या त्रैलोक्य विजयी महाराजाचा भरदरबारांत केलेला अपमान त्याने मौनाने सहन केला हेच विशेष आहे. आतां त्या रोदनास्त्राला आणखी तीक्ष्ण धार देते. अकांड तांडव करून त्याचे लक्ष आपणाकडे वेधण्यासाठीं आणखी 'नारीचरित्र' करते. 'सभेमधे व्याकुळ पडे' विव्हळत, हुंदके देत शोकाने आक्रोश करीत, दम कोंडल्याचे सोंग आणून सभेतच धाडकन खाली पडली मग कपाळ बडवीत, आक्रोश करीत, रडत, ओरडत म्हणाली. (स्त्री स्वतंत्र व प्रबल झाली म्हणजे स्त्रीमायेचे नाजुक जाळे कसे पसरते ते येथे पहावे) बा.कांडात नारीचरित्राचा नमुना सत्वगुणी सती दक्षकन्या, अयोध्याकांडांत रजोगुणप्रधान तमोगुणी कुबडी व सत्वगुणप्रधान तमोगुणी कैकयी, या मायापुरींत, अरण्यकांडांत तमोगुणप्रधान रजोगुणी शूर्पणखा - याच्या उलट स्वभावाची उदाहरणे प्रत्येक कांडात आहेत. **(क) तूं जिबंत दशमुख असुनि** - भाव हा की एकमुखाचा प्रतापवान भाऊ असता तरि त्याने हे सहन केले नसते. तुला दहा तोंडे असून इतका वेळ झाला तरि एक शब्द बोलत नाहीस! तूं मेल्यावर माझी अशी दुर्दशा तुझ्या शत्रूनी केली असती तर गोष्ट निराळी पण तूं जिवंत असतां, त्रैलोक्य विदित महा प्रतापी रावण माझा सख्खा भाऊ जिवंत असतां एकमुखाच्या एका नृप कुमाराने तुझ्या राज्यांत येऊन माझी अशी गति केली! त्याने तुझ्या दहा तोंडाना कलंक लागला! इत्यादि.

हिं । सुनत सभासद उठे अकुलाई । समुझाई गहि बाँह उठाई ॥१॥
। कह लंकेस कहसि निज बाता । केइँ तव नासा कान निपाता ॥२॥
। अवध नृपति दसरथ के जाए । पुरुष सिंघ बन खेलन आए ॥३॥
। समुझि परी मोहि उन्ह कै करनी । रहित निसाचर करिहहिं धरनी ॥४॥
। जिन्ह कर भुज बल पाइ दसानन । अभय भए बिचरत मुनि कानन ॥५॥
म. । व्याकुळ उठति सभासद ऐकुनि । धरुनि बाहु बसविति समजाउनि ॥१॥
। वद तव वृत्त वदे लंकापति । नाक कान तव कोण किं कापति ॥२॥
। कोशलनृप - दशरथ-सुत असती । पुरुष सिंह वनिं मृगये अटती ॥३॥
। मज समजुनि ये त्यांची करणी । रहित निशाचर करतिल धरणी ॥४॥
। त्यांचे भुजबळ दशमुख! पावुनि । अभय बनुनि काननिं विचरति मुनि ॥५॥

अर्थ - (ते सर्व) ऐकून सभासद व्याकुळ होऊन उठले व तिची समजूत घालून तिला दंडाला धरून बसविली ।।१।। तेव्हां लंकापति म्हणाला तुझी हकीगत सांग की तुझे नाककान कोणी कापले (कापणारा कोण?) ।।२।। ती म्हणाली अयोध्याधीश दशरथ राजाचे पुत्र आहेत, ते पुरुषसिंह असून शिकारीसाठी वनांत हिंडत आहेत।।३।। मला त्यांची करणी चांगली समजली आहे ते सर्व पृथ्वी निशाचरहीन करणार! ।।४।। दशमुख! (दशानना!) त्यांच्या बाहुबळाचा आश्रय मिळाल्याने मुनि भय रहित होऊन वनांत हिंडू लागले आहेत।।५।।

टीका. चौ. १-२(१) सभासद व्याकुळ होण्याचे कारण हेच की शूर्पणखेसारख्या अजिंक्य, महापराक्रमी राक्षसीचे, रावणाच्या बहिणीचे कापलेले नाक व कान पाहिले व सभासदांच्या उरांत धडकीच भरली की आतां काही धडगत दिसत नाही. ज्याने ही गोष्ट केली असेल तो रावणापेक्षां बलवान असलाच पाहिजे - असे त्यांस वाटले. (**क**) परपुरुषानी दंडाला धरली याचे तिला काहींच वाटले नाही. इतके सर्व झाले तरि दशमुखाचे मुख उघडले नाही. तिची दया सभासदानां आधीं आली. (**ख**) **वद तव वृत्त** - भाव हा की मला नीतीचे धडे मग शिकव. पहिल्याने तुझी हकीगत सांग की तिचे भाषण ऐकून रावण अप्रसन्न झाला। हे या वचनाने दिसते व पुढील प्रश्न सांगतो की तिचे ते रूप पाहून रावणाला हसूं आले असावे. प्रेमळ भाऊ नसून आपली बहीण आहे एवढी भावना जरि असती तरि 'तुझे नाक कान कोणी कापले?' असे न विचारतां 'तुझी अशी दशा कोणी केली?' असे विचारले असते. रावणाचा प्रश्न दु:खावर डागण्या देणारा आहे पण त्याचे तिला काहींच वाटले नाही कारण तिला जी गोष्ट साधावयाची आहे तिच्या विषयी बोलण्यास आतां आधार मिळाला म्हणून रावणाच्या प्रश्नाचे उत्तर ती आतां देते।

चौ.३-५(१) **कोसलनृपसुत... मृगये अटती** - 'प्रभु समर्थ कोसलपुर राजे' हे लक्ष्मणाचे

शब्द तिच्या चांगलेच ध्यानांत राहिलेले दिसतात व खराच्या सचिव दूतानी रघुवीराचे उत्तर सांगितले तेव्हां ही त्यांच्या जवळ होती असे येथील भाषणाने ठरते. 'क्षत्रिय अम्हिं मृगया वनिं करतों। तुमच्या सम खलमृगा धुंडतों' वगैरे (१९/९) वचनांशी तुलना करून पहावी. (क) शूर्पणखेच्या मुखांतील येथील **'पुरुषसिंह'** व पुढील 'शोभाधाम राम' शब्द सांगतात की तिचा कामज्वर अझून उतरलेला नाही. नाक कान कोणी कापले हे सांगतानां फक्त रामाच्याच शोभेचे वर्णन करण्याचे कारण नव्हते 'नरसिंह' म्हणून त्यांचा प्रताप वर्णन केल्याने भागले असते. रघुवीराशी रममाण होणेची अझून इच्छा आहे हे **'शोभाधाम राम'** हे शब्द प्रगट करीत आहेत. पूर्वी सुद्धां पुरुष शब्दच या संबंधांत दोन वेळा वापरला आहे. ''अंतरींचे धावे स्वभावें बाहेरी''.

हिं.। देखत बालक काल समाना । परम धीर धन्वी गुन नाना ॥६॥
। अतुलित बल प्रताप दोउ भ्राता । खल बध रत सुर मुनि सुखदाता ॥७॥
। सोभा धाम राम अस नामा । तिन्ह के संग नारि एक स्यामा ॥८॥
। रूप रासि बिधि नारि सँवारी । रति सत कोटि तासु बलिहारी ॥९॥
। तासु अनुज काटे श्रुति नासा । सुनि तव भगिनि करहिं उपहासा ॥१०॥

म.। दिसण्या बालक काळचि जाणा । परम धीर धन्वी गुण नाना ॥६॥
। अतुलित बली प्रतापी भ्राते । खलवधरत सुरमुनि-सुखदाते॥७॥
। शोभाधाम राम ते नामां । एक सवें त्यांचे स्त्री श्यामा ॥८॥
। विधि बनवी अशि रूपराशि वर । ओवाळा रतिकोटि तिचेवर ॥९॥
। छिन्न तदनुजे श्रुति मम नासा । श्रवुनि बहिण तव कृत उपहासा ॥१०॥

अर्थ - दिसण्यांत आहेत बालक पण काळच आहेत म्हणून समजा. परम धीर धनुर्विद्यानिपुण व नाना गुणविभूषित आहेत॥६॥ अतुल्य बलवान आणि अतुल्य प्रतापवान असे ते दोघे भ्राते (भाऊ) असून खलांचा वध करण्यांस तत्पर आणि सुरानां व मुनीनां सुख देणारे आहेत॥७॥ जे शोभाधाम आहेत त्यांचे नांव राम आहे व त्यांच्या बरोबर एक श्यामा स्त्री आहे॥८॥ विधीने तिला अशी श्रेष्ठ रूपराशि बनविली आहे कीं तिच्यावरून कोट्यावधि रति ओवाळून टाकाव्यात ॥९॥ त्यांच्या धाकट्या भावाने माझे नाक कान कापले आणि तुझी बहीण आहे असे ऐकून माझा उपहास केला॥१०॥

टीका ६-७(१) **दिसण्या बालक काळचि जाणां... सुखदाते. 'यद्यपि मनुज दनुज कुल घातक। मुनिपालक खलनाशक बालक॥ काळासिहि करूं सकृत् समर तों'** (१९/११-१०) हे तिने दूतमुखाने ऐकलेले सांगितले पण यांत सुरांचा उल्लेख नाही किंवा पुढेहि तिच्या देखत **'सुरसुखदाते'** असा उल्लेख कोणी केला नाही यावरून ठरते की खरदूषण

वधानंतर सुरानीं केलेली पुष्पवृष्टि व भिन्नभिन्नस्तुति तिने ऐकल्या व त्यावरून सुरानां सुख देणारे असे त्या दोघांनां येथे तिने म्हटले. रावण सुरारि -सुरशत्रु आहे हे ती जाणते म्हणून रावणाला रामवैरी बनविण्यासाठी तिने हा उल्लेख जाणून बुजून केला. एकट्या रामाने सर्वांचा फन्ना उडविलेला तिने पाहिलाच म्हणून म्हणाली 'काळचि जाणा' (क) **अतुलित बली प्रतापी भ्राते** - लक्ष्मणाचे बल व प्रताप तिचे नाककान कापण्यात तिला स्वतःच अनुभवण्यास सापडले. व खरदूषण युद्धांत 'परमधीर धन्वी' गुण नाना व अतुलित बली प्रतापी हे रामाचे गुण प्रत्यक्ष दिसले तिला.

चौ.८-९(१) शोभाधाम...श्यामा..'शोभाधाम राम' याविषयी पूर्वीच लिहिले आहे. श्यामा - सोळावर्षाची लावण्यावती, सर्वांगसुंदर सुखदायक स्त्री. रामाविषयी बोलतानां ते, त्यांचे (तिन्हके) असे बहुवचन वापरणें व रावणाविषयीं एकवचन वापरणे, श्यामा शब्द व शोभाधाम यांवरून स्पष्ट दिसतें कीं रामचंद्रांचे शोभाधाम श्याम सुंदर रूप तिच्या हृदयास अद्याप मोहित करीत आहे व त्यांच्या विषयीं तिला आदर वाटत आहे. (क) **पुरुषसिंह व अतुलित बली प्रतापी भ्राते'** हे शब्द रावणासमोर उच्चारण्यांत हेतु हा आहे की तू आणि कुंभकर्णादि सर्व निशाचर गज व इतर पशु आहांत. सुचवित आहे की उघड उघड युद्ध करून त्यांच्या समोर तुमचा टिकाव लागणार नाही. (ख) **सीतेच्या सौंदर्याचे वर्णन करणें** रावणाच्या प्रश्नाचे उत्तर देतानां मुळीच आवश्यक नव्हते. पण तिची इच्छा आहे की रावणाने तिच्या (सीतेच्या) सौंदर्यावर मोहित होऊन तिला पळवून आणावी, पण त्यांच्याशी युद्ध मात्र करूं नये. म्हणून हे दुहेरी वर्णन केले. असे होऊन ते स्त्री विहीन झाले म्हणजे मग शरण जावे सुंदर स्त्रीचे रूप घेऊन व एकदां चुका झाल्या तशा न करतां प्रेमाने प्रार्थना करावीं म्हणजे स्वीकार करतील अशी तिला आशा आहे.

चौ.१०(१) रावणाच्या प्रश्नाचे उत्तर पहिल्या चरणाने दिले. पण **श्रुनि बहिण तव कृत उपहासा'** हे अगदीं धडधडीत असत्य बोलली. मानसांतील कथेप्रमाणे ती रावणाची बहीण असल्याची भाषा तिने किंवा तिच्या देखत कोणी उच्चारली नाही. रावणाला विशेष कोप येऊन त्याने सूड घेण्यास प्रवृत्त व्हावे म्हणून हे खोटे बोलली. तुझी बहीण आहे असे ऐकल्यावर माझी जाणून बुजून टिंगल, मस्करी केली, म्हणजेच ते तुला तृणासमान तुच्छ लेखतात, असे भासविले.

हिं । खर दूषन सुनि लगे पुकारा । छन महुँ सकल कटक उन्ह मारा ॥११॥
। खर दूषन तिसिरा कर घाता । सुनि दससीस जरे सब गाता ॥१२॥
हिं.दो.। सूपनखहिं समुझाइ करि बल बोलेसि बहु भाँति ।
॥ गयउ भवन अति सोचबस नीद परइ नहिं राति ॥२२॥
म. । खर-दूषण ऐकुनी पुकारिति । त्यां कटकासह ते क्षणिं मारिति ॥११॥

। खरदूषण-तिशिरा-मरणाते । श्रुनि देहिं दव दशाननाते ॥१२॥

म.दो. । शूर्पणखे समजाउनी बहु वानी स्वबलास ॥

॥ चिंताकुल गेला गृही नीज न निशिं ये त्यास ॥२२॥

अर्थ - (माझी हकीगत) ऐकून खरदूषणानी त्यानां पुकारले (युद्धास आव्हान दिले.) पण त्यानी एका क्षणांत सैन्यासह त्यांचा फडशा उडविला ।।११।। खरदूषण आणि त्रिशिरा (तिशिरा) यांचे मरण ऐकून दशाननाच्या देहांत वणवा पेटला- (त्याच्या सर्वांगाची लाही झाली) ।।१२।। शूर्पणखेची समजूत घालून (रावणाने) आपल्या बळाचे पुष्कळ वर्णन केले व तो चिंताव्याकुळ होऊन घरी गेला व त्याला रात्री झोप आली नाही ।।२२।।

टीका. (१) क्षणांत सर्वानां मारल्याचा उल्लेख दो. २० मध्ये आहेच. तिशिरा = त्रिशिरा (जसा तिकोनी = त्रिकोनी) (क) **बहु वानी स्वबलास** - शूर्पणखेची गति पाहून सभासद आधीच व्याकुळ झाले होते. त्यानंतर खरदूषण वधाची हकीगत समजली आणि रावण सुद्धां व्याकुळ झाला आहे. त्यांच्या अंगाचा दाह होत आहे, चिंतेने ग्रासला आहे पण दरबारांत असल्याने आपला आब राखण्यासाठीं वरवर आपल्या बलाचे व विश्वविजयी प्रतापाचे आवेशाने वर्णन करणे भाग होते. कसे वर्णन केले असेल याचा नमुना ५/३७/४ ५/४१/४ ६/८/२-४ इत्यादि अनेक ठिकाणी आहे.

(२) शूर्पणखेने रामचंद्राचे **नाम, रूप, लीला, धाम व गुण** या पाची गोष्टींचा उल्लेख केला आहे. (क) राम ते नामां - नाम. (ख) रूप - शोभा धाम, (ग) लीला - मज समजुनि ये त्यांची करणी! रहित निशाचर करतिल धरणी' इ. (घ) धाम-कोसल पतिने अयोध्या धाम सांगितले (ङ) गुण-'परमधीर, गुणनाना इत्यादि. (च) यांत राम नवरस रूपांत दाखविले आहेत. १. **शृंगार** - शोभाधाम राम, एक सवे स्त्री श्यामा।। रूपराशिवर । ओवाळा रतिकोटि तिचेवर' २. **वीर** - परम धीर धन्वी, क्षणांत खरदूषणादि मारले. ३. **करूणा** - सुरमुनिसुख दाते. ४. **अद्भूत** = दिसण्यांत बालक पण काळासारखे. ५. **हास्य** - कृत उपहासा. ६. **भयानक** - पुरुसिंह, खल्वधरत. ७. **बीभत्स** - छिन्न तदनुजे श्रुति मम नासा' ८. **रौद्र** - काळचि आणा. ९. **शांत** - अभय बनुनि विचरति काननि मुनि. वि.ल.ठे. कटकाचा व खरदूषणांचा संहार एकट्या रामाने केला असून ही म्हणाली 'ते मारिति' (उन्ह मारा) असे आदरार्थी बहुवचन तिने वापरले आहे. (क) 'जसे मर्म दशमुखा समजले' या प्रकरणाची समाप्ति टीकाकार या दोह्यानंतर दाखवितात पण दशमुखाला मर्म कळण्याचा उल्लेख पुढील चौपायांत आहे, म्हणून या प्रकरणाची समाप्ति त्यानंतरच मानणे योग्य आहे.

हिं.। सुरनर असुर नाग खग माही । मोरे अनुचर कहँ कोउ नाही ॥१॥

। खर दूषन मोहि सम बलवंता । तिन्हहि को मारइ बिनु भगवंता ॥२॥

। सुर रंजन भंजन महि भारा। जौं भगवंत लीन्ह अवतारा ॥३॥
। तौ मैं जाइ बैरु हठि करउँ । प्रभुसर प्रान तजे भव तरउँ ॥४॥
। होइहि भजनु न तामस देहा । मन क्रम बचन मंत्र दृढ एहा ॥५॥
। जौं नररूप भूपसुत कोऊ । हरिहउँ नारि जीति रन दोऊ ॥६॥

म. *। सुरनर-असुर-नाग-विहगांमधि । सम मम अनुचर कुणि न जगामधि ॥१॥*
। मजशा खरदूषण बलवानां । कोण वधील विना भगवाना ॥२॥
। सुर-रंजन भंजन महिभारा । जर भगवंते धृत अवतारा ॥३॥
। जाउन वैर हठें तर करतो । प्रभुशरि प्राण तजुनि भव तरतो ॥४॥
। भजन घडे ना तामस तनुने । मंत्रचि हा दृढ मन-वच वपुने॥५॥
। जर नररूप भूपसुत कोणी। हरिन नारि रणि जिंकुनि दोनी ॥६॥

अर्थ - देव, मानव, दानव नाग व पक्षी यांच्यात माझ्या सेवकांच्या बरोबरीचा जगांत कोणी नाहीं ॥१॥ खरदूषण तर माझ्याच सारखे बलवान! त्यांना भगवंता शिवाय इतर कोण मारणार?॥२॥ देवांचे मनोरंजन करणाऱ्या व भूमिभार - भंजन करणाऱ्या भगवंताने जर अवतार घेतला असेल ॥३॥ तर मी (तेथे) जाऊन हट्टाने वैर करतो व प्रभूच्या बाणानी प्राण सोडून भवसागर तरून जातो॥४॥ या तमोगुणी देहाने भजन-भक्ति घडणे शक्य नाही म्हणून मनाने वाणीने व देहाने हाच मंत्र (गुप्तनिश्चय) पक्का ठरला॥५॥ जर मनुष्यरूप कोणी राजपुत्रच असले तर त्या दोघांना जिंकून ह्या स्त्रीला बलात्काराने घेऊन येईन.

टीका. चौ. १-२(१) रावण रात्री पडल्या पडल्या विचार करीत आहे. झोप न येण्याचे कारण या चौपायांत स्पष्ट केले आहे. **(क) सुरनर असुर...** विहगांमधि यांत मुनींचा उल्लेख नाही व पक्ष्यांचा आहे. मुनि युद्ध करीत नाहीत, ते शस्त्रास्त्रवीर, रणवीर नाहीत. ''वाचिवीर्यं द्विजातीनां' पण मला शापाने मरण यावयाचे नाही. मनुष्य किंवा वानर यांच्या हातून मला मरण आहे. माझ्या सेवकांपैकी कोणा एकाच्याही तोडीचा वीर त्रैलोक्यांत नाही. पक्ष्यांचा (खग, विहग) उल्लेख वीर वर्णनांत, वीरगणनेत मानसांत इतरत्र कुठेच केलेला नसून येथे रावणच करीत आहे. त्याच्या दृष्टीपुढे मैनाक व गरुड आहेत. 'कीं मैनाक किं असेल खगपति' (२९/१३) (ख) माझ्या साध्या सेवकांच्या तोडीचा वीर जगांत नाही. खरदूषण माझ्या इतकेच बलवान असून ज्या अर्थी मारले गेले, त्याअर्थी भगवंताने मनुष्यरूपाने अवतार घेतला असला पाहिजे. असे त्याने अनुमानाने ठरविले. पण हा भक्त बनून जर शरण आला तरि प्रतिज्ञा खोटी ठरेल हे जाणून भगवंताच्या मायेने त्याच्या बुद्धींत संदेह उत्पन्न केला व म्हणूनच पुढल्या चौपायात जरतरयुक्त भाषा बाहेर पडली. दशाननाला मर्म कळले ते येथे कळले व मर्म कळण्यामुळे तोआतां स्व कर्तव्याचा निश्चय करीत आहे.

चौ.३-५(१) सुरंजन - महिभारा - संशय उत्पन्न झाल्यावर दोन बाजूंचा विचार करावा लागतो पण ज्या गोष्टीची शक्यता अधिक वाटते, ती गृहीत धरून प्रथम विचार केला जातो. अवतार घेतला असावा हा तर्क प्रत्यक्ष पुरावा, अनुमान व श्रुतिप्रमाण यानी अधिक बलवान आहे म्हणून त्या विषयी विचार या तीन चौपायांत केला. **(क)** भगवंताच्या भक्तिने भजनाने, भवसागर तरून जाणे हा उत्तम मार्ग, पण तामसी देहाने ते घडणे अशक्य आहे. भगवंताच्या हातून मरण आल्याने परमपद - मोक्ष - लाभ होतो. तेव्हां एकच मार्ग राहिला की प्रभूच्या बाणानी मरणे. ते घडण्यास युद्ध केले पाहिजे व युद्ध करण्यास वैर पाहिजे ते तर शूर्पणखेच्या निमित्ताने सहज उत्पन्न झाले आहे. असा विचार करून त्याने गुप्त बेत (मंत्र) ठरविला. जाऊन हट्टाने वैर करणे व ते मनाने, वाणीने व कृतीने करणे हा मंत्र दृढ ठरविला.

वि.ल.ठे. '**षट्कर्णो भिद्यते मंत्रः चतुष्कर्णो** न भिद्यते।। द्विकर्णस्य तु मंत्रस्य ब्रह्माऽप्यन्तं न गच्छति' तिघानां माहीत झालेली गोष्ट गुप्त राहू शकत नाही. दोघानांच माहीत असलेली गुप्त राहूं शकते पण एकट्याला माहीत असलेल्या गोष्टीचा अंत ब्रह्मदेवालाही लागत नाही. म्हणून रावणाने ठरविले आहे की **आपला हा निश्चय कोणालाही सांगावयाचा नाही. मनाने वाणीने व कृतीने (भगवंताशी) वैर करावयाचे व प्रभूच्या बाणांनी मरून भवसागरांतून तरून जावयाचे इतक्या गोष्टी निश्चित ठरल्या. (क)** मानसांतील रावणाने आपला हा निश्चय व हेतु गुप्त ठेवण्याचा निश्चय इतका कसोशीने शब्दशः पाळला आहे की तसा इतर रामायणांत पाळलेला आढळत नाही. साम करण्याची किंवा शरण जाण्याची कल्पना कधी स्वप्नांत सुद्धां त्याच्या मनांत आली नाही. प्रभु, भगवान हे शब्द हा विचार करतानां वापरले तेवढेच. हा निश्चय ठरल्यावर शत्रूच्या नांवाचा उच्चार सुद्धां त्याने मरेपर्यंत केला नाही. तापस, भूपसुत, नृपसुत असेच उल्लेख केले आहेत. मस्तक धडावर असे पर्यंत हे व्रत पाळले आहे. आकाशांत उडालेल्या मस्तकांतील मुखाने 'राम' उच्चार केला आहे पण तोही वैरभावनेनेच. कृतीबद्दल तर विचारूंच नका. **(ख) अवतार असले तर काय करावयाचे याविषयी हा जो विचार केला. त्यांत कामवासनेचा गंध सुद्धां नाही.** सीतेला आणण्याचा विचार नाही, किंवा शूर्पणखेचा काही संबंध नाही. एकट्याने जाऊन लढून मरावयाचे हे साधन व ध्येय यांत आहे. आतां दुसऱ्या बाजूचा विचार करतो.

चौ.६(१) भगवान नसले तर काय करणार हे येथे सांगितले. 'नररूप भूपसुत' भगवान नसतील तर हट्टाने जाऊन वैर करावयाचे, लढाई करावयाची - मारला गेलो तर ठरेल की ते भगवान आहेत. त्यानां जिंकले (पकडले, मारले किंवा पळून गेले) तर ठरेल की नुसते भूपसुत आहेत. त्याना जिंकले म्हणजे त्यांच्या जवळ असलेल्या स्त्रीला आणावयाची. **या निश्चयांत सुद्धां युद्ध न करण्याचा विचार, किंवा सीतेला चोरून आणण्याचा विचार (कल्पना) रावणाच्या दश शिरानां शिवला नाही. (क) दोन्ही दृष्टीनी**

निष्कर्ष इतकाच ठरला की ते भूपसुत जेथे असतील तेथे एकट्याने जाऊन युद्ध करावयाचे. राममायेने पाहिले की असे घडल्यास हा एक दुष्टच मरेल पण कुंभकर्ण मेघनादादि अगणित अति दुष्ट निशाचर लंकेतच राहणार व त्यांचा विनाश करण्याचे सरळ साधन काही उरणार नाही. प्रभूंची प्रतिज्ञा मिथ्या ठरणार, अवतार कार्य पूर्ण होणार नाही, नारदादिकांचे शाप खोटे ठरतील, इतर ठिकाणचे दुष्ट निशाचर ही उरणारच, व देव विमोचन होणार नाही म्हणून दशशीर्षाच्या दश शीर्षात भ्रम उत्पन्न केला व भगवान असतील तेथे जाऊन (एकट्याने) युद्ध करण्याचा बेत एकाएकी बदलून टाकला हे त्याच्या पुढील आचरणावरून स्पष्ट दिसते. प्रभूनी आपल्या मायेला हे करण्याची प्रेरणा केव्हां दिली हे आतां दिसेलच. याप्रमाणे विचार व निश्चय करून रावण पहाटेस उठला. तो कर्मनिष्ठ शिवपूजक अग्निहोत्री आहे, संध्येची वेळ कधी चुकवीत नाही. तो प्रात:काळचे नित्यकर्म करीत असतां, पंचवटींत प्रभूंना रावणाचा निश्चय कळला व तो बदलण्याविषयी प्रेरणा मायेला दिली त्यामुळे रावण लंकेतून बाहेर पडण्यापूर्वीच त्याचा बेत एका एकी बदलला. वैर करण्याचा निश्चय कायम आहे.

हिं. । चला अकेल जान चढि तहवाँ । बस मारीच सिंधु तट जहवाँ ॥७॥

म. । निघे एकटा बसुनि रथावर । जिथे वसे मारिच तटिं सागर ॥८॥

अर्थ - जिथे मारीच सागरतीरावर राहतो तिकडे रावण एकटाच (सारथी सुद्धां नाही) रथांत बसून निघाला।।७।।

टीका. (१) रावणाच्या निश्चयाचे विश्लेषण नुकतेच विस्तारपूर्वक केले. त्यांत पंचवटीत जाऊन युद्ध करणे हा एकच उपाय ठरला होता, परिणामाच्या दृष्टीने संदेह होता. दुसरी कल्पनाच शिवली नव्हती. असे असतां एकाएकी सारथी सुद्धां न घेतां, अगदी गुपचुप मारीचाकडे कां निघाला याचे कारण राममायेचा प्रभाव हे मागील चौपाईच्या टीकेंत दाखविले आहे.

(२) **रावणाने सीताहरण मोक्षासाठी केले - श्रुति** - रामपत्नी वनस्था य: स्व निवृत्त्यर्थमाददे ।। स रावण इति ख्यात:' (रा.पू.ता. ४/१७/१८). **पुराण** - 'जहार सीतां रामस्य भार्या स्ववध काम्यया।। निधनं रामबाणेन कांक्षन् स्वगृहमाययौ' (प.पु.उ.खं २६९/२५६) **वा.रा.** - 'विज्ञायच हृता सीता त्वत्तो निधनकांक्षया।। लंकामानीय यत्नेन **मातृवत्परिरक्षिता'** (उ.कां.प्रक्षिप्त दशमसर्गे) माते सारखे तिचे सर्वप्रकारे रक्षण केले हे **चांगले लक्षांत ठेवावे.**

सूचना - उत्तर कांडातील रामचरितमानसाच्या रामकथेचा 'दशमुख मारीचा संभाषण!' 'मग मायासीतेचे हरण' असा प्रकरणक्रम आहे. या चौपाईपुढील रामसीतासंवाद रावणमारीच प्रकरणात घालणे चुकीचे ठरेल. रावण येथे मारीचाकडे जाण्यास निघाला आहे. दशमुख मारीचाकडे २४/६ या चौपाईत पोचतो व संभाषण सुरु होते. त्या

संभाषणानंतर सीताहरण प्रकरण सुरु होते म्हणून पुढील रामसीता संवाद त्या दोन्ही प्रकरणांत घालतां येत नाही. दशाननाला मर्म कळण्याशीच त्या संवादाचा संबंध आहे. रावण उठून स्नानसंध्यादि करण्यास गेला व इकडे पंचवटींत पुढील रामसीता संवाद झाला. व नंतर रावण मारीचाकडे जाण्यास निघाला. पण समकाली घडलेल्या गोष्टी काव्यांत एकाच वेळीं वर्णन करतां येत नाहीत म्हणून दशानन निघाल्याचे वर्णन– म्हणजे एकाबाजूची कथा पूर्ण करून आतां रामसीता संवाद कविवर्णन करतात. (२३/८-२४/५).

श्रीराम जानकी संवाद - (राम अद्‌भुत युक्ति योजतात)

हिं. । इहाँ राम जसि जुगुति बनाई । सुनहु उमा सो कथा सुहाई ॥८॥
हिं.दो. । लछिमन गए बनहिं जब लेन मूल फल कंद ॥
॥ जनकसुता सन बोले बिहसि कृपा सुख बृंद ॥२३॥
म. । इथे राम जशि युक्ति योजती । ऐक उमे शुभ कथा आज ती ॥८॥
म. दो. । लक्ष्मण जंव गेले वनी आणुं मूल फल कंद ॥
॥ वदले जनक-सुतेला हसुनि कृपा-सुख वृंद ॥२३॥

अर्थ - इथे रामचंद्रानी जशी युक्ति योजली ती शुभ-सुंदर कथा उमे! आज ऐक.।।८।। लक्ष्मण कंदमूल फले आणण्यासाठी वनांत गेलेले असतां कृपा व सुख यांचे समूह श्रीराम हसून जनकसुतेला म्हणाले ।।दो.२३।।

टीका. (१) **इथे** - पंचवटींत. इथे शब्दाने महेश्वर सुचवितात कीं ते रामाच्या बाजूचे आहेत. (क) **युक्ति** - ज्या साधनाने थोडया श्रमांत मोठया कार्याची सिध्दि, धर्ममार्ग विरोधी वर्तन न करतां होते त्याला नीतितत्वज्ञ युक्ति म्हणतात. 'अल्पायासैरर्थसिद्धिः धर्ममार्गाऽविरोधतः।। येन संसाध्यते युक्तिः सा प्रोक्ता नय कोविदैः' पृथ्वीनिशाचरहीन करून स्वतःची प्रतिज्ञा सत्य करणे हे साध्य आहे अपराधाशिवाय रावणावर स्वारी केली असती तर धर्ममार्गविरोध घडला असता. रावण (त्याच्या स्वतःच्या व जगाच्या कल्पने प्रमाणे) जेव्हां सीतेला चोरून नेईल तेव्हां लंकेवर स्वारी करणें अधर्म ठरणार नाही. म्हणून रावण सीतेला चोरून नेईल अशी युक्ति योजली. पण हे घडताना जानकीला परपुरुषाचा स्पर्श होणार नाही अशी योजना करणें जरूर होते म्हणून जनकतनयेला पावकात गुप्त ठेऊन मायासीतेची चोरी रावणाकडून करविण्याचा निश्चय केला.

(२) **शुभकथा** - जें सीताहरण खगमृगादिकानां सुद्धां दुःखद वाटणार ते करविण्याच्या युक्तीच्या कथेला महेश शुभ-सुंदर म्हणाले! भाव हा की ज्याचे फळ शुभ, सुंदर, मंगलकारक ते कार्य सुखद असो की अति दुःखद असो शुभच समजले पाहिजे. या युक्तिने अगणित पापराशी निशाचरानां मुनिदुर्लभ मुक्ति मिळणार, धर्म संस्थापना

होऊन सर्व जग सुखी होणार, देवदु:खविमोचन होणार आणि सर्वांत अत्यंत शुभ म्हणजे भविष्यकाळी भक्तजनाना भवसागरपार जाण्यासाठी रामचरितरूपी पूल तयार होणार आहे. **ज्याचा परिणाम हितकर, सुंदर, शुभ तेच खरे सुंदर.**

टीका. (१) लक्ष्मण जंव गेले बनी. - 'योग-**युक्ति**-तप मंत्र-**शक्ति** ती। फळे तदा जैं गुप्त रक्षिती' (१/१६८/४) तिघानां कळली युक्ति की ती गुप्त राहणे जवळ जवळ अशक्य असते म्हणून तिसरे म्हणजे लक्ष्मण पर्णकुटींत नसतां राम या युक्तीचा उपक्रम जनकसुते जवळ करतात. लक्ष्मणा सारखा अनन्य सेवक भक्त असून त्याला सुद्धां युक्ति कळूं दिली नाही. **व्यवहारांत किती गुप्तता राखली पाहिजे हे येथे दाखविले. (क) बदले जनक-सुतेला** - जनकसुता शब्दाने सुचविले की आता निशाचर संहार होईपर्यंत पतिपत्नी हा व्यावहारिक संबंध मनाने सोडला. ऐश्वर्य भावाने सध्यां माधुर्याला बाजूस ठेवले आहे. थोड्या वेळाने जी सीता पंचवटीत दिसणार ती खरी जनकसुता नसणार. **(ख) हसुनि - 'माया हास'** (६/१५/५) या हास्याने प्रभूनी आपल्या मायेला प्रेरणा दिली की रावणाने रात्री जो निश्चय केला आहे त्यांत इतका बदल कर की तो सीतेला चोरून नेण्याचा प्रयत्न करील. मायेने काय पराक्रम केला हे पूर्वीच टीकेत दाखविले आहे. ही माया आतां मारीच, मायासीता, लक्ष्मण, जटायु, रावण, कुंभकर्ण, इंद्रजित इत्यादि अनेकांच्या बुद्धींत वेळोवेळी आवश्यक तो बदल करीत राहणार आहे. (ग) यमकांत **कंद व वृंद** असे शब्द आहेत. कंद, छंद, मंद चंद असे यमक पाहिजे होते म्हणजे **यमकांत विषमता आहे.** या विषमतेने हरिमायेच्या विषम करणीची सूचना देऊन ठेवली. 'सब विषम माया वश सुरासुर नाग नर अग जग हरे' (७/१३/छं.२). **(घ)** बदले **जनक** सुतेला (जनक सुता सन बोले) **या चरणांत १२ मात्राच आहेत.** एकमात्रा मुद्दाम कमी करून ताल गतीचा व वाणीच्या गतीचा भंग केला. निशाचरांवर, देवांवर व सज्जनांवर कृपाकरून त्यानां सुख देण्याच्या कार्यास आरंभ करतानां रामचंद्रांस इतका हर्ष (उत्साह) झाला आहे की त्यांच्या वाणीच्या गतींत अडथळा उत्पन्न झाला. स्वरभंग हा सात्विक भाव उत्पन्न झाला तो शब्दानी वर्णन न करतां एक मात्रा कमी करून ध्वनीत केला. आतां जनकसुतेला हेतु व युक्ति सांगतात.

हिं.। सुनहु प्रिया व्रत रुचिर सुसीला । मैं कछु करबि ललित नरलीला ॥१॥
। तुम्ह पावक महुँ करहु निवासा । जौं लगि करौं निसाचर नासा ॥२॥
म. । पहा प्रिये व्रत रुचिर सुशीले । काहि करीन ललित नरलीले ॥१॥
। पावकांत तुम्हिं करा निवासा । जो मी करिन निशाचर-नाशा ॥२॥

अर्थ - पतिव्रताधर्माचे सुंदर पालन करणाऱ्या प्रिये! सुशीले! हे पहा की मी काही ललित नरलीला (नरनाट्य) करणार आहे तरी मी निशाचरांचा विनाश करीपर्यंत तुम्ही पावकांत निवास करा॥१-२॥

टीका. चौ.(१(१) **सुशीले** शब्दाने सुचविले की तू माझ्या इच्छेप्रमाणे वागणारी आहेस तरी वनांत येतानां जसा आग्रह धरलास तसा आतां धरणार नाहीस व माझ्या लीलेत मी सांगतो त्या प्रमाणे साह्य करशील. **(क) व्रत रुचिर** - पतिव्रतांचे सुंदर व्रत, पाळणारी तू आहेस म्हणून त्या व्रताचा भंग न होतां मला नरलीला करतां आली पाहिजे. तू मला अत्यंत प्रिय असल्याने तुझे संरक्षण करणे माझे कर्तव्य आहे व तू सुद्धां मला जे प्रिय ते आनंदाने करणारी आहेस. **(ख) ललित** = श्रृंगार भावप्रमुख क्रिया अशानी युक्त असलेल्या नरासारख्या लीला ज्यांत ऐश्वर्याचा लेशही दिसणार नाही असे नरचरित्र = ललित नरलीला.

चौ.२(१) पावकांत तुम्हिं...निशाचर नाशा - जानकीने काय करावयाचे, कशासाठी व किती काळ पर्यंत, या तीन गोष्टी येथे सांगितल्या. निशाचर नाश हे साध्य आहे त्यासाठी तुम्ही ही लीला करावयाची आहे. **(क) पावकांत तुम्हि करा निवासा आनंद भावार्थ रा. व अध्यात्म रा.** यांत सीता अग्नींत (पावकांत) गुप्त राहून तिच्या जागी मायासीता ठेवल्याचा उल्लेख आहे. वा.रा. मात्र अग्निंत सीता ठेवल्याचा उल्लेख नाही, इतकेच नव्हे तर वाल्मीकीतील सीतेला विराध राक्षसाने उचलून नेऊन मांडीवर घेतल्याचा स्पष्ट उल्लेख आहे म्हणजेच परपुरुष स्पर्श तिला या वेळेच्या पूर्वीच झाला आहे म्हणून रामाभिरामीय टीकाकारानी टीकेत (वा.रा. टीकेंत) केलेलें विधान चुकीचे आहे. तेथे ३/४५/३७) मध्ये 'पिबामि वा विषं तीक्ष्णं प्रवेक्ष्यामि हुताशनं।। न त्वहं राघवादन्यं कदापिं पुरुषं **स्पृशे**' या श्लोकाच्या रामभिरामीय टीकेत विधान केले आहे की "सीतेलाच रावणाने चोरून नेली असे मानल्यास सीतेची प्रतिज्ञा खोटी ठरते म्हणून कूर्मपुराणाच्या आधारे असे मानणे जरूर आहे की खरी सीता अग्नींत राहिली". पण जी प्रतिज्ञा खोटी होईल म्हणून हे तेथे गृहीत धरावयाचे तो राघवाशिवाय अन्य पुरुषाचा स्पर्श सीतेला हे बोलण्याच्या आधीच झालेला आहे. **'स्पृशे'** या आत्मनेपदी रूपाकडे लक्ष दिले म्हणजे प्रतिज्ञेची सत्यता कायम राहिल्याचे ठरते. 'स्पृश' परस्मैपदीं असून त्याचा आत्मनेपदीं उपयोग करून सुचविले आहे की मी (आपल्या इच्छेने) स्पर्श करणार नाही. विराधाने जशी अचानक उचलून नेली तशीच रावणाने बलात्काराने उचलून रथांत घातली. म्हणजे सीतेने स्वतः स्पर्श केला नाहीच. म्हणजे प्रतिज्ञा खोटी झाली नाही.

(२) **स्कंदपुराणांत** मात्र अग्नींत सीता राहिल्याचा उल्लेख आहे. रावणाने बलात्काराने ज्या वेदवतीला स्पर्श केला होता तिला हुबेहुब सीता बनवून अग्नींने पर्णशालेत आणून ठेवली. व जनकसुतेला पाताळांत नेऊन 'स्वाहा' देवीजवळ संरक्षणार्थ ठेवली व लंकेत दिव्य केले तेव्हां खऱ्या सीतेला आणून ठेऊन वेदवतीसीतेला पाताळांत नेऊन ठेवली. वा.रा. उ.कां. १७ मध्ये वेदवतीची कथा आहे. स्कंद पुराणांतील वेदवती व मानसांतील मायासीता एकच असे ठरते. 'जगाम शरणं वन्हिमावसथ्यं शुचिस्मिता' (**कू.पु.** रामाभिरामीय टीकेंत आहे).

हिं. । जबहिं राम सब कहा बखानी । प्रभु पद धरि हियँ अनल समानी ॥३॥
। निज प्रतिबिंब राखि तहँ सीता । तैसइ सील रूप सुबिनीता ॥४॥
। लछिमन हूँ यह मरम न जाना । जो कछु चरित रचा भगवाना ॥५॥
म.। राम युक्ति जैं बदले सगळी । प्रभु पद हृदि धरि राही अनली ॥३॥
। ठेवी प्रतिबिंबा निज सीता । तशी सुशील रूप सुविनीता ॥४॥
। लक्ष्मणही हे मर्म न जाणति । चरित काही जे भगवान् विरचति ॥५॥

अर्थ - रामचंद्रानी जेव्हां सर्व युक्ति समजाऊन सांगितली तेव्हां प्रभुपद हृदयांत धारण करून जनकसुता अग्नीत (अनलांत) राहिली ।।३।। तिने आपली हुबेहुब प्रतिकृति (प्रतिबिंब) अशी सीता (तेथे) ठेवली ती तशीच सुशील, सुरूप व अत्यंत विनीत (नम्र) आहे ।।४।। जे काही चरित्र भगवंतानी केले त्याचे मर्म लक्ष्मणाला सुद्धां समजले नाही।।५।।

टीका. चौ.३(१) **प्रभुपद हृदिधरि** - आतां रामदर्शन लवकर होणार नाही म्हणून पतिचरणांचे ध्यान करीत अग्नींत प्रवेश केला. योगशास्त्र दृष्टीने म्हणतां येईल की अग्निरूप होऊन अग्नींत राहिली. महा योगिजनानां आपल्या पांचभौतिक जड देहाचे -रूपांतर वाटेल त्या तत्त्वांत करतां येते म्हणून तर श्री तुकाराम वायुरूप देह करून सदेह वैकुंठाला गेले. श्रीरामानुजाचार्य अग्निरूपाने निजधामाला गेले. श्री निवृत्ति नाथानीं कुशावर्तात आपला देह गळ्यापर्यंत जलरूप केला. अशा रीतीने लय करतां करतां एखादा योगी निर्गुण निराकार ब्रह्मांत आपल्या देहाचा लय करूं शकेल. जनकसुतेचा देह तर पंचभूतांचा नसून केवळ चिदानंदमय आहे!

चौ.४(१) **प्रतिबिंब निज** - प्रतिबिंब म्हणजे पडछाया हा सामान्य अर्थ येथे घेतां येत नाही, कारण पडछाया देहाला सोडून निराळी स्वतंत्र राहूं शकत नाही. 'छाया देहा त्यजुनि वसे की?' (२/९७/५) **'निज मुख मुकुरु निज पाणी। बेबने न...'** (२/२९४/३) अशा प्रतिबिंबाला स्पर्श करतां येत नाही, ते बोलूं शकत नाही. म्हणून प्रतिबिंब = प्रतिकृति, हुबेहुब तशी दुसरी मूर्ति.' **'प्रतिमानं'** प्रतिबिंब, प्रतिमा, प्रतियातना, प्रतिच्छाया **प्रतिकृतिः'** (अमरे) इथे जिला प्रतिबिंब म्हटले तिलाच उत्तरकाण्डात 'मायासीता' म्हटले आहे. **'मग मायासीतेचे हरणा'** (७/६६/६) सासवांची सेवा करण्यासाठी चित्रकूटास जशीं अनेक रूपे सीतेने प्रगट केली तसेच येथे आपले एक मायाजनित रूप प्रगट केले. जनकसुतेसारखेंच रूप, शील, इत्यादि सर्व समान असलेली दुसरी सीता जनकसुतेच्या जागीं दिसूं लागली.

चौ.५(१) लक्ष्मणही हे मर्म न जाणति - कंदमूलादि आणण्यासाठी गेलेले - लक्ष्मण परत आले तेव्हां त्यांस ही सीता ती नव्हे असा अंधुक संशय सुद्धां आला नाही. अनसूयेने घातलेली वल्कले, भूषणे इतर डागडागिनें, आवाज, चालणे इत्यादि

कोणत्याच गोष्टींत काहीं फरक वाटला नाही. १२/१२/वर्षे संगतीत राहणाऱ्या लक्ष्मणाला ओळखतां आली नाही मग इतर कोण जाणणार? फार काय जी सीता आतां चोरली जाणार तिला सुद्धां हे मर्म माहीत नाही. मर्म जाणणारी सीता पावकांत राहिली. जाणणारे राहिले फक्त राम. ते ज्याला जाणू देतील त्यालाच कळणार पण ललित नरलीला करावयाची असल्याने मर्म कळल्यास नरनाटकांत विरस उत्पन्न होईल म्हणून प्रभूनीं अगदीं शेवटपर्यंत कोणास कळूं दिले नाही म्हणून तर सती भरद्वाज इत्यादिकांना पुढील विरहविलापादि चरित्र पाहून वा ऐकून मोह झाला.

''जसे मर्म दशमुखा समजले'' प्रकरण समाप्त

●●●

''दशमुख-मारीच-संभाषण'' प्रकरण (२४/६-दो. २६)

हिं.। दसमुख गयउ जहाँ मारीचा । नाइ माथ स्वारथ रत नीचा ॥६॥
। नवनि नीच कै अति दुखदाई । जिमि अंकुस धनु उरग बिलाई ॥७॥
। भयदायक खल कै प्रिय बानी । जिमि अकाल के कुसुम भवानी ॥८॥
म. । गत दशमुख मारीचापासीं । नमी स्वार्थरत नीच शिरासी ॥६॥
। नमन नीचकृत दुःखद फार हि । सम अंकुश धनु अहि मार्जार हि ॥७॥
। भयदा दुष्टाची प्रिय वाणी । अकाळींची जशिं फुलें भवानी! ॥८॥

अर्थ - दशमुख मारीचापाशीं गेला व त्या स्वार्थरत नीचाने (मारीचाला) मस्तक नमवून नमस्कार केला।।६।। अंकुश धनुष्य, सर्प व मांजर यांच्या नमना सारखे नीचाने केलेले नमन फारच दुःखदायक असते. ठरते।।७।। भवानी! अकाळीं येणारी फुले जशी भयसूचक असतात तशीच दुष्टांची (खलांची) प्रियवाणी दुःखदायक असते।।८।।

टीका. चौ.६(१) **दशमुख** - शूर्पणखा रावणाकडे गेल्यापासून (२१/५), तों सीतेला अशोकवनांत नेऊन ठेवीपर्यंत दशमुख, दशानन, दशकंठ इत्यादि शब्द १० वेळां वापरले आहेत. बहुबाहू, निशाचर १/१ वेळां आणि रावण फक्त दोन वेळां आहे. रावण शब्द त्याचा दारारा, प्रताप इत्यादि सूचक आहे. दशमुख, दशाननादि शब्द फक्त त्यांच्या देहाची विशालता व व्याप्ति सूचक आहेत. या भेदाने सुचविले आहे की आतां त्या कुलटेची संगती झाल्यापासून रावणाचा दरारा कमी होत गेला. **(क) स्वार्थरत** - अत्यंत स्वार्थी, स्वार्थ साधण्यांतच सदा तत्पर असलेला. स्वार्थरत व्यक्ति स्वतःच्या स्वार्थासाठी आपल्या परिवाराशी सुद्धां विरोध (वैर) करतात, मग त्यांच्या स्वार्थाच्या आड येणाऱ्या इतराशी वैर करतील यांत नवल काय? '**स्वारथनिरत परिवारबिरोधी**। लंपट काम लोभ सुक्रोधी' (७/४०/४) हे खललक्षण आहे. मारीच

दशमुखाच्या परिवारांतलाच, म्हणजे मामा आहे. **'माय बाप गुरु बिप्र न मानिति। आपन पडुनि दुजानां पाडिति'** वगैरे सर्व अनुभव मारीचाला आतां येतील. **(ख) नीच** शब्दाने सुचविले की हा काही तरि नीच कृत्य साधण्यासाठी आला आहे. त्रैलोक्य विजयी लंकापति न बोलावतां सागरतीराला एकटा आला ही एकच गोष्ट शंका घेण्यास पुरेशी आहे. **(ग) नमी शिरासी** - मस्तक नमवून लववून नमस्कार केला. भाच्याने मामाला नमस्कार करणे हा भाच्याचा धर्म असला तरि दशमुखाची तशी पद्धति नव्हती, त्यामुळे त्याला मान लववितांना पाहून मारीचाच्या छातींत धस्स झाले.

चौ.७(१) नमन नीचकृत दुःखद फार हिं - नीच, दुष्ट, स्वार्थरत माणूस नमला, लवला की दुःखाचे मोठे ताट वाढून पुढे आलेच म्हणून समजावे व ते निमूटपणे स्वीकारावे लागणार असे जाणावें - **चार दृष्टान्त देऊन नीचांचे चार प्रकार सुचविले आहेत.** दृष्टान्त फार मार्मिक पण साधे आहेत. (क) अंकुश - निर्जीव, जड, कठीण व लहानसाच असतो पण त्याचा जन्मस्वभावच दुष्ट, नीच. तो स्वतः जड असल्याने स्वतःच्या इच्छेने व शक्तीने दुष्टपणा करूं शकत नाही परंतु दुसऱ्याची शक्ति मिळाली की लवतो, नमतो खाली, व महा मस्त हत्तीला सुद्धां चि चि करायला लाऊन दुःख देतो. **दुसऱ्यांच्या प्रेरणेने, दुसऱ्यांचा आश्रयकरून छोटे असून फार मोठ्याना दुःख देणारे नीच यादृष्टान्ताने सुचविले.** अंकुश ताठ आहे आपले डोके वर करून आहे तोपर्यंत हत्तीला भय व दुःख नाही. अंकुश अगदीं जवळून दुःख देतो म्हणून दुसरा वर्ग दाखवितात. **(ख) धनु** - धनुष्य हे सुद्धां अंकुशा प्रमाणे जड, निर्जीव व कठीणच पण अंकुशाच्या मानाने फार मोठे. हे सुद्धां दुसऱ्यांच्या हातांतले खेळणे, बाहुले. धनुष्याची कांब जोपर्यंत सरळ, ताठ आहे, लवली, नमली नाही (दोरी चढवून), तोपर्यंत आजुबाजूच्या, समोरच्या जीवांस भय नसते. पण धनुष्य लवले नीचाच्या दोन हातां प्रमाणे त्याचीं दोन्हीं टोके अधिक जवळ आली की ते कोणाचा तरि प्राण घेणार हे डोळस जीवानी जाणावे. हे **जवळून व लांबून सुद्धां दुख देऊं शकते.** अंकुशा प्रमाणे स्वतःच प्रत्यक्ष दुःखदायक न होता दुसऱ्याला, बाणाला गति देऊन प्रेरणा देऊन दुःख देते. धनुष्याने मेला असे न म्हणतां बाणाने मेला, मारला असे म्हणतात. दुसऱ्याच्या साह्याने दुःखदायक होणाऱ्या नीचांत हे दोन वर्ग झाले. **स्वतःच्याच बळावर दुःखदायक होणाऱ्या नीचांचे दोन वर्ग दाखवितात.**

(२) **अहि** = सर्प, उरग, हा जोपर्यंत सरसर, सळसळ करीत धावत असतो, सरळ असतो, तोपर्यंत कोणाला भय नाही. पण आपले आंग संकुचित करून डोकेवर करून फणा लवविली, तो वाकला, नमला की चावणार म्हणून समजावे. याच्या विषाला औषधि, मणि, मंत्र वगैरे उपाय आहेत, पण वेळेवर केले तर, नाही तर ठार मारतो, दीर्घ द्वेषी असतो. नुसता प्रेमाने स्पर्श केला, चुकून सहज स्पर्श झाला तरि प्राण घेण्यास कमी करणार नाही तथापि **अगदीं क्षुद्र तरि कारण लागते.** अंकुश ठार

मारीत नाही. **सर्पासारखा सूडबुद्धीने अगदीं क्षुद्र कारणास्तव सुद्धां प्राण स्वतः घेणारा जीवांचा एक वर्ग असतो** हा परावलंबी नसतो (क) मार्जार = मांजर - पाठीचा कणा वर उचलून पुढले पाय मागल्या पायांजवळ घेऊन मांजराने डोके खाली नमविले की उंदराचा जीव गेलाच म्हणून समजावे. उंदराने काहीही अपराध केला नसला तरि हा प्राणी त्यास पकडणार व ठार मारणार. **निष्कारण वैर करणाऱ्या प्राणघातक नीचांचा हा वर्ग आहे.** याप्रमाणे चार दृष्टांतानी नीचांचे चार वर्ग दाखविले. या दृष्टांतांचा आणखी विस्तार करतां येतो. रावणाच्या ठिकाणी या चारी प्रकारांची नीचता आहे, हे त्याच्या चरित्रावरून वाचक आतां दाखवूं शकतील. **ल.ठे.** दुर्जन, नीच जोपर्यंत उद्धटपणाने वागत असतात तोपर्यंत त्यांस भिण्याचे फारसे कारण नसते पण ते नम्र झाले, नमले की कमी अधिक प्रमाणांत प्राणनाशापर्यंत दुःख देऊं शकतात.

चौ.८(१) भयदा दुष्टाची प्रिय वाणी - दुर्जनांची प्रियवाणी भयदायक समजावी. दृष्टान्त अकाळी येणाऱ्या फुलांचा दिला आहे. अकाळी फुले फळे येणे सृष्टिधर्मविरूद्ध असल्याने तो मोठा अपशकुन आहे. ज्या भागांत, गांवांत असे होईल तेथे काही तरि दुःख भय येणार असे समजावे. कठोर भाषण करणे हा खलांचा सहज स्वभाव असतो म्हणून प्रिय, मधुर भाषण त्यानी केले की ते दुःख देणार म्हणून समजावे. रघुवीर सेनेसह लंकेच्या समुद्रतीराला उतरल्यावर तेथे अकाळी फळे आली आहेत वृक्षांवर, ती कपिसेनेला उपयोगी पडली, पण लंकेवर मोठेच संकट ओढवले!

हिं.दो. *। करि पूजा मारीच तब सादर पूछी बात ॥*
॥ कवन हेतु मन ब्यग्र अति अकसर आयहु तात॥२४॥

हि. *। दसमुख सकल कथा तेहि आगे । कही सहित अभिमान अभागें ॥१॥*
। होहु कपट मृग तुम्ह छलकारी । जेहि बिधि हरि आनौं नृपनारी ॥२॥
। तेहिं पुनि कहा सुनहु दससीसा । ते नररूप चराचर ईसा ॥३॥
। तासों तात बयरु नहिं कीजै । मारें मरिअ जिआएँ जीजै ॥४॥

म.दो. *। करि पूजा मारीच तैं सादर बिचारि तात ॥*
॥ व्यग्रचित्त कां एकटे लगबगिने आलांत ॥२४॥

म. *। कथा सकल त्या दशाननाने । कथित दुर्भगें अति अभिमाने ॥१॥*
। तुम्हीं कपट-मृग व्हा छलकारी । जेणें आणुं हरुनि नृपनारी ॥२॥
। तो वदला ऐका दशकंधर । ते नररूप चराचर - ईश्वर ॥३॥
। त्यांसीं तात न वैर करावे । मारि मरावें जगवि जगावें ॥४॥

अर्थ - तेव्हां मारीचाने त्याची पूजा केली आणि आदराने विचारले की तात! असे एकटे, उदासचित्त व लगबगीने कां बरे आलांत? ।दो.२४।। त्या अति अभागी दशाननाने त्याला सर्व कथा अति अभिमानाने सांगितली।।१।। (व म्हणाला की) तुम्ही

छल करणारा कपटमृग व्हा म्हणजे मी त्या नृपाच्या स्त्रीला चोरून आणीन.।।२।। तो (मारीच) म्हणाला की दशकंठा! (मी सांगतो ते) ऐका ते नररूप असले तरि चराचराचे ईश्वर आहेत ।।३।। तात त्यांच्याशी वैर नका करूं! त्यानी मारले तर मरावे व जगविले तर जगावे।।४।।

टीका. दो. (१) मारीच मामा असल्यामुळे नात्याचा अधिकार मोठा असला तरि रावण निशाचरपति लंकेश आहे म्हणून पूजा केली. 'दुर्जनं प्रथमं वंदे' हा हेतुही असूं शकेल.

चौ. २(१) कथा सकल कहित - शूर्पणखेचे नाक कान कापले गेल्यापासून खरदूषण वधापर्यंतची सर्व हकीगत, त्याचा राक्षसांवर व सुरमुनींवर झालेला परिणाम, स्वतःच्या कीर्तीस आलेला कमीपणा वगैरे सर्व सांगितले. **(क) दुर्भग** = अभागी. स्वतः आपल्या तोंडाने आपला पराक्रम गाऊन चोर भिकारी बनणार. स्वतः होऊन सिंहाच्या आयाळांनां उंदीर कुरतडणार! परस्त्री हरणाचे महा घोर पाप करणार व आपल्या विनाशाचे बीज पेरणार. **(ख) कपटमृग हा छलकारी नृपनारी** - राम, रघुनाथ वगैरे नांवाचा उच्चार केला नाही! छल कसा करावयाचा, व नृपनारी कशी केव्हां चोरून नेणार वगैरे सर्व बेत सांगितला आणि म्हणालाही असेल की अशा सुंदर कोवळ्या नरबालकाशी युद्ध करणे म्हणजे सिंहाने सशाला मारण्याचा प्रयत्न करणे आहे. अतिकमीपणा आणणारे आहें. बहिणीचे नाककान कापले व अपमान केला तर मी त्याची बायकोच पळवितो म्हणजे जशास तशी शिक्षा झाली.

चौ.३-४(१) रावणाला हा पहिला उपदेश आहे. **(क) दशकंधर** = दहाडोक्यांचा. भाव हा की वीस कानानी ऐका व दहा डोक्यानीं चांगला विचार करा. **(ख) ते नररूप चराचर ईश्वर** - या वचनाने रावणाचा संशय कमी झालां असेल व रामाच्या हातून मरण्याचा निश्चय अधिक दृढ झाला असेल पण त्या बरोबर सकाळी केलेला निश्चय की राम बाणानी मरून एकट्याने मुक्त होण्यापेक्षा सर्वांना मुक्ति देऊन मग आपण मुक्त होणे चांगले हा अधिक दृढ झाला. **रावणास जो जो त्याच्या इच्छेच्या विरुद्ध उपदेश केला जाईल तो तो त्याचा निश्चय अधिक दृढ होईल** पण गुप्तमंत्र अगदीं गुप्तच ठेवण्याचा निश्चय केलेला असल्याने रामवैर करण्यांतील हेतु कोणास सांगणे अशक्य म्हणून कोठे क्रोधाने, तर कोठे थट्टेने, कोठे दंड शिक्षा करून तर कधी अपमान करून त्याने उपदेशकांची तोंडे बंद केली आहेत. **(ग) त्यांसी तात न वैर करावे** कारण 'रामद्रोह्या कोणि रक्षि ना!... अनलाहुनि जग तप्त तयाला। जो रघुवीर विमुख कुणि झाला। (३/२/५-८पहा.) **(घ) मारि मरावें जगवि जगावे** - भाव हा की ठेविले अनंते तैसे चि रहावे। चित्ति असो द्यावे समाधान'' जगण्याची ही इच्छा करूं नये व मरण्याची इच्छा करूं नये कारण की या व असल्या सर्व गोष्टी ईश्वराधीन आहेत. 'ईशाधीन जीवगति जाणुनि' ज्याच्या अधीन सर्व विश्व आहे त्याच्याशी विरोध करून कल्याण कसे

होणार? राम ईश्वर कशावरून याविषयींचा पुरावा म्हणून स्वतःचा अनुभव आतां सांगतो -

हिं.। मुनि मख राखन गयउ कुमारा । बिनु फर सर रघुपति मोहि मारा ॥५॥
। सत जोजन आयउँ छन माहीं । तिन्ह सन बयरु किएँ भल नाहीं ॥६॥
। भइ मम कीट भृंग की नाई । जहँ तहँ मैं देखउँ दोउ भाई ॥७॥
। जौं नर तात तदपि अति सूरा । तिन्हहि बिरोधि न आइहि पूरा ॥८॥

म. । मुनिमख रक्षणिं कुमार ठाकति । फलविण शर मज रघुपति मारति ॥५॥
। आलो शत योजने क्षणामाधि । वैर बरें ना त्यांच्याशीं कधि ॥६॥
। कीटभृंग सम मम गति-मातें । जिथे तिथें दिसती दो भ्राते ॥७॥
। जरि नर तरि अति तात शूर ते । वैर तयांसि न पडेल पुरते ॥८॥

अर्थ - (विश्वामित्र) मुनींच्या यज्ञाचे रक्षण करण्यासाठी आले तेव्हां तर कुमार होते त्यावेळी रघुपतीनी मला फलरहित (बोथट) एकच बाण मारला॥५॥ तर मी एका क्षणांत शंभर योजनांवर येऊन पडलो. म्हणून त्यांच्याशी वैर करणे कधी बरें (हिताचे) नाही॥६॥ माझी कीटभृंगा प्रमाणे गति झाली व मला ते दोघे भाऊच जिंकडे तिकडे दिसत आहेत.॥७॥ ते मनुष्य असले तरि बाबा! अतिशय शूर आहेत. त्यांच्याशी वैर (विरोध) पुरें पडणार नाही.॥८॥

टीका. चौ. ५-६(१) **मुनिमखरक्षणि** - ज्या यज्ञाचे रक्षण करण्यास त्रिभुवनांतील कोणीही धीरवीर धजत नव्हते त्याचे रक्षण हे १४ वर्षाचे असतांच यानी केले. आता तर ते चांगले दुप्पट मोठे झाले असतील... त्या कोवळ्या वयांत सुद्धां मला एकच, व तोही अगदीं बोथट, बाण मारला तर त्याचा प्रभाव एवढा! असे कार्य ईश्वराशिवाय कोणाला करतां येणे शक्य नाही.

चौ. ७-८(१) कीट-भृंग सम गति - कीट (आळी, कीड) भृंगाच्या (कुंभारीण माशीच्या) भयाने सतत त्या भृंगाचे चिंतन करीत राहतो व त्याचा परिणाम म्हणजे तो कीट स्वतः भृंग बनतो. भाव हा की त्या एका बोथट बाणानेच मला असा धाक पडला की जळी स्थळी काष्ठी पाषाणी, सर्वत्र मला ते दोघे भाऊच दिसत आहेत. **ल.ठे.** मानसांतील मारीच वा. रा. वगैरेंतील मारीचांहून अगदीं निराळा आहे, तुलना करणें सुद्धां योग्य नाही. **अध्यात्मदृष्टीने मानसांतील मारीचच योग्य आहे**. लिंगदेहाचे प्रतीक आहे. (क) **जरि नर तरि** - तुम्ही म्हणतां तसे ते नर नाहीत, त परमेश्वर आहेत. पण तुमचे म्हणणे घटकाभर मान्य केले तरी सुद्धां ते इतके शूर आहेत की तुमची शूरता पराक्रम इ. त्यांच्या पासंगाला सुद्धां पुरणार नाहीत. म्हणून अशा भलत्याच मार्गाने त्यांच्यांशी वैर, विरोध करू नका तुमचा निभाव लागणार नाही व भलताच परिणाम होईल.

हिं. दो. । जेहिं ताडका सुबाहु हति खंडेउ हर कोदंड ॥

॥ खर दूषन तिसिरा बधेउ मनुज कि अस बरिबंड ॥२५॥

म. दो. । वधुनि ताटका सुभुज जे खंडिति हर-कोदंड॥

॥ वधिति तिशिर-खरदूषणां नर किं असा बलिवंड?॥२५॥

अर्थ - ज्यानी ताटका आणि सुबाहु (सुभुज) यांचा वध करून महेशांचे कोदंड मोडले व त्रिशिरा खर व दूषण यांचा वध केला असा तो बलिवंघ (पुरुष) काय नर आहे म्हणतां?॥२५॥

टीका - एकट्या रघुपतीनी या सर्वांचा लीलेने वध केला. यांतील कोणाही एकाचा वध करणे माणसानांच काय इंद्रादि देवानां सुद्धां शक्य नव्हते. असे असतां तुम्हीं त्यानां मनुष्य समजून त्यांच्याशी वैर करूं पाहतां हे काही कल्याण करून घेण्याचे लक्षण नाही.

हिं. । जाहु भवन कुल कुसल बिचारी । सुनत जरा दीन्हिसि बहु गारी ॥१॥

। गुरु जिमि मूढ करसि मम बोधा । कहु जग मोहि समान को जोधा ॥२॥

। तब मारीच हृदयँ अनुमाना । नवहि बिरोधें नहिं कल्याना ॥३॥

। सस्त्री मर्मी प्रभु सठ धनी । बैद बंदि कबि भानस गुनी ॥४॥

म. । गृहिं जावें कुल-कुशल-विचारी । ऐकुनि जळत शिव्या दे भारी ॥१॥

। गुरु सम मूढ करसि मज बोधा । बोल, कोण जगिं मजसम योधा ॥२॥

। करि मारीच हृदयिं अनुमाना । नवविरोधी कल्याण कुणा ना ॥३॥

। शस्त्री मर्मी प्रभु शठ धनी । वैद्य बंदि कवि बल्लव गुणी ॥४॥

अर्थ - आपल्या कुळाच्या कुशलाचा विचार करून आपण घरीं जावे. हे ऐकून रावणाचा जळफळाट झाला व त्याने त्यास पुष्कळ शिव्या दिल्या ॥१॥ (व म्हणाला की) हे मूढा! गुरु सारखा मला उपदेश (बोध) करतोस काय? बोल! जगांत माझ्या सारखा योद्धा कोण आहे?॥२॥ मारिचाने मनांत विचार केला की या नऊ जणांशी विरोध करून कोणाचे कल्याण होत नाही ॥३॥ शस्त्र हाती असलेला, मर्म जाणणारा, स्वामी (राजा वगैरे), दुर्जन, धनवान, वैद्य, भाट (बंदी) आणि कुशल स्वयपाकी (**बल्लव** = स्वयंपाकी) ॥४॥

टीका. चौ.१(१) **कुल-कुशल-विचारी** - मी म्हणालो त्याचा विचार करून घरीं गेलात तर कुळाचे रक्षण होईल, नाहींतर कुळाचा विनाश होईल हे लक्षांत ठेवा. जटायूने असेच सांगितले आहे (२९/१६१७). रावणाने जो गुप्त निश्चय केला आहे, तो कोणाला सांगावयाचा नसल्याने अशा व्यावहारिक, लौकिक दृष्टीने उपदेश करणाऱ्या व्यक्तींनां गप्प बसविणे व स्वतःचा हेतु सिद्धीस नेणे परम कल्याणाचे असल्याने रावण जे करीत आहे ते योग्यच आहे. **'प्रेरक हृदिं रघुवंश विभूषण'** हेच मूळ कारण.

चौ. ३-४(१) नवविरोधि कल्याण कुणा ना' 'शस्त्री प्रभेदी नृपतिः शठो वैद्यो धनी कविः ॥ बंदी गुणीति व्याख्यातैर्नवर्विरुध्यताम्' (चा. नी.) यातील गुणी शब्द अनेकार्थवाची आहे आणि एकार्थनिर्णायक साधन या श्लोकात नाही म्हणून गोस्वामींनी 'भानस गुनी' असा स्पष्टार्थ वाचक प्रयोग केला. **भानस** = महानस = पाकशाला. मराठीत 'भाणोसा' शब्द संतकवींनी याच अर्थाने वापरला आहे. भानसगुनी = स्वयंपाक घरांतील कार्यात गुणी असलेला = कुशल स्वयपाकी = गुणी बल्लव. 'सूपकारास्तु **बल्लवाः** ॥ आरालिका आंधसिकाः सूदा औढनिका **गुणः** (अमरे) गुण = स्वयपाकी, आचारी असा अर्थ आहे. पण तो एकच शब्द वापरल्याने अर्थभ्रांति उत्पन्न होईल म्हणून 'भानस गुनी' शब्द वापरले व अतिव्याप्ति दोष दूर केला व कल्याण होणार नाही ही भर घालून परिणाम स्पष्ट सांगितला. विरोध कां करूं नये याचे उत्तर दिले ते मूळ श्लोकांत नाही. मुळांतील नृपति शब्दांत अव्याप्ति दोष आहे तो 'प्रभु' शब्द घालून दूर केला **इत्यादि तुलसी वैशिष्ट्य पहावे.**

(२) **शस्त्री** - शस्त्रधारी व्यक्तीशी निःशस्त्र व्यक्तीने विरोध केल्यास शस्त्राचा घाव कुठे केव्हां होईल याचा नियम नाही, रावण शस्त्री आहे. **(क) मर्मी** - मर्म, भेद, जाणणारा, तो मर्मावरच आघात करील. गुप्त गोष्ट लोकांत प्रगट करून अकीर्ति किंवा नुकसान करील. **(ख) प्रभु** = राजा, सत्ताधीश, पति, मालक यांच्याशी त्यांच्या आश्रितानी विरोध केल्यास ते सर्वस्वाचा, उपजीविकेचा इ. विनाश करतील. रावण राजा आहे. **(ग) शठ** - दुर्जन, खल हा तर स्वतः काही न करतां दुसऱ्यांकडून कळू न देता, विनाश करील (घ) धनी - धनवान, श्रीमंत मनुष्य धनाच्या बळावर दुर्जनानां वश करून विनाश करील. 'द्रव्येण सर्वे वशाः' **(ङ) वैद्य** - यांच्याशी विरोध रोग्याने केल्यास शरीराला अधिक क्लेश होतील किंवा मरण सुद्धां येईल. **(च) बंदी** = भाट, यांच्याशी विरोध केला तर ते लोकांत अकीर्ति पसरवतील. **(छ) कवि** = कवि काव्य लिहून अकीर्ति पसरवतील व ती दीर्घ काळ टिकेल. **(ज) गुणी बल्लवाशी** विरोध केला तर तो अन्नांत विष प्रयोग करून किती जणाना मारील याचा नेम नाही. **(झ) रावण शस्त्री,** मर्मी, प्रभु, शठ व धनी आहे त्यामुळे मारीचाला मोठी चिंता उत्पन्न झाली, भीतीने धडकीच भरली ती दोन्ही चरणांत १/१ मात्रा कमी करून व्यक्त केली आहे. तो रामभक्त आहे व मरणाला भीत नाही पण तो धर्मसंकटात पडला आहे-

हिं. । उभय भाँति देखा निज मरना । तब ताकिसि रघुनायक सरना ॥५॥
। उतरु देत मोहि बधब अभागें । कस न मरौं रघुपति सर लागें ॥६॥
। अस जियँ जानि दसानन संगा । चला राम पद प्रेम अभंगा ॥७॥
। मन अति हरष जनाव न तेही । आजु देखिहउँ परम सनेही ॥८॥

म. । उभयपरीं पाही निज मरणा । चित्तिं शरण रघुनायक-चरणां ॥५॥
। वधिल अभागी देतां उत्तर । कां न मरूं लागत रघुपति-शर ॥६॥
। चिंतुनि असे दशानन संगा । निघे रामपदिं प्रीति अभंगा ॥७॥
। मनी हर्ष अति तयास दावि न । स्नेही परम आज मी पाहिन ॥८॥

अर्थ - दोन्ही प्रकारे त्याला आपले मरण दिसूं लागले तेव्हां तो मनाने रघुनायक चरणांस शरण गेला ॥५॥ (मनांत म्हणतो कीं) याला उत्तर दिले तर हा अभागी मला ठार मारील मग रघुपतीचा बाण लागूनच कां मरूं नये! ॥६॥ मनांत असा विचार करून तो दशाननाच्या बरोबर निघाला पण राम चरणीं अभंग प्रीतीने चालला॥७॥ आज परमस्नेही प्रभूचे दर्शन घेईन, त्याना पाहीन (असे वाटून) त्याला मनांत अति हर्ष झाला आहे पण त्याला (रावणाला) कळूं दिला नाही॥८॥

टीका. - मारीचाला हे धर्मसंकट पडले की रावणाचे न ऐकले तर तो ठार मारणारच व दुर्गति प्राप्त होणार. त्याच्या म्हणण्या प्रमाणे केले तर जाणून बुजून रामविरोध करावा लागणार व परदारापहरणांत मदत केल्याचे पाप पदरी पडणार! म्हणून घाबरला.

चौ.५-६(१) उभयपरी निज मरणा पाही - रामविरोध केला तरी मरण येणार व न केला तरि मरण न चुकतां दुष्टाच्या पाप्याच्या हातून मरावे लागणार व त्यामुळे दुर्गति प्राप्त होणार. 'मां हन्याद्यदिचेत् दुष्टः तदा मे निरयो भवेत्' (अ.रा.३/७/३७) नरकांत पडावे लागले हे निश्चित मग **'रामादपि च मर्तव्यं मर्तव्यं रावणादपि ॥ अवश्यं यदि मर्तव्यं वर रामो न रावणः'** (अग्निपुराण ७/१५). हाच श्लोक हनुमन्नाटकांत फक्त 'अवश्यं' च्या जागी 'उभयोः' इतका शब्दभेद करून आहे!(ह.ना.३/२४). रामाच्याच हातून कां मरू नये? **'यदि मे राघवो हन्यात् तदा मुक्तो भवार्णवात्'** (अ.रा.३/७/३६).

चौ. ७-८(१) रामपदिं प्रीति अभंगा - जरि रामविरोध करण्यासाठी रावणा बरोबर चालू लागला तरि त्याची रामप्रीति जरा सुद्धां कमी झाली नाही. प्रसंगच असा ओढवला आहे की रामविरोधी कार्य केल्याशिवाय गत्यंतरच नाही. पण 'प्रभुमनिं राहि न चूक कृतीची स्मरती शतदां! स्थिती हृदींची' (१/२९/५) **'मनःकृतं कृतं लोके न शरीरकृतं कृतम्' (यो.वा.) (क) हर्ष तयास न दावि** - मनांत झालेला हर्ष सुद्धां दाखविण्याची चोरी! कारण की ऐनवेळी फसवील की काय अशी खोटीच शंका येऊन रावणच ठार करील! मनुष्याला आपला बालमित्र (शाळूसोबती) स्नेही पुष्कळ वर्षानी भेटणार असे कळतांच हर्ष होतो मग जीवाचा परम स्नेही परमात्मा आज भेटणार, त्याचे दर्शन होणार असे नक्की ठरल्यावर अति हर्ष होईल यांत नवल काय? हा हर्ष कशा प्रकारचा असतो हे सुतीक्ष्ण चरित्रांत दाखविले आहे. येथे दाखविले की जगांतील स्नेही सगळे अशाश्वत व स्वार्थी = परमस्नेही फक्त एकच परमात्मा. ते सर्वच जीवांचे

परमस्नेही आहेत पण आम्हीच त्यांच्यावर थोडासा सुद्धां स्नेह करीत नाही.

हिं. छं. । निज परम प्रीतम देखि लोचन सुफल करि सुख पाईहौं ।
॥ श्री सहित अनुज समेत कृपानिकेत पद मन लाईहौं ॥
। निर्बान दायक क्रोध जा कर भगति अबसहि बसकरी ।
॥ निज पानि सर संधानि सो मोहि बधिहि सुखसागर हरी ॥१॥

मं.छं. । प्रियतम परम निज बघुनि लोचन सुफळुनी सुखि होइं मी ।
॥ श्रीसहित अनुजा सह कृपानिधि चरणि मन लावीन मी ॥
। निर्वाणदायी क्रोध ज्यांचा भक्ति अवशा वशकरी ।
॥ निज पाणि शर संधूनि तो मज वधिल सुखसागर हरि ॥१॥

अर्थ - मी आपल्या परम प्रियतमाला पाहून नेत्र सुफळ करून सुखी होईन. श्री (सीते) सहित व अनुजासहित कृपानिधीच्या चरणी मी मन लावीन. ज्यांचा क्रोध सुद्धां मोक्ष (निर्वाण) दायक आहे व त्यांची भक्ति कोणालाही वश नसणाऱ्याला वश करणारी आहे तो सुखसागर हरि आपल्या हातानी, शरसंधान करून माझा वध करील. ।।छं.।।

टीका. (१) **प्रियतम परम... लोचन सुफळुनी** - नेत्रांची सुफलता भगवंताच्या सगुणसाकार रूपाच्या सप्रेम दर्शनानेच होते हे प्रत्येक काण्डांत दाखविले आहे. **'इंद्रियांची सुफलता' प्रस्तावना प्रकरण ११/१९ पहावे. (क) श्रीसहित** - काकभुशुंडी संवादाची सूचना श्री शब्दाने दिली. पूर्वी विश्वामित्र यज्ञरक्षणाच्यावेळी रामलक्ष्मणांस पाहिले होते पण शत्रुभावनेने आणि त्यावेळी सीता बरोबर नव्हती. सीतेच्या निमित्तानेच दर्शन होणार म्हणून तिचा प्रथम उल्लेख केला. **(ख) निर्वाणदायी क्रोध** - खरदूषणादिकानां क्रोधाने ठार मारून मोक्ष दिला. 'खल नराद निरामिष भोगी। पावति गति जी याचिति योगी' (४५/३) **(ग) भक्ति अवशा वशकरी** - अ.वश = कधी कोणास कशाने ही वश न होणारा, पण त्याला वश करणारी भक्ति आहे. **'अहं भक्तपराधीनो ह्यस्वतंत्र इव'** (भाग). 'भाववश्य भगवान सुखनिधान करुणायतन' 'मम गुण गाता तनू पुलकते।... तात! निरंतर वश मी त्याला' (३/१६/११-१२). 'प्रायशोऽजित जितोऽप्यसि तैस्त्रिलोक्यम्) (भाग. १०/१४/३).

(२) **मज वधिल सुखसागर हरि** = हा सागर अनंत अपार आहे. त्याने ज्याचा वध केला जातो तो जीव तद्रूपच होतो. **'सरिताजल जलनिधिमधि जाउनि । होइ अचल जिव इवं हरि पावुनि'** (४/१४/८) निर्वाण प्राप्त होणे म्हणजे निर्गुण ब्रह्मांत लीन होणे. अति दुर्लभ कैवल्य परम पद सहज मिळणार व भगवान वश होणार. -

हिं.दो.। मम पाछे धर धावत धरें सरासन बान ...॥

॥ फिरि फिरि प्रभुहि बिलोकिहउँ धन्य न मो सम आन ॥२६॥

म. दो. । मम मागे धरुं धावतां धरुनि शरासन बाण ॥

॥ प्रभु पाहिन फिर-फिरुनि मी धन्य न मजसम आन ॥२६॥

अर्थ - माझ्या मागे मला धरण्यासाठी धनुष्यबाण हातांत धरून प्रभु धावत असतां मी पुनः पुन्हां मागे वळून प्रभूला पाहीन. माझ्या सारखा धन्य दुसरा कोणी नाही.॥दो.२६॥

टीका. (१) सापडला तर पाळण्यास योग्य, नाही सापडला व मारला तर सुंदर चर्म मिळेल. 'मिळत,पाळण्या योग्य मंजु मृग, वधितां मंजुल चर्म मिळे' (गीता. ३/३ अनु.) (क) **प्रभु पाहिन फिर-फिरुनि मी** - एकदां दर्शन होणे मुनि दुर्लभ ! **'जन्म जन्म मुनि झिजति साधनी । अंती 'राम' न येइ आननी** (४/१०/३) कौसल्या माता ज्याना धरण्यास धावत असे पण जे धावण्याने हाती सापडत नसत ते प्रभु, मारीचाला धरण्यासाठी त्याच्या मागे धावणार आणि तो सापडणार नाही हातांत! या सारखे भाग्य दुसऱ्या कोणाचे असले तर सांगावे. **'निगम नेति, शिव, अंत न पावे। जननि हठे त्या धरण्या धावे'** (१/२०३/८) **'निगमनेति शिव ध्यानिं न पावति। मायामृग-मागे ते धावति'** (२७/११). **म्हणून मारीचासारखा धन्य कोणीच नाही.**

''दशमुख-मारीच-संभाषण' प्रकरण समाप्त.

●●●

''मायासीता-हरण'' प्रकरण (२७/१-दो २९ म)

हिं. । तेहि बन निकट दसानन गयऊ । तब मारीच कपट मृग भयऊ ॥१॥

। अति बिचित्र कछु बरनि न जाई । कनक देह मनि रचित बनाई ॥२॥

। सीता परम रुचिर मृग देखा । अंग अंग सुमनोहर बेषा ॥३॥

म. । त्या वन-निकटि दशानन आला । तैं मारीच कपटमृग झाला ॥१॥

। अति विचित्र ना जाइ वर्णिला । कनक देह मणि खचित बनविला ॥२॥

। सीता परम रुचिर मृग पाहत । अंगअंग सुमनोहर भासत ॥३॥

अर्थ - त्या वनाच्या जवळ दशानन आला तेव्हां मारीच कपटमृग बनला॥१॥ तो इतका विचित्र आहे की त्याचे वर्णन करणे अशक्य आहे. देह सोन्याचा असून रत्नखचित आहे॥२॥ सीतेने तो परम रुचिर मृग पाहिला (तेव्हां) त्याचे प्रत्येक अंग अति मनोहर दिसले ॥३॥

टीका. चौ. (१) **त्या वन निकटिं दशानन आला** - ज्या वनांत रामाश्रम आहे त्या वनाच्या जवळ रावण मारीचासह आला. त्याने बोटाने दाखवून आश्रमाच्या खाणाखुणा

सांगितल्या. **'हस्ते गृहीत्वा मारीचं रावणो वाक्यमब्रवीत्॥ एतद्रामाश्रमपदं दृश्यते कदलीवृतं॥ क्रियतां तत्सखे शीघ्रं यदर्थं वयमागताः** ॥ (वा.रा.३/४२/१३-१४). **(क) तैं मारीच कपटमृग झाला -'तुम्हीं कपटमृग व्हा छलकारी'** असे रावणाने सांगितले होते त्याप्रमाणे त्याच्या देखत त्या आज्ञेचे अर्धे पालन केले त्यास विचारलेही असेल की हे मृगरूप छल करण्यास योग्य आहे की नाही हे नीट पाहून घ्या.

चौ. २(१) 'अति विचित्र - 'अति विचित्र रघुपति चरित' (१/४९) होण्यास त्यांत अतिविचित्र मायामृग पाहिजेच. मृग अवर्णनीय आहे. **'कनकदेह - मणिखचित'** याने अलौकिकता सुचविली. कारण असा मृग सृष्टींत निसर्गात असत नाही 'असम्भवं हेममृगस्य जन्म' **(क) चितळ** नांवाची एक हरिणाची जात आहे. त्यांच्या दोन्ही कुशींचा भाग पिवळ्या रंगाचा असून त्यावर चांदीसारखे पांढरे स्वच्छ ठिपके असतात. पोटाचा खालचा भाग पांढराशुभ्र नसतो, निळसर छटा असते. या चितळाच्या जातीचा परम मनोहर परमसुंदर मृग मारीच बनला. नाशिक, ठाणे, व कुलाबा या जिल्हयांतील वनांत चितळ अद्यापही पुष्कळ आहेत. हरिणांच्या रोही, नीळ कृष्णमृग, वगैरे अनेक जाती आहेत त्यांत चितळ (चित्रल चा अपभ्रंश दिसतो) ही जात फार गरीब, सुंदर, लवकर माणसाळणारी असल्याने काही लोक अद्यापही पाळतात. या कनकमृगाचे वर्णन वा.रा. ३/४२/१४-२२. मध्ये आहे त्यांत त्याच्या अंग प्रत्यंगाचे सुंदर वर्णन आहे, त्यांत **'रूप्यै र्बिंदुशतै श्चित्रो'** (श्लो.२२) हे वर्णन 'चितळ' जातीच्या हरिणाला अक्षरशः लागू आहे.

चौ.३(१) सीता परम रुचिर मृग पाह्त. चितळ जातीची हरणे सीतेला पंचवटींत नेहमींच दिसत असत. ती रुचिर असत पण हा मृग परम रुचिर दिसला म्हणून कुतुहल उत्पन्न झाले. सीता परम रुचिर आहे, तिला मोहित करण्यास निदान परमरुचिर तरि पाहिजेच. **(क) अंग अंग सुमनोहर** प्रत्येक अंग अति मनोहर आहे. **'कुमरि मनोहर'** (१/२५१) अशी सीता मनोहर आहे. **'मूर्तिस मधुर मनोहर देखत'** (१/२१५/८) असे राम मनोहर आहेत. नरनारींचे मन हरण करणारांचे मन हरण करण्यास अति मनोहर हरिण-मृग नसता तर असंबद्धता निर्माण झाली असती. **ही कवीची सावधानता व समन्वय कला लक्षांत ठेवण्यासारखी आहे.**

हिं । सुनहु देव रघुबीर कृपाला । एहि मृग कर अति सुंदर छाला ॥४॥
। सत्यसंध प्रभु बधि करि एही । आनहु चर्म कहति बैदेही ॥५॥
म. । ऐका देवा रघुवीर कृपाकर । चर्म मृगाचे या अति सुंदर ॥४॥
। सत्यसंध या वधुनि चर्म ते । प्रभु आणा वैदेही वदते ॥५॥

अर्थ - हे देवा! कृपाकर रघुवीरा! ऐका या मृगाचे चर्म अति सुंदर आहे ॥४॥ सत्यसंघ प्रभु! याला मारून याचे चर्म आणा असे वैदेही म्हणाली॥५॥

टीका.-चौ.४(१) **देवा!** आपणच माझे देव, परमेश्वर आहांत. 'नारिधर्म पति देव, न दूजा' स्त्रियानां परिस्थितीवश काही इच्छा झाली तरी त्यानी स्वतः पतीला सांगणे योग्य नाही. 'कामवृत्तमिदं रौद्रं स्तरीणामसदृशं मतम्' (वा.रा. ३/४३/२१). परंतु या अरण्यांत माता नाही की सासुबाई नाहीत की कोणी असे सेवक नाहीत. की ज्यांच्या जवळ सांगता येईल तेव्हा मी आपल्या शिवाय कोणाजवळ सांगू इथे? **(क) रघुबीर** - भाव हा की मी जे मागणार आहे ते आपल्यासारख्या रघुवंशांतील प्रसिद्ध वीराला अगदीं लीलेने करतां येण्यासारखे आहे. मी काही आकाशपुष्पांची माळ किंवा कल्पवृक्षाची फळे नाही मागत. **(ख) कृपाकर** - आपण कृपेचे सागर आहांत. भरतजननीची इच्छा विश्वदुःखदायक असून आपण पुरविलीत. फार काय सांगू त्या अडाणी नावाड्याची इच्छा सुद्धां पुरविलीत, तेव्हां माझी अल्पशी इच्छा आपण कृपा करून पूर्ण करालच. युद्धवीरता व कृपावीरता सुचविली.

चौ.५(१) सत्यसंध - येथे निशाचर वधाची प्रतिज्ञा अभिप्रेत नाही. विवाहाच्या वेळी 'धर्मेच अर्थेच कामेच नातिचरिष्यामि' अशी जी प्रतिज्ञा केली ती अभिप्रेत आहे. सत्यसंध = सत्यप्रतिज्ञ. **(क) प्रभु** - मी मागणार आहे ती वस्तु देण्यास आपण समर्थ आहांत, आपल्या शक्तीच्या बाहेर नाही. **(ख) बैदेही** - येथे वैदेही शब्द घालून ध्वनितार्थ प्रगट करण्याची कमाल केली आहे. देहभोगेच्छा, विषयवासना जिच्या चित्ताला कधी स्वप्नांतही शिवत नाही अशी विदेहाचीच कन्या असून तिला इच्छा उत्पन्न झाली! याचे कारण **'प्रेरक हृदि रघुबंश बिभूषण' 'हरिइच्छा'** काय आणि कसे करते, स्वभावाविरूद्ध आचरण करविते, हे पाहण्यासारखे आहे. या अर्थाची पुष्टि **'मर्म बचन जैं सीतां बदले-न प्रेरित हरि** (२८/५) या पुढील वचनाने होते.

हिं.। तब रघुपति जानत सब कारन । उठे हरषि सुर काजु सँवारन ॥६॥

। मृग बिलोकि कटि परिकर बाँधा । करतल चाप रुचिर सर साँधा ॥७॥

म. । रघुपति जाणुनि सर्व कारणा । उठति हर्षि सुर-कार्य-साधना ॥६॥

। मृगा बघुनि कटिं परिकर बांधिति । करतलि चाप रुचिर शर लाविति ॥७॥

अर्थ - रघुपति सर्व कारण जाणत असल्याने सुरकार्य साधण्यासाठी हर्षाने उठले।।६।। मृगाला पाहून उपवस्त्राने (परिकर) कंबर कसून हातांत रुचिर धनुष्य घेतले व त्यावर रुचिर बाण लावला ।।७।।

टीका. चौ. ६(१) **रघुपति उठति** - रघुवंशांतील एका पतिव्रतेची, कधी काळी प्रगट केलेली, इच्छा पुरविण्याचा प्रयत्न करणे हे तिच्या **पतिचे** कर्तव्यच आहे हे उठण्याचे गौण कारण आहे. **(क) जाणुनि सर्व कारणा** - जाणले कीं मी प्रेरणा दिलेल्या मायेनेच या मायासीतेच्या हृदयांत ही इच्छा उत्पन्न करून तिच्याकडून ही विनंति करविली. हा मृग नसून मारीच आहे, याच्या अंतरंगात माझी भक्ति असून रावणाच्या भयाने

व माझ्या मायेने मोहित केल्यामुळे विशिष्ट हेतूने आला आहे. मी योजलेल्या युक्तिरूपी सापळ्यांत आतां रावण सापडणार व देवांचे कार्य सिद्धीस नेतां येणार. **(ख) उक्ति हर्षि** - रघुपति हर्ष विषाद रहित असले तरि अवतार कार्यास आरंभ करतानां व भक्तांच्या हृदयांतील प्रेम पाहून ही त्यांस हर्ष होतो. येथे हर्ष = उत्साह येथे ही दोन्ही कारणे आहेत. मारीचाचे अलौकिक प्रेम पाहून आनंद व देवकार्य साधण्यासाठी जात असल्याने उत्साह उत्पन्न झाला आहे. (ग) युद्धकार्यांत राजाला 'संधिर्नां विग्रहो यानं आसनं द्वैधमाश्रयः' **हे सहा गुण लागतात; तसाच तीन शक्ति लागतात. 'प्रभावोत्साह मंत्रजाः'** (अमरे) प्रभावशक्ति, उत्साहशक्ति व मंत्रशक्ति (राजनीतीतला मंत्र). प्रभावशक्तीचे एक अंग स्वतःजवळ आहे. दुसरे सैन्य व सचिवबळ किष्किंधा कांडात मिळविले जाईल. आधींच युक्ति योजली, तिच्यांत मंत्रशक्ति संपादन केली व आता हर्ष = उत्साहशक्ति प्राप्त झाली. या तिन्ही शक्ति कार्यसिद्धीपर्यंतच लागतात म्हणून कार्यसिद्धीनंतर हर्ष झाल्याचे वर्णन कुठेच नाही. **(घ) सुरकार्यसाधना** - सुरकार्य साधावयाचे नसते तर रघुवीराला उठून जाण्याची आवश्यकता नव्हती. एक दर्भाची काडी अभिमंत्रून फेकली असती की मृग मारीच मेला असता (जयंतप्रकरण पहावे). पण त्याने सीताहरण झाले नसते व राम मनुष्य आहेत हा भ्रम पसरला नसता. मायामृगाच्या मागे लागला तो परमात्मा कसा असेल असे बहुतेकानां वाटणार. **येथे पुन्हां सिद्ध झाले की सीताहरण रामचंद्रानींच करविले.**

चौ. ७(१) करतलि चाप रुचिर शर - सीताराम परम रुचिर, पंचवटी परम मनोहर पावन, शूर्पणखा रुचिर रूपानेच आली होती. कपटमृग परमरुचिर, तसें त्याला मारण्यास रुचिर धनुष्य व रुचिर बाण पाहिजेच. येथे **रुचिर** = तेजस्वी, दीप्तिमान असा अर्थ करणे योग्य आहे. रुचि = दीप्ति (अमरे). मायावी राक्षस देहाचा नाश करण्यास समर्थ असा तेजस्वी.

हि. । प्रभु लछिमनहि कहा समुझाई । फिरत बिपिन निसिचर बहु भाई ॥८॥
। सीता केरि करहु रखवारी । बुधि बिबेक बल समय बिचारी ॥९॥
। प्रभुहि बिलोकि चला मृग भाजी । धाए रामु सरासन साजी ॥१०॥
। निगम नेति सिव ध्यान न पावा । मायामृग पाछें सो धावा ॥११॥

म.। लक्ष्मणास तैं प्रभु समजाविति । बंधु! निशाचर फिरति विपिनिं किती ॥८॥
। संरक्षी सीतेला भारी । मति-विवेक-बल-समय-विचारी ॥९॥
। प्रभुस बघुनि मृग जाई पळुनी । धावति राम शरासन सजुनी ॥१०॥
। निगम नेति, शिव ध्यानि न पावति । मायामृग मागे ते धावति ॥११॥

अर्थ - प्रभूनी लक्ष्मणास समजाऊन सांगितले कीं बंधु! वनांत कितीतरि (पुष्कळ) निशाचर फिरत आहेत॥८॥ म्हणून बुद्धीचे विवेकबळ, देहबळ व काळ यांच्या

विचाराने सीतेचे चांगले संरक्षण कर॥९॥ प्रभूला पाहून मृग पळत चालला (पळूं लागला) तेव्हां राम धनुष्य सज्ज करून त्याच्या पाठीशी धावले ॥१०॥ वेद (निगम) नेति नेति म्हणून ज्याचे वर्णन करतात व जे शिवाला सुद्धां ध्यानांत सापडत नाहींत ते माया-मृगाच्या मागे धावत सुटले! (केवढे आश्चर्य हे)॥११॥

टीका. **चौ. ८-९(१) निशाचर फिरति बिपिनं किति** - खरदूषणांचा वध नुकताच झाला असल्याने त्याचा सूड घेण्यासाठी शूर्पणखेने रावणाकडे जाऊन दुसरे पुष्कळ राक्षस आणले असतील व ते वनांत फिरत असावे असे वाटते. ललित नरलीला सुरु झाली. कोण राक्षस व किती आहेत इ. लक्ष्मणासही कळले नाही. **(क) मतिबिबेक बल-समय-बिचारी** - बुद्धीचे विवेकबल, देहबल, व काळ लक्षांत घेऊन कोणते बळ केव्हां कुठे कसे वापरावयाचे याचा योग्य विचार करून ते ते बळ वापरले तरच बुद्धिमान व बलवान असेल तो कार्यसिद्धीस नेईल. 'पवन तनय बल पवन समान हि। **मतिबिबेक बिज्ञाननिधान हि'** असे आधी सांगून मग जांबवान म्हणाला की **'कठिण कोण जगि' कार्य असे कीं। तात तुम्हां जें ना करवे की'** (४/३०/४-५).

चौ. १०-११(१) प्रभुस बघुनि मृग जाई पळुनी - 'मृगा बघुनि कटिं परिकर बांधिति' असे प्रभूनी त्याच्याकडे पाहिले. आतां त्याने प्रभूंकडे पाहिले व वळून पळत सुटला. **'प्रभु पाहिन फिरफिरुनि मी'** हा मनोरथ सिद्धीस नेण्यास मारीचाने प्रारंभ केला. **(क) धावति राम शरासन सजुनी** - **राम** = नरक्रीडा सुरु केली हे सुचविले. 'करतलि चाप रुचिर शर लावति' याने उपक्रम केला व 'धावति राम शरासन सजुनी' याने उपसंहार केला **(ख) निगम नेति** - वेद ज्याचे निषेधरूपानेच न इति = नेति, नेति असेच वर्णन करतात ते निर्गुण निराकार ब्रह्मच आज मायामृगाला मारण्यास धावत आहे. **'बेदबचन - मुनिमन - अगम'** (२/१३६) **'शिब ध्यानिं न पावति'** ध्यानांत ध्येय, ध्याता, ध्यान अशी त्रिपुटी असते म्हणजे द्वैत असते. निर्गुण ब्रह्म निराकार असल्याने मनाचा, ध्यानाचा विषय होऊ शकत नाही, त्याच्याशी तादात्म्य पावतां येते म्हणून म्हटले की शिव ध्यानि न पावति. या चौपाईने मोठे आश्चर्य प्रगट केले. अद्‌भूत रस आहे.

हिं. । कबहु निकट पुनि दूरि पराई । कबहुँक प्रगटइ कबहुँ छपाई ॥१२॥
। प्रगटत दुरत करत छल भूरी । एहि बिधि प्रभुहि गयउ लै दूरी ॥१३॥
। तब तकि राम कठिन सर मारा । धरनि परेउ करि घोर पुकारा ॥१४॥

म. । कधी निकट कधि सुदूर पळतो । कधी प्रगटतो लपतो खळ तो ॥१२॥
। प्रगटत लपत करत छल भूरी । घेउन गेला प्रभुला दूरी ॥१३॥
। मारिति राम कठिन शर लक्षुनि । पडे धरणिवर घोर पुकारुनि ॥१४॥

अर्थ - तो मृग केव्हां जवळ दिसतो तर क्षणांत दूर जातो, केव्हा तो खल प्रगट होतो तर क्षणांत गुप्त होतो, लपतो॥१२॥ (अशाप्रकारे) लपत छपत, प्रगट होत, छल

कपट करीत तो प्रभूला (आश्रमापासून) दूर घेऊन गेला।।१३।।(मग) रामचंद्रांनी नेम धरून कठिण बाण मारला (त्या बरोबर) तो घोर पुकारा करून धरणीवर पडला ।।१४।।

टीका. चौ.१२-१३(१) हा सर्व छल करण्यांत हेतु इतकाच आहे की प्रभूला आश्रमापासून दूर घेऊन जाऊन, सीताहरण करण्यास रावणाला सवड मिळवून द्यावी. लक्ष्मणाची अडचण दूर करण्याची युक्ति तो लवकरच करणार आहे. मृग कसा पळत होता याचे सविस्तर वर्णन वा.रा.४४/३-११ या श्लोकांत आहे. ल.डे. मा.पी. मध्ये दिलेला हनुमन्नाटकांतील श्लोक फक्त एक शब्द बदलून कालिदासांच्या शाकुन्तल नाटकाच्या चौथ्या अंकातल्या चार प्रसिद्ध श्लोकांतला, चोरून घेतलेला दिसतो पण तो येथे समर्पक नाही, म्हणून दिला नाही.

शंका - रामाच्या हातून मरण्याचा जो निश्चय मारीचाने केला त्याप्रमाणे त्याला हे कपट करण्याची अवश्यकता नव्हती. एखाद दोन धावा मारून वळून प्रभूचे मन मुराद दर्शन घेतां आले असते व रामबाणाने मरण आले असते व सीताहरणाच्या पापांत भागिदार झाला नसता. भक्त असून रामपदीं प्रीति असून इतके करण्याची आवश्यकता नव्हती व पुढे लक्ष्मण नावाने पुकारण्याची मुळींच आवश्यकता नव्हती.

समाधान -'प्रबल अति रघुपतिची माया। जी वश करते जीव निकाया' तिनेच म्हणजे प्रभूच्या इच्छेने च त्याच्याकडून हे करवून घेतले. तो जर दूर घेऊन गेला नसता व लक्ष्मणाच्या नांवाने रामाच्या आवाजाने ओरडला नसता तर सीताहरणच झाले नसते. सीताहरण करविण्याची प्रभूचीच इच्छा असल्याने त्या इच्छेला अनुकूल अशा अनेक गोष्टी प्रभुमाया प्रभूच्या प्रेरणेनेंच घडवीत आहे.

चौ. १४-(१) मारिति राम कठिन शर - कठिण शर = अमोघ बाण आश्रमापासून जितक्या दूर गेल्याने रावणास आपले कार्य साधतां येईल व मारीच लक्ष्मणाला जी हाक मारणार आहे ती सीतेला स्पष्ट ऐकूं जाईल तितक्या दूर तो गेल्यावर बाण मारला. तोपर्यंत बाण मारलाच नाही. घोर आवाजाने त्याने कोणास पुकारले ते आतां सांगतात.

हिं.। लछिमन कर प्रथमहिं लै नामा । पाछें सुमिरेसि मन महुँ रामा ।।१५।।
। प्रान तजत प्रगटेसि निज देहा । सुमिरेसि रामु समेत सनेहा ।।१६।।
। अंतर प्रेम तासु पहिचाना । मुनि दुर्लभ गति दीन्हि सुजाना ।।१७।।

म. । प्रथम घेई तो लक्ष्मण-नामा। स्मरे मनामधिं नंतर रामा ।।१५।।
। स्वतनू प्रगटी प्राणां त्यजतां । स्नेहें रामा हृदयीं स्मरतां ।।१६।।
। तदंतरीचें प्रेम जाणुनी । मुनि - दुर्लभ गति दिधली प्रभुनी ।।१७।।

अर्थ - त्याने प्रथम लक्ष्मणाचे नांव उच्चारले व नंतर रामाचे स्मरण मनांत केले ।।१५।। स्नेहानें रामाचे स्मरण करीत प्राण सोडतानां त्याने आपला (राक्षस) देह प्रगट केला

||१६|| त्याच्या अंतरीचे प्रेम जाणून प्रभूनी मुनिदुर्लभगति कैवल्यमुक्ति त्याला दिली ||१७||

टीका. चौ. १५(१) **प्रथम घेइ तो लक्ष्मण-नामा** - धरणीवर पडतानां घोर पुकारून पडला असे मागल्या चरणांतच सांगितले. कोणाला पुकारले हे येथे सांगितले 'हा लक्ष्मण!' अशी आरोळी रामचंद्रांच्या स्वराने दिली. **'हा सीते लक्ष्मणेत्येव महा चकारच स्वनम्'॥** सदृशं राघवस्येव...(वा.रा. ३/४४/१९) येथे सीतेच्या नांवाचा उल्लेख नसल्यामुळे तो ग्रहण करतां येत नाही. मारीचाने अशी आरोळी जर मारली नसती तर प्रभूनी योजलेली युक्ति फुकट गेली असती व रामप्रतिज्ञा खरी ठरणे फार दुष्कर झाले असते. **(क)** वाच्यार्थ दृष्टीने येथे म्हणता येईल की शेवटी तो आपल्या मूळ स्वभावावर गेला. हा दुर्जन संगतीचा परिणाम झाला. **'लखन पुकारि राम हरुए कहि (हळु उच्चारून) मरतहु बैर संभाऱ्यो'** (गीता.३/६) मागले वैर स्मरला. 'सुकृत न सुकृती परिहरति कपट न कपटी नीच॥ देति मरत उपदेश हा गृध्रराज मारीच' (दोहा. ३४१ अनु.)

चौ. १६(१) स्वतनू प्रगटी प्राणां त्यजतां - हनुमंताच्या हातून मरताना कालनेमी व लक्ष्मणाच्या हातून मरतानां मेघनाद यांचे कपट सुद्धां टिकूं शकले नाही मग राम बाण लागल्यावर कपट कसे टिकू शकेल? कपट केले ते नाइलाजाने रावणाचे कार्य साधण्यासाठी ते आतां होणारच व प्रभूला कपट छल आवडत नाही. **'मला कपट छल छिद्र न भावे'** म्हणून त्याने कपटतनूच्या त्याग केला. **(क)** प्रथम मनांत जे रामस्मरण केले त्याने मारीचाच्या छलकपटादि समस्त दोषांचा विनाश झाला. **'कलिमलमथन-नाम ममताहन'** (७/५१/९). तो निर्मल झाला तेव्हां स्नेहाने रामस्मरण केले. निर्मल मनाने स्नेहाने रामस्मरण केल्याचे फळ मुनिदुर्लभगति हे प्रभूनी दिले. 'निर्मल मन जन तो मज पावे'

चौ. १७(१) तदंतरीचे प्रेम जाणुनी - प्रभुनी - याने हे सिद्ध झाले की अंतकाळीं स्नेहाने रामस्मरण करण्याची शक्ति प्रभूनी आपल्या कृपेने दिली. असे न मानल्यास 'मुनिदुर्लभगति दिली' हे म्हणण्यांत काही अर्थच नाही त्याने आपल्या प्रयत्नाने मिळविली असे म्हणावे लागेल. **'कोटि विप्रवध पाप जया ही । येतां शरण, न त्यजूं तया ही॥ सम्मुख होइ जीव मम जेव्हां । जन्मकोटि अघ नासे तेव्हां'** (५/४४/१- २) हे भगवंताचे ब्रीद येथे खरे झाले. **'चित्तीं शरण रघुनायकचरणां'** तो पूर्वीच गेला होता. **'प्रभुमनिं राहि न चूक कृतीची । स्मरती शतदां स्थिती ह्रदींची'** (१/२९/५) हा सिद्धान्त येथे 'तदंतरीचे प्रेम जाणुनी' या शब्दानी यथार्थ करून दाखविला. आतां देव येणारच।

हिं.दो. । बिपुल सुमन सुर बरषहिं गावहिं प्रभु गुन गाथ ॥
॥ निज पद दीन्ह असुर कहुं दीनबंधु रघुनाथ ॥२७॥
म.दो. । विपुल फुले सुर बर्षती प्रभुगुणगाथा गात ॥
॥ निजपद असुरा अर्पिले दीनबंधु रघुनाथ ॥२७॥

अर्थ - प्रभूच्या गुणगाथा गात गात देवानीं पुष्कळ फुलांची वृष्टि केली. (ते म्हणाले की) रघुनाथ असे दीनबंधु आहेत की या असुराला सुद्धां निजपद दिले ॥२७॥

टीका. असा अति दुष्ट, कपटी असून त्याला मुक्ति दिली कारण प्रभु दीनबंधु आहेत व तो दीन झाला होता. असे दीनबंधु रघुनाथाशिवाय कोण आहेत? गाथा = यश, कथा, चरित्र = हिंदीत गाथा व गाथ हे दोन्ही शब्द मानसांत वापरले आहेत. दीनबंधु शब्दाने व देवांच्या या वाक्याने सुद्धां हे सिद्ध होते की प्रभूनी त्याच्यावर अपार कृपा केली.

हिं.। खल बधि तुरत फिरे रघुबीरा । सोह चाप कर कटि तूनीरा ॥१॥
। आरत गिरा सुनी जब सीता । कह लछिमन सन परम सभीता ॥२॥
। जाहु बेगि संकट अति भ्राता । लछिमन बिहसि कहा सुनु माता ॥३॥
म. । खल हत, शीघ्र फिरति रघुवीर । शोभे धनु करि कटिं तूणीर ॥१॥
। आर्त गिरा जैं ऐके सीता । वदे लक्ष्मणा अतिशय भीता ॥२॥
। जा सत्वर अति विपदीं भ्राते । लक्ष्मण हसुनि म्हणे श्रुणु माते! ॥३॥

अर्थ - खलाला मारला व रघुवीर लगेच परतले (तेव्हां) त्यांच्या हातांत धनुष्य व कमरेला भाता शोभत आहे॥१॥ जेव्हां सीतेने आर्तवाणी ऐकली तेव्हां अत्यंत भयभीत होऊन ती लक्ष्मणास म्हणाली की ॥२॥ जा लवकर त्वरेने, तुमचे भाऊ अति संकटांत आहेत. लक्ष्मण हसून म्हणाले की माते! ऐक॥३॥

टीका. चौ. १(१) **खलहत** असे म्हटले मृग हत असें म्हटले नाही, कारण की शेवटी जो मरून पडलेला दिसला तो खल मारीचाचाच देह. मृगदेह मायिक होता तो नष्ट झालाच. **एकूण मृगचर्म काही मिळाले नाही. (क) मुक्त झाल्यानंतर सुद्धां रामभक्त मारीचाला खल ही पदवी आहेच!** याचे कारण त्याचे पूर्वीचे व मुख्यतः या प्रसंगींचे आचरण. जगांत माणसाची कीर्ति किंवा अपकीर्ति होते ती त्याच्या कृतीवरून व भाषणावरूनच होते. त्याच्या मनांतील भावना काय आहेत व तो मुक्त झाला की नरकांत पडला हे कोणास कळत नाही. मारीच भक्त असून त्याने प्रभूशी कपट केले, दुष्ट रावणाला मदत केली म्हणून तो खल ठरला. रावणाचे सुद्धां असेच. **'मनस्यन्यद्, वचस्यन्यत् कार्यमन्यत् दुरात्मनाम्'** मनांत एक, वाणींत दुसरेच व कृति तिसऱ्याच प्रकारची **हे खलांचे दुष्टांचे लक्षण आहे. 'मनस्येकं वचस्येकं कार्यमेकं महात्मनाम्'** जे एकं मनांत असेल तेच वाणींत व तेच एक कृतीत हे महात्म्याचे लक्षण आहे. **हे**

लक्षण असेल तोच महात्मा. (ख) रघुवीर - या प्रसंगांत सहा प्रकारची वीरता दिसली - महा मायावी घोर भयानक राक्षसाला एका बाणाने मारला - यांत **युद्धवीरता.** सुरांवर कृपा केली व अशा असुरावर कृपा केली म्हणून **कृपावीरता.** असुराला निजपद दिले यांत **दानवीरता** रघुपतिनी सर्व कारण जाणले व त्याच्या अंतरांतले प्रेम जाणले यांत **विद्यावीरता.** खलाने कपट युद्ध केले, लपला प्रगट झाला इ. पण रघुनाथाने धर्मयुद्ध केले म्हणून **धर्मवीरता** व कपट केले नाही म्हणून **ऋजुतावीरता** सुद्धां दिसली.

चौ.२-३(१) **आर्त गिरा जैं ऐके सीता'** सीतेच्या कानी जो आवाज पडला तो दीन दु:खी भयार्ताच्या आवाजासारखा तिला वाटला व रामाच्याच स्वराने लक्ष्मणास हाक मारलेली ऐकली व तिला वाटले की राम प्राणसंकटांत सापडले आहेत. विपदा = संकट **(क) अतिशय भीता** - अंगाला घाम सुटला, ओठ, हात पाय थरथर कापू लागले इ. लक्षणांवरून लक्ष्मणास कळले की ती भयाने अत्यंत घाबरली आहे. **(ख) जा सत्वर अति बिपदीं भ्राते** - ते कानी आलेले शब्द व रामाचा आवाज आणि बंधु! निशाचर फिरति बिपिनि किति' ही रघुपतीनीं जातानां मुद्दाम दिलेली सुचना यांचा मेळ घातल्यावर साध्या पतिप्रेमी स्त्रीची जी दशा झाली असती व जसे दिराला किंवा कोणा ओळखीच्या पुरुषाला काकुळतीस येऊन म्हणाली असती तसेच सीतेचे झाले व सीता तसेच बोलत आहे. **येथे पतिप्रेमी आर्यस्त्रीचे स्वभावचित्र रेखाटले आहे. (ग) अति बिपदी** - अधिक स्पष्ट बोलण्याचा पतिव्रतेला धीर होत नाही पण भाव हा आहे की प्राणसंकटांत आहेत म्हणूनच बजावून गेले असतां असा दीनवाणीने, महावीर असून, तुमचा धावा केला आहे. **(घ) जा सत्वर** -एका क्षणाचाही विलंब न लावतां धावा, जा! जा हो! चटकन्!

(२) **लक्ष्मण हसुनि म्हणे श्रुणु माते** - सीतेची अधीरता व भेकडपणा पाहून लक्ष्मणाला हसूं आले; पण सीतेने त्याचा भावार्थ भलताच घेतला. तिची चर्या बदलली, भयाचे व शोकाचे रूपांतर क्रोधांत झाले ते पाहून लक्ष्मणाने आपली भावना 'माते!' या संबोधनाने व्यक्त केली व स्पष्ट सांगतात -

हि.। भृकुटि बिलास सृष्टि लय होईं । सपनेहुं संकट परइ कि सोई ॥४॥
। मरम बचन जब सीता बोला । हरि प्रेरित लछिमन मन डोला ॥५॥
। बन दिसि देव सौंपि सब काहू । चले जहाँ रावन ससि राहू ॥६॥
म. । भृकुटि-विलासिं सृष्टि लय घडतो । स्वप्निहि संकटिं तो कधि पडतो ॥४॥
। मर्म वचन जैं सीता वदले । प्रेरित हरि लक्ष्मण-मन ढळले ॥५॥
। बनदिग्देवां सोपवि तिजला । रावण - शशि-राहूप्रति वळला ॥६॥

अर्थ - ज्याच्या भृकुटिच्या विलासाने सृष्टीचा लय-संहार होतो तो स्वप्नांत तरि संकटांत पडणे शक्य आहे काय?॥४॥ हरीच्या प्रेरणेने जेव्हां सीतेकडून मर्म वचन बोलले

गेले तेव्हां हरीच्याच प्रेरणेने लक्ष्मणाचा निश्चय (मन) ढळला।।५।। वनदेव आणि दिशांचे देव यानां तिला सोपविली आणि रावणरूपी चंद्राच्या राहूकडे लक्ष्मण निघाला ।।६।।

टीका.चौ.४(१) सीतेच्या मनांत रामाच्या मरणाच्या भीतीने घर केले आहे हे जाणून लक्ष्मण म्हणाले की ज्यानी आपली भिवई (भुंवई) क्रोधाने किंचित वर चढविली तर सर्व जगाचा संहार होतो ते प्राणसंकटांत पडतील हे स्वप्नांत तरि शक्य आहे काय? 'भृभंगे जो काळा खाई' (६/६६/२). 'रामः त्रैलोक्यमपि यः क्रुद्धो नाशयति क्षणात्' (अ.रा. ३/७/३०).

चौ. ५(१) मर्म वचन जैं सीतां वदले - सीतां = सीतेकडून, वदले = बोलले गेले. हिंदीत सुद्धां सीता द्वारा बोला गया, असा अर्थ करणें जरूर आहे. कारण हा कर्मणिप्रयोग कवींनी जाणून बुजून केला आहे. सीतेसारख्या महापतिव्रतेला लक्ष्मणाच्या शीलाविषयीं संशय येणे शक्य नव्हते पण लक्ष्मणाला पर्णकुटींतून दूर नेल्याशिवाय सीताहरण होणे शक्य नव्हते म्हणून हरिमायेने सीतेच्या मुखांतून वदविले. ज्या दिराने, रामाच्या प्राणप्रिय अनुजाने, माते समान सीतेची सेवा बारा वर्षे व नऊ महिने केली व आहार निद्रा वर्ज करून ज्याने सीतेचे संरक्षण केले त्या लक्ष्मणाच्या हृदयांत शल्याप्रमाणे सलतील असे भलतेच आरोप सीता करील हे शक्यच नाही. पण ललित नरलीला व निशाचर संहार या गोष्टी करावयाच्या असल्याने हरिप्रेरणेने हरिमायेने हे सर्व घडवून आणले. लक्ष्मणाला रामाज्ञा उल्लंघन करावयास लावणे फार दुष्कर कार्य आहे. त्यासाठी विषारी वचनानी त्याच्या हृदयास जाळणेच भाग होते. (क) प्रेरित हरि हे शब्द देहली दीपाप्रमाणे दोन्ही कडे घेणे जरूर आहे. मर्मी लागतील असे शब्द सीतेने उच्चारल्यावर त्यांतील मर्म लक्ष्मणाला न कळल्यामुळे तो मोठ्या धर्मसंकटांत पडला. एकीकडे अत्यंत संतप्त झालेल्या संशयग्रस्त महा पतिव्रतेचा क्रोध व दुसरीकडे रामाची आज्ञा. जावे तर आज्ञाभंग होतो न जावे तर संक्रुद्ध झालेल्या सतीने अविवेकाने शाप देऊन भस्म केला तर वनवासाच्या राहिलेल्या काळांत प्रभूची व सीतेची सेवा कोण करणार ही भीति! वाटेल ते होवो, प्राण गेला तरि आज्ञाभंग करावयाचा नाही बाकीची जबाबदारी प्रभूवर असा विचार मनांत आणतो न आणतो तोच हरिप्रेरणेने निश्चय ढळला व प्रभुकडे जाण्यास निघाले लक्ष्मण!

ल.ठे. वा.रा. ३/४५ मध्ये सीता काय बोलली व लक्ष्मणाने काय उत्तर दिले यांचे अगदीं सविस्तर वर्णन आहे. पण ज्या हेतूने गोस्वामीनी एकाही अपशब्दाचा उल्लेख येथे केला नाही तो हेतु सांभाळणे कर्तव्य आहे म्हणून वा.रा. उतारे देता येत नाहीत. 'लक्ष्मणेनैवमुक्ता सा क्रुद्धा संरक्तलोचना अब्रवीत् परुषं वाक्यं लक्ष्मणं सत्यवादिनम्' (२१-२७ श्लोक) पहावे. सीतेचे शब्द असे होते - 'न सहे हीदृशं वाक्यं वैदेहि जनकात्मजे।।

श्रोत्रयोरुभयोर्मेऽद्य तप्त नाराचसंनिभम्' (३१) तापलेल्या लोखंडी बाणांसारखी सीतेची वाक्यें लक्ष्मणाला असह्य झाली. सीतेच्या वचनांचा सारांश येथे 'मर्म वचन' या शब्दांत दिला आहे पण लक्ष्मणाच्या उत्तराचा सारांशही दिला नाही. तेथे लक्ष्मण क्रोधाने तप्त होऊन उलट चांगलेच संतापून बोलले आहेत पण मानसांतील लक्ष्मण जरासुद्धां न रागावतां किंवा प्रत्युत्तर न देतां गेले आहेत.

चौ. ६(१) **बन दिग्देवां सोंपवि सिधला** - वा.रा. सुद्धां हा उल्लेख विस्तारपूर्वक आहे. (सर्ग ४५) इंद्र अग्नि यम इत्यादि दिक्पालानां प्रार्थना करून सीतेचे संरक्षण करण्याची जबाबदारी त्यांच्यावर सोपविली व लक्ष्मण निघाले. परंतु देव स्वार्थी व रामाची इच्छा अनुकूल नाही. यामुळे त्या प्रार्थनेचा व सोंपविण्याचा काही उपयोग होणार नाहीच.

(क) येथे आश्रमाभोवती रेषा काढल्याचा उल्लेख नाही. वा.रा. वनदिग्देवानां सीता सोंपविल्याचा उल्लेख आहे पण **लक्ष्मणाने रेषा काढल्याचा उल्लेख नाही.** म्हणून येथे गृहीत धरतां येत नाही. लं.कां.त मंदोदरीने रेषा काढल्याचा उल्लेख केला असला तरि तो भिन्न कल्पांतील कथेविषयी आहे. विष्णूच्या रामावतार कथेतला आहे व येथे नारायणाच्या रामावताराची भुशुंडी-गरुड संवादाची कथा आहे. वनदिग्देवानां सोपविल्याचा उल्लेख नसता तर तो गृहीत धरणे योग्य ठरले असते.

(२) **रावण-शशि-राहूप्रति बकला** - रावण रवि राहूप्रति म्हटले असते तर अनुप्रास साध्य झाला असता पण रावणाला रवि न म्हणतां शशी म्हणण्यांत जो विशेष हेतु आहे तो रवि म्हणण्याने साधला नसता हे पुढील तुलनेवरून दिसेल.

रावण-शशि (१६ कला)

	शशी-चंद्र	रावण
१.	चंद्र क्षीर सागरांतून निघाला	समुद्रपरिधांकित लंकेतून निघून आला आहे.
२.	देवासुरांच्या प्रयत्नाने याची उत्पत्ति	शिवविरंचींच्या (देवांच्या) वराने आणि कुंभकर्ण इंद्रजितांच्या (असुर) बळाने याची शक्ति.
३.	याला विष वारूणी (बंधु) प्रिय	परधन विषाहुनी विष प्रिय व मदिरा प्रिय.
४.	चंद्र निशाप्रिय	हा मोहनिशा-प्रिय.
५.	चंद्राच्या राज्यांत (रात्री) हिंस्रपशूंचे चोरादिकांचे व पिशाच्यांचे बळ वाढते	राक्षस-पिशाचांचे व 'मत्सरमानमोहमद् चोर' यांचे बळ वाढले.

६. विरहीजनाना दु:खदायक	सीता व राम यानां विरहदु:ख दिले तसेच देवयक्ष गंधर्व नरादि स्त्रियांना दिले.
७. चंद्रबिंबात अमृत असते.	'नाभिकुंडि' या पीयूष वसते'
८. चंद्राचे रूप नेहमी पालटते	रावण कामरूपी आहे नानारूपे घेतो.
९. पंकजद्रोही, कैरवसुखद व उलूकांचे बळ वाढविणारा आहे.	'ज्ञानविज्ञान पंकज' 'संतकंज' यांस दु:खद. मोहादि कैरवांस सुखद, 'अघउलूक सुखकारी'
१०. कला पूर्ण झाल्यावर संधि साधून राहू ग्रासतो.	रावणाच्या पापांची परमावधि झाल्यावर योग्य संधि पाहून राम याला ग्रासतील.
११. याने गुरुपत्नीची अभिलाषा केली.	'जगद्‌गुरुच शाश्वतं' अशा रामाच्या पत्नीची अभिलाषा हा धरतो.
१२. चंद्र गुरुशापदग्ध	रामचंद्राचे पूर्वज (गुरु) अनरण्यराजा व अनेकांच्या इतर अनेकांच्या शापानी दग्ध आहे.
१३. सकलंक	"ऋषि पुलस्तिकुल विमलमृगांकी' कलंक"
१४. निशिचर व निशापति आहे	निशिचर व निशाचरपति आहे.
१५. याला ग्रासणारा फक्त राहूच	रावणाचा विनाश फक्त रामच करणार.
१६. राहूने चंद्राचा अपराध केला नाही पण चंद्रानेच राहूचा अपराध केला.	रामाने रावणाचा अपराध केला नाही. रावणच आतां रामापराध व रामभक्तापराध करीत आहे.

याप्रमाणे शशी आणि रावण यांच्यांत सोळा गोष्टींत साम्य आहे. चंद्राच्या जशा सोळा कला असतात तशा रावणशशीच्या दोषरूपी या सोळा कला आहेत. राहू सूर्याला सुद्धां ग्रासतो हे खरे असले तरि स्वीय गुरुअपमान कलंक, विरहीजन दु:खदता, सज्जन दु:खदत्ता, विषवारुणीप्रियता इत्यादि दोषांचे साम्य नाही. यारूपकाने रावणाचे संक्षिप्त चरित्र, व सीता हरणापासून पुढील महत्त्वाच्या घटना ध्वनीत केल्या आहेत.

ही तुलना विस्तार भयास्तव अगदीं संक्षेपाने केली आहे व अवतरणांचे स्थलांक दिले नाहीत. मात्र प्रत्येक गोष्टीला बहुधा मानसांतीलच आधार आहेत क्वचित इतर ग्रंथातला असेल. विस्तारासाठी मा.म. मधील लेख (सप्टेंबर १९५४) पहावा.

हिं. । सून बीच दसकंधर देखा । आवा निकट जती के बेषा ॥७॥
। जाके डर सुर असुर डेराही । निसि न नींद दिन अन्न न खाही ॥८॥
। सो दससीस स्वान की नाई । इत उत चितइ चला भड़िहाई ॥९॥
। इमि कुपंथ पग देत खगेसा । रह न तेज तन बुधिबल लेसा ॥१०॥

म.। शून्य संधि दशकंधर पाहे । यतिवेषें संनिध येताहे ॥७॥
। ज्याच्या भये सुरासुर डरती । निशि न नीज, दिनि अन्न न गिळती ॥८॥
। दशशिर तो श्वानासम भुरटा । जाइ चहुंकडे बघत भामटा॥९॥
। असा कुपथि पद देत खगेश्वर! । नुरे तेज तनु-मति-बल तिळभर ॥१०॥

अर्थ - या संधीत अगदीं सामसूम (शून्य) पाहून दशकंठ संन्यासीरूपाने जवळ येत आहे (आला) ॥७॥ ज्याच्या भयाने देवांची व असुरांची घाबरगुंडी उडते व त्याना रात्री झोप येत नाही व दिवसा अन्न गिळतां येत नाही ॥८॥ तो दशशिंराचा रावण श्वानासारखा भुरटा चोर, भामटा बनून इकडे, तिकडे, चोहींकडे बघत बघत आला ॥९॥ खगेश्वरा! (गरुडा) याप्रमाणे कुमार्गावर पाऊल टाकले की तेज, बुद्धिबळ व देहबळ जरा सुद्धां रहात (उरत) नाहीत॥१०॥

टीका. चौ.७(१) **शून्य संधि दशकंधर पाहे** - शून्य = एकांत, निर्जन, 'शून्यं बिंदौ च निर्जने' (हेम) **दशकंधर** पाहे - यावरून ठरते की दशानन आश्रमाच्या जवळपासच वीस डोळ्यानी पहात व वीस कानानी ऐकत बसला होता. की सीता व लक्ष्मण यांचे काय बोलणे होते. लक्ष्मण कुठे कोणत्या हेतूने जातो व येण्यास वेळ किती लागेल कोणी ऋषि मुनि आलेले किंवा चारीदिशांनी येत आहेत की काय? **(क) यतिवेषें संनिध येताहे 'श्लक्ष्ण काषायसंवीतः शिखी छत्री उपानही ॥ वामे चांऽसेऽवसज्याऽथ शुभे यष्टिकमण्डलू'** (वा.रा. ३/४६/३) झगझगीत काषायवस्त्र परिधान केलेला शेंडी (शिखा) असलेला, छत्री घेतलेला व पायांत जोडे घातलेला, डाव्या खांद्यावर दण्ड व कमण्डलु असा (संन्याशीरूपाने) आला. या वर्णनावरून निश्चित ठरले की **त्रिदंडी संन्यासी बनला होता** कारण की त्रिदंडी संन्याशाला शिखा (शेंडी) व यज्ञोपवीत त्याग करावा लागत नाही व छत्री वापरतां येते. परमहंसाला शेंडी व जानवे नसते, व छत्री वापरतां येत नाही.

(२) **संन्याशांचे चार प्रकार** आहेत **कुटीचक, बहूदक, हंस व परमहंस,** चौघानांही काषायवस्त्र धारण आवश्यक आहे. **(क) कुटीचक-** याने आपल्या गांवींच पर्णकुटी बांधून तेथे एकट्याने रहावे. पत्नीपुत्रादिकानी तेथे आणून दिलेले अन्न सेवन करावे.

शिखायज्ञोपवीत व पंचमहायज्ञ यांचा त्याग नाही. प्रापंचिक सर्व व्यवहार सोडून जप ध्यानपरायण असावे. **(ख) बहूदक** - यानेही शिखासूत्रधारण केलेच पाहिजे व पंच महायज्ञ त्याग नाही. याने पायी तीर्थयात्रा करीत हिंडावे, व कोरड्या भिक्षेवर निर्वाह करावा. कुटीचक व बहूदक याना दण्ड-कमण्डलु धारण नाही. **(ग) हंस** - यालाच त्रिदंडी संन्याशी म्हणतात. शिखायज्ञोपवीत व पंचमहायज्ञ हे आहेच. तीन वेणुदंड = त्रिदंड, धारण करून, माधुकरी मागून रहावे. अर्जुनाने सुभद्राहरणाच्या वेळी हाच संन्यास घेतला होता व रावण या हंस संन्याशी रूपानेच आला. **(घ) परमहंस** - शिखायज्ञोपवीत, पंचमहायज्ञ गायत्रीजप नाहीत. **परमहंसाला जोडे वापरण्यास सांगितले आहे. 'कुण्डिकां चमसं शिक्यं त्रिविष्टपमुपानहौ ॥ शीतोपघातिनी कंथा कौपिनाच्छादने तथा ॥९॥ पवित्रं स्नानशाटींच उत्तरासंगमेवच ॥ अतोऽतिरिक्तं यत्किंचित् सर्वं तद् वर्जयेत् यतिः॥१०॥** (कुण्डिकोपनिषद्) कमण्डलु, पानपात्र, झोळी, आसन, जोडे, गोधडी, कौपीनकटिसूत्र, पाणीगाळण्याचे वस्त्र, नेसण्याची छाटी, उत्तरीयछाटी याशिवाय बाकी सर्व वस्तू परमहंसाने वर्ज कराव्यात. **'परमहंसा एकदण्डिनः' 'दण्डत्यागं न कुर्वीत याव द्वै प्राणधारणम्'** (श्रुति) **काही उपनिषदांत पहिल्या तिन्ही प्रकारानां त्रिदंड व कमंडलु धारण सांगितले आहे. आज एक भ्रम पसरला आहे** की दंड त्याग केला असेल तो परमहंस. पण दण्डत्याग देहत्यागापर्यंत करू नये असे श्रुति वचन वर दिलेच आहे. दण्डत्याग करणे असेल तर **'दण्ड कमण्डलुं कटिसूत्रं, कौपीनं, शिक्यं उदपात्रं सर्वं भूःस्वाहा इति अप्सुक्षिपेत्'** (श्रुति) दण्ड वगैरे सर्व गोष्टींचा, वस्तूंचा त्याग करून अवधूत बनावे. इतका विस्तार पुरेसा होईल. **'यतिधर्मनिर्णय'** ग्रंथ पहावा. उपनिषदेही बरींच आहेत.

चौ.८-९(१) ज्याच्या भये सुरासुर डरती - स्वर्ग आणि पाताळच येथे सुचविले. नरांचा उल्लेख केला नाही कारण तो पृथ्वीवरील मानवादि जीवानां अति क्षुद्र समजतो. नारदाने एकदां त्यास सांगितले की सिंहाने बेडकांच्या मागे लागून त्यास त्रास देण्यांत पुरुषार्थ तो काय? तेव्हांपासून माणसानां स्वतः त्रास देण्याचे त्याने सोडले होते. **(२) दशशिर तो श्वानासम भुरटा** - स्वर्ग व पाताळ याना अत्यंत धाकांत ठेवणारा असून आज चोरट्या कुत्र्यासारखा चालला आहे. कुत्रा एखाद्या घरांत शिरतानां साशंक, सभय होऊन क्षणोक्षणीं आजूबाजूला बघत चोरी करण्यास जातो तसा भयभीत, साशंक होऊन इकडे तिकडे बघत संन्याशीरूपाने चालला आहे. सोंगसंन्याशाचे, व कृति कुत्र्याची! संन्याशी एवढ्याचसाठी बनला की कोणी जरि पाहिला तरि संशय येणार नाही व उलट मानसन्मान पूजा होईल व सीतेच्या समीप सहज जातां येईल. मानसांतील रावणसंन्याशाने भिक्षा वगैरे मागितली नाही हे पुढे दिसेलच. **शार्दूलाचे सोंग चे कुत्र्याची करतूति ॥ तुलसी तरि तो वांछितो विजय सुकीर्ति विभूति'** (दोहा. ४१२ अनु.)

चौ. १०(१) **असा कुपथिपद... तिळभर** - तेज बुद्धिबल व बाहुबल असेल तरच विजय, कीर्ति व ऐश्वर्यादि मिळविणे शक्य असते. तेज तपाने प्राप्त होते. **'तेज तपाविण कधि कां पडते'** (७/९०/५) तपामध्ये चोरी, असत्य, दंभकपट यानां वाव मिळाला की तेज न मिळतां असलेले नष्ट होते. रावण त्रैलोक्यविजयी महाराजा असून शेंडीशिवाय बाकीच्या डोक्याचे मुंडण करावे लागले यांत राजतेज नष्ट झाले. कुत्र्यासारखा भीतभीत, चोरट्यासारखा गेला हे बुद्धिबळ व बाहुबळ नष्ट झाल्याचे लक्षण आहे. तेजादि तीन गोष्टी जर असत्या तर दोन क्षत्रियकुमारानां भिण्याचे काही कारण नव्हते. मंदोदरीनेच नीच, निर्लज्ज, पुरुषार्थहीन म्हटले ते यामुळेच.

हिं.। नाना बिधि कहि कथा सुहाई । राजनीति भय प्रीति देखाई ॥११॥
। कह सीता सुनु जती गोसाई । बोलेहु बचन दुष्ट की नाई ॥१२॥
। तब रावन निज रूप देखावा । भई सभय जब नाम सुनावा ॥१३॥

म. । वदुनि कथा नानाविध शोभन । प्रीति नीति भय दावि विलोभन ॥११॥
। सीता वदे यती तुम्हि असतां । स्वामी, तुम्हि वच खलसें वदतां ॥१२॥
। तैं रावण निजरूप दाखवी । होई सभय जैं नाम ऐकवी ॥१३॥

अर्थ - नाना प्रकारच्या सुंदर कथा सांगून त्याने (रावण स्वामीनी) प्रीति, राजनीति भय व विशेष लोभ दाखविला॥११॥ तेव्हां सीता म्हणाली की यती स्वामी असून आपण खलांच्या सारखे बोलत आहांत॥१२॥ तेव्हां रावणाने आपले (मूळचे, खरे) रूप दाखविले व जेव्हां आपले नांव सांगितले तेव्हां सीता घाबरली ॥१३॥

टीका. चौ.११(१) **वा.रा.** अर.कां.सर्ग ४६,४७,४८ वाचून पाहण्यासारखे आहेत. त्याने प्रथम सीतेच्या अवयवांचे वर्णन केले व मग म्हणाला की अशी अप्रतिम लावण्यवती ललना मी देवादि कोणामध्येही कधीच पाहिली नाही. तुझ्या सारख्या रमणीने या राक्षसांच्या वस्तींत, निर्मनुष्य अरण्यांत, राहणे योग्य नव्हे. तुझ्या सारखीला योग्य अशा स्थळी मी तुला घेऊन जातो. मी तुझ्या सौंदर्याने मोहित झालो आहे. इत्यादि ते रावणानंद स्वामी म्हणाले. (क) तू जर वश न होशील तर मी शाप देईन नाहीतर उचलून घेऊन जाईन कारण, या घोर अरण्यांत अशा सुंदर स्त्रीला ठेवणे अनुचित आहे. देवादिक सुद्धां या अरण्यांत येण्यास भितात म्हणून मी तुला येथे राहू देणार नाही इ. ते स्वामी महाराज म्हणाले!

चौ.१२(१) **यती स्वामी असतां** - 'ये निर्जितेंद्रियग्रामा यतिनो यतयश्चते' (अमरे) हाच अर्थ येथे यती व स्वामी (गोसाई) यानी सांगितला आहे. आपण यति असल्यामुळे आपण आपल्या सर्व इंद्रियांचे स्वामी असणे जरूर आहे. 'इंद्रिय निग्रह नसेल त्याने संन्यासी बनू नये 'वमनाऽहार वद्यस्य भाति सर्वेषणासु च। तस्याधिकारः संन्यासे

त्यक्त देहाभिमानिनः'। (श्रुति) सर्व एषणा ज्याला ओकलेल्या अन्नासारख्या वाटत असतील अशा देहाभिमानरहितालाच संन्यास घेण्याचा अधिकार आहे. **(क) तुम्हि बच खलसें बदतां** - तुम्हीं दुष्ट आहांत असे म्हटले असते तरि त्याने वापरलेल्या भाषेच्या दृष्टीने ते योग्यच ठरले असते पण **वेष संन्यांशाचा आहे, त्याचा मान राखला पाहिजे म्हणून दुष्ट आहांत असे न म्हणतां** दुष्टासारखे बोलतां असे म्हणाली. स्वामीनी असे बोलणे शोभत नाही.

चौ. १३(१) असे सीता म्हणतांच 'हा बघ मी संन्याशी नाही, जगांत ज्याला खलशिरोमणि म्हणतात तो मी आहे, असे म्हणतच जणूं त्याने 'दशशिर जया वीसभुजदंड' असे आपले रूप प्रगट केले. हे भयानक रूप पाहून घाबरेल व वश होईल असे त्यास वाटले. पण सीता त्या रूपाला पाहून मुळींच घाबरली नाहीं. तेव्हा त्याने सांगितले की दिक्पालानां पाणी भरावयास लावणारा, ज्याला रावण म्हणतात तो मीच. नांव ऐकल्यावर मात्र घाबरली (क) नाम व रूप या दोन्हींचे ज्ञान एकत्र झाल्यावरच विविध भावना प्रकृति व स्वभावभेदानुसार उत्पन्न होतात. **'नाम विदित परि तुम्ही न ठावे। दिली उत्तरें कुलस्वभावे'** (१/२८२/२). रावण नांव व त्याचा पराक्रम स्वभाव इत्यादि माहीत होते पण जी मूर्ति समोर दिसत होती तो रावण असेल असे वाटले नव्हते कारण असा त्रैलोक्य विजयी संन्याशाचे सोंग घेऊन येईल असे वाटले नाही.

हिं । कह सीता धरि धीरजु गाढा । आइ गयउ प्रभु रहु खल ठाढा ॥१४॥
। जिमि हरिबधुहि छुद्र सस चाहा । भएसि कालबस निसिचर नाहा ॥१५॥
। सुनत बचन दससीस रिसाना । मन महुँ चरन बंदि सुख माना ॥१६॥

म. । धरून धीर दृढ सीता वदते । थांब खला प्रभु आले बघ ते ॥१४॥
। क्षुद्र ससा इच्छी हरिवधुसी । निशिचर नाथ! कालवश असरी ॥१५॥
। श्रवुनि बचन दशशीस कोपला । मनिं पद नमुनी मानि सुखाला ॥१६॥

अर्थ - दृढ धीर धरून सीता म्हणाली की रे दुष्टा! थांब जरा प्रभु आलेच, ते बघ॥१४॥. क्षुद्र सशाने सिंहाच्या स्त्रीची इच्छा करावी तसा निशाचर राजा! तूं कालवश झाला आहेस ॥१५॥ हे वचन ऐकतांच दशशीर्ष (रावण) कोपला पण मनांत सीतेच्या चरणांना वंदन करून त्याने सुख मानले ॥१६॥

टीका.चौ.१४-१५(१) **धरुनि धीर दृढ** - फार भयभीत झाली होती व आतां वाणीने रावणाशी सामना द्यावयाचा आहे, म्हणून पक्का धीर धरावा लागला. **(क) थांब** - पळून जाऊं नकोस, जरा प्रभु येईपर्यंत थांब, उभा रहा, तर तू खरा वीर **(ख) प्रभु** म्हणण्यांत भाव हा की ते तुझा विनाश करण्यास अगदीं समर्थ आहेत. तुला देहान्त शासनच देणे जरूर आहे कारण तू **(ग) क्षुद्र** सशासारखा असून प्रभुरूपी सिंहाच्या

भार्येची माझी अभिलाषा करतोस? यावरून स्पष्ट दिसते की मोठा निशाचरराजा असून तुला अशी दुर्बुद्धि झाली त्याअर्थी तूं कालवश झालेला आहेस. **(घ) ससा व सिंहवधू** या दृष्टान्ताने सुचविले की मी सुद्धां तुझा विनाश करण्यास समर्थ आहे. वा.रा. ४७/३३-३६ व ४५-४७ या श्लोकांत सीतेने दिलेले उत्तर सविस्तर आहे. त्याचे सार प्रभु व 'ससासिंह' या शब्दानी येथे दिले आहे. पतिव्रता किती निर्भय असते हे येथे व तेथेहि चांगले दिसते.

चौ.१६(१) दशशीस कोपला, मनि पद नमुनि मनि सुखाला - रावणाच्या या परस्पर विरोधी वर्तना विषयी टीकाकारानी मतामतांचा गलबला माजविला आहे. पूर्वी रावणाने केलेला दृढ निश्चय लक्षांत घेतला म्हणजे ठरते की **त्याच्या या वर्तनांत विचित्रपणा किंवा विरोध नाही. 'जाउनि वैर हठे तर करतो। प्रभुशरिं प्राण तजुनि भव तरतो ॥ भजन घडे नां तामस तनुने । मंत्र चि हा दृढ मन वचवपुने'** (२३/४-५) हा रावणाचा निश्चय कायम आहे व शेवट पर्यंत टिकविला आहे. **(क)** रावणाने सीतेशी वैर - विरोध करण्याचे ठरविले नसून रामविरोध करण्याचे ठरविले आहे व सीतेला घेऊन जाणे वगैरे सर्व रामविरोधाचे मुख्य साधन आहे. **(ख)** राम नृपपुत्र असतील अशी जी शंका आली होती ती प्रथम मारीचाच्या वचनानी दूर झाली होतीच. आणि सीतेच्या निर्भय व भयकारी उत्तराने मारीच वचनांची प्रतीति मिळाली. **'प्रभुशरिं प्राण तजुनि भव तरतो'** हे ध्येय सिद्धीस जाणार अशी खात्री झाली म्हणून रावणाला आनंद झाला, सुख झाले. सीता प्राकृत स्त्री नसून भगवंताची आदिशक्ति आहे हे त्याने जाणले म्हणून मनांत वंदन करून सुख मानले.

(२) यावर शंका घेतली जाईल की **मग कोपला कां?** जगज्जननी सीतेला स्पर्श करण्याची त्याची इच्छा नाही पण ती तसे करावयास लावणार अशी खात्री झाली म्हणून कोप आला. लहान मुले आईवर रागवतात व वंदनही करतात. आई मनाप्रमाणे वागली नाही तर हट्टी मुले शिव्या सुद्धां देतात. सीतेला मारण्यास कां धावला (सुंदर काडांत) या प्रश्नाचे उत्तर तेथे टीकेंत दिले आहे. **(क)** राम परमात्मा भगवान असून जसे अज्ञानी बद्ध नराचे नाट्य करीत आहेत व करणार आहेत त्याप्रमाणेच रावण ही अवतार असून **रामविरोध सतत टिकविण्यासाठी कामी दुष्ट पुरुषांचे नाट्य करीत आहे व आपला हेतु कोणास कळूं देत नाही.** कामी धर्मनिष्ठ स्त्रीविरही अज्ञानी पुरुषांचे नाट्य आता राम सुरु करणार आहेत. **(ख)** सीतेला केलेल्या या नमनांत रावणाच्या हृदयांत सीताभक्ति होती असे सिद्ध करण्यास मानसांत लेशमात्र पुरावा नाही उलट **'भजन घडे ना तामस तनुने'** हे त्याचे गुप्त मत आहे. **(ग)** रामविरोधाचे मुख्य साधन जी सीता तिने विशेष विरोध, आरडा ओरडा केला नाही, तुझे हात पाय गळून पडतील असा शाप दिला नाही व यामुळे आपला हेतु सिद्धिस जाणार असे जाणून त्याने सुख मानले व **कृतज्ञता बुद्धीने मातृभावनेने नमन मनांत केले.** हात पाय गळून

पडतील असा शाप सीतेने दिला असता तर रावण सीतेला पळवू शकला नसता व प्रभूनी योजलेली युक्ति व्यर्थ ठरली असती म्हणून हरिमायेने तसे काही करूं दिले नाही. **रावणाने सीताहरण मोक्षासाठी केले** यास श्रुति, पुराणे व वा.रा. यांतील आधार २३/७ च्या टीकेत दिले आहेत.

हिं.दो. । क्रोधवंत तब रावन लीन्हिसि रथ बैठाइ ॥

॥ चला गगनपथ आतुर भयँ रथ हाँकि न जाइ ॥२८॥

म.दो. । क्रोधवंत रावण तिला रथि बसवुनि तैं घेइ ॥

॥ निघे तातडी नभि, भये रथ न हाकतां येई ॥२८॥

अर्थ - तेव्हां मग कोपलेल्या रावणाने तिला (उचलून) रथांत बसवून घेतली व तांतडीने आकाशांतून निघाला पण भयाने रथ हाकतां येईना ।दो.२८।।

टीका. (१) **क्रोधवंत तैं रावण** - रावणाच्या क्रोधाचे कारण वर दिलेच आहे. रावण तर पक्का ध्येयवादी आहेच, अत्यंत तमोगुणी आहे. सीतेने विरोध केला, वश झाली नाही म्हणून संक्रुद्ध होईल यांत नवल ते काय? परशुरामाने ध्येयनिष्ठेने ध्येयसिद्धी साठी मातेला मारली. भरत ध्येयसिद्धीसाठी जननीला दुरुत्तरे बोलले. प्रल्हाद पित्याला रोज वंदन करीत असून पित्याशीं विरोध केला. मीरा पति-पितृभक्त असून दोघांच्याही इच्छेविरूद्ध वागली अशी अनेक उदाहरणे आहेत. **ध्येयनिष्ठ माणसे जरूर तेव्हां विरोध व क्रोधही करतात** व कर्तव्य म्हणून वंदनही करतात पण मनांत रागद्वेष नसतात. क्रोध इत्यादि विकार अंतरांतले स्वाभाविक, खरे आहेत की नाटकांतल्या सारखे केवळ दिखाऊ आहेत, हे कळणे फार कठिण असते म्हणून तर प्रत्यक्ष प्रभूचे चरित्र पाहून वा ऐकून सती भरद्वाज, गरुड, भुशुंडी यांच्या सारख्या अनेकाना मोह झाला. **(क) रथि बसवुनि घेइ** फक्त वेड लागलेले लोकच म्हणू शकतील की सीता स्वखुषीने रथांत बसली. तसे तिने केले असते तर तिला पतिव्रता म्हणतांच आले नसते. ती कबूल झाली नाही म्हणून तर रावण क्रोधवंत झाला आणि आतां जास्तवेळ मोडणे आत्मघातकीपणाचे ठरेल असे जाणून त्याने सीतेला उचलली व रथांत बसविली. आपण बसला व तिला जवळ घेतली.

(२) **भये रथ न हाकतां येइ** - **(क)** जबरीने रथांत बसविलेली सीता रथांतून उडी टाकून किंवा अन्य साधनाने देह त्याग करील की काय ही एक भीति **(ख)** सीतेला लंकेत नेईपर्यंत युद्धाचा प्रसंग येईल की काय ही भीति **(ग)** पंचवटीपासून नजरेच्या आडजाईपर्यंत ही खबर रामलक्ष्मणांस मिळेल की काय या शिवाय रावणाला कोणाचेही व कसलेही भय नाही. तो रामलक्ष्मणांस किंवा मरणास भिणारा भित्रा नामर्द नाही. फक्त सीतेला लंकेत नेऊन ठेवीपर्यंत रामलक्ष्मणांशी युद्धाचा प्रसंग येऊं नये इतकीच त्याची इच्छा आहे. **(घ) रथ कोठे होता?** ज्या रथाने तो मारीचाकडे आला व त्याच्यासह पंचवटीवनापर्यंत आला त्याच रथांत बसून तो परत निघाला. रथ

पर्णकुटीजवळ आणण्याची आवश्यकता त्याला नव्हती. जो आकाशांत हनुमंताशी युद्ध करण्यास समर्थ आहे व ज्याचा रथ आकाशगती आहे त्याला २/३ उड्यांत सीतेसह रथापर्यंत जाणे केवळ एक खेळ आहे. रथ मायामय होता असा उल्लेख वा.रा. आहे.

सीताहरण कोणत्या तिथीला व केव्हां झाले?

वा.रा. ६८/१३ मध्ये फक्त **'विन्द'** मूहूर्ताचाच उल्लेख आहे. **प.पु.**पा.खं.अ. ३६ **'ततो माघाऽसिताष्टम्यां मुहूर्ते वृन्द संज्ञके॥ राघवाभ्यां विना सीतां जहार दशकंधरः'** (२३-२४). **स्कं.पु.** ब्राह्मखंड ध.मा. **माघकृष्ण अष्टमीस विन्द** मुहूर्तावर सीताहरण झाल्याचा उल्लेख आहे. **वाराह पुराणांत** 'चैत्रमासे सिते पक्षे सिताष्टम्यां मुहूर्ते विन्द संज्ञके । राघवस्य प्रिया सीतां जहार दशकंधरः' (मा.पी.मधून) **हनुमन्नाटक** चैत्रकृष्ण अष्टमी शुक्रवार मध्यान्ही (मा.पी.मधून).

(२) प.पु. व स्कंद पु. यांत सीताहरणापासून राज्यारोहणापर्यंतचे विस्तृत तिथिपत्र दिलेले आहे. दोन्ही ठिकाणचे उल्लेख जवळ जवळ सारखे स्कंद.पु. तिथिपत्र प्रस्तावनेत शेवटच्या प्रकरणांत दिले आहे व पद्म पु. तिथिपत्र उ.कां. परिशिष्टांत श्लोकांसह जोडले आहे. मानसांत कुठेही तिथिमासवगैरेचा उल्लेख नसला तरि कथेंतील उल्लेखांवरून पद्मपुराणांतील तिथिपत्राशीं फारच साम्य आहे. हे टीकेत जागोजागी तुलनेने दाखविले आहे, व राम लंकेत १११ दिवस राहिले हे प.पु. तिथिंपत्रात ठरते व ही गोष्ट तु. दासानी फारच गूढ संकेताने मानसात दाखविली आहे. म्हणून या टीकेत प.पु. आधार मानले आहे. **सीताहरण माघ कृष्ण अष्टमीला, वनवासाच्या तेराव्या वर्षी सूर्योदयानंतर आठ घटका गेल्यावर व दहा घटकांच्या आंत झाले.** विन्दमुहूर्त सूर्योदयापासून आठ घटकांनंतर दोन घटका असतो. विन्द मुहूर्तावर चोरीस गेलेली, हरवलेली, वस्तु परत मिळते, असे जटायूने (वा.रा.) रघुनाथास सांगितले आहे. **(क)** दोन घटकांचा एकमुहूर्त या प्रमाणे दिवसाचे १५ मुहूर्त होतात व १५ मुहूर्तांचा क्रम व नांवे मिळाली आहेत पण त्यांत विन्द किंवा वृंद हे नांव नाही म्हणून ती येथे दिली नाहीत. टीकाकार म्हणतात मुहूर्त सोळा आहेत पण कोणी १६ नांवे किंवा आधार दिलेला नाही.

हिं । हा जगदेक बीर रघुराया । केहि अपराध बिसारेहु दाया ॥१॥
। आरति हरन सरन सुखदायक । हा रघुकुल-सरोज दिननायक ॥२॥
। हा लछिमन तुम्हार नहिं दोसा । सो फलु पायउँ कीन्हेउँ रोसा ॥३॥
। बिबिध बिलाप करति बैदेही । भूरि कृपा प्रभु दूरि सनेही ॥४॥
। बिपति मोरि को प्रभु हि सुनावा । पुरोडास चह रासभ खावा ॥५॥
। सीता कै बिलाप सुनि भारी । भए चराचर जीव दुखारी ॥६॥

म. । हा! जगदेकवीर रघुराया । काय गुन्हा कि दया विसराया ॥१॥
। संकट हरण शरण-सुख-दायक । हा! रघुकुल-सरोज-दिननायक ॥२॥
। हा! लक्ष्मण तुम्हिं पात्र न दोषा । फळ आले की मत्कृतं रोषा ॥३॥
। विविध विलापां करि वैदेही । भूरिकृपा-प्रभु दूरी स्नेही ॥४॥
। प्रभुस कोण मम विपत्ति कथितो । पुरोडाश खर खाउं पाहतो ॥५॥
। सीता-विलाप परिसुनि भारी । होति चराचर दुःखी सारी ॥६॥

अर्थ - हा! जगांतील अद्वितीय वीरा रघुराया! मी असा काय गुन्हा - अपराध केला की आपण दया (करणे) विसरलांत!॥१॥ संकट निवारण करणाऱ्या! शरणागतांस सुख देणाऱ्या! रघुकुल कमल सूर्या! ॥२॥ हा! लक्ष्मणा! तुम्ही दोषाला मुळीच पात्र नाही. (तुमचा काही दोष नाही) मी तुमच्यावर जो रोष केला त्याचे फळ मला मिळाले! ॥३॥ अशारीतीने वैदेही नाना प्रकारे विलाप करीत आहे (आणि म्हणते की) अत्यंत कृपालु व अत्यंत स्नेही प्रभु दूर राहिले।॥४॥ माझी विपत्ति आतां प्रभूला कोण सांगणार! हा खर (गाढव, रासभ) यज्ञांतील पुरोडाश खाऊं पाहतो आहे!॥५॥ सीतेचा भारी विलाप ऐकून सर्व चराचर दुःखी झाली॥६॥

टीका. चौ. १(१) **जगदेकवीर** - जगत् एक वीर. आपल्या सारखा दुसरा वीर जगांत नाही असे असतां आपण मला कां सोडवीत नाही? मी मृगाचे चर्म आणण्यास सांगितले म्हणून कां हो माझ्यावर रुसलांत? **(क) रघुराया** - रघुराजानीं अयोध्येंत बसूनच याची चेष्टा उडविली होती म्हणून हा आजपर्यंत रघुवंशाच्या वाटेस गेला नाही आपण त्या रघुराजापेक्षां फारच प्रतापवान असून जिथे असाल तेथूनच याला का नाही ठार करीत? मी **गुन्हा** केला - अपराध केला, म्हणून का हो तुम्ही अति दयाळु असून निष्ठूर झालांत? गुन्हा केला असे वाटत असले तरि रघुवंशांतील एका वधूचे असे हाल होत असतां आपण रघुराया असल्याने स्वतःच्या नांवासाठी तरि याला दंड करणे जरूर नाही काय? निष्ठुर बनून तुम्हीच मला विसरलांत तर मी कोणाच्या तोंडाकडे पाहू? आपल्या बाहुबळांच्या भरवशावर मी हौशीने वनांत आले नी आपणच मला विसरलांत! हाय! हाय!!

चौ. २(१) संकटहरण शरणसुखदायक - कोणीही शरण आला तरि तुम्हीं त्याची सर्व संकटे दुःखे निवारण करून त्याला सुखी करतां. मी तर पायांची दासी, छायेप्रमाणे आपल्या बरोबर राहणारी, तुम्हांला शरण आले आहे. मृगचर्म आणा म्हणून सांगितले ही मोठी चूक केली. शंभर वेळां नाक घासून पदर पसरून पाया पडते. सोडवा हो सोडवा! केवढें हे संकट! या माझ्या अपहरणाने सर्व रघुकुलाला लाजेने व दुःखाने माना खाली घालाव्या लागतील. आपण **'रघुकुल सरोजान्सं प्रफुल्लित करणारे दिननायक** सूर्य आहांत म्हणून निदान कुळाची लज्जा राखण्यासाठी व रघुकुलाला दुःख होऊ

नये म्हणून तरि आपले अमोघ बाणरूपी किरण या पापतमोराशीवर कां पाडीत नाही?

चौ.३(१) हा! लक्ष्मण तुम्हिं पात्र न दोषा...रोषा - सीता पश्चात्ताप करीत आहे की लक्ष्मणा! मी तुम्हांला क्रोधाने नाही नाही ते बोलले नसते तर हा प्रसंग माझ्यावर कां ओढवला असता? तुमचा काहीही दोष नसतां मी जो भयंकर दुःखद अपमान केला त्याचे फळ जे मिळावयाचे ते मला तत्काळ मिळाले, आतां क्षमा करा व तुम्ही तरि सोडवा मला! ब्रह्मांडाला चेंडू प्रमाणे उचलून धावण्याचे व मेरु पर्वताला मुळ्याप्रमाणे मोडून टाकण्याचे तुमचे सामर्थ्य याला दाखवा एकदां! **(क) ल.ठे.** ईश्वरेच्छा, कर्मभोग इत्यादि विचार बाजूस ठेऊन पाहिल्यास, सीता जर लक्ष्मणास टाकून बोलली नसती तर पुढील सर्व दुर्धर प्रसंग ओढवले नसते. एका अविवेकी, संशयी स्त्रीच्या एका चुकीने किती दुःखे व कष्ट किती जणांस भोगावे लागले याचा विचार करावा. **स्त्रियांच्या अल्पशा अविवेकी कृत्याने सर्व जगांत कशी उलथापालथ होते हे येथे पाहून घ्यावे.** इतिहासांत असे अनेक प्रसंग सापडतील. 'सुदारूण दुःखदा मायारूपी नारि' (४३).

चौ. ४(१) विलापा करि बैदेही. वैदेही शब्दाने सुचविले की देहबुद्धिरहित झालेल्याची कन्या त्यांच्या सवाई विरागी ज्ञानी आणि भक्त आहे पण तिला सुद्धां प्रभूच्या थोड्याशा विरहाने व दुष्टाच्या ताब्यांत गेल्याने दुःसह दुःख व पश्चात्ताप होत आहे, व ती प्रभूला नानापरीनी आळवीत आहे. **उपदेश** - आम्ही युगानुयुगे विषयांच्या व इंद्रियांच्या ताब्यांत गेलो आहोत व प्रभुवियोगी झालो आहोत पण आम्हांला त्याबद्दल कितीसे दुःख होते व कधी पश्चात्ताप, लज्जा, तळमळ वाटते का? दुःखे सदा मागे पुढे उभी असून सुद्धां आम्हांला प्रभूची आठवण सुद्धां होत नाही मग त्यानी आमच्याकडे कृपादृष्टीने काय म्हणून पहावे? **(क) भूरि कृपा प्रभु दूरी स्नेही** प्रभु अत्यंत कृपाळु आहेत ते माझ्यावर मुळींच रुसणार नाहीत व निष्ठुरही बनणार नाहीत व कधीहि मला विसरणार नाहीत पण ते तरि काय करणार? ते राहिले दूर! त्यांचा माझ्यावर किती किती तरि स्नेह आहे. वनांत असून कधी घरची की माहेरची आठवण सुद्धां होऊन दिली नाही. माझा आवाज त्याना ऐकू गेला नसेल नाहीतर ते केव्हांच धाऊन आले असते. **(ख) प्रभु** आहेत म्हणून तोंडाने म्हणते व दूर आहेत म्हणून स्वतःच म्हणते. हृदयस्थ म्हणून हाक मारीत नाही. मग-दूर असलेल्या प्रभूला मनुष्याच्या गतीने येण्यास वेळ लागणारच! (ग) येथील वचन **अज्ञानी जीवाला अगदी तंतोतंत लागूं पडते.** स्वतःच प्रमाद करून अहंकार रावणाच्या ताब्यांत सापडून प्रभुपासून दूरदूर देहरूपी लंकापुरींत नेला जात असतो. प्रभु हृदयस्थ असून त्याला त्यांची आठवणच होत नाही. झालीच तर वाटते की तो फार दूर आहे, माझी हाक प्रभूला कशी ऐकू जाणार! त्याचीच कल्पना कल्पवृक्षाप्रमाणे त्याला फळ देते.

चौ.५(१) **प्रभुस कोण मम विपत्ति वदतो** - हरिमायेचा प्रभाव कसा आहे पहा! 'प्रभु' म्हणते पण सर्वज्ञ, सर्वसाक्षी, विश्वतश्चक्षु आहेत हे सीता विसरली! रावणाने मला चोरून नेली हे प्रभूना सांगेल असा कोणी दिसत नाही. आकाश अगदीं शून्य दिसते हा दैवा! प्रभु माझा शोध करतील तरि कसा? कोण सांगेल त्यांना पत्ता? (क) **पुरोडाश** - अग्निहोत्र्यांच्या इष्टीत पिठाचा केला जाणारा यज्ञांतील एक भक्ष्य पदार्थ हुतशेष असाहि अर्थ आहे. हवन करून राहिलेले हवनीय द्रव्य. **'पुरोडाशो हविर्भेदे चमस्यां पिष्टकस्यच। रसे सोमलतायाश्च हुतशेषेच कीर्तितः'** (विश्वः) हा पुरोडाश वाटेल त्या ब्राह्मणाला सुद्धां मिळत नाही. मग गाढवाला कोण देणार? (ख) जीव जेव्हां हरि हरि म्हणत आपले ममतारूपी वस्त्र टाकून देईल तेव्हां त्याचा पत्ता प्रभूला सांगणारे कोणीतरि भेटेल.

चौ.६(१) सीताविलाप परिसुनि... सारीं' पशूंनी चारा खाणे बंद केले. त्यांच्या नेत्रांतून जलधारा वाहूं लागल्या. काही पक्षी तटस्थ झाले तर काहींच्या चोचींतील भक्ष्य गळून पडले. ते वर दृष्टी करून पाहूं लागले. फुले कोमेजली दगडाना पाझर फुटले, प्रवाहांचि गति गेली. वृक्षांची पाने गळून, निर्जीव दिसू लागली (क) प्रभुविरहाने आमच्या स्वतःच्या नेत्रांत नुसता ओलावा तरि येतो का? मग आमची दाद कोण लावणार व कोण सोडवणार? या गोष्टी बुद्धिवादी लोकांस अतिरंजित वाटतील! उलूकाला सूर्य अंधारमय! प्रभु चैतन्य गौरांगांचे चरित वाचून पहावे. अशा गोष्टी घडतात हे सत्य आहे.

हि. । गीधराज सुनि आरत बानी। रघुकुलतिलक नारि पहिचानी ॥७॥
। अधम निसाचर लीन्हे जाई । जिमि मलेछ बस कपिला गाई ॥८॥
। सीते पुत्रि करसि जनि त्रासा। करिहउँ जातुधान कर नासा ॥९॥
। धावा क्रोधवंत खग कैसे । छूटइ पवि परबत कहुँ जैसे ॥१०॥
। रे रे दुष्ट ठाढ किन होही। निर्भय चलेसि न जानेहि मोही ॥११॥

म. । श्रवुनि गृध्रपति गिरा आर्त ती । रघुकुलतिलकनारि ओळखती ॥७॥
। अधम निशिचरें नेलि जातसे। म्लेंछ जशी कपिलेस नेतसे ॥८॥
। सीते पुत्रि न मनी भया धर । मी करतो वध नाश निशाचर ॥९॥
। धावे क्रोधवंत खग तेवी । सुटे पर्वतावर पवि जेवी ॥१०॥
। रे रे दुष्टा कां न थांबसी । निर्भय जासि, न मजसि जाणसी ॥११॥

अर्थ - गृध्रपति - गृध्रराज जटायूने ती आर्त वाणी ऐकून ओळखले की रघुकुल टिळक रामचंद्रांची स्त्री (सीता संकटांत) आहे ॥७॥ व कसाबाने जशी कपिला गाईला न्यावी तशी अधम निशाचराकडून ती नेली जात आहे॥८॥ (लगेच तो आश्वासन देतो की) सीते मुली! मनांत जरा सुद्धां भय धरूं नकोस, मी त्या निशाचराचा नाश करतो

बघ!।।९।। असे म्हणून त्याने क्रोधाने अशी झडप घातली की जसे वज्रच पर्वतावर सुटले (फेकले) असावे ।।१०।। अरे दुष्टा। अरे! तू थांबत कां नाहीस? अगदीं निर्भयपणे चालला आहेस तर मला ओळखला नाहीस काय?।।११।।

टीका. चौ. ७(१) सीतेचा आवाज जटायूने पुष्कळ वर्षे ऐकला असल्याने व तिच्या विलापांतील रघुराया, लक्ष्मण वगैरे शब्द कानी आल्याने त्याने ओळखली. दोघांच्या गैरहजेरींत मी सीतेचे रक्षण करीन असे जटायूने स्वेच्छेनेच कबूल केले होते. शिवाय तो रामभक्त, दशरथांचा मित्र व गिधाडांचा बलवान राजा, आपले वचन खोटे कसे होऊं देईल? (क) कश्यपांच्या अनेक स्त्रियांपैकी विनता नांवाची एक होती. तिचे पुत्र गरुड व अरुण. अरुणाचा पुत्र संपाती मोठा व जटायु धाकटा. याप्रमाणे जटायु कश्यपाचा नातु.

चौ.८(१) **अधम निशाचर** आणि रघुकुलतिलकनारी यानी सुचविले की हा अधम तिच्यावर भलताच प्रसंग आणण्यांस सुद्धां कमी करणार नाही. **(क) गाय** आधी पूज्य व पवित्र व त्यांत कपिला अति पूज्य व अति पवित्र. गाईला कसाबाच्या हातून सोडविणे हे प्रत्येक मर्द हिंदूचे व विशेषतः हिंदुराजाचे कर्तव्य आहे. कपिला म्हणजे काळी गाय असा समज हल्ली रूढ आहे **पण तो शास्त्र संमत नाही.** कपिलेचे प्रकार व लक्षणे १/१० म च्या टीकेंत दिली आहेत. असहाय, सती, अबलेला परपुरुषाच्या संकटातून सोडविणे हे प्रत्येक वीराचे व विशेषतः राजाचे कर्तव्य आहे मग ती स्त्री कोणत्याही धर्माची किंवा जातीची असो.

चौ. (१) धावे क्रोधवंत खग - या व पुढील वचनांवरून ठरते की जटायु फार उंच ठिकाणी होता व तेथून त्याने खालून आकाशांतून जात असलेल्या राक्षसास पाहिला व त्यावेळी राक्षस आहे इतकेच ओळखले प्रथम. त्या राक्षसाचा नाश करण्यासाठी अत्यंत वेगाने व आवेशाने झडप घालण्यासाठी धावला. पण गिधाडे, घारी वगैरेनां सरळ बाणाप्रमाणे किंवा कावळ्यासारखे उडतां येत नाही. घिरट्या मंडले घेत घेत खाली किंवा वर जावे लागते. पहिल्या मंडलांत त्यांने राक्षस म्हणून ओळखला, पण रावणाने त्याला ओळखला नाही. दुसऱ्या मंडलांत जटायूने रावणास ओळखलाच. चार हिताच्या गोष्टी सांगितल्या. या मंडलांत जटायु थोडा खाली आल्यावर रावणास वाटले की मैनाक पर्वत किंवा गरुड असावा. पण जटायु आणखी खाली आल्यावर रावणाने जटायु म्हणून ओळखला व जटायूने नंतर रावणाच्या रथावर उडी घातली. असा अर्थ करणे जरूर आहे कारण तीन वेळां धावे (धावा) शब्द आहे व सक्रोध अर्थाचा शब्द सुद्धां तीन वेळा आहे, म्हणजे प्रत्येक घिरटींत त्याचा क्रोध वाढत गेला असे ठरते. **(क) वज्र व पर्वत** हा दृष्टान्त वेग व विनाशक शक्ति दाखविते.

चौ. ११(१) **रे रे दुष्टा** - या चौपाईत जटायूने रावणास ओळखला नाही. परस्त्रीला पळवून नेणारा म्हणून दुष्ट म्हटले. **कां न थांबसी** वगैरे म्हणण्यांत भाव हा आहे की असा नामर्दासारखा पळूं नकोस, जर काही पुरुषार्थ तुझ्यांत असेल तर थांब, हा मी आलोच तुझा समाचार घेण्यात. **(क) निर्भय जासि, मजसि न जाणसी?** यावरून स्पष्ट दिसते की खरदूषणादि राक्षसांस सुद्धां जटायूचा पराक्रम माहीत होता व ते त्याला फार भीत असत.

हिं । आवत देखि कृतांत समाना । फिरि दसकंधर कर अनुमाना ॥१२॥
। की मैनाक कि खगपति होई । मम बल जान सहित पति सोई ॥१३॥
। जाना जरठ जटायू एहा । मम कर तीरथ छाँडिहि देहा ॥१४॥
। सुनत गीध क्रोधातुर धावा । कह सुनु रावन मोर सिखावा ॥१५॥
। तजि जानकिहि कुसल गृह जाहू । नाहिं त अस होइहि बहुबाहू ॥१६॥
। राम रोष पावकं अति घोरा । होइहि सकल सलभ कुल तोरा ॥१७॥

म. । येतां बघुनि कृतांत समाना । करि दशकंठ वळुनि अनुमाना ॥१२॥
। की मैनाक किं असेल खगपति । मम बल तो जाणतो सहित पति ॥१३॥
। ओळखि 'जरठ जटायु असे हा' । मम करतीर्थी त्यागिल देहा ॥१४॥
। श्रवुनि गृध्र सुक्रोधें धावें । सांगु रावणा ते ऐकावे ॥१५॥
। त्यज जानकी, कुशल घरि जा बर । असे बहुभुजा घडेल ना तर ॥१६॥
। रामरोष अति भीषण पावक । होइल सकल शलभकुल तावक ॥१७॥

अर्थ - कृतान्ता सारखा त्याला येतानां पाहून दशकंठ मागे वळून अनुमान करूं लागला ॥१२॥ हा मैनाक पर्वत असावा किंवा खगपति गरुड असावा तो आपल्या स्वामी सहित माझे बल (चांगले) जाणतो मग रावणाने ओळखले की हा जरठ जटायु आहे. तो माझ्या कर (हस्त, हात) रूपी तीर्थात देहत्याग करील (माझ्या हाती मरेल)! ॥१४॥ हे ऐकतांच गृध्र (गिधाड) अति क्रोधाने धावला (व म्हणाला की) रावणा! मी सांगतो ऐक ॥१५॥ जानकीला सोडून दे व कुशल घरी जा कसा नाही तर हे बहुभुजा! (बहुबाहू असलेल्या) असे होईल॥१६॥ रामचंद्राचा रोष हा भयंकर पावक आहे आणि तुझे (तावक) सर्व कुळ त्यांत पतंग होईल (त्यांत जळून मरेल) ॥१७॥

टीका. चौ. १२-१३ (१) **येतां बघुनि कृतांत समाना** - कृतान्त = काळ, यम, रावणाला सुद्धां ती झडप काळाच्या झडपेसारखी वाटली! पण कोण ते कळेना, आकार, विशालता, पंखाचा फडत्कार, त्यानो सुटणारा वारा, घोर आवाज व दुरून दिसणारे

अत्यंत विशाल पंख यांवरून वाटले की मैनाक पर्वत असावा. जो इंद्र माझ्या धाकाने लपून बसतो, त्याच्या वज्राच्या धाकाने जो सागरांत लपून बसला तो मैनाक माझ्या मार्गांत आड येणे शक्य नाही. असा विचार करतो न करतो तोच त्याचे अवयव अधिक स्पष्ट दिसू लागले तेव्हां वाटले की खगपति गरुड असावा. पण विचार केला की खगराजाने त्याच्या स्वामीच्या (विष्णूच्या) सहित माझा प्रताप पाहिला आहे म्हणून गरुड माझ्या वाटेस जाणार नाही. देवांच्या बरोबर रावण लढत असतां विष्णु गरुडावर बसून युद्धाला आले पण विष्णूच्या चक्राच्या प्रहारांचा रावणावर जरा सुद्धां परिणाम झाला नाही. (वा.रा. ३/३२/१०-२२ पहा).

चौ. १४-१५(१) या प्रमाणे विचार करतो तोच जटायु आणखी खाली आला दुसऱ्या घिरटींत तेव्हां त्यास चांगला ओळखला. रावण आपल्या हातानां पवित्र तीर्थ मानीत आहे! काही तीर्थात देहत्याग केला असतां सद्‌गति मिळते. हा थेरडा, जक्खड म्हातारा, माझ्या हाती मरणार! असे त्यास वाटले. हे वाक्य रावणाने मोठ्याने उपहास बुद्धीने उच्चारले असे पुढील **(क) श्रवुनि गृध्र सुक्रोधे धावे** यावरून ठरते. **ही दुसरी धाव.** रावणाला पाहतांच जटायूंची युद्धाची इच्छा थोडी थंडावली. म्हणून रावणास उपदेश करूं लागला कारण रावणाचा वध आपल्या हातून होणे शक्य नाही हे त्यास माहीत आहे.

चौ.१६-१७ (१) सीतेला आश्वासन देण्यासाठी 'मी निशाचर नाश करतो' असे म्हणाला ते इतर कोंणी राक्षस असेल या भावनेने म्हणाला म्हणूनच रावणाला स्वतःच्या रोषाचा धाक न घालतां रामरोषाचा धाक घालीत आहे. **(क) कुशल धरि जा बर** भाव हा की तूं मनुजेतरानां अवध्य असलास तरि मी तुला सुखाने जाऊं देणार नाही चांगली आठवण राहील असे तुझे हालहाल करीन. **(ख) बहुभुजा** - तुला आपल्या २० बाहूंच्या बळाचा फार अभिमान आहे पण त्याबाहूंचे काय होईल ते सांगतो **(ग) राम रोष पावक** - पतंग (= शलभ) दिव्याची ज्योत विझवितात हे खरे पण ते सर्व जर अग्नीवर झडप घालतील तर जळून मरतील, मरतात. 'निशिचर निकर पतंगसम रघुपतिबाण कृशान ।। ।। दग्ध निशाचर जाण' (५/१५).

हिं. । उतरु न देत दसानन जोधा । तबहिं गीध धावा करि क्रोधा ।।१८।।
। धरि कच बिरथ कीन्ह महि गिरा । सीतहि राखि गीध पुनि फिरा ।।१९।।
। चोचन्ह मारि बिदारेसि देही । दंड एक भइ मुरुछा तेही ।।२०।।
। तब सक्रोध निसिचर खिसिआना । काढेसि परम कराल कृपाना ।।११।।
। काटेसि पंख परा खग धरनी । सुमिरि राम करि अद्‌भूत करनी ।।२२
म. । उत्तर दे न दशानन योधा । धावे गृध्र करुनि तैं क्रोधा ।।१८।।
। धरि कच बिरथ करी गत मही । सीते ठेवि फिरे गृध्रही ।।१९।।

। चोंची मारुनि बर्म बिदारी । मूर्छित घटिका एक सुरारी ॥२०॥

। तैं संक्रुद्ध निशाचर चिडला । खड्ग घोर अति काढुनि भिडला ॥२१॥

। छेदि पंख खग पडला धरणी । स्मरत राम, कृत अद्भूत करणी ॥२२॥

अर्थ - लढवय्या (योद्धा) दशानन उत्तर देत नाही (असे पाहिले) तेव्हां गृध्र क्रोध करून धावला॥१८॥ रावणाच्या झिंझोट्या धरून त्याला रथांतून बाहेर टाकला (रथरहित, विरथ) तेव्हां तो जमिनीवर कोसळला मग गिधाडाने सीतेला (रथांतून काढून) नेऊन ठेवली व तो परत फिरला॥१९॥ चोचीने घाव मारून त्याचे शरीर (वर्म)ठिकठिकाणी फाडले फोडले तेव्हां रावणाला एक घटकाभर मूर्च्छा आली॥२०॥ (शुद्धीवर आल्यावर) मग राक्षस क्रोधाने अगदीं चिडला आणि अति घोर असे खड्ग त्याने बाहेर काढले व बिलगला (जटायूला) ॥२१॥ त्याने त्याचे पंख तोडले तेव्हां तो खग-पक्षी (जटायु) रामस्मरण करीत जमिनीवर पडला. त्याने (खरोखर) अद्भूत करणी केली॥२२॥

टीका. चौ. १९(१) **धरि कच विरथ करी गत मही** - रथ आकाशांतून चालला होता हे लक्षांत असेलच. रावणाचे डोक्यावरील केस चोचींत धरून त्याला उचलला व दिला खाली फेकून रावण पर्वताकार जटायु पर्वताकार! पडला, कोसळला पर्वत आकाशांतून पृथ्वीवर! एवढ्यांत सीतेला हळूच रथांतून उचलून खाली बाजूस जमिनीवर नेऊन ठेवली. आश्रमांत नेऊन ठेवण्याची बुद्धि राममायेने उत्पन्न होऊं दिली नाही व सीतेला पळून जाण्याची बुद्धि होऊं दिली नाही. तसे झाले असते तर प्रभूनी योजलेली निशाचर संहाराची युक्ति निष्फळ ठरली असती. जटायूला क्रोध आलेला व सीता भयाने गांगरून गेलेली म्हणून त्यांना युक्ति, सुचली नाही हे व्यावहारिक बाह्यकारण आहे. **(क) ल.ठे.** या चौपाईच्या दोन्ही चरणांत **१/१ मात्रा कमी आहे.** येथे आश्चर्याचा धक्का व रावण खाली कोसळल्यावर पृथ्वीला बसलेला धक्का सुचविला आहे. **'डोले भूमि पडत दशकंधर। क्षुब्ध सिंधु धुनि दिग्गज भूधर'** (६/१०३/५) हे सर्व भाव येथे दाखविले आहेत. एकही मस्तक व एकही बाहु नसलेले रावणाचे दुखंड झालेले धड रणभूमीवर पडले तेव्हां जो परिणाम झाला तो वरील अवतरणांत सांगितला आहे. जमिनीवर धावत असलेल्या नुसत्या धडाच्या दोन तुकड्यांच्या पडण्याचा जर एवढा परिणाम झाला तर उंच आकाशांतून रावण खाली कोसळल्यावर दुप्पट तिप्पट धक्का बसणारच!

चौ. २०-२१(१) **चोंची मारुनि वर्म बिदारि** - पर्वताला वज्र जसे छिन्न भिन्न करतें तसे रावणाचे शरीर झाले. **'सुटे पर्वतावर पवि जेवी'** हे आधींच सांगितले आहे. 'कृतांतसमान' असे जे म्हटले त्याची प्रतीति मूर्च्छेने दाखविली. **ज्या रावणाच्या देहावर विष्णूच्या सुदर्शन चक्राच्या आघातांचा जरा सुद्धां परिणाम झाला नाही त्याच रावणाचा देह शेकडो ठिकाणी जटायूने फाडला व त्याला मूर्छित पाडला! ही खरोखर अति अद्भूत करणी आहे! (क)** मूर्छा उडाल्यावर रावण उठला. याने सिद्ध झाले की **रावण मूर्छित**

पडल्यावर जटायूने त्याच्यावर प्रहार केले नाहीत! रामभक्त! अधर्मयुद्ध कसे करील! रावण मूर्छित असतां त्याच्या वीस डोळ्यांची नुसती भोके करण्यास व त्याचे पाय, नाक, कान खुडून टाकण्यास जटायूला कितीसा वेळ लागला असता? पण मग **सीताहरण व पुढील रामचरित्र कसे झाले** असते?

सूचना - वा.रा. सर्ग ५१ मध्ये रावणजटायूचे घनघोर युद्ध झाल्याचे रोमांचकारी वर्णन आहे. जटायू चाल करून येत आहे असे पाहतांच रावणाने त्याच्या नाराचांचा पाऊस पाडला आहे पण तो सर्व मारा सहन करून जटायूने रावणाच्या दिव्य रथावर झडप घालून ध्वजापताका, चाकें रथ इ. मोडून जमिनीवर टाकली आहेत! जरठ जटायु व सदा तारुण्यांत असणारा रावण, एक अस्त्रशस्त्र हीन व दुसरा अमोघ दिव्य शस्त्रास्त्रांनी सुसज्ज, असे हे विषम युद्ध वाचल्यावर जटायूची अद्‌भूत करणी जितकी सहज उठावदार दिसते तितकी मानसांतील करणी सहज दृष्टोत्पत्तीस येत नाही. अशा ठिकाणी वा.रा. सविस्तर वर्णन वक्त्यांनी भरीला घ्यावे हा अति संक्षेप करण्यांतील हेतु आहे.

चौ. २२(१) छेदि पंख ... अद्‌भूत करणी - गळा छाटून टाकला असता तर सीतेची बातमी रघुवीरास सांगण्यास कोणी उरला नसता म्हणून राममायेने तसे करूं दिले नाही. अद्‌भूत करणी वर दाखविली आहे.

हिं. । सीतहि जान चढ़ाइ बहोरी । चला उताइल त्रास न थोरी ॥२३॥
। करति बिलाप जाति नभ सीता । ब्याध बिबस जनु मृगी सभीता ॥२४॥
। गिरिपर बैठे कपिन्ह निहारी । कहि हरि नाम दीन्ह पट डारी ॥२५॥
। एहि बिधि सीतहि सो लै गयऊ । बन असोक महँ राखत भयऊ ॥२६॥

म. । पुन्हां रथामधि सीते घालुनि । निघे उताविळ अति भय पाउनि ॥२३॥
। जात विलाप करत नभि सीता । व्याध विवश जणुं हरिणी भीता ॥२४॥
। गिरिवरि बसलेले कपि पाहुनि । हरि हरि म्हणुनि देइ पट टाकुनि ॥२५॥
। ऐसा सीते घेउनि गेला । राखि अशोक वनांत तियेला ॥२६॥

अर्थ - पुन्हां सीतेला (उचलून) रथांत घालून तो उतावीळपणाने अति भयभीत होऊन निघून गेला॥२३॥ आकाशांतून जात असतां सीता विलाप करीत आहे व व्याधाच्या ताब्यांत सापडलेल्या हरिणी सारखी घाबरून गेली आहे॥२४॥ (तरीसुद्धा) एका डोंगरावर कपींना बसलेले पाहून सीतेने हरि हरि म्हणून आपले एकवस्त्र खाली टाकून दिले॥२५॥ अशा रीतीने तो सीतेला घेऊन गेला (लंकेत) आणि तिला (तियेला) अशोकवनांत सुरक्षित ठेवली॥२६॥

टीका. चौ. २३-२४(१) **निघे उताविळ अति भय पाउनि** - भयभीत होण्याचे व अतित्वरेने जाण्याचे कारण दो. २८ च्या टीकेत दिले आहे तेच त्यांतही जटायूच्या

विघ्नामुळे बराच वेळ मोडला म्हणून विशेष त्वरा. **(क) व्याधविवश हरिणी भीता** म्लेंछवश कपिला गाईला सोडविण्याचा प्रयत्न एखादा शूर धर्मनिष्ठ करतो तसा जटायूने केला. परंतु वनांत व्याधाने फासे पारध्याने, पकडलेल्या हरिणीला सोडविण्याचा प्रयत्न कोणीच करीत नाहीत. जो कोणी करतो म्हणजे तिला विकत घेतो तो त्या हरिणीला बंधनांतच ठेवतो म्हणजे मुक्तता कोणी मनुष्य करीत नाही. तेच येथे सुचविले. आता माझी सुटका होण्याची आशा नाही असे वाटून सीता फार घाबरली.

चौ.२५(१) गिरिवरि बसलेले कपि - हा ऋष्यमूक पर्वत होय. हा संदर्भ सुग्रीवभेटीत पुन्हां आहे. रामलक्ष्मण शोध करीत कदाचित या बाजूस येतीलही. तसे झाल्यास काही तरी प्रत्यक्ष पुरावा असावा या सुविचाराने प्रसंगावधान राखून सीतेने आपले उत्तरीय वस्त्र खाली टाकून दिले. भूषणांसहित वस्त्र टाकले असे वा.रा. आधारे मानसांत मानता येत नाही कारण पुढे सुग्रीवाने नुसते वस्त्रच दाखविले आहे व तेवढेच टाकल्याचे व त्यास मिळाल्याचे सांगितले आहे. हनुमंतादि सचिवांसह सुग्रीव पर्वतावर बसलेला होता. **(क) हरि हरि म्हणुनि** (कहि हरि नाम) याचा अर्थ 'रामराम' उच्चारून वस्त्र टाकले असा करणे चूक आहे. (४/५/५ टी.प.) **(ख) हरि** = वानर, हरि = चोरून नेतो इ. अनेक अर्थ निघत असले तरि या वानरानां माणसांची भाषा समजते व बोलतां येते हे सीतेला माहीत नसल्याने हे भाव काढणे योग्य नाही. वानरांची व नरांची संगति कशी झाली ते सांग असे सीतेनेच (सुं.कां. १३/११) हनुमंतास लंकेत विचारले आहे. तिला वानरे दिसली तशी किष्किंधेतील घरेहि दिसली असतीलच. वाटले असेल की कोणातरी माणसाला केव्हांतरि सापडेल. चौ. २६(१) अशोक वनांत कां ठेवली व कशी सुरक्षित ठेवली या विषयी दोह्याच्या टीकेतच लिहिणे योग्य वाटते.

हिं.दो. । हरि परा खल बहु बिध भय अस प्रीति देखाइ ॥
॥ तब असोक पादप तर राखिसि जतन कराइ ॥२९रा॥
म.दो. । हरला तो खल बहुविधा प्रीति भीति दावून॥
॥ मग अशोक पादपतळी राखी यत्न करून ॥२९रा॥

अर्थ - (सीतेला) नाना प्रकारे प्रीति व भीति दाखवून तो खल हरला तेव्हां अशोक वृक्षाखाली यत्न (व्यवस्था) करून तिला ठेवली ।।दो.२९रा।।)

टीका. - मागल्या चौपाईत सांगितले की अशोकवनांत ठेवली आतां म्हटले कीं नानाप्रकारे प्रीति व भय दाखवून काही उपयोग होत नाही असे दिसले तेव्हां - अशोक वृक्षाखाली ठेवली. यावरून दिसते की प्रथम अशोक वनांतील एखादा सुंदर महालांत तिला नेली आणि प्रीतिचे व धाक दपटशाचे नाटक केले. पण पति पर्णकुटीत रहात असतां आपण महालांत, पर पुरुषाच्या वाड्यांत राहणे ती मान्य करीना तेव्हां,

कदाचित तिच्याच सूचनेवरून, अशोकवृक्षाखाली ठेवली. **(क) यत्न करून राखी** - यत्न कां व कसला केला या विषयीं येथे उल्लेख नाही पण वा.रा. स्पष्ट उल्लेख आहे की 'विज्ञाय च हृता सीता त्वत्तो मरण कांक्षया।। **लंकामानीय यत्नेन मातृवत्परिरक्षिता'** अगस्ति वगैरे ऋषि रघुनाथांस सांगतात की रावणाने तुझ्या हातून मरण्याच्या इच्छेने जाणून बुजून सीतेला चोरली व लंकेत नेऊन यत्नपूर्वक तिचे मातेसारखे रक्षण केले. या दोह्यांत सुद्धां यत्न शब्दच आहे. तिच्या संरक्षणासाठी पुष्कळ अंतरावर, सर्व बाजूनी, पुष्कळ राक्षसी ठेवल्या व स्वतः रामविरोधी बनला असून रामभक्त त्रिजटेला त्या राक्षसीतील मुख्य नेमली. परपुरुषाला तिचे दर्शन होणार नाही असा बंदोबस्त केला. मातेच्या संरक्षणाची जशी व्यवस्था लावली असती तशी सर्व व्यवस्था लावली. **ही गोष्ट रामवनवासाच्या तेराव्या वर्षी माघ कृष्ण अष्टमीला घडली.** नंतर मार्गशीर्ष शुक्ल एकादशीला पहाटेस हनुमंताला सीतेचे दर्शन झाले व त्याच वेळी रावण तेथे आला व त्याने सीतेला धमक्या दिल्या. साडेनऊ महिन्यांत त्याने सीतेला त्रास दिला नाही की दर्शनास सुद्धां गेला नाही. मार्गशीर्ष शुक्ल द्वादशीच्या दिवशी रात्री सीता-हनुमान भेट झाली आहे. या प्रमाणे सीताहरण पूर्ण झाले.

सीताहरण-रहस्य

श्री सीताहरण कां झाले हे निश्चित सांगणे ब्रह्मा, शिव इत्यादीनां सुद्धां शक्य नाही. सीता आणि राम ही जेथे अभिन्न आहेत तेथे सीताहरण झाले असे म्हणावे तरि कसे? **'योग बियोग न कवि हि जयाते'** (१/४९/८). पण **'दिसे प्रगट शुच बिरह तयाते'** सीताविरहाने राम अत्यंत व्याकुळ होऊन शोध केला व सीता परत मिळावी म्हणून रावणाशी युद्ध केले तेव्हां सीताहरण झाले नाही असे तरि कसे म्हणतां येईल? जसे परमात्मा मनोवागतीत तशा त्यांच्या व आदिशक्तीच्या लीलाहि अगाध व अपार. आकाशाचा अंत लागणे शक्य नाही तरि पक्षी व विमाने आपापल्या शक्ती प्रेमाणे त्यांत उड्डाण व विहार करीतच असतात. तसेच श्री गुरुकृपेने व हृदयनिवासीच्या प्रेरणेने सीताहरणाचे रहस्य यथामति सांगितले जात आहे.

(१) **'आदिशक्ति जी निर्मि जगा या। ती ही मम अवतरेल माया' 'हरिमाया अति दुस्तर तरवे ना बिहगेश'**. मानसाप्रमाणे रावणाने जिला चोरून आणली ती जनकतनया नसून तिची प्रतिकृति, मायासीता आहे. योगी जसे एकाच वेळी अनेक देह धारण करूं शकतात व मूळ देहांतील ज्ञान, अनुभव, स्मृति इत्यादि सर्व त्या प्रतिकृतींत सुद्धां समान असतात तसेच या मायासीतेचे आहे. मायासीता आहे हे रामाशिवाय इतर कोणासच माहीत नाही म्हणून आपणही माया शब्द विसरून 'सीता'च म्हणू. मूळ सीतेचा चूडामणि, रामनामांकित मुद्रिका ओळखणे, जयंतकथेची आठवण देणे इत्यादि सर्व या सीतेच्या ठिकाणींही आहेतच.

(२) 'तुमच्या, मम, कुशला इच्छा जर। अमचे वचने गृही रहा तर' (२/६१/३) 'प्रेमे

हट्ट कराल कि वामे। तर पावाल दुःख परिणामे (२/६२/३) वगैरे जी पतिवचने ती विचारांत न घेतां वनांत जाण्याचा हट्ट धरला त्याचा हा परिणाम असे लोक म्हणणारच.

(३) अविवेकाने प्रेमाला वश होऊन लक्ष्मणास वर्मी वाग्बाण मारले त्या सीतेलाच त्याचे फळ भोगावे लागत आहे. लक्ष्मणासारख्या भगवद्भक्ताची निंदा व अधिक्षेप करणारी व्यक्ति कोणी कितीही थोर असली, व त्या भक्ताने शाप वगैरे दिला नाही, तरि निंदकाला कटुफळे भोगावी लागतातच हे दाखविले.

(४) स्त्रियांच्या अल्पशा हट्टाने व अविवेकाने महा अनर्थ होऊं शकतात.

(५) परदारापहरणाचा परिणाम किती घोर होऊं शकतो हे दाखविले. तेज, बुद्धि, बल, यांचा ऱ्हास होतो, तप नष्ट होते.

(६) एका आर्यसतीचा अपमान करणाराला क्षमा न करतां त्या अधमाची पाळे मुळे खणून काढणे हे धर्मशीलवीराचे कर्तव्य आहे. ते असे न करतील तर, भ्याड, पौरुषहीन, कुलकलंक होत. ते निरयाचे अधिकारी ठरतात.

(७) सीताहरण ही घटना, युक्ति, राजनैतिक दृष्ट्या अत्यंत महत्त्वाची एक बाब आहे. तिच्या योगानेच अधर्मयुद्धाचा दोष आपणाकडे येऊ न देता विश्वतापदायक रावणाचा संहार रघुनाथाने केला. शत्रूचे तेजबल, इत्यादींचा क्षय करण्यास शक्तीबरोबर युक्तीचाही उपयोग करावा व युक्ति चतुष्कर्णी सुद्धां होऊ देऊ नये, हे दाखविले.

(८) 'अमुक अमुक करा' अशी आज्ञा पतीला देणे हा पत्नीचा धर्म नसतां एखादे वेळी विषय वासनेला बळी पडून आज्ञा दिली तर कसा व किती मोठा अनर्थ होऊं शकतो हे दाखविले आहे. मृगचर्म आणा असे सांगितले नसते तर पुढील सर्व संकटे आलीच नसती.

(९) कधी काही न मागणाऱ्या पतिनिष्ठ प्रेमळ पत्नीने एखादे वेळी काही मागितले आणि ते देणे यत्नसाध्य, शक्य असले तर पत्नीची इच्छा पुरविणे हे पतीचे कर्तव्य आहे.

(१०) सुरनर नागकिन्नरादिकांच्या हजारो मुली व स्त्रिया रावणाने बलात्काराने आणल्या होत्या. त्याना सोडविण्यासाठी आदिशक्ति स्वतः लंकेत गेली.

(११) तेजस्वी पतिव्रता व तेजस्वी तपस्वी ब्रह्मचारी यांत अधिक विवेकी व संयमी कोण असतात हे सीता व लक्ष्मण यांच्या निमित्ताने दाखविले आहे. तप, तेज, शील, शौर्य, धैर्य वीर्य, ज्ञान, विज्ञान, परम वैराग्य व भक्ति इ. अलौकिक गुणांनी विभूषित लक्ष्मणासारख्या महापुरुषाला सुद्धां पतिव्रतेच्या कोपाच्या भयाने नमते घ्यावे लागते हे दाखविले.

(१२) वेदवतीने रावणास दिलेला शाप खरा करण्यासाठी तिने लंकेत जाणे जरूर होते म्हणून हरिप्रेरणेने लक्ष्मणाचा निश्चय ढळला.

(१३) रामचंद्रांचे पूर्वज अनरण्य राजा यांचा शाप खरा करावयाचा आहे.

(१४) देवानां बंदिवासांतून सोडवून त्यांचे दु:ख दैन्य दूर करावयाचे आहे.

(१५) आकाशवाणीने प्रभूनी दिलेला वर खरा करावयाचा आहे.

(१६) पूर्व जन्मांत रावणादिकांस मिळालेले शाप व अनुग्रह खरे करावयाचे आहेत.

(१७) शबरी, हनुमान, सुग्रीव, बिभीषण इत्यादि अनेक भक्तांचा उद्धार करणे आहे.

(१८) नारदाचा शाप किंवा तसाच वृंदेचा शाप खरा करावयाचा आहे. सार हे की ज्याच्या कारणांस्तव अवतार घेतला ते ते सर्व हेतु सिद्धीस नेण्याचे **मुख्य साधन, मुहूर्तमेढ म्हणजेच श्रीसीताहरणरूपी परम ललित नरलीला. 'अवतार हेतुकथन' हे प्रकरण प्रस्तावनेंत पहावे.** (पृ. ३५५). भगवंताच्या लीलांचा अंत कोणासही लागणे शक्य नाही हे श्रीमद्‌भागवतांतील ब्रह्मदेवाच्या शब्दानीच सांगून हे प्रकरण पुरे होईल. **'को वेत्ति भूमन् भगवन् परात्मन् योगेश्वरोतीर्भवत स्त्रिलोक्याम्। क्व वा कथंवा कति वा कदेति विस्तारयन् क्रीडसि योगमायाम्॥** (भाग. १०/१४/२१). (या श्लोकावरील टीका मराठी ब्रह्मस्तुतीत - अप्रकाशित - पहावी).

सूचना - सीताहरण लीलेच्या अंगभूत ज्या महत्त्वाच्या लीला पुढे घडल्या आहेत त्या प्रत्येकींत अनेक हेतु आहेत. ते टीकेत त्या त्या स्थळी यथामति दाखविले आहेत.

श्रीमानस गूढार्थ चंद्रिका अरण्यकाण्ड अध्याय ४था समाप्त.

●●●

अध्याय पांचवा

हिं. दो. । जेहि बिधि कपट कुरंग सँग धाइ चले श्रीराम॥

॥ सो छबि सीता राखि उर रटति रहति हरि-नाम ॥२९म॥

म. दो. । कपट-कुरंग-संगी गत पळत जसे श्रीराम॥

॥ सीता हृदि धरि रूप ते जपत राहि हरिनाम ॥॥२९म॥

अर्थ - कपटमृगाच्या संगाने (त्याच्या पाठोपाठ) श्रीराम (ज्यारूपाने) जसे धावत गेले ते रूप हृदयांत धारण करून सीता हरिनाम जपत (उच्चारीत, तेथे) राहिली।।दो.२९म.।। (कुरंग = मृग, हरिण).

टीका. -(१) **कपट-कुरंग-संगी-** कनककुरंग म्हटले नाही. सीतेने आतां पक्के ओळखले, जाणले की तो कनकमृग नसून कपटयतीने निर्माण केलेला कपटमृग होता. या कपटी राक्षसाचा वध करणाऱ्या रूपाचे सीता ध्यान करूं लागली. पति विरहांत पत्नीने श्रृंगाररसापासून अगदी दूर राहिले पाहिजे म्हणून शृंगारयुक्त कोमल सुंदर ध्यान करण्याचे सोडले. दुष्ट कपटी शत्रूच्या बंदिवासांत पतिव्रतेचे तेज टिकले पाहिजे म्हणून कपटविनाशक वीररसात्मक रूपाचे ध्यान करीत राहिली. **जिव ज्या रसाचे चिंतन करीत राहील तसे ते बनते** यावरून काय तो बोध साधकानी घ्यावा. **(क) ते ध्यान असे** - हातांत दिव्य धनुष्य घेऊन त्यावर तेजस्वी बाण लावलेला आहे, काचा मारून कंबर कसलेली आहे. नील शरिरावर घामाचे बिंदु स्वच्छ मोत्यांसारखे चमकत आहेत जटामुकुटांत पांढऱ्या फुलांचा हार गुंफविलेला आहे व मुख हर्षाने फार प्रसन्न दिसत आहे. गीता. ३/४ पद पहा. राग कल्याण -

कर सर धनु कटि रुचिर निषंग।।धृ.।।
प्रिया प्रीति प्रेरित बन बीथिन्ह बिचरत कपट-कनक-मृग-संग।।१।।
भुज बिसाल, कमनीय कंध उर, श्रम-सीवीकर सौहैं साँवरे अंग ।।
मनु मुकुता मनि मरकतगिरि पर लसत ललित रवि-किरनि प्रसंग ।।२।।
नलिन नयन, सिर जटा मुकुट, बिच सुमनमाल मनु सिव-सिर गंग।।
तुलसिदास ऐसी मूरतिकी बलि, छबि बिलोकि लाजै अमित अनंग ।।३।।

या पदांच्या ध्वनीकडे लक्ष दिले म्हणजे वाटते की या पदाची गति सुद्धां कमी अधिक वेगाने धावत जाण्याची आहे.

या रूपाने हृदयांत ध्यान व मुखाने हरिनाम जपत-उच्चारीत राहिली. या शिवाय आतां रावणाच्या बंदिवासांतून सुटण्याचे साधन नाही. **उपदेश** - अविद्या मायेचे कपट जाल पसरविणारा जो अहंकाररूपी रावण, त्याचा संहार करावयाचा असेल तर प्रथम हरि हरि म्हणत ममता रूपी पट (वस्त्र) टाकून दिले पाहिजे. नंतर एकांतांत भूक

तहान, निद्रा आळस इ. विसरून हृदयांत हरिध्यान व मुखांत हरिनाम, व नेत्रांत प्रेमाश्रूंच्या, प्रभुविरहव्यथेच्या धारा गळत आहेत अशारीतीने साधन करीत राहिले पाहिजे. अशारीतीने नामाची कास धरली की नामी हरि जीवींची एकच आस पुरविण्यासाठी प्रगट होऊन अविद्या जनित क्लेशांचे निवारण करतो. अहंकार रावण व कामक्रोधमोहादि त्याचे साथीदार, सेवक यांचा वध करून कृतकृत्य, दु:खशोक रहित नित्य आनंदसंदोह बनवितो व हृदयसिंहासनावर विराजमान होतो. अहंकार रावणाचा विनाश केल्याशिवाय रामचंद्रांस देह-अयोध्येंतील हृदयसिंहासनावर बसविण्याचा प्रयत्न जीवदशरथाने केला तरि तो फसतो. अयोध्येत भरत (नंदिगांवी) व इतर सर्व असेच साधन कितीक वर्षे करीत आहेत. त्यांना चौदावर्षे पूर्ण करावी लागतील व सीता १४ महिने दहा दिवस करील! सीतेचे संरक्षण करण्यास हरिनामाला ठेऊन आपल्याला आतां पंचवटीवनांत परत आले पाहिजे. ते पहा लक्ष्मण येत आहेत.

"मायासीताहरण" प्रकरण समाप्त

●●●

"श्रीरघुवीर-विरह वर्णन" प्रकरण (३०/१-१७)

हिं.। रघुपति अनुजहि आवत देखी। बाहिज चिंता कीन्हि बिसेषी ॥१॥
। जनकसुता परिहरिहु अकेली । आयहु तात बचन मम पेली ॥२॥
। निसिचर निकर फिरहिं बन माही । मम मन सीता आश्रम नाही ॥३॥
। गहि पद कमल अनुज कर जोरी । कहेउ नाथ कछु मोहि न खोरी ॥४॥

म. । रघुपति अनुजा येतां पाहति । चिंता बाह्य विशेषें दावति ॥१॥
। त्यजुनि एकली जनकसुतेसी । तात! वचन मम मोडुन येसी ॥२॥
। फिरति निशाचर निकर काननी । सिता न आश्रमि गमे मम मनी ॥३॥
। धरि पदकमल अनुज कर जोडी । म्हणे नाथ! मम कांहि न खोडी ॥४॥

अर्थ - अनुजाला (लक्ष्मणाला) येताना पाहून बाह्यत: (वरवर) विशेष चिंता दाखविली ॥१॥ (व म्हणाले की) तात! जनकसुतेला एकटी टाकून माझी आज्ञा मोडून आलास?॥२॥ राक्षसांच्या टोळ्या वनांत हिंडत आहेत. (असे तुला बजावले होते) तेव्हां माझ्या मनाला वाटते की सीता आश्रमांत नाही॥३॥ अनुजाने चरणकमल (पाय) धरले व हात जोडून म्हटले की नाथ! माझा काहीही दोष नाही॥४॥

टीका. चौ.१ (१) **बाह्य चिंता दाखविली** - याने कवीनी अगदी प्रारंभीच सावधगिरीची सूचना देऊन ठेवली की रघुपतीच्या हृदयांत - अंतरांत, चिंता वगैरे काही नाही. नाटकांतील रंगभूमीवर नट जशी मुखावर वगैरे वरवर चिंता दाखवितो तशी

दाखविली. **'हर्ष विषाद न जरा हृदि'** (२/१६५). **'हर्ष विषाद रहित रघुराव हि'** (२/१२/३) पण **'सोंगा योग्य कि नटे नाचणे'** (२/१२७/८). असे केले नसते तर युक्ति गुप्त राहिली नसती व रघुपती या नावाला कलंक लागता असता. आदर्श क्षत्रिय राजा, आदर्श पति, व आदर्श रघुवंशभूषण यांचे चरित्र निर्माण झाले नसते. कामी लोक कसे वागतात, भार्यासक्ति किती दु:खद असते, फार रूपवती भार्या अनर्थाचे मूळ कशी होऊं शकते 'भार्या रूपवती शत्रु:' (सुभा) या गोष्टी दाखवितां आल्या नसत्या.

चौ. २-३(१) त्यजुनि एकली जनक सुतेसी - जनकसुता म्हणण्यांत भाव हा आहे की जगप्रसिद्ध जनकराजांची कन्या, त्यानी रघुकुळाच्या शौर्यवीर्यादि नाव लौकिकाकडे पाहून दिली. आपणांस तिचे रक्षण करतां आले नाही तर ते काय म्हणतील? **(क) वचन मम मोडुन येसी** - राजर्षि जनक, जानकी, मी व रघुवंश या सर्वांचाच अपमान या आज्ञाभंगाने झाला की नाही? लक्ष्मण पूर्ण निर्दोष असल्याचा निर्वाळा जानकीने आधीच दिला आहे. (२९/३) **(ख) फिरति निशाचर-निकर काननी** 'बंधु! निशाचर फिरति बिपिनि किती॥ संरक्षी सीतेला भारी' (२७/८-९) असे जे पूर्वी सांगितले होते त्याची आठवण दिली. **(ग) सीता न आश्रमि...'** आश्रमांतून सीतेला रावणाने न्यावी म्हणून तर सर्व खटपट व युक्ति! पण सोंगाची कशी सुंदर बतावणी सुरू झाली आहे! अपशकुनांमुळे ही शंका येत असल्याचे वा.रा. ५७ मध्ये वर्णन आहे. ते वाटल्यास येथे भरीला घ्यावे. हा लक्ष्मणा! या आरोळीने लक्ष्मणाला शंका आलीच असेल की राक्षसानी वनांत येऊन कपट केले असले पाहिजे म्हणून हे रघुपतिवचन ऐकून लक्ष्मणास शंका येण्याला जागा नाही.

चौ. ४(१) चरिपदकमल - बोली - भाव हा की सेवक या नात्याने आज्ञेचे पालन करणे माझे कर्तव्य होते व ते माझ्याकडून घडले नाही हे अगदीं खरे आहे पण त्याबद्दल क्षमा करावी. सीता लक्ष्मणाला बोलली त्याचे सार **'मर्मवचन'** या शब्दानी सांगून रामानुज लक्ष्मणाची निंदा लिहिण्याचे कवींनी मोठ्या शिताफीने टाळले व उपासक - लेखकाचा उच्च आदर्श पुढे ठेवला, तसेच येथे लक्ष्मणमुखाने सीतेच्या दोषांचे आपल्या उपास्य स्वामिनीच्या दोषांचे वर्णन करणे टाळले. 'सीता मर्मवचन बोलली म्हणून नाइलाजाने मला यावे लागले' इतके सुद्धां लक्ष्मण म्हणाले नाहीत. माझा काहींही दोष नाही हे सत्य तेवढे सांगितले. त्यावेळी सुद्धां मानसांतील लक्ष्मण सीतेला एक शब्द सुद्धां उलटून बोलले नाहीत. दोष कोणाचा ते सर्वांतर्यामी प्रभु जाणतातच. **लक्ष्मणाचे येथील चरित्र** परम उज्वल, निस्पृह, स्पष्टवादी, सत्यवादी इ. अलौकीक गुणानी युक्त व सेवकधर्माचा परमोच्च आदर्श आहे. **'अशा विचारे रोष नसावा। वृथा दोष कोणा ना द्यावा'** (२/९३/१) असा जो उपदेश लक्ष्मणाने निषादराजास केला त्याप्रमाणे आचरण केले. **(क)** लक्ष्मण असत्य बोलणार नाही हे माहीत असल्याने

तुझा नाही दोष तर कोणाचा ते सांग असे रघुनाथाने विचारले नाही. ही वेळ चर्चेची नसून आलेली शंका खरी की खोटी हे पाहणे पहिले कर्तव्य असल्याने दोघेही त्या मार्गाला लागतात.

हिं. । अनुज समेत गए प्रभु तहवाँ । गोदावरि तट आश्रम जहवाँ ॥५॥
। आश्रम देखि जानकी हीना । भए बिकल जस प्राकृत दीना ॥६॥
। हा गुन खानि जानकी सीता । रूप सील ब्रत नेम पुनीता ॥७॥
। लछिमन समुझाए बहु भाँती । पूछत चले लता तरु पाँती ॥८॥

म. । प्रभु गेले अनुजासह तेथे । गोदावरि - तटि आश्रम जेथे ॥५॥
। बघुन जानकीविहीन आश्रम । व्याकुळले प्राकृत दीनासम ॥६॥
। हा गुणखाणि जानकी सीते । व्रत-सुशील छबि नेम पुनीते ॥७॥
। लक्ष्मण नानापरि समजावित । लता तरूनां जाति विचारित ॥८॥

अर्थ - गोदावरीतटी जेथे आश्रम होता तेथे प्रभु अनुजासह गेले ॥५॥ आश्रमांत जानकी नाही असे पाहून (प्रभु) प्राकृत दीनासारखे व्याकुळ झाले ॥६॥ हा! गुण-खाणी जानकी! हा सीते! व्रत (पतिव्रत्य) सुशिल, रूप व नेम पवित्र असलेल्या सीते!॥७॥ लक्ष्मणाने नाना प्रकारे समजूत घातली (पण, प्रभु) वृक्षानां व लतानां विचारीत चालले॥८॥

टीका. चौ. ५-६(१) **जानकीविहीन आश्रमाचे वर्णन गीतावली ३/९- १०** या पदांत फारच सुंदर आहे. येथे अर्थ देणेच योग्य वाटते. आश्रमाकडे येतानां प्रभूचा डावा डोळा व डावा बाहू स्फुरूं लागले. नदीचे पाणी मलिन, तलावांतील कमळें कोमजलेली, भ्रमर गुंजारव करीत नाहीत, हंस मधुर कूजत नाहीत, भिल्ल कोळी कोळणी जिकडे तिकडे चिंतातुर दिसत आहेत वनांतील पशुपक्ष्यांकडे तर बघवत नाही. जानकीने लावलेले वृक्ष आज रसाळ फळे देत नाहीत, तिने पाळलेले सिंह हत्ती वानर आपल्या शब्दानी स्वागत करीत नाहीत. सीतेने प्रेमाने पाळलेले पोपट व मैना आज बोलत नाहीत. मुनिबालिका त्यानां पढवितानां ऐकूं येत नाहीत. प्राणप्रिया सीता सुद्धां आज स्वागत करण्यास येत असलेली दिसेना, तेव्हां प्रभूनी ताडले की आज सर्वच गोष्टी अगदी विपरीत दिसतात त्या अर्थी कुशल दिसत नाही ॥पद९॥

पद १० वे - आश्रमाजवळ जाऊन पाहतात तो हाच का आपला आश्रम असा भ्रम उत्पन्न झाला. वृक्ष फुललेले नाहीत, त्यांची फळे पिकली नाहीत, भुंगे व पक्षी यांची जणूं तेथे कधीं वस्तीच नव्हती! मुनी नाहीत की मुनिपत्नी नाहीत! पर्णकुटी जशी काही फार दिवस ओसाड पडलेली! पण पंचवटीकडे वगैरे पाहिल्यावर आश्रम हाच अशी खात्री झाली. तेव्हां म्हणाले की आज प्राणप्रिया मला पाहतांच पाण्याचा कमंडलु घेऊन आली नाही की प्रेमाचे दोन शब्दही बोलली नाही की पर्णकुटीच्या झरोक्यांतून

डोकावून प्रेमाने, मंजुळ स्वराने काही खूण सुद्धां केली नाही या प्रमाणे बोलता बोलतां राम एवढे व्याकुळ झाले की ते पडणार असे वाटले तेव्हां लक्ष्मणाने त्यांस धरले.

(२) **प्राकृत दीनसम** - अष्टधाप्रकृतिजनित देहादिक असलेला तो प्राकृत. चिदानंदमय = अप्राकृत, अविकारी देह असलेले, असे अप्राकृत असून अविद्याबद्ध दीन पुरुषासारखे व्याकुळ झाले. **रघुपति असे व्याकुल तसा त्यांच्या लीलाही व्याकुल.** चित्तांत शोकमोह चिंता विरहदुःख यांचा लेशही नसतां हे **असे नाट्य करणे कसे काय साधते ते त्यांचे त्यांना ठाऊक!**

चौ.७(१) हा गुनखानि जानकी सीते - जानकी व सीते यांत पुनरुक्तिदोष नाही. कारण येथे विषाद, विलाप करीत आहेत. **'विषादे विस्मये कोपे, हर्षे दैन्येऽवधारणे। प्रसादे चानुकम्पायां पुनरुक्तिर्न दूष्यते''** (क) **जानकी** शब्दानें सुचविलेला भाव 'जनकसुतेसी' (चौ.२) टीकेत पहावा. **सीते** तू जशी भूमीतून प्रगट झालीस तशी भूमींत गुप्त राहून माझ्या प्रेमाची परीक्षा तर नाही पहात? तसे असेल तर झाला इतका विनोद पुरे हा विरह मला असह्य होत आहे! (ख) **हा सुशील व्रत नेम पुनीते** 'प्रिये व्रत रुचिर सुशीले' (२४/९) टी.प. भाव हा की तुझ्या रूपावर मोहित होऊन, कोणी राक्षसाने तुला पळविली असली तर तुझे शील, तुझे पातिव्रत्य व तुझे पतिव्रता धर्माचे नेम -आचरण यांचे संरक्षण कसे होईल? कोण करील? आतां तुझे पावित्र्य कसे टिकणार? 'भर्ता रक्षति यौवने' हे माझ्याकडून घडले नाही! पुढे तुझे काय होणार?

चौ.८(१) लक्ष्मण नानापरि समजावित - लक्ष्मणाने सांत्वन कसे केले त्याचा नमुना वा.रा. सर्ग ६१ मध्ये पहावा. आपण शोक करणे बरे नाही. आपण दोघे वनावनांत हिंडू व शोधूं की. गेली असेल एखादा कमळानी फुललेल्या तलावाकडे किंवा नदीवर व येतानां वाट चुकून भटकत असेल कुठे तरि. काहीं का असेना बिलाप करून का परत येणार आहे? आपण धीराने काननाचा कोना कोपरा शोधूया. दुःखे येतात ती काही कायम राहण्यासाठी येत नाहीत. **येणारे व आलेले असते ते जाण्यासाठीच असते.** पूर्वीच्या आपल्या धीरोदात्त वृत्तीला हे बरे नाही दिसत. तुम्हींच जर असा धीर सोडलात तर मी काय करूं? कोणाच्या तोंडाकडे मी पाहूं? मला सुद्धां हे लज्जास्पद आहे की वहिनी नाहीशा व्हाव्या आणि आम्ही रघुवीरानी शोक करीत रडत बसावे! चला चला कोठे गेल्या, कोणी नेल्या की काय? नेल्या असल्यास कोठे नेल्या याचा शोध करूं व काळाच्याही मुखांत मारून परत आणूं इतरांचा पाड तो काय? **'उत्साहो बलवानार्य नास्त्युत्साहात्** परं बलं ॥ सोत्साहस्यहि लोकेषु न किंचिदपि दुष्करम्॥ उत्साहवन्त पुरुषा नावसीदन्ति कर्मसु॥ उत्साहमात्रमाश्रित्य प्रतिलप्स्याम् जानकीम्॥ (वा.रा. ३/६६ सर्ग, संपूर्ण पहावा).

(२) **लता तरूना आलि विचारित** - विरहव्यथेने इतकी भ्रमिष्ठासारखी दशा झाली की लता वृक्ष बोलूं शकत नाहीत ते आपल्या प्रश्नांची उत्तरें देऊं शकत नाहीत, याचे ही विस्मरण झाले. इतकेच नव्हे तर कोणी माझ्या प्रश्नांचे उत्तर तर देत नाहीतच पण मला वेडावून दाखवीत आहेत असे म्हणून राम अत्यंत संक्रुद्ध झाले. धनुष्य हाती घेऊन त्रैलोक्याचा संहार करण्याची भाषा बोलूं लागले तेव्हां लक्ष्मणाने कसे तरि हातां पायांपडून समजावले. याचे वर्णन वा.रा. व विशेषे करून भावार्थ रामायणांत पहावे. **छ.ठे.** - याच वेळी राम चंद्रावर व लक्ष्मणावर रागावलेले असतां सती भवानी दक्षकन्या सीता बनून येते. तिला पाहून लक्ष्मणाने सांगितले की 'ती पहा सीता येत आहे; हे ऐकतांच 'आतां कुठली सीता ?' असे म्हणून लक्ष्मणास ताडन करूं लागतात. ब्रह्मादि देवानां मात्र आश्चर्य वाटले की सीता इतक्यांत कशी आली? शिवरामायणाच्या आधारे नाथानी दिलेला राम-सतीकपटसीता संवाद मुद्दाम पहावा म्हणजे **लतातरूनां आलिंगन कां देत होते यांतील मर्म समजेल.** भा.रा. अर. २० पहा.

हिं.। हे खग मृग हे मधुकर श्रेनी । तुम्ह देखी सीता मृगनैनी ॥९॥
। खंजन सुक कपोत मृग मीना । मधुप निकर कोकिला प्रवीना ॥१०॥
। कुंद कली दाड़िम दामिनी । कमल सरद ससि अहिभामिनी ॥११॥
। बरुन पास मनोज धनु हंसा । गज केहरि निज सुनत प्रसंसा ॥१२॥
। श्रीफल कनक कदलि हरषाही । नेकु न संक सकुच मन माही ॥१३॥
। सुनु जानकी तोहि बिनु आजू । हरषे सकल पाइ जनु राजू ॥१४॥

म. । मधुकर-गण हो! पशुपक्षी हो! । दिसली सीता हरिणाक्षी हो? ॥९॥
। शुक कपोत खंजन मृग मीन । मधुपनिकर कोकिला प्रवीण ॥१०॥
। कुंदकळी दाडिंम दामिनी । कमल शरदशशि अहिभामिनी ॥११॥
। वरुणपाश मनसिज धनु हंसा । गज-हरि-कानी निजप्रशंसा ॥१२॥
। श्रीफल कांचन-कदली हर्षति । भय न लाज लव मनांत धरती ॥१३॥
। शृणु जानकि! तुजविण हे सगळे । प्रमुदित राजपदीं जणुं चढले ॥१४॥

अर्थ - हे मधुकरपंक्तीनो! अहो पशूनो! अहो पक्ष्यानों! हरिणाक्षी (मृगनयनी)सीता तुम्हांला (कुठे) दिसली का ? ॥९॥ पोपट, कबुतर,खंजनपक्षी, हरिण, मीन, मधुपांचे थवे, प्रवीण कोकिळा ॥१०॥ कुंदाच्या कळ्या, डाळिंब, वीज, कमळ, शरद ऋतूंतील चंद्र, नागीण॥११॥ वरुणपाश, मदन धनुष्य, हंस, हत्ती व सिंह यांच्या कानी आज त्यांची (स्वतःची) प्रशंसा येत आहे॥१२॥ बेलफळ (श्रीफळ) सोने, सोनकेळ (वृक्ष) यानां आज हर्ष होत आहे व जरा सुद्धां लाजलज्जा, भय नाही वाटत कोणाचे!

||१३|| जानकी! ऐक! हे सगळे तू नाहीस म्हणून असे अति आनंदित झाले आहेत की जणूं काय त्यांना राज्यपदच मिळाले!||१४||

टीका. (१) - लता वृक्ष यानां कसे विचारीत चालले आहेत हे आठव्या चौ. दाखविले व येथे सांगितले की लतातरूनांच नव्हे तर पशुपक्षीभृंग इत्यादी सर्वानांच विचारीत विचारीत चालले आहेत.

चौ. १०-१३(१) शुकपोत .... भय न लाज लव मनांत धरती - या चार चौपायांत एकंदर २१ उपमानेंच आहेत; उपमेये मुळीच नाहीत, समान धर्म नाही, की सादृश्यवाचक शब्द नाही. रामचंद्र पति आपल्या पत्नीच्या शरिराच्या निरनिराळ्या अवयवांचे वर्णन यांत करीत आहेत. **'उपमा सकल तुच्छ मज वाटति। प्राकृत नारि-अंगिं अनुरागति।। सीते त्या उपमानी वर्णुनि । अयश कोण घे कुकवी म्हणवुनि ।। सीतारूप न वदवे वाणी । जगदंबिका रूपगुणखाणि'** (१/२४७/२३१) असे पूर्वी म्हटले आहे. जगन्मातेच्या रूपाचे वर्णन करणे शक्य नाही व योग्य नाही असे कवीनां वाटते म्हणून पतिमुखाने सीतेच्या अवयवांचे वर्णन केले आहे पण या वर्णनांत सुद्धां एकाही अवयवाचे नांव नाही हे विशेष पाहण्यासारखे आहे. **(क)** जोपर्यंत सीता होती, दिसत होती तोपर्यंत या सर्वांना सीतेच्या त्या त्या अवयवाचे सौंदर्य पाहून लज्जेने माना खाली घालाव्या लागत होत्या व कोणास तोंड दाखविण्याचे भय वाटत होते. पण आज सीता या वनांत दिसत नाहीशी झाल्याने ही सर्व निर्भय झाली आहेत व आतां निर्लज्जपणाने माझ्याकडे बघत आहेत असा रघुपतींच्या मनांतील भाव आहे. **(ख)** या सर्व उपमा प्राकृत नारींच्या अंगानां दिल्या जाणाऱ्या असल्याने व सीता अप्राकृत असल्याने कवी या उपमानां तुच्छ लेखूं लागले होते. सीतेच्या सारखी स्त्री नसल्याने व तिच्या अवयवांच्या सारखें सौंदर्य जगांत कोठेच नसल्याने ही सर्व उपमाने जणूं स्थानभ्रष्ट, पदच्युत केली होती सीतेने. पण आज सीता दिसत नाहींशी झाली असल्याने यांना वाटत आहे की आमचा अजिंक्य शत्रु गेला, फार चांगले झाले, आतां आमचे काव्यसृष्टींतील स्थान आम्हांला मिळालेच म्हणावयाचे. यामुळे या सगळ्यांना अत्यंत आनंद झाला आहे. सारांश हा की सीतेच्या अंगप्रत्यंगानां देण्यास जगांत उपमा नाही असे रामसुद्धां म्हणत आहेत. (ग) श्रीफळ याचा अर्थ महाराष्ट्रांत नारळ असा केला जातो, त्याला आधार काय हे कळत नाही! श्रीफल = बेलफळ असा अर्थ आहे व तोच येथे सयुक्तिक आहे. बेलाच्या झाडाला सुद्धां श्रीफळ, असे संस्कृतात म्हणतात. स्त्रियांच्या पयोधरानां बेलफळाची उपमा देतात. नारळ बेलफळां सारखे वाटोळे गरगरीत नसतात. **बिल्वान्योक्ति** पहा. आमोदीनि सुमेदुराणीच मृदुस्वादूनि च क्ष्मारुहाम्। उद्यानेषु वनेषु लधजनुषां संतीतरेषामपि।। किन्तु **श्रीफलता** तवैव जमिनी मालूरदिङ्मण्डले। **कस्यैतानि फलानि यौवनवती वक्षोज लक्ष्मीमृजः**।। (सु.भा.रं.) श्रीफळ = बेलफळ याला आतां आणखी पुरावा नको.

(२) यांतील बऱ्याच उपमा मानसांत व इतर तुलसी काव्यांत आल्या आहेत. **शुक** - 'शुकतुंडविनिंदक सुभग सुउन्नत नासा' (गीता. ८/१२) **शुकनासा. खंजन** खंजन मंजुल वक्र अपांगे (२/११७/७) **मीन** - 'खेळति मनसिज मीन युग जणु विधुमंडल दोल' (१/२५८) नेत्रांची चंचलता. **मधुप निकर** - **कुटिलकेस** मधुपावलि लाजे' (१/१४७/५) **कोकिळ** - कलकंठिस **कलगानि** लाजविति'. **कुंदकळी.** वर दंतकी पंगति कुंदकली' (कवि. १/५). डाळिंबाच्या दाण्यांच्या वर्णाची उपमा ओठानां देतात. **दामिनी** - दामिनि भा लक्ष्मण अति सुंदर (२/११५/७) शरिराची कान्ती. कमलाची उपमा हात, पाय, नेत्र, मुख याना देतात. **शशी. विधुवदनी,** नागिणीची उपमा स्त्रियांच्या वेणीला किंवा भुजांना देतात. **वरुणपाश** फार चिवट व घट्ट असतो. याची उपमा भुजानीं दिलेल्या आलिंगनास देतात. **मनसिजधनु-** भृकुटि मनोजचापछविहरी' हंसगमनि, गजगामिनि, केसरि कटि, कनक – शरीराचा पिवळट गौर वर्ण. **कनककदलि - 'जंघा कदली'** मांड्यांना केळीच्या खांबाची उपमा देतात. कपोताची ख्याति गति व कामुकतेबद्दल आहे. यापेक्षां जास्त वर्णनाची आवश्यकता नाही.

हिं.। किमि सहि जात अनख तोहि पाही । प्रिया बेगि प्रगटसि कस नाही॥१५॥
। एहिबिधि खोजत बिलपत स्वामी । मनहुँ महा बिरही अति कामी ॥१६॥
। पूरन काम राम सुखरासी । मनुज चरित कर अज अबिनासी ॥१७॥
म. । स्पर्धा सोसे कशी तुला ही । प्रिये शीघ्र कां प्रगटत नाही ॥१५॥
। शोधित बिलपति ऐसे स्वामी । जणूं महा बिरही अति कामी ॥१६॥
। राम अवाप्तकाम सुखराशी । मनुज चरित करि अज अविनाशी ॥१७॥

अर्थ - (सीते!) ही स्पर्धा तुला कशी सहन होते? प्रिये तू लवकर का प्रगट होत नाहीस? ॥१५॥ (जगाचे व इंद्रियांचे) स्वामी जणूं महा विरही अति कामी पुरुषा-प्रमाणे शोधीत असे बिलाप करीत आहेत॥१६॥ राम अवाप्त काम = पूर्णकाम, सुखराशि, अजन्मा, अविनाशी असून नरलीला करीत आहेत ॥१७॥

टीका. चौ. १६(१) **शोधित बिलपति** - शोध करीत विलाप करीत चालले आहेत. परंतु हा शोक प्रलापांपर्यंत वाढला नाही! लक्ष्मण मूर्छेनंतर शोक करतानां प्रलापांपर्यंत मजल गेली आहे. (क) **स्वामी** शब्दाने सुचविले की वक्ते शंकर आहेत हा भाव ३३/३ मधे उमे! या संबोधनाने स्पष्ट केला आहे. स्वामी = जगाचे स्वामी, इंद्रियाचे स्वामी आणि शंकर म्हणतात माझे स्वामी आहेत. इंद्रियांचे स्वामी = हृषीकेश असून विलाप करीत चालले आहेत! (ख) **जणूं महा विरही अति कामी** - उत्प्रेक्षेने सुचविले की खरोखर राम विरही व कामी नाहीत. रामसीता यांचा वियोग होणेच शक्य नाही 'योग वियोग न कधी जयाते । दिसे प्रगट शुच विरह तया ते' (१/४९/८) हे शिव वचनच आहे. कामी नसून अति कामी मनुष्याचे व पत्नीवियोगाने व्याकुळ महा बिरही पुरुषाचे चरित्र करून दाखवीत आहेत.

चौ. १७(१) राम अवाप्तकाम ... अविनाशी - अवाप्तकाम = पूर्णकाम ज्यांच्या कामना परिपूर्ण झाल्या आहेत असे, म्हणजेच अकाम. 'आपण सुपूर्ण काम' (१/३३६ पहा). **राम** = जो आनंद सिंधु सुखराशी। त्रिजगी पावे लवे सुखासी।। तो सुखधाम राम तन्नाम। सब लोकां दायक विश्राम' (१/१९७/४५) जो आनंद सिधुं, सुखराशी सुखधाम, जन्मरहित, अविनाशी आहे त्याच्या ठिकाणी कामविकार कुठला ? 'चिदानंदमय तुमची काया। विगत विकार' (२/१२७/५) पण सर्व लोकांना विश्राम देण्यासाठी मनुजलीला करीत आहेत.

"श्रीरघुवीर विरह वर्णन" प्रकरण समाप्त.

●●●

करिति जटायू-क्रियेस रघुपति' प्रकरण (३०/१८-३३/३)

हिं. । आगें परा गीधपति देखा। सुमिरत रामचरन जिन्ह रेखा।।१८।।

हिं.दो. । कर सरोज सिर परसेउ कृपा सिंधु रघुबीर।।

।। निरखि राम छबि धाम मुख बिगत भई सब पीर ।।

म. । सम्मुख पतित गृध्रपति बघती। स्मरत रामपदिं चिन्हे असती।।१८।।

म.दो. । कर-सरोज शिरिं ठेविती अति रघुवीर कृपाल।।

।। बघुनि राम-छविधाम मुख गत पीडा सब हाल ।।३०।।

अर्थ - (विलाप करीत शोधीत असतां) समोरच गृध्रराज पडलेला दिसला. राम-चरणांवर जी (सामुद्रिक) चिन्हे आहेत त्यांचे तो स्मरण करीत (पडलेला) आहे।।१८।। अतिकृपालु (कृपासिंधु) रघुवीराने आपला कमलहस्त त्याच्या मस्तकावर ठेवला. रामचंद्रांच्या शोभाधाम मुखाकडे पाहिल्यावर त्याची सर्व पीडा व हाल यांचा नाश झाला।।दो.३०।।

टीका. चौ. १८(१) **स्मरत रामपदिं चिन्हें असती** हे वर्णन अगदीं स्वाभाविक आहे. राम वनांत अनवाणी हिंडत असत. सुमारे बारा वर्षे तरि पंचवटीत होते. जटायु एका अति उंच महावृक्षावर रहात होता. गिधाडानां फार तीव्र व अति दूर दृष्टि असते. त्यामुळे वनांत जिकडे तिकडे उमटलेली रामाची पावले त्याला दिवसभर दिसत असत. धुळीत उमटलेल्या त्या पावलांत ध्वज, वज्र, अंकुश, कमल व ऊर्ध्वरेषा ही मानसांत वर्णिलेली रामचरणांवरील चिन्हे त्यास सहज दिसत, यामुळे ती पावले व त्यांतील चिन्हे त्याच्या हृदयात चांगली कोरली गेली होती. 'संचिन्तयेद् भगवतश्चरणारविंदं वज्रांकुशध्वजसरोरुह लांछनाढ्यंम्' (भाग). या चिन्हानीं युक्त अशा भगवंताच्या चरणकमलांचे ध्यान, चिंतन करावे **'ध्वज रेखांकुश कुलिश तळपती'** (१/१९९/२ टी.प.) **'ध्वज कुलिश अंकुश कंजयुत बनि फिरत...'** (७/१३छं.४).

दोहा. (१) मानसांतील रघुवीर अत्यंत भक्तवत्सल दिसतात त्यानां वा.रा. रामासारखे आपल्या या पितृतुल्य **भक्ताचे विस्मरण** सीता विरहाने **झाले नाही.** त्याच्या बद्दल, भावार्थ रामायणांतील रामासारखा **संशयही आला नाही.** जटायु दृष्टीस पडतांच 'जणूं महाविरही अतिकामी' राम अदृश्य झाले व जटायुकृपाकर राम जणूं प्रगट झाले! धावतच गेले जवळ व काही न बोलता न विचारतां **'कर सरोज शिरि छुविला'** प्रथम आपला अमृत हस्त त्याच्या डोक्यावर ठेवला. फिरवला. येथे भक्तवात्सल्याची पराकाष्ठा झाली. जटायु दिसतांच त्यास ओळखला व एकाक्षणांस रंगभूमीवरील दृश्य विद्युद्वेगाने पालटले. विरहकरुणासागरांत बुड्यामारणारे सीतापति भक्तवात्सल्यांत मग्न झाले. ललित नरलीला तत्काळ पार विसरले, व ऐश्वर्यभाव एकाएकी प्रगट झाला. निर्विकार हृदयाशिवाय असे हे स्थित्यंतर इतक्या झपाट्यानें कोणास करतां येईल? सीतेची आठवण सुद्धां राहिली नाही कारण की जे लतातरु खगमृगभृंगादिकांस सीतेचा पत्ता विचारीत होते, त्यानी त्या विषयी जटायूला एक शब्द सुद्धां विचारला नाही! कामी विरही माणसास असे करतां येणे अशक्य आहे. (क) **रघुवीर** - येथे **कृपावीरता** अगदीं प्रथम स्पष्ट दिसली. सरूपता मुक्ति देणार आहेत = **दानवीरता** पितृभावनेने त्याची क्रिया करणार आहेत = **धर्मवीरता** ते आपले स्मरण करीत आहे व बोलण्याची शक्ति नाही हे जाणले = **विद्यावीरता** व त्याचे हाल, पीडा यांचा विनाश केला याचे **युद्धवीरता,** पराक्रम आहेच. त्याची पीडा नष्ट झाली याचे कारण खरोखर सुखधाम मुखाचे अवलोकन त्याने केले हे नसून प्रभूनी आपल्या कृपेने ती नष्ट केली हे आहे.

हिं. । तब कह गीध बचन धरि धीरा । सुनहु राम भंजन भव भीरा ॥१॥
। नाथ दसानन यह गति कीन्ही । तेहिं खल जनकसुता हरि लीन्ही ॥२॥
। लै दच्छिन दिसि गयउ गोसाईं । बिलपति अति कुररी की नाईं ॥३॥

म. । वदे गृध्र करि धीरा धारण । रामा! ऐकणें भव-भय-भंजन ॥१॥
। नाथ! दशमुखे ही गति केली । खळे जानकी हरुनी नेली ॥२॥
। प्रभु! तो गत घेउन दक्षिण दिशी । होती ती बिलपत अति कुररिशि ॥३॥

अर्थ - मग धीर धारण करून गृध्र जटायु म्हणाला की रामा! भवभयभंजना! ऐका॥१॥ नाथ! दशमुखाने ही अशी दशा (माझी) केली आणि त्या खळाने जानकीला हरून नेली॥२॥ प्रभु! (गोसाई) तो तिला दक्षिण दिशेला घेऊन गेला. ती टिटवीसारखी अति विलाप करीत होती॥३॥

टीका.चौ.१(१) **राम ऐकणे** - जटायूची पीडा नष्ट झाली, तो राममुखाकडे पाहून सुखी झाला तरि राम काहीच बोलले नाहीत. व अगदीं तटस्थ होऊन चित्रासारखे बघत आहेत असे दिसले तेव्हां त्यानां भानावर आणण्यासाठी जटायूने राम! अशी हाक मारली. पंख तुटलेले, अतिदीन नि:शक्त, रक्ताच्या थारोळ्यांत पडून विव्हळत असलेला

पाहतांच करुणामय रघुनाथ भक्तदु:खाने इतके व्यथित झाले की हात जटायूच्या मस्तकावर आहे व राम तटस्थ होऊन त्याच्याकडे बघत आहेत. **(क) भवभयभंजन** - भाव हा की तुम्ही भवभय विनाशक आनंदसिंधु सुखराशी' असून माझी ही दुर्दशा पाहून, मी मरणार या भयाने, इतके दु:खी झालांत हे आश्चर्यच आहे! मी मरणाला भीत नाही फक्त भवप्रवाहांत पुन्हां पडावे लागणार नाही अशी कृपा करा.

चौ.२(१) **नाथ! दशमुखे ही गति केली** - राम अझून सावध होत नाहीत असे पाहून पुन्हां नाथ! म्हणून सावध करीत आहे. **(क)** स्वत:ची अशी दुर्दशा करणाराला 'दशमुख' म्हटले व जानकी हरण करणाराला खल म्हटले याने सुचविले की अशी दुर्दशा केली - यांत काही खलता नाही, काही वाईट झाले नाही पण जानकीला बलात्काराने नेली हे दुष्ट कृत्य त्याने केले. **परस्त्रीचा अपहार करणारा खलच असतो हे येथे दाखविले. (ख) बि.ल.ठे.** वा.रा. अ.रा. इत्यादिकांत जटायूने आपल्या मुखाने वर्णन करून रावणाशी कसे कसे युद्ध केले व सीतेला सोडविण्याचा प्रयत्न केला हे सांगितले आहे. **आपण केलेला पराक्रम, केलेले उपकार आपल्याच मुखाने बोलून दाखविणे सज्जनांचे लक्षण नाही** शिवाय त्यामुळे सुकृताचा नाश होतो. 'घटती निशिचर दिवसा राती। स्वमुखें वदत सुकृत जशि जाती' (६/७२/३).

चौ.३(१) **प्रभु! तो गत घेउन दक्षिण दिशी** - प्रभु! हे तिसऱ्या वेळचे संबोधन आहे! तरि राम अझून बोलत नाहीत. सीताहरणाचा, तिला पळवून नेणाऱ्या, दुष्टाच्या नांवांचा, उच्चार ऐकला तरी सुद्धां वीर, भयानक रौद्ररस जागृत झाले नाहीत! हे नवल नाही काय? **अझून सुद्धां रघुवीर तटस्थ? 'प्रभु'** (गोसाई) या संबोधनाने जटायु सुचवितो की आपण सर्व जाणतांच पण जे कळले व दिसले ते अशा प्रसंगी कानांवर घालणे संरक्षक या नात्याने माझे कर्तव्य आहे म्हणून सांगतो की तो सीतेला दक्षिणेकडे घेऊन जातानां दिसला. तो आला कोठून व खरोखरच दक्षिणेस जाणार आहे की दिशाभूल करण्यासाठी दक्षिणेस जाऊन नंतर दुसरीकडे गेला हे मला सांगतां येत नाही कारण मी जमिनीवर पडल्यानंतर तो गेला. मी जर माझ्या निवास स्थानी असतो तर तेहि सांगतां आले असते. **सीतेची विपत्ति व शोध पत्ता सांगणारा प्रथम एक गृध्र निघाला!**

हिं.। दरस लागि प्रभु राखेउँ प्राना । चलन चहत अब कृपानिधाना ॥४॥
। राम कहा तनु राखहु ताता । मुख मुसुकाइ कही तेहि बाता ॥५॥
। जा कर नाम मरत मुख आवा । अधमउ मुकुत होइ श्रुति गावा ॥६॥
। सो मम लोचन गोचर आगे । राखौं देह नाथ केहि खाँगे॥७॥
म. । प्रभो! राखिले प्राण दर्शना । जाउं बघति की कृपानिधाना ॥४॥
। राम म्हणति ताता! तनु ठेवा । सस्मित मुख खग वदला देवा! ॥५॥

। ज्यांचे नाम मरत मुखि ये जरि । मुक्त अधमही वेद वदे तरि ॥६॥

। ते लोचन गोचर मम संमुख । नाथ ! ठेवु तनु मिळवु कवण सुख ॥७॥

अर्थ - प्रभो! आपल्या दर्शनासाठी प्राण (कसेतरि) रक्षण करून ठेवले होते कृपानिधाना! ते (आतां) जाऊं बघतात तेव्हां राम म्हणाले 'हे तात! शरीर धारण करा'. तेव्हां जटायु सस्मित मुखाने म्हणाला की ॥५॥ ज्यांचे नाम मरतानां जरि मुखांत आले तरि अधम सुद्धां मुक्त होतात असे वेद म्हणतात॥६॥ ते (प्रभु) माझ्यासमोर डोळ्यांना प्रत्यक्ष दिसत असतां नाथ! मी देह ठेवून कोणते सुख मिळवू? (कोणत्या सुखाच्या आशेने देह ठेवू?)॥७॥

टीका.चौ.४(१) **प्रभो!** आपण सर्वदर्शी सर्वान्तर्यामी असल्याने जाणतांच की केवळ तुमच्या दर्शनाच्या आशेच्या तंतूवर प्राण कसे तरि ठेवले होते देहामधे (क) कृपानिधाना - तुम्हीं अपार कृपा करून आलांत व जी एकच आशा होती ती परिपूर्ण केलीत. आता मात्र प्राण या देहांत राहण्यास कबूल नाहीत. अशीच पूर्ण कृपा या दीनावर असो द्यावी.

चौ.५(१) **ताता तनु ठेवा** - राम जटायूला पित्याच्या स्थानी मानतात. वनांत पित्याचे मित्र भेटले व एक छत्र शिरावर आहे असे वाटत होते तेही देहत्याग करूं बघत आहेत म्हणून राम म्हणतात की देहत्याग कां करतां, राहूं द्या कीं देह! मला पितृसेवेचा लाभ तरि मिळेल! **गीतावलीत पण** 'मेरे जान तात! कछू दिन जीजै॥ देखिय आयु सुवन-सेवासुख, मोहि पितुको सुख दीजै॥१॥ (अर. १५). माझ्या मते बाबा! आपण आणखी काही दिवस जगावे; आपण या पुत्राने केलेल्या सेवेचे सुख पहावे व मला पितृसुख द्यावे. सगळे पद मुद्दाम पाहण्यासारखें आहे. **(क) बि.ल.ठे.** वालीला प्रभु म्हणाले की **'अचल करूं तनु, राखी प्राणां'** (४/१०/२). येथे मात्र असे नाही म्हणाले की मी तुमचा देह अचल करतो. जटायूला पिता म्हटल्यानंतर तसे म्हणणे लहान तोंडी मोठा घास' असे ठरले असते. मग देह ठेवण्याचे साधन काय? 'दिव्य देह, इच्छा जीवन जग, बिधि मनाइ मँगि लीजै' (३/१५/२ गीता.) विधी जवळून दिव्य देह, व इच्छा जीवन प्रार्थना करून मागून घ्यावे (म्हणजे तो देईल), हे साधन गीतावलीत त्याच पदांत सांगितले आहे. **मर्यादा पालनाची इतकी सूक्ष्म दक्षता कुठे दिसते काय?** **(ख) सस्मित मुख खग** - प्रभु आपले ऐश्वर्य लपवून ठेवण्याचा पराकाष्ठेचा प्रयत्न करीत आहेत हे पाहून व माधुर्य भावांतील परमलीनता पाहून जटायूला हसू आले. कोणाही मर्मज्ञाला असेच हसू येईल. **'प्रभुबच परिसुनि करिती स्मित मुनि'** (अगस्त्य, १३/४). भरद्वाजानां हसू आले आहे पण मनांत (२/१०९/२ पहा).

चौ.६(१) ज्यांचे नाम **मरत मुखि ये जरि** - हे किती कठीण आहे हे वाली प्रभूनांच सांगतो की "जन्म जन्म मुनि झिजति साधनीं। अंती 'राम' न येइ आननी' (४/१०/३) 'राम राम म्हणता मरति पावति पद निर्वाण' (२०) खरदूषणांसारख्या हजारों अधम

निशाचरानां मोक्ष मिळालाच पण तो रामकृपेने मिळाल्याचे तेथेच सांगितले आहे. या अर्थाची अनेक वचने मानसांत व भागवतादि ग्रंथात आहेत. नामोच्चार व प्राण जाणे या गोष्टी एकाच क्षणाला झाल्या पाहिजेत हे 'मरत मुखि ये' 'म्हणतां मरति' याने स्पष्ट सुचविले आहे. असे मरण आले तरि तत्काळ मुक्ति मिळतेच असे नाही. अजामिळाला पुन्हा जन्म घ्यावा लागलाच व तो पुढल्या जन्मांत मुक्त झाला आहे. एका कल्पांतील दशरथ राजानां अनेक नरकांत यातना भोगाव्या लागल्याचे वर्णन 'ब्रह्मपुराण अध्याय १२३ मध्ये आहे ते प्रस्तावनेत साधार दिले आहे. सार हे की कोण मुक्त झाला किंवा झाला नाही ही चर्चा निरुपयोगी आहे.

चौ. ७(१) ते लोचन गोचर मम संमुख - या चौपाईवरून सिद्ध झाले की जटायूला कोणतीच इच्छा, मोक्षाची सुद्धां राहिलेली नाही. वाली असेच म्हणतो 'जन्म जन्म मुनि झिजति साधनी। अंती 'राम' न येइ आननीं।। नामबळे ज्या शंकर काशीं। दे सकलां सम गति अविनाशी। मम लोचन-गोचर आला तो। योग पुन्हां प्रभु! असा किं येतो।।३-५।। तो नयन गोचर यद्गुणां श्रुति नेति नित्य हि वानती। मन-पवन- जय, गो निरस, करूनी ध्यान, कधिं मुनि पावती।। ... तो कवण शठ हटि छाटि सुरतरू **बाभळिस कुंपण करी'** (४/१० छं.) भाव हा आहे की मरतानां ज्यांचे नाम मुखांत येण्यास सुद्धां परम भाग्य लागते, सहसा येत नाही, ते प्रभु मरताना समोर डोळ्यानां दिसत असून, जगून आणखी काय मिळवावयाचे ? व पुन्हां अंतकाळीं असा मुनिदुर्लभ योग येईल याची खात्री काय? दशरथ पिता (जनक) असून त्यानां जे भाग्य लाभले नाही ते जटायूला लाभले. मरतानां रामदर्शन, मस्तक प्रभूच्या मांडीवर, त्यावर प्रभूचा अमृतमय पद्महस्त! आणि प्रभूच्या हातानी देहाचे दहन व उत्तर क्रिया! असे भाग्य जटायू शिवाय इतर कोणासच लाभले नाही. जटायूच्या भाग्याचे वर्णन दोहावलीत २२२- २२७ या सहा दोह्यांत फारच उत्तम प्रकारे केले आहे ते पहावे.

हिं । जल भरि नयन कहहिं रघुराई । तात कर्म निज ते गति पाई ॥८॥
। परहित बस जिन्हके मन माही । तिन्ह कहुँ जग दुर्लभ कछु नाही ॥९॥
। तनु तजि तात जाहु मम धामा । देउँ काह तुम्ह पूरनकामा ॥१०॥
म. । सजल नयन रघुराजा सांगति। तात पावलां निजकर्मे गति ॥८॥
। परहित मनिं वसतें ज्यांच्या ही । त्यांस कांहि जगिं दुर्लभ नाही ॥९॥
। त्यजुनि तात तनु जा मम धामा । देउं काय तुज पूरित-कामा ॥१०॥

अर्थ - नेत्र अश्रूनीं भरलेले रघुराज म्हणाले कीं तात! तुम्ही आपल्या स्वतःच्या कर्मानेच सद्गति पावलांत।।८।। ज्यांच्या मनांत परहितच वसतें त्यानां या जगांत काहीच दुर्लभ नाही।।९।। तात! तुम्ही देहत्याग करून माझ्या धामाला जा (ते मी तुम्हाला देतो). मी आपणास काय देऊं! आपण पूर्णकाम आहांत।।१०।।

टीका. चौ. ८(१) ल.टे. हा एकच प्रसंग असा आहे की कोणाला देहत्याग करताना पाहून रघुनायकाचे डोळे पाण्याने भरले. शरभंग व शबरी यांच्या मरणाच्या वेळी सुद्धां नयन सजल झाले नाहीत. दशरथमरणाची बातमी ऐकून रघुनाथ दु:खी, व्याकुळ झाले आहेत पण नेत्र सजल झालेले नाहीत! निष्काम प्रेमी भक्त, हितकर्ता, पितृसखा, आणि सीतेला मुक्त करण्याच्या प्रयत्नांत ज्याने आपले प्राण पणास लावले व देहाची आहुति दिली, अशा भक्त जटायूचा विरह होत आहे म्हणून दु:ख शोक होंत आहे! कशी आहे माधुर्यलीला! या जटायुप्रकरणांत प्रथम ऐश्वर्यलीला नंतर, माधुर्य पुन्हां ऐश्वर्य लीला (निजधामास धाडणे) व शेवटी माधुर्य लीला (त्याची क्रिया करणे) आहे. असे ऐश्वर्य व माधुर्य यांचे मधुर मिश्रण आहे. वाली प्रसंगात केवळ ऐश्वर्य **(क)** रघुराजाच्या नेत्रांत जल येण्याचे एक कारण हे आहे की पितृतुल्य, पित्याच्या वृद्धमित्राचे रक्षण रघुराज असून करतां आले नाही उलट त्यानी मात्र आमच्या दोघांच्या साठी आपले प्राण समर्पण केले **(ख) पावला निज कर्में गति** - जटायूने आपल्या भाषणांत रामनाम महती व रामाचे ऐश्क्र्य वर्णन केले व स्वत:च्या अशा मुनिदुर्लभ मरणाचे श्रेय रामचंद्रांस दिले म्हणून म्हणतात रघुराज की यांत माझे कर्तृत्व किंवा माझा प्रभाव यांचा काहीच संबंध नाही. तुम्हांला सद्‌गती मिळणार ती तुमच्या स्वत:च्या कर्माच्या प्रभावानेच मिळणार आहे. येथे ऐश्वर्य लपवून ठेवले पण ही लपवालपव फार वेळ टिकणार नाही. आतां एक सामान्य सिद्धान्त सांगतात -

चौ.९(१) परहित मनिं वसतें ज्यांच्या ही - ज्यांचे हृदय परहित बुद्धिनेच पूर्ण व्यापलेले आहे अशानां या जगांत जन्मास आल्यावर कोणतीही सद्‌गती दुर्लभं नाही. 'परहितनिरतानां दुर्लभं कि नु लोके' 'निर्हेतुक सहजा परहितरति' (४६/७) हे एक संत लक्षण प्रभूनी याच कांडात पुढे सांगितले आहे. **(क) त्यांस कांही जरि दुर्लभ नाही:**- ज्यांना स्वत:चा काही तरि स्वार्थ साधावयाचा असेल ते परहितनिरत होऊंच शकत नाहीत. परहित = परोपकार, करणे इतकाच ज्यांचा स्वाभाविक हेतु असतो तेच परहित निरत. **'पर-उपकार वचन मन कायां। प्रकृति सहज संतां खगराया॥** (७/१२१/१४). हा संतांचा सहज = जन्मजात स्वभाव असतो. अशानां कोणत्याही जागतिक लाभाची इच्छाच नसते व ती असेल तर त्यांस परहितनिरत म्हणतांच येणार नाही. म्हणून येथे जागतिक सुख, ऐश्वर्यादि लाभांचे ग्रहण करतांच येत नाही. कोणतीही सद्‌गती दुर्लभ नाही हे सांगावयाचे आहे. त्यांच्या इच्छेप्रमाणे जी पाहिजे ती गति त्याना सहज मिळते.

चौ. १०(१) तात! त्यजुनि तनु जा, मम धामा देउं - मम धाम = नित्य वैकुंठ, यालाच वैष्णव 'साकेत' म्हणतात. ममधाम शब्दाने सलोकता मुक्ति असा अर्थ येथे स्पष्ट दिसत असला तरि प्रत्यक्ष घटना दिसते की सरूपता दिली 'देउं' ६. पुढील शब्द या चरणांत

ही घेणे इष्ट आहे, हे पुढील शिववचनाने ठरते. **'गति विषळी जी याचिति योगी'** (३३/२). **(क) धाम** = देह, मम धाम = माझा देह = सरूपता देउं, देतो. 'गृहदेहत्विप्रभावा **धामानि**' (अमरे) असा अर्थ न केल्यास व 'धाम' चा सामान्य अर्थच घेतल्यास ठरेल की दिली सलोकता पण त्याला मिळाली सरुपता म्हणजेच प्रभुवचन मिथ्या ठरेल. 'तात तजुनि तनु जा, मम धामा देउं, देउं काय तुज...' असा अन्वय केला की सरळ अर्थ लागतो. **(ख) देउं काय तुज पूरितकामा** - पूरित = पूर्ण (अमरे) तुम्हांला कशाचीच इच्छा नाही तेव्हां मी तुम्हांला काय देणार दुसरे? तथापि निज धामा देउं सगुण सायुज्य किंवा निर्गुण सायुज्य कां दिले नाही हे जटायूच्या वचनानी पुढे छंदात स्पष्ट दिसणार आहे.

हिं.दो. । सीताहरन तात जनि कहहु पिता सन जाइ॥
॥ जौं मैं राम त कुल सहित कहिहि दसानन आइ ॥३१॥

म.दो. । सीताहरण तात नच वदा पित्या जाऊन ॥
॥ मी जर राम दशास्य ते वदे सकुल येऊन ॥३१॥

अर्थ - तात! सीताहरणाची गोष्ट मात्र जाऊन माझ्या पित्याला सांगू नका. मी जर राम असेन तर ते दशानन (रावण) कुळासहित येऊन सांगेल॥३१॥

टीका.(१) ल.ठे. या दोह्यांतील **पहिल्या चरणांत उच्चारांत** १३ मात्रा असूनही यतिभंग दोष मुद्दाम निर्माण केलेला आहे. मराठीतही तसाच आहे. मराठीतील 'सीता हरण' च्या जागी 'सीताहरणा' व हिंदीत 'सीताहरनहि' असे वाचून पहावे म्हणजे यति भंगाची कल्पना बरोबर येईल. ८,५ किंवा ९, ४ असे तुकडे उच्चारांत पडतात. त्यामुळे हरण यांतील ण (न) दीर्घ न वाचल्यास उच्चारांत अडथळा उत्पन्न होतो. याने हे दाखविले आहे की हे बोलताना **रघुवीराचा कंठ लज्जा व विषाद यानी दाटून आला, स्वरभंग झाला.** असे होणे अगदीं स्वाभाविक आहे.

(२) **सीताहरण ...जाऊन** - असे सांगण्यात हेतु **(क)** त्यामुळे लक्ष्मणाला कमीपणा येईल **(ख)** पित्याला अधिकच पश्चात्ताप होईल. (ग) दशरथांचे मन कैकयी विषयी अधिकच प्रतिकूल होईल **(घ)** माझ्या जगविख्यात वीरपुत्राला स्वतःच्या स्त्रीचे संरक्षण लक्ष्मणासारखा सेवक बरोबर असतां करतां येऊं नये! यांत मलाच कमीपणा येणार! असे पित्याला वाटेल. (वा.रा.यु.कां.सं. १२२ रामदशरथभेट पहा).

(३) **मी जर राम** - येथे रामचंद्रानी आपले नांव पणास लावले. राक्षसा येन मरणं यान्ति स्वोद्रेकतः॥ राम नाम भुवि ख्यातम्' **'राक्षसान्** मर्त्यरूपेण राहुर्मनसिजं यथा प्रभाहीनान् कृत्वा॥ (रा.पू. १/२/३) 'राम' शब्दाचा हा अर्थ येथे विवक्षित आहे. ज्याच्याहातून राक्षस मरण पावतात तो राम, हा अर्थ जर खरा असेल तर दशानन स्वतः स्वर्गांत गेल्यावर दशरथांस सांगेल. **(क)** याने हेहि सुचविले की रावणाला त्याच्या कुळासहित निदान स्वर्गप्राप्ती तरि होणार आहे, व कैवल्य मोक्ष मिळणार नाही कारण

त्यांत कुठे जाणे येणे नसते तो सर्व व्यापक ब्रह्मांतच लीन होतो.

शंका - जटायु तर वैकुंठास जाणार आणि दशरथ आहेत अमरावतींत, इंद्रलोकांत असे असतां **जटायु दशरथ भेट कशी होणार?** ही शंका येण्याचे कारण आमचे अल्पश्रुतत्व आहे. 'बिभेति अल्पश्रुतात् वेदः' (श्रुति) कारण की असले कूपमंडूक अर्थाचा अनर्थ करून लोकांचा बुद्धिभेद करतात.

समाधान (१) स्कंदपुराण काशीखंड पूर्वार्धांत - **शिव शर्मा नांवाचा ब्राह्मण** विष्णुसायुज्य पावून विष्णुपार्षदांच्या बरोबर विमानांत बसून वैकुंठास जात असतां निरनिराळ्या सर्व लोकांतून तो जातो. प्रत्येक पुण्यलोकाचा अधिपति त्याला सामोरा येऊन त्याचे स्वागत करतो इत्यादि कथाभाग वाचला म्हणजे उलगडा होतो की वैकुंठास जाणाऱ्या प्रत्येक जीवाचा मार्ग उत्तरोत्तर सर्व श्रेष्ठ लोकांतून आहे. तो जीव स्वर्गादि लोकांत मुक्काम करीत उत्तरोत्तर श्रेष्ठ लोकांत जाऊन तेथील महानुभावांकडून पूजा घेत व त्यांची पूजा करीत पुढे पुढे (वर वर) जातो. त्याप्रमाणे जटायु इंद्रलोकांत गेला की इंद्राबरोबर असणाऱ्या दशरथांची भेट होणारच व मित्र असल्यामुळे कुशल समाचार विचारणे वगैरे घडणारच म्हणून सांगितले की तुम्ही वैकुंठास जातानां अमरावतीत प्रवेश न करणेच चांगले, कारण अमरावतींत गेलांत की लपवालपवी करावी लागेल. रावण मेल्यावर जाईल अमरावतींतून तेव्हां तोच सर्व सांगेल. आतां श्रुतीचे प्रमाण पहा.

(२) **त्रिपाद् विभूति महानारायणोपनिषदांत** वैकुंठमार्गाचे वर्णन आहे - प्रणव-गरुडमारुह्य महाविष्णोः समस्त असाधारण चिन्हचिन्हितो, **महाविष्णो = समस्त असाधारण दिव्यभूषणैः विभूषितः** वैकुंठपार्षदैः परिवेष्टितः नभोमार्गमाविश्य, पार्श्व द्वयस्थितान् अनेक पुण्यलोकान् अतिक्रम्य, **तत्रस्थैः पुण्यपुरुषैः अभिपूजितः** सत्य लोकमाविश्य, ब्रह्माणम् अभ्यर्च्य, ब्रह्मणाच सत्यलोकवासिभिः सर्वै अभिपूजितः....वैकुण्ठ वासिनः सर्वे समायान्ति तान् सर्वान् सुसंपूज्य तैः सर्वैः अभिपूजितः उपरि उपरि गत्वा पंचवैकुण्ठान् अतीत्य...सुदर्शन वैकुण्ठपुरं गच्छति. (अध्याय ५, ६). हा उतारा व वरील स्कं. पु. माहिती येथे अगदी त्रोटक दिली आहे. यांवरून ठरते की श्रुतींतील संक्षिप्त, सिद्धान्तरूप कथनाचा विस्तारच इतिहासकथांच्या साह्याने पुराणांत केला आहे.

हिं.। गीध देह तजि धरि हरि रूपा । भूषन बहु पट पीत अनूपा ॥१॥

। स्याम गात बिसाल भुज चारी । अस्तुति करत नयन भरि बारी ॥२॥

म. । त्यजुनि गृध्रतनु धरि हरिरूपा । पीतांबर भूषणां अनूपां ॥१॥

। श्याम गात्र बिशाल भुज चारी । स्तुती करी लोचनि बहु बारी ॥२॥

अर्थ -गृध्र देहाचा त्याग करून त्याने हरिरूप धारण केले; अनुपमपीतांबर परिधान केला असून अनुपम भूषणे अंगावर आहेत॥१॥ शरीर श्यामवर्णाचे असून चारीबाहू विशाल आहेत त्याचे डोळे पाण्याने भरले आहेत व तो (रामाची) स्तुति करूं लागला॥२॥

टीका. (१) **धरि हरिरूपा** - या चौपायांतील वर्णनावरून ठरले की त्रिपाद्विभूति महानारायणोपनिषदांत वर्णिलेलें श्री महाविष्णूचे चतुर्भुज स्वरूप त्याला प्राप्त झाले. त्याला सरूपता मुक्ति मिळाली. शंखचक्रगदापद्म ही दिव्य आयुधें व वनमाला किरीट कुंडले इत्यादि दिव्य विभूषणें यानी विभूषित असे ते रूप आहे. **(क) रू.ठे.** या ३२व्या दोह्याच्या अंगभूत फक्त दोनच चौपाया आहेत. **(ख) हरिरूप** शब्द वापरून चारी कल्पांतील कथावक्त्यांच्या भावनांचा समन्वय करून ठेवला आहे. येथे आयुधांच उल्लेख न करण्यांत तोच हेतु आहे. द्विभुज रामरूप, चतुर्भुज विष्णुरूप किंवा चतुर्भुज नारायणरूप समजतां येईल 'निज आयुध भुजचारी' (१/१९२छं. टी. पहा).

हिं.छं. ***। जय राम रूप अनूप निर्गुन सगुन गुन प्रेरक सही ।***

॥ दससीस बाहु प्रचंड खंडन चंड सर मंडन मही ॥

। पाथोद गात सरोज मुख राजीव आयत लोचन ।

। नित नौमि रामु कृपाल बाहु बिसाल भवभय मोचनं ॥१॥

म.छं. ***। जय राम अनुपम रूप निर्गुण सगुण गुण-चालक खरे ।***

॥ दशशीस बाहुप्रचंड खंडण चंड शर, मंडण धरे॥

। पाथोद-गात्र, सरोज मुख, राजीव-आयत लोचनं।

॥ नित नौमि राम कृपाल बाहु विशाल भवभयमोचनं ॥१॥

अर्थ - राम आपला जय असो; आपले रूप अनुपम असून आपण निर्गुण व सगुणही आहांत आणि आपणच खरे गुणांचे चालक-प्रेरक आहांत. दशशीर्षाच्या प्रचंड शिरांचे व बाहूंचे खंडण करण्यासाठी (हातांत) चंड बाण (व धनुष्य) धारण करणाऱ्या, भूमीचे विभूषण असलेल्या, पाण्याने भरलेल्या मेघासारखे (श्याम) शरीर, कमळा सारखे मुख, लाल कमलासारखे विशाल नेत्र व विशाल बाहू असलेल्या, भवभयांतून सोडविणाऱ्या कृपालु रामा! मी आपणांस नित्य नमस्कार करतो।।छं.१।।

टीका. पहिला चरण -१ **अनुपम रूप** - **'निरूपम न उपमा आन, रामचि राम सम वदती श्रुति'** (७/९२/छं.) निर्गुण = निर्गुण निराकार ब्रह्म, सगुण निराकार परमेश्वर, रामच आहेत; प्रस्तावनेत **'त्रिविधरामरूप'** (पृ.३५० पहा.) जेथे या भासमान विश्वांत त्या एका शिवाय दुसरे काहीच नाही तेथे सगुण निर्गुण हा भेद तरी कोठला? (क) **गुणचालक** - गुणानां प्रेरणा देणारे. गुण = इंद्रिये, गुण = विषय, म्हणजेच पंचभूते आणि त्रिगुण यांचे सर्व कार्य हे सर्व माया आहे. म्हणजेच माया व मायाकार्य गुण शब्द वाच्य आहे. या सर्वांचा प्रेरक ईश्वर आहे. 'माया प्रेरक शीव' (३/१५). तेच रघुनायक राम आहेत.

चरण २रा - दशशीस बाहु प्रचंड ... मंडण धरे. रघुवीराने अ ले 'राम' नाम पणास लाऊन नुकतीच जटायूसमक्ष प्रतिज्ञा केली आहे. प्रभूनी प्रति केले की ती सिद्धीस

गेल्यासारखीच असते हे येथे भाविक अलंकाराने सुचविले. दशशीर्ष आणि बाहू यांचे छेदन असा अर्थ घेणेच योग्य आहे. **'दशशीस बिनाशन बीसभुजा'** (७/१४/२) **(क)** दहा शिरें व वीस बाहू प्रचंड आहेत, पण बाण चंड आहेत, प्रचंड नाहीत असे असले तरि या बाणांत प्रचंड शिरांचे व बाहूंचे खंडन छेदन करण्याचे सामर्थ्य आहे. विषमयुद्ध करावे लागणार हे सुचविले. 'रावण रथी विरथ रघुवीर' इत्यादिप्रकारे सर्वच बाबतीत विषमता पुढे दिसतेच. **(ख) मंडण धरे.** धरेला - पृथ्वीला मंडण, भूषण. आधी रावण विनाश सुचविला व मग महिमंडण म्हटले. रावणवधानंतर राज्याभिषेक झाल्यावर **'दशशीस बिनाशन बीस भुजा'** असे आधी म्हटले व नंतरच **'महिमंडलमंडन चारुतरं'** (७/१४/३) असे शंकरानी म्हटले. भगवान राम जसे धरामंडण - महिमंडलमंडन आहेत तसेच. 'तो महिमंडित पंडित दाता ॥ रामचरणि मन ज्याचे रत तो' (७/१२७/१-२) म्हणजे देव = भक्त.

चरण ३-४ (१) पाथोद गात्र - पाथःद = जलद, वारिद, नीलनीरधर, **आयत** विशाला, कर्णान्तायतलोचन, कानांपर्यंत पोचलेले, पुष्कर - कमलासारखे विशाल व प्रसन्न नेत्र असलेले = राजीवायतलोचन (मं.श्लो. २). **(क) भवभयमोचनं** - निर्गुण रूप स्वतः निष्क्रिय असल्यामुळे भवभयांतून सोडवूं शकत नाही. सगुणनिराकर ईश्वर सर्वांच्या हृदयांत असून सर्व जीव दुःखी असतात म्हणून प्रथम त्या दोन - रूपांचा उल्लेख केला, पण तेच ब्रह्म, तोच ईश्वर सगुण साकाररूप झाला म्हणजे भवभयमोचक होतो हे नंतर सांगितले. पहिल्या व दुसऱ्या चरणांत ऐश्वर्य प्रताप यांचे वर्णन करून तिसऱ्या व चौथ्या चरणांत मुख्यतः सगुण साकार रूपाचे वर्णन केले व हे रूपच कृपा करून भवभयातून सुटका करते असे सांगितले.

रू.ठे. पहिल्या चरणांत राम = **नाम, निर्गुणरूप, सगुणरूप, गुण,** गुणचालक खरे याने **महिमा** अशा पांच गोष्टी सांगितल्या. पुढील तीन चरणांत नाम - राम, गुण = कृपाल, मंडणधरे **सगुणरूप - पाथोद** गात्र, सरोजमुख इ. **महिमा** - दशशीस बाहु प्रचंड खंडण, भवभय मोचन. या पाच गोष्टींचा उल्लेख पुढील सर्व छंदांत बहुधा केलेला सापडेल.

हि.छं. *। बलमप्रमेयमनादिमजमव्यक्तमेकमगोचरं ।*
॥ गोविंद गोपर द्वंद्व हर बिज्ञान घन धरणीधरं ॥
। जे राम मंत्र जपत संत अनंत जन मन रंजनं ।
॥ नित नौमि राम अकाम प्रिय कामादि खल दल गंजनं ॥२॥

म.छं. *। बलमप्रमेयमनादिमजमव्यक्तमेकमगोचरं ।*
॥ गोविंद गोपर द्वंद्वहर विज्ञानघन धरणीधरं ॥
। जे राममंत्र जपति संत अनंत जनमन रंजनं ।
॥ नित नौमि राम अकाम - प्रिय कामादि-खलदलगंजनं ॥२॥

पदच्छेद - बलं अप्रमेयं, अनादिं, अजं, अव्यक्तं, एकं, अगोचरं,

अर्थ - आपले बल प्रमाणातीत (अप्रमेय, अपरिमित) आहे आपण अनादि, अज (जन्मरहित), अव्यक्त, एक, अगोचर, वेदान्तवेद्य (गो. विन्द), इंद्रियातीत, (सुख दुःख, लाभहानि, जन्ममरण इ.) द्वंद्वाचा नाश करणारे, केवळ विज्ञानघनस्वरूप, व पृथ्वीला धारण करणारे आहांत. जे राममंत्र जपतात अशा अनंत संतांच्या व दासांच्या मनाला आनंद देणारे अनंत आपण असून आपल्याला अकाम सेवक प्रिय आहेत आणि कामादि खलांच्या समुदायाचा विनाश करणारे आपण आहांत. हे राम! मी आपल्याला नित्य नमस्कार करतो ।।छं.२।।

टीका. (१) पहिल्या दोन चरणांत मुख्यतः निर्गुण (ब्रह्म) व ईश्वर यांच्या स्वरूपाचे वर्णन आहे. अप्रमेय बल, धरणीधरं व द्वंद्वहर ही विशेषणे ईश्वर व रघुपति या दोघानांही लागू आहेत. ब्रह्म व ईश्वर अनादि, अज, अनंत, एक, अव्यक्त व्यक्त न दिसणारे अप्रत्यक्ष, मन बुद्धीनी सुद्धां जाणता न येणारी अतर्क्य आहेत, अगोचर = इंद्रियांचा विषय नसलेले, इंद्रियानी जाणतां न येणारे आहेत, कारण गोतीत = इंद्रियातीत आहेत, इंद्रिये तेथपर्यंत जाऊं शकत नाहीत, पण गोविन्द आहेत. गो = वेद. त्यांच्या योगाने जाणतां येण्यासारखे आहेत. त्यांच्याशी तादात्म्य पावणे म्हणजेच ते ब्रह्म जाणणे. असे जे ब्रह्म ते केवळ सच्चिदानंदन, ज्ञप्तिमात्र म्हणजेच विज्ञानघन आहे. (**क**) ईश्वर व सगुण साकाररूप द्वंद्वहरण करतात. सुखदुःख, लाभहानि रागद्वेष, हर्षविषाद, इ. परस्परविरोधी जोड्या म्हणजे द्वंद्वे होत. मोहनाश झाल्याशिवाय द्वंद्वनाश नाही म्हणून **मोहविनाशकत्व सुचविले. धरणीधर** - पृथ्वीचे धारण पोषण संरक्षण करणारे म्हणजेच धर्मसेतुसंरक्षक. धर्मसंस्थापक. धर्मानेच धारण केले जाते, धर्मच धारण करतो. 'धारणाद्धर्ममित्याहुः धर्मो धारयते प्रजाः' म्हणजे येथे **'धर्मसंस्थापनार्थाय'** हे सुचविले व मागल्या छंदांत रावणविनाशाने **'विनाशायच दुष्कृताम्'** सुचविले आहे. **'परित्राणाय साधूनां'** पुढल्या दोन चरणांत सुचविले आहे. म्हणजेच निर्गुण ब्रह्म किंवा, ईश्वर सगुणसाकाररूप कां झाले हे सुचविले, **अवतारहेतु सुचविला.** विज्ञानघन = सच्चिदानंद घन हे स्वरूपलक्षण सुचविले व सगुणसाकार सुद्धा सच्चिदानंदघन रूपच आहे हे सांगितले 'विशुद्धबोधविग्रहं' असे अत्रि म्हणाले, **'चिदानंदमय अपली काया। बिगत बिकार'** असे वाल्मीकी म्हणाले.

(२) **जे राममंत्र जपति संत** - येथे रामनामाचा महिमा सांगण्यास प्रारंभ केला 'राम' मंत्र जपाने संत बनतात. प्रथम नामजपाने जापक अकाम, कामनारहित होतो. अकाम होऊनही राममंत्र जपत राहिला म्हणजे रामाला प्रिय होतो कारण राम **अकामप्रिय** आहेत. **'अकामिनां स्वधामदं'** राम आहेत असे अत्रि म्हणाले आहेत. राम त्या अकाम नामजापकाच्या कामादिशत्रूंचा उपद्रव त्याला होऊ देत नाहीत. कारण ते कामादिखल दलाना गांजणारे आहेत. अशा रीतीने नाम जापक संत होतो. अशा सेवकांच्या मनाला राम आनंद देतात म्हणजेच आपले धाम देतात. हा जटायूचा अनुभव!

(३) या छंदात पांच गोष्टींचा उल्लेख आहे - **नाम** - राम, राममंत्र, **निर्गुणरूप** - अजं, एकं, अनादि, विज्ञानघनं इ. **सगुणरूप** - नित नौमि **गुण** = अप्रमेयबल, अकामप्रिय, जनमनरंजनं इ. **महिमा** -धरणीधरं, कामादिखलदलगंजनं इ. या दोन छंदांत मिळून 'राम' शब्द चार वेळा आला आहे हे लक्षांत ठेवावे.

हिं.छं. ***। जेहि श्रुति निरंजन ब्रह्म व्यापक बिरज अज कहि गावही ।***
॥ करि ध्यान ग्यान बिराग जोग अनेक, मुनि जेहि पावही ॥
। सो प्रगट करुनाकंद सोभावृंद अग जग मोहई ॥
॥ मम हृदय पंकज भृंग अंग अनंग बहु छबि सोहई ॥३॥

म.छं. ***। ज्या श्रुति निरंजन बिरज अज ही ब्रह्म विभु वाखाणती ।***
॥ जे ध्यान विरती ज्ञान - योगानेकि कधि मुनि पावती ॥
। ते प्रगट करुणाकंद शोभावृंद अगजग मोहती ।
॥ मम हृदय-पंकज-भृंग, अंगि अनंग बहु छबि शोभती ॥३॥

अर्थ - ज्याचे वर्णन श्रुति निरंजन, गुणातीत (विरज), अज, ब्रह्म, विभु (व्यापक) इत्यादि प्रकारे करतात व ज्याची प्राप्ति ध्यान, ज्ञान, वैराग्य, योग, इ. अनेक साधनानी कधी तरि मुनींना होते तेच ब्रह्म करुणारुपी जलाची (कं=जळ) वृष्टि करणारे, लावण्यनिधान (शोभावृंद) रूपाने प्रगट होऊन सर्व चराचराला मोहित करीत आहेत व माझ्या हृदयरूपी कमळांत भृंगाप्रमाणे विराजमान होणाऱ्या त्यांच्या प्रत्येक अंगाच्या ठिकाणी अनेक अनंगाचे सौंदर्य शोभत आहे॥छं.३॥

टीका.(१) **निरंजन** - अंजन रहित, रागद्वेषादि सर्व दोष, मल, इ. नसलेले, शुद्ध, निर्मल, **बिरज** - रजतम सत्व हे गुण ज्यांत नाहीत असे = गुणातीत विभु = व्यापक, असे जे ज्याला ब्रह्म म्हणतात, त्याचे वर्णन येथे केले, ब्रह्म हे त्याचे नाव आहे असे म्हणतां येईल **(क) जे ध्यान विरती ज्ञान ... पावती** यांत निर्गुणाचा महिमा व त्याच्या प्राप्तीचा मार्ग सांगितला. व तो अनेक साधनांवर अवलंबून आहे, व त्याची प्राप्ति कठिण आहे हे सुचविले. हिंदींतील अनेक हा शब्द मुनींकडे घ्यावा असा सहज मोह होतो, पण मानसांतील वचनाशी विरोध येतो. **'अति दुर्लभ कैवल्यपरमपद' 'ज्ञान अगम्य हि विघ्ने पार न । साधन कठिण मना आधार ना॥ करत कष्ट जरि मिळे कुणाला॥'** (७/४५/३-४) असे रामच म्हणाले आहेत. अशीच आणखी पुष्कळ वचने आहेत. **(ख) विरती** = विराग, योग व ज्ञान यांचे विवरण रामगीतेत पहावे. **ध्यान = 'सोऽहं ब्रह्माहमस्मीति चिंतने ध्यानमुच्यते'** 'सः अहं अस्मि' असे जे सतत चिंतन त्याचे नांव ध्यान. येथे निर्गुणाच्या साक्षात्काराचे साधन आहे, म्हणून ध्यान' चा हाच अर्थ करणे भाग आहे **'सोऽहमस्ति ही वृत्ति अखंड'** ठेवणे. अनेक = अनेक साधने. शमदमादि षट्संपत्ति, व अमानित्वादि वीसलक्षणे पाहिजेत. (१५/७ टी. पहा). इतके सर्व साधन

कष्ट करून सुद्धां ब्रह्मप्राप्ति होईलच असे नाही कारण 'गुरुविण नोहे ज्ञान' (७/९७ रा). सद्गुरुनी कृपा करून दिले तरच ज्ञान प्राप्त होते.

(२) **ते प्रगट करुणाकंद... मोहती.** जे ब्रह्म अप्रगट, अदृश्य, अति अगम्य असे आहे तेच करुणाकंद, शोभावृंद रूपाने प्रगट झाले आहे. **(क) करुणाकंद** - कृपा वारिधर राम खरारी' **कंद** = जलद, कं जलं. द देणारा. भक्तजनांवर करुणेची वृष्टि करण्यासाठी प्रगट झाले तेच राम रघुपति **(ख) शोभावृंद** = शोभासमूह सर्व प्रकारची शोभा जिथे एकत्र झाली आहे असे = **'शोभाधाम, राम तो नामां'** (२२/६) शूर्पणखा म्हणाली आहे. **(ग) अग** = स्थावर **जग** = जंगम. चर, या शोभाधामाला पाहून सर्व स्थावर जंगम = चराचर मोहित होतात. 'देखतरूप चराचर मोहत'

(३) **मम हृदय पंकज भृंग** - भृंग शब्दाने सुचविले की असे जे प्रभु रघुपति ते भृंगा प्रमाणे माझ्या हृदयांत येऊन बसतात पण मधुपासारखे स्थिर रहात नाहीत, उडून जातात. पुन: पुन्हां म्हणूनच पुढील छंदांत स्थिर, चिर राहाण्याविषयी प्रार्थना करीत आहेत. (क) **अंगि अनंग बहु छवि** = अंगि बहु अनंग छवि. **'ओबाळ प्रत्यंगि तरि कोटि कोटिशत काम'** (१/२२०) **(ख)** या छंदात पांच गोष्टी **नाम** = ब्रह्म हे निर्गुणाचे व्यावहारिक नाम. **निर्गुण रूप** - निरंजन, अज विरज विभु इ. **सगुणरूप** = शोभावृंद **गुण** = करुणाकंद **महिमा** अगजग मोहती.

हि.छं. । *जो अगम सुगम सुभाव निर्मल असम सम सीतल सदा ।*
॥ पस्यंति जं जोगी जतन करि करत मन गो बस सदा ॥
। सो राम रमा निवास संतत दास बस त्रिभुवन धनी ।
॥ मम उर बसउ सो समन संसृति जासु कीरति पावनी ॥४॥

छं. *। जो अगम सुगम हि सहज निर्मल असम सम शीतल सदा ।*
॥ बघती जया योगी सुयत्ने करित मन गो वश सदा ॥
। तो राम रमानिवास संतत दास-वश त्रिभुवन धनी ।
॥ मम वसतु हृदि तो शमन संसृति कीर्ति ज्याची पावनी ॥४॥

अर्थ - जो अगम्य ही आहे व सुगम ही आहे, सहज निर्मल आहे, विषम आणि सम आहे, व सदा शीतल आहे. योगी मन व इंद्रिये यानां सदा वश करून ठेऊन याला पाहतात (अनुभवतात) तोच त्रिभुवनांचा स्वामी राम, रमानिवास, आपल्या दासांना निरंतर वश होऊन राहतो व ज्याची पावन कीर्ति संसृतीचे शमन करते तो माझ्या हृदयांत निवास करो।।छंद४।।

टीका.(१) अगम सुगम आणि असम सम - या विषयी बरीच चर्चा पूर्वी २/२१६/२-७ च्या टीकेंत केलेली पहावी. निर्गुण किंवा सगुण यांच्या ठिकाणी वैषम्य नाही. पक्षी आकाशांत सहज उडू शकतात, मासे पाण्यांत बुडून राहू शकतात, पण मनुष्यास

या गोष्टी अगम्य आहेत. आकाश किंवा पाणी यांच्या ठिकाणी वैषम्य नाही पण साधकांच्या भावना व अधिकार यांत वैषम्य आहे. 'ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम्' हे या भासमान विषमतेचे कारण आहे. मागल्या छंदाच्या दुसऱ्या चरणांत 'जे ध्यान विरती ज्ञान...' या शब्दानी सुगम कोणास हे सांगितले आहे, त्याचेच आणखी स्पष्टीकरण येथे पुढील चरणांत केले आहे. (क) निर्गुण व सगुण ही दोन्ही रूपे सुगम अगम, आणि विषम सम आहेत. ही **'अति दुर्लभ कैवल्य परम पद'** (७/११९/४) **'निर्गुण रूप सुलभ अति'** (७/७३) **'सगुण न जानति कोपि'** (७/७३) याने सगुणाचे अगम्यत्व सांगितले आहे व सगुण सुलभ सोपे हे तर ठायी ठायी सांगितले आहे. वरील वचनांची टीका पहावी. मध्यान्ह काळी आम्ही सूर्यावर थुंकलो की ती थुंकी आमच्या तोंडावर उडणारच.

(२) **बघती जया योगी** ... सदा हा चरण निर्गुण व सगुण या दोघांविषयी आहे. मन व इंद्रिये सदा सर्वकाळ वश ठेवल्या शिवाय निर्गुण साक्षात्कार होणार नाही. 'यःतु. अविज्ञानवान् भवति अमनस्कः **सदा** अशुचिः न सतत्पदमाप्नोति न सभूयोऽभिजायते' (कठ ३/८०) असे केल्याशिवाय सगुणाचे दर्शन हृदयांत सुद्धां होणार नाही. सगुणाच्या ध्यानांत मन व इंद्रिये शीघ्र रमतात पण निर्गुणांत **'साधन कठिन मना आधार न'** हा एक मोठा फरक आहे **शिवाय निर्गुण निष्क्रिय असल्याने कृपा करूं शकत नाही. सगुण रूप कृपा करून मन व इंद्रिये वश करण्यास मदत करते.** मन कसे वश करावयाचे याचा थोडा विस्तार ४/१० छंदात केला आहे. मन व इंद्रिये सदा सर्वकाळ वश ठेवल्याशिवाय निर्गुणाचे किंवा सगुणाचे ध्यान सुद्धां नीट करतां येत नाही मग साक्षात्कार = बघणे, तर अगदींच अशक्य.

(३) **वि.ल.ठे.** पहिल्या व दुसऱ्या चरणांच्या शेवटी **'सदा सदा'** असे शब्द आहेत. अर्थ भिन्न नसल्याने साहित्यिक याला पुनरुक्ति दोष म्हणतील व कदाचित 'यदा' असा पाठभेद निर्माण करून अनर्थ करतील. कारण त्यामुळे अति व्याप्ति दोष उत्पन्न होऊन असत्य सिद्धांत सांगितला जाईल. सदा शब्द नसल्यास अर्थ असा होईल की मनरूपी अति चंचल व वेगवान अश्वाला रात्रंदिवस विषय कुरणांत मोकाट सोडावा, दिवसभर धनदारादि विषयांचे चिंतन करावे, व इंद्रिये श्वाना प्रमाणे विषयांत रमवावी आणि एक क्षणभर मन व इंद्रिये वश केली की निर्गुण किंवा सगुण साक्षात्कार होईल. पण श्रुति माउली म्हणते अशाने भागणार नाही. मागील परिच्छेदांतील कठश्रुति ३/८ पहा. 'यः तु अविज्ञानवान् भवति अमनस्कः सदा अशुचिः।न स तत्पदमाप्नोति संसारं चाधिगच्छति' (क.ठ. ३/७) श्रुतीत सदा शब्दच आहे. **दुसऱ्या चरणांत 'सदा' शब्द वापरल्यानेच कवीच्या स्वानुभूतियुक्त वक्तेची साक्ष पटते.** 'तत् चिंतनं तत्कथनं 'इत्यादि प्रकारे मन व इंद्रिये यानां सतत निर्गुण किंवा सगुण चिंतनादिकांत जो कोणी दीर्घकाळ रमवील व विराग ध्यान योग यांचा अभ्यास करील त्यालाच साक्षात्कार

होण्याची शक्यता आहे. येथे **निदिध्यासन व अपर विराग यांची आवश्यकता दाखविली.** दोन्ही चरणांतील अंत्य यमकांत एकाच अर्थाने एकच (तोच) शब्द वापरल्याचे **हे एकच एक उदाहरण मानसांत आहे.** शब्द सौंदर्यापेक्षां अर्थ सौंदर्य श्रेष्ठ व त्यापेक्षां भाव, ध्वनि-सौंदर्य श्रेष्ठ म्हणून हा काव्य दोष नसून हे काव्य भूषण आहे. **(क)** तिसऱ्या छंदाचे पहिले दोन चरण व या छंदाचे पहिले दोन चरण यांत स्वतःच्या कर्तृत्वाने साधनाच्या बळावर निर्गुण सगुणाच्या प्राप्तीचा मार्ग सांगून तो फार दुष्कर आहे हे दाखविले. तोच परमात्मा सुलभ, सुगम कसा व कोणाला हे आतां सांगतात. दुसऱ्या छंदाच्या शेवटच्या दोन चरणांत नामजपाने सुलभता दाखविली.

(४) तो राम रमानिवास संतत दासवश - जे ब्रह्म किंवा जो ईश्वर वर सांगितल्या प्रमाणे अति दुर्गम आहे तोच दासानां वश होऊन राहतो हे सार येथे सांगितले. **हा जटायूचा स्वतःचा अनुभवच तो दुसऱ्या छंदा पासून प्रत्येक छंदाच्या उत्तरार्धात सांगत आहे.** दासानां वश झालेला असतो म्हणून तो करुणाकंद प्रगट होतो. २/२०९ पहा दासांचे मन व इंद्रिये चोरून घेतो व त्यांस साधनांचे कष्ट करावे लागत नाहीत. दास कोण हे 'जे राममंत्र जपति' याने (छं.२) सुचविले' आहे. **'विश्वासयुत सब आस सांडुनि दास तब होती खरे।** तव जपुनि नामा (श्रमविना भव तरति त्या स्मरतों हरे) (७/१३/३) **'म्हणवि दास मम नर आशा करि। वदा कुठे विश्वास खरा तरि'** (७/४६/३) या दोन वचनांच्या समन्वयाने दास शब्दाची निर्दोष व्याख्या केली आहे. **भगवंतावर पूरा भरंवसा ठेऊन इतर सर्वांची आशा भरवंसा सोडून, मोक्षाची सुद्धां आशा न धरता, व इतर कोणत्याही साधनांची आशा न धरतां 'जे राममंत्र जपति' ते दास.** याना भगवान वश होतात. नामाचा भरंवसा धरण्याचे कारण नाम आणि नामी यांत अभेद आहे.

(५) मम हृदिं तो... पावनी - ज्याची कीर्ति पावनी - पावन असून, इतरांस पावन करणारी आहे व जी संसृति - शमन आहे = जन्ममरणपरंपरेचे शमन करणारी आहे, तो स्वतः किती पावन असेल व तो ज्या हृदयांत निवास करील त्याला संसृतीचा वारा तरि लागेल काय ? म्हणून जटायू विनवितो की असा जो प्रगट झालेला परमात्मा, ज्याच्या नामाचा व कीर्तीचा (चरित्राचा) असा प्रभाव आहे व ज्याच्या रूपाचे, गुणांचे व प्रभावाचे वर्णन या चार छंदांच्या उत्तरार्धात केले तो माझ्या हृदयांत संतत निवास करो. हृदय कमलांत स्थिर, चिर राहो. सध्यां भृंगासारखा येऊन जाऊन, घिरट्या घालीत आहे, पण तेवढ्याने समाधान होत नाही. **ही जटायूची इच्छा जाणूनच प्रभूनी त्याला सगुण सायुज्य किंवा निर्गुण सायुज्य दिले नाही.** (क) या छंदात ही पांच गोष्टी आहेत. **नाम** - राम **निर्गुणरूप** जो अगम सुगम हि सहज निर्मल इ. **सगुणरूप** - रमानिवास, हृदिंवसतु **गुण** - दासवश **महिमा** - पावनकीर्ति, संसृतिशमन, त्रिभुवन धनी. **सूचना** - प्रत्येक छंदातील उत्तरार्धातील वर्णन एकत्र केल्यास मुख्यतः सगुणाचे

वर्णन एकत्र सापडेल व पूर्वार्धातील वर्णन एकत्र केल्यास निर्गुणाचे वर्णन एकत्र सापडेल, थोडी देवघेव करावी लागेलच.

हिं.दो. । अबिरल भगति मागि बर गीध गयउ हरि धाम ॥

॥ तेहि की क्रिया जथोचित निज कर कीन्ही राम ॥३२॥

म.दो. । मागुनि अविरल भक्ति वर गृध्र गाठि हरि धाम ॥

॥ त्याची क्रिया यथोचित स्वकरे करिती राम ॥३२॥

अर्थ - अबिरल भक्ति वर मागून जटायू (हरिरूपाने) हरिधामास गेला. (त्याने हरिधाम गाठले). नंतर रामचंद्रानी आपल्या हातानी त्याची क्रिया योग्य रीतीने केली॥३२॥

टीका. - (१) त्याने न मागतां प्रभूनी सरूपतां मुक्ति दिली; **पण भक्ति मागावी लागली.** ज्याला ज्या गोष्टीची अत्यंत रुचि - आवड-नाही त्याला ती दिली असतां तिची किंमत रहात नाही, अवहेलना होते. जो मोक्ष सुद्धां न मागतां भक्ति मागतो त्या दासाला प्रभु भक्ति देतात. न मागतां देणे अपवादरूपानेच दिसते फक्त त्या एका नावाड्यालाच न मागतां मिळाली आहे. जटायु पितृस्थानी असल्याने 'तथास्तु' नाही.

(२) **त्याची क्रिया यथोचित करिती** - वा.रा.सर्ग ६८/२६-३७ पहावे. लक्ष्मणाकडून काष्ठे आणवून, चिता रचून, मंथनाने अग्नि निर्माण केला व त्याचा दहनविधि पितृदेहदहनविधी प्रमाणे केला. दहन झाल्यानंतर दोघानी नदींत स्नान केले व उदकदान केले. नंतर मोठमोठ्या रोही हरिणानां मारून त्या मांसाचे पिंड करून, भूमीवर दर्भ पसरून पिंडदान केले. प्रेताला उत्तमलोक प्राप्त होण्यासाठी जे मंत्र म्हणावयाचे असतात ते सर्व रघुवीराने प्रेमाने म्हटले. गीतावली ३/१६ पद पहावे.

"पितु ज्यो गीध क्रिया करि रघुपति अपने धाम पठायो ।
ऐसो प्रभु बिसारि तुलसी सठ! तूं चाहत सुख पायो॥ (गीता. ३/१६/४)

जटायुकृत-स्तुति - हस्तनक्षत्र (तेरावी स्तुति)

(१) **अनुक्रम** - ही स्तुति तेरावी आहे. तेरावे नक्षत्र हस्त आहे.

(२) **नामसाम्य** - नक्षत्राचे नांव हस्त = हात, कर आहे. मरणासमयी ज्याच्या मस्तकावर प्रभूनी आपला हस्त ठेवला, तो मेल्यावर त्याचे दहन स्वहस्ताने केले व ज्याची उत्तर क्रिया प्रभूनी आपल्या हातानी करून स्वहस्ते उदकदान व पिंडदान केले त्याने केलेल्या स्तुतिला हस्त हे नांव अत्यंत सार्थ नाही काय?

(३) **तारेसंख्यासाम्य** - हस्तनक्षत्रांत पांच तारे आहेत तसे या स्तुतींत निर्गुणरूप, निर्गुणाचा व सगुणाचा महिमा-प्रताप सगुणरूप, नाम व गुण हे पांच तारे आहेत. व ते वारंवार चमकत आहेत हे प्रत्येक छंदाच्या टीकेत दाखविले आहे. (काही

ज्योतिष ग्रंथांत सहा तारे असल्याचा उल्लेख सापडतो पण दृष्टीला प्रत्यक्ष पांचच दिसतात. निर्गुणाचा महिमा व सगुणाचा महिमा असे दोन विभाग पाडल्यास सहा घेतां येतील).

(४) **आकार साम्य** - माणसाच्या हाताची पांच बोटे पसरली असतां जसा आकार दिसतो तसा आहे. नक्षत्राचा आकार (किंवा रूप) त्यांतील ताऱ्यांनीच बनलेला असतो. तसा स्तुतिनक्षत्रांचा आकार स्तुतींतील **ताऱ्यांनीच बनलेला दाखविला असला पाहिजे.** हांत हस्त आहे रामाचा म्हणून तारे व त्यानी होणारा आकार यांचा संबंध रामाशीच हवा. हाताचा आकार एक आंगठा व चार अंगुली (बोटे) यानी बनतो. **(क) आंगठा** - एकच असतो तसे निर्गुण रूप एकच आहे व ते स्तुतींत अगदीं प्रत्येक पहिल्या चरणांत आहे. **(ख) महिमा** - प्रताप - प्रभाव - याने शत्रूनां धाक पडतो. धाक दाखविण्यास तर्जनी वापरतात म्हणून **तर्जनी** आंगठ्या जवळचे बोट = महिमा, प्रताप, **(ग)** हा महिमा ज्याचा ते येथे महत्त्वाचे आहे, म्हणजे मधले बोट; सगळ्यात पुढे आलेले असते ते = **सगुणरूप. (घ)** मूळचा अनाम पण सगुण झाल्यामुळे त्याला नाम प्राप्त झाले, त्याचा संबंध सगुण रूपाशींच असतो. तशी **अनामिका,** करंगळी जवळचे बोट = नाम, राम **(ङ)** नामाप्रमाणे गुण असले तर त्या नामाची सार्थकता, नामाचा संबंध गुणांशी असतो तसा करंगळीचा व अनामिकेचा निकट संबंध आहे म्हणून **कनिष्ठिका = गुण.** चार बोटे एकाच जातीची असतात व हात पसरल्यावर त्यांच्यांत फार अंतर नसते. या प्रत्येक बोटाला तीन तीन पेरें असतात, पण आंगठ्याला दोनच असतात. या चार बोटांचा जसा निकट संबंध आहे तसाच महिमा, सगुणरूप, नाम व गुण यांचा आहे. हात पसरून ताठ केला की आंगठा यांच्यापासून अगदीं सुटा निराळाच! तसेच ब्रह्म ही. या प्रमाणे हे रूपक आणखी पुष्कळ वाढवितां येईल.

(५) **देवता साम्य** - हस्तनक्षत्राची देवता रवि आहे. राम 'रघुवंश वनजवनभानु' आहेत. रामचंद्रास अनेक ठिकाणी रवि म्हटले आहे. या रवीने आपला हस्त जटायूच्या डोक्यावर ठेवला म्हणूनच हे हस्तनक्षत्र उदयास आले, म्हणून देवता साम्य आहेच.

(६) **फलश्रुति साम्य** - 'कामकोप कलि कलुष करिगणां। केसरि शावक दास मनवना' (१/३२/७) ही फलश्रुति आहे. कामादिखलदलगंजनं, व द्वंद्वहर = 'काम कोप कलि:.. करिगणां केसरिशावक' दास मनवना = वसतु मम हृदि, जनमनरंजनं, दासवश, हृदयपंकज भृंग, हे हस्तनक्षत्र साम्य इतके सुंदर व सर्वांगपूर्ण मुद्दाम रचना केल्याशिवाय जमेल काय?

सूचना - पं. विजयानंदजी त्रिपाठी - मानसप्रसंग ग्रंथात १. रामकृपालास नमन, २. अकामनियास नमन, ३. भृंग बनणे, ४. अविरल भक्ति मागणे, ५. त्याची क्रिया केली. या पांच गोष्टीनां, क्रियानां पांच तारे मानतात. या स्तुतींत द्वंद्वहरण, मोहणे, शोधणे, इत्यादि पुष्कळच क्रिया आहेत त्यानां तारे कां मानावयाचे नाहीत? वरील

पांच क्रियांत तीन जटायूने केलेल्या व दोन क्रियांचा संबंधच रामाशी आहे व या पांच ताऱ्यांचा आकार हाता सारखा कसा होतो? याचा विचार वाचक करतीलच!

हिं. । कोमल चित अति दीन दयाला । कारन बिनु रघुनाथ कृपाला ॥१॥
। गीध अधम खग आमिष भोगी । गति दीन्ही जो जाचत जोगी ॥२॥
। सुनहु उमा ते लोग अभागी । हरि तजि होहिं बिषय अनुरागी ॥३॥

म. । कोमल मन अति दीन दयालू । कारण विण रघुनाथ कृपालू ॥१॥
। गृध्र अधम खग आमिष भोगी । गति दिधली जी याचिति योगी ॥२॥
। ऐक उमे ते लोक अभागी । त्यजुनि हरित विषयीं अनुरागी ॥३॥

अर्थ - रघुनाथ अति कोमल मनाचे व दीनांवर अति दया करणारे व कारणा शिवायच कृपा करणारे आहेत ॥१॥ गिधाड अधम पक्षी व मांसभक्षक असून त्याला अशी गति दिली की जिच्या साठी योगी याचना करीत असतात (पण त्यानां मिळत नाही)॥२॥ उमे! ऐक, जे लोक हरिला सोडून विषयांवर प्रेम करतात ते अभागी होत ॥३॥

टीका. चौ.१(१) **कोमल मन अति दीन दयालू** - मन, चित्त कोमल असले तरच दया येते, लोणी असेल तरच द्रवेल फत्तर कसा द्रवणार? पण 'निज परितापे द्रव नवनीता। द्रव परदुःखि सुपावन संता' (७/१२५/८) 'येइ दया कोमलमन संता' (२/९). पण रघुनाथ अति कोमल मनाचे असल्यामुळे त्यानां कोणी खरा दीन दुःखी दिसला की त्याची अतिदया येते. (क) **कारण विण कृपालू** भाव हा की त्यांच्या हृदयाला जो द्रव फुटतो त्यांच्या शान्तिसाठींच ते कृपा करतात. कोणावर उपकार करण्याच्या बुद्धीने किंवा उपकारांची फेड करण्यासाठी कृपा करतात असे नाही. उदाहरण जटायूचेच - सीताविरहशोकाने वेड्यासारखे झालेले असतां आणि जटायूच्या दुःख दैन्याचे कारण कळण्यापूर्वीच त्याची ती दुर्दशा पाहतांच इतके द्रवले की सीताहरण दुःख साफ विसरले व धावत येऊन त्याच्या डोक्यावर अत्यंत कृपेने हात ठेवला! त्याने काही उपकार केले ही कल्पना सुद्धां त्यावेळी शिवली नव्हती. विराधाला सुद्धां **'दुःखि बघुनि निजधामिं धाडला'** (७/७) ताटकेला सुद्धां **'निज पद दिधले दीन बघुन तरि'** (१/२०९/६) **'दीनबंधु हरि असे प्रभु कारण रहित दयाल'** (१/२११).

चौ.२-३(१) गिधाड पक्ष्यामधें अधम, मांसभक्षक, वं ते मांस सुद्धां कुजके नासके घाणेरडे पण त्याला योगीदुर्लभ गति दिली! त्याने न मागतां दिली. यावरून महेश या कथेचे सार उपदेशरूपाने उमेला सांगतात की अशा कारणरहित कृपालु प्रभूवर प्रेम न करता जे विषयांवर प्रेम करतात ते अभागी समजावे. **'नरतनुसम नहिं देह दुजावर'** **हे प्रकरण प्रस्तावनेत** (पृ.३६३) **पहावे.**

जटायु-क्रिया-प्रकरण समाप्त.

●●●

'कबंध-वध' प्रकरण (३३/४-३४/४)

हिं.। पुनि सीतहि खोजत द्वौ भाई । चले बिलोकत बन बहुताई ॥४॥
। संकुल लता बिटप घन कानन । बहु खग मृग तहँ गज पंचानन॥५॥
। आवत पंथ कबंध निपाता । तेहिं सब कही साप कै बाता ॥६॥
। दुरबासा मोहि दीन्ही सापा । प्रभु पद पेखि मिटा सो पापा ॥७॥

म. । मग सीते सोधित दो भ्राते । जाति विलोकित सघन वनातें ॥४॥
। लताविटप-संकुल घन कानन । बहु खग मृग वृक गज पंचानन ॥५॥
। येतां पंथि कबंधा वधला । सकल शापवार्ता तो वदला ॥६॥
। शाप मला दिधला दुर्वासे । अघ ते प्रभुपद-दर्शनि नासे ॥७॥

अर्थ - मग ते दोन भाऊ सीतेला सोधीत घनदाट अरण्य अवलोकन करीत चालले. ॥४॥ ते अरण्य लतावृक्षानी अगदीं घनदाट कोंदलेले होते व त्यांत पुष्कळ पशू पक्षी लांडगे, हत्ती व सिंह होते ॥५॥ मार्गांत (आड) आलेल्या कबंध राक्षासाला मारला तेव्हां त्याने शापाची सर्व हकीगत सांगितली ॥६॥ दुर्वास ऋषींनी मला शाप दिला होता, (आतां) ते पाप प्रभुचरणांच्या दर्शनाने नष्ट झाले॥७॥

टीका.चौ.४-५(१) **मग सीते सोधित दो भ्राते जाति** - मग म्हणजे जटायूची क्रिया उरकल्यावर रावणाने दक्षिण दिशेला आकाश मार्गाने नेली एवढाच सीतेचा शोध लागला आहे म्हणून घनदाट अरण्ये सोधीत चालले. (सर्वज्ञ असून, सर्वजाणत असून हे नाट्य करणे व अपार सोसणे सोपे नाही!)

बि.ल.ठे. येथे वा.रा. मधील (सर्ग ६९) **थोडा सारांश** देणे उपयुक्त होईल. गोदावरीतीरी जाऊन स्नान वगैरे करून दोघे पश्चिम दिशेला गेले. नंतर दक्षिणेस ज्या घोर अरण्यांत शिरले त्यांत पायवाटा सुद्धां नव्हत्या व त्यांत प्रवेश करणे सुद्धां कठिण होते. त्यावनांतून **पंचवटीपासून तीन कोस गेल्यावर त्यानी क्रौंचारण्यांत प्रवेश केला.** नंतर तीन कोस पूर्वेस जाऊन ते अरण्य ओलांडले तेव्हां मार्गांत **मातंगाश्रम** दिसला. तेथेहि घोर कानन होतेच. तेथे पाताळा सारखी खोल निरंतर काळोखाने व्यापलेली **एक मोठी दरी दिसली.** त्या दरी जवळच एक फार विकट, विशाल कराल देही, लांब पोटाची तीक्ष्ण दाढा असलेली राक्षसी दिसली. लक्ष्मणास पाहून 'चल आपण क्रीडा करूं' असे म्हणत तिने लक्ष्मणाला मिठी मारली. **तिचे नांव अयोमुखी** शूर्पणखेप्रमाणे तिने लक्ष्मणास प्रार्थना केली. लक्ष्मणाने तिचे स्तन; नाक व कान कापून टाकले.

ही कथा अ.रा. व भावार्थ रा. यांत नाही. प्रभु पंचवटीहून किष्किंधेकडे कोणत्या मार्गाने गेले हे ठरविण्यास पंचवटीच्या ८/१० कोसांच्या अंतरावर असलेली ही दरी

आधारभूत होईल. म्हणून मुद्दाम उल्लेख करून ठेवला. **आज ज्याला भंडार दरा असे म्हणतात ती ती अयोमुखीची दरीच असावी.** भंडारदरा नाशकाहून २० मैलांवरच आज प्रत्यक्ष आहे. **मरण होण्यापूर्वी ही दरी या डोळ्यांनी पाहिली होती!**

कबंध कथा

कबंध = धंड, रुंड, मस्तक नसलेला देह पण हा राक्षस केवळ धडही नव्हता. मस्तक नसलेला, पोटावर विशाल तोंड व तेथे एक भयानक नेत्र असलेला, मांड्या व पाय नसलेला, चार कोस लांबीच्या बाहूनी हत्ती, सिंह लांडगे इत्यादि पशूनां बसल्या जागेवरूनच पकडून जिवंत तोंडात टाकीत असलेला, एक अति भयानक कबंध नांवाचा राक्षस दिसला. (क) त्याच्या बाहूंत सापडूं नये म्हणून रामलक्ष्मण पुष्कळ दुरून जाऊं लागले, पण त्याने दोघांनां दोन बाहूनी धरून ओढून घेतले. तो तोंडवासून त्यानां तोडांत टाकण्यासाठी ओढू लागला. तेव्हां लक्ष्मण म्हणाले की याला हालतां चालतां येत नाही. अशा असहाय दुष्टालाही राजाने ठार मारणे बरे नाही. आपण याचा एकेक बाहु कापून टाकून आपली सुटका करून घेऊ. मग त्याचे ते योजनभर लांबीचे बाहू खांद्यापासून वृक्षाच्या विशाल शाखेसारखे दोघानी तोडले. त्याने रामलक्ष्मणांचा परिचय करून घेऊन आपला इतिहास सांगितला.

प्रथम माझे फार सुंदर रूप होते. एकदां घोर राक्षसाचे रूप घेऊन मी मुनीनां त्रास देऊं लागलो. स्थूलशिरा नांवाच्या महर्षीनी शाप दिला की आतां तुझे हे राक्षसरूपच राहील. मी फार विनवण्या केल्या तेव्हां अनुग्रह केला की रामलक्ष्मण तुझे बाहू तोडून ज्यावेळी वनांत जातील त्यावेळी तुला पूर्वीचे सुंदर रूप प्राप्त होईल. असे दीर्घायुष्य मिळाल्यामुळे मी गर्वाने इंद्रावर चाल केली. त्याने आपले वज्र मारतांच माझे डोके व कमरे पासूनचा खालचा सर्व भाग पोटांत शिरला व नुसत्या बाहू सह मधला भागच राहिला! मग इंद्राने यमाकडे नेल्यावर त्याने पोटावरच तोंड व हा एक डोळा दिला व सांगितले की तू बाहू पाहिजे तितके लांबवून वनांतून जाणाऱ्या येणाऱ्या प्राण्याना खाऊन रहा. रामलक्ष्मणांशिवाय इतर कोणी तुझे बाहू तोडू शकणार नाहीत. मी प्रथम **दनुपुत्र** होतो व माझे नांव ही **दनु** होते. सूर्यास्तापूर्वी मोठा खाडाकरून त्यांत मला जाळून टाका म्हणजे मग मी सीता व रावण यांची माहिती सांगेन. या देहांत ती स्मृति होऊं शकत नाही.

रामलक्ष्मणानी तसे करून त्यास अग्नि देतांच तो चितेंतून दिव्य देहाने बाहेर पडला, व त्याच्यासाठी विमान आले व त्यांत बसल्यावर त्याने सुग्रीवाकडे जाण्याचा मार्ग सांगितला व बोटाने दाखविला. वा.रा. ६९-७४ पहावेत. अध्यात्म रामायणांत अष्टवक्राच्या शापाची कथा आहे. येथे मानसांत दुर्वासांचा शाप व पूर्वी हा गंधर्व असल्याचा स्पष्ट उल्लेख आहे. **गी. ल. कोषांत - विश्वबसु नावांचा गंधर्व**

स्थूलशिरामुनींच्या शापाने कबंधासुर झाला होता असा उल्लेख आहे. वा.रा. स्थूलशिरा मुनींचा उल्लेख आहे, गंधर्वाचा उल्लेख नाही. (क) एक कथा वाचल्याचे स्मरते की पूर्वी हा गंधर्व होता. तो गात असतां संगीत कलाभिज्ञतेचे काहीच चिन्ह दुर्वासांच्या मुखावर दिसले नाही. तेव्हां तो त्यांस हासला -तेव्हां दुर्वासानी त्यास शाप दिला व तो राक्षस झाला पुढील कथा वा.रा. प्रमाणे आहे. (ही कथा आ.रा. वा अद्‌भूत रामायण यांत कदाचित असेल!).

हिं. । सुनु गंधर्ब कहउँ मैं तोही । मोहि न सोहाइ ब्रह्मकुल द्रोही ॥२८॥
हिं.दो.। मन क्रम बचन कपट तजि जो कर भूसुर सेव ॥
॥ मोहि समेत बिरंचि सिव बस ताके सब देव ॥३३॥
म. । श्रुणु गंधर्वा तुला सांगतो । ब्रह्मकुलद्रोहि न मज रुचतो ॥८॥
म.दो. । त्यजुनि कपट तनमनवचनि जो भूसुर सेवील ॥
॥ मी विधि शिव सुर सर्वही त्याला वश होतील ॥३३॥

अर्थ - हे गंधर्वा मी तुलां सांगतो ते ऐक - ब्रह्मकुळाचा द्रोह करणारा मला (मुळीच) आवडत नाही॥८॥ जो शरीराने (कृतीने) मनाने व वाणीने कपट सोडून ब्राह्मणांची सेवा करील त्याला मी (स्वतः) ब्रह्मदेव, शंकर व सगळे देव वश होतील ।।दो.३३॥

टीका. (१) **ब्रह्मकुलद्रोहि न मज रुचतो** - हे रघुनाथ म्हणत नसून भगवान म्हणत आहेत, हे दोह्यावरून स्पष्ट दिसते. ब्रह्मकुल = ब्राह्मण जात हा अर्थ दोह्यानंतरच्या चौपायांवरून स्पष्ट होतो. **'प्रथम बिप्रपदिं परमा प्रीती'** (टी.प.) **'बंश कि उरे द्विजाहित करता'** (७/११२/३) विप्रद्रोह = ब्राह्मणद्रोह करणारास रामकथा श्रवण करण्याचा सुद्धा अधिकार नाही (७/१२८/५पहा). **'पुण्य एक जगिं, समान आन ना। तनमनवचनि बिप्रपद्पूजन'** (७/४५/७).

दो. (१) तनमनवचनि हे शब्द दोन्हींकडे घेणे जरूर आहे. ब्राह्मणाची निष्कपटपणे सेवा करणारा भगवंतास आवडतो. त्याच्याशी द्रोह = वैर, विरोध करणारा भगवंताला आवडत नाही. विरोध करणारे स्वर्गांतले गंधर्वादि देवयोनींतले आसोत की ब्राह्मण वगैरे कोणी मनुष्य असोत ते प्रभूला आवडत नाहीत. **(क) त्यजुनि कपट** = माया, दंभ,सकामता, आशायुक्तता, यांचा त्याग करून सेवा करील त्याला राम, ब्रह्मदेव शंकर व इंद्रादि सर्वदेव वश होतील. ही सेवा परमप्रेमाने, परम प्रीतीने केली पाहिजे **'प्रथम बिप्रपदिं परमा प्रीती'** (१६/६). हा नियम मनुष्य मात्रास लागू आहे. प्रभूची अवकृपा आपल्यावर व्हावी, कृपा होऊ नये असे ज्यानां वाटत असेल त्यांच्यासाठी ही शास्त्रवचने नाहीत व त्यांच्यासाठी शास्त्र नाही.

हिं.। सापत ताड़त परुष कहंता। बिप्र पूज्य अस गावहिं संता ॥१॥
। पूजिअ बिप्र सील गुन हीना । सूद्र न गुन गन ग्यान प्रबीना ॥२॥
म. । शापिति ताडिति परुष भाषती । विप्र पूज्य असं संत सांगती ॥१॥
। विप्र पूज्य गुण-शील विहीन हि । ज्ञानिं गुणगणीं निपुण शूद्र नहि ॥२॥

अर्थ - शाप देत असोत, ताडन करणारे किंवा कठोर भाषण करणारे असोत विप्रच पूज्य आहेत असे संत ही सांगतात. ॥१॥ ब्राह्मण शीलहीन व गुणहीन असला तरि तो पूज्य आहे पण गुणगणांत व ज्ञानांत निपुण असा शूद्र असला तरी तो पूज्य नाही।।२।।

टीका. **चौ.१** या दोन चौपायांत जन्माने ब्राह्मणत्व, अन्वय व व्यतिरेक पद्धतीनी सिद्ध केले आहे. अलीकडे काही लोक कर्मावरून व गुणांवरून ब्राह्मण किंवा इतर जाती मानतात. त्यांच्या ब्राह्मण शब्दाच्या व्याख्येत या दोन चौपायांतील ब्राह्मण बसू शकत नाही. येथे क्रोधी शीलहीन गुणहीन असलेल्यास सुद्धां विप्र = ब्राह्मण म्हटले आहे व मागील ब्रह्मकुल याचा अर्थ ब्राह्मणजातीचा, ब्राह्मणकुळांत जन्मलेला असा अधिक स्पष्ट केला आहे. **(क) शापत** - शाप क्रोधाश्रित असतो. क्रोध आल्याशिवाय शाप देणे घडतच नाही. लोमश ऋषीनी विप्राला, महेशानी शूद्राला, व अनेक ब्राह्मणानी प्रतापभानुराजाला, नारदानी शिवगणानां व प्रत्यक्ष श्रीनारायणांस शाप दिला तेव्हा या सर्वांना आधी क्रोध आला आहे. आणखी उदाहरणे मानसांतच आहेत. **(ख) ताडन व परुष = कठोर, भाषण** - क्रोध किंवा कठोरता दोन्हींवर अवलंबून असते. ताडन किंवा कठोर भाषण केवळ कठोरतेमुळे असेल तर ती कठोरता कर्तव्य बुद्धीने, त्या व्यक्तीच्या हिताच्या बुद्धीने, निस्पृह कर्तव्यदक्ष न्यायाधीश, प्रेमळ शिष्यवत्सल शिक्षक, किंवा पुत्रवत्सल मातापिता यांच्या प्रमाणे क्षणभर वरवर अंगिकारलेली असू शकेल. किंवा क्रोध व कर्तव्य बुद्धि व हितबुद्धि यानी ही असूं शकेल. शाप सुद्धां परहितसाधनासाठी दिला जाणे शक्य असते, जसा नारदानी नलकूबर या कुबेर पुत्रांस दिला, किंवा मानसांत महेशानी-शंकरानी, त्या शूद्रास दिला आहे. **'मुनि शापा बदले उत्तम केले परम अनुग्रह गमे मला'** (१/२११/३). राजाने किंवा न्यायाधीशाने अपराध्याला शास्त्रानुसार शिक्षा करणे ही त्या जीवावर कृपाच असते कारण पुढील घोर यमयातनांतून तो गुन्हेगार सुटतो. **'स्वामी! शिशुदेही व्रण होतां। कापवि कठिण बनूनी माता ॥८॥ प्रथम दुःख जरि पावते बालक रडे अधीर॥ रोगविनाशा दुःख ते न गणी जननी धीर'** (७/७४).

चौ.२(१) **विप्रपूज्य गुणशील विहीन हि... नहि** - गाय लाथाड, मारकी, पान्हा चोरणारी, घाणेरडे पदार्थ खाणारी, चोरटी असली तरि तिची पूजा न करतां सुंदर, दुधाळ, लाथ न मारणारी गाढवी असली तरि तिची पूजाकरणे योग्य नव्हे व शाहणा माणुस करणार

नाही तसेच हे आहे. ही चौपाई स्कंद पुराणांतील एका श्लोकाचा अनुवाद दिसतो व तेथे वर दिलेला दृष्टान्तच दिलेला आहे व **जन्माने पूज्यत्व - अपूज्यत्व दाखविले आहे. 'दुःशीलोऽपि द्विजः पूज्यो न शूद्रो विजितेंद्रियः॥ दुग्धां गांतु परित्यज्य कोऽर्चेच्छीलवतीं खरीम्'** (स्कं.पु.) याचा अर्थ असा नव्हे की गाढविणीला कोणीच पाळू नये किंवा तिला सुख देऊं नये. जेथे पूजेचे कार्य असेल तेथे गाईचे जागीं जशी उत्तम गर्दभीला पूजू नये व कोणी पुजणार नाही, त्याप्रमाणेच जेथे विप्रपूजा सांगितली असेल तेथे जन्माने ब्राह्मण असलेल्याचीच पूजा केली पाहिजे. शूद्र किंवा इतर वर्णांचा मनुष्य अगदीं श्रीतुकोबारायांसारखा ज्ञानी, गुणवान असला तरि ब्राह्मणपूजेच्या बदला त्याची पूजा करून भागणार नाही. उत्तम ब्राह्मण असेल तर हवाच, तेथे देश कालपरिस्थितीने चांगला मिळणे शक्य नाही तेथे जसा मिळेल तसा विप्रच पूजनीय आहे. याचा अर्थ असा नव्हे की बाकीच्या क्षेत्रांत सुद्धां शूद्र माननीय नाही. जेथे पोष्टाचे तीन चार पैशांचे तिकीट लावले पाहिजे तेथे पोष्टाचे एक रुपयाचे लावले तरि ते चालेल पण तीन पैशांचे पोष्टाचे न लावता. रेव्हिन्यूचे तीन रुपयाचे लावले तरि ते पत्र नाटपेड केले जाणारच. **कोर्टाचा आठ आण्यांचा स्टँप न वापरता दहा रुपयांची पोष्टाची तिकिटे लाऊन अर्ज केला तर तो फेटाळला जातो.** कारण असे करणे नियम बाह्य आहे. असे कां असावे? सर्व पैसा सरकारी तिजोरीतच जात असता असा वर्णभेद का? असेच वर्ण व जाति विभागांचे आहे.

(२) **शास्त्र व संत निर्हेतुक हितकर्ते आहेत.** ते ज्याच्या त्याच्या अधिकारानुसार त्यांचे हित होईल या भावनेने उपदेश करीत असतात. **'अधिकार तैसा करूं उपदेश'** (तुकोबा) श्रीतुकारामादि ब्राह्मणेतर संतानी सुद्धां या चौपायांत सांगितल्या प्रमाणे विधाने केली आहेत ती ब्राह्मणानी वाटेल तसे वागण्यास ताम्रपट म्हणून केलेली नसून सर्व मनुष्यांच्या हितासाठी केली आहेत. त्याच प्रमाणे अधर्माने वागणाऱ्या ब्राह्मणानी आपले कल्याण साधावे म्हणून त्यांच्यावरही कठोर शब्दांत ताशेरे झाडण्यास कमी केले नाही. समर्थ व एकनाथ महाराज यानी सुद्धां ब्राह्मणांचे श्रेष्ठत्व प्रतिपादन केले आहे ते सर्व वर्णांच्या हिताच्या दृष्टीने केले आहे. संत व शास्त्र कोणत्याही जातीचा किंवा वर्णाचा द्वेष करीत नाहीत किंवा द्वेषाने, पक्षपाताने बोलत किंवा लिहीत नाहीत. मानसांत सुद्धां अधर्मी, अनीतिमान ब्राह्मणांबद्दल पुष्कळ वचने आहेतच.

(क) शास्त्राचा एक नमुना पहा - सूर्य ग्रहणांत श्राद्ध करावे असे सांगितले आहे व त्यांत ब्राह्मणांस भोजन घालावे असे सांगितले आहे. तथापि शास्त्राने हेही सांगितले आहे की सूर्यग्रहणांत अन्नपाणी ग्रहण करणे वगैरे पाप आहे. श्राद्धान्नभक्षण सूर्यग्रहणांत करणे तर फारच मोठा दोष सांगितला आहे. दोघांच्या हिताचे मार्ग परस्पर विरोधी आहेत. तथापि कोणी धनलोभी, स्वहिताचा विचार न करणारा, ब्राह्मण तयार झाला तर त्यास श्राद्धांत ग्रहणांत भोजन घातल्यामुळे श्राद्धकर्त्यास फार मोठे

पुण्य लाभेल. अशी शेकडो उदाहरणे शास्त्रांत आहेत. ज्याने त्याने स्वधर्माचा व स्वतःच्या परमहिताचा विचार करावा. इतरांच्या दोषांची व दुर्गुणांची चर्चा करणारास स्वतःस लाभ तर नाहीच पण हानि मात्र पुष्कळ होते.

हिं. । कहि निज धर्म ताहि समुझावा । निज पद प्रीति देखि मन भावा ॥३॥

। रघुपति चरन कमल सिरु नाई । गयउ गगन आपनि गति पाई ॥४॥

म. । सांगति निजधर्मा समजाउनि । स्वपदीं प्रीति बघुनि भावे मनि ॥३॥

। नमुनी रघुपति पद-कमलांला । निज गति पावुनि नभी निघाला ॥४॥

अर्थ - प्रभूनी आपला धर्म (भागवत धर्म) त्याला समजाऊन सांगितले, व आपल्या चरणांच्या ठिकाणी त्याची प्रीति पाहून तो प्रभूला प्रिय वाटला. आवडला ॥३॥ रघुपतींच्या चरण कमलानां नमन करून तो आपली गति पावून आकाशमार्गाने गेला॥४॥

टीका.चौ.३(१) **निजधर्म** - भगवंताविषयींचा धर्म = भागवत धर्म. त्याची चूक काय झाली होती ती आधी सांगून **'प्रथम बिप्रपदि' परमा प्रीती'** (१६/६) हा उपदेश प्रथम केला व नंतर 'मग मम धर्मि होइ अनुरागहि' (१६/७) असा जो भागवत धर्म त्याचा उपदेश केला (१६/७ टी.प) त्याबरोबर त्याच्या ठिकाणी भगवत् प्रीति उत्पन्न झालेली दिसली. **'मनि मम लीला रति अति पावति'** (१६/८) पासून **'गद्गदगिरा नयन जल गळते'** (१६/११)पर्यंत वर्णिलेली भक्तीची लक्षणे त्याच्या ठिकाणी दिसून आली व त्यांत **'काम आदि मद दंभ न'** (१६/१२) हे लक्षणही दिसले व **'निर्मल मन जन सो मज पावे। मजा कपट छल छिद्र न भावे'** (५/४४/५). भागवत धर्माचा व भक्तीचा उपदेश करणारे स्वतः भगवान असून त्यांचा स्पर्श व त्यांच्या हातानी दहन आधिच झालेले असल्यावर हरिपदिं प्रीती उत्पन्न होईल यांत नवल काय?

चौ.४ (१) नमुनी रघुपति पदकमलांला...निघाला - पदशब्दाने दास्यभाव, कमल शब्दाने आदर व रघुपती शब्दाने सगुणांची, दशरथनंदनाची भक्ति सुचविली. येथपर्यंतचे विवरण लक्षांत घेतल्यावर 'निजगति' चा येथील अर्थ सहज कळण्यासारखा आहे. सलोकता त्याला दिली. 'गति' कोणती मिळाली या विषयी ग्रंथांत मत भेद असल्याने सर्वमतसंग्राहक 'आपनि गति' (निजगति) हे शब्द वापरले आहेत. **'गच्छ मे परमं स्थानं योगिगम्यं सनातनम्'** (अ.रा.) पुढील उल्लेखावरून येथे हेच ठरते की **नित्यवैकुंठांत सलोकता मुक्ति दिली. 'देउनि राम उदार तया गति'** (चौ.५).

कबंध-वध प्रकरण समाप्त.

●●●

'शबरी-गति' प्रकरण (३४/५-दो.३६)

हिं. । ताहि देइ गति राम उदारा । सबरी कें आश्रम पगु धारा ॥५॥
। सबरी देखि राम गृहँ आए । मुनि के बचन समुझि जियँ भाए ॥६॥
। सरसिज लोचन बाहु बिसाला । जटा मुकुट सिर उर बनमाला ॥७॥
। स्याम गौर सुंदर दोउ भाई । सबरी परी चरन लपटाई ॥८॥
। प्रेम मगन मुख बचन न आवा । पुनि पुनि पद सरोज सिर नावा ॥९॥
म. । देउनि राम उदार तया गति । पद शबरी आश्रमास लावति ॥५॥
। शबरी बघुनि राम घरिं आले । स्मरुनी मुनिवचना मनिं भरले ॥६॥
। सरसिज लोचन भुजा विशाला । जटामुकुट शिरिं उरिं वनमाला ॥७॥
। श्याम गौर सुंदर दो भाई । शबरी चिकटुनि पडली पाई ॥८॥
। प्रेम मग्न मुखि वचन येत ना । घडि घडि नमि शिर सरसिज चरणां ॥९॥

अर्थ - उदार रामचंद्र त्याला गति देऊन शबरीच्या आश्रमास पाय लावते झाले ॥५॥ राम घरी आलेले पाहिले, व मुनीचे वचन आठवले तेव्हां तिच्या मनांत भरले ॥६॥ कमललोचन आजानु (विशाल) भुज, मस्तकावर जटामुकुट, व हृदयावर वनमाला (रुळत आहे) अशा श्याम व गौर वर्णाच्या दोन्ही सुंदर भावांच्या पायानां मिठी घालून शबरी पायां पडली ॥७-८॥ प्रेमांत मग्न झाल्यामुळे मुखांतून शब्द येत नाही पण वारंवार चरणकमलांवर शिरकमल ठेऊन नमन करूं लागली ॥९॥

टीका. चौ. ५(१) **देउनि राम उदार तया गति** - **'निजगति पहुनि निवारला'** असे पूर्वी म्हटले. मुनींच्या शापानुग्रहाप्रमाणे रामलक्ष्मणानी बाहू तोडून दहन केल्यानेच त्याला पूर्वीचे रूप मिळणे ही गति मिळाली असेल तर येथे तया देउनि गति' आणि उदार असे मुद्दाम म्हणणे निरर्थक ठरेल म्हणून अर्थ हाच की रामचंद्रानी त्याला आपली गति दिली, म्हणजेच रामधामास पाठविला, सलोकता दिली. **(क) उदार** म्हणण्याचे कारण इतकेच की, त्यांने आजपर्यंत लक्षावधि प्राण्यानां जिवंत तोंडात टाकले असतील आणि रामलक्ष्मणांसच गिळण्याचा जो प्रयत्न करीत होता त्याला शापमुक्त करण्यासाठी किती कष्ट केले आणि शेवटी त्याला सलोकता मुक्ति दिली. पितृस्थानी मानलेल्या उपकार करणाऱ्या स्वभक्ताला जटायूला जाळण्यास जितके कष्ट केले तितकेच अपकार करणाऱ्या कबंधाला व त्याच्या बाहूनां जाळण्यांसाठी केले. त्याला सरूपता दिली तर याला सलोकता दिली असे औदार्य कुठे दिसणार अहे? सध्या या मायापुरीत गति देण्याचे सत्रच सुरु झाले आहे शरभंगाला वैकुंठाला पाठविण्यापासून! (ख) शबरी भिल्लीण, अस्पृश्य जातीची स्त्री असून तिच्या निवासस्थानाला **आश्रम म्हटले** व सुचविले की ती मुनींच्या सारखीच आहे.

चौ.६(१) स्मरूनी मुनिवचनां मनिं भरले - रामदर्शन कोणत्या स्वरूपांत होईल हे मुनींनी जसे सांगितले होते तसेच रूप दिसले व भगवान राम म्हणतात ते हेच असे जाणून ते तिच्या मनांत भरले, फार प्रिय वाटले. ती स्वतः आपल्या झोपडीला आश्रम मानीत नाही हे 'घरि' शब्दाने सुचविले. **(क) राम घरि आले.** मी आपल्या घरी आलो असे रामचंद्रांस वाटणार! कोणत्याही मुनींच्या आश्रमांत आल्यावर 'राम घरि आले' असे म्हटले नाही हा मान फक्त या भिल्लिणीलाच मिळाला.

चौ.७-८(१) प्रभु आल्याबरोबर (पाद्य अर्घ्य) पायधुणे वगैरे राहोच पण नमस्कार तरि केला का? नाही. सरसिज लोचनांकडे म्हणजे मुखाकडे प्रथम पाहिले, मग विशाल बाहू पाहिले, गुडघ्यांपर्यंत दृष्टि गेली तेथून खाली न जाता 'जटामुकुटशिरिं' दिसेपर्यंत वर गेली; दोनदां मुखावलोकन केले पुन्हां मुखावरून खाली वनमालेवरून पायांपर्यंत दृष्टि आली म्हणजेच **त्रिवार मुखावलोकन केले.** वनमाला म्हणजे पायापर्यंत लोंबणारी लांबणारी माला 'अपादपद्मं या माला वनमालेति सा मता' (कलिंगः) येथील वर्णनाची शैली किती रोचक आहे? व किती भावपूर्ण आहे? लक्ष्मणाच्या गळ्यांत सुद्धां वनमाला आहे. दोघांच्या पायाना मिठी मारली व पडली पायांवर डोके ठेऊन. आपला प्रियतम पुत्र फार दिवसानी घरी आल्यावर जननी जशी वारंवार त्याच्या मुखाकडे पाहते व प्रेममग्न होते तसेच शबरीचे थोडावेळ झाले! कौसल्या असेच राममुखाकडे बघत असे व वन गमनसमयी 'विविधा विलपुनि चिकटेचरणां' (२/५७/६) 'सादर जननी आनन बघती' (१/३५८/८ पहा.)

चौ. ९(१) **प्रेममग्न मुखि वचन येत ना** - शबरीचे मन प्रेमसागरांत बुडाले आहे. ती आपल्या कमल नेत्रांतील प्रेमरस-धारानी दोघांच्या चरणकमलांनां स्नान घालीत आहे. उठवत नाही, देह स्नेहशिथिल झाला आहे ती आपले शिरकमल पुनः पुन्हां चरण कमलांवर समर्पण करीत आहे व जणूं काय स्नान घातल्यावर पूजनच करीत आहे. तोंडातून शब्द बाहेर पडत नाही **'मज करवे ना प्रत्युपकारां । पायां पडते वारंवारां'** (७/१२५/४) असे मनांत म्हणत आहे. शबरी आहे म्हणून 'पडतो' चे जागी 'पडते' केले आहे. **(क)** **अग्निपुराणांत** कबंध वध अरण्यकाण्डांतच आहे आणि नंतरच शबरीकडे गेल्याचा उल्लेख आहे पण किष्किंधा कांडात आहे. वा.रा. अ.रा. यांत कबंधावधानंतरच शबरीभेट आहे. पण **पद्मपुराणांत** शबरीभेट झाल्यानंतर कबंधवध आहे.

हिं. । सादर जल लै चरन पखारे । पुनि सुंदर आसन बैठारे ॥१०॥

हिं.दो. । कंद मूल फल सुरस अति दिए राम कहुं आनि ॥

। प्रेम सहित प्रभु खाए बारंबार बखानि ॥३४॥

म. । जल घे प्रक्षाळी पद सादर । मग बसवीले आसनि सुंदर ॥१०॥

म.दो. । कंद मूल फल सुरस अति दे रामा आणून ॥

॥ प्रेमाने प्रभु खाती पुन्हां पुन्हां वानून ॥३४॥

अर्थ - पाणी घेऊन आदराने पाय धुतले व मग (दोघानां) सुंदर आसनावर बसविले ॥१०॥ अति सुरस कंदमूलफले रामचंद्रांस आणून दिली व प्रभु त्यांची पुनः पुन्हां प्रशंसा करीत प्रेमाने खाऊं लागले ।।दो.३४।।

टीका.**चौ.१०(१) जल ले प्रक्षाळी पद सत्वर** - भगवान उभे आहेत हे तिच्या प्रेममग्न स्थितींत तिला सुचलेच नाही. उभे असतांच पाय धुतले. येथे 'प्राक्षाळी पदं' इतकेच आहे कमल वगैरे विशेषण नाही, पुढे ३६/१३ त सुद्धां 'प्रभुपदिं शिर ठेउनि' आहे. शबरी रानांत राहणारी, राकट, अडाणी, भिल्लीण, मुनींची सेवा करणारी, तिचे हात कोमल असणे शक्य नाही. खरखरीत, कठीण, असावयाचेच. कठोर करानी कोमल कमल पदानां धुतले हे ऐकून भावनाप्रधान प्रेमीभक्तानां दुःख झाले असते म्हणून प्रभु चरणांची कोमलता वर्णिली नाही. चौ.९ मधील सरोज (सरसिज) शब्द शिर आणि पद या दोन्ही कडे घेता येतो म्हणून तेथे 'सरोज पद' म्हटले पण ३६/१३ मधे 'शिर'च आहे म्हणून पायानां सुद्धां कमल वगैरे म्हटले नाही. पण तिचे हृदय कोमल असल्यामुळे पुढे छंदांत 'धरि पादपंकज हृदयिं' असे म्हटले. **(क) सुंदर आसनिं बसवीले** - आसन दिले असे न म्हणतां बसविले असे म्हटले. सुचविले की आधीच घालून ठेवलेल्या आसनावर, त्याना हात धरून नेऊन बसविले. **पद्म.पु. 'प्रत्युद्गम्य नमस्कृत्य निवेश्य कुशविष्टरे॥ पादप्रक्षालनं कृत्वा, वन्यैः पुष्पैः** सुगन्धिभिः॥ अर्चयामास - आधी कुशासनावर बसवून मग पाय धुवून पूजा केली. म्हणजे सगळे अगदीं व्यवस्थित, क्रमाने केले पण त्यांत प्रेममग्नता तेवढी नाही! येथे प्रभु उभे असतांच पाय धुतले व मग आसनावर बसविले हे प्रेममग्नतेचे लक्षण!

(२) सुंदर आसन कुठले? शबरीने जितके सुंदर आसन तयार करून ठेवले होते - रोज करून ठेवीत असे - तितके एखाद्या महाराजाला सुद्धां करतां आले नसते. त्या भागांत वसंत ऋतुंत वन्य कुसुमाना तोटाच नव्हता. 'वन्यैः पुष्पैः सुगन्धिभिः' असा उल्लेख प.पु. वर दिलेल्या अवतरणांत आहेच. रंगीबेरंगी, सुवासिक फुले व वृक्षांची चित्र विचित्र रंगांची कोवळी पालवी यांचे गालिचासारखे सुंदर आसन ती रोज करून ठेवीत असे.

दोहा. (१) वि.ल.टे. - मुखाकडे पाहणे, पायधरणे, वारंवार पायां पडणे, पाय धुणे व आसनावर बसविणे या सर्व क्रियांत रामलक्ष्मणांचा संबंध आहे पण **फळे वगैरे आणून दिली ती एकट्या रामाला, व ती खाल्ली एकट्या प्रभूनीच!** असा स्पष्ट उल्लेख येथे जाणून बुजून केलेला आहे. यावरून कवि दाखवू इच्छितात की लक्ष्मणाने फलाहार केला नाही. बारावर्षे लक्ष्मण निराहार होते या काही रामायणांतील उल्लेखाचा संग्रह करून ठेवला. गीतावलीत १७/६ दोघानी फळे भक्षण केल्याचा उल्लेख आहे पण

येथील उल्लेख इतका स्पष्ट आहे की ते वचन येथे अध्याहृत घेतां येत नाही. पद्म.पु. तिने दोघानां फळे दिल्याचा उल्लेख असून **एकट्या रामचंद्रानीच खाल्ली असे स्पष्ट वचन आहे** ते पुढे दिले आहे.

(२) **सुरस अति** = अमृतासारखी स्वादिष्ट व रसाळ अशीं फळे मुनीनीं सुद्धां दिली आहेत. 'दे आणुनि मुनि जणूं अमृत वर' (२/१०७/२ भरद्वाज)अति रूचीने आवडीने खाल्ली ही आहेत 'अति रूचि राम मूल फल भक्षति' (२/१०७/३). शबरीच्या आश्रमांत फलादिकांची वारंवार प्रशंसा करीत ती भक्षिली हे वैशिष्ट्य मुनींच्या आश्रमांत नाही. आणखी एक वैशिष्ट्य गूढ रीतीने ध्वनीत केले आहे. (क) **'प्रेमाने प्रभु खाती'** - या चरणांत अंत्याक्षर दीर्घ असून सुद्धां **चारच मात्रा आहेत.** या युक्तीने कवीनी आश्चर्याचा भाव प्रगट करून उष्टीं फळे सुद्धां भक्षण केल्याचे ध्वनित केले आहे व भिन्न मतांचा संग्रह करून ठेवला आहे कारण अनेक हिंदी, मराठी, गुजराथी कवीनी शबरीच्या उष्ट्या बोरांचे रसाळ वर्णन केलेले आहे पण वा.रा., अ.रा. आनंद रा. अद्भूत रामायण व स्कंद पुराण यांत तरि उच्छिष्ट फळे भक्षण केल्याचाही उल्लेख नाही. मानसांत स्पष्ट उल्लेख नाही व तुलसी दासांच्या इतर ग्रंथांतही नाही पण ज्या अर्थी तीन भाषांत तरि संतांच्या काव्यांत स्पष्ट उल्लेख आहेत त्या अर्थी **संस्कृत ग्रंथांत कुठे तरि आधार असलाच पाहिजे** व तो तुलसी दासांच्या अवलोकनांत आला असला पाहिजे. पण तुलसीदासजी सारख्या सनातनी, धर्म मर्यादाप्रिय कवीला सर्वमत संग्रह करणे असल्याने त्यानी स्पष्ट उल्लेख कुठे केला नाही पण या मात्रान्यून करण्याने तो ध्वनीत करून ठेवला. भगवान भिल्लीणीची उष्टी बोरे खाणारे नाहीत असे मात्र म्हणता येणार नाही. आधार **सापडत नाही हा आमच्या अल्पश्रुततेचा दोष!**

श्रीमानस गूढार्थ चंद्रिका अरण्यकाण्ड अध्याय पांचवा समाप्त.

●●●

अध्याय ६वा

हिं. । पानि जोरि आगे भइ ठाढी । प्रभुहि बिलोकि प्रीति अति बाढी ॥१॥
। केहि बिधि अस्तुति करौ तुम्हारी । अधम जाति मैं जडमति भारी ॥२॥
। अधम ते अधम अधम अति नारी । तिन्ह महँ मैं मतिमंद अघारी ॥३॥

म. । पुढे उभी जोडुनि युग कर ती । प्रभुस निरखितां प्रीतिस भरती ॥१॥
। स्तुती करूं तव केविं खरारी । अधम जाति मी जडमति भारी ॥२॥
। अधमी अधम अधम अति नारी । त्यांतहि मी मतिमंद अघारी ॥३॥

अर्थ - ती दोन्ही हात जोडून समोर उभी राहिली व प्रभूला निरखून पाहतां पाहतां प्रीतीला भरती आली (अति वाढली) ॥१॥ (ती म्हणाली) खरारी! मी तुमची स्तुति कशी करूं (शकणार)! मी अधम जातीची व अति जडबुद्धि आहे (मूढ आहे)॥२॥ अधमांत अधम असलेल्यांत ज्या नारी अति अधम त्यांच्यांत सुद्धा हे अघनाशना! मी मंदबुद्धि आहे॥३॥

टीका. चौ.१-२(१) 'पादप्रक्षालनं कृत्वा, वन्यै, पुष्पैः सुगन्धिभिः॥ अर्चया मास भक्त्याच हर्षनिर्भरमानसा॥ फलानिच सुगंधीनि मूलानि मधुराणिच ॥ **निवेदयामास** तदा **राघवाभ्यां** दृढव्रता॥ **फलान्यास्वाद्य काकुत्स्थः** तस्यै मुक्ति ददौ पराम्॥(प.पु.उ.खं.अ. २६९/२६६-२६८) यांत पूजन केल्याचा उल्लेख आहे पण स्तुतिविषयी काही उल्लेख नाही. आसन, पादप्रक्षालन, पूजन, नैवेद्य, स्तुति व नमस्कार असा क्रम असतो व असावा. त्याप्रमाणे नैवेद्यसमर्पण = फलाहार, होईपर्यंत ती मातेसारखी जवळ बसून फळे वगैरे वाढीत होती. भगवन्ताची तृप्ति झाल्यावर **'पुढे उभी जोडुनि कर युग'** हात जोडून समोर उभी राहिली. प्रभूच्या मुखाकडे जो जो पाहू लागली तो तो प्रीती अति वाढली व वाटू लागले की पुष्कळ स्तुती करावी. पण काय बोलावे व कसे बोलावे हेच समजेना.

(२) वरील पद्म पु. श्लोकांवरून ठरते की I. दोघा राघवानां 'राघवाभ्यां फळे दिली, पण 'फलानि आस्वाद्य काकुत्स्थः' एकट्या रामचंद्रानी फळे वगैरे भक्षण केली. II. **फलानि आस्वाद्य** हे शब्द मागल्या चरणांत सुद्धां घेतले की **फळे चाखून दिली असा अर्थ निघतो**: पण बोरे = बदराणि असा अर्थ निघत नाही. तथापि इतका आधार संत कवीनां मिळाल्यावर उष्टी बोरे असे वर्णन करणे कठीण नाही. (क) **पद्म पुराणांतला म्हणून** मा.पी. (अर.कां.३२६) मधे दिलेला हा श्लोक पहा. फलमूलसमादाय परास्य परिभक्ष्यच॥ **पश्चान्निवेदयामास राघवाय महात्मने**॥ हा श्लोक पद्मपुराणाच्या दोन्ही प्रतीत नाही. वर दिलेल्या पद्मपुराणांतील श्लोकांत राघवांभ्या = रामलक्ष्मणानां, असे द्विवचन स्पष्ट आहे. या श्लोकांत राघवाय महात्मने असे एकवचन, दोह्यातील 'दीए राम कहु'

याच्याशी साम्य दाखविण्यासाठी वापरून हा श्लोक बनावट करून पद्म पुराणाचे नांव देऊन टीकाकारानी धूळफेक केलेली दिसते! **(ख) मा.पी. मधे 'प्रेमपत्तन'** ग्रंथाच्या नांवाने उष्टीं चार बोरे भक्षण केल्याचा एक आधार त्याच टीकाकारानी दिला आहे. 'प्रेम्णावशिष्ट मुच्छिष्टं भुक्त्वा फलचतुष्टयम् ।। कृता रामेण भक्तानां शबरी कबरीमणिः ।।' पण हा श्लोक सुद्धां गीतावली ३/१७/५ मधील 'चारफल' च्या आधाराने बनावटच केलेला आहे असे मनोदेवता सांगते तथापि **'प्रेमपत्तन' ग्रंथ व त्यांत हा श्लोक आहे काय हे पाहणे जरूर आहे.**

(२) **स्तुती करू तव केहि** - मी एकतर अधम = अस्पृश्य, जातीची स्त्री, त्यांत वनांत राहणारी आणि अति मूर्ख आहे त्यामुळे मला आपली स्तुति करता येत. नाही करावी असे फार वाटते पण नाइलाज आहे. **वा.रा.** पाहिल्याने स्पष्ट दिसते की शबरीं त्रिकालज्ञ, महाप्रभाव संपन्न, व अनेक सिद्धि वश असलेली अशी आहे - होती. पण वा.रा. सुद्धां तिने स्तुति केलेली नाही. येथे सुद्धां तिची त्रिकालज्ञता व मोठा अधिकार पुढे दिसेलच. तिच्या म्हणण्यांतील भाव हा आहे की आपल्या रूपादिकांचे वर्णन करतां येणे शक्य नाही.

चौ.२(१) अधमीं अधम अधम अति नारी' - अधमी अधम = अधमांत अधम = शूद्र स्त्रिया. ब्राह्मण पुरुषापेक्षां ब्राह्मण स्त्री अधम, तिच्यापेक्षां खालच्या वर्णाच्या अधम, म्हणून चार वर्णात अधमांत अधम शूद्रस्त्रिया. शूद्रस्त्रियांत जी अधम असेल तिच्यापेक्षांही अधिक मंदमति व पापी आहे पण तुम्हीं **अघारी** (अघ-पाप, त्यांचे अरि -शत्रु) = पाप विनाशक आहांत. तेव्हां मला तुमची स्तुति कशी करतां येईल ? अघारी संबोधनाने स्वतः पापी असल्याचे सुचविले आहे. आतां प्रभु एक महत्त्वाचा सिद्धान्त व स्वतःचा स्वभाव सांगतात.

हिं. । कह रघुपति सुनु भामिनि बाता । मानउँ एक भगति कर नाता ।।४।।
। जाति पाति कुल धर्म बड़ाई । धनबल परिजन गुन चतुराई ।।५।।
। भगति हीन नर सोहइ कैसा । बिनु जल बारिद देखिअ जैसा ।।६।।
म. । रघुपति म्हणती भामिनि! वदतो । एक भक्तिनाते च मानतो ।।४।।
। जात पात कुल धर्म महत्ता । धन बल परिजन सुगुण चतुरता ।।५।।
। भक्तिहीन नर शोभे कैसा । दिसे वारिविण वारिद जैसा ।।६।।

अर्थ - रघुपति म्हणाले - भामिनी! मी सांगतो की फक्त भक्तीचे एकच नाते मी मानतो ।।४।। जात पात, कुल, धर्म, महती (मोठेपणा) धन, बल, परिवार, सद्गुण शहाणपणा (चतुरता) इत्यादि (असून) भक्तिहीन असलेला नर कसा शोभतो तर वारि - जल, नसलेला वारिद मेघ दिसतो तसाच! ।।५-६।।

टीका.चौ.४(१) **रघुपति** - इतके मोठे असून सुद्धां जानकीला ज्या शब्दाने संबोधिले त्याच 'भामिनि' शब्दाने या रानटी, अस्पृश्य, कुरूप, अशिक्षित स्त्रीला भिल्लिणीला, एकदां नव्हे त्रिवार संबोधीत आहेत. कोपना सैव भामिनी' (अमरे) सुंदर असून कोपिष्ट असा या शब्दाचा सामान्य अर्थ आहे. मानसांतील सीता परम सुंदर आहे पण जरा सुद्धां रागीट नाही. तरि तिला रघुपतीनेच भामिनी म्हटले आहे. शबरी रूपाने ही सुंदर नाही व कोपिष्ट नाही. 'भाम: क्रोधे रे वौ दीप्तौ' भाम = क्रोध, रवि किंवा दीप्ति. जिच्यां ठिकाणी दीप्ति म्हणजे तेज आहे ती भामिनी. (क) भामिनी कां म्हटले याचे उत्तर जणूं पुढल्या चरणाने दिले आहे. भगवान बाह्य सौंदर्यादि काही मानीत नाहीत. भक्ति रूपी सुंदरी ज्या व्यक्तीच्या हृदयांत निवास करते ती व्यक्ति च भगवंताला आवडते. सुंदर वाटते. **भक्तिसौंदर्यच भगवंताच्या मनाचे हरण करते.** **(ख) एक भक्ति नातेच मानतो** - भगवान स्वत: एकम् एक अद्वितीय असल्याने त्यांचे कोणाशी नाते कसे असणार? भगवान मायातीत व नाती सर्व भावजनित. भक्ति भगवंताचेच रूप आहे. भक्ति रसरूप आहे. **'भक्तिरस - सिद्धि'** (२/२०८) 'रसो वै स:' (श्रुति) **अमृतस्वरूपाच** (ना.भ.सु) **'हरिपदरति रस'** (१/३७/१) भगवान इतर कोणतेच नाते, कसलाच संबंध मानीत नाहीत.

चौ.५(१) जात पात कुल इत्यादि कशाचा ही विचार करीत नाहीत. प्रल्हाद, विभीषण जातीचे राक्षस हनुमान अंगदादि वानर कुल सुदाम्याजवळ धन किती होते? ध्रुवाचे वय काय? कुंटिणीचे शील काय? अशी यांतील प्रत्येकाची भरपूर उदाहरणे आहेत. कोणताही गुण नसेल, मोठेपणा नसेल आणि एक भक्ति असेल तर ती व्यक्ति भगवंताला प्राणप्रिय वाटते. (उ.कां.को. ८६/१-८७ पहावे). या सर्वगोष्टी आहेत पण भक्ति नसेल तर तो प्राणी भगवंताला प्रिय वाटत नाही. 'भक्तिहीन जरि विरंचि असला। तो प्रिय सब जीवांसम मजला॥ आणि 'जीव भक्तिमान् नीच जरि महा । प्राणप्रिय मज बाणा मम हा'.

चौ.६(१) दिसे वारिविण वारिद जैसा - ज्याच्यांत वारि जल नाही त्याला वारिद, जलद म्हणणेच चुकीचे. ज्याच्या स्वत:च्या जवळ. जल नाही तो जल देणारा जलद कसा होऊं शकेल. तो दिसतो मात्र गोरागोमटा पण ठरतो कपाळ करंटा. निळ्या आकाशांत पांढरा शुभ्र ढग शोभतो चांगला पण त्याचे सौंदर्य पाहून मोर नाचत नाहीत व चातक त्याच्याकडे बघत नाहीत. शेतकरी तर त्याचा तिटकाराच करतात, कारण असले ढग, असलेल्या पाण्याचे शोषण करतात. थंडीत थंडी वाढवितात व उन्हाळ्यांत उष्णता वाढवितात. याच्यामुळे पिकांची फुले मोहोर जळून गळून पडतात. (क) **जो भक्तिमान नाही त्याला नर म्हणणेच चुकीचे** कारण 'नयन्ति नृन् पूर्व पुरुषान् उत्तमां गतिं ते नरा:' (अ.व्या.सु.) पूर्व पुरुषानां पूर्वजानां उत्तम गतीला जो नेतो तो नर, बाकीचे मर्त्य म्हणणेच योग्य. भक्तीचे प्रकार सांगतात.

हिं.   । नवधा भगति कहउँ तोहि पाही । सावधान सुनु धरु मन माही ॥७॥
। प्रथम भगति संतन्ह कर संगा । दूसरि रति मम कथा प्रसंगा ॥८॥

हिं.दो.। गुरु पद पंकज सेवा तीसरि भगति अमान॥
॥ चौथि भगति मम गुन गन करइ कपट तजि गान ॥३५॥

म.   । नवधा भक्ति सांगु तुज शबरी । सुणु सावध धर हृदयि दृढ धरी ॥७॥
। प्रथम भक्ति संतांची संगति । दुसरी कथा श्रवणिं मम अति रति ॥८॥

म.दो. । गुरु पद पंकज सेवा तिसरी भक्ति अमान ॥
॥ चौथि भक्ति मम गुणगण त्यजुनि कपट करि गान ॥३५॥

अर्थ - शबरी ! तुला नवविधा भक्ति सांगतो ती सावधान ऐक व हृदयांत चांगली दृढ धारण कर॥७॥ संतांची संगति ही पहिली व मुख्य भक्ति होय, माझ्या कथा, श्रवण करण्यांत अति प्रीति ही दुसरी भक्ति होय॥८॥ निर्मा न वगैरे राहून श्रीगुरुचरणकमलांची प्रेमाने सेवा करणे ही तिसरी भक्ति होय, आणि कपटादि सोडून माझ्या गुणसमूहांचे गान करणे ही चौथी भक्ति होय॥दो.३५॥

टीका.चौ.७(१) **सांगु तुज** (तोहि) असा एकवचनाचा प्रयोग केला. प्रभु रघुपति ज्यावेळी एखाद्या भक्तावर परम प्रसन्न होतात त्यावेळीच एकवचन वापरतात. (**क**) **नवधा भक्ति** = नऊ प्रकारची भक्ति. राम गीतेंत सांगितलेली श्रवणादिक नवविधा भक्ति व येथील नवविधा भक्ति यांत किंचित भेद आहे. अध्यात्म रा. ३/१०/२०-२९ यांत जे नवविधा भक्तिचे वर्णन केले आहे ते जवळ जवळ येथल्या सारखेच आहे पण **एक मोठा फरक** आहे. तेथे प्रत्येक प्रकारची भक्ति हे मोक्षाचे साधन सांगितले आहे व त्या नऊ प्रकारांची प्राप्ति होऊन भक्ति म्हणजेच मोक्षलाभ होतो असे तेथे सांगितले आहे तसे येथे नाही. येथे प्रत्येक भक्ति स्वयंपूर्ण स्वतंत्र आहे.

चौ.८(१) प्रथम भक्ति संतांची संगति - संतांची संगति ही पहिली व मुख्य भक्ति आहे. 'सतां संगतिरेवात्र प्रथमं साधनं स्मृतम्' (अ.रा.) बालकांण्डारंभी नंतर व पुढे प्रत्येक कांडांत संतसंगतीचा महिमा भरपूर वर्णिला आहे. 'सत्संगति मुद मंगल मूलहि। ती फल सिद्धि साधने फूल हि' (१/३/८) याची टीका पहावी. **'संतचरण पंकजि सुप्रेमा'** (३/१६/९) **'विण सत्संग न हरिकथा त्याविण मोह न जात ॥ मोहनाशविण रामपदिं दृढ अनुराग न तात'** (७/६१) यांवरील टीका पहावी. प्रस्तावनेत पृ. २२९ पहा.

(२) **दुसरी कथा श्रवणि मम अति रति** - सगुण कथामृताचे पान करीत असतां इतर सर्व भान विसरून सात्विक भाव उत्पन्न झाले पाहिजेत. अति रति कशी ती पहा. 'श्रवण जयाचे समान अर्णव। नाना सरिता सुभग कथा तव ॥ भरति निरंतर पूर्ण न होती। त्यांचे हृदय तुम्हां शुभ वसती' (२/१२८/४-५) याची टीका पहावी. हे भक्तीचे स्वतंत्र लक्षण सांगितले असले तरि 'विण सत्संग न हरि कथा' (७/६१) संतसमागम

पाहिजेच त्याशिवाय श्रवण कसे घडणार? म्हणूनच सत्संग मुख्य आहे. या कथाश्रवण रतीमुळे कित्येक साधक काय करतात याचे वर्णन भागवतांत व मानसांत पण फार सुंदर आहे. 'तवकथामृतं तप्तजीवनं कविभिरीडितं कल्मषापहं ।। श्रवणमंगलं श्रीमदाततं भुवि गृणन्ति ते भूरिदा जनाः' (भाग. १०/३१/९) 'दुरवगमात्मतत्त्व निगमाय तवात्ततनोः चरित सुधामृताब्धि परिवर्त परिश्रमणाः।। न परिलषन्ति केचिदपवर्गमपीश्वर ते। चरण सरोज हंस कुल - संग विसृष्ट गृहाः'' (भाग. १०/८७/२१). वेद म्हणतात आत्मतत्वाचे ज्ञान प्राप्त करणे अत्यंत दुर्गम आहे, म्हणून त्याचे ज्ञान प्राप्त करविण्यासाठी आपण अनेक अवतार घेऊन जो चरित्रामृत सागर निर्माण करतां त्यांत बुड्यामारून त्याचे सेवन करण्याने ज्यांचे भवश्रम दूर झाले आहेत असे काही (भक्त) आपल्या कथाश्रवणापुढे मोक्षाची सुद्धां इच्छा करीत नाहीत व आपल्या चरणकमलांचे प्रेमी अशा परमहंसांच्या संगतीत राहण्यासाठी घरदारसुद्धां सोडून देतात. यांत संत कोण व श्रवणाचे महत्त्व या दोन्ही गोष्टी सांगितल्या आहेत. **'जिवन्मुक्त ही ब्रह्मपर श्रवती त्यजुनी ध्यान।। जे न धरिति हरिकथारति ते हृदये पाषाण'** (७/४२). सनकादिक मुनि रामकथा श्रवण करण्यासाठी ब्रह्मलोकांतून अगस्त्याश्रमांत येतात व महादेव शंकर कैलासाहून अगस्त्याश्रमांत येतात हे मानसांतच दाखविले आहे.

दो. (१) 'गुरुपद.पंकज-सेवा - या प्रथम चरणांत **एक मात्रा कमी** करून सुचविले की गुरुसेवा करीत असतां कंठावरोध, वाग्गद्गदा, रोमांच इत्यादि सात्विक भाव उत्पन्न झाले पाहिजेत. म्हणूनच अर्थामध्ये 'प्रेमाने' हा शब्द अधिक घातला आहे. 'स्मरतां रामहि...**पडत गुरुपाई** ।। तुलसी **जे ना पुलकती वृथा जन्म जगीं जाइ'** (दोहा. ४२) गुरुवंदन हे गुरुसेवेतलेच एक कार्य आहे. ते करतानां जर अंगावर रोमांच आले नाहीत तर जन्म व्यर्थ गेला असे तुलसी दासच म्हणतात. असेच गुरुसेवेतील कोणतेही कार्य करताना सात्विक भाव उत्पन्न न झाले तर ती गुरुसेवा 'भक्ति' ठरणार नाही. **(क) अमान** शब्दाने अमानित्व, अदंभित्व, अहिंसा, क्षांति व आर्जव यांची आवश्यकता सांगितली मान, दंभ, हिंसा नसून क्षांति म्हणजे क्रोधाचा अभाव व आर्जव = विनय, लीनता, व सरळस्वभाव असेल व गुरुसेवा करतील त्यानां केवळ या एका गुरुभक्तीनेच कृतार्थता प्राप्त होईल. येथे गुरुसेवा = रामभक्ति हे प्रभूनीच सांगितले. 'गुरुविण भवनिधि कोणि न तरती। जरि विरिंचि शंकर सम असती' (७/९३/५) 'गुरुविण नोहे ज्ञान' (७/८९रा) 'प्रीति गुरुपदीं नीतिनिरत जे' (७/१२७८/७) ते रामचरितमानस श्रवणाचे अधिकारी होत. 'संतचरणपंकजि सुप्रेमा' (१६/९) यांत गुरुचेच वर्णन आहे, टीका पहावी. **निर्विकार अंतःकरणाने जरि प्रीति उत्पन्न होत नाही. व केलेली सेवा या जन्मांत सुफल होत नाही.** म्हणून तर १२/१२ वर्षे गुरुजवळ राहून सेवा करणारे कोरडे ठणठणीत किंवा गुरुबंधूंचा व इतरांचा मत्सर, व निंदा करणारे

असे लोक पाहण्यास सापडतात. मी सेवा करतो किंवा केली असे चुकून स्वप्नांत जरि वाटले तरि सेवा घडली नाही व अहंकार बळावला आहे असे समजावे. दिवसभर अविश्रांत सेवा करीत असून सुद्धां आपल्या कडून काहींच सेवा घडत नाही. असे मनांत **वाटूं लागेल** तेव्हांच खरी, भक्तिदायिनी, कल्याणकारी सेवा! जनांत असे बोलून दाखविणारे मनांत तसेच मानणारे असतात असे नाही. बा.कां.मं. सोरठा ५ पासून 'गुरुपदरज मृदु मंजुल अंजन। विभंजन' (१/१२/१) पर्यंतची टीका पहावी (ख) गुरु संत असलेच पाहिजेत म्हणजे संतसंगति यांत सुद्धां आधाराला आहेच.

(२) **चौथिभक्ति** मम गुणगण त्यजुनि कपट करि गान - **'त्यजुनि कपट'** यांतील भाव दो. ३३ च्या टीकेत 'त्यजुनि कपट' मध्ये पहावे. 'मम गुण गातां तनू पुलकते' इ. (१६/११-१२) टीका पहावी. **गुणगण** = गुणसमूह, गुणग्राम = भगवत्स्तुति, बा.कां. ३२/२ 'जगमंगल रामाचे गुणगण' पासून 'दहन रामगुणगण, जसा अनल इंधना चंड' (३२ रा) पर्यंत रामगुणगण गानाचे संकीर्तनाचे फळ सांगितले आहे. ती सर्व टीका पहावी. मानसांतील २८ स्तुति विमलगुणगण गान च आहे. **(क) अध्यात्म रामायणांत** 'द्वितीयं मत्कथाऽऽलापः' माझ्या कथांचे वर्णन हे दुसरे साधन सांगितले आहे पण श्रवण केल्याशिवाय हे कसे शक्य आहे? वर्णन म्हणजे श्रवण नव्हे. येथील चौथ्याभक्तिशीं त्याचे साम्य कदाचित मानतां येईल पण 'तृतीय मद्गुणेरणम्' गुणगान संकीर्तन हे तिसरे साधन सांगितले आहेच. 'व्याख्यातृत्वं मद्वचसां चतुर्थं साधनं भवेत्' माझ्या वचनांचे व्याख्यान, प्रवचन करणे याला व कथावर्णनाला येथे स्थान नाही. म्हणजेच कथावर्णन व प्रवचन व्याख्यान ही दोन निराळी आहेत व सर्व नवविधा साधनेच आहेत. **साध्यसाधन एकरूप नाहीत. येथे जे साधन तेच साध्य असल्याने प्रत्येक प्रकार एक भक्ति आहे. भक्तीचे किंवा मोक्षाचे साधन नाही.** भक्ति स्वतंत्र आहे, परावलंबी नाही हे रामगीतेत पूर्वी व उ.कां भक्तिगीतेत प्रभूनींच सांगितले आहे, म्हणूनच प्रत्येक प्रकारांत भक्ति हा शब्द व अमान, सप्रेम, कपटत्यजुनि इ. काही तरि वैशिष्ट्य सांगितले आहे ते अ.रा. नाही. 'आचार्योपासनं भद्रे! मद् बुध्याऽमायया सदा' हे सुद्धां साहवे साधनच सांगितले आहे, भक्ति नव्हे. **साधनाहून साध्य भिन्न आहे. असे जेथे वाटेल तेथे साध्याच्या एवढे प्रेम साधनावर उत्पन्न होणे अशक्य आहे** व ते साधन **करीत असतां अपेक्षित काळांत, स्वतःच्या कल्पनेने ठरविलेल्या किंवा ऐकलेल्या मुदतींत, साध्य दृष्टिपथांत आले नाही. की साधनावरील निष्ठा ढळते** व आपलेच काय चुकले हे पाहण्याची इच्छाच होत नाही. जेथे **साधन तेच साध्य असा निश्चय असेल तेथे असा अधःपात होत नाही.** (ख) गुरुसेवेने गुरु प्रसन्न झाले म्हणजे मंत्र देतात पण शिष्याच्या ठिकाणची भगवत्प्रेमाची प्रतीति गुणगानांत आल्याशिवाय देत नाहीत म्हणून गुरुभक्ति व मंत्रजप यांच्यामध्ये गुणगान ही चौथी भक्ति सांगितली. गुणगणगान करण्यास

सुद्धां त्यापूर्वी संतमुखाने श्रवण व्हावे लागतेच, म्हणजे यांत सुद्धां संतसंगति आधारास लागतेच.

हिं. । मंत्रजाप मम दृढ विश्वासा । पंचम भजन सो बेद प्रकासा ॥१॥

। छठ दम सील बिरति बहु करमा। निरत निरंतर सज्जन धरमा ॥२॥

म. । दृढ विश्वासे मंत्र जाप मम । भजन पांचवे श्रुति कथितोत्तम ॥१॥

। शम-दमशील विरति बहुकर्मी । षष्ठ, सतत रत सज्जन-धर्मी॥२॥

अर्थ - दृढ विश्वासाने माझ्या मंत्राचा जप ही श्रुतीनी (वेदानी) सांगितलेली उत्तम अशी पांचवी भक्ति आहे (भजन = भक्ति) ॥१॥ शमदमशील व बहुतकर्मी विषयीं वैराग्य आणि सतत (निरंतर) सज्जनांच्या धर्मांत अतिशय रममाण होणे (निरत) ही साहवी भक्ति आहे॥२॥

टीका. चौ. १(१) **मंत्र जाप** - जाप = जप, जपनं जापः (इतिचण्डपालः असे अमरकोष टीकेत टीपेंत दिले आहे). **सूचना** - रामगीतेतील 'विष्णोः स्मरणम्' चे वर्णन 'नाम निरूपण सुयल घडतो। होई मणिमूल्यसा प्रगटतो' (१/२३/८) व १/१९/१ यांवरील टीकेचे अवलोकन प्रथम करावे. **(क) मंत्र** - ज्याचे मनन केल्याने (पंचक्लेशांपासून) त्राण होते (संरक्षण होते) त्याला मंत्र म्हणतात. 'मननात् त्राणनात् मंत्रः' एकाच उपास्य देवतेचे अनेक मंत्र असतात व त्यांच्या प्रभावांत भेद असतो. मंत्रांतील अक्षरांत स्वरवर्णानुसार विशिष्ट अदृष्ट शक्ति असते. पण जो पर्यंत मंत्र चैतन होत नाही तोपर्यंत ती शक्ति सुप्त (निद्रित) व जडवत असते. ''पशुभावे स्थिता मंत्राः केवला वर्णरूपिणः॥ सुषुम्नाऽध्वन्युच्चरिता प्रबोधं प्राप्नुवन्तिते॥ (रा.चं.) ज्या महापुरुषाने मंत्रचैतन्य जागृत केले असेल व योग्य अधिकारी शिष्याला तो जर मंत्र जागृत करून उपदेश दीक्षा देईल तर त्या शिष्याला उपदेश काळीच मंत्रचैतन्याचे अनुभव मिळतात.

(२) **जाप** = जप, जपन, पुनः पुन्हां आवृत्ति करणे, वाचिक व मानसिक असे जपाचे दोन मुख्य भेद आहेत. **(क) वाचिक जपाचे** वैखरीजप = तोंडाने स्पष्ट उच्चार करून व उपांशु जप आपला आपल्यालाच ऐकू येईल असा गुणगुणत करणे असे दोन प्रकार आहेत हे अनुक्रमें वैखरी व मध्यमा वाणीने होतात. **(ख) मानस जपाचे** अर्थचिंतनयुंक्त व रूपध्यान युक्त असे दोन प्रकार आहेत. हे पश्यंती वाणीने मनांतल्या मनांत, ओठ कंठ जीभ न हालवतां केले जातात. **(ग) परावाणीचा जप** सहज होतो तो नुसता एकाग्र चित्ताने श्रवण करावयाचा असतो. पण हा वरील चार प्रकारच्या क्रमशः केलेल्या जपाचा स्वाभाविक परिणाम असतो. **(घ) जपविषयींचे विधिनिषेध.** रामार्चन चंद्रिका पटल ४ मध्ये अथ जपलक्षणम्' याप्रकरणांत (पृ.११२-१३) पाहणेच श्रेयस्कर, विस्तारभयास्तव येथे देता येत नाही. 'सर्वेषामेव यज्ञानां जपयज्ञः प्रशस्यते॥ अहिंसयाहि भूतानां जायते सौ महाफलः॥ 'यज्ञानां जपयज्ञोऽस्मि' (भ.गी.) यावन्तः

कर्मयज्ञाः स्युः प्रदीप्तानि तपांसिच ।। ते सर्वे जपयज्ञस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम्।। जपेन देवता नित्यं स्तूयमाना प्रसीदति' (रा.चं) 'जपात्सिद्धिर्जपात्सिद्धिर्जपात्सिद्धिः कलौयुगे''

(३) **मंत्रजप** = जपयोग हा एक स्वतंत्र योग आहे. यांत सुद्धां यम, नियम व आसन या तीन योगांगांची आवश्यकता असतेच. पुढील सर्व योगांगे नाममंत्रजपाने आपोआप साधतात. कुसंगतीचा त्याग व विधिविषेधांचे उत्तम पालन करून दृढविश्वासाने रोज निदान १०/१२ तास तरि जप करतील त्यानां ईश्वरानुग्रहाचे अनुभव लवकरच येऊं लागतील. **(क) मम मंत्र** = राम मंत्र हे एकाक्षरापासून २४ अक्षरांपर्यंतचे, ३२. अक्षरांचा अनुष्टुभ व ४७ अक्षरांचा मालामंत्र असे अनेक आहेत, पण ज्यानां वेदाध्ययनाचा अधिकार आहे, त्यानांच एकाक्षर व षडक्षर मंत्राचा अधिकार आहे. राममंत्रानां प्रणव लावण्याची आवश्यकता नाही व न्यास कृताकृत आहेत असे अगस्त्यसंहितेत म्हटले आहे. (रा.चं.) **(ख) दृढ विश्वासे** - सद्गुरूवर व मंत्रावर पूर्ण अचल विश्वास पाहिजे. मंत्र = साक्षात राम, व मंत्रजपानेच याच देहांत परमार्थाची पूर्णता होईल अशी दृढ आस्तिक्य बुद्धि व आदर पाहिजे. जो मंत्र गुरुमुखांतून मिळाला असेल तो गुप्त ठेवणे जरूर आहे. **(ग)** मानसिक जप करतानां ज्यांचे मन अधिक चंचल होत असेल व नसल्या उचापती यावेळी करीत असेल त्यानी वाचिक जप सुरु करणेंच श्रेयस्कर. ज्यानां सगुण साक्षात्काराची तळमळ असेल त्यानी रूपाच्या ध्यानासह जप करण्याचा प्रयत्न करावा.

(४) **श्रुति कथितोत्तम** - श्रुति कथित = उत्तम. उपनिषदांत याचे वर्णन आहे, म्हणून श्रुतिकथित, (वेदानी प्रकाशित) असे म्हटले. रामरहस्य इ. उपनिषदांत राममंत्रांचे सविस्तर वर्णन आहे पण ते मंत्र परिभाषेंत असल्याने प्रसिद्ध शास्त्रीपंडितास सुद्धां यांचा उलगडा करतां आला नाही. असा अनुभव आहे. रामार्चन चंद्रिकेत किंचित जास्त स्पष्ट आहेत पण प्रकार तोच. श्रुति शब्दांत पुराणांचा अंतर्भाव करणे जरूर आहे. बहुतेक सर्व पुराणांतून नाममंत्राचे वर्णन कमी अधिक प्रमाणांत आहे पण विस्तारभयास्तव अवतरणे येथे देता येत नाहीत. मंत्र कोणातरि अधिकारी संता जवळूनच घ्यावा लागतो.

चौ.२(१) **शमदमशील** - मुळांत 'शम' नाही, पण दम = इंद्रियनिग्रह मनोनिग्रहाशिवाय साधणे अशक्य असते म्हणून दमशब्दांत शमाचा अंतर्भाव मुळात आहे तो अनुवादांत स्पष्ट केला. शील = स्वभाव. मनाचा व इंद्रियांचा निग्रह करणे हा ज्याचा सहज स्वभाव झाला, इंद्रिये स्वाभाविकपणेच ज्याच्या ताब्यांत राहूं लागली तो दमशील. भ. गीतेतील दोन श्लोकांचा सारांश दमशील या एका शब्दांत भरून ठेवला आहे. **'सर्व निजांगां कूर्म आवरी आयासाविण तसाच जो ।। विषयांपासुनि आवरि करणां स्थितप्रज्ञ तेव्हां ठरतो।।** (भ.गी.स.श्लो.२/५८). **'तरि कौंतेया प्रबळ इंद्रिये बळेंचि हरिती मनास**

या॥" **'सहज सदा वश जया इंद्रिये स्थितप्रज्ञता पावे तो'**. (भ.गी.अ.२-६१) जटायुस्तुतींतील **'करत मन गो वश सदा'** हे साधन येथे आले, पण या स्थितप्रज्ञाच्या लक्षणांत आणखी दोन गोष्टींची भर येथे पडली कारण की अशी इंद्रिये वश करून कोणी १५/२० वर्षे समाधि लाऊनच बसेल म्हणून सांगतात.

(२) **विरति बहुकर्मी** - दमशीलाने दगडासारखे तटस्थ राहून किंवा झोपलेल्या माणसाप्रमाणे निष्क्रिय राहून भागणार नाही, त्याने कर्म केलेच पाहिजे, पण कर्मांचा पसारा निष्कारण वाढवू नये. मग कोणती कर्मे करावी? याचे उत्तर रामगीतेत व ना.भ. सूत्रांत दिले आहे. **'स्वस्वकर्मि निरती श्रुति रीती'** (रामगीता) **'लोकेवेदेषु तदनुकूला चरणं तद्विरोधिषु उदासीनता'** (ना.भ.११) जी लौकिक व वैदिक कर्मे भक्तिमार्गाला अनुकूल असतील ती केली पाहिजेत. भक्तिनिश्चय दृढहोईपर्यंत हे मान्य, पण पुढे काय जरूर? ना.भ. सांगतात - 'भवतु निश्चयदार्ढ्याद् ऊर्ध्वं शास्त्ररक्षणम् (२२) निश्चय दृढ झाल्यानंतर सुद्धां शास्त्ररक्षण केले पाहिजे. ते कशासाठी? **'अन्यथा पातित्य शंकया'** (ना.भ.१३) पतित होण्याचा, अधःपात होण्याचा संभव असतो म्हणून. संध्या, पंचमहायज्ञ, देवपूजा, अतिथिपूजा, विप्रपूजन, गुरुजनपूजन इ. अनकूल कर्मे यथाधिकार यथाशास्त्रविधि केलीच पाहिजेत. देवाचे उत्सव, भक्तिमार्गातील व्रते वगैरे केलेच पाहिजे. या दोन लक्षणानी **ज्ञान व निष्काम कर्म यांची सांगड घातली; आतां त्याला भक्तीची जोड देतात.** या प्रकारांत आतां संतांचासंबंध पहा -

(३) **सतत रत सज्जनधर्मी** - सज्जनधर्म = संतांचा धर्म - भगवद्भक्तांचा धर्म = भागवत धर्म. 'दान दया दम तीर्थी मज्जन। वदति धर्म जितके श्रुति सज्जन' (७४९/२) भागवत धर्माचे सार **'मग ममधर्मि होइ अनुरागहि'** (१६/७) च्या टीकेंत पहावे. पुढे नारदास सांगितलेली संत-साधुलक्षणे (= सज्जन धर्म) पहावीत तसेच ७//३७/६-३८/७ पर्यंत सांगितलेली लक्षणे पहावी. दोन्ही ठिकाणी रामचंद्रानीच लक्षणे = धर्म सांगितले आहेत. ही तिन्हीं लक्षणे मिळून साहव्या प्रकारची भक्ति सांगितली.

हिं । सातवँ सम मोहि मय जग देखा । मोते संत अधिक करि लेखा ॥३॥
। आठवँ जथालाभ संतोषा । सपनेहुँ नहि देखइ परदोषा ॥४॥
। नवम सरल सब सन छलहीना । मम भरोस हियँ हरष न दीना ॥५॥
म. । सप्तम सम, मम मय जग पाही । मजहुनि अधिक मानि संताही ॥३॥
। अष्टम यथालाभि संतोषी । स्वप्निं न जाइ दृष्टि परदोषीं ॥४॥
। नवम सरल सर्वांसी, छल नहिं । मम चि भरंवसा खेद न हर्षहि ॥५॥

अर्थ - सर्व जगाला समान, माझ्यामय (राममय) पाहणे व संत सद्गुरु याना माझ्या पेक्षां अधिक मान देणे ही सातवी भक्ति ॥३॥ जे काही यदृच्छेने (सहज) प्राप्त होईल

त्यांत संतोष मानणे व दुसऱ्यांचे दोष स्वप्नांत सुद्धां न पाहणे ही आठवी भक्ति।।४।। सर्वांशींच सरळ वागणूक, छल कपट मुळीच नाही. माझाच भरंवसा असणे व हर्ष विषाद नसणे ही नववी भक्ति होय ।।५।।

टीका.चौ.३(१) **सम जग पाही** - सर्व जग सम पाहणे. **'ब्रह्म समान सकल जगि पाही'** (१५/७ टी.प.) पाहणे म्हणजे वागणे किंवा वागविणे नव्हे. 'विद्या विनयसंपन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि।। शुनि चैव श्वपाकेच पण्डिताः समदर्शिनः' (भ.गी.) यांत सुद्धां सम पाहणेच सांगितले आहे. 'समवर्तिनः' म्हटले नाही. 'निर्दोषं हि समं ब्रह्म' निर्दोष व सर्वत्र सम असलेले ब्रह्म सर्व जगांत समान आहे हा अनुभव घेणे. हेच १५/७ मधे सांगितले आहे. **येथे अन्वयज्ञानाचे अस्तित्व दाखविले. आतां भक्तीचे अस्तित्व सांगतात.**
(क) ममय जग पाही. सर्व सगुण साकार दिसतें ते राममय, रघुपतिमय पाहणे. 'विष्णुमयजग वैष्णवांचा धर्म' **'निज प्रभुमय जग पाहती करिति कुणाशी विरोध'** (७/११२म). 'स्वर्ग नर्क अपवर्ग समानहि । बघे सर्व थळि धृत धनु बाणहि' (२/१३१/७). यावरील टीका पहावी. 'जेजे दिसे भूत। तेंते भाविजे भगवंत' (ज्ञाने.)

(२) मजहुनि अधिक मानि संताही - 'मनि गुरु अधिक तुम्हांहुनि जाणति । सर्वभावि सेविति सन्मानिति' (२/१२९/८) असे वाल्मीकीनी प्रभूंस सांगितले. 'रामदास रामाहुनि मोठे' 'राम सिंधु घन सज्जन धीर। चंदनतरु हरि संत समीर' 'सकल फलहि हरिभक्ति सुशोभन। संतकृपेविण कुणाहि लाभ न' (७/१२०/१६-१८) यांतील दोन चौपायांत संत सद्गुरु यांस रामापेक्षा अधिक मानण्याचे कारण दाखविले आहे. टीका पहावी. या प्रकारांत संत संगतीचा संबंध आहेच.

चौ.४(१) **अष्टम यथालाभि संतोषी.** 'यदृच्छालाभसंतुष्टो द्वंद्वातीतो विमत्सरः। समः सिद्धावसिद्धौच कृत्वाऽपि न निबध्यते' (भ.गी) या श्लोकांत मुख्य विषय यथालाभि संतोष हाच आहे. सुखदुःखलाभ झाला तरि संतोषांत अधिकउणे होत नाहीं असे होण्यास द्वंद्वातीत झालेच पाहिजे. मत्सर, द्वेष ईर्षादि असतील तर संतोष समाधान टिकणार नाही. सिद्धि, असिद्धि, लाभ, हानि, यश अपयश इत्यादि काहीही झाले तरि समाधान कमी अधिक होता नये. परिस्थिति, प्रसंग कसाही येवो चित्ताची समाधान स्थिती ढळत नाही तो यथलाभसंतोषी = यदृच्छालाभसंतुष्ट लाभ म्हणजे अन्नवस्त्रधनसंपत्ती इतकेच नव्हे तर सुखलाभ, दुःखलाभ, अपयशलाभ, कोणाचे मरण, रोग, संकट इत्यादि जे काही घडेल जशी दशा प्राप्त होईल तशी. 'जैसी स्थिती आहे तैशापरिं राहे । कौतुक तू पाहे संचिताचे' 'समाधान राहे वृत्ति तेथे खुंटे काळगति.

(२) **स्वप्नि न दृष्टि जाई परदोषीं** - दुसऱ्यांचे दोष दिसत नाहीत, बघतच नाहीत. सर्व दृश्य जर रघुपतिरूप आहे तर दोष पाहणे, वर्णन करणे म्हणजे रामरूपांत दोष आहेत अशी भावना करण्यासारखे आहे. 'तात! ऐक मायाकृत गुण नी दोष अनेक।।

गुण हा, उभय न पाहणे, त्या बघणे अविवेक (७/४१) दोष बघणे, वर्णन करणे म्हणजे माया सत्य आहे असे मानण्यासारखे आहे. जेथे मायाकृत देह आहे तेथे गुणदोष असावयाचेच. (क) मनुष्य भगवंताला प्रार्थना करतो की 'प्रभो! माझ्या दोषांकडे बघूं नका! कारण ते अनंत अपार आहेत तुम्ही आपल्या ब्रीदाकडे पाहून माझ्यावर कृपा करा!' असा मनुष्य जर दुसऱ्यांच्या दोषांकडे पाहील तर त्यास अशी प्रार्थना करण्याचा काय अधिकार व ती प्रार्थना कोण ऐकणार ? पण हे गुण संतसंगतींतच बाणूं शकतात.

चौ.५(१) नवम सरल सबसन, छल नहिं - सर्वांच्याच बरोबर सरळ व निष्कपट वर्तन, वागणूक हे साधन अगदीं सोपे दिसते पण आचरणांत येणे कठिण आहे. जोपर्यंत द्वंद्वातीत, निर्मत्सर, निर्भय, यदृच्छालाभ संतुष्ट झाला नाही; अहंता ममतांच्या पाशांत आहे तोपर्यंत लपवालपव, कपट, करण्याची इच्छा होणारच. अगदी सरळ व निष्कपटी हृदयाची माणसे, या जगाच्या कपटपूर्ण व्यवहारांत व्यवहारशून्य, मूर्ख ठरतात. परंतु येथील व्यवहारांत तोटा झाला, लोक मूर्ख म्हणाले तरि त्याचा परिणाम देह असेपर्यंतच भोगावा लागणार आणि कपटकुटिलताप्रवीण, व्यवहारदक्ष म्हणून प्रसिद्धीस आला व येथे अधिक सुखांत राहिला तरि ते सुख व प्रसिद्धी येथेच राहणार, पण कपटी कुटिल मलिन चित्त दुःखांचे मोठे गाठोडे पुढील जन्मासाठी बांधून बरोबर देणारच!

(२) ममभरोस हिय हरष न दीना - भगवंतावरच पूर्ण भरंवसा असल्याशिवाय सरलता व निष्कपट वृत्ति असणारच नाही. जे काही चांगले किंवा वाईट, अनुकूल किंवा प्रतिकूल दिसणारे, समजले जाणारे घडेल ते प्रभुकृपेने माझ्या परम कल्याणासाठी घडले किंवा घडत आहे. असा दृढ विश्वास व यथालाभ संतुष्टचित्त असल्याशिवाय हर्ष विषाद (खेद दैन्यभाव) विरहित राहतांच येणार नाही. ज्याला आशा असेल त्याला हर्ष शोक, हर्ष विषाद, होणारच. म्हणून आशा रहितता सुचविली. आशा या परमंदुःखं, नैराश्यं परमं सुखम्' भगवंतावर पूर्ण भरवसा उत्पन्न होण्यास अशा संतांच्या संगतीची व कृपेची आवश्यकता आहेच. याप्रमाणे प्रथमभक्ति संतांची संगति बाकीच्या आठही प्रकारांत लागतेच म्हणून प्रथम भक्तीच मुख्य आहे १/३/५-६ पाहा. शबरीला त्या भक्तीचा लाभ झाल्यामुळे व संत सद्गुरु कृपेनेच रामदर्शन झाले.

हिं. । नव महु एकउ जिन्ह के होई । नारि पुरुष सचराचर कोई ॥६॥
। सोइ अतिसय प्रिय भामिनि मोरे । सकल प्रकार भगति दृढ तोरे ॥७॥
म. । एकहि नवांमधे ज्यांपाशीं । कुणिहि नारि नर चर अचरासी ॥६॥
। तो प्रिय भामिनि अतिशय मजला । भक्ती दृढ तुजमाजीं सकला ॥७॥

अर्थ - या नऊ भक्तींपैकी एकहि ज्यांच्या ठिकाणी असेल तो कोणीही स्त्री पुरुष चर अचर असला ॥६॥ तरि भामिनी! तो मला अतीशय प्रिय होतो. तुझ्यापाशीं तर सगळ्या भक्ति दृढ आहेत ॥७॥

टीका. (१) या नऊ भक्तीपैकी कोणतीही एक ज्यांच्याजवळ असेल ते कोणीही असले तरि भगवंताला अतिशय प्रिय होतात. स्त्रीपुरुष, चर अचर या सर्वांचा उल्लेख केला पण अतिशय प्रिय होणारा कोणी एखादाच विरळा असतो हे 'तो' हे एकवचन वापरून सुचवून ठेवले. 'जीव भक्तिमान् नीच जरि महा। प्राणप्रिय मज बाणा मम हा' (७/८६/१०). 'वृष्टि शारदी तुरळक थोडी। जशि ममभक्ति **एक कुणि जोडी'** (४/१६/१०). 'श्रुतिगीता रघुनाथभक्ति ते। रामकृपे कुणि **एका मिळते'** (७/१२६/८) जो भक्तिमान असेल तोच प्रभूला अतिशय प्रिय = प्राणप्रिय वाटतो. (क) यांतील पहिल्या पांच भक्ति तर अगदीं सुलभ आहेत असे असून एकभक्ति प्राप्त करणारा विरळा कां? **समाधान** - साधनालाच साध्य समजले जात नाही, साधनाच्या ठिकाणी अनन्यता नसते. एकाच साधनाने समाधान वाटत नाही. अनेक साधने करण्याचा प्रयत्न केला जातो व कोणतेच साधन धड होत नाही. एक गुरु, एक मंत्र, एक ग्रंथ, एक देव अशी एकनिष्ठता पाहिजे. गुरु = मंत्र = ग्रंथ = देव हे समीकरण दृढ पाहिजे व यमनियमांचे पालन जप, पूजा, गुरुसेवा इत्यादि यथाविधि करून एकाच भक्तीवर जो भर देईल त्याच्या जवळ बाकींच्या भक्ति आपोआप चालत येतील. शबरीचे चरित्र हेच दाखविते.

(२) शबरीचे मुख्य साधन व साध्य फक्त एकच होते. संतगुरु सेवा हेच साधन व हेच साध्य असा तिचा दृढ विश्वास होता. गुरुसेवा व गुरुची आज्ञा पालन करणे हेच साध्य होते. शबरीने जशी गुरुभक्ति, गुरुसेवा केली तशीच श्रवणभक्ति, कीर्तनभक्ति किंवा हरिनामभक्ति यांपैकी कोणतीही केली तरि भगवंताला अतिशय प्रिय होणारच. पण सर्वांत सोपी व महाप्रभावी कोणती भक्ति असेल तर ती गुरुसेवाभक्ति कारण की इतर कोणतीही भक्ति गुरु कृपेशिवाय प्राप्त होऊ शकत नाही. अनन्य एकनिष्ठ शिष्य, अधिकारी गुरु, एकनिष्ठ सेवा व यमनियमांचे पालन यांच्या समुचयांतून इच्छा नसली तरि इतर सर्व भक्ति प्राप्त होणारच, प्रेम हा मधुर रस तेथे असणारच व त्यावर राम मधुप बनून वश होऊन राहणारच, पण हे ध्येय मात्र समोर असू नये.

हिं. । जोगि बृंद दुरलभ गति जोई । तो कहुँ आजु सुलभ भइ सोई ॥१॥
। मम दरसन फल परम अनूपा । जीव पाव निज सहज सरूपा ॥९॥

म. । योगिवृंद दुर्लभ गति जीही । आली सुलभ आज तुज तीही ॥८॥
। मम दर्शन फल अनुपम परम हि । लभे जीव निज सहजस्वरूपहि ॥९॥

अर्थ - जी गति योगिसमूहानां सुद्धां दुर्लभ आहे, तीच आज तुला सुलभ झाली आहे।।८।। माझ्या दर्शनाचे परम अनुपम फल हेच की जीव आपले सहज स्वरूप पावतो ।।९।।

टीका.चौ.८(१) **योगिवृंद** = योग्यांचे समूह. हजारो लाखो योग्यांत क्वचित एखाद्याला कधी काळी मिळणारी व ती सुद्धां अष्टांग योगादिकांचे अति कठिण कष्टमय साधन करून मिळणारी, फार दुर्लभ गति तुला आज भक्तीमुळे सुलभ झाली आहे. 'अतिदुर्लभ कैवल्य परमपद । संत पुराण निगम आगम वद ।। स्वामि! मुक्ति ती रामा भजतां। येइ जबरिने इच्छा नसतां (७/११९)३-४) हे वचन आज शबरीच्या बाबतींत यथार्थ ठरले. कैवल्य तिच्या पायाशी लोटांगण घालीत आले आहे.

चौ. ९(१) मम दर्शन फल अनुपम परमहि - येथे रामदर्शनाचे परम अनुपम फळ सांगितले आहे. दर्शनाने फळ, दर्शनाचे अनुपम फळ, आणि परम अनुपम फळ अशा तीन पायऱ्या झाल्या **(क)** 'यदपि सखे तव इच्छा नाही। मम दर्शन जगिं अमोघ पाही' (५/४९/९) अमोघ = निष्फळ नाही असे सफळ असे म्हणून 'तया राम नृपतिलकां करती' **लंकेचे राज्य हे फळ दिले. (ख)** पथिं जडचेतन जिव बहुनाना। ज्यां बघती प्रभु दिसले ज्यानां ।। ते सब **परमपदा** अधिकारी' (२/२१७/१-२) **हे अनुपम फळ** आणि परमपद = कैवल्य प्राप्त होणे **हे परम अनुपम फळ** येथे दाखविले. श्रीरामचरित्रांत शब्दांचा उपयोग किती सावधपणे करावा लागतो व मानसांत कसा केला आहे हे पाहून आश्चर्य वाटते. 'तद्गत्वा न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम' यादृष्टीने शरभंग व जटायु यानां सुद्धां दर्शनाचे परम अनुपम फळच मिळाले कारण ते नित्यवैकुंठाला, नित्य धामाला च गेले. प्रस्तावनेत 'ज्ञान मोक्ष व वैकुंठ' हे प्रकरण पहावे. **(ग) सहज स्वरूप** = सहज स्वरूप. 'ईश्वरअंश जीव **अविनाशी। चेतन अमल सहज सुखराशी'** हे जीवाचे सहज स्वरूप आहे, सच्चिदानंदघन निर्मल = ब्रह्म, हेच सहज स्वरूप आहे.

हिं. । जनक-सुता कर सुधि भामिनी । जानहि कहु करिबर गामिनी ।।१०।।
। पंपा सरहि जाहु रघुराई । तहँ होईहि सुग्रीव मिताई ।।११।।
। सो सब कहिहि देव रघुबीरा । जानतहूँ पूछहु मतिधीरा ।।१२।।
। बार बार प्रभुपद सिरु नाई । प्रेम सहित सब कथा सुनाई ।।१३।।

म. । जनकसुता - शोधा भामिनी । जाणसि वद करिवरगामिनी ।।१०।।
। पंपासरि रघुराज जाल जर । सुग्रिव सख्य घडेल तिथे तर ।।११।।
। तो सांगेल देव रघुबीरा । सब, जाणुनि पुसतां मतिधीरा ।।१२।।
। पुनः पुन्हां प्रभुपदिं शिर ठेउनि । प्रेमे सकल कथेला सांगुनि ।।१३।।

अर्थ - हे भामिनी! करिवरगामिनी जनकसुतेचा शोध तू जाणत असलीस तर सांग ।।१०।। रघुराज! आपण जर पंपासरोवराला जाल तर तेथे सुग्रीवाशी मैत्री (सख्य) घडेल।।११।। देव रघुवीरा तो सर्व सांगेल मति धीरा! तुम्ही सर्व जाणत असून (मला) विचारतां!।।१२।। प्रभूच्या पायांवर वारंवार प्रेमाने मस्तक ठेऊन व प्रेमाने सकल कथा सांगून ।।१३।। (वाक्य छंदात पूर्ण होईल.)

टीका.चौ.१०(१) ल.ठे. - या चौपाईच्या **प्रत्येक चरणांत १।१ मात्रा कमी आहे.** तालभंग व वाचागति - भंग करून दाखविले की निमिषार्धात ऐश्वर्य भावांतून माधुर्यांत प्रवेश करून 'ललित नरलीला' करण्यास पन्हां प्रारंभ केला. सीतेचा पत्ता, बातमी विचारण्याचे मनांत आले. तिचे स्मरण होतांच विरहाने व्याकुळ झाले, कंठ दाटला, स्वरभंग झाला, नीट बोलवेना हे १/१ मात्रा कमी करून सुचविले. **(क) करिवर गामिनी** -गजश्रेष्ठासारखी जिची गति आहे अशी. हे विशेषण श्रृंगाररसप्रधान आहे. विरहाकुल झाले असतां रघुवीराला शबरीच्या ठिकाणी श्रृंगाराची अनुभूति येणे शक्य नाही. दशरथानी कामवश होऊन कैकयीला 'गजगामिनी' (२/२५) म्हटले आहे. **'हंसगमनि तुम्हि नहि बन जोग्य ना'** असे सीतेला रघुनाथाने 'हंसगमनि' कौसल्येच्या देखत म्हटले आहे. वनांत गमन करण्यास हंसगामिनी काय उपयोगी? गजवरगामिनीच योग्य! म्हणून हे विशेषण शबरीकडे घेणे योग्य नाही. पूर्वी तिला दोन वेळा **भामिनी** म्हटलेच आहे ३५/४ उपक्रमांत, ३६/७ मध्ये **(ख) जाणसि** = जाणतेस असा अर्थ होऊ शकेल पण अ.रा. 'यदि जानासि मे ब्रूहि सीता कमललोचना।। कुथास्ते केन वा नीता' (३/१०/३२-३३). जर जाणत असलीस तर असे म्हटले आहे व आतां माधुर्यभावांत आहेत म्हणून जाणतेस असा अर्थ करणे योग्य नाही. जर जाणत असलीस तर हाच योग्य.

चौ. ११(१) पंपासर - पंपासरोवर, भारतांतील चार पुराण प्रसिद्ध सरोवरांपैकी दक्षिणेंत असलेले हे एक प्रसिद्ध सरोवर आहे. ऋष्यमूक पर्वताच्या आसपास असल्याचे वर्णन वा.रा. आहे. **मानस सरोवर** उत्तरेस हिमालयाच्या पलीकडे **नारायण सरोवर** पश्चिमेस कच्छ मध्ये **बिंदु सरोवर** सिद्धपूर (-मातृगया) जवळ व दक्षिणेंत हे **पंपा सरोवर.** याचे सुंदर वर्णन वा.रा. स. ७५ मध्ये मुद्दाम पाहण्यासारखे आहे. त्याचप्रमाणे शबरीचे गुरु मतंग ऋषि यांच्या आश्रमाचे वर्णन सर्ग ७४ मधे मुद्दाम पहावे. **(क) रघुराज** भाव हा की तुम्ही रघुवंशांतील राजे असून वनवास पत्करावा लागला. तुमची पत्नी कपटाने चोरून नेली गेली आहे. सुग्रीवाला वालीने अन्यायाने राज्यभ्रष्ट केलेला आहे व त्याची पत्नी रूमा वालीने बलात्काराने हिरावून घेतली आहे, व तो वनवासीच आहे, तुम्ही समदुःखी असल्याने तुमची मैत्री होईल व ती दोघानांही हितावह होईल.

चौ.१२(१) **तो सांगेल देव... मतिधीरा - देव** आपण दिव्य ज्ञानसंपन्न आहांत, म्हणून

सर्व जाणतांच पण **रघुवीर** असल्याने मला मोठेपणा देण्यासाठी कृपाळूपणाने विचारतां इतकेच. कृपावीरता, दानवीरता, व विद्यावीरता सुचविली आहे. विचारल्यावर सांगणे कर्तव्यच असल्याने सांगितले. **(क) मतिधीर** - आपण स्थितप्रज्ञ, विजितेंद्रिय, जितकाम अकाम आहांत, पण रघुवीर बनलां असल्याने विरहव्याकुळ होत आहांत.

चौ. १३(१) **पुनः पुन्हां प्रभुपदिं... प्रेमे 'प्रेममग्न मुखि वचन येत ना। वंदिपदि नमि शिर सरसिज चरणां'** (३४/९) असा उपक्रम केला व येथे 'पुनः पुन्हां प्रभुपदिं शिर ठेउनि प्रेमे' असा उपसंहार करून सुचविले की पहिल्या सारखीच प्रेममग्न झाली व बोलवे ना. प्रभूच्या ललित नरलीलेने व त्यानी दिलेल्या मोठेपणाने चुकून सुद्धां मोहउत्पन्न होऊ नये म्हणून मनांत 'पाहि पाहि भगवंत! महती दासां सदा देतसां' असे प्रत्येक वेळी म्हणत. प्रेमाकुल होऊन वारंवार पायां पडत आहे. 'प्रेमाकुल पायां पडे त्राहि त्राहि भगवंत' (५/३२) असे हनुमान करणार आहेत टी. पहावी. **(क) सकल कथेला सांगुनि** - ही कथा कोणती याबद्दल मतभेद होणे शक्य आहे पण येथील शबरी आख्यान अध्यात्म रामायणाशीं बरेच जुळते आहे हे पूर्वी दाखविले आहेच. प्रभूनी विचारल्यावर तिने अगदींच त्रोटक माहिती सांगितली पण त्यांत सीतेविषयीं काहींच न सांगता सुग्रीवाचा हवाला दिला, हे बरे न वाटून सीतेविषयींची सर्व माहिती सांगितली व सुग्रीवाशी मैत्री केल्याने सीतेचा शोध कसा व कां लागू शकेल हे सांगितले. कोणी म्हणतात की तिने आपली सर्व हकीगत सांगितली. कोणी वा.रा. सर्ग ७४ च्या आधारे म्हणू शकतील की आपल्या गुरूंचा आश्रम दाखवून त्यांची सर्व कथा सांगितली. या लेखकाचे मत प्रथम सकारण दिले आहे. अ.रा. पहिल्या प्रकारचीच कथा सांगितली आहे. येथील **हे वचन सर्वमत संग्राहक आहे.**

हिं.छं. । कहि कथा सकल बिलोकि हरिमुख हृदयँ पद पंकज धरे ।
॥ तजि जोग पावक देह हरि पद लीन भइ जहँ नहिं फिरे ॥
। नर बिबिध कर्म अधर्म बहुमत सोकप्रद सब त्यागहू ।
॥ बिस्वास करि कह दास तुलसी राम पद अनुरागहू ॥१॥

म.छं. । वदुनि कथा धरि पाद-पंकज हृदयि, हरि मुख बघत ती ।
॥ त्यजि योगपावाकि देह, हरि-पदिं लीन, जिथुन न परतती ॥
। नर! विविध कर्म अधर्म बहुमत शोकदायी त्याग रे ।
॥ तुलसी! सुविश्वासे मनी धर रामपदिं अनुराग रे ॥१॥

अर्थ - सर्व कथा सांगून, तिने हरिपादपंकजे हृदयांत धारण केली व हरिमुखाकडे बघत योगपावकाने देहत्याग केला व जेथून परतत नाहींत अशा हरिपदीं लीन झाली. हे नरा! नाना प्रकारची कर्मे, अधर्म व अनेक मते शोकदायक आहेत त्यांस सोडून दे व तुलसी दास म्हणतात दृढ विश्वासाने रामचरणी अनुराग (दृढप्रेम) मनांत धारण कर! ।।छंद।।

टीका. (१) **हृदयीं पादपंकज धरि व हरिमुख बघत** - सगुणरूपाचे हृदयांत ध्यान करूं लागली. या आधाराने म्हणतां येईल कीं सगुण स्वरूपांत लीन झाली कारण अंते मतिः सा गतिः'. सगुणरूपाचे ध्यान करीत चित्ताचा लय करून हरिपदिं = ब्रह्मपदिं लीन झाली असा सरळ अर्थ आहे. पण सर्व मतांचा संग्रह करणें असल्याने इतर सांप्रदायिकानां आपल्या मताप्रमाणे अर्थ घेण्याची सोय करून ठेवली आहे व तेवढ्यासाठी 'हरि' शब्द मुद्दाम वापरला आहे. तुलसीदास म्हणतात की नाना प्रकारची कर्मे व अधर्म सोडा, म्हणजेच आवश्यक तेवढें स्वधर्माचरण करा. **'बिरति बहु कर्मी'** (३६/२) टीका पहावी. नाना मतांच्या गलबल्यांत व वादविवादांत पडू नका. 'वादो नावलंब्यः' (ना.भ. ७४) कोणते कां मत असेना पूर्ण दृढ विश्वासाने रामपदीं अनन्य दृढ प्रेम करा म्हणजे झाले (क) **शबरी लीन झाली** म्हणजे काय झाले हे पुढील दोह्यांत स्पष्ट केले आहे. 'मुक्त केले' म्हणून हरिधामाला गेली असे म्हणतां येत नाही. रामदर्शनाचे परम अनुपम फल म्हणजे 'सहज स्वरूप प्राप्ति शबरीला मिळाले असे आधीच प्रभूनी सांगितले असल्याने कैवल्यमुक्ति मिळाली हाच सरळ अर्थ आहे. सांप्रदायिक मतांच्या झगड्यांत न पडतां भगवंतावर अनन्य प्रेम करा असे तुलसीदासजी कळवळून सांगत आहेत पण लक्षांत कोण घेतो! सार सांगतात -

हिं.दो. । जातिहीन अघ-जन्म महि मुक्त कीन्हि असि नारि ॥
॥ महामंद मन सुख चहसि ऐसे प्रभुहि बिसारि ॥३६॥

म.दो. । जातिहीन अघजन्म महि कृता मुक्त अशि नारि ॥
॥ विसरूनि ऐशा प्रभुस मन जड! सुख इच्छिसि भारि ॥३६॥

अर्थ - जातिहीन व पापांची जन्मभूमि अशी स्त्री असून तिला मुक्त केली. वा! जड मना! अशा प्रभूला विसरून तूं सुखाची फार इच्छा करतोस? ॥३६॥

टीका. (१) **जाति हीन** - हीन जाति म्हटल्याने वृत्त रचनेंत काही अडचण आली नसती. जातिहीन = अस्पृश्य जाति बहिष्कृत स्वतःच्या जातींत सुद्धां हीन-नीच मानलेली (क) **अघ-जन्म-महि** अघ = पाप, पापांची जन्मभूमी. काशीला 'मुक्तिजन्ममहि' म्हटले आहे. (४मं.सो.) पुढे लं.कां. 'कपट-भू-भट' म्हटले आहे. ज्याप्रमाणे विशिष्ट प्रकारच्या भूमींत विशिष्ट पीकच येते त्याप्रमाणे काही जाती, कुळे अशी असतात की जी पुण्यजन्मभूमि असतात जसे रघुकुल. काही जाती. पापजन्मभूमि असतात, जसे राक्षस. चित्रकूटच्या कोळी भिल्लानीं म्हटलेच आहे की -'अम्हिं जड जीव जीवगण-घाती। कुटिल कुचाली कुमति कुजाती॥ पाप करत रात्री दिन जाती॥ इ. (२/२७१/४-६ पहा). अगदीं अलीकडल्या काळांत सुद्धां काही जाती गुन्हेगार जाती म्हणून मानल्या जात होत्याच. (ख) जातीने अस्पृश्य व पाप करण्यांत रात्रंदिवस जावयाचे अशा जातीची आणि स्त्री, अशी असून सुद्धां प्रभूनीं तिच्यावर इतकी कृपा केली की तिला मुक्त केली. असे प्रभु दीन बंधु, कारण रहित कृपाल, असून हे मना!

तूं चांगल्या जातींत जन्माला आलास आणि नश्वर सुखांच्या पाठी लागून अशा प्रभूला विसरलास त्या अर्थी तू अगदीं जड, मूढ आहेस, धिःकार असो तुला! 'मांहि पार्थ व्यपाश्रित्य येऽपि स्युः **पापयोनयः**। स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यान्ति परां गतिम्' (भ.गी.) यांत **पापयोनि** = पापांचे जन्मस्थान = 'अघजन्ममहि' हाच अर्थ आहे. 'किं पुनर्ब्राह्मणाः पुण्या भक्ता राजर्षय स्तथा।। अनित्यमसुखं लोकं मिमं प्राप्य भजस्व माम्।।' (भ.गी.) 'श्रुणु खगेश हरिभक्ति त्यागिति। अन्य साधनीं सुख जे इच्छिति।। ते शठ ' 'अशीभक्ति जाणुनि परिहरती। ज्ञाना केवळ जे श्रम करती।। ते जड, गृहि सुरधेनू त्यजती। दुधासाठी अर्कास धुंडती।। (७/११५/१-४ पहा.) ७/१२२/१४-२९ पहा.

शबरी - चरित्र

पंपा सरोवराच्या आजूबाजूस मतंग मुनींच्या शिष्यांचे आश्रम होते. त्यांच्या जवळच एक झोपडींत **श्रमणी** नांवाची एक भिल्लीण, भिल्ल- शबर जातीची एक अविवाहित स्त्री रहात असे. ती **शबरी नावानेच ओळखली जात असे.** ती इकडे येण्यापूर्वी घरी आईबापांजवळच रहात असे. तिच्या लग्नाची तयारी आईबाप करूं लागले तेव्हां कोंबडी, बकरी, ससे, हरणे, डुकरे इ. पशुपक्षी बरेच आणले गेले. तिने बापाला विचारले की लग्नांत हे इतके पशुपक्षी कशाला? देवदेवतानां बळी देण्यास व जातीच्या लोकानां जेवण घालण्यास पाहिजेत असे उत्तर ऐकतांच ती त्याच रात्रीं कोणालाही न सांगता अरण्यांत पळून गेली व हिंडत हिंडत कर्मधर्मसंयोगाने पंपा सरोवराकडे आली व तेथे राहिली ती राहिलीच.

तेथे राहिल्यावर कोणास कळूं न देतां ती मुनि-आश्रमांच्या सभोवतालचा भाग व सरोवराकडे जाण्याच्या मुनींच्या वाटा व इतर मार्ग झाडून स्वच्छ करून ठेवी. काष्ठांचे भारे मुनीनां न कळूं देता त्यांच्या आश्रमांजवळ नेऊन ठेवी. अशारितीने अस्पृश्य जातीच्या व्यक्तीस करतां येण्यासारखी सेवा ती गुप्तपणे करीत राहिली. पण हळू हळू सर्वानां तिच्या सेवेची माहिती झाली. तिची सेवाप्रिय, विनयशील व धार्मिक वृत्ति पाहून मतंग ऋषि तिच्यावर सुप्रसन्न असत. मतंगऋषि देहत्याग करून इहलोक सोडून जाऊं लागले तेव्हां तिने आपणांस बरोबर नेण्याची विनंति केली. मतंग मुनीनीं सांगितले की तू इथेच रहा, भगवान राम बंधु लक्ष्मणासह अशा-अशा रूपाने इकडे येतील त्यांचे दर्शन झाले म्हणजे मग तू ये. ते तुला दर्शन दिल्याशिवाय पुढे जाणार नाहीत' इतके सांगून मतंग ऋषि देहत्याग करून गेले.

त्या गुरुवचनावर दृढ विश्वास ठेऊन दुसऱ्या दिवसापासून रोज स्वागताची तयारी करून ती प्रभूच्या येण्याची वाट पाहू लागली. चारी बाजूंनी दूरवर वाटा झाडून, आणि सडा शिंपून ठेवावा, ताजे स्वच्छ पाणी, उत्तम उत्तम सुगंधी पिकलेली फळे व गोड गोड कंदमुळे रोज ताजीं आणून ठेवावी. कपाळावर हात देऊन, प्रत्येक दिशेने

आळीपाळीने मधून मधून वारंवार पहात असावे की राम आले काय? पुन्हां झोपडींत जावे, झाडून काढावे, आसन म्हणून तयार करून ठेवलेली फुले कोमजली असली तर पुन्हां आणून पत्रपुष्पांचे आसन तयार करून ठेवावे, पुन्हां बाहेर येऊन पहावे. पाणी फार गार किंवा गरम झाले असे वाटल्यास ताजे पाणी पुन्हां आणून ठेवावे असा क्रम पहाटे उठल्यापासून रात्री झोपेपर्यंत चालू असे. रात्री पाला पाचोळा वाजला, कसली चाहूल लागली की आले प्रभु! आले राम! आले की काय प्रभु! असे ओरडत, मी अभागीण कशी निजले! इ. बडबडत बाहेर जाऊन कानोसा घ्यावा व परत झोपडीत येऊन कानोसा घेत पडून रहावे व रात्र घालवावी. सकाळी उठल्यावर म्हणावे की आज राम नक्की येणार, गुरुजींचे वचन खोटे होणार नाही. संध्याकाळी म्हणावे सकाळी येतील. असा हा तिचा क्रम अव्याहतपणे वर्षानुवर्षे चालू राहिला. कधी कंटाळली नाही की निराश झाली नाही. संध्याकाळपर्यंत नाही आले की रडावे, व म्हणावे की मी महा पापीण, भजन करीत नाही की पूजन करीत नाही, कसे येतील माझ्याकडे? पण गुरुमहाराजांचे वचन खोटे कसे होईल? उद्यां येतील. अशा रीतीने तळमळत मार्गप्रतीक्षा करीत राहिलेल्या भक्ताचा कळवळा दीनदयालु सहज कृपालु श्रीरघुनाथास नाही येणार तर कोणाला येईल!

पंपातीरावर व आजूबाजूच्या वनांत शेकडो ऋषि, मुनि तपस्वी रहात होते पण कोणाच्या आश्रमांत न जातां दीननाथ, दीनबंधु, दीनवत्सल भगवान रघुनाथ प्रथम शबरीच्या झोपडींत आले व त्यांस आपल्या स्वतःच्या घरी आल्यासारखे समाधान झाले. **यावरून आम्हांस काहीच बोध घेतां आला नाही तर, परमार्थी, साधक, साधु इ.इ. म्हणवून घेण्यांत काय अर्थ!**

शबरीगति - प्रकरण समाप्त.

●●●

पुन्हां रघुवीर-विरह-वर्णन व पंपेस आगमन, प्रकरण (३७/१-४१/४)

हिं.। चले राम त्यागा बन सोऊ । अतुलित बल नर केहरि दोऊ ॥१॥
। बिरही इव प्रभु करत बिषादा । कहत कथा अनेक संबादा ॥२॥
। लछिमन देखु बिपिन कइ सोभा । देखत केहि कर मन नहिं छोभा ॥३॥
। नारि सहित सब खग मृगबृंदा । मानहुँ मोरि करत हहिं निंदा ॥४॥
। हमहि देखि मृग निकर पराही । मृगीं कहहिं तुम्ह कहँ भय नाही ॥५॥
। तुम्ह आनंद करहु मृग जाए । कंचन मृग खोजन ए आए ॥६॥
म. । सोडुनि निघति राम तें बिपिन हि । अतुलबली नर केसरि उभय हि ॥१॥
। प्रभु बिरही इव करिति बिषादा । वदत अनेक कथा संबादां ॥२॥

। पहा लक्ष्मणा कानन शोभा । दिसत कुणा मनिं न करी क्षोभा ॥३॥
। हे खगमृग सह नारी-वृंदां । फिरति करित जणुं माझी निंदा ॥४॥
। मृगनिकाय मज पाहुनि पांगति । भय न तुम्हाला मृगी किं सांगति ॥५॥
। लुटा मोद तुम्हि पावुनि मृगजनि । भ्रमति कनकमृग शोधित हे वनिं ॥६॥

अर्थ - (शबरीच्या आश्रमांतून) राम निघाले व ते वन सुद्धां त्या दोघा अतुल बलवान नरसिंहानी ओलांडले ॥१॥ विरही पुरुषाप्रमाणे प्रभु शोक करीत अनेक कथा व संवाद सांगू लागले॥२॥ लक्ष्मणा! बघतर खरी या अरण्याची शोभा! ही दिसतांच कोणाच्या मनांत क्षोभ उत्पन्न करणार नाही? ॥३॥ हे सर्व पशुपक्षी समुदाय आपापल्या स्त्रियांसहित आहेत व जणू माझी निंदा करीत फिरत आहेत. ॥४॥ मला पाहून मृगांचे समुदाय पळत आहेत (बघ!) व (त्या पहा) हरिणी-मृगी त्यानां सांगत आहेत की तुम्हांला (मुळीच) भय नाही ॥५॥ तुम्हीं मृगयोनींत जन्मलां आहांत तर आतां खूप आनंद लुटा! हे सुवर्णमृगाला शोधीत अरण्यांत भटकत आहेत ॥६॥

टीका.चौ.१-२(१) **अतुलबली नरकेसरि** - अत्यंत भयंकर अरण्य असले तरि अतुलबली सिंहाला भय वाटत नाही तसेच रामलक्ष्मण निर्भयपणे घोर अरण्यें ओलांडीत चालले आहेत. अतिबलवान सिंहाला कमी बलवान सिंह भितोच, तशी पुरुषसिंहाच्या भीतीची शक्यता सुद्धां 'अतुलबली' शब्दाने ठेवली नाही. **(क) प्रभु विरही इव** सर्वज्ञ सर्वसमर्थ असून 'ललित नरलीला करीत आहेत म्हणून खरोखर विरही नसून विरही पुरुषाचे नाट्य करीत आहेत. पहिल्या विरहवर्णनाच्या आरंभी सुद्धां **'चिंता बाह्य विशेषें दावति'** (३०/१) असे सांगून मग विरहवर्णन केले आहे. या व अशा सूचनानी श्रोत्यावक्त्याना सावध करीत आहेत की हे नरनाट्य पाहून प्रभूला विकारी, विरही इ. मानण्याच्या मोहांत पडूं नका. **(ख) कथा-संवाद**- येथे वनशोभा कथा व मृगमृगी संवाद आहे व पुढे कामदेवकथा आहे; हे नमुने आहेत.

चौ.३(१) **दिसत कुणा मनिं न करी क्षोभा** - सुंदर वनशोभा पाहिली म्हणजे विरही पुरुषाच्या ठिकाणी काम उद्दीपित होतो. त्याच्या चित्तांत चिंता, तळमळ होते. स्वतःच्या मनांत तळमळ उत्पन्न झाली आहे असे न म्हणतां, स्वतःच्या मनःस्थितीवरून जणूं सामान्य नियमच सांगून टाकला. विकारी माणसाला वाटते की सर्व जग माझ्या सारखेच विकारी आहे. मनी वसे ते स्वप्नी दिसे ही म्हण येथे सार्थ करून दाखवून **मानसशास्त्राचा एक सिद्धांत दाखविला की** मनुष्याच्या मनावर **ज्यावेळी** ज्या रसाचा, **ज्या विकाराचा विशेष रंग चढला असेल त्यावेळी त्याला त्या विकाराशी संबंद्ध अशाच कल्पना सुचतात.** उपमा दृष्टांन्तादिसुद्धां त्याविकाराशी सुसंबद्धच असतात. **उगवत्या सूर्याकडे** लोभी माणसाने पाहिले तर तो म्हणेल तप्तकांचन गोलक, खेळाडू म्हणेल कांचन कंदुक कोणी खालून वर फेकला आहे, लढाईतून नुकताच जीव घेऊन पळत

येत असलेला म्हणेल की तोफेचा लाल लाल गोळा! हनुमंन्ताला पिकलेले लाल फळ वाटले. खादाड मनुष्य म्हणेल की खरपुस तळलेला चुरचुरीत मटक्यांचा मोठा पापड! कामी माणसाला जग **कामी दिसते हे येथे दाखविले. लक्ष्मण नारीविरहीत असूनही त्याच्या चित्तांत क्षोभ झाला नाही हे येथे प्रभु दाखवीत आहेत.** पुढे हे स्पष्टच सांगणार आहेत. **विरही माणसाने वनशोभा पाहिली की काम जागृत होऊन विरह वाढतो हा सिद्धांत यांतील सार आहे.**

चौ.४(१) **हे खगमृग ... निंदा - खाई त्याला खवखवे** ही म्हण येथे सत्य करून दाखविली. **पापी चित्त कसे संशयी बनते हे दाखविले आहे.** पशुपक्षी माणसांची निंदा स्तुति करीत नाहीत. ज्याच्या हातून काही पाप, अपराध, गुन्हा घडला असेल तो रस्त्याने जात असतां, चार माणसानी सहज त्याच्याकडे पाहून आपसांत हळू हळू बोलण्यास सुरवात केली की त्याला वाटते माझीच निंदा, चर्चा करीत आहेत. या वाक्यांत **पश्चात्तापाची झळ थोडी आहेच.** या पशुपक्ष्यांप्रमाणे मी जर सीतेला बरोबर घेऊन त्या मृगाच्या मागे गेलो असतो तर पुढील सर्व संकटे आलीच नसती. हे स्वतःच्या मनांतले पश्चात्तापाचे विचार खगमृगनिंदेच्या व्याजाचे निमित्ताने सुचविले आहेत.

चौ.५-६(१) मृगनिकाय पांगति...मृगी सांगति - राम शिकारीला गेले की मृगमृगी न पळता त्यांच्या मुखाकडे प्रेमाने बघत रहात पण आज विपरीत दिसले की मृग (नर) पळू लागले व मृगी (माद्या) पळत नाहीत. (**क**) माद्यांची शिकार धर्मशील शिकारी करीत नाहीत ही **शिकारीची धर्ममर्यादा येथे दाखविली. ही हिंदुधर्माची मर्यादा पालन करण्यासाठीच विद्यमान निधर्मि सरकारने** (मुं. प्रदेश) सुद्धा वाघिणी वगैरे माद्यांची शिकार करणे सुद्धां बेकायदा ठरवून **कायद्याने गुन्हा ठरविला आहे!** (ख) ज्यानां पाहून मृग स्तंभित होऊन सौंदर्य बघत रहात असत त्यानांच पाहून आज पळण्याची इच्छा कां झाली? 'प्रेरक हृदिं रघुवंशविभूषण' स्वतःच आणि ते पळूं लागलेले पाहून कामीविरही विलाप करतात स्वतःच! **हे असे मुद्दाम करून मानवानां सावध करीत आहेत.**

(२) **भ्रमति कनकमृग शोभित हे बनि** - 'असंभवं हेम मृगस्य जन्म तथापि रामो लुलुभे मृगाय'' असे काही कविसुद्धां म्हणाले आहेत. सोन्याचा मृग कधी जन्मास येणे शक्य नाही तरि रामाला त्या मृगाचा लोभ उत्पन्न झाला. येथे या व्याजोक्तीने सुचवीत आहेत की सोन्याचा मृग जन्माला येणे शक्य आहे की नाही याचा जर मी विचार केला असता तर सीतावियोग दु:ख सोसावे लागले नसते पण अविचाराने मृगाच्या मागे धावलो म्हणून या मृगी सद्धां माझी तोंडावर निंदा करीत आहेत. मग ज्या माणसानां हे कळेल ती माझी किती निंदा करतील?

अध्यात्मपर अर्थ - या विरहविलापांच्या मिषाने कवि विषयी जीवांस, पंडितांस, शूरांस, साधकांस, व मानवमात्रांस विचारतात की कांचनमृग जन्मास येणे अशक्य असून

राम मृगाच्या मागे धावले हे ऐकून तुम्ही त्यांस हसत असाल पण स्वतःस शाहणे मानणारानो! तुम्हीं रात्रंदिवस काय करतां? जग मिथ्या, जग मिथ्या म्हणून डांगोरा पिटतां; पण मिथ्या जगांतील विषयांत सुखाचा लेश नसतां, विषय सुखरूपी कांचनमृगाच्या - सुवर्णमृगाच्या मागे तुम्हीं धावतां की नाही? सुवर्ण मृगाचा जन्म जसा असंभव तसाच विषयांत सुखलाभ असंभव! शुष्कहाडांत रस नसून कुत्रा जसे ते चघळीत असतो तसेच तुम्ही विषयांत रंगता की नाही? मायामय **विषयरूपी मायामृगाच्या मागे लागून चिरस्थिर शान्तिरूपी सीता तुम्हीं गमावून बसलां** आहांत याचे स्मरण तरि होते कां तुम्हाला? रामरघुवीर म्हणतात की विषयी जीवानो मी मायामृगाच्या मागे लागलो असलो तरी एका वर्षाच्या आंत सीतेला परत मिळवून दाखवीन तरच मी रघुवीर राम! पण तुम्ही अनेक कल्पे शान्तिसीतेला गमावून बसला आहात तरी तिच्या शोधाचा प्रयत्न पुरुष बनून सुद्धां करीत नाही, की जरासा पश्चात्ताप सुद्धां तुम्हांला होत नाही, की शान्तिसीता विरहाने तुम्ही रडत सुद्धां नाही! तुम्हीं पुरुष असून शान्तिसीतापत्नीला सोडवून आणीत नाही तर तुमचे पुरुषत्व काय राहिले? तुम्हांला याबद्दल लाजही वाटत नाही? इत्यादि. सार हे की **विषय रूपी सुवर्णमृगाच्या (मृगजळाच्या) मागे आम्ही जोपर्यंत धावत आहोंत तोपर्यंत सुखशान्ति-समाधान आम्हांस स्वप्नांत सुद्धां मिळणार नाही.**

हिं. । संग लाइ करिनी करि लेहीं । मानहु मोहि सिखावनु देहीं ॥७॥
। सास्त्र सुचिंतित पुनिपुनि देखिअ । भूप सुसेवित बस नहिं लेखिअ ॥८॥
। राखिअ नारि जदपि उर माहीं । जुबती सास्त्र नृपति बस नाहीं ॥९॥
। देखहु तात बसंत सुहावा । प्रिया हीन मोहि भय उपजावा ॥१०॥

म. । करी करिणिनां संगे घेती । जणुं मजला हा धडाच देती ॥७॥
। शास्त्र सुचिंतित पुन्हां पहावे । भूप सुसेवित वश न गणावे॥८॥
। राखा स्त्री हृदयामधि तरि ही । युवती शास्त्र नृपति वश नाही ॥९॥
। तात वसंता बघ शोभामय । प्रियाहीन मी मज उपजवि भय ॥१०॥

अर्थ - हत्ती हत्तिणीनां बरोबर घेत आहेत व जणूं मला हा धडाच देत आहेत की ॥७॥ शास्त्राचे उत्तम चिंतन (अध्ययन) केले असले तरि ते पुनः पुन्हां अवलोकन करावे, व भूपतीची उत्तम सेवा केली असली तरि तो वश झाला आहे - असे समजूं नये ॥८॥ स्त्रीला (वाटल्यास) हृदयांत सुद्धां ठेवा, तरीपण तिचे रक्षण केले पाहिजे. कारण की युवती (स्त्री) शास्त्र व नृपति कोणाला वश होत नाहीत ॥९॥ तात! सुंदर वसंताला पहा (तर खरा); मी प्रियाहीन असल्यामुळे तो मला भय उत्पन्न करीत आहे (भिववीत आहे) ॥१०॥

टीका. चौ.७(१) **करी करिणिनां संगे घेती** - हत्ती व हत्तिणी बरोबर जात आहेत असे

दिसतांच वाटले की आपण असे केले असते तर आज शोक करण्याची वेळ आली नसती (क) **पुढील तिन्ही सिद्धांत शुक्रनीतींतील** श्लोकांचा किंचित् सुधारलेला अनुवादच आहे. **'शास्त्रं सुचिंतितं यथोपरि चिन्तनीयम्॥ आराधितोऽपिनृपतिः परिशंकनीयः॥ क्रोडे स्थितापि युवति परिरक्षणीया । शास्त्रे नृपेच युवतौच कुतो वशित्वम्॥** (मा.पी.मधून).

चौ.८-९(१) - **शास्त्र सुचिंतित पुन्हां पहावे.** 'अनभ्यासे विषं विद्या' सर्व शास्त्रे शब्दमय आहेत; शब्द मायाजनित अशाश्वत आहेत; त्यामुळे पुनः पुन्हां अवलोकन केले नाही तर वेळेवर त्या शास्त्रांतील वचने आठवत नाहीत. राम म्हणतात आज बारा वर्षे होऊन गेली शुक्रनीतिशास्त्राचे पुन्हां अवलोकन केले नाही त्यामुळे 'क्रोडे स्थिताऽपि युवतिः परिरक्षणीया' हे वचन त्यावेळी आठवले नाही, आतां आठवून काय उपयोग! क्रोडे स्थिता अपि = मांडीवर असली तरि. (क) **भूप सुसेवित वश न गणावे** -दशरथ भूप प्रत्यक्ष माझे पिता, त्यांचे माझ्यावर परम प्रेम असून सुद्धां वनांत पाठविण्यास कमी केले नाही! मग इतर राजे सेवेने कितीही प्रसन्न झालेले दिसले तरी त्यानां आपले खरे मित्र किंवा सुहृद समजूं नये, वश झाले आहेत असे मानूं नये, त्यांच्या विषयी नेहमी साशंक असावे. (ख) **राखा स्त्री हृदयामधिं तरि ही - यांत तुलसीदासानी मूळापेक्षां पुष्कळच आपलेपणा ओतला आहे.** 'क्रोडे स्थिताऽपि युवतिः परिरक्षणीया' असे मूळ वचन आहे. 'मांडीवर असलेली युवती' यांत उत्तान श्रृंगार आहे; तो काढून टाकून 'राखा स्त्री हृदयामधी तरि ही' असा सात्विक श्रृंगार आणला. रामचंद्रानी सीतेला हृदयांत कशी राखली होती पहा -'प्रभु जैं 'जात जानकी' जाणी। सुखस्नेहशोभा गुणखाणी ॥ परम प्रेममय मृदु मसि करिती। चारुचित्त भित्तीवर लिहिती' (१/२३५/२-३) चित्त रूपी भिंतीवर प्रेममय मृदु शाईने जानकीचे चित्र पुष्पवाटिकेंतच काढून ठेवले होते! राखा शब्दाने ठेवा व रक्षण करा हे दोन अर्थ सुचविले व क्रोड च्या बद्दल हृदय शब्द घालून परमप्रिय स्त्रीचे सुद्धां काळजीपूर्वक रक्षण केलेत तरच ती हृदयांत राहू शकेल, नाही तर तेथून सुद्धां केव्हां बेपत्ता होईल याचा नेम नाही!' मग जी स्त्री बाहेर प्रगट देहधारी असेल तिचे रक्षण किती दक्षतेने केले पाहिजे याचा विचार करावा. हृदयांतली स्त्री इतर' कोणाला दिसण्यासारखी नसून सुद्धां नाहीशी होते मग जी दृश्य, उचलून नेण्यासारखी किंवा निघून जाण्यासारखी असेल ती बेपत्ता होईल यांत नवल काय? **हा ध्वनि व हे काव्यसौंदर्य मूळवचनांत नाही.**

(२) **युवती शास्त्र नृपति वश नाही.** मुळांत शास्त्र नृपति व युवति असा क्रम या वाक्यांत आहे म्हणजे यथासंख्य अलंकार आहे, येथे सुद्धां 'शास्त्र नृपति युवती वश नाही' असा यथासंख्य अलंकार सहज साधता आला असता किंवा 'युवती नृपति शास्त्र वश नाही' असा उलटा यथाक्रम अलंकार सहज साधला असता म्हणून **हेतुपूर्वक साधला नाही** हे ठरले. अलंकार सौंदर्यपेक्षा भावसौंदर्य अधिक श्रेष्ठ आहे. भाव हा

की वश होण्यास, ताब्यांत ठेवण्यास - राहण्यास अत्यंत कठीण युवती, तिच्या खालोखाल शास्त्र व त्याच्या खालोखाल नृपति. **(क)** स्त्री स्वतः आधीं अति चंचल, व दुसऱ्या अशाच सात अवगुणानी युक्त असते. शिवाय भोग्य विषय असल्याने केव्हां कोण पळवून नेईल याचा भरंवसा नाही. स्वतः अबला असल्यामुळे सर्प व्याघ्रादि प्राण्यांपासून सुद्धां स्वसंरक्षण करण्यास असमर्थ असते. शास्त्र ग्रंथ रूपाने असते, स्वतः चंचल नाही, मनुष्येतर प्राणी त्यास चोरीत नाहीत व राजा स्वसंरक्षणक्षम असतो, स्तुतिप्रिय असतो. **(ख)** आणखी **जास्त महत्त्वाचा भाव** म्हणजे ज्या युवतीला ज्या कपटनीति शास्त्राच्या साह्याने रावण राजाने पळवून नेली आहे, ती **युवती** नृपीवश नाही, **त्या राजाला वश होणार नाही.** व ते कपटनीतिशास्त्र ही त्याला शेवटी फसवतील. असा अर्थ ते दोन शब्द जवळ जवळ असले तर घेतां येतो, तसा दोन्ही प्रकारच्या यथासंख्य अलंकाराने सांगता आला नसता. या तिन्ही गोष्टींचा या विषयाशीं प्रत्यक्ष संबंध आहे हे आतां मान्य करावेच लागेल.

चौ.१०(१) तात बसंता बच शोभामय..भय - सौंदर्याने शोभेने भय उत्पन्न होणे हे विलक्षण आहे, पण प्रियाहीन विरही व्यक्तींनां तसे होते त्याला काय करणार! येथे हे दाखविले की इतर सर्व समाजाला जे सुखाचे साधन वाटते तेच विरही नर नारीनां शोकाचे, भयाचे स्थान, कारण, होते. **(क)** या चौपाईने आणखी एक फार महत्त्वाचा सिद्धांत सुचविला आहे. सती पतिव्रता पत्नी जवळ असल्यावर कामदेव पुरुषाला भयाचे कारण होऊं शकत नाही. **प्रिय सुशील पत्नीच्या साह्याने कामावर विजय मिळविण्यासाठीच गृहस्थाश्रमाचा स्वीकार करावयाचा असतो.** कि.कां. वर्षाऋतूच्या आगमनसमयीं असेच म्हटले आहे. **'घन घुमुघुइ गर्जत नभिं घोर प्रियाहीन मम मनि भय घोर'** (४/१४/१). **(ख)** **'पहा लक्ष्मणा कानन शोभा'** असा उपक्रम केला. येथील **शोभामय** शब्दाने सुचविले की काननाची शोभा सांगावयाची राहिली आहे ती वसंताच्या शोभेबरोबरच सांगतो.

हिं.दो.। बिरह बिकल बलहीन मोहि जानेसि निपट अकेल ॥
॥ सहित बिपिन मधुकर खग मदन कीन्ह बगमेल ॥३७रा॥
,, । देखि गयउ भ्राता सहित तासु दूत सुनि बात ॥
॥ डेरा कीन्हेउ मनहुँ तब कटकु हटकि मनजात ॥३७म.॥
म.दो. । विरह बिकल बलहीन मज अति एकल जाणून ॥
॥ सहित बिपिन मधुकर खग येइ मदन चालून ॥३७रा.॥
,, । बघुनि बंधुसह, दूत गत सांगे, ऐकुनि मात ॥
॥ कटका थोपवि देइ तळ कामदेव जणुं तात! ॥३७म.॥

अर्थ - मी विरहाने व्याकुल, बलहीन आणि अति एकटा आहे हे जाणून कानन, भ्रमर व पक्षी यांच्यासह मदन माझ्यावर चाल करून येऊं लागला।।रा।। (पण) मी

बंधुसह आहे हे पाहून (त्याचा) दूत गेला व त्यास सांगितले (तेव्हां) ती महत्त्वाची बातमी ऐकून, सैन्याला थोपवून तात! कामदेव तळ देऊन बसला आहे ।।दो.३७म.।।

टीका.दो.रा. (१) पतिव्रता पत्नी सहित असलेल्या पुरुषास कामदेव (मदन) त्रास देऊं शकत नाही हा मागील सिद्धांत या दोह्यांत आणखी स्पष्ट केला. (क) विरहाने व्याकुळ होणारी व्यक्ती दिवसेंदिवस बलहीन होत जाते हे येथे स्पष्ट सांगितले. येथे **बल** = बुद्धिबल व बाहुबल हे दोन्ही अर्थ आहेत. 'प्रभु तव नारिविरह-बलहीन' (६/२३/२) असे अंगदास रावण म्हणाला आहे. येथे युद्धाचे रूपक आहे. युद्धांत दोन्ही प्रकारचे बळ लागते. 'नाथ! वैर तो त्यासी करणे। बुद्धि, बळे ज्या शक्य जिंकणे' (६/६/५) मंदोदरी रावणास म्हणाली. (ख) सुंदर कानन 'शोभा, भ्रमरांचा मंजुल गुंजारव व विहार, कोकिळा इत्यादि खगांचे कूजन वगैरे गोष्टीनी विरही व्यक्तींत कामाचे उद्दिपन होते व विरहव्यथा वाढते हे मदन रूपी राजाच्या स्वारीच्या रूपकाने सांगत आहेत.

(२) मदनाचे व पुरुषसिंह रघुवीराचे वैर वितुष्ट, पुष्पवाटिकेपासून सुरु झाले त्यावेळी 'जणूं मदन दुंदुभि वाजवतो' (१/२३०/२) असे रणदुंदुभी तर वाजविले पण शेवटी 'विश्वविजय यश' रघुवीरासच मिळाले. त्या युद्धांत मदनाचा पराभव झाला म्हणून तो पुढे विवाहाच्या वेळी सुंदर रघुवरवाजी बनून आला जणूं, आणि रघुवीरास थोडेसे नाचविले पण पाठीवर स्वार रघुवीरच होते म्हणजे पराभव करता आला नाही. तेव्हांपासून तों संधीच बघत होता. पण अगदी एकटे, सीताविरहित झालेले रघुवीर त्यास बहुधा दिसलेच नाहीत. माघ कृष्ण अष्टमीपासून आतांपर्यंत एकटे दिसले पण मदनाचे सैन्यच तयार नव्हते. आतां चैत्र संपून वैशाख सुरु होण्याची वेळ आली त्याबरोबर मदनाचे दूत व सैन्य अगदीं भर जोमांत आहेत म्हणून मदनाने वसंतानिल रूपी दुताला पुढे पाठवून दिला व आपण सैन्यासह चाल करून येऊं लागला म्हणून येथे वसंताचा प्रथम निराळा उल्लेख आधी करून मग मदनाच्या स्वारीचा उल्लेख केला.

दो.म.(१) मदनाच्या दूताने (वसंतवाताने)येऊन पाहिले तो रघुवीर एकटे प्रियाहीन आहेत हे त्यास दिसलेच पण बरोबर लक्ष्मण आहेत हे पण त्याने पाहिलेच. ते सर्व वसंतवात रूपी दूताने राजामदनास जाऊन सांगितले. ही **मात** = महत्वाची गोष्ट ऐकून मदनाचा धीरच खचला पण तो परत गेला नाही. तळ देऊन बसला आहे. सार हे की **स्त्रीविरही पुरुषाच्या संगतींत स्त्रीविरही नसलेला पुरुष असेल तर कामोद्दीपन विशेष होत नाही.** सुचविले की स्त्री विरही किंवा स्त्रीविरहित पुरुषाने अगदीं एकट्याने कधी राहू नये, दुसरा जोडीदार पुरुष नेहमी संगतीत असावा व तो चांगला जितेंद्रिय असावा. जैन साधूंच्या सांप्रदायांत असा नियम आहे की एकट्या साधूने कोठे रहावयाचे किंवा हिंडावयाचे नाही. हा नियम या दृष्टीने चांगला आहे. **येथे लक्ष्मणाची अकामता**

व जितेंद्रियत्व श्रीरघुवीराने फारच रुचिर ध्वनीने दाखविले आहे. एक नव्हे तेरा वर्षे पुरी होत आली व स्त्रीविरहित आहेत पण त्यांचे नुसते नांव ऐकले की मदन घाबरतो आहे. मदनाचे मुख्य बळ जी नारी तिला पुढे करून त्याने दोघां रघुवरांवर स्वारी केली पण तिचे नाक कान कापलेले पाहिले तेव्हां पासून मदन रामानुज लक्ष्मणास फार भितोः **लक्ष्मण म्हणजे मूर्तिमंत परम वैराग्य. ते जवळ असल्यावर ज्ञानरूपी रामावर हल्ला चढविण्याचे धाडस कामाला होत नाही.** आतां कामदेवाच्या - मदनाच्या - सैन्याच्या रूपकाने वसंत ऋतूचे वर्णन करतात.

हिं.। बिटप बिसाल लता अरुझानी । बिबिध बितान दिए जनु तानी ॥१॥
। कदलि ताल बर धुजा पताका । देखि न मोह धीर मन जाका ॥२॥
। बिबिध भाँति फूले तरु नाना । जनु बानैत बने बहु बाना ॥३॥
। कहुँ कहुँ सुंदर बिटप सुहाए । जनु भट बिलग बिलग होइ छाए ॥४॥
। कूजत पिक मानहुँ गज माते । ढेक महोख ऊँट बिसराते ॥५॥
। मोर चकोर कीर बर बाजी । पारावत मराल सब ताजी ॥६॥
। तीतिर लावक पदचर जूथा । बरनि न जाइ मनोज बरूथा ॥७॥
। रथ गिरि सिला दुंदुभी झरना । चातक बंदी गुन गन बरना ॥८॥
। मधुकर मुखर भेरि सहनाई । त्रिबिध बयारि बसीठीं आई ॥९॥
। चतुरंगिनी सेन सँग लीन्हें । बिचरत सबहि चुनौती दीन्हें ॥१०॥

म. । लता पसरल्या विटपि विशाली । जणुं वनि विविधा वितान घाली ॥१॥
। ध्वजा पताका कदलि ताल वर । बघुनि न मोहे जो हि धीर नर ॥२॥
। विविध जाति फुलले तरु नाना । जणुं बहु शरधर सजुनी बाणा ॥३॥
। कुठे कुठे तरु रुचिर विराजति । सुटे सुटे भट जणुं बहु राहति ॥४॥
। कोकिल कूजति करी मत्तसे । ढेक महोख उंट-खेचर-से ॥५॥
। मोर चकोर कीर वर वाजी । पारावत मराल सब ताजी ॥६॥
। तित्तिर लावक पदचर यूथ । कोण वर्णि किती मदन-वरूथ ॥७॥
। रथ गिरि-शिला नगारे निर्झर । चातक भाट गाति गुण सुस्वर ॥८॥
। मधुकर-मुखर भेरि बहु सणया । त्रिविध वायु ये वकील समया ॥९॥
। चतुरंगिणी चमू सह घेतो । देत जनां आव्हान फिरे तो ॥१०॥

अर्थ - विशाल वृक्षांवर लता अशा पसरल्या आहेत की जणूं नाना प्रकारचे तंबूच ताणले आहेत॥१॥ सुंदर केळी व ताडाची झाडे जणू सुंदर ध्वजा पताका आहेत जे धीर असतील त्यांचेच मन यानां पाहून मोहित होणार नाही॥२॥ विविधजातींचे तरू नाना प्रकारे फुलले आहेत. तेच जणूं वीरवेष (बाणा) घालून उभे असलेले तिरंदाज

आहेत॥३॥ कुठे कुठे सुंदर तरू असे विराजत आहेत की जणूं महावीर (भट) सुटे सुटे राहिले आहेत॥ कोकिळा कूजन करीत आहेत ते जणूं मत्तहत्तींचे गर्जन चालू आहे - ढेंक व महोख पक्षी उंट व खेचरे यांच्या सारखे आवाज काढीत आहेत॥५॥ मोर चकोर व पोपट हे जणूं श्रेष्ठ वाजी (घोडे) होत पारावत (कबुतरे) व हंस हे जणूं अरबी घोडे (ताजी) आहेत॥६॥ तितिर व लावा पक्ष्यांचे समुदाय या जणूं पायदळांच्या तुकड्या आहेत अशा या कामदेवाच्या सैन्याचे कोण किती वर्णन करणार!॥७॥ पर्वतशिला हेच रथ व निर्झर जणूं नगारे आहेत. चातक हे भाट असून (मदन राजाच्या) गुणांचे सुस्वर गान करीत आहेत॥८॥ भ्रमरांचा गुंजारव म्हणजेच भेरी व सणया वाजत आहेत आणि त्रिविध वायु हा (योग्य) वेळेवर येणारा वकील आहे॥९॥ चतुरंगिणी सेना (चमू) बरोबर घेवून (मदन) सर्वांनां आव्हान देत फिरत आहे॥१०॥

टीका. (१) एखाद्या राजाच्या सैन्याचा तळ पडावयाचा असला म्हणजे आधी तंबू, राहुट्या वगैरे उभीं करावी लागतात म्हणून तेथपासून या सैन्याच्या वर्णनास प्रारंभ केला. नंतर ज्या राजाचे सैन्य असेल त्याचे ध्वज, व मोठमोठ्या वीरांचे ध्वज व पताका लावल्या जातात. मदनाचे धनुष्य व त्याचे बाण सुद्धां फुलांचे असतात म्हणून धनुर्धारी सैन्य, तिरंदाज, फुललेले होत यांची दाटी फार आहे. तंबू वगैरे ठोकून होईपर्यंत सर्व वीर बाहेरच असतात. शिस्तीने रांगानी उभे असतात व कवाईत चाललेली असते. वृक्षांच्या ओळीच्या ओळी आहेत, वाऱ्याने हलत डोलत आहेत, ती जणूं कवाईत चाललेली आहे. सर सेनापति, सेनापति इत्यादींचे तंबू सुटे सुटे अंतरा अंतरावर असतात, तसे विशाल व सुंदर वृक्ष सुटे सुटे दूरदूर आहेत. (क) कोकिळ हे **गजदळ आहे**. मोर चकोर, पोपट पारावत हंस वगैरे पक्षी **अश्वदळे** आहेत. तित्तिर व लावे पक्षी लहान असतात व उडण्यापेक्षां तुरतुर भरभर चालत पळत, पण मोठ्या ऐटीने जमिनी वरूनच जात असतात म्हणून **हे पायदळ.** मोठमोठ्या सुंदर शिला हे **रथदळांतले रथ आहेत.** डोंगरांतून धब् धब् धो धो आवाज करीत वाहणारे निर्झर (नाले) दुंदुभींचा आवाज करीत आहेत.

(२) **चातक पक्षी** पिऊऽऽ पिऊऽऽ असा प्रिया! प्रिये! असा जो आवाज करीत असतो तेच भटांचे सुस्वर गायन आहे. 'धर्माऽविरूद्धो भूतेषु कामोऽस्मि' 'प्रजनश्चास्मि कंदर्पः' (भ.गी.) यांतील सिद्धान्तच जणू हे भाट वर्णन करीत आहेत, आणि सांगत आहेत की मदन राजा जर नसते तर जगांत उत्पत्तीचे कार्यच झाले नसते. ब्रह्मा विष्णु महेश, धर्मराज, यमराज, काळ, स्वर्ग नर्क इत्यादि सर्वांची कार्ये बंद पडली असती. म्हणून आमचे मदनमहाराजा या सर्वांपेक्षां श्रेष्ठ आहेत इ.इ. (क) **मधुकरमुखर** - भुंगे, मधुमीक्षिका इत्यादींचे आवाज या भेरी, सणया, तुताऱ्या, शिंगे इ. वाजविली जात आहेत. याप्रमाणे सैन्याचा व्यवस्थित तळ पडल्यावर कामराजाचा

वकील मंद सुगंध शीतल असा वसंतवायु 'काम कृशानुस वाढविणारा' हा जणू नकील येतो; व सांगतो की कापटा जा स्वारी करण्यास येत आहे आणि सांगत आहे की त्यांचे सामर्थ्य अचाट आहे. ब्रह्मा, महेश, नारद, विश्वामित्र इंद्र चंद्र इत्यादि सर्वांचा त्यानी पराभव केला आहे. तरी शरणचिठी लिहून देतां की युद्ध करावयाचे आहे वगैरे बोलणे तो करतो. तो सांगतो की मदनराजांची चतुरंगिणी सेना फार मोठी आहे त्यानी तुम्हाला युद्धाचे आव्हान दिले आहे, पण शरण येत असालं तर विशेष नाश होणार नाही. त्यांच्या प्रभावापुढे कोणाचाही मद रहात नाही सर्वांना तो **मद न** असे करून टाकतो. **(ख) ढेंक** ही पाण्याजवळ राहणारी एक पक्ष्यांची जात आहे. महोख ही पण एक पक्ष्यांची जात उत्तर भारतात आहे.

हिं. ***। लछिमन देखत काम अनीका । रहहि धीर तिन्ह कै जग लीका ॥११॥***
। एहिं के एक परम बल नारी । तेहिं ते उबर सुभट सोई भारी ॥१२॥

हिं.दो.। तात तीनि अति प्रबल खल काम क्रोध अरु लोभ ॥
। मुनि बिग्यान धाम मन करहिं निमिष महुँ छोभ॥रा॥
। लोभ के इच्छा दंभ बल काम के केवल नारि ॥
॥ क्रोध के परुष बचन बल मुनिबर कहहिं बिचारि ॥३८ म॥

म. ***। लक्ष्मण काम-चमूला बघती । राहति धीर जगीं तन्महती ॥११॥***
। याचे एक परम बल नारी । तींतुन बचे सुभट तो भारी ॥१२॥

म.दो. ***। प्रबल तात अति तीन खल कामक्रोध नि लोभ ॥***
॥ मुनि विज्ञानधाम मनि करिती निमिषें क्षोभ ॥रा॥
॥ लोभा इच्छा दंभ बल कामा केवल नारि ॥
॥ क्रोधा बल परुषाक्षरें मुनिबर बदति बिचारि ॥३८म॥

अर्थ - लक्ष्मणा! कामाची सेना पाहून जे धीर राहतील (धैर्य टिकेल) त्यांची या जगांत (खरी) महती आहे ॥११॥ याचे मुख्य परमबल म्हणजे स्त्री होय. तिच्यांतून बचेल तोच महान योद्धा (महावीर) होय॥१२॥ तात! काम, क्रोध आणि लोभ हे तीन अति प्रबळ खळ आहेत. विज्ञानधाम मुनींच्या मनांत (सुद्धां) हे एका निमिषांत क्षोभ उत्पन्न करतात।।दो.रा.॥ लोभाचे बळ इच्छा व दंभ हे आहे. कामाचे बळ केवळ नारी आहे व कठोर भाषण (परुष+अक्षरें) हे क्रोधाचे बळ आहे असे विचारवंत मुनिश्रेष्ठ म्हणतात।।दो.३८ म॥

टीका - चौ. ११ **लक्ष्मण काम-चमूला बघती... तन्महती** - वर वर्णन केलेल्या सैन्यांत कामाचे मुख्य बळ जी नारी ती नाही. या नुसत्या सेनेला पाहून स्त्रीवियोग झालेल्या पुरुषाचा धीर सुटला नाही, तो काम विव्हळ झाला नाही, त्याच्या चित्ताचे समाधान टिकले तरच तो खरा धैर्यवान, सात्विक धृतिसंपन्न पुरुष होय, व त्याची जगांत कीर्ति,

खरा वीर म्हणून महती. प्रतिष्ठा होते. **प्रभु या चौपाईने सुचवित आहेत की माझा लक्ष्मण असा खरा वीर, खरा धीर आहे.** स्त्री वियोगी जनांशी या वचनाचा संबंध न घेतल्यास अतिव्याप्ति दोष होतो. नुसते वसंताचे सौंदर्यपाहून चित्तक्षोभ न होणारे हजारो साधक सापडतील. म्हणून आतां सामान्य जनांसाठी सिद्धांत सांगतात.

चौ. १२(१) याचे एक परम बल नारी - वर जे सैन्याचे बलाचे वर्णन केले ते याचे कामाचे मुख्य बळ - सामर्थ्य नव्हे. मुख्य बळ आहे स्त्री व ते अत्यंत प्रभावी आहे. बाकीचे सर्व सैन्य या एका बळापुढे काहीच नाही. याला मदत करणारे बाकीचे सैन्य आहे, म्हणून म्हणतात की **'तींतुन बचे सुभट तो भारी** - व कामदेवाच्या स्त्रीरूपी बळाच्या तडाक्यांतून जो बचेल तोच भारी महावीर. **'वसंती बघुनि मेनकेला गाधिज मुनिने निज सुतपावरि उदकांजलि दिधला'**. विश्वामित्र पराशरांच्या सारख्या परिस्थितीत सापडले नाहीत ते बचले असे म्हणतां येत नाही. त्यांना प्रभूनी बचावले असे म्हटले पाहिजे. 'ज्या रक्षिति रघुवीर ते बचले त्या अवसरि' (१/८५). पुरुषांच्या बाबतीत कामाचे बळ जशी नारी तसेच **स्त्रियांच्या बाबतींत कामाचे बळ पुरुष हे शूर्पणखा प्रसंगाने दाखविले आहे. 'शूल कुलिश असि अंगि झेलती॥ ते रतिनाथ सुमनशरि झुरती॥** (२/२५/४) कामाच्या या बळामुळे कोणकोणाची कशी दुर्दशा होते याचे वर्णन १/८४/४) पासून १/८५ पर्यंत पहावे.

दो.रा. (१) **अति प्रबल तीन खल** - मोह, मद मत्सरादि खल प्रबल नाहीत असे नाही. पण या तिघांच्या एवढे नाहींत. 'काम एष क्रोध एष रजोगुणसमुद्भवः॥ महाशनो महा पाप्मा विध्धेनमिह वैरिणम्' (भ.गी.) 'त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः॥ काम, क्रोधस्तथालोभ स्तस्मादेतत्त्रयंत्यजेत्' (भ.गी) **'काम कोपलोभादि मद प्रबल मोहदल भारि॥ त्यांत सुदारुण दुःखदा मायारूपी नारि'** (४३) **(क) विज्ञानधाम मुनि मनि...क्षोभ** - **'पुरुष नारिला त्यजुं शके जो विरक्त मति धीर'** नतु कामी विषयां वश विमुख चरण रघुवीर॥ मुनि ते ज्ञान निधान मृगनयनी विधुमुख बघुनि॥ विवश होति हरियान **नारि विष्णुमाया प्रगट'** (७/११५ रा.म.) पुढील दो. ४४, ४६ पहा.

दो. म. (१) लोभा इच्छा दंभ बल - आपल्या जवळ असलेले विषय कमी होऊं नयेत व त्यांची वृद्धि व्हावी अशी जी भावना तिचे नांव लोभ. कोणत्याच विषयाची इच्छा नसून **'यथालाभि संतोष सर्वदा'** अशी ज्याचि वृत्ति असेल त्यालाच लोभ शिवणार नाही. इच्छे प्रमाणे विषय प्राप्त झाला की तो आणखी हवा असे वाटूं लागते. **'प्रतिलाभें जशि लोभ- अधिकता'** सरळ मार्गाने, न्यायाने, कष्ट न पडतां इच्छा पूर्ण होत नाही असे वाटतांच दंभ करण्यास प्रारंभ होतो. 'कफलोभ' व 'दंभकपटमद' यांवरील टीका मानसरोगप्रकरणांत (उ.कां.१२१- १२२) पहावी. **(क) कामा केवळ नारि** - चिरसुख शान्ति प्राप्तीच्या मार्गात स्त्री किती विघातक आहे हे पुढे ४३-४४ यांत श्रीमुखानेच सांगितले आहे. स्त्री या एका विषयासाठी पुरुष, मनुष्य जन्मांतील अत्यंत महत्वाचा व कर्तबगारीचा काळ, अत्यंत प्रभावी अशी शक्ति, स्वातंत्र्य, निस्पृहता,

निर्भीडपणा व कदाचित सत्य, सुशील, माणुसकी इत्यादि अनेक गोष्टींवर पाणी सोडतो! जगांतील बऱ्याच चोऱ्या, मारामाऱ्या, खून इ. या एका विषयाच्या, लोभामुळे आसक्तीमुळेच होतात. **'यस्य स्त्री तस्य भोगेच्छा निःस्त्रीकस्य क्व भोगभूः ॥ स्त्रियं त्यक्त्वा जगत्त्यक्तं जगत् त्यक्त्वा सुखी भवेत्'** (याज्ञ.उ.१४) श्लोक ५-२३ ही पहावेत.

वि.ल.ठे. - पतिव्रता स्त्रिया कामी पुरुषांच्या मोहाला बळी पडल्याची म्हणजे त्याना खुषीने वश झाल्याची उदाहरणे पुराणांत किंवा इतिहासांत कोठें सापडतात का? तपस्वी, महा विरागी, ज्ञानी पुरुषच स्त्रीमोहाला वश झाल्याची भाराभर उदाहरणे पुराणांत व इतिहासांत सापडतात. हे स्त्री वर्गाची निंदा केल्याचे लक्षण की पुरुष वर्गाची निंदा केल्याचे लक्षण? पुरुष ज्या प्रमाणांत स्त्रियांवर मोहित होतात त्या प्रमाणांत स्त्रिया पुरुषांवर मोहित होतात काय? याचा तपास व विचर कोणत्याही देशातल्या स्त्री पुरुषांची तुलना करून ठरवाया. अविवाहित व पत्नी मृत झालेले पुरुष (विधुर) आणि अविवाहित व विधवा स्त्रिया, यांची तुलना केल्यास हेच दिसेल की स्त्रियांचे चरित्र पुरुषांपेक्षां पुष्कळच अधिक शुद्ध आढळेल. शास्त्र व संत यांची स्त्री स्वभाव व प्रभावविषयक वचने ही नारीवर्गाची निंदा नसून नारीवर्गाचे शील सहज सुरक्षित रहावे म्हणून पुरुषानां केलेला तो उपदेश आहे.

(२) **क्रोधा बल परुषाक्षरे** - परुष = कठोर, कडक, कठिण, अक्षरें = शब्द, भाषा. कठोर, कडक, जोराने, आवाज चढवून, शिरा ताणीत बोलणे हे क्रोधाचे मुख्य बल आहे.

हिं.। गुनातीत सचराचर स्वामी। राम उमा सब अंतरजामी ॥१॥
। कामिन्ह कै दीनता देखाई । धीरन्ह के मन बिरति दृढाई ॥२॥
। क्रोध मनोज लोभ मद माया । छूटहि सकल राम की दाया ॥३॥
। सो नर इंद्रजाल नहिं भूला। जा पर होइ सो नट अनुकूला ॥४॥
। उमा कहउँ मैं अनुभव अपना। सत हरि भजनु जगत सब सपना ॥५॥

म. । गुणातीत चर-अचरा स्वामी । राम उमे! सर्वांतर्यामी॥१॥
। कामीजन-दीनतेस दाविति। धीरांचे मनि बिरति दृढविति ॥२॥
। क्रोध मनोज लोभ मद माया । सुटती सकल जैं राम करि दया ॥३॥
। इंद्रजालि तो भुलतो ना नर । तो नट असे प्रसन्न जयावर ॥४॥
। उमे! सांगतो तुज अनुभव मम । सत् हरिभजन जगत् स्वप्नासम ॥५॥

अर्थ - उमे! राम गुणातीत असून सर्व चराचरांचे स्वामी आहेत व सर्वांच्या हृदयांत राहून सर्व जाणणारे आहेत।।१।। ते कामी लोकांची दीन दशा दाखवीत धीर पुरुषांचे वैराग्य दृढ करीत आहेत।।२।। क्रोध, काम, लोभ मद, आणि माया इ. सर्व विकार राम जेव्हां दया करतात तेव्हां सुटतात।।३।। ज्याच्यावर तो नट प्रसन्न असतो तो मनुष्य इंद्रजालावर भुलत नाही।।४।। उमे! तुला मी स्वतःचा अनुभव सांगतो की हरि

भजन सत् (त्रिकालाबाधित सत्य) आहे व सर्व जग स्वप्नासारखे (मिथ्या) आहे, (एक स्वप्नच आहे) ॥५॥

टीका. ल.ठे. ज्या रघुवीराने कामक्रोधलोभ यांविषयी इतके मोठे व्याख्यान झोडले ते स्वतः इतके विरहव्याकुळ का झाले होते? असा प्रश्न ते श्रवण करतानां पार्वतीच्या हृदयांत उठलेला तिच्या चर्येवरून दिसला म्हणून वक्ते महेश आतां मर्म सांगणार आहेत. पुढे कलियुगांत व्याख्याते, प्रवचनकार, कीर्तनकार कथेकरी, महात्मे, इत्यादि वागतील कसे व बोलतील कसे हे येथे दाखविले आहे.

चौ. २(१) कामीजन-दीनतेस दाविति - हे पहिल्या विरहवर्णनांत व येथील मागल्या दोह्याच्या १० चौपायांपर्यंत दाखविले. कामी पुरुष शक्तिमान, ऐश्वर्य प्रभाव संपन्न असले तरि कसे दीन दुबळे होतात हे स्वतःच्या चरित्राने दाखविले. **(क) धीरांचे मनि विरति दृढाविति** हे ३८/११-१२ व दोहे यांतील व्याख्यानाने दाखविले. नाटकांतील नट जेव्हां स्त्रीविरहाने शोक करतो तेव्हां त्या पुरुषाला शोक मुळींच नसतो तसे हे नरनाट्य 'ललित नरलीला' आहे. पण हे मुक्तानी सुद्धां करू नये. 'न देव चरितं चरेत्'.

चौ. ३-४(१) क्रोध मनोज. करि दया - ज्यांच्या कृपेने ज्यांच्या दयेने, हे सर्व विकार एका क्षणांत नष्ट होतात. त्यांच्याच ठिकाणी ते विकार कसे असूं शकतील? 'देवा प्रबला अति तव माया। सुटे करा तुम्हि राम जर दया॥ नारिनयन शर जया न लागे। क्रोध घोर तम निशिं जो जागे॥ लोभपाश ज्या गळां बद्ध ना। तो नर रघुराया। सम अपणां। हे गुण साधन करुनि न लाभत। तुमचे कृपें कुणी कुणि पावत' (४/२१) २-६). **(क) इंद्रजालिं तो भुलतो ना नर** - इंद्रजाल = जादूचा खेळ. या खेळांतील प्रत्येक कृति बहुधा मायिक, मिथ्या असते. एका रुपयाचे दोन चार करणे, वादीचा साप करणे इ.इ. सर्व दृश्य खोटे असते पण पाहणारानां सत्य वाटते. परंतु त्या जादूगाराचा जो सेवक असतो, ज्याच्यावर प्रसन्न होऊन सर्व मर्म त्याला सांगतो, त्याला ते खरें वाटत नाही. तो त्या सापाला धरण्यास भीत नाही. तसाच या जगरूपी इंद्रजालाचा चालक, मुख्य नट परमात्मा भगवान आहे तो ज्याच्यावर कृपा करतो तोच या इंद्रजालावर मोहित होत नाही व तोच खरा निर्भय होतो. मग हा मुख्य नट कृपा केव्हां करतो? त्याची अनन्य सेवा भक्ति, भजन केल्यावर कृपा करतो -

चौ. ५(१) सत् हरिभजन जगत् स्वप्नात्म' - जग स्वप्नासारखे कसे हे लक्ष्मण गीतेत सविस्तार सांगितले आहे. **'स्वप्नी होइ भिकारी नृप होइ रंक नाकेश॥ जागत लाभ न हानि लव तसा प्रपंच अशेष'** (२/९२/५-८ व दोहा पहा). प्रस्तावनेंत 'जग' पृ. ३६४ पहा. 'दीर्घस्वप्नमिदं जगत्' जग मिथ्या आहे हे जाणून जो सत्य अशा हरिभजनांत रंगेल, प्रेमाने भजन, भक्ति करील त्याची दया प्रभूला येईल (येते) व ते त्याला कामक्रोधदि समस्त विकारांपासून मुक्त करतील. याप्रमाणे करुणाविरहरस

वर्णनास प्रारंभ करून शान्तरसांत आणून शेवटीं भक्तिरसांत पर्यवसान केले. भक्तिचा फार महत्वाचा सिद्धांत सांगण्याची वेळ येतांच उमे! असे म्हणणारे वक्ते महेश हजर आहेत.

श्रीरघुवीर विरह वर्णनाचा दुसरा हप्ता येथे समाप्त.

●●●

'प्रभु मग गेले पंपा-तीरा'' प्रकरण (३९/६-४१/४)

हिं. । पुनि प्रभु गए सरोबर तीरा। पंपा नाम सुभग गंभीरा ॥६॥
। संत हृदय जस निर्मल बारी। बाँधे घाट मनोहर चारी ॥७॥
। जहँ तहँ पिअहिं बिबिध मृगनीरा। जनु उदार गृह जाचक भीरा ॥८॥
हिं.दो.। पुरइनि सघन ओट जल बेगि न पाइअ मर्म।
॥ मायाछन्न न देखिऐ जैसे निर्गुन ब्रह्म॥३९रा॥
'' । सुखी मीन सब एक रस अति अगाध जल माहिं॥
॥ जथा धर्मसीलन्ह के दिन सुख संजुत जाहिं ॥३९म॥
म. । प्रभु मग जाति सरोवर तीरा । पंपा नाम सुभग गंभीरा ॥६॥
। संत हृदय-सम निर्मल वारी । घाट सुबद्ध मनोहर चारी ॥७॥
। जिथे तिथे जल पिति किती मृगकुल। जणुं उदारगृह याचक-संकुल ॥८॥
म.दो. । कमलिनि सघन आड जल वेगें न कळे मर्म॥
॥ मायाछन्न न दिसु शके निर्गुण जेवी ब्रह्म ॥३९रा॥
'' । सुखी मीन सब एक रस अती अगाध जलांत ॥
॥ यथा धर्मशीलांचे दिन सुखयुत जातात ॥३९म.॥

अर्थ - मग प्रभु सुंदर व गंभीर अशा पंपा नांवाच्या सरोवराच्या तीराला गेले॥६॥ त्याचे जल संतांच्या हृदयासारखे निर्मल आहे व चांगले बांधलेले चारी घाट मनोहर आहेत॥७॥ जिथे तिथे मृगांचे किती तरी कळप (मृगकुल) पाणी पीत आहेत जणूं काय उदाराच्या घरीं याचकांचीच गर्दी झाली आहे॥८॥ निर्गुणब्रह्म जसे मायेने झांकले गेल्यामुळे दिसूं शकत नाही तसे तलावांतील पाणी घनदाट कमलिनींच्या आड असल्यामुळे मर्म लवकर कळत नाही।।दो.रा.॥ धर्मशीलांचे दिवस जसे सुखयुक्त जातात तसे सर्व मासे अतिशय अगाध जळांत सदा एकरस सुखी आहेत॥३९म॥

टीका. - चौ. ७(१) **संतहृदयसम निर्मल बारी** - जलाच्या निर्मलतेला संत हृदयाची उपमा दिली. संतहृदय उपमान आहे व जल उपमेय आहे. उपमान नेहमी उपमेयापेक्षां

प्रसिद्ध असते. व उपमानाची श्रेष्ठताच उपमेंत गृहीत असते. संतहृदय अति निर्मल जलापेक्षां श्रेष्ठ असते हे ध्वनित करण्यासाठी नेहमींच्या उपमानाला उपमेय केले व उपमेयाला उपमान केले हा **प्रतीप उपमा अलंकार आहे.** येथून पुढे व.कि.कां. सुद्धां या अलंकाराची अनेक उदाहरणे आहेत (क) **घाट सुबद्ध मनोहर चारी - बा.रा.** पंपा व सुग्रीव यांची माहिती सांगतानां कबंधाने **पंपेला पुष्करिणी म्हटले आहे.** पुष्करिणी = चारी बाजूनी घाटानी बांधून काढलेले सरोवर, तलाव.

चौ. ८(१) जनुं उदारगृह याचकसंकुल - उदाराच्या घरी वाटेल त्या याचकाला दान दिले जाते, कोणाला मज्जाव नसतो. त्याप्रमाणेच चारी बाजूनी जरी घाट बांधलेले असले तरी वाटेल त्या मृगानां पशूनां घाटावरून पाण्यापर्यंत सुखाने जाऊन पाणी पितां येते इतके सोइस्कर ते बांधलेले आहेत. शिवाय येथे पशू आपसांतील वैर विसरून पाणी पितात हेही या उत्प्रेक्षेने ध्वनित केले. कारण उदाराच्या घरी -दाराशीं आलेल्या एका याचकाला दुसरे याचक विरोध करूं शकत नाहीत.

दो.रा. (१) मायाछन्न न दिसुं शके... ब्रह्म - पाण्याच्यावर असलेले दाट कमलवेलींचे व त्यांच्या पानांचे आवरण पडदा दूर सारल्याशिवाय तेथे निर्मल व खोल पाणी आहे हे मर्म कळत नाही. निर्गुण ब्रह्म अत्यंत निर्मल व अति अगाध आहे पण मायेचे आवरण, आच्छादन, पडदा दूर सारल्याशिवाय अनुभवास येत नाही. येथे सुद्धां प्रतीप अलंकारानेच दृष्टांन्त दिला आहे. इतके सुंदर सुलभ, निर्मल जल असून मर्म न कळल्यामुळे तृषार्त, पण, मलीन मनुष्यास स्वच्छ होणे, तापनष्ट करणे (स्नानाने, बुडी मारून) व तृषा शान्त करून सुखी होणे या गोष्टी तलावाजवळ जाऊन सुद्धां करतां येत नाहीत. तसेच हृदयमलिन असणाराचे त्रिविध ताप व सुख शान्तीची तृषा मायेचा पडदा दूर करतां न आल्याने नष्ट होऊं शकत नाहीत. पाण्यावरील कमलिनींचे आवरण हाताने दूर करावे लागते. तसेच बुद्धिवर आलेले अज्ञान-माया पडळ (पडदा) सद्‌गुरुच्या हाताने दूर सारले गेल्याशिवाय त्रितापहरण होऊन सुखशान्ति लाभ होऊं शकत नाही. (क) कमलांचे वेल पाण्यांतच उगवतात. वाढतात व त्याच पाण्याला झाकून टाकतात. तशीच माया (अविद्या) ब्रह्मापासूनच उद्‌भवून ब्रह्मालाच झाकून ठेवते असे दिसते. सरोवराच्या जलाच्या वर्णनांत वेदान्त सिद्धांत सहज दृष्टान्ताच्या मिषाने घालून ठेवला. अरण्यकाण्ड मायापुरी आहे, याची वारंवार आठवण देत आहेत!

दो.म. (१) सुखी मीन सब एकरस अती अगाध जलांत - लहान मासे थोड्याच उथळ पाण्यांत जगूं शकतात पण पकडले जाण्याची भीति असतेच. पण अती अगाध जलांत लहान, मोठे सर्वच मासे सर्व काळ, सुखाने राहूं शकतात. जो पर्यंत भय आहे तो पर्यंत सुख नाही. अति अगाध जलांत पकडले जाण्यांचे भय नसते. **'सुखी मीन जे अगाध नीरां । जसे हरिशरणां बाधा न जरा'** (४/१७/१) असे पुढे म्हटले आहे. मागील

दोह्यांत ब्रह्माला निर्मल जल म्हटले आहे. हे लक्षांत ठेऊन पुढील दृष्टान्ताचा विचार केला पाहिजे, हे वरील द्विरुक्तिने सुचविले आहे. हरि शरण राहून जे धर्मशील राहतील त्यांचे सर्व दिवस सुखांत जातात. **(क) धर्मशीलांचे दिन... जातात.** यांतील पहिल्या चरणांत एक मात्रा कमी आहे (हिंदींत सुद्धां). पाण्याची अगाधता जशी मीनानां सुख देते, तशी **'रघुपति महिमा अगुन अबाधित। अगाधता ती सुजला बाधित'** (१/३७/२). **'राम सुयश यश वारी'** (१/३६/४) सगुणाची कीर्ति हे निर्मल जल असून निर्गुणाचा महिमा ही त्याची अगाधता आहे. या अगाधतेच्या आश्रयाने जे सदा धर्मशील राहतील त्यांचे सर्व दिवस सुखांत जातील. एकूण या ओळीचा भाव हा की जे कोणी सगुण भगवंताला शरण जातील व जे सगुण तेच निर्गुण ही भावना दृढ ठेऊन सदा धर्मशील राहतील त्यानां सदा सुख होईल. हा अर्थ बा.कां. मानस रूपक, किष्किंधा काण्डातील अवतरणांतील पुनरुक्ति व येथील वचन यांच्या समन्वयाने सिद्ध झाला. असा अर्थ न केल्यास हे वचन आक्षेपार्ह ठरते (मा.पी. मधे प्रज्ञानानंदाच्या नांवावर **प्रकाशीत झालेला भाव सुद्धां अपुरा आहे.**) दशरथ कौसल्या सदा अत्यंत धर्मशील असल्याचा स्पष्ट उल्लेख (१/२९४/१-३) पूर्वीच केलेला आहे. दशरथ रामशरणही होते व कौसल्याही होती, पण त्यानी राम = निर्गुण ब्रह्म या अगाधतेचा आश्रय न केल्यामुळे त्यांना अत्यंत दुःख झाले आहे. अयोध्यावासी व जनकपुरवासी धर्मशील, हरिभक्त असून त्याना फार दुःख झाले आहे, म्हणजेच नुसत्या धर्मशीलांचे दिवस सदा सुखमय जातात असे नाही हे **मानसाधारेच ठरले. सगुणचरित्ररूपी जल, निर्गुणाचा महिमा रूपी अगाधता आणि धर्मशीलता या तिन्ही गोष्टी एकत्र असतील तरच 'दीन सुखयुत जातात.'** यांतील कोणतेही एक नसेल तर दीन सुखयुत जाणार नाही. पंपासरोवरांत जल, त्याची अगाधता व निर्मलता या तीन गोष्टी असल्यामुळेच मीन सदा सारखे सुखी आहेत.

***हिं.** । बिकसे सरसिज नाना रंगा । मधुर मुखर गुंजत बहु भृंगा ॥१॥*
। बोलत जलकुक्कुट कलहंसा । प्रभु बिलोकि जनु करत प्रसंसा॥२॥
। चक्रबाक बक खग समुदाई । देखत बनइ बरनि नहिं जाई ॥३॥
। सुंदर खग-गन गिरा सुहाई । जात पथिक जनु लेत बोलाई ॥४॥
। ताल समीप मुनिन्ह गृह छाए । चहु दिसि कानन बिटप सुहाए ॥५॥

***म.।** विविध वर्ण विकसित सरसिज अति । भृंगवृंद मृदु मंजुल गुंजति ॥१॥*
। जल कुक्कुट कलहंसहि बोलति । प्रभुस विलोकुनि जपूं प्रशंसति ॥२॥
। चक्रवाक बक खग समुदाया । बघणे शक्य न ये वर्णाया ॥३॥
। सुंदर - खगगण-गिरा मनोहर । जात पथिक बोलावत सादर ॥४॥
। सर-समीप मुनिसदने भ्राजति । चहुदिशिं कानन-बिटप विराजति ॥५॥

अर्थ - (पंपासरोवरांत) नाना रंगाची पुष्कळ कमळे फुललीं आहेत आणि भृंगाचे थवे मृदु व मंजुल गुंजारव करीत आहेत।।१।। पाणकोंबडी आणि कलहंस बोलत आहेत व प्रभूला पाहून जणूं त्याची स्तुतीच करीत आहेत।।२।। चक्रवाक, बगळे व इतर पक्ष्यांचे समुदाय याना पाहणेंच शक्य आहे; त्यांचे वर्णन करतां येत नाही. ।।३।। सुंदर पक्षिसमुदायांची मनोहर वाणी जणूं जाणाऱ्या येणाऱ्या वाटसरूनां आदराने बोलवीत आहे।।४।। तलावाच्या जवळच (काठावर) मुनींची सदने शोभत आहेत व सभोंवार चारी दिशानां वनांतील वृक्ष विराजत आहेत।।५।।

टीका. (१) पंपेच्या पाण्यापासून वर्णन सुरू झाले असून आंतून बाहेर वर्णन चालले आहे. मानससरोवराचे असेच पण रूपकाने वर्णन केले आहे. त्यांत देशकाल परिस्थिती प्रमाणे होणारा बदल स्पष्ट आहे. येथे राजहंस नाहीत व मानसांत नसलेले बगळे येथे आहेत. मानस पंपा तुलना मानस रूपकाच्या शेवटी टीकेत केली आहे. (२) **जलकुक्कुट** - पाण कोंबडी ही नद्यांत व तलावांत अझूनही आढळतात. पाण्यांत बुडी मारून दूर अंतरावर निघतात व आवाज मोठा असतो. **(क) कलहंस** - याचा अर्थ येथे पाण बदके असा घेणे चांगले. अगदी शुभ्र, आणि पाय व चोंच लाल **ते राजहंस** शुभ्रवर्ण पण किंचित धुरकटचोचीचे **ते मल्लिकाक्ष.** श्वेतवर्ण पण चोंच व पाय काळ्या वर्णाचे **ते धार्तराष्ट्र** (अ.व्या.सु) असे हंसांचे अनेक प्रकार आहेत. त्यांतील मल्लीकाक्ष नांवांचे जे हंस तींच पाण बदके होत. ही सुद्धां कोंकणांतील काही तलावांत पाहिलेली आहेत. कुजन चांगले असते. मानस सरोवरांत राहणारे ते राजहंस.

चौ. २(१) प्रभुहि बिलोकुनि जणूं प्रशंसति - मागील वसंत वर्णनांत रघुवीराची वृत्ति विरहशोकाकुल होती त्यामुळे त्यांस पशुपक्षी निंदक वाटले. येथे कवीचे हृदय प्रभूच्या ऐश्वर्य भावनेने भारलेले असल्यामुळे पक्षी प्रशंसा करीत आहेत असे वाटले. ''मनी वसे ते विश्वी दिसे'' हा मानसशास्त्राचा सिद्धांत मानसांत अनेक ठिकाणी पाहण्यास सापडतो, मघा पक्षी भगवंताची स्तुति करीत नव्हते असे म्हणण्यासहि आधर नाही.

चौ.४(१) जात पथिक बोलावति सादर - पक्ष्यांचे कूजन इतके अक्षरशः मनोहर आहे की ते ऐकल्या बरोबर त्या आवाजाच्या दिशेने जाऊन त्यानां पहावे व त्यांचे मधुर संगीत जवळून ऐकावे असे त्या बाजूने जाणाऱ्या येणाऱ्यानां वाटते. याने हे दाखविले की **पंपा सरोवराच्या बाजूने त्यावेळी रहदारी होती. (क)** हे पक्षी म्हणजे त्या उदार तलावाने पांथिकांस बोलावण्यासाठी नेमलेले स्वयंसेवकच होत. पांथिकानी येऊन तलावाचे आतिथ्य स्वीकारावे व सुखी व्हावे, व सत्संगतीचा अलभ्य लाभ मुनींच्या आश्रमांत घ्यावा.

द्विं । चंपक बकुल कदंब तमाला । पाटल पनस पलास रसाला ।।६।।
। नव पल्लव कुसुमित तरु नाना । चंचरीक पटली कर गाना ।।७।।

। सीतल मंद सुगंध सुभाऊ । संतत बहइ मनोहर बाऊ ॥८॥

। कुहू कुहू कोकिल धुनि करही । सुनि रव सरस ध्यान मुनि टरही ॥९॥

हिं.दो.। फल भारन नमि बिटप सब रहे भूमि निअराइ ॥

॥ पर उपकारी पुरुष जिमि नवहिं सुसंपति पाइ ॥४॥

म. । चंपक बकुल कदंब तमाल हिं। पाटल पनस पलाश रसालहि ॥६॥

। नव पल्लव कुसुमित तरु नाना । चंचरीक मंडल करि गाना ॥७॥

। शीतल मंद सुगंधि वात, तो । सहज मनोहर सतत वाहतो ॥८॥

। कुहू कुहू ध्वनि कोकिल करती । श्रवुनि सुरस मुनि ध्यान विसरती ॥९॥

म.दो. । फलभारे तरु लोंबले भूस भेंदु येतात॥

॥ पर उपकारी जसे नर विभवलाभि नमतात॥४॥

अर्थ - चंपक, बकुळ, कदंब, तमाल, पाडळी, फणस, पळस, आम्रवृक्ष इत्यादि नाना तरूनां नवी पालवी आली आहे व अनेक फुलले आहेत व भृंगांच्या पंक्ती गुंजारव करीत आहेत।।६-७।। शीतल मंद व सुगंधी असा सहज मनोहर वारा सतत वहात आहे।।८।। कोकिळांचा कुहू कुहू असा रसाळ ध्वनि ऐकून मुनि आपला ध्यान रस विसरत आहेत।।९।। परोपकारी पुरुष वैभवाचा (संपत्ती वगैरेचा) लाभ झाला म्हणजे जसे नमतात (नम्र होतात) तसे वृक्ष फळांच्या भाराने इतके लवले आहेत की जणू भूमीला भेटण्यास येत आहेत।दो.४।।

टीका.चौ.६-७(१) **चंपकांचा उल्लेख प्रथम करून** सुचविले की चाफ्याची झाडे विपुल आहेत व ही सोन चाफ्याची आहेत कारण पुढे चंचरीकांचा उल्लेख केला आहे. 'त्यापुरि वसती भरत **अ.रागे। जसा चंचरिक चंपक बागें**' (२/३२४/७ टी.प.) **(क)** विषयांत राहून विषयविरक्तांसाठी ही उपमा तेथे दिली आहे. येथे सुद्धां मागल्या (चौ.५) चौपाईंत मुनिसदनांचा उल्लेख करून लगेच चंपक व चंचरीक यांचा उल्लेख करून सुचविले की हे सर्व मुनि गृहस्थाश्रमी असून परम विरागी आहेत. **(ख)** चंपका पासून 'पाटल' पर्यंत पुष्पवृक्षांची नांवे आहेत व नंतर मुख्यतः फलवृक्षांची आहेत. याने सुचविले की चंपकवन, बकुलवन इत्यादि प्रकारे निरनिराळी वने-बने आहेत. वा.रा. कि.कां. स. १/७६-८४ या नऊ श्लोकांत वृक्षांची नांवे आहेत व त्याच सर्गात रघुनाथाच्या विरहव्यथेचे विस्तृत वर्णन आहे. हा सर्व सर्ग पाहण्यासारखा आहे. तुलसी दासांनी 'तरुनाना' यांत तेथील सर्व वृक्षांचा समावेश केला. **(ग) पाटल** = पाडळीचे झाड. ही कोकणांत आहेत. तांबुस फुलांची पाहिली आहेत. श्वेत पाडळी असते असे म्हणतात.

चौ.८-९(१) शीतलमंद सुगंधिवात - यालाच मदनाचा वकील म्हटले आहे. हा वसंतवायुच आहे. हा सतत मनोहर वहात आहे व मुनींचे ध्यान भंग पावेल असे

चेतोहर मधुर कोकिळांचे कूजन चालू आहे. **तरी सुद्धां रघुनाथाला विरह शोक होत नाही** हे सुंदर ध्वनीने येथे सुचविले आहे.

दो.(१) फलभारे तरु लोंबले - यांतील हेतु - **(क)** भूमीच्या कृपेने ही सर्व संपत्ती प्राप्त झाली, म्हणून तिला नमन करून कृतज्ञता व्यक्त करणे **(ख)** खगांनी बोलावलेल्या पांथिकांस क्षुधा शमविण्यास कष्ट पडू नयेत व आलेल्या अतिथींचा सत्कार करावा, (ग) प्रभुकृपेने मिळालेली संपत्ती जीवमात्र रूपी प्रभूच्या सेवेत वेंचावी, कारण ती संग्रह करून ठेवण्यासाठी नाही अशी भावना आहे. **'संत विटप सरिता गिरिधरणी। सर्वांची परहितार्थ करणी'** (७/१२५/६) 'भवन्ति नम्रास्तरवः फलोद्गमैः । नवांबुभिर्भूरि विलम्बिनो घनाः।। अनुद्धताः सत्पुरुषाः समृद्धिभिः । स्वभाव एवैष परोपकारिणाम्।। (सुभा.) **'परोपकाराय सतां विभूतयः'** हा सिद्धांत येथे दाखविला. पंपासर उदार दात्यासारखे आहे, पक्षी पांथिकानां बोलावीत आहेत व वृक्ष फळे देत आहेत इत्यादि.

हिं.। देखि राम अति रुचिर तलावा । मज्जनु कीन्ह परम सुख पावा ॥१॥
। देखी सुंदर तरुबर छाया । बैठे अनुज सहित रघुराया ॥२॥
। तहँ पुनि सकल देव मुनि आए । अस्तुति करि निज धाम सिधाए ॥३॥
। बैठे परम प्रसन्न कृपाला । कहत अनुज सन कथा रसाला ॥४॥

म. । राम पाहुनी रुचिर सरा अति । करुनी स्नान परम सुख पावति ॥१॥
। पाहुनि सुंदर तरुवर - छाया । बसले अनुजा सह रघुराया ॥२॥
। पुन्हां तिथे सब सुर मुनि आले । स्तुती करुनि निज धामा गेले ॥३॥
। बसले परम प्रसन्न कृपाळ । सांगत अनुजा कथा रसाळ ॥४॥

अर्थ - अति सुंदर तलाव पाहून रामचंद्रानी स्नान केले व त्यांस परम सुख झाले ।।१।। तरुश्रेष्ठाची (वडाची) सुंदर छाया पाहून रघुराया अनुजा (लक्ष्मण) सह तेथे बसले ।।२।। (तोंच) सर्व देव व मुनि पुन्हां तिथे आले, व ते स्तुती करून आपापल्या धामाला(स्वर्गादि लोकांस) गेले।।३।। कृपालु परम प्रसन्न होऊन बसले व अनुजाला रसाळ (भक्तांच्या व भक्तिविषयक) कथा सांगूं लागले।।४।।

टीका. चौ. १२(१) **करुनी स्नान परम सुख पावति** - बुड्या मारून स्नान केल्याने प्रवासाचे श्रम दूर झाले व अतिनिर्मल जलाचे पान केल्याने सुख झाले. व ते परम सौंदर्य पाहून परम सुख झाले. लक्ष्मण व सीता यांच्या सह श्रृंगवेरपुरास गंगेंत - **'करतां स्नान पथश्रम हरले। शुचि जल पितां मुदे मन भरले'** (२/८७/७) **'स्नान-पान श्रमपरिहार - सुख' प्रस्तावनेत** (पृ.६५४) **पहा. (क)** शबरीच्या आश्रमांतून निघाल्यावर वसंताची शोभा वनांत पाहून सीताविरह शोकाने व्याकुळ झालेले 'अतुलबली नर

केसरी' रघुवीर आतां त्या शोभेपेक्षां सुद्धां अधिक शोभामय वसंत व अतिरुचिर तलाव पहात असून सीताविरहाचे लेश मात्र दु:ख त्यांस झाले नाही आणि 'जो आनंद सिंधु सुखराशी' = राम, ते परम सुखी झाले. ललित नरलीला' सध्यां बंद आहे. आतां ऐश्वर्य लीला सुरु झाली आहे. हे जे स्थित्यंतर झाले तसे खऱ्या कामी स्त्रीविरही पुरुषांत कधी दिसेल काय ? **(ख)** परमसुखी झालेले **रघुराया** - रघुराया शब्दाने सुचविले की **आतां कोणावर तरि दया करणार.** मानसांत 'रघुराया' शब्दांचा नेहमी दया करण्याशी संबंध आहे. **''मानसि 'रघुराया' अति अद्भूत'' प्रकरण** (प्रस्ता.पृ. १७४) पहा. आतां जे देव मुनि येत आहेत त्यांच्यावर दया करणार, व नंतर नारदावर केली आहे. **(ग) तरुवर छाया** - छाया सुखाच्या दृष्टीने सर्व वृक्षांत श्रेष्ठ वडाचे झाड आहे. म्हणून येथे तरुवर = तरु श्रेष्ठ = वटवृक्ष: १/५२/२ टीका पहा.

चौ.३-४(१) पुन्हां सुरमुनि आले - चित्रकूटला राहिल्यावर ज्या हेतूने आले व भरत चित्रकूटाहून परत गेल्यावर आले (२/१३४३४ २/३२१/६-८ पहा) तसेच आतां पुन्हां आपली रडकथा सांगण्यासाठीच आले. भगवान सीताशोक विसरले. परमसुखी होऊन बसले आहेत असे पाहतांच त्याना वाटले की आतां रघुपति बहुधा इथेच राहणार! म्हणून 'विबुध बघून दशा रघुपतिंची। कथिति सुमन वर्षुनि गति घरची' (२/३२१/७) हे देव सी.आय.डी. सारखे रघुपतींच्या पाळतीवरच आहेत. 'प्रभुनी नमुनि दिले आश्वासन। फिरले प्रमुदित, मनि भयभास न' (२/३२१/८) असेच येथे केले आहे. **ल.ठे. हे मुनि** पंपातीरावर राहणारे नसून ब्रह्मलोकादि सुरधामात राहणारे आहेत. हे नेहमी देवांच्या बरोबर येतात असे मात्र नाही. **'निजधामी गेले'** याने हाच गूढार्थ सुचविला आहे. ब्रह्मदेवानी भगवंताची स्तुति केली (१/१८६) त्यावेळी जे मुनि देवांच्या बरोबर होते पुन्हां 'अहिमुनि सुर करिती स्तवनाते' (१/१९१/८) यावेळी जे होते, तेच येथे आले व स्तुती करून गेले. देवानी केलेल्या विनंत्यांचा काही अनिष्ट परिणाम न होतां उलट **(क) बसले परम प्रसन्न कृपाल** - आपला प्रियभक्त येत आहे हे जाणून त्याची इच्छा पुरविण्याची स्फूर्ति मनांत झाल्यामुळे परम प्रसन्न होऊन बसले. प्रभु परम प्रसन्न झाले की कोणाला तमि वर दिल्याशिवाय त्यांस राहवत नाही तसे परम प्रसन्न होऊन कृपा नारदावर करणार आहेत. **(ग) बसले** -बसण्याचा पुन्हां उल्लेख करून सुचविले की देवमुनि आल्यावर उठून उभे राहिले होते. **(घ)** -प्रियभक्त नारदाची आठवण होतांच भक्तांच्या व भक्तीच्या रसाळ कथा सांगण्यास प्रारंभ केला. आता ऐश्वर्य भाव प्रगट होईल -

'प्रभु मग गेले पंपातीरा'' प्रकरण समाप्त.

●●●

"प्रभु-नारद-संवाद" प्रकरण (४१/५-४६ छंद)

हिं. । बिरहवंत भगवंतहि देखी । नारद मन भा सोच बिसेषी ॥५॥
। मोर साप करि अंगीकारा । सहत राम नाना दुख भारा ॥६॥
। ऐसे प्रभुहि बिलोकउँ जाई । पुनि न बनिहि अस अवसरु आई ॥७॥
। यह बिचारि नारद कर बीना । गए जहाँ प्रभु सुख आसीना ॥८॥
। गावत राम चरित मृदु बानी । प्रेम सहित बहु भाँति बखानी ॥९॥

म. । विरहवंत भगवंत पाहिले । नारद मन बहु शोके भरले ॥५॥
। अंगिकारूनी माझ्या शापा । सोशिति राम भारि बहु तापा ॥६॥
। जाउनि ऐशा प्रभुस पहावे । पुन्हां असा अवसर ना फावे ॥७॥
। असे म्हणुनि करिं वीणा घेती । प्रभु सुखि बसले. तिकडे निघती ॥८॥
। गात रामचरिता मृदु वाणी । प्रेमे विविध परी वाखाणी ॥९॥

अर्थ - भगवंतास विरहवंत पाहिले तेव्हां नारदाचे मन शोकाने फार व्यापले ॥५॥ माझ्या शापाचा अंगिकार करून राम पुष्कळ व भारी ताप सोशीत आहेत. ॥६॥ असा योग (संधि) पुन्हां जुळून येणार नाही म्हणून एकदां जाऊन अशा प्रभूला पाहूया॥७॥ असे मनांत म्हणून नारदानी हातांत वीणा - सतार घेतली व जिथे प्रभु सुखी (होऊन) बसले आहेत तिकडे निघाले॥८॥ मृदु (मधुर) वाणीने रामचरित्रगात गात व प्रेमाने विविध प्रकारे वर्णन करीत आले ॥९॥

टीका - **चौ.५(१) विरहवंत भगवंत पाहिले** - नारद दूर दृष्टीने पाहू शकतात 'त्रिकालज्ञ सर्वज्ञ तुम्हिं' (१/६६). परंतु पंपासरोवरास आल्यापासून भगवान विरहवंत नाहीत हे आधीच येथे दाखविले आहे. सीताहरण झाल्यानंतर व शबरीच्या आश्रमांतून निघाल्यावर भगवान विरहवंत होते तेव्हांच नारदानी ब्रह्मलोकांतून पाहिले. **(क) बहु शोके भरले** - प्रभु वनवासांत गेल्याचे पाहून, ऐकून वाईट वाटले होतेच पण विरहविलाप करीत असलेले पाहून फारच दुःख झाले.

चौ. ६-७(१) अंगिकारूनी माझ्या शापा - याने सुचविले की हा प्रभुनारद संवाद नारदशापाने झालेल्या अवतारांतील, म्हणजे भुशुंडी कथित चरित्रांतील आहे. **'दुःखी होउ बियोगें नारी'** (१/१३७/८) वगैरे जो शाप दिला होता त्याची आठवण नारदांस झाली व माझ्यामुळे प्रभूला ही सर्व दुःखे व विरहताप सोसावे लागत आहेत. असे वाटून पश्चात्ताप झाला. प्रभूनी त्यावेळी शापाचा अंगिकार केला नसता तर हे काही झाले नसते पण माझा दासाचा शब्द खोटा झालेला दिसू नये म्हणूनच प्रभूनी तो स्वीकारला. **(क) जाउनि ऐशा प्रभुस पहावे** - नारदानी भगवंताचे अनेक अवतार

पाहिले होते. पण बायकोसाठी रडत भ्रमिष्टासारखे भटकत असलेले भगवान पाहिले नव्हते. ही विरहावस्था फारतर रावणवध होईपर्यंतच टिकणार पण युद्धाच्या धुमश्चक्रींत शांतपणे एकांतात भेट कसली होते! दासाचा शब्द खरा करण्यासाठी स्त्रीविरहदुःख शोक करीत असलेल्या भक्तवत्सल कृपाल प्रभूचे दर्शन घेण्याची अशी संधि, पुन्हां मिळणार नाही असा विचार मनांत केला आणि जाण्याचे ठरविले.

चौ. ८-९(१) **करिं बीना घेती - बीना** = सतार किंवा बीन असा अर्थ आहे. (१/१२८/३ टी.पहा). घेतली सतार व निघाले रामचरित्र गात गात. पण प्रभु पडले पक्के लीलाप्रिय, राम! नारद येणार असे वाटतांच विरहवंत भगवंत कुठे तरि जणूं गुप्त झाले व परमसुखी राम, परम प्रसन्न भक्त काम कल्पद्रुमाराम राम तेथे येऊन बसले! नारद मनोरथ करीत आले की ।। **नारीविरहवंत भगवंता। जाउन बघतो क्षण न लागतां॥१॥ परंतु । येता सुखी राम आढळले। सकल मनोरथ धुळीस मिळले॥२॥ किती निराशा नारद चित्ता। झाली एक ही लीला ललिता ॥३॥ जरी कौतुकी नारद मुनिवर । राम परम कौतुकी कृपाकर** ।।४।। (प्रज्ञा). ते पहा आलेच नारद -

हिं. ***। करत दंडवत लिए उठाई । राखे बहुत बार उर लाई ॥१०॥***

। स्वागत पूंछि निकट बैठारे । लछिमन सादर चरन परवारे ॥११॥

हिं.दो.। नाना बिधि बिनतीकरि प्रभु प्रसन्न जियँ जानि ॥

॥ नारद बोले बचन तब जोरि सरोरुह पानि ॥४१॥

म. ***। करत दंडवत घेति उचलुनी । ठेविती वाढवेळ हृदिं धरुनी ॥१०॥***

। स्वागत पुसुनी समीप बसविती । लक्ष्मण सादर चरणां क्षालिति ॥११॥

म.दो. । नानाविध विनती करुनि प्रभू प्रसन्न बघून ॥

॥ नारद बचना बोलले पाणि - सरोज जुळून ॥४१॥

अर्थ - दंडवत करीत असतांच प्रभूनी नारदांस उचलून घेतले व पुष्कळ वेळ (वाढ वेळ) हृदयाशी धरून ठेवले ।।१०।। (नंतर) स्वागत करून, कुशल - विचारून जवळ बसविले. (मग) लक्ष्मणाने आदराने नारदांचे पाय धुतले।।११।। नारदानी नाना प्रकारानी प्रार्थना केली व प्रभु प्रसन्न आहेत असे पाहून कमळांसारखे हात जोडून नारद म्हणाले ।।दो.४१।।

टीका. - चौ. १०-११(१) **करत दंडवत** - पुरते जमिनीवर पडूं दिले नाहीत. ज्यांच्या शापामुळे ललित नरलीला करण्याची व धर्मसंस्थापनादि अवतारकार्य करण्याची सुसंधि मिळाली अशानां जमिनीवर, मातींत दंडासारखे कसे पडू देतील? सुतीक्ष्णाला जसा पुष्कळ वेळ हृदयाशी धरला होता तसेच नारदांस पुष्कळ वेळ हृदयाशी कवटाळले. **(क) समीप बसविति.** हे सन्मानाचे व फार आपुलकीचे लक्षण आहे. पण परम समीप आणि हाताला धरून नाही बसविले! ते हनुमंताच्याच भाग्यांत आहे.

दो. (१) नानाविध विनती करूनी प्रभु प्रसन्न, सुखी आहेत; तरीपण नारदानी आपल्या मूर्खपणाबद्दल व मोठ्या दोषाबद्दल क्षमा मागत वनवास, दु:खे व सीता वियोग ताप यांचे वर्णन करीत म्हटलेच असेल की या सर्व दु:खसंतापादिकांचे कारण मीच आहे वगैरे. **(क) प्रभू प्रसन्न बघून** - प्रभु फार प्रसन्न आहेत हे जाणले व आलोच आहे तर प्रभूच्या प्रसन्नतेचा फायदा घ्यावा असे ठरवून हात जोडले. दंडवत नमस्कार करून नंतर हात जोडले म्हणजे काही तरि मागणार हे सुचविलेच.

श्रीमानस गूढार्थचंद्रिका अरण्यकाण्ड अध्याय ६ वा समाप्त

●●●

अध्याय ७ वा

हिं. । सुनहु उदार सहज रघुनायक । सुंदर अगम सुगम बर दायक॥१॥
। देहु एक बर मागउँ स्वामी । जद्यपि जानत अंतरजामी ॥२॥
। जानहु मुनि तुम्ह मोर सुभाऊ । जन मन कबहुँ कि करउँ दुराऊ॥३॥
। कवन बस्तु असि प्रिय मोहि लागी । जो मुनिबर न सकहु तुम्ह मागी ॥४॥
। जन कहुँ कछु अदेय नहिं मोरे । अस बिस्वास तजहु जनि भोरे ॥५॥
म. । पहा उदार सहज रघुनायक । सुंदर अगम सुगम वर दायक ॥१॥
। या वर एक मागतो स्वामी । जरी जाणतां अंतर्यामी ॥२॥
। मत्स्वभाव मुनि तुम्हां ठाउका । कांहि कधी भक्तांसि लपवुं का ॥३॥
। प्रिय अशि वस्तु हि मला कोणती । मागुं शका ना मुनि आपण ती ॥४॥
। जना अदेय नसे मम काही । त्यजा न हा विश्वास कदा ही ॥५॥

अर्थ - सहज उदार रघुनायका! हे पहा की आपण सुंदर अगम व सुगम वर देणारे आहांत।।१।। स्वामी! आपण अंतर्यामी असल्याने सर्व जाणतांच तरी पण मी एक वर मागतो तो आपण द्या ।।२।। मुनि! माझा स्वभाव तुम्हांला ठाऊक आहे; भक्तांपासून मी कधी काही लपवून ठेवतो का?।।३।। अशी कोणती माझी प्रिय वस्तु आहे की - मुनि! ती आपण मागूं शकत नाही? ।।४।। दासानां न देण्यासारखे (अदेय) माझें काहींच नाही हा विश्वास केव्हांही सोडूं नका।।५।।

टीका. चौ. १-२(१) 'उदार रघुनायक' व 'सुंदर सुगम अगम' असा शब्दक्रम ठेवला असता तर अनुप्रास सौंदर्य वाढले असते व वृत्तदोष उत्पन्न झाला नसताच पण औदार्याकडे लक्ष आकर्षित करून मी अगम वर मागणार आहे हे सुचवायचे असल्याने **उदार व अगम** या शब्दांचा उच्चार आधीं केला. **(क) रघुनायक** शब्दांने सुचविले की रघुवंशी राजे याचकाला कधी 'नाही' म्हणत नाहीत. **'याचक कहिंहि न ऐकति नाही'।** ते नरवर थोडे जगिं पाही' (१/२३१/८) असा रघुवंशाचा स्वभाव रघुनाथानेच वर्णन केला आहे. **(ख) सुंदर** म्हणण्यांत भाव हा आहे की पूर्वी मी प्रभूजवळ आदरणीय नसलेला = असुंदर, वर मागितला होता म्हणून प्रभूनी त्यावेळी माझ्या इच्छेसारखा दिला नाही पण आतां तसा न मागतां (प्रभुचे) हृदय ज्याने द्रवेल = सुन्दर, असा व सुन्दर = आदरणीय असा वर मागणार आहे.

चौ.३(१) मत्स्वभाव मुनि तुम्हां ठाउका - मत् + स्वभाव = माझा स्वभाव. राम आपला स्वभाव आपल्या मुखाने स्वतः सांगतात की ते भक्तांपासून काही लपवून ठेवीत नाहीत. शंकर रामपदकमलाना तरि आपल्या हृदय सरोजांत लपवून ठेवतात. पण राम इतके सुद्धां भक्तांपासून लपवीत नाहीत. याचे कारण इतकेच की आपले जे

काही सर्वस्व आहे ते भक्तांचेच आहे असे त्यास वाटते. **जगांतील कोणते नाते असे आहे जेथे काही सुद्धां लपवून ठेवले जात नाही?** पति, पिता, पुत्र, पत्नी सुद्धां पत्नी, पुत्र, पितामाता, व पति यांच्यापासून काहींना काही कधी तरि लपवून ठेवतात मग इतर नात्यांचा विचार कशाला? **'रामस्वभाव' प्रकरण** (प्रस्ता. पृ. ५४०) **पहा.** रामचंद्रानी बिभीषणाला, भुशुंडीला सांगितला आहे. व शंकर, भरत इ. अनेकानी सांगितला आहे. रामस्वभावाचे अनेक पैलू आहेत ते सर्व जाणून रामस्वभावानुकूल वागावे म्हणजे सुंदर सुगम दुर्गम ही मिळूं शकेल.

चौ.(१) 'प्रिय अशि बस्तुहि मला कोणती - जी वस्तु अत्यंत प्रिय असते ती देण्यास मन कचरतें. शूरवीर धनुर्धर आपली तलवार व धनुष्यबाण देण्यास कचरेल. 'स्वामी! न देणे घडे राम मम' (१/२०७/५) असे दशरथ विश्वामित्रांस प्रथम म्हणालेच. जी वस्तु दिल्याने आपले नडेल, आपल्याला वेळेवर मिळणार नाही असे वाटेल ती देण्यास कोणी कचरेल. पण प्रभु अवाप्तकाम सुखराशी भगवान असल्यामुळे त्यांच्याजवळ असे काहीच नाही की जे भक्तांनां देतां येणार नाही. येथे **'भक्तकामकल्पद्रुम' हे विशेषण जणूं भगवंतानीच स्वमुखाने जाहीर केले!** तरीपण अभागी मानव प्रभुजवळ नश्वर 'मा' नव नवीन मागत असतो. **कल्पवृक्षाजवळ मागावयाचे तर विष कां मागावें? चारु चिंतामणि मागावा. असे मागावे की पुन्हां केव्हांही, कोणा जवळ काहींच मागण्याची वेळ येऊ नये.** कवितावली पद ७/२८ "जग जाचिअ कोउ न जाचिअ जौ, जिय जाचिअ जानकि जानिहि रे" हे मुद्दाम पहावे.

हिं. । तब नारद बोले हरषाई । अस बर मागउँ करउँ ढिठाई ॥६॥

। जद्यपि प्रभु के नाम अनेका । श्रुति कह अधिक एक ते एका ॥७॥

। 'राम' सकल नामन्ह ते अधिका । होउ नाथ अघ खग गन बधिका ॥८॥

हिं.दो.। राका रजनी भगति तव राम नाम सोइ सोम ॥

॥ अपर नाम उडगन बिमल बसहुँ भगत उर ब्योम ॥४२रा॥

" । एवमस्तु मुनि सन कहेउ कृपा सिंधु रघुनाथ ॥

॥ तब नारद मन हरष अति प्रभु पद नायउ माथ ॥४२म॥

म. । तैं नारद वदले हर्षित मन । हा वर मागुं करुनि उद्धटपण ॥३॥

। प्रभुच्या नामां जरी अनेकां । श्रुति सांगे एकाहुनि एका ॥७॥

। 'राम' सकल नामांहुनि अधिकहि । असो नाथ । अघखगगण बधिकहि ॥८

म.दो.। राका-रजनी भक्ति तव राम नाम तो सोम ॥

॥ अपर नाम उडुगण विमल वसो भक्तहृद् व्योम ॥४२रा॥

" । एवमस्तु वदले मुनिसि कृपासिंधु रघुनाथ ॥

॥ तैं नारद अति हर्षुनी प्रभुपदिं नमिती माथ ॥४२म.॥

अर्थ - तेव्हां नारद हर्षित मनाने म्हणाले की मी उद्धटपणा करून हा वर मागतो ॥६॥ एकाहून एक (श्रेष्ठ) अशी प्रभूची अनेक नामे श्रुतीनी जरी सांगितली असली॥७॥ तरी नाथ! 'राम' नाम सकल नामांत श्रेष्ठ होवो (असो) व ते पापरूपी पक्षि समूहाला (इतरांहून) अधिक विनाशक (वधिक) होवो॥८॥ आपली भक्ति ही पौर्णिमेची रात्र आहे; रामनाम पूर्णचंद्र होवो व इतर विमल नामें निर्मल नक्षत्रगण बनून भक्तांच्या हृदयरूपी आकाशांत वसो, त निवास करो॥दो.४२रा॥ कृपासिंधु रघुनाथ मुनीला एवम् अस्तु = असे होवो असे म्हणाले तेव्हां नारदांस अति हर्ष झाला व त्यानी प्रभूच्या पायांवर मस्तक (माथ = माथा) ठेवले ॥४२म॥

टीका. - चौ. ६-८ (१) **करुनि उद्धटपण** - उद्धटपणा हाच की श्रुतीनी प्रभूच्या अनेक नामानां श्रेष्ठ ठरविलेले असतां त्यांतीलच एकाला सर्वांत श्रेष्ठ ठरविणे. **(क) खगबधिक** पक्षी मारणारा = फासे पारधी हे लोक पक्ष्यांनां पकडून ठार मारण्यांत फार निपुण व निर्दय असतात. तसेच रामनाम पापांचा संहार करण्यांत इतरांपेक्षां अधिक प्रभावी व्हावे. **ल.ठे. नारदानी हे** जे मागितले ते **रामभक्तांच्या दृष्टीने मागितले आहे.** याचा अर्थ असा नव्हे की कृष्ण, हरि, शिव, दत्त इत्यादि नामे रामनामापेक्षां कमी प्रभावी आहेत. जो ज्या देवाचा उपासक असेल त्याला त्या देवाच्या अनेक नामांतील दोन अक्षरांचे नाम असेल ते, किंवा दोन अक्षरांचे नसल्यास कमीत कमी अक्षरांचे जे असेल ते श्रेष्ठच आहे. एका देवाच्या नामाचा महिमा ऐकल्यावर इतर देवांच्या भक्तानीं आपली नामनिष्ठा जरासुद्धां कमी होऊं देऊं नये व आपल्या देवाच्या नामापेक्षां इतर देवांची नामे हीन आहेत असे कोणास सांगू नये. देव एकच आहे. प्रकृतिभेदाने उपासना व नाममंत्र निरनिराळे आहेत.

दो.रा. (१) राका रजनी भक्ति तव राम नाम तो सोम - राका = पौर्णिमा. सोम = चंद्र. ज्या रात्रींत पूर्णचंद्र उगवलेला असतो ती राका रजनी म्हणजेच पूर्ण चंद्र उगवलेला नसेल तर राकारजनीचे अस्तिवच नसते. तसेच रामनामाचा पूर्ण प्रकाश हृदयांत पडून हृदय रामनाम प्रकाशमय झाले नाही तोपर्यंत भक्तीचे अस्तित्वच नाही. या सिद्धान्ताची पुष्टि 'वर्षा ऋतु रघुपति भक्ति..' (१/१९) या दोह्याने नामवंदन प्रकरणांत केलेली आहे. टीका पहावी. **(क) अपर नाम उडुगण** - पौर्णिमेच्या रात्री नक्षत्रांचे तेज कमी पडत असले तरि अन्य नक्षत्रगणांचे अस्तित्वच नसेल तर राकारजनीची शोभा कमी होणारच म्हणून अपर = अन्य नामानां उडुगण म्हटले. उडुगण = नक्षत्रगण. उडु = नक्षत्र, तारा, तारका (अमरे). येथे उडुगण = नक्षत्रगण = अश्विनी भरणी इत्यादि २८ नक्षत्रांचा समुदाय = नक्षत्रमंडल, कारण चंद्र आकाशांत या अठ्ठावीस नक्षत्रांतून भ्रमण करीत असतो. **(ख) विमल** - अमावास्येच्या रात्रीं निरभ्र आकाशांत जितकी नक्षत्रे - तारे. दिसतात तितके पौर्णिमेच्या रात्रीं दिसत नाहीत. जे विशेष तेजस्वी आहेत तेच दिसतात त्यानांच विमल म्हटले. त्या प्रमाणेच भगवन्नामांत काही

अशी आहेत की सकामकर्मांत शीघ्र फळ देतात; काहींचा मारणादि प्रयोगांत उपयोग चांगला होतो. अशी नामे किंवा अशा भावनेने उच्चारलेली नामे विमल नव्हेत. काम, निषिद्ध व अभिचार कर्मे सोडून बाकीची सर्व नामे विमलच आहेत. **विमल अन्यनामे = विमल नक्षत्रगण.**

(२) रामनाम चंद्र (सोम) व आकाशस्थ राकाशशी यांच्यांत एक महान भेद आहे. आकाशांत मेघ जमले तर आकाश किंवा पौर्णिमेचा चंद्र त्यांचा विनाश करूं शकत नाहीत, व चंद्राचा प्रकाश खाली पडू शकत नाही. त्या मेघांचा विनाश करण्यास वायूच पाहिजे असतो. म्हणूनच 'मोहाम्भोधरपूगपाटनविधौ स्व:संभवम्' (मं.श्लो.१) असे म्हणून मंगलाचरणांतच वायूची आवश्यकता दाखविली आहे. पण नारदानी आधीच पूर्ण विचाराने दक्षता बाळगून येथे वर मागितला आहे. 'अघखगगणवधिक' होवो असे म्हणून पापविनाशक शक्ति रामनामांत आधींच मागून घेतली. खग = आकाशांत गमन करणारा म्हणून **खग** = मेघ व **खग** = वायु असा अर्थ होतो. म्हणून अघखग गणवधिक = पापरूपी मेघसमुदायांचा विनाश करणारा = वायु. ही पापविनाशक शक्ति रामनामांत मागून घेतली नसती तर या दोह्यांत जो वर मागून घेतला तो निष्फळ ठरला असता. केवळ चित्तपूर्णशुद्ध झालेल्या साधकानांच या रामनामसोमांतून भक्तिसुधा मिळाली असती. आणि 'एकहि नवामधे ज्यापाशी (३६/६) हे प्रभूवचन ही मिथ्या ठरले असते कारण 'दृढ विश्वासे मंत्रजाप मम' ही नऊ भक्तीं पैकी एक प्रभूनीच सांगितली आहे. रामनाम सर्वशक्ति संपन्न आहे ते प्रथम हृदयाकाशाला निर्मल करते आणि भक्तिरूपी अमृत पण देते.

(३) भगवंताच्या प्रत्येक नामाला काही तरि विशेष अर्थ आहे. रघुवीर, भक्तकाम कल्पतरू, सेवक सुरधेनु, दीनबंधु, दयानिधी, भक्तवत्सल इत्यादि सर्व प्रभूची नामेच आहेत. गुण, यश महिमा, रूप, धाम इत्यादींचे वर्णन प्रभूच्या नामांतून असते. या पांच गोष्टींचे वर्णन म्हणजेच स्तुति, म्हणून येथे उडुगण = स्तुति असा अर्थ आहे. चंद्र जसा नक्षत्रमंडळांतून हिंडतो त्याप्रमाणे रामनामाचा जप उच्चार वगैरे करतानां स्तुतींतील रामगुण, यश, महिमा यांचे चिंतन करीत राहिले पाहिजे. **(क)** ब्रह्मदेवाने बा.कां. केलेल्या (१/१८६) स्तुतीपासून उत्तरकांडात नारदानी केलेल्या स्तुतीपर्यंत (७/५१) एकंदर २८ स्तुतीरूपी नक्षत्रे आहेत. त्यांत वालीने केलेल्या स्तुतीचा अन्तर्भाव नाही. कारण ती विमल नाही, त्यांने आपल्या पुत्रासाठी काही तरि मागितले आहे. म्हणजे ती सकाम स्तुति आहे. म्हणून विमल नाही. बाकीच्या २८ स्तुतींत कामनेचा वगैरे मल नाही. प्रत्येक स्तुतीचे त्या त्यां नक्षत्राशी पूर्ण साम्य यथास्थान टीकेंत दाखविले आहे. या सर्व स्तुतींचा = गुणगणांची फलश्रुति बा.कां. ३२/२ पासून ३२ रा पर्यंत आधींच सांगून ठेवली आहे.

दो.म. (१) मागितलेला = दुर्लभ वर मिळाला म्हणून हर्ष झाला व कृतज्ञता दर्शक

नमन केले. **पितामाता, गुरु व परमात्मा यांच्या उपकारांची फेड कोणाला कशानेही करता येण्यासारखी नसते.** प्रेमाने, परमलीनतेने नमन करणे व सेवा करणे इतकेंच पुत्र, शिष्य, व भक्त यांच्या हातीं असते. **(क)** आतां भक्तीचे माहात्म्य व स्त्रीरूपी विघ्न यांचे सुंदर वर्णन नारदांच्या प्रश्नाच्या निमित्ताने बाहेर पडेल. **सूचना** - बा.कां. मनुशतरूपा प्रकरणाच्या टीकेंत हवाला दिल्या प्रमाणे प्रथम तुलना लिहिली जात आहे ती इतकी बोलकी आहे की विस्ताराची आवश्यकता नाही.

मनुराजा व राम - संवाद आणि नारद व राम - संवाद तुलना

	मनुसंवाद (१/१४८/७-१५०/१)	नारद संवाद (३/४१/१०-४२ म)
१.	पडति दंडवत ... करकंजा शिरिं ठेविती सत्वर करूणानिधान उठविति	करत दंडवत घेती उचलुनी । ठेवीती वाढवेळ उरीं धरूनी
२.	मी प्रसन्न जाणून (प्रभु म्हणाले)	प्रभू प्रसन्न बघून
३.	वदले जोडुनि पाणी... मृदुवाणी	बोलले पाणिसरोज जुळून
४.	दानि शिरोमणि कृपानिधि नाथ! एक लालसा सुगम अगम वदवत नाही	सहज उदार रघुनायक सुंदर अगम सुगम वर दायक
५.	मनोरथा ममपुरवा स्वामी!	द्या वर एक मागतो स्वामी!
६.	तो तुम्हि जाणां अंतर्यामी	जरी जाणतां अन्तर्यामी
७.	तुला अदेय असे मम काहि न। माग मजसि नृप संकोचाविण मम काहि न माग मजसि	जनां अदेय नसे मम काही त्यजा न हा विश्वास कदा ही।।
८.	वदति कृपानिधि 'तथास्तु'	एवमस्तु वदले मुनिसि कृपासिंधु

हिं.। अति प्रसन्न रघुनाथहि जानी । पुनि नारद बोले मृदु बानी ॥१॥
। राम जबहि प्रेरेउ निजमाया । मोहेहु मोहि सुनहु रघुराया ॥२॥
। तब बिवाह मैं चाहउँ कीन्हा । प्रभु केहि कारन करै न दीन्हा ॥३॥
। सुनु मुनि तोहि कहउँ सहरोसा । भजहिं जे मोहि तजि सकल भरोसा ॥४॥
। करहुँ सदा तिन्ह कै रखवारी । जिमि बालक राखइ महतारी ॥५॥
। गह सिसु बच्छ अनल अहि धाई। तहँ राखइ जननी अरगाई ॥६॥

म. । सुप्रसन्न रघुनाथा पाहति । नारद पुन्हां वचन मृदु भाषति ॥१॥
। राम यदा प्रेरुनि निज माया । मला मोहिला प्रभु रघुराया ॥२॥
। तदा लग्न मी करूं पाहिले । कारण कवण कि करूं नहि दिले ॥३॥
। श्रुणु मुनि हर्षे तुला सांगतो । त्यजुनि भरवसा सब मज भजतो ॥४॥
। त्यास सदा मी रक्षीं ताता । जशी बालका जपते माता ॥५॥
। धरूं अहि अनल वत्स शिशु जाई । निवारते न कळत जशि आई ॥६॥

अर्थ - रघुनाथ अति प्रसन्न आहेत असे पाहून नारद पुन्हां मृदु वाणीने म्हणाले की ॥१॥ राम! जेव्हां आपल्या मायेला प्रेरून मला मोहित केलात तेव्हां रघुराया? ॥२॥ प्रभु मला लग्न करण्याची इच्छा झाली होती. मग आपण कोणत्या कारणास्तव मला लग्न करूं दिले नाही?॥३॥ मुनि! ऐक, तुला मी हर्षाने सांगतो की सर्व भरवसा सोडून जो मला भजतो॥४॥ त्याचे, बालकास जशी माता जपते तसे हे ताता! मी सतत संरक्षण करतो॥५॥ लहान बालक (शिशु वत्स) अग्नि किंवा सर्प धरण्यास जाऊं लागलें म्हणजे त्याची आई जशी त्याला न कळूं देतां (गुपचुप) निवारण करते (तसे मी करतो)॥६॥

टीका. सूचना - येथील **नारदांच्या प्रश्नाचे बीज 'प्रिय अशि वस्तुहि मला कोणती। मागुं शका ना मुनि आपण ती'** या भगवंताच्या वचनाने पेरले गेले होते. नारदांस वाटले की विश्वमोहिनी स्वयंवराच्या वेळी **'द्या प्रभु मज आपल्या रूप या। अन्य उपाय न तिज पावाया'** (१/१३२/६) असे मी मागितले असतां मला ते न देतां फसवे मायिक रूप कां दिले? पण नारद व इतर शंकेखोर आक्षेपक, नारदांची एक फार महत्त्वाची विनंती कां विसरतात? **'नाथ! दास मी जेणे हित मम। होइल, करणे तसे शीघ्रतम'** (१/१३२/७) हें त्या मागणीला जोडूनच नारदानें सांगितले आहे. **प्रभूनीं त्याचे हित होईल तेच केले म्हणून प्रभूकडे जरासुध्दां दोष नाही.** बालकांचे हित कशांत आहे हे मातेला कळते. प्रभु मात्र नारदांस त्यांच्या वचनाची आठवण न देतांच आपला स्वभाव व भक्ताचे व भगवंताचे नाते कसे असते हेच सांगतात.

चौ. ४(१) हर्षे तुला सांगतो - अति प्रसन्न झाल्याबरोबर दासाला एक वचनाने संबोधू लागले. या पूर्वी बहुवचनाचा उपयोग केला आहे. अनन्यगतिक भक्तांच्या संरक्षणाविषयीं बोलण्याचें मनांत येतांच भगवंतास हर्ष झाला, उत्साह वाटू लागला. मातेला सुध्दां बालकाचे रक्षण करण्यांस असाच उत्साह वाटतो हें -सांगण्याच्या पूर्वीच तो उत्साह दिसून आला. मग प्रत्यक्ष संरक्षण करण्यांत किती उत्साह वाटत असेल यांचे उदाहरण लं.कां.त बिभीषणाला मागे घालून रावणाने मारलेली अमोघ प्राणघातक शक्ती स्वतःवर घेतली तेथे आहे.

चौ. ५-६(१) जशी बालका जपते माता - लहान बालकाचे जितक्या दक्षतेने जपून

संरक्षण करते तसेच मी अनन्यगतिक भक्तांचे करतो असे सांगितले, व दृष्टान्त दिला. शिशुवत्स = मातेच्या अंगावरील दूध पिणारे बालक वत्स शब्दाने वात्सल्यभाव प्रदर्शित केला. अग्नि लखलखित दिसतो म्हणून ते त्यास धरण्यास धावते. त्या रांगत्या बालकाला अग्निने भाजते व साप विषारी असतो व चावला तर मरण येते हे त्या बालकाला कळत नसते. तसाच **काम हा मगर अजगर अहि** आहे. त्याने धरला, गिळला, तो चावला म्हणजे सर्व तपोधनादिकांचा विनाश होतो. पण मायामोहित जीवास कामाचे बल जी नारी ती फार सुखदायक वाटते. पण जे अनन्यगतिक भक्त नारदासारखे असतात **'हरितम हितकर कोपि न माते'** (१/१३२/२) असा ज्यांचा दृढ विश्वास असतो त्यांचे रक्षण प्रभु गुपचुप करतात. आईने उचलून नेलेले बालक जसे रागावते, मातेला चिमटे ओरखडे घेते, चावते पण माता सोडीत नाही तसे नारदासारख्यानी शाप दिले तरि ते प्रभु आनंदाने स्वीकारतात, पण त्यांना काम - अजगराच्या मुखांत पडूं देत नाहीत. कामाला अग्नि म्हटले आहेच, 'काम कृशानुस वाढविणारा' त्रिविध वसंतवायु 'काम कौतुक' करणाऱ्या कैकयीला 'जाणो सरोष **भुजंग भामिनि** (२/२५ छंद) म्हटले आहेच. सुंदर तरुणीचे सोंग घेऊन आलेल्या शूर्पणखेला 'दारूण **जसि अहिनी'** (३/१७/३) म्हटले आहे.

(२) येथे **अनल म्हणजे क्रोध असा अर्थ घेतां येत नाही.** माता बालकाचे रक्षण करते ते क्रोधापासून करीत नसून त्या स्वहितनाशक कामापासून, कामनेपासून करते. लोभाचे बळ असणाऱ्या ज्या इतर कामना इच्छा त्या 'अनल' दृष्टान्ताने सुचविल्या व सर्प दृष्टान्ताने स्त्रीविषयक काम सुचविला. प्रभूनी नारदाचे रक्षण केले ते कामापासूनच केले क्रोधापासून नव्हे. उलट, बालकाप्रमाणे नारदाला अति क्रोध आला त्याची आग स्वतः प्रभूनी सोसली व सोशीत आहेत. क्रोधाला अनल, पावक म्हटले आहेच, रामरोषपावक, 'रावण क्रोधानल' इ. इ. येथे क्रोधापासून रक्षण असा अर्थ घेतां येत नाही इतकेच. आता अनन्यगतिक निष्कपटी दासाचा व आपला संबंध सांगतात.

हिं.। प्रौढ भएँ तेहि सुत पर माता । प्रीति करइ नहिं पाछिलि बाता ॥७॥
। मोरे प्रौढतनय सम ग्यानी । बालक सुत सम दास अमानी ॥८॥
। जनहि मोर बल निजबल ताही । दुहु कहुँ काम क्रोध रिपु आही ॥९॥
। यह बिचारि पंडित मोहि भजहीं । पाएहुँ ग्यान भगति नहिं तजहीं ॥१०॥
म. । प्रौढ होत त्या माय सुतावरि । प्रीति करी, पूर्वी सम ना परि ॥७॥
। प्रौढतनय सम भजक ज्ञानी । बालक सुत सम दास अमानी ॥८॥
। मम बल भक्तां, स्वबल तज्ञानां । काम कोप हे रिपु उभयानां ॥९॥
। हे जाणुनि पंडित मज भजती । ज्ञानसमहि न भक्ती त्यजती ॥१०॥

अर्थ - तो मुलगा प्रौढ (तरूण, मोठा) झाल्यावर माता त्याच्यावर प्रीती करते (नाही असे नाही) पण पूर्वीच्या सारखी करीत नाही।।७।। ज्ञानी मला प्रौढ मुलांसारखे आहेत, व अमानी दास बालकसुता (शिशुवत्सा) सारखे आहेत ।।८।। भक्तांना माझे बळ असते पण त्याना = ज्ञान्यानां स्वत:चेच बळ! (बरे) काम क्रोध इ. शत्रु दोघानांही असतातच ।।९।। हे जाणून जे पंडित (शहाणे, स्वहितज्ञ) असतात ते मला भजतात व ज्ञानलाभ झाल्यानंतर सुद्धां भक्तीचा त्याग करीत नाहीत ।।१०।।

टीका. चौ. ७(१) **प्रौढ होत त्या माय सुतावरि** .... परि .. पुत्र जसजसा मोठा होत जातो तसतसे त्याला वाटूं लागते की 'मी आतां मोठा झालो, माझे हित अहित मला कळते' अशी पुत्राची भावना जसजशी होत जाईल तस तसा मातेच्या प्रीतीतही फरक पडत जातो. व मोठा, कर्ता झाला म्हणजे त्याच्या पालन पोषणाची जबाबदारी मातेवर रहात नाही. **'एक पित्याचे जरि सुत सारे'** (७/८७/११) पासून पुढे पहा. **'लालयेत पंचवर्षाणि दश वर्षाणि ताडयेत ॥ प्राप्ते तु षोडशे वर्षे पुत्रे मित्रवदाचरेत्'** असे जे नीतिशास्त्राने सांगितले ते यामुळे -

चौ. ८-९(१) **प्रौढ तनय सम मजला ज्ञानी** - पुत्र कर्ता, मिळवता झाला की आई बापांवरील जबाबदारी पूर्णपणे संपते. तशीच गोष्ट ज्ञानी आणि भगवान यांच्या संबंधाची आहे. ज्ञान्याला असे वाटते की मी आतां मुक्त झालो, काहीं कर्तव्य किंवा प्राप्तव्य उरले नाही. काम क्रोधादिक हा मिथ्या भ्रम असल्याने मला त्यांचे भय मुळीच नाही. **'मी'** हा भ्रम आहे, **'तू'** हा भ्रम आहे, हे सगळे मनोधर्म आहेत; माझ्याशी यांचा काही संबंध नाही. नित्य, शुद्ध, बुद्ध, मुक्त सच्चिदानंदघन असे जे ब्रह्म ते मी आहे. ''**ब्रह्म** मी आहे' इतक्यावरच थांबले असते तर विशेष हानि झाली नसती. पण तो म्हणूं लागतो की ईश्वर मिथ्या आहे; ईश्वरभाव भ्रम आहे; उपास्य उपासक भाव भ्रम आहे; ईश्वराच्या भजनाची मला मुळीच आवश्यकता नाही इत्यादि अर्थाची शास्त्रवचने आधारासही देतो. पण **(क)** गटारांतले पाणी व पिण्याचे पाणी, समुद्रकाठची शर्करा (रेती, वाळू) व साखर, घोड्याची लीद व गुळाचे खडे, माता व बायको इत्यादि व्यावहारिक भेद, जेवणे, खाणे, पिणे वगैरे बाबतीत मात्र चांगले लक्षांत असतात! **यांचेच नांव ज्ञानाहंकार!** ज्ञानपूर्वकाळी भक्तींत भेदभाव असतो तो जाऊन ज्ञानोत्तर काळी अभेदभक्ती असणे इतकाच फरक उपासनेत पडणे श्रेयस्कर आहे. ज्या भक्तीच्या आधारे ईश्वर कृपा होऊन, ईश्वर कृपेने सद्गुरु कृपा झाली, त्या सद्गुरुला, ईश्वराला, व भक्तीला मिथ्या म्हणणे व बाकीचे व्यावहारिक सत्तेंतील भेद मानणे ही कृतघ्नता व दंभ आहे. अशा ज्ञान्यांबद्दल **गरुड पुराण काय म्हणते त्याचा नमुना ३/१६/१ च्या टीकेत दिलेला पहावा.**

(२) **बालक सुत सम दास अमानी** - अमानी दासाचे उत्तम उदाहरण सुतीक्ष्णाचे आहे. ज्याला आपले कर्तृत्व व साधनबल यांचा मुळींच भरंवसा वाटत नाही व जो बालका

प्रमाणे केवळ भगवान रूपी मातेवरच सर्वस्वीं अवलंबून असतो, **'हरिसम हितकर कोणि न माते'** भगवान कृपा करतील तरच माझा उद्धार होईल, अशी ज्याची दृढ निष्ठा असते **तोच अमानी, दीन किंवा अनन्यगतिक** सुतीक्ष्णा हनुमान शबरी, विभीषण व नारद ही अमानी दासांची उदाहरणे आहेत. सुतीक्ष्णाची अमानिता ३/१०/६-९ हनुमान ४/३/१-४ शबरी (३/३५/२-३) बिभीषण ५/७/२-३) ५/४५/७-८ व ५/४७/७ व नारद १/१३२/२ पहा. हे सर्व महानुभाव किती मोठे अधिकारी होते याचा विचार केला व त्यांच्या या भावना पाहिल्या म्हणजे 'बालकसुत सम अमानी दास कोण हे समजेल. या महापुरुषांचा विनय, आर्ति व दीनता यांचे वर्णन ऐकण्यांत व वाचण्यांत फार प्रिय वाटते पण **(क)** ल.ठे. असे दीन बनणे फार कठिण आहे, मोठा बनणे सोपे आहे पण धोक्याचे आहे. मोठेपणा, प्रतिष्ठा म्हणजेच महा हानि, विघ्न आहे, तथापि आम्हां सर्वांना तीच आवडते. **कनक कामिनीच्या मोहांतून व लोभांतून सुटलेले सुद्धां प्रतिष्ठा रूपी नारीच्या लोभांत व मोहांत अडकतात!**

जो लहानाहून लहान होऊं शकेल तो आपोआपच मोठ्याहून मोठा होतो. पण जो मोठ्याहून मोठा होण्याचा प्रयत्न करतो किंवा मोठा होणे गोड वाटते तो खोट्यांत खोटा ठरतो व तो संसृती रूपी अश्वत्थाची समूळ तोड करून नित्य सुखाची जोड करूं शकत नाही. **जे लहानाहून लहान आहे तेच मोठ्याहून मोठे आहे हे आम्ही विसरतो. 'लहानपण देगा. देवा। मुंगी साखरेचा रवा।। महापुरे झाडे जाती। तेथे लव्हाळे वाचती'** (तुकोबा).

(३) **बालक सुत सम** - मातेचे स्तन्य पिणाऱ्या १/१।। वर्षाच्या बालकाला मातेशिवाय जसा कोणाचा आधार, आश्रय, भरवसा, स्वकर्तृत्व इ. नसते तशी ज्याची अंतःकरणवृत्ति असेल तोच बालक सुत. गोस्वामी श्रीतुलसीदास स्वतः **'बालकसुतसम दास अमानी' याचा परमोत्कृष्ट आदर्श आहेत! (क) काम कोप हे रिपु उभयानां** या रिपूंचे सामर्थ्य किती हे स्वतः प्रभूनी आधीच **'मुनि विज्ञानधाम मनि करती निमिषे क्षोभ'** (३८रा. टी. पहा). असे सांगितले आहे. अमानी दासांचे या शत्रूंपासून संरक्षण मातेप्रमाणे भगवान स्वतः करतात. **'मम बल भक्तां'** भक्त भगवंताच्या बळावर निश्चिंत असतात. **'अनन्या चिन्तयन्तो मां ये जनाः पर्युपासते।। तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेम वहाम्यहम्'** (भ.गी.) वैराग्यज्ञान भक्ती देणे म्हणजे योग चालविणे व दिलेल्याचे कामक्रोधादिशत्रूंपासून व मायेपासून संरक्षण करणें म्हणजे क्षेम चालविणे. 'अप्राप्त प्रापणं योगः प्राप्तस्य रक्षणं क्षेमम्' **'सानुकूल भक्तिस रघुराया। म्हणुन धाबरे तिज अति माया'** (७/११६/५) **(ख) सबल तयानां** - कामक्रोधादिरिपूंना जिंकण्यास व त्यांना दूर ठेवण्यास ज्ञान्यानां स्वतःच्याच बळावर प्रौढ पुत्राप्रमाणे अवलंबून रहावे लागते; त्यांना भगवंताचे बळ मिळत नाही; जीवाचे बळ ते किती? केवळ ज्ञान्यांच्या पाठीशी माया कशी हात धुवून लागते याचे वर्णन ७/११८/६-११ पाहणे. भाग. १०/१४/४।५ पाहणे.

चौ. १०(१) हे जाणुनि पंडित मज भजती ... त्यजती - पंडित कोण याची व्याख्याच जणूं या चौपाईत सांगितली आहे. आपल्या सर्व संरक्षणाची जबाबदारी भगवंतासारख्या सर्वसमर्थ सर्वैश्वर्य सर्वशक्तिसंपन्न रघुवीरावर न सोंपवता अल्पज्ञ, अल्पशक्तिमान जीव, ब्रह्मदेव का असेना, आपल्या शिरावरच घेईल तर त्याला शाहणा म्हणावा की काय? २/३ वर्षाच्या मुलाने मातेच्या कडेवर खांद्यावर बसून महापर्वताच्या शिखरावर जाणें चांगले की स्वतःच पायी अनवाणी चालत जाण्याचा प्रयत्न करणे चांगले? शाहणा कोण हे असेच उ.कां. अनेकानी सांगितले आहे.

हिं.दो. । काम क्रोध लोभादि मद प्रबल मोह कै धारि ।

॥ तिन्ह महँ अति दारुन दुखद माया रूपी नारि ॥४३॥

म.दो. । काम कोप लोभादि मद प्रबल मोहदल भारि ॥

। त्यांत सुदारुण-दुःखदा माया रूपी नारि ॥४३॥

अर्थ - काम क्रोधलोभ मद आदि मोहाची प्रबळ सेना (दलच) आहे (पण) त्यांत अति दारूण व अति दुःखदायक मायारूपी नारी आहे (नारीरूपाने असलेली माया आहे). ।।दो.४३।।

टीका. (१) **आदि** शब्दाने राहिलेले सर्व मनोविकार सुचविले. कामक्रोधलोभ इत्यादिक्रमानेंच या शत्रूंचा उल्लेख बहुशः केला जातो व कामाला प्राधान्य दिलें जाते. कामाचे मुख्य बळ नारी हे पूर्वी (दो. ३८) सांगितले. हे सर्व विकार (या सर्व असाध्य व्याधी) **दारूण** = भयानक, व दुःखदायक आहेतच पण त्यांत नारी म्हणजे प्रत्यक्ष शरीर धारण केलेली दुरत्यया. अति प्रबला, मायाच आहे, म्हणून तिला सुःअति, दारूण व अति दुःखद म्हटली **(क) स्त्रीच्या शिवाय अन्य विषय स्वतः मनुष्याच्या पाठीस लागत नाहीत,** त्याला मोहांत, अज्ञानांत ढकलीत, पाडीत नाहीत, ते आपण स्वतः मनुष्याजवळ येत नाहीत असे पाहूनच ती स्त्रीचेरूप घेऊन मी व माझे याचे धडे प्रथम आई जननी बनून शिकविते. म्हण हा माझा कान, सांग माझे नांव 'शशी', म्हण ही माझी आई, हे माझे घर, हा माझा हात इत्यादि अज्ञानाचे, मोहाचे, देहाध्यासाचे धडे शिकविणारी प्रथम मातारूपानें मायाच असते. असे अज्ञान व विपरीत ज्ञान न शिकविणाऱ्या मदालसे सारख्या माता पुराण व इतिहास यांत हाताच्या बोटावर मोजण्या इतक्या सुद्धां नाहीत! असे अनेक भेदभाव, अज्ञान व भ्रम सत्य म्हणून शिकविणाऱ्या सर्व माता मायेने घेतलेली अनंत रूपे नाहीत काय? मोठा होऊन, कौमार्य (१५ वर्षे) संपून तारूण्यांत प्रवेश करूं लागतांच कामदेवाचे अतिप्रबल बल असणाऱ्या 'स्त्री'च्या रूपाने तर माया किती मोठ्या खाड्यांत पाडते हे पूर्वी अनेकवेळां दाखविले आहे. **'नारि विष्णुमाया प्रगट'** (७/११५म) नारी रूपिणी मायेचा प्रताप आतां षड्ऋतु रूपकाने दाखवितात.

नारी-षड्ऋतु रूपक

हिं.। सुनु मुनि कह पुरान श्रुति संता । मोह बिपिन कहुं नारि बसंता ॥१॥
। जपतपनेम जलाश्रय झारी । होइ ग्रीषम सोषइ सब नारी ॥२॥
। काम क्रोध मद मत्सर भेका । इन्हहि हरषप्रद बरषा एका ॥३॥
। दुर्बासना कुमुद समुदाई । तिन्ह कहँ सरद सदा सुखदाई ॥४॥
म. । श्रुणु मुनि! पुराण वेद व संत । म्हणति मोहवनि नारि वसंत ॥१॥
। जपतप नेम जलाशय भारी । ग्रीष्म बनुनि शोषी त्यां नारी ॥२॥
। काम कोप मद मत्सर भेकां । स्त्री वर्षा हर्षा दे एका ॥३॥
। दुर्वासना कुमुद-निकुरंबक । त्यां स्त्री शरद सदा सुखदायक ॥४॥

अर्थ - हे मुनि! ऐक, पुराणें वेद आणि संत म्हणतात की मोहरूपी वनाला नारी वसंत ऋतु आहे ।।१।। जपतपनेम इत्यादि पुष्कळ (भारी) जलाशय आहेत पण नारी ग्रीष्म ऋतु बनून त्याना शुष्क करून टाकते ।।२।। काम क्रोध मदमत्सर इत्यादि बेडकांना हर्ष देणारा वर्षाऋतु म्हणजे एकटी नारी आहे।।३।। दुष्ट वासना रूपी रात्रिविकासी कमलांचे जे समुदाय (निकुरंबक) आहेत त्यानां सदा सुख देणारा शरद ऋतु स्त्री आहे।।४।।

टीका. चौ. १(१) **पुराण वेद व संत म्हणति** - ल.ठे. - राम भगवान असून, भगवान या भावनेने प्रियभक्ताशीं बोलत असून, ते पुराण वेद संत यांचे मत, 'नानापुराणनिगमागम संमत' व संतसंमत काय आहेत ते सांगतात. **माझे मत सांगतो व तेच बरोबर आहे असे म्हणत नाहीत**। पूर्वी व पुढे सुद्धां असेच दिसते. आम्ही-आधुनिक पंडित, सुशिक्षित, पदवीधर, अल्प श्रवण केलेले असून सुद्धां **काय म्हणतो** याचा विचार करावा? **(क) वेद** (श्रुति) शब्द पुराण व संत यांच्या मधे घालून सुचविले की ज्या श्रुतींचा पुराणे व संत यांच्या मताशीं समन्वय असेल तो त्या श्रुतींचा अर्थ ग्राह्य समजावा, व त्याप्रमाणे वागावे; श्रुतींचा अर्थ स्वमताने लावूं नये. श्रुतींचा अर्थ पुराण व इतिहास यानी स्पष्ट केलेला आहे तथापि **पुराणांत सुद्धां परोक्षवाद बराच असल्याने पुराणांचे सुद्धां यथार्थ मर्म संतच जाणतात** व संत कोणाला म्हणावे हे यानंतर भगवानच सांगतात; त्यांत 'बोध यथार्थहि वेद पुराणी' हे एकलक्षण आहे. भक्तशिरोमणि तुकोबा म्हणतात **'वेदांचा तो अर्थ (मर्म) आम्हासीच (संतानांच) ठावा। दुजानीं वाहावा भार माथां'**

(२) मोहवनि नारि वसंत - हे रूपक समजण्यास वन आणि वसंत यांचा परस्पर संबंध समजणे जरूर आहे. जे वृक्ष (जे वन) वसंताच्या आगमनापूर्वी सुकून वठल्यासारखे दिसतात तेच त्या वनांत वसंत ऋतु आला की पल्लवीत, पुष्पित व क्रमाने सुफल होतात. पाणी न घालतांच, पाऊस न पडतांच हे सर्व सहज घडते. पालवी, फुले व

फळे आली की भ्रमर, मधुकर, पक्षी, अहिंस्र पशु, हिंस्र पशु इ. - क्रमशः तेथे येतात. त्याचप्रमाणे पत्नीपरिग्रह (विवाह) केला की घर, धन, धान्य, वस्त्रे पात्रे इत्यादींची आशारूपी पालवी सहज फुटते; पुत्र प्राप्तीची कामना रूपी फुले व लोकेषणा, मानप्रतिष्ठा, कीर्ति इत्यादींची कामना रूपी फळे लागतात. सासुसासरा मेव्हणा इत्यादि पक्षी, भ्रमर व मधुकर जमतात; पुत्र कन्या जावई इ. अहिंस्र मृगांची दाटी होते आणि काम क्रोध लोभ मद मत्सर इत्यादि व्याघ्र सिंह सूकरादि हिंस्रपशु त्या मोहविपिनांत भराभर प्रवेश करतात व तो पुरुष त्यांची शिकार बनतो. ममता रूपी राजसकर्म नायट्यांची मंडले वाढतात, ईर्षारूपी खरूज होते. याप्रमाणे यारूपकाचा विस्तार आणखी पुष्कळ करतां येईल. मोह = अज्ञान व विपरीत ज्ञान, यांची सर्व प्रकारे भरभराट होत जाते याला कारण फक्त स्त्री.

चौ.२(१) **जप तप नेम जलाशय भारी ... नारी** - **भारी** = बहुत, पुष्कळ; स्त्रीरूपी वसंताच्या समागमाने मोहरूपी वनाची शोभा विविध बाजूनी वाढली की पाहटेस व रात्री जे काही जपतपादि परमहिताचे साधन करीत असेल ते करण्यास वेळही मिळत नाही व त्यावरील प्रेम, गोडीही कमी होते, कारण ममतेचा विस्तार मोहविपिनाच्या वृद्धी बरोबरच होतो. अहिंसा सत्य अस्तेय इत्यादि यमांचे व शौच स्वाध्याय इत्यादि नियमांचे पालन करण्याची निष्ठा कमी होते व ते करणे अशक्य वाटूं लागते. गृहदेवीच्या (स्त्रीच्या) आकांक्षा व वाढत्या प्रपंचाच्या गरजा भागविणे, प्रपंचांतील अडचणी दूर करणे इत्यादिमुळे जपतपनेम इत्यादि साधनाला विराम मिळतो कारण स्त्री हेच आरामाचे साधन वाटूं लागते. ग्रीष्मऋतु उन्हाळा आला म्हणजे नद्या, नाले, झरे, आड, तलाव इ. जलाशयांचे पाणी आटत जाऊन ते जसे शुष्क, कोरडे पडतात तसे स्त्रीरूपी ग्रीष्म ऋतुमुळे जपतपनेमादिकांचे होते.

चौ. ३(१) कामक्रोध मद मत्सर भेका ... एका वर्षा = वर्षाऋतु, (पावसाळा श्रावणभाद्रपद) वर्षाऋतु सुरु होण्यापूर्वी सुकून गेलेल्या तलावादिकांत बेडूक निष्प्राण, दामट्या होउन पडलेले असतात. पावसाळा सुरु होतांच त्यांचे संजीवन होते व ते धष्ट मत्त, उन्मत्त होऊन आनंदाने नाचू बागडू लागतात, त्याप्रमाणे स्त्री रूपी पावसाळा आला की ब्रह्मचर्याश्रमांत ज्या विकारांचा थांगपत्ता नव्हता ते बळावतात. माता, पिता, भाऊ, बहिणी यांना बायकोची कड घेऊन कठोर बोलणे, त्यांच्याशी वैर विरोध, कलह करणे, मत्सर करणे इत्यादि गोष्टी सुरु होतात. **'श्वशुरालय गोड गमे हि यदा । रिपुरूप कुटुंब ठरेहि तदा'** (७/१०१/५) बायकोच्या निमित्ताने बापाशीं भांडतानां त्याच्या उरावर बसून गळा दाबलेला पाहिला आहे. पदवीधर वकील, ब्राह्मण पुत्राने मार दिला व सुरा घेऊन खून करण्यास एकट्या मातेवर धावल्याची करूण कथा त्या माऊलीच्याच मुखाने ऐकली!

चौ. ४(१) **दुर्वासना कुमुदनिकुरंबक** - शरद ऋतु आला की रात्रविकासी कमळे जोमांत

वाढतात, प्रफुल्ल होतात व त्यानां शरद सदा सुखदायक वाटतो. स्त्रीरूपी शरद ऋतु आला की हिंसा, असत्य, अनाचार कुविचार, कपट, बुद्धि इत्यादि अनेक दुर्वासना वृद्धिंगत होतात. ती स्त्री शरश्चंद्र प्रकाशासारखी सुखदायक वाटते आणि बाकीची घरांतील माणसे, माहेरपणाला आलेल्या बहिणी, वगैरे शरदातपा प्रमाणे दुःखद् वाटूं लागतात. वेगळे राहण्याची, आई बापानां घरांतून हाकलून देण्याची, दत्तक आईला भांडीघासणारी मोलकरीण म्हणण्याची, वगैरे दुर्बुद्धि होते. याला कारण रात्री गोड गोड रसाळ शब्दांत बायकोने सांगितलेल्या चाहड्या. कुमुदांची प्रफुल्लता रात्रींच असते. निकुरंबक = समुदाय.

हिं.। धर्म सकल सरसीरुह बृंदा । होइ हिम तिन्हहि दहइ सुख मंदा ॥५॥

। पुनि ममता जवास बहुताई । पलुहइ नारि सिसिर रितु पाई ॥६॥

। पाप उलूक निकर सुखकारी । नारि निबिड रजनी अँधिआरी ॥७॥

। बुधिबल सील सत्य सब मीना । बनसी सम त्रिय कहहिं प्रबीना ॥८॥

म. । धर्म सकल सरसिज बृंदा ही । अधम सौख्यदा स्त्री हिम दाही ॥५॥

। ममता यवासगण पालवतो । नारि शिशिर ऋतु जैं वावरतो ॥६॥

। अघ उलूक, संघा सुखकारी । नारि निबिड रजनी अंधारी ॥७॥

। मति बल शील सत्य सब मीन । नारी गळ वर्णिती प्रवीण ॥८॥

अर्थ - सगळे धर्म हे सूर्यविकासी कमळांचे ताटवे आहेत पण अधम सौख्य देणारी स्त्री हेमंत ऋतु बनून त्यानां जाळून टाकते (दाही)॥५॥ नारीरूपी शिशिर ऋतु वावरूं लागला म्हणजे ममता रूपी यवासांचा समुदाय पालवतो ॥६॥ पाप रूपी घुबडांच्या समूहाला सुखकारक अशी निबिड अंधाराची रात्र म्हणजे स्त्री आहे ॥७॥ बुद्धि, बळ, शील, सत्य इ. सर्व मीन- मासे आहेत व नारी त्यानां गळा सारखी आहे, असे प्रवीण सांगतात ॥८॥

टीका. चौ. ५(१) **धर्म सकल सरसिज बृंदा ही... दाही** - हीच स्त्री हेमंत ऋतु बनते आणि तो पुरुष स्वतःचा पुत्र धर्म, बंधुधर्म इत्यादि धर्मांचे पालन करीत असेल ते तिच्या संगतीने व प्रभावाने तिच्या तंत्राने वागूं लागून, तिला वश होऊन, सोडून देतो. 'नारि विवश नर' सगळे स्वामी। नाचति नट-मर्कट सम नामी' (७/९९/१) हेमंत ऋतूंतील रात्रींच्या हिमवर्षावाने सूर्यविकासी कमळे जळल्यासारखी शुष्क होऊन जातात. हिम पडले की ही कमळे नष्ट होतात. तशीच ही पतीच्या विविध धर्मांनां जाळून टाकते.

चौ. ६(१) ममता यवासगण पालवतो - वावरतो - यवास = यवासा, काटे धमासा, पावसाळ्यांत यांची पाने झडून नुसत्या काड्या राहतात; पण शिशिर ऋतु सुरु झाला की याला पालवी फुटूं लागून यांची वृद्धि होते. २/५४/२ च्या टीकेंत या विषयी

सविस्तर माहिती पहावी. स्त्रीरूपी शिशिर ऋतु आला की ममता दिवसेंदिवस सहज वाढत जाते. सासू सासरा, मेव्हणा, मेव्हणी इत्यादि व पुत्र, कन्या, जावई, सून, नातू, इत्यादि प्रकारे ममता पालवते, फांद्या फुटतात व ममतारूपी जवासांचे रान वाढते व ते सुखदायक वाटू लागते. हे भान सुद्धां रहात नाही की ही झाडे काटेरी, कंड, खरूज उत्पन्न करून दाह करणारी व सुख शान्ति समाधानाचा विनाश करणारी आहेत. **(क)** स्त्रीचे सहा ऋतूशीं या प्रमाणे साम्य आहे की नाही याचा पुरुषानी शांतपणेच नि:पक्ष पाताने विचार करावा. स्त्रीची प्राप्ति झाल्यावर हे सर्व कमी अधिक प्रमाणांत घडतेच व घडले तर नवल नाही. पण लग्न करण्याची इच्छा विश्वविमोहिनीला पाहतांच उत्पन्न होऊन नारदासारखे कामदेवावर विजय मिळविणारे देवर्षि ज्ञानी भक्त असून १/२ दिवसांतच त्यांचे असे झाले आहे. हे पुढे कोष्टकी तुलनेने दाखविले आहे. **(ख)** या सहा ऋतुंत अमावास्येच्या व इतर अंधाराच्या रात्री असतातच आणि जलाशयांतील पाणी कमी होत चालले की तेथे गळाने मासे पकडले जातात म्हणून अतां या दोन रूपकानी नारीचा प्रभाव सांगतात.

चौ. ७(१) अघ-उलूक-संघा सुखकारी...अंधारी - अमावास्येच्या रात्रीं निबिड = गडद, अंधार असतो तसा आकाश मेघानी पूर्ण व्यापलेले असेल त्या रात्री सुद्धां असतोच. 'मोहाम्भोधरपूग' असे मंगलाचरणांत म्हटलेच आहे. कामक्रोधादि सर्वविकार अधर्म ही मोहाची सेना आहे असे नुकतेच (दो. ४३) सांगितले आहे. म्हणजे सृष्टींत निबिड अंधाऱ्या रात्री जरि थोड्या असल्या तरि स्त्री रूपी निबिड अंधाराची रात्र नित्यच राहते, रोजच असते. **(क) रजनी** = 'रजन्ति अनुरक्ता भवन्ति रागिणः अस्याम्' (अ.व्या.सु.)विषयासक्त जिच्यावर अनुरक्त होतात ती रजनी. कामी पुरुष स्त्रीवर कसे अनुरक्त होतात हे प्रभूनी स्वत:च आधीं दाखविले आहे. **(ख) गडद काळोखी** रात्र घुबडांना दिवा भीतानां अत्यंत सुखकारक वाटते. त्या घनांधकारांतच त्यानां फार चांगले दिसते. त्या गडद अंधारांत स्वैर संचार करीत, आपल्या विचित्र भीषण आवाजाने रात्रीची भीषणता वाढविण्यात घूकानां आनंद वाटतो. स्त्रीरूपी रात्र प्राप्त झाली की मोह = अज्ञान, भ्रम, संशय मोहाची सेना रूपी अंधार कसा वाढत जातो हे सहा ऋतूंच्या रूपकांने दाखविले आहे. मोह व त्याची सेना यांची वृद्धि झाली की पाप रूपी घुबडे बाहेर पडूं लागतात, संचार विहार करूं लागतात. तो पुरुष अधिकाधिक पापे करूं लागतो व ती करणे सुखकारक वाटते. असत्य, हिंसा, कपट, कर्म त्याग, धर्मत्याग, निषिद्धाचरण, परनिंदा, इत्यादि सर्व मोठी भयंकर पापेच आहेत. नारीरूपी सहा ऋतूंत यांची उत्पत्ती कशी होते हे आधींच दाखविले आहे. स्त्रियांच्यासाठी व त्यांच्या निमित्ताने चोऱ्या, भामटेगिरी, लुटालूट, मारामाऱ्या, खून, लढाया कशा होतात हे पूर्वी दाखविले आहे व या गोष्टी प्रत्येक पिढींत वाढत चाललेल्या प्रत्यक्ष दिसतातच.

चौ. ८(१) **मति बल शील सत्य सब मीन ... नारी गळ'** गळाला लावलेल्या आमिषाला

भुलुन भरदिवसा मासे आपला विनाश करून घेतात. स्त्रीरूपी गळाला तिचे सौंदर्य, प्रेम, हावभाव इत्यादि आमिष असते. दशरथासारखे या गळाला अडकले! या गळाला पुरुष लागला, अडकला की बुद्धि, बळ, शील, सत्य इत्यादि अनेक सद्‌गुण रूपी मीनांचा – मत्स्यांचा हळूहळू विनाश होत जातो. विश्व गिळून टाकण्यास समर्थ असलेला रावणासारखा आद्वितीय मोठा मासा सीतारूपी गळाला लागल्याबरोबर प्रथम त्याचा बुद्धिभ्रंश झाला, चोरी करण्याची दुर्वासना झाली; एवढा बलाढ्य असून किती बलहीन व भ्याड बनला, भिकारी झाला हे कुत्र्यांच्या दृष्टांताने दाखविले आहे. परस्त्रीला बळजबरीने पळविण्याने व तिला वश करण्याचा प्रयत्न करण्याने शीलभ्रष्ट झाला. 'दशानन असून, संन्यासी बनून, संन्याशाच्या मुखाने, मी संन्यासी आहे असे असत्य बोलला. या प्रमाणे सीतारूपी गळाला एवढा थोरला मासा लागला आहे फक्त त्याला बाहेर काढून खडकावर आपटावयाचा एवढे राहिले आहे. फार मोठा मासा गळाला लागला की ती दोरी फार युक्तीने सावकास ओढावी लागते व त्याला युक्तीने बाहेर काढावा लागतो. ती युक्ति किष्किंधा व सुंदर या दोन कांडांत योजली जाईल व लंका कांडात त्यांच कांडांत काढले जाईल. सीतेच्या संबंधाने रावणाकडून सहा ऋतूंच्या रूपकात वर्णिलेल्या गोष्टी कशा कशा घडल्या हे सहज दाखवितां येण्यासारखे आहे. सीतेच्या सौंदर्याचे वर्णन ऐकतांच मोह वसंत सुरु झाला इत्यादि प्रकारे वाचकानी विस्तार करावा. आतां थोडक्यांत सार सांगून नारदाच्या प्रश्नाचे उत्तर देतात -

हिं.दो. । अवगुन मूल सूलप्रद प्रमदा सब दुख खानि ॥
॥ ताते कीन्ह निवारन मुनि मैं यह जियँ जानि ॥४४॥

म.दो. । अवगुण-मूलहि शूलदा प्रमदा सुदुःख-खाण ॥
॥ हे जाणुनि मी निवारण केले मुनि! मनि जाण ॥४४॥

अर्थ - अवगुणांची मुळी, शूल देणारी, आणि अति दुःखाची खाण म्हणजे प्रमदा (तरुण नारी) आहे मुनि! हे लक्षांत घ्या की, हे जाणून मी निवारण केले ।।दो. ४४।।

टीका. (१) **अवगुण मूल हि शूलदा प्रमदा - प्रमदा** - सुंदर तरुण स्त्री 'प्रमदः हर्ष अस्ति अस्याम्' जिच्यांत प्रमद-हर्ष आहे अशी स्त्री' (अ.व्या.सु.) 'प्रमदः संमदे मते, स्त्रियात् (प्रमदा) उन्मदयोषिति (मेदिनी) कामाचा उन्माद जिच्यांत आहे अशी, म्हणजे तारुण्याने मुसमुसलेली सुंदर स्त्री = प्रमदा. **(क) अवगुणमूल** - अवगुण = दुर्गुण, दोष, रजनीला दोषा हे नांव आहेच. प्रमदा सर्व दोषांचे मूळ आहे. मुळांतूनच वृक्षांचे वेलींचे पोषण व संवर्धन होते. ते कसे होते हे वरील आठ चौपायांत दाखविले आहेच. मूळ नसेल तर वृक्ष असणार नाही. **दोष** मुख्य तीन आहेत **वात कफ पित्त, कामवात, कफलोभ व क्रोधपित्त** (मानसरोग) यांचे मूळ आहे मोह. **'मोह सकल रोगांचे मूळ हि। तेथुन उद्‌भवती बहु शूळ हि'** (७/१२१/२९ व पुढे पहा). स्त्री मोहाचे मूळ आहे हे 'मोहवर्नि नारि वसंत' (चौ. १) आधीच सांगितले आहे. म्हणजेच मुळाचे मूळ प्रमदा

आहे. **(ख) दुःखखाण** - बाकीचे विषय दुःख खाण आहेतच पण इतके दुःखद व विघातक नाहीत. ही अति दुःखांची खाण आहे. भाव हा की या खाणींतून सुखाचा लेश निघण्याची शक्यता नाही व मोठमोठी दुःखेच हिच्यांतून मिळावयाची हे जाणून जो या खाणींतून सुख मिळविण्याचा प्रयत्न करणार नाही व या खाणीपासून दूर राहील त्याला दुःख होणार नाही. 'यस्य स्त्री तस्य भोगेच्छा -निस्त्रीकस्य क्व भोगभूः।। स्त्रियं त्यक्त्वा (मनांतून सुद्धां) जगत् त्यक्तं, जगत्, त्यक्त्वा सुखी भवेत।। (याज्ञ. उप. १४). उपसंहारांत आणखी आधार दिले आहेत.

(२) हे जानुनि मी निवारण केले - लहान मूल धावत जाऊन अग्निकुंडांत पडणार असे दिसतांच त्याची आई जसे ते संकट निवारण करते तसे मी तुमचे त्या दुःखांच्या ज्वालामुखीत पडण्यापासून निवारण केले. लग्न कां करूं दिले नाही हे येथे स्पष्ट सांगितले. (क) येथील आठ चौपायांत दाखविलेले दुष्परिणाम विश्व मोहिनीच्या निमित्ताने नारदांवर कसे घडले हे नारदमोहांतील वचनाशीं तुलना केल्याने सहज कळेल.

मोहमूल बहुशूलदा प्रमदा व नारदांवर झालेले दुष्परिणाम तुलना

प्रमदासक्तीचे दुष्परिणाम	नारदांत उत्पन्न झालेले दोष- बालकांड
मोह वनि नारि वसंत	१. मोहित मुनि (१३४/५) मोहनष्टधी, विकल अति (१३५/५)
जपतपनेम जलाशय भारी ग्रीष्म बनुनि शोषी सब नारी	२. वेळ कुठे जपतप करण्याला (१३१/८)
काम कोप मद मत्सर भेकां स्त्री वर्षा हर्षा दे एका	३. 'दैवा! मिळे कशी बर बाला' (१३१/८) **(काम)** 'अति रोष वाढला' (१३५/८) **'क्रोध** मनासी' (१३६/२) 'रूपाहंकृति हृदिं अधिका' (१३४/१) = **(मद)** मुनिमनिं हर्ष कि रूप मला अति' मजचि वरील, न चुकुन दुजाप्रति' (१३३/६) **मद व हर्ष** 'परसंपदा तुम्हां ना बघवे। ईर्षा द्वेष विशेषे करवे' (१३६/७)स्वतःमधील **मत्सर** ईर्षा प्रभूवर लादली.

दुर्वासना कुमुद - त्या स्त्री शरद सदा सुखदायक	४. काहि बनावट भूपा सांगति' (१३१/५) 'बहुतवेळ मग बघतचि बसले 'तिच्या मुखाकडे! (१३१/१) निघती नारद सचिंत तत्क्षणी' (१३१/६) 'हवी अशा वेळी परम शोभा रूप विशाल' (१३१) ज्ञानीभक्त मुनींत या सर्व व इतर दुर्वासना उत्पन्न झाल्या.
धर्म सकल सरसिज वृंदा ही अधम सौख्यदा स्त्री हिम दाही.	५. रूप बघुनि मुनि विरति विसरले (१३१/१) 'बहुत वेळ मग बघतचि बसले' (ब्रह्मचर्य धर्माचा नाश). हरगणांचे दोष वर्णन केले भगवंताची खूप निंदा केली. इ. अधर्म घडले.
ममता यवासगण पालवतो.	६. विकल अति मुनि। गाठ सुटुनि जणुं मुक्ता गळुनी' (१३५/५) यांत **अतिममता** दिसून आली.
अघउलूक संघा सुखकारी। नारी निबिड रजनी अंधारी.	७. 'मी वदलो किती तरि दुर्वचने' (भगवंताची निंदा केली) 'पाप नाश मम कसा मुनि म्हणे' (१३८/४)
मति बलशील सत्य सब मीन। नारी गळ.	८. बोध मति विसरे (१३६/६) 'नष्टधी' 'दीन आर्त अति' (१३२/५) (बलनाश). 'हृदयि, हर्ष, ना प्रगट बोलले (कपट) (१३१/२) बहुत वेळ मग बघतचि बसले' (शील नाश) (१३१/१) 'कांहि बनावट भूपा सांगति' (सत्यनाश) (१३१/५).

बि.ल.ठे. - देवर्षि नारदासारख्या ज्ञानी भक्ताची, कामदेवाचा पूर्ण पराभव करून सुद्धां लेशमात्र क्रोध न येणाऱ्या अद्वितीय महापुरुषाची एका सुंदर तरुणीच्या दर्शनानेच एक दिवसांतच अशी दुर्दशा झाली! मग तरुणीवर प्रत्यक्ष आसक्त होऊन तिच्या समागमांत कित्येक वर्षे एकत्र राहणारांची किती व कशी दुर्दशा होत असेल? अति दुर्दशा होत असून सुद्धां तीच सुखकर वाटते व एक मेली की दुसरी करतात! पण हे सुख स्वप्नांत राजा होण्याच्या व धनाचा ठेवा सापडण्याच्या सुखासारखेच! (क)

कुठे बालकांडांत नारदमोह प्रकरण व कुठे अरण्य कांडांतील ही वचने! पण अक्षरशः सर्व साम्य!

हिं । सुनि रघुपति के बचन सुहाए । मुनि तन पुलक नयन भरि आए ॥१॥
। कहहु कवन प्रभु कै असि रीती । सेवक पर ममता अरु प्रीति ॥२॥
। जे न भजहिं अस प्रभु भ्रम त्यागी । ग्यान रंक नर मंद अभागी ॥३॥
। पुनि सादर बोले मुनि नारद । सुनहु राम बिग्यान बिसारद ॥४॥
। संतन्ह के लच्छन रघुबीरा । कहहु नाथ भव भंजन भवभीरा ॥५॥
म.। परिसुनि रघुपति वचन सुशोभन । मुनि तनु पुलकित सजल विलोचन ॥१॥
। वदां कुणा प्रभुची अशि रीती । दासांवर ममता नी प्रीती ॥२॥
। प्रभु न असा, भ्रम त्यजुनि भजति जे । ज्ञानरंक जडमति अभागि ते ॥३॥
। मग म्हणती सादर मुनि नारद । पहा राम! विज्ञान विशारद ॥४॥
। हे रघुवीरा संत-लक्षणां । वदा नाथ! भव भीति भंजना ॥५॥

अर्थ - रघुपतींचे सुंदर भाषण ऐकून नारदमुनींचे शरीर रोमांचित झाले व डोळे पाण्याने भरले॥१॥ कोणत्या स्वामीची अशी रीति आहे व कोणाची आपल्या दासांवर अशी ममता व प्रीति आहे हे सांगा पाहू ॥२॥ जे अशा प्रभूला भ्रम सोडून भजत नाहीत ते ज्ञानरंक, मूढमति व अभागी च! ॥३॥ मग नारदमुनि आदराने म्हणाले की, विज्ञानविशारद राम! हे पहा की ॥४॥ नाथ! भवभीतिभंजना रघुवीरा! (मला) संतांची लक्षणे सांगावी ॥५॥

टीका. चौ.(१) **सूचना - ही व पुढील दोन चौपाया कवि वचने आहेत. (क) वचन सुशोभन** - भाषण सुंदर एवढ्याचमुळे की त्यांत प्रभूचा दास वत्सल निर्हेतुक दासहितकारी सहज स्वभाव वर्णिला आहे. **'अन्यस्मात् सौलभ्यं भक्तौ'** (ना.भ.५८) सुखाच्या इतर सर्व साधनांपेक्षा भक्ति सुलभ आहे हे यावरून जीवानां कळेल. **(ख) मुनि तनु पुलकित सजल विलोचन** = अशी दशा नारदांची झाली आहे पण काही बोलत नाहीत. आपल्या 'बालक सुतसम दास अमानी' ची ती प्रेमदशा पाहून भगवानही भक्तवात्सल्यरसांत मग्न आहेत. हे चौ. ४/५ मधील संबोधनानी सुचविले आहे. दोघांपैकी कोणीतरि वृत्तीवर येईपर्यंत, नाटकांतील सूत्रधार कवि वक्ते पडद्यामागून बोलत आहेत.

चौ २-३(१) वदाकुणा प्रभुची अशि रीती - सेवकाने क्रोधाने तोंडावर केलेली निंदा व त्याने दिलेले शाप शान्त चित्ताने आनंदाने सहन करून सुद्धां सेवकाचे परम हित करणारा सर्व विश्वांत असा कोण आहे? कोणी सुद्धां नाही. **'हेतु रहित जगिं जुग उपकारी। तुम्हि तुमचे सेवक असुरारी'** (७/४७/५) (क) **भ्रम त्यजुनि** भगवद्‌भजनाशिवाय इतर मार्गांनी व साधनानी दुःखरहित निर्भय सुख मिळेल असे वाटणे हा भ्रम आहे.

विषयांत सुख आहे असे मानून ते मिळविण्याचा प्रयत्न करणे हा मुख्य भ्रम आहे. 'सत् हरिभजन जगत् स्वप्नासम' (३९/५) **'तया जाई...। स्वप्नींचा भ्रम जसा जागतां'** (१/११२/२) **(ख) ज्ञानरंक** = भक्तिमार्ग सोडून केवळ ज्ञानासाठी रंकाप्रमाणे परिश्रम करणारे. **'अशी भक्ति जाणुनि परिहरती। ज्ञाना केवळ जे श्रम करती ॥ ते जड गृहिं सुरधेनू त्यजती' दुधासाठिं अर्कास धुंडती॥** (७/११५/१-२) हा उत्तरकांडातला सिद्धांतच येथे सांगितला आहे.

चौ.४-५(१) पहा! (सुनहु!) अशा संबोधनाने नारद प्रभूंना वृत्तीवर आणतात. **(क)** 'पुराण वेद व संत' (४४/१) यांतील संत शब्दाने, नारद आतां विचारीत असलेल्या प्रश्नांचे बीज पेरले गेले होते. **(ख) सूचना** - I संतांची लक्षणे मानसांत व्यास समास रीतीने सर्वच सोपानांत सांगितली आहेत. पण येथील संत लक्षणांत सद्गुरु लक्षणांचाही अन्तर्भाव केलेला आहे तो पुढे दाखविला जाईलच. II. = उपक्रम **संत लक्षणे** सांगा असे सांगून केला. 'संत **गुण** सांगतो ते ऐका' असा उपक्रम प्रभु करतात; दाखविले आहे की **लक्षणे = गुण** तसेच उपसंहार **'साधूंचे गुण'** असे म्हणून केला आहे व दाखविले आहे की **संत = साधु.** III संत-साधुलक्षणे जाणावयाची ती दुसऱ्यांची परीक्षा पाहून संत कोण आहेत हे ठरविण्यासाठी नव्हेत. आपल्या ठिकाणी कोणती संतलक्षणे, कोणते साधूंचे गुण नाहीत, हे जाणून ते मिळविण्याचा अगाध प्रयत्न करण्यासाठी जाणणे जरूर आहे. असे न मानल्यास परदोष - निरीक्षणाच्या अगाध खाईत पडावे लागेल. शिवाय संतलक्षणांची रूजवात घेऊन कधी संत सापडणार दिसणार नाहीत. नाथमहाराज श्रीकृष्णमुखाने सांगतात. **'मिया सांगितल्या लक्षणांची पोथी। जो कोणी घेऊनि हाती। हिंडिल जरी त्रिजगती। तरि सापडती संत ना'** (ए.भाग.)

हिं. । सुनु मुनि संतन्ह के गुन कहउँ । जिन्ह ते मैं उन्ह के बस रहउँ ॥६॥
। षट् बिकार जित अनघ अकामा। अचल अकिंचन सुचि सुखधामा ॥७॥
। अमितबोध अनीह मितभोगी । सत्यसार कबि कोबिद जोगी ॥८॥
। सावधान मानद मदहीना । धीर धर्म गति परम प्रबीना ॥९॥

हिं.दो. । गुनागार संसार दुख रहित बिगत संदेह ॥
॥ तजि मम चरन सरोज प्रिय तिन्ह कहुँ देह न गेह ॥४५॥

म. । श्रुणु मुनि संत-गुणांना वदतो । ज्यास्तव मी त्याना वश असतो ॥६॥
। षड्विकारजित अनघ अकाम हि। अचल अकिंचन शुचि सुख धाम हि ॥७॥
। अमितबोध अनीह मितभोगी । सत्यसार कवि कोबिद योगी ॥८॥
। सावधान मानद, मद नाही । धीर धर्मगति - निपुण पुरा ही ॥९॥

म.दो. । गुणागार संसार-दुःख - रहित बिगत संदेह ॥
। मम पद. सरसिज बिना प्रिय त्यां नहि गेह न देह ॥४५॥

अर्थ - मुने! ज्या गुणांमुळें मी संतानां (सदा) वश असतो (राहतो) ते संतांचे गुण सांगतो, ऐक ।।६।। त्यांनी कामक्रोधादि सहा विकार जिंकलेले असतात. ते निष्पाप, अकाम, अचल, अकिंचन, अन्तर्बाह्य पवित्र (शुचि) व सुखाचे निवासस्थान असतात।।७।। त्यांचे ज्ञान (बोध) अमित असते; इच्छारहित, परिमित भोग भोगणारे, सत्य हेच सार मानणारे, कवि, विद्वान व योगी असतात।।८।। सावधान, दुसऱ्यांस मान देणारे, गर्वरहित (मद नसतो), धैर्यवान, धर्मज्ञ, व धर्माचरणांत परम निपुण (प्रवीण) असतात।।९।। ते गुणांचे माहेरघर, संसारदु:खरहित व सदा संदेहरहित असून माझ्या चरणकमलांवाचून त्यानां इतर घर देह इत्यादि काहींच प्रिय वाटत नाही।।दो.४५।।

टीका. (१) **संतगुणानां वदतो.** ज्या गुणांमुळे भगवान संताना = ज्ञानी भक्तांनां निरंतर वश होऊन राहतात अशा मुख्य मुख्य गुणांची गणना येथे केली आहे. संतांच्या ठिकाणी अगणित सद्‌गुण असतात **'श्रुणु मुनि सांधूंचे गुण जितके । बदुं ना शकति गिरा श्रुति तितके'** (४६) असे प्रभूच उपसंहारांत म्हणतात. बाकीच्या सर्व अगणित गुणांचा अंतर्भाव 'गुणागार' शब्दांत केला आहे.

चौ. ७-९(१) षड्‌विकारजित - काम क्रोधलोभ मोहमदमत्सर या सहा शत्रूनां ज्यांनी जिंकले आहेत असे-- ठार मारले असा अर्थ नाही. त्यानां जिंकून कारागृहांत ठेऊन त्यांच्या कडून सक्तमजुरीचे काम करून घेतात. या सहा विकारानां कसे राबवावे हे ३/१७/१५-१६ च्या टीकेत शेवटी दाखविले आहे. **(क) अकाम व अनीह** यांत पुनरुक्ति आहे. सहा विकारांत काम आहे, म्हणून अकाम = इच्छा रहित असा अर्थ घेतला तरि अनीह = इच्छा रहित पुन्हां आहेच. अशाच आणखि अनेक पुनरुक्ति या संतगुणवर्णनांत आहेत **तथापि येथे पुनरुक्ति दोष नाही.** या पुनरुक्तीनी दाखविले आहे की भगवान राम आपल्या भक्तांच्या गुणगानांत इतके रंगले, रमले आहेत की पूर्वापर संदर्भाचे भान राहिले नाही. 'विषादे विस्मये कोपे **हर्षे** दैव्येज्वधारणे।। **प्रसादे चानुकम्पायां** पुनरुक्तिर्न दूष्यते' येथे हर्ष, प्रसाद व अनुकंपा ही तीन कारणें आहेत म्हणून हा पुनरुक्ति दोष नाही. **सूचना** - षड्‌विकारजित पासून दोह्याच्या अखेरीपर्यंत २४ गुणांचा उल्लेख केला आहे ते क्रमशः पहावे

(२) **१. षड्‌विकारजित २. अनघ** - पापरहित निष्पाप, **३. अकाम** = निष्काम. **४. अचल** = स्थिरचित्त, चित्ताची चंचलता नसलेले. **५. अकिंचन** = या जगांत आपले काही आहे असे ज्यांस वाटत नाही ते. 'असे सकल रघुपति संपत्ती' हा निश्चय दृढ असतो. **६. शुचि** = पवित्र, शुद्ध, **'अहं ममेति विण्मूत्रगंधलेपादि मोचनं। शुद्धशौचमिति ज्ञेयं मृज्जलाभ्यां तु लौकिकम्'** (मैत्रेयी.उ.२/८) मी आणि माझे यांचा लेप व गंध सुद्धां न राहणे हे शुद्ध शौच आहे. मृत्तिका व जल यानी शरीर स्वच्छ, शुद्ध ठेवणे हे बाह्य शौच, लौकिक शौच आहे. **७. सुखधाम** - पूर्ण सुखरूप, सदा सुखी. ८.

अमितबोध = ज्यांच्या ज्ञानाला मोजमाप नाही असे, व अमित जे ब्रह्म त्याचे अपरोक्ष ज्ञान झालेले = ब्रह्म ज्ञानी. ९. **अनीह** = इच्छारहित, ब्रह्मलोकापासून स्थावरान्तापर्यंत व सर्व सिद्धि ऋद्धि इत्यादि कोणत्याच अशाश्वत विषयाची इच्छा नसलेले. १०. **मितभोगी** - मोजका आहार (विषयग्रहण) मोजका विहार (व्यायामादि) मोजकी झोप, मोजकी जागृति व मोजका व्यवहार अगदीं अत्यंत आवश्यक तेवढ्या प्रमाणांत 'युक्तहारविहारस्य युक्तचेष्टस्य कर्मसु।। युक्तस्वप्नावबोधस्य योगो भवति दुःखहा' (भ.गी.च येथे पुढे 'योगी' आहेच. ११. **सत्यसार** = सत्य हेच सर्वांचे सार आहे. असे जाणून त्या प्रमाणे वागणारा सत्यनिष्ठ. १२. **कवि** शब्दाचे पुष्कळ अर्थ आहेत पण प्रसिद्ध अर्थ काव्यकर्ता हा येथे नाही. काव्य शक्ती कवित्वगुण नसलेली व्यक्ती संत होऊं शकते. शबरीला कुठे स्तुति करतां आली? येथे कवि = दूरदर्शी असा अर्थ घेणे जरूर आहे. कविकोविद ही जोडी मानसांत मुदमंगल सारखी अनेक ठिकाणी आढळते. १३. **कोविद** -पंडित, शब्दज्ञानी, 'शब्दे निष्णातं' (भाग.) हे सद्गुरुलक्षण आहे. १४. **योगी** = ज्याने चित्तचैतन्य यांचे तादात्म्य साधले तो. १५. **सावधान** - दक्ष, तत्पर, मायेच्या पाशांत सापडत आहोत की काय याचा शोध घेण्यांत सावध असलेले. १६. **मानद** - इतराना मानसन्मान देणारा. १७. **मद नाही**. गर्व, ताठा कोणत्याच गोष्टीचा अभिमान नाही त्यामुळे मान मिळावा असे वाटत नाही. १८. **धीर** = सात्विक धृतिसंपन्न (भ.गी.१८/३३ पहा.) १९. **धर्मगति** = धर्माचरण करणारा. २०. **धर्मगतिनिपुण** = धर्माचे रहस्य जाणणारा. कोणत्या धर्माला कोठे प्राधान्य द्यावे, कोठे गौणत्व द्यावे इत्यादि जाणण्यांत अति प्रवीण. वर्णाश्रमधर्म, व्यक्तिसमाज धर्म, व भागवत धर्म यांचा योग्य समन्वय करून भागवतधर्माचा विनाश होऊ न देण्यांत प्रवीण. २१. **गुणागार** = इतर अगणित सद्गुणांचे निवासस्थान, गुण+अगार, (घर) २२. **संसार दुःखरहित** - जन्म मृत्युजराव्याधि यांच्या भयापासून सदा मुक्त असलेले. २३ **विगत संदेह** - जग, जीव, माया, ब्रह्म, गुरु, व ईश्वर यांच्या सत्य, तात्विक स्वरूपाविषयी व परस्पर संबंधांविषयी ज्यानां कधी संशय उत्पन्न होत नाहीत असे. २४. **प्रभुचरणकमलांशिवाय** या जगांतील, विश्वांतील, घरदार, देह, पैसा इत्यादि **काहींच प्रिय वाटत नाही** हा अकिंचनत्वाचा व निर्ममत्वाचा परिणाम आहे. रघुपतिचरणांचा जेथे, ज्याच्याशी संबंध आहे तेच प्रिय वाटते, रघुपतिभक्त, रामतीर्थ, रामधाम, रामनाम, राम चरित्र इत्यादिच प्रिय वाटतात. रामाला जे प्रिय वाटते तेहि प्रिय वाटते.

हिं. । निज गुन श्रवन सुनत सकुचाहीं। पर गुन सुनत अधिक हरषाहीं ॥१॥
। सम सीतल नहि त्यागहि नीती । सरल सुभाउ सबहि सन प्रीती ॥२॥
। जप तप ब्रत दम संजम नेमा । गुरु गोविंद बिप्र पद प्रेमा ॥३॥
। श्रद्धा छमा मयत्री दाया । मुदिता मम पद प्रीति अमाया ॥४॥

म. । स्वगुण कानि पडतां संकोचति । अन्य गुणां परिसत बहु हर्षति ॥१॥
। सम शीतल, ना त्यागिति नीती । सहज सरल सकलांसी प्रीति ॥२॥
। व्रत जप तप दम संयम नेमहि । गुरु - गोविंद-विप्रपदिं प्रेम हि ॥३॥
। दया क्षमा मैत्री श्रद्धा अति । मुदिता मम पदिं निष्कपटां रति ॥४॥

अर्थ - स्वतःचे गुण कानी पडतांच संकोच वाटतो (पण) दुसऱ्यांचे गुण ऐकले म्हणजे फार हर्ष होतो ॥१॥ ते सम, शांत असतात व नीतीचा कधी त्याग करीत नाहीत; स्वभावताच सरळ असतात व सगळ्यांशीच प्रीतीने वागतात॥२॥ व्रत, जप, तप, इंद्रियनिग्रह (दम) शम (मनोनिग्रह) संयम' आणि नियम यांचे पालन करतात आणि गुरु, गोविंद (परमात्मा) व विप्र यांच्या चरणी प्रेम करतात.॥३॥ अति श्रद्धा, दया, क्षमा, मैत्री, मुदिता हे गुण असून माझ्या (रघुपतीच्या) पायांच्या ठिकाणी अकृत्रिम (निष्कपट, अमाया) सहज प्रेम (रति) असते॥४॥

टीका. चौ. १(१) **स्वगुण कानि पडतां संकोचति** - संतांच्या ठिकाणी अनेक अलौकिक सद्गुण असतात. त्यांच्या त्या असलेल्या गुणांचेच कोणी वर्णन केले तरि त्यानां संकोच वाटतो, कारण त्या गुणांच्या प्रशंसेमुळे प्रतिष्ठा वाढते व संतानां **'प्रतिष्ठा सूकरी विष्ठा'** (श्रुति) वाटते. शिवाय जे सद्गुण असतील ते भगवंताचे आहेत अशी त्यांची निष्ठा असते. **'गुण तुमचे समजे, निज दोषां'** पण दुसऱ्यांचे गुण ऐकले की भगवद्गुणच श्रवण करण्यास सापडल्याचा हर्ष होतो.

चौ. २(१) **सम** = समःशत्रौच मित्रेच तथा मानापमानयो' 'सम दुःख सुख स्वस्थः समलोष्टाश्मकांचनः' 'तुल्यनिंदास्तुति' (भ.गी.) शत्रु, मित्र, मान अपमान, निंदास्तुति, सुखदुःख लाभहानि इत्यादि सारखीच वाटतात **(क) शीतल** - दुसऱ्यांनी निंदा केली छळ केला, दुःख दिले तरि शांति ढळत नाही. 'बिंदुघात गिरि सोसति कैसे । संत सहति खलवचने जैसे' (४/१४/४) **(ख) ना त्यागिति नीती** - आम्हीं जीवन्मुक्त भक्त असल्याने आम्हाला धर्मनीति, व्यावहारिक नीति इत्यादींची बंधने नाहीत असे त्यांस स्वप्नांत सुद्धां वाटत नाही. **'किम कोटिने नीतिला सोडि संतमन काय?** (६/३४म) **(ग) सहज सरल** स्वभावताच सरळपणाने वागतात. आंत एक बाहेर एक असे कोणाशीच वागत नाहीत. **(घ) सकलांसी प्रीति** = कोणाशी वैर नसते 'निजप्रभुमय

जग पाहती' म्हणून सर्वांबरोबर प्रीतिने वागतात. **मागल्या चौपाईत २ व या चौपाईत ५ गुण सांगितले.**

चौ. ३(१) **व्रतजपतप.** यांचा अंतर्भाव नियमांत होतो. तप संतोष, आस्तिक्य, दान, ईश्वरपूजन, सिद्धान्त श्रवण, ऱ्ही, मति, जप आणि व्रत असे दहा नियम उपनिषदांत वर्णिले आहेत. (शांडिल्य उ. २) त्यांची व दहा यमांची मुख्य गौण लक्षणे वेदान्तसार अभंग रामायणांत पहावी **(क) संयम** = शम, मनोनिग्रह **(ख) दम** = इंद्रिय निग्रह **(ग) गुरु-गोविंद-विप्रपदिं प्रेम** - येथे श्रेष्ठतेच्या उतरत्या क्रमाने उल्लेख आहे. 'मनि गुरु अधिक तुम्हांहुनि जाणति। सर्व भावि सेविति सन्मानिती (२/१२९/८), गोविंद = परमात्मा (वेदान्तवेद्य) त्याच्या कृपेने गुरुकृपा होते, व विप्रांची प्रेमाने सेवा केल्याने भगवत्कृपा होते. ज्ञानीभक्त झाल्यावर सुद्धां विप्रांवर प्रेम करतात व गुरुला भगवंतापेक्षा श्रेष्ठ मानून प्रेम व सेवा करतात. या चौपाईत नियम, शम, दम व गुरुगोविंदविप्र प्रेम हे चारगुण सांगितले.

चौ.४(१) **दयाक्षमा मैत्री श्रद्धा** - यांतील दया व क्षमा यांचा अंतर्भाव यमांमध्ये होतो. 'अहिंसा, सत्य, अस्तेय, ब्रह्मचर्य, **दया,** आर्जव, क्षमा, धृति, शौच आणि मिताहार' (शांडिल्य उ.१) हे दहा यम आहेत. यांतील सत्य, आर्जव, धृति, शौच व मिताहार पूर्वी सांगितले आहेत (सत्यसार, सहजसरल, शुचि, मितभोगी व धीर) **(क) श्रद्धा** शमादि षट्कांत येते. शम, दम, तितिक्षा श्रद्धा, उपरम, व समाधान. शम, दम व तितिक्षा (शीतल) पूर्वी सांगितले आहेत. समाधान 'अचल'ने सांगितले आहेच. **(ख) मैत्री व मुदिता** - या व्यवहारांतील चार भावनांपैकी दोन आहेत. मैत्री, करुणा, मुदिता व उपेक्षा या चार भावना पैकी कोणत्या तरि एका भावनेने जगांतील व्यक्तीशीं साधकाने वागावे - खल-दुर्जनांची उपेक्षा करावी, उदासीनतेने त्यांच्याशीं वागावे. **'कलह खलांसि भला ना प्रीती॥ त्यांस उदास सदाच असावे। दुरुनि खलां श्वानसे त्यजावे'** (७/१०६/१४-१५). आपल्या पेक्षां कमी, दीन, दुःखी असतील त्यांच्याशी करुणेने वागावे. बरोबरीचे असतील त्यांच्याशी **मुदिता वृत्तीने वागावे,** प्रसन्न चित्ताने समानतेच्या नात्याने वागावे. आपल्यापेक्षां श्रेष्ठ असतील त्यांच्याशी **मैत्री भावनेने, मैत्री करून वागावे,** I. येथे मतभेद होऊन कोणी म्हणतील की 'समानशीले व्यसनेषु सख्यम्' असे

सुभाषित आहे. पण ती राजनैतिक व प्रापंचिक मैत्रीची गोष्ट आहे. येथे परमार्थ साधकाने मैत्री करण्याविषयी चर्चा आहे. तुलसी दास म्हणतात - **'की लघु घोर कि मित्र भजन समस्नेह दुखदाइ॥ तुलसी घृतमधु जथीं सम मिलत महाविष होई॥'** (दोहा. ३२३ अनु.) **'महदाश्रय है महति, सम वामनकरि जो दंड॥ श्रीप्रभुसंगे' वाढला व्यापितसे ब्रह्मांड॥** (दोहा. ५३२ अनु) मोठ्यांचा आश्रय केल्याने सहज मोठेपणा येतो जसा (भगवान) वामनाच्या हातांतील दंड, प्रभुसंगतीने ब्रह्मलोकापर्यंत सहज वाढला. परमार्थात श्रेष्ठाशीं मैत्री केल्याने अहंकार डोकावत नाही; आपली हिनता सहज कळले, बरोबरीच्यांशी मैत्री केल्यास स्पर्धा मत्सर द्वेष, इ. उत्पन्न होण्याचा संभव नसतो. II. **संतांच्या लक्षणांत 'उपेक्षा' गुण नाही** कारण ते दुर्जनांवर सुद्धां करुणाच करीत असतात; करुणा = दया उल्लेख आहेच. **(ग) मम पदिं निष्कपट्य रति** - पूर्वी गोविंदपदीं प्रीती सांगितली. 'गोविंद गोपर द्वंद्वहर (३२छं.) असे रघुनाथाविषयींच म्हटले आहे. **म्हणून गोविंद** = वेदान्तवेद्य निर्गुण ब्रह्म, पद = गति, निर्गुण ब्रह्माच्या ठिकाणीं प्रेमाने रममाण होणे व तेच निर्गुण ब्रह्म, रघुपति आहेत या भावनेने सगुणावर अकृत्रिम = (निष्कपट) रति = दृढप्रेम, करणे. **'हृदिं निर्गुण नयनी सगुण रसने राम'** सुनाम॥ (दोहा.७) असा जप करावा.

हिं. । बिरति बिबेक बिनय बिग्याना । बोध जथारथ बेद पुराना ॥५॥
। दंभ मान मद करहि न काऊ । भूलि न देहिं कुमारग पाऊ ॥६॥
। गावहिं सुनहिं सदा मम लीला । हेतु रहित पर हित रत सीला ॥७॥
। मुनि सुनु साधुन्ह के गुन जेते । कहि न सकहिं सारद श्रुति तेते ॥८॥

म. । विरति विवेक विनय विज्ञानी । बोध यथार्थहि वेद-पुराणीं॥५॥
। दंभ मान मद कधी न करती । चुकुनि कुमार्गी पाय न धरती ॥६॥
। गाति सदा मम लीला ऐकति । निर्हेतुक सहजा परहित-रति ॥७॥
। श्रुणु मुनि साधूंचे गुण जितके । वदुं ना शकति गिरा श्रुति तितके ॥८॥

अर्थ - ते वैराग्य, विवेक, विनय व विज्ञानसंपन्न असतात आणि वेद पुराणादिकांतील यथार्थ ते चांगला जाणतात॥५॥ कधींही दंभ, मान, मद करीत नाहीत, आणि चुकून सुद्धां कुमार्गावर पाऊल टाकीत नाहीत॥६॥ माझ्या लीला सदा गातात व ऐकतात आणि स्वतःच्या कोणताही स्वार्थ नसतां दुसऱ्यांचे (शत्रूंचे सुद्धां) हित करण्यांत सहज

रत असतात ।।७।। मुने! ऐक, साधूंचे जितके गुण आहेत त्या सर्वांचे वर्णन गिरा (शारदा) व शेष यानां सुद्धां करतां येत नाही।।८।।

टीका. चौ. ५-६(१) **बिरति बिबेक बिनय बिग्यानी** - यांची लक्षणे रामगीतेत व इतर अनेक ठिकाणी पूर्वी सांगितली आहेत. यांतील विनय = नम्रता, लीनता नसेल तर शेष राहिलेल्या सर्व गुणांची किंमत शून्य! **(क) बोध जथारथ बेद पुरानी** - वेदपुराणांतील वचनांचा योग्य अर्थ, अभिप्राय, उत्तम प्रकारें जाणणारे, केवळ शब्दार्थावर अवलंबून न राहणारे. हे गुरुलक्षण आहे. संतांच्या ठिकाणी याची आवश्यकता नाही. **(ख) दंभ मान मद करहिं न काऊ** - 'सहज सरल' असे सांगून पूर्वी दंभाचा अभाव सुचविला आहेच म्हणून दंभ शब्दांत पुनरुक्ति आहे. 'मद नाही' (मदहीना) असे पूर्वी सांगितले असल्याने 'चुकुनि कुमार्गी पाय न धरती' यांत पुनरुक्ति आहे परंतु हा पुनरुक्ति दोष नाही हे पूर्वीच दाखविले आहे.

चौ.७-८(१) निर्हेतुक सहजा परहित रति - परहित, परोपकार करणे हा त्यांचा सहज स्वभाव, प्रकृतीच असते. 'पर उपकार वचन मनकायां। प्रकृति सहज संतां खगराया।। संत सहति दुख परहित लागी' (७/१२२/११११४-१११५) **(क) साधूंचे गुण गिरा श्रुति वदुं न शकति** - भाव हा की साधूंचे गुण अपार अनंत आहेत वेद, शारदा (सरस्वती) व सहस्रमुखांचा शेष सुद्धां त्यांचे पूर्ण वर्णन करूं शकत नाहीत. भरताच्या गुणांविषयीं अयोध्याकांडात असाच उल्लेख केला आहे. **'बिधि हरिहरकबि कोबिद-बानी। कहत साधु-महिमा- सकुचानी'** (१/३/११) रामचंद्रांच्या गुणांविषयीं असे अनेक ठिकाणी म्हटले आहे. तसेच भगवान राम येथे साधूंच्या गुणांविषयी म्हणाले व स्वतः तेही साधुगुणांचे वर्णन करण्यास असमर्थ आहेत हे सुचविले आहे. **संत भगवंत समान हे दाखविले.**

सूचना - या गुणांना संत-साधु-गुण म्हटले असले तरी ही सद्‌गुरुलक्षणे आहेत. सद्‌गुरु संत असतातच पण प्रत्येक संत सद्‌गुरु होण्यास लायक असतो असे नाही. वरील लक्षणांत कवि, कोविद, धर्मगतिनिपुण, योगी व वेदपुराणांचा यथार्थ ज्ञाता ही लक्षणें नसली तरि संतपणा, साधुत्व असूं शकते. व असे अनेक होऊन गेले. जटायूच्या ठिकाणीं या चार लक्षणांतील कोणते होते? गोपींच्या ठिकाणी ही होती काय? गुरुच्या

ठिकाणीं मात्र ही लक्षणें आवश्यक आहेत. **'शाब्देपरेच निष्णातं ब्रह्मण्यपशमाश्रयम्'** (भाग) **'गुरु श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठं'** (श्रुति) श्रुतिशास्त्रांचे ज्ञान, धर्मशास्त्रांचे ज्ञान, योग, या गोष्टी गुरूच्या ठिकाणी पाहिजेतच तरच तो अधिकारी शिष्याचे समाधान करून त्यास मोहातीत करूं शकेल. या कांडाच्या आरंभी शंकरांच्या वंदनाच्या निमित्ताने जशीं सद्‌गुरुलक्षणें सांगितली तशींच येथे उपसंहारांत सांगितली. मानसांत संत शब्द गुरु-सद्‌गुरु या अर्थाने अनेक ठिकाणी वापरला आहे हे पूर्वी टीकेत त्या त्या ठिकाणीं दाखविले आहे व पुढे दाखविले जाईल. (क) या संतलक्षणांत 'अमानित्वमदम्भित्वम्' इत्यादि गीतोक्त ज्ञानलक्षणें आहेत हे पूर्वी रामगीता टीकेत कोष्टकरूपाने तुलना करून दाखविले आहे. तीच तुलना मा.पी.मध्ये या आठव्या चौपाईनंतर छापली आहे.

हिं.छं. । कहि सक न सारद सेष नारद सुनत पद पंकज गहे ।
। अस दीन बंधु कृपाल अपने भगत गुन निज मुख कहे ॥
। सिरु नाइ बारहिं बार चरनन्हि ब्रह्मपुर नारद गए ।
॥ ते धन्य तुलसीदास आस बिहाइ जे हरि रँग रँए ॥१॥

म.छं. । वदुं शकति शेष न शारदा पदपद्म नारद धरितसे ।
॥ किती दीन बंधु कृपाळु मुखिं निज भक्तगुण वदले असे ॥
। शिर नमुनि वारंवार चरणीं ब्रह्मपुरि नारद गत ।
॥ ते धन्य तुलसी दास आस विहाय हरिरंगी रत ॥१॥

अर्थ - (साधूंचे गुण) शेष शारदा वर्णू शकत नाहीत. (हे ऐकताच) नारदानी प्रभूचे चरणकमल धरले. (प्रभु) किती दीनबंधु आणि कृपाळ कीं त्यानीं आपल्या मुखाने या प्रमाणे (असे) आपल्या भक्तांचे गुण वर्णन केले! प्रभूच्या चरणांवर वारंवार मस्तक नमवून नारद ब्रह्मलोकांस निघून गेले. तुलसीदास म्हणतात की सर्व आशा सोडून (विहाय) जे दास हरिरंगात रमले तेच धन्य!।।छंद।।

टीका. - (१) **पदपद्म नारद धरितसे** - वास्तविक पाहतां प्रभूंनी ही नारदांच्या गुणांचीच स्तुति केली. हे मर्म जाणून नारदांचे हृदय भरून आले व 'प्रेमाकुल, पायांपडे पाहि पाहि भगवंत' (५/३२) असें मनांत म्हणत पाय धरले. भाव हा की प्रभो! एकदां अहंकार तरु उगवला होता तो आपण उपटून टाकलात व आतां या स्तुतीने पुन्हां त्याचे बीज पेरूं पाहतां की काय? प्रभो! आपल्या पायांच्या कृपेनेंच हे गुण प्राप्त

होत असतात 'हे गुण साधन करुनि न लाभत' (४/२१/६). साधुभक्त हे दाखविले.

(२) **ते धन्य दास (जे) आस... रत** - हरिरंग म्हणजे प्रेमभक्ती. हा रंग अंतःकरण रूपी वस्त्रावर पक्का चढला पाहिजे, अंतःकरण रामप्रेममय झाले पाहिजे. असे होण्यास साधन काय व ते किती सोपे आहे हे पुढील दोह्यांत सांगितले आहे. **(क) या चरणाने धन्य कोण याची व्याख्याच येथे दिली आहे.** पुढल्या कांडाच्या मंगलाचरणांत **'धन्यास्ते कृतिनः पिबन्ति सततं श्रीरामनामामृतम्'** अशी धन्य शब्दाची आणखी एक व्याख्या दिली आहे व सुचविले आहे की धन्य करणारे रामप्रेम रामरंग - रामनामामृत सतत पान केल्याने मिळेल. **याप्रमाणे या कांडाचा व पुढील कांडाचा संबंध येथे सुचविला.**

येथे प्रभु नारद संवाद समाप्त झाला.

●●●

आतां कांडाचा उपसंहार

हिं.दो. । रावनारि जसु पावन गावहिं सुनहि जे लोग ॥
॥ राम भगति दृढ पावहिं बिनु बिराग जप जोग ॥४६रा॥
'' । दीपसिखा सम जुवति तन मन जनि होसि पतंग ॥
॥ भजहि राम तजि काम मद करहि सदा सतसंग ॥४६म॥
म.दो. । रावणारि - यश पावन ऐकति जे गातात ॥
॥ विण जप - योग - विराग, दृढ रामभक्ति लभतात ॥४६रा॥
'' । दीपशिखेसम युवति तनु होइ न मना पतंग ॥
॥ काममदां त्यज, राम भज, संतत कर सत्संग ॥४६म॥

अर्थ - रावणारि रघुवीराचे पावन यश जे (लोक) ऐकतात व गातात ते जप, वैराग्य, योग यांच्या वाचूनच दृढ रामभक्ति पावतात (लाभतात) ।।दो.रा.।। हे मना! स्त्रीची तनु दीपाच्या ज्योती सारखी आहे (तिच्यावर) तूं पतंग होऊं नको. काम आणि मद यांचा त्याग कर, राम भजन सतत कर व सदा सत्संग कर ।।४६म।।

टीका. दो. रा.(१) **रावणारि यश** = रावणारिचे चरित्र रावणारि म्हणण्यांत भाव हा आहे की या कांडांतच राम रावणारि झाले; रावणाचे शत्रु ठरले; कारण याच काण्डात

रावणाने रामवैर करण्याची प्रतिज्ञा केली व सीताहरणाने वैर कृतीने दाखविले. **(क) पावन** - रामचंद्रानी स्वतः रावणाशी वैर सुरु केले नाही; रावणानेच परदारापहरण करून अधर्म केला. राम रघुराज असल्याने वैराचा वचपा वैराने घेणें भाग पडले, पण त्यांत त्यांना यश मिळणार आहे हे सुचविले. रावणारि यश पावन करणारे आहे. त्याच्या श्रवणाने व गानाने अंतःकरण पवित्र होते. हृदयांतील मल, कामादि विकार (मानसरोग) = माया व तिचे सैन्य यांचा नाश होतो व हृदय रामनामामृत पान करण्यास पात्र होते. **(ख) जप जोग विराग बिनू** - यांतील जप शब्दानें राममंत्राशिवाय इतर मंत्रांचा जप असा अर्थ घेणे जरूर आहे. कारण, रामनामरूपी पूर्णचंद्र नसेल तर भक्तिरूपी राकारजनी असणे अशक्य आहे (दो. ४२ रा) हे आधींच ठरले आहे. वैराग्य व योग यांचा अभ्यास न करतां रावणारिचरित्राचे श्रवण व कीर्तन करीत राहिल्याने रामभक्ति प्राप्त होईल पण पुढील दोह्यांत सांगितलेल्या कुपथ्याचा त्याग व अनुपान यांचे पालन केले पाहिजे.

दो.म.(१) दीपशिखेसम युवतितनु - युवतितनु = दीपशिखा व पुरुषाचे मन = पतंग. **'दुष्कृताग्निशिखा नार्यो दहन्ति तृणवन्नरम्'** (याज्ञउप) या श्रुति वचनांत स्त्रीला अग्नीची ज्वाला व पुरुषाला तृण म्हटले आहे. रामरोषाला पावक व रामबाणानां अग्नि म्हणून रावण व सर्व निशाचर यांना पतंग म्हटले आहे. (३/२९/१७ व ५/५६ म. पहा). येथे पुरुषाच्या देहाला पतंग न म्हणतां पुरुषाच्या मनाला पतंग म्हटले आहे. मनरूपी पतंग अणुबाँबच्या भीषण ज्वालांनी सुद्धा मरत नाही. युवतितनु रूपी दीपशिखा अशी आहे की पुरुषाच्या मनपतंगाच्या उड्यानीं ती अधिक प्रज्वलित होते व मग पुरुषाच्या देहाला सुद्धां आपल्याकडे आकर्षित करते. सार हे सांगितले आहे की मनाने सुद्धां स्त्री देहाला स्पर्श करूं नका. मनाने जरि स्पर्श केला तरि प्रत्येक वेळेच्या संसर्गाने मन अधिकाधिक मलिन होत जाईल. मनाने स्त्री चिंतन सुटले तरच काम त्याग साधेल व खरा स्त्रीत्याग साधेल. **'स्त्रियं त्यक्त्वा जगत्यक्तं जगत् त्यक्त्वा सुखी भवेत्'** (याज्ञ. उ. १४)क **(क) राम भज** = रामाला शरण जाऊन राम नामोच्चार रूपी भजन सतत करा व सतत संतांची संगति करा. सत्संगती शिवाय श्रवण नाही 'विण सत्संग न हरिकथा **त्याविण मोह न जात। मोहनाशविण रामपदिं दृढ अनुराग न**

तात' (७/६१) संतसंगती - विषयी शबरी प्रकरणांत पुष्कळ लिहिले आहे.

सूचना - 'सुदारुण दुःखदा मायारूपी नारि' (दो. ४३) पासून दो. ४४ पर्यंत व या (४६ म) दोह्यांत श्री तुलसीदासानी जे लिहिले आहे ते शुकरंभासंवादांतील शुकमुखांतील **'माया करंडी नरकस्यंडी'** या श्लोकापासून सहा श्लोकांच्या आधारें मुख्यतः लिहिलेले आहे; पण त्या श्लोकांतील अश्लीलता, अति कटुता व कठोरता काढून टाकून अति सौम्य प्रकारे सहा ऋतूंच्या रूपकाने तेच सांगितले आहे व भरीला याज्ञवल्क्य उपनिषदांतील 'केश कज्जल धारिण्यो दुस्पर्शा लोचनप्रियाः।। दुष्कृताग्निशिखा नार्यो दहन्ति तृणवन्नरम् ।।९।। ज्वलना अति दूरेऽपि सरसा अपि नीरसाः ।। स्त्रियोऽहि नरकाग्नीनां इन्धनं चारु दारुणम् ।।१०।। कामनाम्ना किरातेन विकीर्णा मुग्धचेतसः ।। नार्यो नरविहंगानां अंगबंधनवागुराः।।११।। जन्म पल्वल मत्स्यानां चित्तकर्दमचारिणाम्।। पुंसां दुर्वासना रज्जुः नारी बडिशपिंडिका।।१२।। सर्वेषां दोष रत्नानां ससमुद्गिकयाऽनया।। दुःखशृंखलया नित्यं अलमस्तु मम स्त्रिया ।।१३।। यस्य स्त्री तस्य भोगेच्छा निःस्त्रीकस्य क्व भोगभूः।। स्त्रियं त्यक्त्वा जगत् त्यक्तं जगत् त्यक्त्वा सुखी भवेत् ।।१४।। हे श्लोक आधारभूत आहेत. ठळक अक्षरांतील शब्द तुलसी दासानी वापरले आहेत. ससमुद्गिका = संपुटासह असलेली. शुकरंभा संवादांतील ते श्लोक **प्रस्तावना पृष्ठ ४८वर दिले आहेत.** तुलना करून पहावी. याज्ञवल्क्योपनिषदांतील वर दिलेल्या व त्यापूर्वीच्या काही श्लोकांचा अर्थ **वेदान्तसार अभंगरामायणांतील** ४८-५१ या अभंगात दिला आहे.

उपसंहार

१. स्वान्तःस्थ मंगलायतन परमात्म्याचे, रामाचे त्रिविधरूप, त्याचा अवतार, मंगलमूलत्व, आणि मंगलमयत्व यांचे वर्णन करून ज्ञानोत्तर रघुपतिभक्तीने रामरूपसाक्षात्कार व स्वान्तःसुख प्राप्ति हे ध्येय परोक्ष दृष्ट्या **बालकाण्डांत सांगितले** (मं.श्लो.१) (क) त्या ध्येयाच्या प्राप्तीसाठी विश्वासाश्रित श्रद्धायुक्त धर्माचरणाने अपरवैराग्याची प्राप्ति **हा अयोध्याकाण्डाचा मुख्यविषय आहे.** (मं.श्लो२) **(ख)** अपर वैराग्य प्राप्तीनंतर सद्गुरुरूपी शंकरांचा आश्रय करून गुरुसंगति व गुरुपदेशाने गुरुकृपेने मायामोहनिरास व ज्ञानप्राप्ति **हा अरण्यकाण्डाचा मुख्य** विषय सांगितला व ज्ञानप्राप्तीनंतर रामप्रेम भक्तीची

आवश्यकता आहे हे उपसंहारांत सांगून **रामनामावाचून रामभक्ति नाही याचे सूतोवाच करून ठेवले** (१मं.श्लो.३). आतां किष्किंधाकाण्डांत - काशीपुरींत रामनामाचा उपक्रम मंगलाचरणाच्या दोन श्लोकांत केला जाईल. पहिल्या श्लोकांत उलट्या रामनामाचा महिमा व दुसऱ्यांत सुलट्या रामनामाचा महिमा सांगितला आहे. पुढील (चौथे) **कांड, चौथी, मोक्षपुरी काशीपुरी आहे व त्या काशीपुरीत रामनाम महत्वच वारंवार दाखविले जाईल.**

इति श्रीरामचरितमानसे सकल कलिकलुष विध्वंसने तृतीयः सोपानः समाप्तः
अरण्यकाण्ड समाप्त.
इति श्रीरामचरितमानस गूढार्थ चंद्रिका-टीकायां अरण्यकाण्डटीका समाप्ता.
श्रीसीतारामलक्ष्मण-गुरुदेव साधु चरणकमलेषु समर्पिताऽस्तु.

●●●